

National Conference
On
15th Feb.2018

Theme

**“Recent Trends in Government Policies &
its Impact on Rural Economy**

(RTGP & IRE-2018)

Organized By,

Chalisgaon Education Society's

**B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C.
Commerce College,Chalisgaon**

Dhule Road, Chalisgaon, Dist:- Jalgaon (M.S.) Pin-424101. Phone :- (02589) 222120

Email :- cescollegechalisgaon@gmail.com

**Chalisgaon Education Society's
B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College,
Chalisgaon**

Dhule Road, Chalisgaon, Dist:- Jalgaon (M.S.) Pin-424101. Phone :- (02589) 222120
Email :- cescollegechalisgaon@gmail.com

Message

Governments may make policy changes in response to economic conditions. Government regulation of the economy is frequently used to engineer economic growth or prevent negative economic consequences. It is a key of time to study the Impact of Government policies on citizens of rural masses. With this aim the National level Conference on “**Recent Trends in Government Policies & its Impact on Rural Economy (RTGP & IRE-2018)**” is organized by **Department of Economics** of our college on **15th Feb. 2018**. This National conference will bring together academicians, researchers of various Universities, Colleges and Professionals from the industry and students who are active in various facets of this field to discuss and highlight the various themes and issues on the specified area. I appreciate the efforts taken by the Prof. S.D.Bhamre and his team of Department of Economics of our college.

I hope Discussions during plenary sessions as well paper presentations will help to construct an agenda for substantive change in the academy nationwide.

I wish Conference a grand success.

Hon.N. M. Agrawal
Chairman,
Managing Board,
C.E.Society, Chalisgaon

**Chalisgaon Education Society's
B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College,
Chalisgaon**

Dhule Road, Chalisgaon, Dist:- Jalgaon (M.S.) Pin-424101. Phone :- (02589) 222120
Email :- cescollegechalisgaon@gmail.com

Message

The government plays an important role in an economy's growth rate. They achieve their influence on the growth rate through their implementation of several government policies. These policies not only influence the economy's growth rate, but also play a significant role in day-to-day life. Taking into consideration the necessity of studying Government Policies & its Impact on Rural Economy, the national conference on "Recent Trends in Government Policies & its Impact on Rural Economy (RTGP & IRE-2018)" is organized by our college.

Conferences are primarily networking events - they bring people together and spark off opportunities, the staff members of our Department of Economics have worked hard for making sessions as interactive as possible. I am sure that the efforts taken by staff members and the interactive participation of participants and the authors of papers which will be presented in this conference will make this conference successful and will result in finding solutions for economic development of rural area of this country.

I wish each of you success in achieving your conference goals, and I hope that you will find it educational, beneficial and most of all enjoyable.

Dr. M.B. Patil
Chairman ,
Sr. College Committee
C.E. Society, Chalisgaon

**Chaliswaon Education Society's
B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College,
Chaliswaon**

Dhule Road, Chaliswaon, Dist:- Jalgaon (M.S.) Pin-424101. Phone :- (02589) 222120
Email :- cescollegechalisgaon@gmail.com

Foreword

On behalf of organization committee, we are most delighted to welcome you to join us at RTGP & IRE – 2018. This conference was planned with an emphasis on uniting economists, professionals, researchers and students throughout the country.

India is predominantly a rural country with two third populations and 70% workforce residing in rural areas. Rural economy constitutes 46% of national income. The Government policies put impact of rural development, so it becomes essential to study in this area. Organization of RTGP & IRE – 2018 was aimed to provide a platform to all researchers in this area.

Ours, the well reputed rural college, affiliated to North Maharashtra University, Jalgaon, run by Chaliswaon Education Society which was established in 1909 and imparting a quality education from KG to PG. Our college runs research activities by providing M.Phil & Ph.D. courses. Organization of such conferences is a sincere effort taken by our institution. I hope that the conference will be helpful to researchers, academicians and the students working in this field.

We take an opportunity to thank all the members of Managing Board of C.E.Society, National Advisory committee, Organizing committee and the peoples who have directly or indirectly contributed to this conference. We would also thank to the authors who contributed papers, speakers who had delivered key note and invited talk.

We must say special word of thanks to all the donors, because of whom the conference become a successful event.

M. V. Bildikar
Ag. Principal.

**Chalisgaon Education Society's
B.P. Arts, S.M.A. Science & K.K.C. Commerce College,
Chalisgaon**

Dhule Road, Chalisgaon, Dist:- Jalgaon (M.S.) Pin-424101. Phone :- (02589) 222120
Email :- cescollegechalisgaon@gmail.com

From organizing Secretary's desk.....

India is the land of villages and there are almost six lakh and forty nine thousand villages in India. Out of the total population 68.84 % people live in rural areas. Rural development is the most important step in the exhaustive development of the country. To realize the dream of becoming a superpower it is necessary to focus our attention towards the development of rural areas. Mahatma Gandhi used to say, "Villages should be enriched for the development of the country." The government should prepare the schemes and policies putting the villages at the centre of development. But after 70 years of independence and 27 years of new economic reforms there is still lack of quality education, unhealthiness, lack of pure drinking water, poverty, unemployment, lack of adequate transport and so many other problems are found. The government is making new schemes and policies to change the picture but no satisfactory result is seen. Therefore, it is necessary to find out the solution for the problems like, how the policies of the government are affecting the economic system of villages. It should be discussed at national level. Hence, the department of economics of our college has organized a one day national conference on "Recent Trends in Government policies and its impact on rural economy."

We hope, a new direction will be given to the research scholars, students, lecturers, policy makers, politicians and social workers through this one day national conference.

Ajay .V. Kate
Vice - Principal and organizing Secretary.

Chalisgaon Education Society's

B.P.Arts , S.M.A.Science & K.K.C.Commerce College

Chalisgaon -424101 Dist.Jalgaon

Email :- cescollegechalisgaon@gmail.com Phone No. 02589- 222120

Preface

The world witnessed the industrial revolution in the 18th century. Not only the world but also India received a heavy impact of this revolution. Indian economy has been going through a great dynamic wave regarding social, political and economic areas. Meanwhile, the economic growth rate of our country has been rapidly improving. However, the rural economy still remained out of this mainstream improvement. We find a great difference of development between the urban and the rural development. 70% of Indian population still today has been totally dependent on agriculture even after the 70 years of independence. India tried honestly to improve this area with the help of five years plan strategy, but it is not meeting the demand fully. The present conference on **“Recent Trends of Government Policies and its Impact on Rural Economy (RTGP & IRE-2018)”** aims at discussing how the government steps affect the economic structure of the rural areas. The conference adopts the current and the burning theme of rural economy and the government policies. The conference is has a great potential for the research scholars, professors, teachers, students and the government institutions which focuses the ground reality of the selected theme of the conference. The conference covers not only the local but also national along with the international events. The conference highlights the issues like GST, Demonetization of currency, Debt relief, irrigation facilities, agricultural subsidies, financial facilities, financial inclusion, Tourism, People changing mindset, Co-operative sectors, Micro finance, Agricultural industries and rural poverty and much more.

I am very glad to announce that many research scholars, teachers, professors and students have contributed to enrich the conference with their research articles. This conference has been designed to be practical with lectures, examples and exercises to provide skills, encourage participation and exchange information. We tried our best to maintain the quality of the research papers published in the souvenir. I am very confident that the conference would be very fruitful that the government would take a note of it and I appreciate the valuable attempts contributed by all of you being the Head of the Economics Department.

I wish to extend my deep appreciation to Hon'ble Narayanbhai Agrawal, the Chairman Managing Board, CE society, for supporting the efforts to further develop the concept and for promoting the conference. I want to particularly thank Dr. M.B. Patil, Chairman, Senior College Committee, his valuable commitment and leadership for the encouragement provided for this conference. I wish to thank the honorable managing committee members for their endless encouragement and guidance. I am also grateful for Principal M.V. Bildikar sir for hosting this event at its splendid facilities. Special thanks go to Mr A.V.Kate, Vice-Principal and my colleague for his keen interest and support. Finally, I would like to express appreciation for the invaluable logistical support provided by the teaching and non-teaching staff members of the college.

S. D. Bhamare
Convener & HOD,
(Economics Dept.)

Patrons

Hon. Narayanbhai Agrawal

(Chairman ,
Managing Board CES)

Hon. B. V. Chavan

(President, CES)

Hon. M. B. Deshmukh

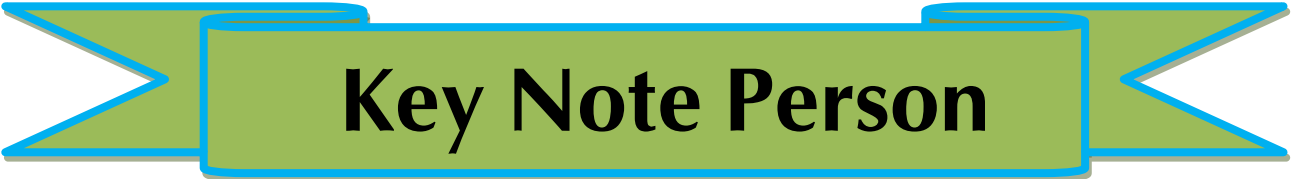
(Voice President CSE)

Hon. Dr. V.M.Kotkar

(Secretary, CES)

Hon. Dr. M. B. Patil

(Chairman, Sr. College Committee)

Key Note Person

Dr. D. G. Patil

BOS Member (Economics)

North Maharashtra University, Jalgaon

HOD Economics G.T.P. College, Nandurbar

National Advisory Board

Dr. K. K. Patil

(Head of Dept. Arts ,Com.,College ,
Parbhani)

Dr. R. P. Patil

(Head of Dept. Arts.Com & Science
College Nagaon, Dhule)

Dr. N. L. Chavan

(BOS , NMU Jalgaon & Head of Dept.
Dhanaji Nana College Faizpur)

Dr. S. D. Patil

(BOS , NMU Jalgaon & Head of Dept.
Nutan Maratha College, Jalgaon)

Dr. S. B. Golait

(Head of Dept. S. P. D. M College,
Shirpur)

Dr. D. G. Patil

(BOS NMU Jalgaon & Head of Dept.,
G.T.P. College , Nandurbar)

Dr. M. M. Badave

(Head of Dept., M. J. College ,Jalgaon)

M. V. Bande

(Head of Dept. Master Dinanath
Mangeshkar College Aurad)

Dr. Anil Wadkar

(Kunarswami College AUSA, Latur)

Prof. A. A. Pagar

(Head of Dept. Shivjagruti College,
Nalegaon, Latur)

Dr. Vidya Patil

(Z. B. Patil College, Dhule)

Dr. R. Y. Shinde

Pemraj Sarda College, Ahmadnagar

Editorial Board

Prof. S. D. Bhamre (HOD Economics)

Vice Prin. A. V. Kate (Vice-Principal)

Prof. Mrs. T. S. Chaudhari

Prof. P. V. Pagar

Prof. A. R. Jadhav

Prof. P. B. Pawar

Organizing Committee

Chairman

Ag. Prin. M. V. Bildikar

Secretary

Vice Prin. A. V. Kate

Convener

Prof. S. D. Bhamare

Treasurer

Prof. Mrs. T. S. Chaudhari

Member

Vice-Principal Dr. P.S.Baviskar

Vice-Principal Miss. S.A.Muthane

Prof. S. S. Ghode

Prof. Dr. K. B. Gangapurkar

Prof. P. R. Patil

Prof. Dr. D. S. Nikumbh

Prof. Dr. A. B. Sawarkar

Prof. Dr. P. S. Nannaware

Prof. R. V. Joshi

Prof. P. V. Pagar

Prof. A. R. Jadhav

Prof. P. B. Pawar

National Conference 15th Feb.2018

Special Issue On Recent Trends in Government Policies & its impact on Rural Economy

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
1	Dr. Shivaraj Sagar	Government Strategy For Rural Development In India	1 To 8
2	Milind V. Bildikar	Impact Of Mobile & E- Banking On Villagers Of Chalisgaon Tehasil	9 To 10
3	Mr. S. S. Ghode Mrs. P.N.Nikam	A Study Of History, Comparison Of Pre & Post GST Scenario With Corrective Measures	11 To 14
4	Milind .V. Bildikar	Impact Of ICT On Tourism Industry	15 To 17
5	Ajay Vasudeo Kate	Impact Of Bollworm On Productivity Of BT Cotton In Chalisgaon Tehsil	18 To 19
6	Miss. R. D. Talreja Mrs. K.S. Khaparde	Impact On Tourism On Indian Economy	20 To 22
7	Ms. Pradnya Surwade Dr.M.M.Badve	A Study On Impact Of Demonetarization Of Currency On Internet Banking Services In India	23 To 26
8	Dr. Kailas Shivharao Palne	Government Policies Of Rural Sport Development	27 To 32
9	Vaibhav Prakash Vispute	JAM Trinity: Role & Impact: Evaluation	33 To 34
10	Shankar Sudamrao Pawar	Financial Inclusion In India: Present Situation And Challenges	35 To 38
11	Tathagat P. Gajbhiye	Demonetization And Cash Shorte	39 To 42
12	Jagatrao Uttam Dhangar	Farm Loan Waiver In India: Good Politics And Bad Economics	43 To 44
13	Dr. Nakul A. Deshmukh	Organic Agriculture Industry In Western Vidarbha: Regarding Market Potentiality And Consumer Perception	45 To 52
14	Dr. Gaurav Sureshrao Jayde	Role Hindustan Unilever (HUL) For Changing The Mindset Of People (Costumer) With The Special Reference Amravati District	53 To 57
15	Miss. Manjusha Thakare	A Study Of Changing Mindset Of Consumers Towards Gold Investment	58 To 61
16	Prof. Jarina K. Shaikh Prof. Bhagyashri K. Barve	Rural Poverty	62 To 64
17	Mr. Sudarshan R. Lohakare	Impact Of Privatization Of Health Care	65 To 68
18	Mr. D.P. Kamble	GST- Structure, Impact And Future	69 To 70
19	Hamdani Rizwana	Demonetization And Malegaon Power-Loom Industry	71 To 74
20	Vijay Dinanath Chaudhari Dr. S.B.Ashture	Impact of GST on Tourism Sector In India	75 To 77
21	K.D.Landge Smt. Kusumtai Chaudhari	The Role Of Poverty Alleviation Programmes And Rural Transformation In Maharashtra: A Recent Analytical Overview.	78 To 84
22	Madan Laxman Shelke	Analytical Study Of Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana	85 To 86
23	Salman Khan Umar Khan Pathan	Advantages Of English Language In, "Tourism Employment Of India"	87 To 88
24	Antara Rajendra Tambat Tejashri Rajendra Badgujar	Rural Poverty	89 To 92
25	Dr. J.D. Talware Mr. G.G. Mahajan	A Study Of Problems Faced By Banana Farmers In Jalgaon District	93 To 95
26	Vijay Ramchandra Baviskar Dr. S.M. Lawande, Dayaram. U. Pawar	A Study Of Eco-Tourism In Maharashtra	96 To 100

National Conference 15th Feb.2018

Special Issue On Recent Trends in Government Policies & its impact on Rural Economy

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
27	डॉ. डी. जी. पाटील ए. व्ही. काटे	जलयुक्त शिवार अभियान: चाळिसगाव तालुक्यातील शेतीचे बदलते स्वरूप	101 To 104
28	डॉ. प्रा. डी. जी. पाटील एस. डी. भामरे	छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना (Csmssy-2017) - शेतकऱ्यांना एक दिलासा	105 To 107
29	सौ. तिलोत्तमा सुरेश चौधरी	मुद्रा आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजना-एक सिंहावलोकन	106 To 110
30	डॉ. महेश मो. बडवे प्रभाकर वसंत पगार	नाशिक जिल्ह्यातील कृषी योजनांची नांदगाव तालुक्यातील उपयुक्तता	111 To 115
31	अमोल अरूण पगार	शासकीय योजना व ग्रामीण आधारभूत संरचना	116 To 118
32	डॉ.रविंद्र पुंडलिक पाटील	वस्तु व सेवा कराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन	119 To 121
33	डॉ.सुरेश दगडु पाटील	महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था व ग्रामीण विकास	122 To 125
34	बी. एन. पवार	कृषी क्षेत्रातील शोषण सुलभता	126 To 129
35	दिनेश जेरमा गावीत डॉ. डी. जी. पाटील	नंदुरबार जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादकांचे जलसिंचनाचे व्यवस्थापन	130 To 133
36	अंकुश रणजित जाधव	नीती आयोग आणि सरकारी धोरणाचा एक सिंहावलोकन	134 To 136
37	डॉ. अशोक एम. ठाकरे	भारतीय करसंरचनेतील सुधारणा - वस्तु व सेवाकर	137 To 138
38	डॉ.सुनिल अण्णा गोरडे	शेतीकर्जाचा आणि जलसिंचन साधनांच्या उपलब्धतेचा अभ्यास	139 To 140
39	डॉ.पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे	शिक्षण आणि आर्थिक विकास	141 To 143
40	योगेश्वर सुभाष पाटील	जी.एस.टी. आणि राज्यघटनात्मक दुविधा	144 To 147
41	कोमलकुमार परदेशी	वित्तीय समावेशन के परिप्रेक्ष में नकदी रहित व्यवहार	148 To 151
42	डॉ.रमेश भालेराव गणेश लोढे	महाराष्ट्र सहकारी चळवळ व नवे प्रवाह	152 To 153
43	डॉ.अविनाश विलासराव पवार	शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी जलसंवर्धन आवश्यक	154 To 155
44	डॉ. प्रशांत ब्रिजलाल सोनवणे	वित्तीय समावेशन : एक दृष्टिक्षेप	156 To 159
45	राहुल तागडे	वस्तु व सेवा कर - अर्थ व व्याप्ती	160 To 162
46	डॉ. अरूण उखा पाटील	नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतमाल विपन्नण प्रक्रियेत वाहतुक साधनाचे स्थान	163 To 165
47	सुनिल व्यंकटराव मरके	ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात संघटीत वित्तीय संस्थांची भूमिका	166 To 168
48	श्री. सुनिल पंडित बोरसे डॉ. श्री. आर. पी. पाटील	नोटबंदी एक अवलोकन	169 To 171
49	हर्षवर्धन दामोदर जाधव	वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम	172 To 174
50	अर्चना ज्ञानेश्वर पाटील	कृषी विकासात जल सिंचन सुविधांचे महत्व-एक अभ्यास	175 To 176
51	दिपक जे. बंजारा	वित्तीय समावेशन-स्वरूप व फायदे	177 To 178
52	वैशाली लक्ष्मण कोष्टी	सरकारी धोरणांमधील अलिकडील प्रवृत्ती आणि त्याचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम - ग्रामीण दारिद्र्य विशेष संदर्भ	179 To 182
53	डी.आर. मिसाळ	चलन निश्चलीकरण	183 To 186
54	विजय भुजंगराव मांटे	महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय सिंचन सुविधा	187 To 189
55	डॉ.विनोद झामा मोरे	शेती उद्योग	190 To 193
56	दिपक दामू गावित	खानदेशातील आधुनिक जलसिंचन योजनेचे वित्तीय व्यवस्थापन - एक सुक्ष्म अध्ययन.	194 To 197
57	श्रीराम नरवडे	शासकीय योजना आणि महिला सक्षमीकरण	198 To 201
58	मोहन व्यंकटराव बंडे	ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सुक्ष्म वित्ताची भूमिका	202 To 203
59	मोहन बंडे सोनाली सोनकांबळे	ग्रामीण विकासामध्ये कृषि उद्योगाची भूमिका	204 To 205
60	भागवत मगनदास बैरागी	ड्रिमव्हिलेज - एक ग्रामीण क्रांती	206 To 209

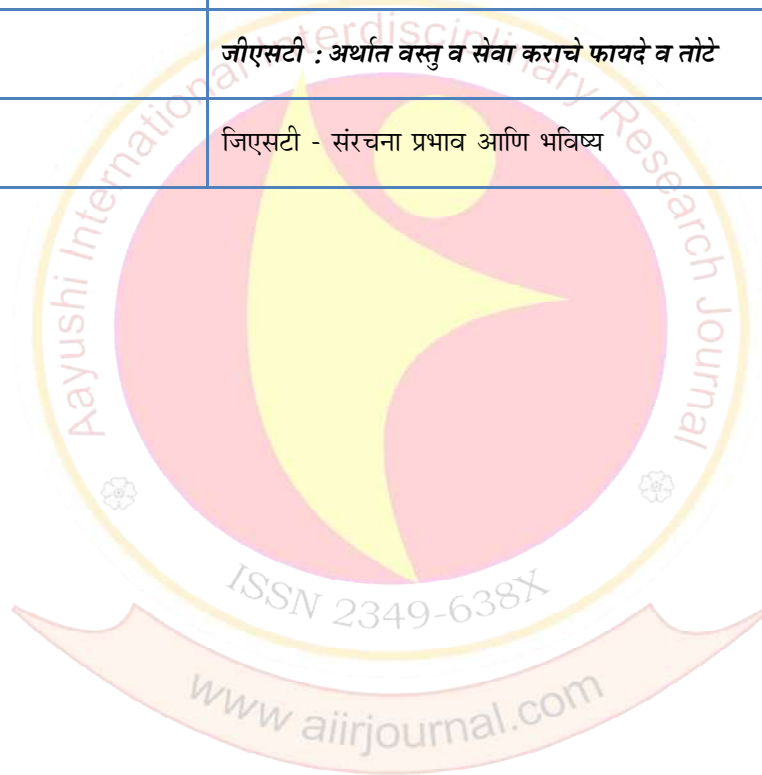
Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
61	आर डी तेलरेजा जे एन बागुल	भारतीय कृषी प्रक्रिया उद्योगांमधील बदलता प्रवाह	210 To 212
62	देविदास भट्ट भामरे	भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील वस्तु व सेवा कराचा प्रभाव	213 To 214
63	एस.एस.वसावे एल. एम. राठोड	सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान	215 To 217
64	अनिल साहेबराव पाटील	भारतातील ग्रामीण दारिद्र्य : कारणे व उपाययोजना	218 To 221
65	डॉ. सुरेश दगडू पाटील, दिपक भगवान पाटील	महाराष्ट्रातील ग्रामिण दारिद्र्य निर्मुलनाच्या उपाययोजना	222 To 224
66	अतुल भाऊसाहेब पाटील	वस्तु आणि सेवा कर (GST)	225 To 226
67	गणेश विठ्ठल अहिरे	वित्तीय समावेशन व जन धन योजना	227 To 229
68	मधुबाला गंगाधर हुडगे	शासकीय योजना आणि महिला सबलीकरण	230 To 233
69	प्रसाद निंबा शिरोडे	जळगांव जिल्ह्यातील आजारी सहकारी साखर कारखान्यांची खाजगीकरणाकडे वाटचाल...	234 To 238
70	प्रमोद भरतसिंग पवार	जी.एस.टी. एक नव्या कर प्रणालीचा उदय २०१७	239 To 240
71	मयुरी ज्ञानेश्वर शिंदे	बचत गटाच्या माध्यमातून वित्तीय समावेशन	241 To 243
72	डॉ. नासिकेत गो सुर्यवंशी डॉ.दिगांबर रोडे	नियोजन आयोग ६५ वर्षां नंतर	244 To 246
73	बाबासाहेब कैलास जाधव	सरकारच्या भूमिकेतून चलन निश्चलिकरण	247 To 249
74	विजय नागनाथ तोंडार	जलसिंचन सुविधा	250 To 251
75	पुष्पा रावसाहेब मुळे	वस्तु व सेवा कर आढावा	252 To 253
76	भाईदास कुंभकर्ण पाटील	भारतातील चलन निश्चलिकरण कारणे आणि अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	254 To 257
77	डॉ. राजू कथु शिंदे	भारतातील जलस्रोतांचे व्यवस्थापन काळाची गरज	258 To 259
78	रामदास रमेश वसावे	नंदुरबार जिल्ह्यातील ग्रामीण दारिद्र्याचा अभ्यास	260 To 262
79	दीपा संग्रामसिंग राजपूत	कृषी उद्योग (कुक्कुटपालन)	263 To 264
80	विलास अंकुशराव सोळुंके	वित्तीय समावेशनाचा सामाजिक आशय व व्यावहारिक वास्तवता	265 To 267
81	डॉ.विनोद पिरसिंग राजपुत	वस्तु व सेवा करांचे परिणाम	268 To 269
82	विवेक किशोर कलाल	नंदुरबार जिल्ह्यातील जलसिंचनाच्या बदलाच्या प्रवृत्ती	270 To 271
83	डॉ.किरण अमृत वारके	नोटबंदीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम	272 To 273
84	मोहन बंडे प्रियंका ज्ञानदेव मरे	जलसिंचनाचा महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम	274 To 276
85	समाधान विठ्ठल धनगर	जलसिंचन सुविधा	277 To 278
86	वर्षा प्रकाश धंजे	विमुद्रीकरण एक काळाची गरज	279 To 281

National Conference 15th Feb.2018**Special Issue On Recent Trends in Government Policies & its impact on Rural Economy**

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr. No.	Author Name	Research Paper / Article Name	Page No.
87	सुरेश रमण देसले	G.S.T. (वस्तु व सेवा कर)	282 To 284
88	रुपाली भरत पाटील	कृषी ऊदयोग (पशुसंवर्धन)	285 To 286
89	नामदेव विठ्ठलराव बच्चेवार	भारताच्या ग्रामीण विकासात कृषी उद्योगाची भूमिका	287 To 288
90	डॉ. एस. एस. देवनाळकर	महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा विकास : एक अभ्यास	289 To 292
91	डॉ. रावसाहेब पिराजी इंगळे	भारतातील ग्रामीण दारिद्र्य : एक दृष्टीक्षेप	293 To 295
92	अनिल दिगंबर वाडकर	कृषी कर्ममाफी आणि महाराष्ट्र	296 To 300
93	ए.एच. घोंगडे	जीएसटी : अर्थात वस्तु व सेवा कराचे फायदे व तोटे	301 To 303
94	प्रविण पी. राऊत	जिएसटी - संरचना प्रभाव आणि भविष्य	304 To 306

Disclaimer

- We do not warrant the accuracy or completeness of the information, text, graphics, links or other items contained within these articles.
- We accept no liability for any loss, damage or inconvenience caused as a result of reliance on such content.
- Only the author is the authority for the subjective content and may be contacted.
- Any specific advice or reply to query on any content is the personal opinion of the author and is not necessarily subscribed to by anyone else.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Government Strategy for Rural Development in India**Dr.Shivaraj Sagar**

HOD Govt First Grade College, Naubad, Bidar Karnataka

Abstract

Rural development has assumed global attention especially among the developing nations. It has great significance for a country like India where majority of the population, around 68.8% of total population, live in rural areas. The present strategy of rural development in India mainly focuses on poverty alleviation, better livelihood opportunities, provision of basic amenities and infrastructure facilities through innovative programmes of wage and self-employment. This article overviews the role and function of the Government and its' programmes for rural development in India. Science and technological interventions in the field of rural development have been discussed briefly and efforts being made to document some of the appropriate technologies developed by several research institutes, organizations suitable for application in rural areas are listed. Besides, The tentative Gross Budgetary Support (GBS) for the Ministry of Rural Development for the Twelfth Five Year Plan (2012-17) is Rs. 44,3261crore (against the Rs. 29, 1682 crores of Eleventh Plan period) which includes the major programs. Although agriculture now accounts for only 14 per cent of Gross Domestic Product (GDP), it is still the main source of livelihood for the majority of the rural population. As such rapid growth of agriculture is critical for inclusiveness. Important structural changes are taking place within the sector and there are definite signs of improved performance the actual realization achieved during the Xth plan and the proposed target and strategy of the XIth plan have been highlighted to showcase the recent trend of developmental activities under the Ministry of Rural Development.

Key Words: Strategy, Sustainable, Rural development, Poverty

Introduction

Rural Development in India is one of the most important factors for the growth of the Indian economy. India is primarily an agriculture-based country. Agriculture contributes nearly one-fifth of the gross domestic product in India. In order to increase the growth of agriculture, the Government has planned several programs pertaining to Rural Development in India. The Ministry of Rural Development in India is the apex body for formulating policies, regulations and acts pertaining to the development of the rural sector. Agriculture, handicrafts, fisheries, poultry, and dairy are the primary contributors to the rural business and economy.

Rural development in India has witnessed several changes over the years in its emphasis, approaches, strategies and programmes. It has assumed a new dimension and perspectives as a consequence. Rural development can be richer and more meaningful only through the participation of clienteles of development. Just as implementation is the touchstone for planning, people's participation is the centre-piece in rural development. People's participation is one of the foremost pre-requisites of development process both from procedural and philosophical perspectives. For the development planners and administrators it is important to solicit the participation of different groups of rural people, to make the plans participatory.

Aims and Objectives

Rural development aims at improving rural people's livelihoods in an equitable and sustainable manner, both socially and environmentally, through better access to assets (natural, physical, human, technological and social capital), and services, and control over productive capital (in its financial or economic and political forms) that enable them to improve their livelihoods on a sustainable and equitable basis.

The basic objectives of Rural Development Programmes have been alleviation of poverty and unemployment through creation of basic social and economic infrastructure, provision of training to rural unemployed youth and providing employment to marginal Farmers/Labourers to discourage seasonal and permanent migration to urban areas.

Role and function of the Government

The Government's policy and programmes have laid emphasis on poverty alleviation, generation of employment and income opportunities and provision of infrastructure and basic facilities to meet the needs of rural poor. The Ministry of Rural Development in India is the apex body for formulating policies, regulations

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

and acts pertaining to the development of the rural sector. Agriculture, handicrafts, fisheries, poultry, and dairy are the primary contributors to the rural business and economy. The introduction of Bharat Nirman, a project by the Government of India in collaboration with the State Governments and the Panchayati Raj Institutions is a major step towards the improvement of the rural sector. The National Rural Employment Guarantee Act 2005 was introduced by the Ministry of Rural Development, for improving the living conditions and its sustenance in the rural sector of India. The Ministry of Rural Development in India is engaged in legislations for the social and economic improvement of the rural populace. The ministry consists of three departments viz., Department of Rural Development, Department of Land Resources and Department of Drinking Water Supply. Under the department of rural development, there are three autonomous bodies viz., Council for Advancement of People's Action and Rural Technology (CAPART), National Institute of Rural Development (NIRD) and National Rural Road Development Agency (NRRDA). The objective of the ministry can broadly be elaborated as to encourage, promote and assist voluntary action in the implementation of projects for the enhancement of rural prosperity, strengthen and promote voluntary efforts in rural development with focus on injecting new technological inputs, act as the national nodal point for co-ordination of all efforts at generation and dissemination of technologies relevant to rural development in its wide sense and assist and promote programmes aimed at conservation of the environment and natural resources.

However, various ministries in the central government are engaged directly or indirectly for implementation of many programmes and schemes for the development of rural areas like Ministries of Agriculture, Health and Family Welfare, New and Renewable Energy, Science and Technology, Women and Child Development and Tribal affairs etc. In addition, to strengthen the grass root level democracy, the Government is constantly endeavouring to empower Panchayat Raj Institutions in terms of functions, powers and finance. Grama Sabha, NGOs, Self-Help Groups and PRIs have been accorded adequate roles to make participatory democracy meaningful and effective.

Strategies and Programs for Rural Development

The rural economy is an integral part of the overall Indian economy. As majority of the poor reside in the rural areas, the prime goal of rural development is to improve the quality of life of the rural people by alleviating poverty through the instrument of self-employment and wage employment programmes, by providing community infrastructure facilities such as drinking water, electricity, road connectivity, health facilities, rural housing and education and promoting decentralization of powers to strengthen the Panchayati raj institutions etc. The various strategies and programs of the Government for rural development are discussed below:

- **Integrated Rural Development Program (IRDP):** First introduced in 1978-79, IRDP has provided assistance to rural poor in the form of subsidy and bank credit for productive employment opportunities through successive plan periods. Subsequently, Training of Rural Youth for Self Employment (TRYSEM), Development of Women and Children in Rural Areas (DWCR), Supply of Improved Tool Kits to Rural Artisans (SITRA) and Ganga Kalyan Yojana (GKY) were introduced as sub-programs of IRDP to take care of the specific needs of the rural population.
- **Wage Employment Programs:** Anti-poverty strategies, like assistance to the rural poor families to bring them above the poverty line by ensuring appreciable sustained level of income through the process of social mobilization, training and capacity building. Wage Employment Programs have sought to achieve multiple objectives. They not only provide employment opportunities during lean agricultural seasons but also in times of floods, droughts and other natural calamities. They create rural infrastructure which supports further economic activity. It encompasses Swarnjayanti Gram Swarozgar Yojana (SGSY), Sampoorna Grameen Rozgar Yojana (SGRY) and National Rural Employment Guarantee Act (NREGA) etc. NREGA is an act of parliament. It is not merely a scheme or policy. It aims at enhancing the livelihood security of the people in rural areas by guaranteeing hundred days of wage employment in a financial year, to a rural household whose members volunteer to do unskilled manual work. The objective of the Act is to create durable assets and strengthen the livelihood resource base of the rural poor.
- **Employment Assurance Scheme (EAS):** EAS was launched in October 1993 covering 1,778 drought-prone, desert and tribal and hill area blocks. It was later extended to all the blocks in 1997-98. The EAS was designed to provide employment in the form of manual work in the lean agricultural season. The

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

works taken up under the program were expected to lead to the creation of durable economic and social infrastructure and address the felt-needs of the people.

- **Food for Work Program:** The Food for Work program was started in 2000-01 as a component of the EAS in eight notified drought-affected states of Chattisgarh, Gujarat, Himachal Pradesh, Madhya Pradesh, Orissa, Rajasthan, Maharashtra and Uttaranchal. The program aims at food provision through wage employment. Food grains are supplied to states free of cost. However, lifting of food grains for the scheme from Food Corporation of India (FCI) Godown's has been slow.
- **Rural Housing:** Initiated in 1985-86, the IAY is the core program for providing free housing to families in rural areas. It targets scheduled castes (SCs)/scheduled tribes (STs), households and freed bonded laborers. The rural housing program has certainly enabled many BPL families to acquire pucca houses. The coverage of the beneficiaries is limited given the resource constraints. The Samagra Awas Yojana (SAY) was taken up in 25 blocks to ensure convergence of housing, provision of safe drinking water, sanitation and common drainage facilities. The Housing and Urban Development Corporation (HUDCO) has extended its activities to the rural areas, providing loans at a concessional rate of interest to economically weaker sections and low-income group households for construction of houses.
- **Social Security Programs:** Democratic decentralization and centrally supported Social Assistance Programs were two major initiatives of the government in the 1990s. The National Social Assistance Program (NSAP), launched in August 1995 marks a significant step towards fulfilment of the Directive Principles of State Policy. The NSAP has three components: a) National Old Age Pension Scheme (NOAPS); b) National Family Benefit Scheme (NFBS); c) National Maternity Benefit Scheme (NMBS). The NSAP is a centrally-sponsored program that aims at ensuring a minimum national standard of social assistance over and above the assistance that states provide from their own resources. The NOAPS provides a monthly pension of Rs. 75 to destitute BPL persons above the age of 65. The NFBS is a scheme for BPL families who are given Rs. 10,000 in the event of the death of the breadwinner. The NMBS provides Rs. 500 to support nutritional intake for pregnant women. In addition to NSAP, the Annapurna scheme was launched from 1st April 2000 to provide food security to senior citizens who were eligible for pension under NOAPS but could not receive it due to budget constraints.
- **Land Reforms:** In an agro-based economy, the structure of land ownership is central to the wellbeing of the people. The government has strived to change the ownership pattern of cultivable land, the abolition of intermediaries, the abolition of zamindari, ceiling laws, security of tenure to tenants, consolidation of land holdings and banning of tenancy are a few measures undertaken. Furthermore, a land record management system is a pre-condition for an effective land reform program. In 1987-88, a centrally-sponsored scheme for Strengthening of Revenue Administration and Updating of Land Records (SRA & ULR) was introduced in Orissa and Bihar.

Focus Areas

1. Employment creation

Dependence on Agriculture in rural areas- Farmers are shifting to non-agricultural work and tightening the labour market in agriculture and putting pressure on farm wages. Focus area of the 12th Plan will be improving Viability of Small farms, Extended Information reach to farmers, investments both on-farm and in watershed development to enable better responses to depleting natural resources and weather risk, focus not just on production but also on farm incomes, stressing service delivery and suggesting encouragement of group activity with land and tenancy reforms put back on the agenda. Two major rural development programs focus on employment creation. MGNREGA offers the wage employment and National Rural Livelihoods Mission (NRLM) aims to generate the sustainable livelihood for the poor (BPL) by mobilizing them in to Self-Help Groups (SHGs) and creation of their Federations.

2. Planned spending on Agriculture

Rework architecture of the Plan spending on agriculture to make it more decentralised, flexible and more coordinated locally to improve total productivity of private resources by better service delivery in all areas from extension to input supply and marketing. Productivity is a combined function of prices and yields.

3. Housing for Poor

Housing is considered to be a basic need for everyone. Considering this, at present the Indira Awaas Yojana (IAY) provides financial assistance of Rs 70,000/- in plain areas and Rs 75,000/- in hilly/difficult/IAP districts (w.e.f. from 1st April 2013) to BPL families in rural area.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. Social security and Pension

National Social Assistance Program (NSAP) is an integral element of India's battle against poverty and distress to provide succour to senior citizens, differently abled people and others who have suffered due to mishaps in their life through unconditional cash transfers.

5. Rural road connectivity:

Rural connectivity is a key component of rural development and poverty alleviation in India. The main mechanism for enhancing rural connectivity in a more systematic way has been the Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY), a Centrally Sponsored Scheme (CSS), launched on the 25 December 2000. The detail of programme is at page 218 in volume 2 of 12th Five Year Plan document

6. Provision of credit at reasonable rates

For this, Public Land Banks (PLB) at Panchayat level is to be set up. Landowners could 'deposit' uncultivated land and receive regular payments from the PLB. The PLB could then lease out to small and women farmers or their collectives. Because of shrinking land assets of farmers FPOs have come up.

7. Public distribution system

The Public Distribution System is relevant for ensuring adequate quantity of quality food is made available at affordable prices to people to live a life with dignity.

Government schemes focusing on Science and Technology are:

- **S&T Application for Rural Development (STARD):** Aims at facilitating development of promising S&T based field groups and innovative technologies related to rural development.
- **S&T for Women:** To promote research, development and adaptation of technology, improve the life, working conditions and opportunities for gainful employment of women especially in rural areas.
- **S&T Application for Weaker Sections (STAWS):** Aimed at the development of economically weaker sections of the society in rural and urban areas.
- **Tribal sub-plan:** Aims at improving living conditions of scheduled tribes based on sustainable science and technology activities
- **Special Component Plan (SCP):** Aims at improving the lot of the poor sections of SC community through intervention of Science & Technology.

Rural Development (Significant achievements by CSIR)

- Swaraj- India first indigenous tractor to facilitate mechanized agriculture.
- Value addition through post-harvest technologies like essential oil / menthol production.
- Cheapest water purification technology including terracotta purification disc, portable arsenic detection kit, ultrapore membrane-based purifiers for removing virus & bacteria.
- Over 365 technologies passed on to the rural masses through publications, training sessions, etc.
- Construction of around 30,000 dwelling units using cost-effective construction technologies.
- Reverse Osmosis plant for desalination in Andaman & Nicobar Islands, Gujarat, Rajasthan and Tamil Nadu.

It needs to be mentioned here that in a collaborative project jointly initiated by the Andhra Pradesh Government and Council of Scientific and Industrial Research in Karim Nagar, Central Food and Technological Research Institute, Mysore played a key role in establishing small-scale agro-based industries in that district for better livelihoods of the rural communities and promote the setting up and modification of existing rice mills units at Mulkanoor for better yields.

Rural Development is the main pillar of Nation's Development. In spite of rapid urbanization, a large section of our population still lives in the villages. Secondly, rural India has lagged behind in development because of many historical factors. Though, the 11th Plan began in very favourable circumstances with the economy having grown at the rate of 7.7% per year in the Xth Plan period, there still exists a big challenge to correct the developmental imbalances and to accord due priority to development in rural areas. Ministry of Rural Development is implementing a number of programmes aimed at sustainable holistic development in rural areas. The thrust of these programmes is on all round economic and social transformation in rural areas, through a multi-pronged strategy, aiming to reach out to the most disadvantaged sections of the society. The actual realization achieved during the Xth five year plans and the proposed target and strategy of the XIth five year plan have been highlighted and presented in Tables 1 and 2 respectively.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Rural development - Review of Xth Five Year Plan

- The approved outlay for Xth Five Year Plan was Rs. 1, 41,320 lakh. An expenditure incurred during the plan period was Rs. 30,580.31 lakh in 2002-03, Rs.33, 234 lakhs in 2003-04, Rs.69, 610.07 lakhs in 2004-05 and Rs.70, 299.70 lakhs in 2005-06.
- Approved outlay for Annual Plan 2006-07 for various schemes/programmes was Rs. 92, 070.39 lakh against which an expenditure of Rs. 1, 01,168.63 lakhs is anticipated.
- Target of constructing 2.83 lakhs houses was fixed. Against this target, 3.10 lakh houses were constructed under Indira AwasYojana. During Tenth Plan period 2.11 lakh families have been benefited under Swarna Jayanti Gram Swarozgar Yojana. Out of this, 1.23 lakh beneficiaries i.e. about 58 % are from SC/ST category. Under Integrated Wasteland 89 Development programme, 82 projects were sanctioned for 3.93 lakh hectare of land. Out of this, 1.50 lakh hectares land was treated
- During plan period, 1466 Micro Water sheds were sanctioned and 4.28 lakh hectares land has been treated. In Sampoon Grameen Rojgar Yojana, the GOI has allocated 17.28 lakh MT of food grains out of which 15.04 lakh MT food grains have been utilized. 6.95 lakh works were sanctioned out of which 6.25 lakh were completed and 176.23 lakh mandays were generated.
- Under PMGSY 13,500 Kms roads were completed. In Rashtriya Sam Vikas Yojana, 12,504 works were sanctioned. Out of this, 11,496 works were completed. Under DPIIP, 41,978 common interest groups of 2.84 lakh families were benefited during the plan period. M.P. Rural Livelihood project is under implementation in 827 villages of 8 districts. Under this scheme 4,000 families were benefited during the Xth Plan period.
- The state has been a frontrunner in implementation of NREGS. Nearly 1500 lakh mandays have been generated under Madhya Pradesh Grameen Rojgar Guarantee Yojana.

Target and strategy of the XIth Five Year Plan (2007-2012)

- Adequate provision has been made for the state share in continuing Centrally Sponsored Schemes like Swarna Jayanti Gram Swarozgar Yojana (SAGSY), Indira Awas Yojana (IAY), Integrated Waste Land Development Programme (IWDP), Drought Prone Area Programme (DPAP), Mid Day Meal Scheme, DRDA Administration and National Rural Employment Guarantee Scheme (NREGS).
- Besides these, World Bank aided DPAP project is being implemented in 14 districts for the last 6 years. Support for this will continue under the second phase of the scheme in the eleventh plan. Similarly, M.P. Rural Livelihood Programme (MPRLP) is being implemented with the help of Department of International Development (DFID). Water and Land Management Institute (WALMI), DRDA Administration Yojana, Gokul Gram and Godan Yojana and community development programme are proposed to be continued into the XIth Plan.
- Besides these, the State Government is supporting 5 new schemes namely, State Rural Road Connectivity Scheme, C.M. Rural Housing 90 Scheme, Master Plan Scheme, SGSY scheme, Training IEC scheme and Sutradhar scheme.
- As a successor to Rashtriya Sam Vikas Yojana (RSVY), Backward Regional Grant Fund (BRGF) scheme will be implemented in 24 of the 48 districts.

National Rural Employment Guarantee Scheme (NREGS)

- State of Madhya Pradesh has been the frontrunner in implementation of this scheme. NREGS was launched in 18 districts of M.P. from 02.02.06. The central share of the scheme is 90 %. The objective of the scheme is to provide a minimum of 100 days unskilled employment to adult members of rural families. 44.19 lakh families have registered, out of which 44.10 lakh families have been provided job cards.
- During the financial year, 1, 48,229 works have been sanctioned upto 31.12.06, out of which 74,185 works have been completed and 74,044 works are in progress. Of the total sanctioned works, 1, 11,327 works are of water conservation, while 22,593 are of rural connectivity. In this scheme, a provision of Rs. 282.29 crores and Rs. 1998.82 crores has been provided for the annual plan 2007-08 and 2007-2012.
- The target man-days for the year 2007-08 is 2,600 lakhs and for the XIth five year plan, it is 17,300 lakh man-days.

M.P. Rural Livelihood Programme (MPRLP)

- An amount of Rs. 23.15 crores was available in the scheme for the year 2006-07 as per previous balance and other receipts in which state share is Rs. 0.49 crores out of which upto November 2006 Rs. 22.42 crores spent which is 96.05% of total available fund. For the year 2006-07 the target for livelihood programme is 25,000 families against which upto November 2006, the achievement is 16,700 families and the percentage is 66.80.
- For the year 2007-08, Rs.31.40 crores ceiling is proposed in which Rs. 0.80 crores is state share. Hence, accordingly for the XIth five year plan ceiling is proposed for Rs. 224.80 crores.
- For the year 2007-08, the target is 80,000 families, hence, accordingly for the XIth five year plan the number of beneficiaries is 3.20 lakh families.

District Poverty Initiatives Program (DPIP)

- The DPIP programme, which focuses its activities in over 53 Blocks in 14 districts of MP, will alleviate poverty by improving the capacity and opportunities for poor and disadvantaged people with special focus on women. The project period is 5 years. The overall project cost is Rs. 600 crores out of which World Bank loan would be Rs. 500 crores and the remaining amount will come from the Government of Madhya Pradesh and from rural communities as their contributions during project implementation.

Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY)

- Pradhan Mantri Gram Sadak Yojna is being implemented in the state with effect from 25.12.2000. For the proper monitoring and implementation of the scheme, M.P. Rural Road Development Authority was formed. The objective of the scheme is that by the end of Xth five year plan, all villages having more than 500 habitants should be linked with major roads having 12 months connectivity. A distance of 26,544 km long road construction works were sanctioned upto September 2006 out of which 11,153 km roads constructions completed. A number of 2,115 villages having more than 1,000 habitants and 576 villages having 500 habitants are linked with 12 month connectivity roads. Now this scheme is included in Bharat Nirman Scheme from 2006-07 onwards. Under this scheme, new and up gradation of 48000 km roads is proposed. By the end of 2009, all villages having 1000 habitants will be connected with newly constructed roads.
- Rs.100 crores allocated for the year 2007-08 and for the XIth Five year plan, an amount of Rs. 500 crores is proposed. The state government target for the year 2007-08 is 4,000 kms and for the XIth five year plan 20,000 km accordingly.

Backward Regional Grant Fund

- The scheme is sanctioned by the Ministry of Panchayatraj in 2006-07. The duration of the scheme is five years. For each district, every year about Rs. 15 crores will be sanctioned and this programme will cover 24 backward districts of the state. Total fund for this scheme is provided by the Panchayatraj Ministry, Government of India.
- For the year 2007-08, the plan outlay is Rs. 423.39 crores and for XIth five year plan outlay is Rs. 2,256.95 crores is proposed.

Table 1: The XIth plan allocation under various schemes/programmes

S. No.	Scheme/Programme	Proposed out lay XI th Five Year (2007-2012) (Lakh Rs.)
1.	SJGSY	29656.12
2.	SGRY	18016.64
3.	DPIP9SS (EAP) / EAPII Phase	23158.72
4.	Rural roads	50000.00
5.	Indira AvasYojana	27766.71
6.	IWDP	10598.56
7.	DRDA	6012.36
8.	DPAP	21294.84
9.	GraminAjivikaPariyaojna	22480.00
10.	National Rural RojgarGurantee Scheme	199881.85

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

11	MP Rojgar Gurantee Council	3800.00
12	Mid day meal	69.462.00
13	BRGF	225695.00
14	Community Development	29265.20
15	Walmi	1250.00
16	Road maintenance	2030.00
17	State rural road Connectivity	8647.60
18	CM Awas Yojana (Apna Ghar)	6200.00
19	State SGSY	1800.00
20	Training	50.00
21	Master Plan	1363.00
22	Sutradhar scheme	50.00
23	Gokul Gram adhosanrachan	5000.00
24	Godan Yojana	1000.00
Grand Total		7,64,478.50

Source: Ministry of Rural Development

Table 2: Scheme-wise physical targets proposed for XIth Five year plan

No.	Scheme/Programme	Unit	Proposed target XI th Five Year (2007-2012)
1.	SJGSY	No. of beneficiaries in lakhs	4.52
2.	SGRY	Lakhs employment	900
3.	DPIP(SS with WB support)	No. of groups in lakhs	2.05
4.	Rural Roads (PMGSY)	Kms.	20000
5.	Indira Awas Yojana	No. of houses in lakhs	4.44
6.	Gramin Ajivika Pariyaojna	No. of household in lakhs	3.20
7.	National Rural Rojgar Gurantee Scheme	Lakhs mandays	17300
8.	Mid Day Meal	Students in lakhs	466.35
9.	BRGF	No. of workers	20000
10.	Road maintenance	Kms.	20000
11.	M.P. Rural Livelihood Project	No. of families	320000

Source: Ministry of Rural Development

New Schemes proposed under the XIth plan

Some new schemes viz., State Rural Road connectivity, State Rural Housing, State SGSY, Training, Master Plan and Sutradhar are proposed for XIth Five Year Plan period. The provision made under new schemes for 2007-12 is Rs. 18,110.60 lakhs and for 2007-08 is Rs. 6,720.00 lakhs. Scheme-wise activities have been described briefly as follows

- **State Rural connectivity:** Under PMGSY, the construction of all weather roads is not permitted if the villages are less than 500 meter away from the main route/road. Such left out roads and bridges will be covered and connected under the scheme with state support. During annual plan 2007-08, a provision of Rs. 25 crores has been made to construct such missing links.
- **Mukhya Mantri Awas Yojna:** In spite of the scheme being under Bharat Nirman, as against nearly 38 lakh houseless families in the state, annual allocation under Indira Awas Yojna is only about 46,000. At this rate, it will take about nine decades to fulfill the existing need. The State Government has decided to flag off the Chief Minister Rural Housing Scheme. The main objective of the scheme is to provide housing to the houseless SC/ST families. During annual plan 2007-08, a provision of Rs. 32 crores has been provided for constructing 12,800 houses.
- **State SGSY:** To strengthen the SHG movement, it has been decided to constitute SHG Federations on the basis of activity and the geographical location. Rs. 5 crores and Rs. 18 crores have been proposed for Annual Plan 2007-08 and XIth five year plan 2007-12 respectively.
- **Training IEC Scheme:** A New scheme will be initiated from 2007-08 for the training on project implementation and its monitoring. For this scheme, during 2007-08, Rs. 0.1 crore is proposed.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- **Working Plan for Water Storage:** It is a plan on the basis of a survey of the catchment areas and flow of water direction. On the basis of watershed specificities, identification and cost estimation of the probable water harvesting structures is done. On the basis of this study, the master plans have been prepared for all the districts of the State. On the basis of the master plan, works of nature of pond deepening and renovation, check dam construction and other watershed activity will be taken up in a planned and systematic manner in 14 districts not covered by NREGS and BRGF. For the implementation of works, according to the Master Plan, an outlay of Rs.5 crores is proposed for the 2007-08.
- **SutradharYojana:** The establishment of the kiosks has been planned to facilitate access in rural areas to electronic communication and information and government schemes and programmes. These kiosks will facilitate provisioning of up to date information about Centre/State Government organizations and schemes. For this scheme, Rs. 0.1 crore is proposed for the annual plan 2007-08. An outlay of Rs. 7, 17,783.60 lakh for the XIth Five Year Plan is proposed. Out of this, Rs. 18,110.60 lakh is proposed under new state schemes. An outlay of Rs. 1, 29,196.60 lakh is proposed for Annual Plan 2007-08, of which Rs. 6,720.00 lakh has been allocated for new schemes.

Suggestions

Although concerted efforts have been initiated by the Government of India through several plans and measures to alleviate poverty in rural India, there still remains much more to be done to bring prosperity in the lives of the people in rural areas. At present, technology dissemination is uneven and slow in the rural areas. Good efforts of organizations developing technologies, devices and products for rural areas could not yield high success. Experiences of many countries suggest that technological development fuelled by demand has a higher dissemination rate. However, in India, technology developers for rural areas have been catering to needs (with small improvement), rather than creating demand. There is no industry linkage machinery to create demand-based-technology market for rural communities. Besides, there is also an imbalance between strategies and effective management programmes. Propagation of technology/schemes for rural development is slow and there is a lacking in wider participation of different stakeholders. An ideal approach may therefore, include the government, panchayats, village personals, researchers, industries, NGOs and private companies to not only help in reducing this imbalance, but also to have a multiplier effect on the overall economy.

References:

1. Ministry of rural development, Govt. of India, Chapter VII- Rural Development, pp. 88-99.
2. Planning Commission, Govt. of India, Eleventh five year plan (2007-2012) Vol. I, Inclusive growth.
3. Overview of the National Conference of Ministers of State Governments of Rural Development, Panchayati Raj and Rural Roads, 27-28 January, 2003, New Delhi.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Mobile & E- Banking on Villagers of Chalisgaon Tehsil

Milind V. Bildikar

Department of Computer Science ,

B. P. Art's, S. M. A. Science, & K. K. C. Commerce, College, Chalisgaon.

Abstract-

Verbal communication is the spoken or written conveyance of a message. The rural area, where nearly 69 per cent of the total Indian population lives still faces several challenges, such as low literacy, poor healthcare facilities, low income, high poverty, low access to formal employment and poor infrastructure. During the period of August 2017 to December 2017 a survey was done at villages of chalisgaon tehsil. 52.3 percent villagers preferred online recharge. 13.3 percent villagers performs online transactions. but very few percent peoples use mobile for consulting, lectures and booking purpose.

Key words-online banking, literacy, e- banking etc

Introduction-

Communications are the systems and processes that are used to communicate or broadcast information, especially by means of electricity or radio waves. The channel of communication can be visual, auditory, tactile and haptic, olfactory, electromagnetic, or biochemical. Verbal communication is the spoken or written conveyance of a message. The best way of communication is mobile phones. There are too many mobile phones in the market now. Choosing the right mobile phone is not an easy task. Mobile phones are heavily in demand and get outdated the very next month. To keep up with the demand, the manufacturers launch many models of mobile phones every single month. The history of mobile phones covers mobile communication devices that connect wirelessly to the public switched telephone network. While the transmission of speech by radio has a long history, the first models that were wireless, mobile, and also capable of connecting to the standard telephone network are much more recent. The first such devices were barely portable compared to today's compact hand-held devices, and their use was clumsy. Along with the process of developing a more portable technology, and a better interconnections system, drastic changes have taken place in both the networking of wireless communication and the prevalence of its use, with smart phones becoming common globally and a growing proportion of Internet access now done via mobile broadband. The rural area, where nearly 69 per cent of the total Indian population lives still faces several challenges, such as low literacy, poor healthcare facilities, low income, high poverty, low access to formal employment and poor infrastructure. The mobile phones can facilitate to get out of these constraints by providing need-based and user-centric information and services at an affordable cost which is hitherto unreachable. As mobile technology becomes a more prominent aspect of everyday life, people are realizing the true power when it comes to the use of mobile devices. These mobile devices allow for the enhancement and ease of access to social and business functions (Lu et al., 2003:206). Smartphone is a mobile phone with advanced features and functionality beyond traditional functionalities like making phone calls and sending text messages. The Smartphone are equipped with the capabilities to display photos, play games, play videos, navigation, built-in camera, audio and video playback and recording, send/receive e-mail, built in apps for social web sites and surf the Web, wireless Internet and much more. Due to its ubiquitous nature and social acceptance we can find Smartphone in educational institutes, hospitals, public places and shopping malls etc. It is a general understanding that mobile phones have fastened the society in various aspects through its variety of functionalities. While cell phone expansion is at 'breath-taking speed' SMS through cell phones is pervading 'like a wild-fire' The present study focus on impact of mobile phones on villagers of chalisgaon tehsil.

Material and method-

During the period of August 2017 to December 2017 a survey was done at villages of chalisgaon tehsil in Jalgaon district. For this study 10 villages selected on basis of population more than 3000. 50 males and 50 females participated from each village selected in the research. The survey consisted of 20 questions. All the questions relates with online modes like online billing, transactions, shopping, consulting, lectures etc.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Sr.no	Village	Online Bills (%)	Online Shopping (%)	Online Recharge (%)	Online Transactions (%)	Online Booking (%)	Online Lectures (%)	Online consulting (%)
1.	Talonda	10	02	51	12	03	09	01
2.	Takali	12	09	58	10	05	02	01
3.	pilkhod	18	08	72	15	08	03	03
4.	Pimpri	08	02	36	06	01	02	00
5.	Pimperkhed	05	01	26	08	01	01	00
6.	Lonaje	03	02	21	02	0.5	03	00
7.	Kargaon	04	03	39	12	02	01	0.5
8.	Mehunbare	25	20	85	31	10	09	6.2
9.	Dahivade	21	21	82	22	08	06	2.9
10.	Patonde	11	10	53	15	06	01	0.7
Arithmetic Mean		11.7	7.8	52.3	13.3	4.45	3.7	1.53

A mixed methods approach was employed to explore the research problem. Quantitative data was collected through questionnaires. The survey participants were villagers of chalisgaon tehsil aged 15 to 60 years. Random sampling was performed.

Observation- Fig-Table shows data of villagers opinions on online mode in percent.

Result and discussion-

In present study Quantitative data was collected through questionnaires. We observed that ,the villagers of age 15 to 40 most frequently uses mobile phones for social media ,online banking,online billing, transactions, shopping, consulting, lectures, booking .By calculating arithmetic mean, 52.3 percentvillagers preferred online recharge.13.3percent villagers performs online transactions. but very few percent peoples use mobile forconsulting, lectures and booking purpose.

References-

1. Francke, E. and Weideman, M. 2007. South African youth and mobile technology impact:TheMXit phenomenon. *Proceedings of the 9th Annual Conference on World Wide WebApplications*, September 2007. Cape Town: South Africa: 1-19.
2. Thomee S, Harenstam A, Hagberg M. (2011) *Mobile phone use and stress, sleep disturbances and symptoms of depression among young adults*. BMC PublicHealth. Retrieved from <http://bmcpublihealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/1471-2458-11-66>
3. USAID. (2015, May 26). *Mobile phones tackling poverty*. Retrieved from <https://www.usaid.gov/infographics/50th/mobile-phones-tacking-poverty>
4. Zheng, Lionel M. Ni, 2006, —Smart Phone and Next Generation Mobile Computing,[2] Nurfit, 2012,Smartphone Addiction and Impact onSociety.
5. Manoj Kumar, 2011, —Impact of the Evolution of Smart Phones in Education Technology and itsApplication in Technical and Professional Studies:IndianPerspective,International Journal of Managing
6. Information Technology (IJMIT), Vol.3, No.3.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study of History, Comparison of Pre & Post GST Scenario With Corrective Measures

Mr.S.S.Ghode.

HOD, Department of Commerce
B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C.Commerce
College, Chalisgaon

Mrs.P.N.Nikam

Asst.Prof.Dept.of Commerce
B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C.Commerce
College, Chalisgaon

Abstract:-

GST- The Goods and Services Tax was implemented on 1 July 2017 in India. It is the giant indirect tax structure designed to support and enhance the economic growth of a country, removal of double taxation & cascading effect. Till date more than 150 countries have implemented GST so far. However, In India, the first move towards adopting GST was taken by the Atal Bihari Vajpayee Government in 2000. So there is long history of about 17 years. Of course GST has some advantages & disadvantages. Some things are really remained unfocussed and some need little improvement.

Key words:- GST; India; tax system

As we all know India has one of the most complicated tax systems in the world. Implementation of GST is a Historical & Scenario changing move in Economic history of India. It transformed the whole structure of Indirect Taxes. The amalgamation of a large number of taxes (levied at a central and state level) into a single tax is expected to have big advantages, of course with the huge challenge of implementation. GST will definitely result into easier taxation system, removal of cascading effect & double taxation.

Earlier several countries have already established the Goods and Services Tax. In Australia, the system was introduced in 2000 to replace the Federal Wholesale Tax. GST was implemented in New Zealand in 1986. A hidden Manufacturer's Sales Tax was replaced by GST in Canada, in the year 1991. In Singapore, GST was implemented in 1994. GST is a value-added tax in Malaysia that came into effect in 2015. In India the tax came into effect from July 1, 2017. But this implementation has a long history behind it.

History of GST in India

- 2000: In India, the first move towards adopting GST was taken by the Atal Bihari Vajpayee Government in 2000. The state finance ministers formed an Empowered Committee (EC). The committee was headed by **Asim Dasgupta**, the finance minister of West Bengal.
- 2004: Committee headed by Vijay L. Kelkar the advisor to the finance ministry, indicated that the existing tax structure had many issues that would be mitigated by the GST system.
- February 2005: The finance minister, P. Chidambaram, said that the goal of the government was to implement a uniform GST structure across the country.
- February 2006: The finance minister set 1 April 2010 as the GST introduction date.
- July 2009: **Pranab Mukherjee, the new finance minister of India**, announced the basic skeleton of the GST system. The 1 April 2010 deadline was being followed then as well.
- November 2009: The EC that was headed by Asim Dasgupta put forth the First Discussion Paper (FDP), describing the proposed GST regime. The paper was expected to start a debate that would generate further inputs from stakeholders.
- February 2010: The government introduced the project that laid the foundation for GST. With a budgetary outlay of Rs.1, 133 crore, computerized commercial taxes in states. Following this, the implementation of GST was pushed by one year.
- March 2011: The government led by the Congress party puts forth the Constitution (115th Amendment) Bill for the introduction of GST. Following protest by the opposition party, the Bill was sent to a standing committee for a detailed examination.
- June 2012: The standing committee starts discussion on the Bill. Opposition parties raise concerns over the 279B clause that offers additional powers to the Centre over the GST dispute authority.
- February 2013: The finance minister, during the budget session, announces that the government will provide Rs.9, 000 crore as compensation to states.
- October 2013: The state of Gujarat opposes the Bill, as it would have to bear a loss of Rs.14, 000 crore per annum, owing to the destination-based taxation rule.

- May 2014: The Constitution Amendment Bill lapses. This is the same year that Narendra Modi was voted into power at the Centre.
- December 2014: India's new finance minister, Mr. Arun Jaitley, submits the Constitution (122nd Amendment) Bill, 2014 in the parliament.
- February 2015: Jaitley, in his budget speech, indicated that the government is looking to implement the GST system by 1 April 2016.
- May 2015: The Lok Sabha passes the Constitution Amendment Bill. Jaitley also announced that petroleum would be kept out of the ambit of GST for the time being.
- March 2016: Jaitley says that he is in agreement with the Congress's demand for the GST rate not to be set above 18%. But he is not inclined to fix the rate at 18%. In the future if the Government, in an unforeseen emergency, is required to raise the tax rate, it would have to take the permission of the parliament. So, a fixed rate of tax is ruled out.
- June 2016: The Ministry of Finance releases the draft model law on GST to the public, expecting suggestions and views.
- August 2016: The Congress-led opposition finally agrees to the Government's proposal on the four broad amendments to the Bill. The Bill was passed in the Rajya Sabha.
- September 2016: The Honorable President of India gives his consent for the Constitution Amendment Bill to become an Act.
- 2017: Four Bills related to GST become Act, following approval in the parliament and the President's assent:
 - Central GST Bill
 - State GST Bill
 - Integrated GST Bill
 - Union Territory GST Bill
 - GST (Compensation to States) Bill
 - GST Council

The GST Council also finalized on the GST rates and GST rules. The Government declares that the GST Bill will be applicable from 1 July 2017, following a short delay that is attributed to legal issues.

Though centre, state & concurrent list mentioned in the constitution for the making of laws, this is unforeseen thing that central govt. & all the state govt. together decided the rate of tax of goods & services, exempted goods, cess, compensation to states and the states have given more voting power i.e. 75% & 2/3 of the votes for passing resolution

GST was implemented after long period after the first move of Implementation of GST. Even it was adopted after ample of improvements, changes, expert opinion, it was a huge challenge before Indian Govt. to implement GST and let the people adopt it with minimal confusion and fear. GST definitely has number of advantages over old taxation system.

Let's see Comparison between pre and post GST scenarios

Illustrated with an example of supply chain, consisting Manufacturer, Wholesaler, Retailer and Customer, showing the impact before and after GST:-

Suppose, manufacturer, started production for one item (say, one product), he had all the necessary things to manufacture product. Now, manufacturer must be having certain people known as wholesalers and further wholesalers will have retailers, so that item reaches to the end users i.e. customers.

Following shown, the cost of saving by customer on one item after implementing GST:-

Case 1: Manufacturer to Wholesaler

Particulars	Before GST	After GST
Cost of Production	1000	1000
Add:- Manufacturer Profit Margin	1000	1000
Manufacturer Price	2000	2000
Add:- Excise Duty (12%)	240	—
Total	2240	2000
Add:- VAT@12.5%	280	—
Add:- CGST@12.5	—	250
Add:- SGST@12.5%	—	250
Invoice Value	2520	2500

Product is cheaper by Rs.20 after GST

Case 2: Wholesaler to Retailer:-

Particulars	Before GST	After GST
Cost of Goods to Wholesaler	2240	2000
Add:- Profit Margin @ 10%	224	200
Total	2464	2200
Add:- VAT@12.5%	308	-
Add:- CGST@12.5	-	275
Add:- <u>SGST@12.5%</u>	-	275
Invoice Value	2772	2750

Product is cheaper by Rs.22 after GST

Case 3: Retailer to Consumer:-

Particulars	Before GST	After GST
Cost of Goods to Retailers	2464	2200
Add:- Profit Margin @ 10%	246.40	220
Total Value	2710.04	2420
Add:- VAT@12.5%	338.8	-
Add:- CGST@12.5	-	302.50
Add:- SGST@12.5%	-	302.50
Total Price of item that reaches to cus	3048.9	3025
Cost Saving (in Rs)	-	23.90

From the above example it is clear, that customer is getting a product cheaper by Rs.23.90, on applying GST, while if we wish to continue with current taxation system, then not a single penny is saved by consumer.

After illustrating the exact impact of GST on consumer, let's have a look on advantages and disadvantages to GST

Advantages of GST:

1. Transparent & easier tax system, no hidden taxes.
2. Boosting revenue, as no evasion of taxes and easy to catch evasion.
3. cost of tax collection has gone down
4. Lesser cost to logistics and Inventory
5. Input tax credit on the capital goods
6. Eliminates the cascading effect of tax
7. Composition scheme for small businesses
8. Simple and easy online procedure
9. The number of compliances is lesser
10. Defined treatment for E-commerce operators
11. Unorganized sector is regulated under GST
12. Help to build a transparent and corruption free tax administration.
13. GST is backed by the GSTN, which is a fully integrated tax platform to deal with all aspects of GST.
14. Input tax credit on the capital goods, thus boost to investment
15. Standardization-easy to understand for everyone
16. Ease of Starting Business
17. Reduced Burden of Tax.

Disadvantage-

1. Impact the Real-Estate Market
2. Costlier Service
3. Complexity for the Businessmen
4. Expensive Banking and Insurance
5. Mid-Year Launch.
6. Registration in the Many States Required
7. Petrol not Under GST
8. Online Taxation
9. Higher Tax Burden for SME

From the above example it is clear, that customer is getting a product cheaper by Rs.23.90, on applying GST, while if we wish to continue with current taxation system, then not a single penny is saved by consumer.

After illustrating the exact impact of GST on consumer, let's have a look on advantages and disadvantages to GST

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Corrective measures to GST

1. Petroleum product, Alcohol and Electricity should come in the ambit of GST.
2. Petroleum products should charge with GST+Cess.
3. GSTR 1, 2, 3. i.e. return of GST should be annually or six monthly.
4. There should be a provision of advance tax in GST likewise Income Tax.

Conclusion:-

It can be concluded from the above discussion that GST merged all Indirect taxes in it, thus it will bring one nation and one tax market .It should be noted that GST is taken into consideration and rectified over a long period of time by many experts and governments. If implemented properly the tax burden will get reduced on the final consumers. There are many advantages to this system of course backed with some disadvantages. But with corrective measures and with some improvement, GST will give a power boost The Indian Economy.

Reference:-

1. www.gstindia.com
2. www.gstcouncil.gov.in
3. www.indiatoday.in

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of ICT on Tourism Industry

Milind .V. Bildikar

Department of Computer Science,
B.P.Arts,S.M.A.Sci. & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon**Abstract:-**

Travel and tourism has not only become one of the world's largest industry but also grows consistently every year. Compared to other sectors of the global economy, the tourism industry is one of the fastest growing, accounting for more than one third of the total global services trade. In recent years, air transport has increased more than surface transport and the expansion of low-cost air travel has greatly altered the industry in many regions. Information Technology in tourism is of special significance. Information technology is used for Transport sector, Accommodation sector, Attraction sector. These technologies are used in order to find out and satisfy the ever-changing demands for tourism.

The Information Communications Technologies (ICT) plays a major role in tourism, travel and hospitality industry. The Integration of ICT in the tourism industry is an essential for success of tourism enterprise. ICT facilitates an individual to access the tourism products information from anywhere any time. Tourism enterprises can also reach the targeted customers across the globe in a single click on the keypad after emergence of mobile computers, web technologies etc.

Key words : Tourism; ICT; Integration; e-Tourism.

Introduction

The World Tourism Organization defines tourists as people "traveling to and staying in places outside their usual environment for not more than one consecutive year for leisure, business and other purposes". Information communication technologies (ICTs) have been transforming tourism globally. The ICT driven re-engineering has gradually generated a new paradigm-shift, altering the industry structure and developing a whole range of opportunities and threats. ICTs empower consumers to identify, customize and purchase tourism products and support the globalization of the industry by providing tools for developing, managing and distributing offerings worldwide. Increasingly ICTs play a critical role for the competitiveness of tourism organizations and destinations. ICTs are becoming a key determinant of organizational competitiveness. The enhancements in ICTs' capabilities, in combination with the decrease of the size of equipment and ICTs' costs, improved the reliability, compatibility and inter-connectivity of numerous terminals and applications. ICTs provide a powerful tool that can bring advantages in promoting and strengthening the tourism industry's strategy and operations.

Need For The Study

The tourism industry in India is in growth stage and has a high potentiality to grow and equipped with the number of tourist destinations to attract domestic and international tourists. After emergence of low cost aircraft services, India has more growth potential. However, the satisfaction level of the tourist is not high in terms of ICT in India. The UNWTO has ranked tourism industry in India at 61st position as a matter of competitiveness. Therefore, Indian tourism has strengthened to prepare to attract maximum number of domestic and international tourists. In this study, the ICT plays a vital role in promoting, integrating and building brand loyalty in Indian tourism. Government, entrepreneurs, management and employees in tourism and hospitality industry are the major contributors for the development of tourism. Hence, there is a need to study the ICT role and its implementation to increase the profitability of Indian tourism industry.

Objectives

- i) To know how ICT use in tourism industry.
- ii) To understand the role of ICT in Tourism Industry.
- iii) To find the gaps in level of usage of ICT in tourism industry in India.

ICT Used In Tourism

Information and communications technology or information and communication technology, usually abbreviated as ICT, is often used as an extended synonym for information technology (IT), but is usually a more general term that stresses the role of unified communications and the integration of telecommunications (telephone lines and wireless signals), computers, middleware as well as necessary software, storage- and

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

audio-visual systems which enable users to create, access, store, transmit, and manipulate information. In other words, ICT consists of IT as well as telecommunication, broadcast media, all types of audio and video processing and transmission and network-based control and monitoring functions. The expression was first used in 1997 in a report by Dennis Stevenson to the UK government and promoted by the new National Curriculum documents for the UK in 2000.

Following are some examples where uses of ICT in Tourism is possible.

- Managing destination resources
- Inventory of tourism resources
- Managing sites and attraction
- Identifying suitable locations for tourist
- Manage tourist statistics

The Role of ICT in Tourism

Effective and high-speed ICT infrastructure and software applications in the tourism and hospitality industry are crucial for tourism development. ICTs allow customer - management relations and supply chain management to be combined into a single source that facilitates a variety of operations - product selection, ordering, fulfillment, tracking, payment and reporting to be performed with one easy-to use tool. ICTs ultimately cut costs by enabling the provider to be in direct contact with the consumer and also impact employment through the need for required maintenance of ICT equipment. Management within tourism companies use ICTs to undertake a range of tasks that enhance the efficiency of employees in the workplace, notably online reservations.

The Areas Where ICT Plays Vital Role.

• *E-Tourism - Demand and Technology-driven Revolution*

The Internet revolutionizes flexibility in both consumer choice and service delivery processes. Customers have become much more sophisticated and discerning. This is because they have experienced high levels of service and because the standard of living has grown considerably. As a result, tourists have become more demanding, requesting high-quality products and value for their money and, perhaps more importantly, value for time. This reflects people's shortage of time. Having been exposed to several tourism products and destinations, experienced, sophisticated; demanding travelers rely heavily on electronic media to obtain information about destinations, as well as to be able to communicate their needs and wishes to suppliers rapidly.

• *E-Tourism Impacts on Marketing Mix*

ICTs have become part of the core product, especially for business travelers who now expect certain facilities to be available during their trip. The internet and the World Wide Web have revolutionized the promotion and communication functions of tourism.

• *E-Airlines*

In 1962, American Airlines introduced its SABRE Computerized Reservations Systems (CRS) to in the place of manual reservations on display boards where passengers were listed and travel agencies had to locate the best routes and fares for their customers in a manual and then telephone for availability, reservation and confirmation before issuing a ticket manually.

• *E-Hospitality*

In addition, consumers increasingly expect ICT facilities in their rooms; internet access via the television set and data ports have become standard for higher hotel categories. The Internet has improved the hotel representation and reservation processes dramatically. Bookings through the web is particularly convenient for customers who frequent the hotel as that provides an efficient and effective communication mechanism.

• *E-Tour Operators*

The co-ordination and exchange of timely information is important because it allows tour operators to co-ordinate activities, to resolve potential problems and to ensure that customer requirements are communicated to all principals delivering the tourism product. Strategically, ICTs play a critical role for tour operators. For example, Kuoni allows consumers to alter their tourism package online and to build their own itinerary by making it possible to extend the trip, change accommodation, meal plans and add value – added services such as car rentals, scuba-driving lessons.

• *E-Travel agencies*

ICTs have introduced major improvements in the internal organization of travel agencies. By integrating their back-office (e.g., accounting, commission monitoring, and personnel) and front Office

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

(customers' history, itinerary development, ticketing and communication with suppliers) functions, travel agencies have achieved significant synergies, efficiencies and cost savings. As transactions made in branch offices can automatically be reported back to the head office, tighter financial control can be achieved. Hence, agencies need to utilize updated ICT on par with the suppliers and customers usage.

• *E-Destinations*

Destination management System (DMS) have been used to integrate the entire tourism supply at the destination. Destination Integrated Computerized Information Reservation Management Systems (DICIRMS) address entire range of needs and services required by both tourism enterprise and consumers for specific destinations. DICIRMS provide the infrastructure for communications and business processes between all stake holders, including consumers, principals, distributors and destination marketing organizations.

Gaps in ICTs in tourism, travel & hospitality industry

- Most Indian tourism, travel and hospitality websites are not mobile ready.
- Top level managements are not aware of updated.
- ICTs employees are not trained in usage of ICT.
- Many of the enterprises are operating with the traditional tools.
- Majority of enterprises are not integrated with the updated ICTs.
- Most of enterprises are not utilizing social media for business development purpose.
- The internet connectivity is not available everywhere across the country.

Suggested Strategies

The Enterprises websites should be upgraded and updated with the latest technologies to increase the business potentiality. The governments and enterprises should encourage and train the industry in terms of utilizing the social media. The governments should see that the high speed Internet availability and affordability to reach common man and prices of the computer systems should go down further. The awareness for the stakeholders towards Google search should be provided. Enterprises should integrate all departments through ICT. High-speed internet facilities should be provided by the government and power failures should be avoided. The government should encourage the development of mobile commerce (e.g., promotion, payments etc.,) and should be integrated within tourism industry.

Conclusion

This paper discusses field related to tourism and various information technologies available to enhance the existing infrastructure of tourism industry. The technologies mentioned is mostly applicable in Transport sector, Accommodation sector Attraction sector. Using this, the present situation of tourism can be improved tremendously.

It is essential that the current information and communications technologies should be updated, upgraded and seamless integration both internally and externally should be done to improve the tourism business operations. The integration of ICT in tourism would benefit both, service providers and customers bringing together other stakeholders as well, on a common platform. The selection of right information communications technology tool is crucial to match the customer requirements with service dimensions. The proliferation of technology throughout tourism distribution channels and professionals use the new tools in order to retrieve information, identify suitable products and perform reservations. ICTs integration provides a powerful tool that brings advantage in promoting and strengthening tourism industry.

References

- Buhalis, D. and Costa, C. (2006). Tourism Management Dynamics, Elsevier Burlington publishers.
- "UNWTO technical manual: Collection of Tourism Expenditure Statistics" (PDF). World Tourism Organization. 1995. p. 14. <http://pub.unwto.org/WebRoot/Store/Shops/Infoshop/Products/1034/1034-1.pdf>.
- Retrieved 2009-03-26

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Bollworm on Productivity of BT Cotton in Chalisgaon Tehsil

Ajay Vasudeo Kate

Vice-principal, Department of Economics,
B. P. Art's, S. M. A. Science, & K. K. C. Commerce, College, Chalisgaon

Abstract-

Cotton is the world's oldest commercial crop and one of the most important fiber crops in the global textile industry. Cotton farmers complained about bollworm that completely damaged their crop. During the period of July 2017 to January 2018 a survey was done at villages of chalisgaon tehsil in Jalgaon district. In year 2017-18 productivity of cotton crop rapidly decreased from 7.62 quintal per acre to the 3.72 quintal per acre. According to farmers opinions this decreased in productivity is only due to attack of American cotton bollworm.

Key words- Bt cotton, bollworm etc.

Introduction-

The economic contribution of agriculture to India's GDP is steadily declining with the country's broad-based economic growth. Still, agriculture is demographically the broadest economic sector and plays a significant role in the overall socio-economic fabric of India. In India, according to GOI, 28% of farmers are living under Below Poverty Line (BPL), while other independent reports stats that near about 50% of farmers are living under BPL, Suresh Tendulkar Committee stats that 42% of farmers are under BPL. India is primarily an agrarian economy, but still Indian farmers continue to be among the poorest in the world. With the diverse climatic conditions found and large areas of rich fertile land, India has a lot of potential to become one of the leading producers of various agriculture products. In a past, agricultural technique was eco-friendly but didn't yield high crop comparing now. Anyway, that is enough for those people as there was less population. Those farmers are seen as god but now it is in contrast. The farmer's suicide rate in India has ranged between 1.4 and 1.8 per 100,000 total populations, over a 10-year period through 2005. The highest number of farmer suicides were recorded in 2004 when 18,241 farmers committed suicide. Farmer's families don't give respect if they have low income or if their crop failed. Some parents resisting their children in choosing agriculture as their career field due to their disrespectful towards farmers but they don't understand that without farmer, it is impossible to survive in this world. Now days, many farmers left their farming work and went to some nearby industries. Also, some committed suicide and the reason is that their crops are failed due to unavailable of water sources. Cotton is the world's oldest commercial crop and one of the most important fiber crops in the global textile industry. Cotton farmers complained about bollworm that completely damaged their crop. For 12 years, the majority of farmers have been growing Bt cotton, or genetically modified cotton seeds, which have protected their crops from pests like bollworms. Their yields have doubled too. However, in the last few years, Bt cotton has displayed a remarkable vulnerability to a large number of sap feeding pests like white-flies, which have a high tolerance of Bt toxins, and which require increased pesticides, raising both the farmers' production costs and soil toxicity. The present study focus on impact of Cotton pest on villagers of chalisgaon tehsil.

Material and method-

During the period of July 2017 to January 2018 a survey was done at villages of chalisgaon tehsil in Jalgaon district. For this study 10 villages selected on basis of population more than 3000. All the farms are irrigated. 20 people's opinions from each village selected for the research. The survey consisted of questions relates with cotton farming. A mixed methods approach was employed to explore the research problem. Quantitative data was collected through questionnaires. The survey participants were villagers of chalisgaon tehsil aged above 20 years. Random sampling was performed. This survey is completely based on opinions of farmers.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Observation-

Sr.No.	Name of Village	Avg.Productivity in 2016-17 Per acre in quintals	Avg.Productivity in 2017-18 Per acre quintals
1.	Saygaon	8.6	4.2
2.	Takali	6.2	3.9
3.	pilkhod	07	4.1
4.	Pimpri	09	04
5.	Pimperkhed	8.5	3.5
6.	Lonaje	7.6	2.5
7.	Talonda	9.5	5.0
8.	Vaghali	6.2	3.5
9.	Umberkhed	7.5	03
10.	Hirapur	6.1	3.2
Arithmetic Mean		7.62	3.72

Fig-Table shows data of farmer's opinions on Avg.Productivity in 2016-17&2017-18 Per acre in quintals.

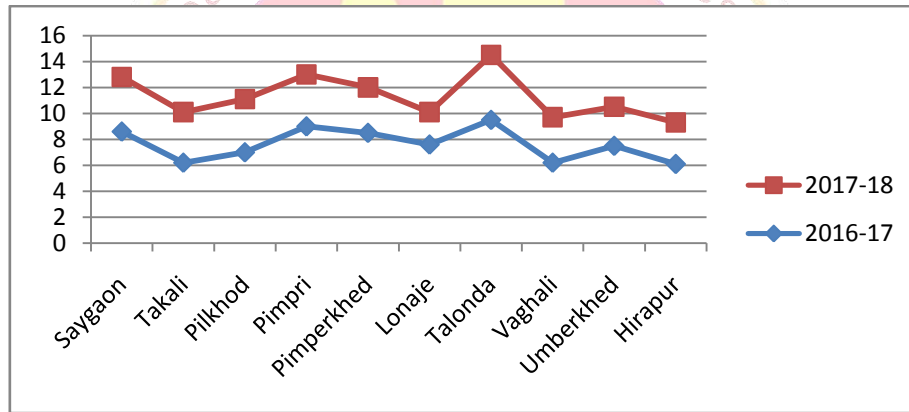

Fig- Graph shows data of farmer's opinions on Avg.Productivity in 2016-17&2017-18 Per acre in quintals.

Result and Conclusion-

In present study Quantitative data was collected through questionnaires. We the villagers of age above 20 years. In year 2017-18 productivity of cotton crop rapidly decreased from 7.62 quintal per acre to the 3.72 quintal per acre. In aspect of science number of factors are responsible for decrease in productivity but According to farmers opinions this decreased in productivity is only due to attack of American cotton bollworm.

References-

1. FAO (FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS). World reference base for soil resources: world soil resources reports. Rome: FAO, 2006. n.103.
2. Wallace, T.P., C.E. Snipes, and B.W. White. 1993. "Effect of Single and Multiple Applications of Mepiquat Chloride on Mississippi Cotton." *Mississippi Agriculture and Forestry Experiment Station Research Report*, Volume 18, Number 4.
3. Bonner, C.M. 1993. "Cost Effective Pix Use in Arkansas." *Cotton Comments Newsletter*. Arkansas Cooperative Extension Service.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact on Tourism on Indian Economy**Miss R.D. Talreja**

(Assistant Professor)

Dept. Of Commerce

B.P.Arts,,S.M.A.Sci &

K.K.C. Comm.College Chalisgaon

Mrs. K.S. Khaparde

(Associate Professor)

Dept. Of Commerce

B.P.Arts,S.M.A.Sci &

K.K.C.Comm. College Chalisgaon

Abstract:-

The tourism Industry of India is economically important and grows rapidly. This sector gives India the third rank among countries with the fastest growing tourism industries over the next decade. This paper discusses how India is emerging as a popular tourist destination in the world, driven by the focus on innovation and creating value for tourists. It aimed change the attitude and behavior towards foreign tourists by stressing on the aspect that a guest has been held in high esteem in India since ancient times. It also examines the impact of India's economic growth on tourism. The paper also explores that there has been a tremendous growth in tourism in India because of the policies of the government & support from all levels. Tourism is considered to be an economic bonanza (Mine). It is a multi-segment industry. While gauging the positive economic effects of tourism, we study its contribution to the generation of national income, expansion of employment opportunities, rising of tax revenue and generation of foreign exchange. Thus Travel & Tourism is an important economic activity in the most country around the world.

Introduction :-

Tourism has become the world's largest industry, generating wealth and employment. Thanks to its growing economy and promoting itself as a culturally rich & diverse nation. India's tourism industry now bring billions of dollars into the economy each year. The growth in the tourism industry is due to the rise in the arrival of more and more foreign tourist and the increase in the number of domestic tourist. Words are few to explain the beauty of India. India is a country with diversified culture and traditions. The natural beauty of India, festivals, dresses, heritage sites of India are very popular among tourist. These things fascinate travelers to come here. Places like Delhi Kutub Minar / Agra Tajmahal / Hyderabad/ Charminar & Salarjung Museum / Chennai is the city of fine arts/ Bangalore known as the Garden City/ Kerala, Known as Gods own city/ Kolkata was Arguably second only to London in administrative importance in the British Empire. These places are prime attraction of travelers from across the world. This paper explains the impact of Tourism in Indian economy.

Methodology:-

This paper is prepared with the support of secondary sources like Magazines, news papers, books, economic journals and information provided by Ministry of Tourism.

Objectives of The Study :-

- 1) To understand the impact of India's economic growth on tourism.
- 2) To know the policies of the government & support system.
- 3) To identify the challenges involved in this sector.
- 4) To know the different form of tourism industries in India.

Impact of India's Economic Growth on Tourism

Tourism can bring many economic and social benefits, particularly in rural areas and developing countries. Tourism can only be sustainable if it is carefully managed so that potential negative effects on the host community and environment are not permitted to outweigh the financial benefits. Tourism industry in India has several positive and negative impacts on the economy and society.

These impacts are highlighted below.

Positive Impacts :-

1. Generating Income and Employment: Tourism in India has emerged as an instrument of income, employment generation, poverty alleviation and sustainable human development. It contributes 6.23% to the national GDP and 8.78% of the total employment in India. Almost 20 million people are now working in the India's tourism industry.

2. Source of Foreign Exchange Earnings: Tourism is an important source of foreign exchange earnings in India. This has favourable impact on the balance of payment of the country. The tourism industry in India

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

generated about US\$100 billion in 2008 and that is expected to increase to US\$275.5 billion by 2018 at a 9.4% annual growth rate.

3. Preservation of National Heritage and Environment: Tourism helps preserve several places which are of historical importance by declaring them as heritage sites. For instance, the Taj Mahal, the Qutub Minar, Ajanta and Ellora temples, etc, would have been decayed and destroyed had it not been for the efforts taken by Tourism Department to preserve them. Likewise, tourism also helps in conserving the natural habitats of many endangered species.

4. Developing Infrastructure: Tourism tends to encourage the development of multiple-use infrastructure that benefits the host community, including various means of transports, health care facilities, and sports centers, in addition to the hotels and high-end restaurants that cater to foreign visitors. The development of infrastructure has in turn induced the development of other directly productive activities.

5. Promoting Peace and Stability: Honey and Gilpin (2009) suggests that the tourism industry can also help promote peace and stability in developing country like India by providing jobs, generating income, diversifying the economy, protecting the environment, and promoting cross-cultural awareness.

Negative Impacts:-

1. Undesirable Social and Cultural Change: Tourism sometimes led to the destruction of the social fabric of a community. The more tourists coming into a place, the more the perceived risk of that place losing its identity. A good example is Goa. From the late 60's to the early 80's when the Hippy culture was at its height, Goa was a haven for such hippies. Here they came in thousands and changed the whole culture of the state leading to a rise in the use of drugs, prostitution and human trafficking. This had a ripple effect on the country.

2. Increase Tension and Hostility: Tourism can increase tension, hostility, and suspicion between the tourists and the local communities when there is no respect and understanding for each other's culture and way of life. This may further lead to violence and other crimes committed against the tourists. The recent crime committed against Russian tourist in Goa is a case in point.

3. Creating a Sense of Antipathy: Tourism brought little benefit to the local community. In most all-inclusive package tours more than 80% of travelers' fees go to the airlines, hotels and other international companies, not to local businessmen and workers. Moreover, large hotel chain restaurants often import food to satisfy foreign visitors and rarely employ local staff for senior management positions, preventing local farmers and workers from reaping the benefit of their presence. This has often created a sense of antipathy towards the tourists and the government.

4. Adverse Effects on Environment and Ecology: One of the most important adverse effects of tourism on the environment is increased pressure on the carrying capacity of the ecosystem in each tourist locality. Increased transport and construction activities led to large scale deforestation and destabilization of natural landforms, while increased tourist flow led to increase in solid waste dumping as well as depletion of water and fuel resources.

The Policies of The Government And Support System

The Government of India has established the Ministry of Tourism in order to boost Tourism in India. The ministry of tourism has undertaken many projects to showcase India as a perfect Tourist destination and create a visitor-friendly image of the country. The major steps taken by the Government were the "The Atithi Devo Bhavah" Campaign which gave a widespread message of "honour your guest as he is always equivalent to God" and the Incredible India Campaign which was incredibly successful in creating a colorful and a gorgeous image of our country as a perfect holiday destination.

Dr. K. Chiranjeevi, Hon'ble Minister of state for Tourism, launched the ministry of Tourism's Incredible India 2013 Calendar. The attractive Calendar is based on the theme "Find What You Seek" as part of phase II of the Incredible India Campaign which has launched during world Travel Mart (WTM) London 2012. This was mainly because of extensive publicity campaign in which IT industry played a remarkable role.

Challenges in Tourism Industry :-

Tourism industry in India is growing and it has vast potential for generating employment and earning large amount of foreign exchange besides giving a fillip to the country's overall economic and social development. But much more remains to be done. There are challenges involved in tourism industry, like

1) Lack of Proper Infrastructure : i.e. roads, electricity, water supply, sewerage and telecommunication and infrastructure and facilitation systems, among others.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2) Amenities :- These basic amenities such as drinking water, well maintained and clean waiting rooms and toilets, first aid and wayside such as lounge, cafeteria, and parking facilities, among others. India scores poorly in terms of availability of these infrastructure facilities.

3) Human Resource :- To sustain growth in the tourism industry trained manpower is required at various levels such as managerial, supervisory, skilled or semi-skilled. At mid and senior management levels, the industry faces talent crunch and at the front-line staff level, although human resources are adequate, a boom in other service industries such as banking, retail, airline and BPO have resulted in shortage of manpower at this level for the travel and tourism industry.

4) Marketing and Promotion :- India needs to change its traditional marketing approach to a more competitive and modern approach. There is a need to develop a unique market position and the brand positioning will be the essence of the country's tourism products to the potential customer.

5) Taxation:- Tourism in India is a high-taxed industry, which makes India expensive as a tourist destination. This is affecting the growth of the industry in India and India is losing out to other low cost destinations.

6) Security:- Security has been a major problem for our growth in tourism for a number of years. Terrorist attacks or political unrest in different parts of the country have adversely affected sentiments of foreign tourists. However, the government needs to take a proactive approach in addressing these issues and in averting the potential impact on the industry.

Different forms of Tourism :- India is a country which witnesses a lot of diversity pertaining to its ecology, mythology, history, its geographical diversity in terms of mountains, planes and plateaus and also the medicinal diversity teaching us the Science of Life (Ayurveda). India showcases a variety of tourism options which includes Ecological Tourism, Pilgrimage Tourism, Historical Tourism, Adventure Tourism, Medical Tourism and an upcoming Ayurveda Tourism. So Tourism in India could be broadly classified on the basis of above mentioned categories.

- Tourism:
- Business tourism:
- Ecological tourism:
- Pilgrimage tourism:
- Historical tourism:
- Medical tourism:
- Medical tourism:
- Adventure tourism:
- Sports tourism:
- Wildlife tourism:

Conclusion:-

Tourism has become the world's largest industry, generating wealth and employment, opening the minds of both visitors and the visited to different ways of life. In worldwide this industry currently employs more than 200 million people. The tourism industry in India is substantial and vibrant and the country is fast becoming a major global destination. Moreover tourism industry is significantly supported to grow horticultures, handicrafts, agriculture, construction, poultry and the like. Today, tourism has become more inclusive of new concepts which require the support of the government to develop and flourish. There is a need to propagate these concepts with dedicated policies formed for the development of tourism. Effective implementation of the policies will help in the growth of the industry overall.

References :-

1. <https://www.incredibleindia.org/>
2. <https://en.wikipedia.org/wiki/Tourism>
3. Hari Srinivas (2001) Environmental impacts of tourism. United Nations Environment Programme.
4. Ministry of Tourism, Government of India.
5. Aurubindo Ganesh and Dr. Madhavi, C.2007.Jan-June, "Impact of Tourism on Indian Economy - A Snapshot" *Journal of Contemporary Research in Management*, Volume-1, No.1, 2 PP. 235-240.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study on Impact of Demonetization of Currency on Internet Banking Services in India

Ms. Pradnya Surwade,
Research Scholar, M.J.College Jalgaon

Dr.M.M.Badve,
Head of Economics Department, M.J.College Jalgaon

Abstract

On the advent of Demonetization of Rs. 500 and Rs. 1000 notes, Indian Government has taken a great move towards Cashless Transactions that is online transactions especially with banking sector. As we have started using online shopping earlier but somehow it was limited to online shopping, online reservation tickets, and ATMs only. And also this was limited for few percent. After demonetization, peoples come to know about various other services like e-wallet, e-transfer, Mobile banking, Paytm, etc. internet banking services. So, the government had taken the initiative to encourage online banking services in India.

The paper studied impact of demonetization of currency with respect to Internet banking in India and its implication for the Indian banking industry. Also various ways to conduct online banking services has been studied. The secondary data will be used in this research for this study.

Keywords: Online Banking Services, Demonetization.

1.Introduction:

The recent decision of the Government on demonetization has created large opportunity to accelerate the digital payment movement in India. But still India is cash based economy and it would still require great efforts to become cashless. Compared to some other countries, like China, Mexico and Brazil, India ranks very low relating to Non-cash transactions by non-banks per capita per annum as well as number of pay points (for digital payments) per million people.

The Government of India declared that the demonetization of all Rs.500 and Rs.1,000 (US\$16) banknotes of the Mahatma Gandhi Series was effective from 8 November 2016. The government stated that this action would control the black money, corruption, terror funding and fake currency and will increase the transparency in cash transactions in India.

What is Demonetization: In simple way it can be defined as "Withdrawal of a particular form of currency from circulation".

2.Literature Review:

Manpreet kaur (Jan 2017) in article "**Demonetization: Impact on cashless payment system**" has studied the Indian payment systems infrastructure with available cashless payment systems. And also states that demonetization has put effect on this cashless system. The cashless transition is safer and reduces time. It also helps in record of the all the transaction done.

Dr.Sweta Singhal (Jan 2017) in her article "**Demonetisation and E-banking in India**" presents the study to investigate the use of e-banking facilities for purposes post demonetization in India. The survey was done on rural and urban customers of both public and private sector banks. In this paper it is discovered that urban male youth have higher awareness and usage of e-banking whereas rural women have noticeable awareness about e-banking but level of using it is very low. Finding of the study are helpful for banks to improve their e-banking facilities, making their websites user friendly and improving awareness and usage of e-banking.

Dr. T.Lata Sujata in this research paper "**A Comparative Study on Pre and Post Demonetization on E-Banking Services**" the study shows that post-demonetisation, e-banking became a necessity. Not only people belonging to higher strata but also the common man too is relying on the new channels. Banks should design their website in such a way that security and privacy issues are addressed. Pre-demonetization, banks were already taking efforts to make their customers aware of the new channels by conducting seminars etc. Post demonetization, customers are more interested in privacy issues since usage of internet banking has become the norm.

Dr.G.Uppili Srinivasan, Anandhi Eakamaram and Vincilin Nesamani (Feb 2017) in their report "**Demonetization: Impact on Banking Sector**" have stated that Agriculture and sole traders, Household's workers, Real Estate, Gold prices, Banks, Entertainment/Restaurants, Beauty parlours and Tourism are mostly affected sector by demonetization. Because of demonetization all the bank accounts are tied up to one PAN (Permanent Account Number). This move shows strength of the Banking system, Retail boost, and increases

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

deposit. This move will also cause short-term pain for the working class, small businesses and nearly anybody who deals with cash on a daily basis. Remove black money from the economy as they will be blocked since the owners will not be in a position to deposit the same in the banks.

D.Mounika, and R.Kadhirvel (April 2017), in their article "Impact Of Demonetization In E-Banking" it is concluded that the due to demonetization the public turns to cashless transaction at High success rates through co-ordination. And move towards digital economy may bring the transparency in the system. But also it is difficult to adapt for illiterate people but even all these difficulties overcome and make the banking transactions effectively due to this implementation increase Internet users and also initiative taken by government Agencies to make the India developed in future.

3. Objectives of The Study:

1. To study Role of Demonetization in Growth of E-Banking Services use.
2. To Study the Impact on Electronic Payment System in India after Demonetization.
3. To study the obstacles in implementing cashless systems in India

4. Research Methodology:

The study is based on secondary data and information is collected from various websites, books, journals, and newspapers by the Researcher for this study. The Electronic Payment System in India has been studied from reserve bank of India website.

4.1 Current Scenario of E Banking Services Used In India:

After analyzing all modes of payments existing in India following 5 are the best digital payment modes used :

Aadhaar enabled Payment System (AEPS): AEPS is a bank led model which allows online interoperable financial transaction at PoS (Point of Sale / Micro ATM) through the Business Correspondent (BC)/Bank Mitra of any bank using the Aadhaar authentication.

To activate this service KYC (Know Your Customer) information should be provide to open a new account and Aadhaar Number should be linked with bank a/c.

UPI also known as Unified Payments Interface is another great way to go cashless. Unified payments interface also called UPI is system of payments. In this system, multiple bank accounts can be controlled through single mobile application (of any participating bank), by merging several banking features together. We can download UPI App of respective banks on Smartphone's or Androids Systems .

Internet Banking: Net Banking is another handy way to get cashless transactions done. All you need is a bank account with e banking facility enabled on it. You can transfer funds to others account from the comfort of your home. There is no need of going to your bank to get transfers done. All payments and Transfers are made online.

Mobile phone based: Both Smart Phone and Feature phone are used in digital payments now a days. Due the smart phones revolution in India, digital payments are increased rapidly.

Swiping: ePoS, mPoS, MicroATM& ATM: These are nothing but called as plastic money used with debit cards and credit cards. By swiping in a Pos machine or either going through ATM machines or using internet we can use plastic money.

Table: Electronic Payment Systems - Representative Data (Updated as on January 23, 2018) (Volume in million)

Data for the period	RTGS	NEFT	CTS*	IMPS*	NACH*	UPI*	USSD**	Debit and Credit Cards at POS &	PPI #	Mobile Banking
	volume	volume	Volume	volume	volume	volume	volume (in thousand)	Volume	volume	volume
Nov-16	7.9	123.0	87.1	36.2	152.5	0.3	7.0	205.5	59.0	72.3
Dec-16	8.8	166.3	130.0	52.8	198.7	2.0	102.2	311.0	87.8	70.2
Jan-17	9.3	164.2	118.5	62.4	158.7	4.2	314.3	265.5	87.3	64.9
Feb-17	9.1	148.2	100.4	59.7	150.5	4.2	224.8	212.3	78.4	56.2
Mar-17	12.5	186.7	119.2	67.4	182.1	6.2	211.2	229.7	90.0	60.8

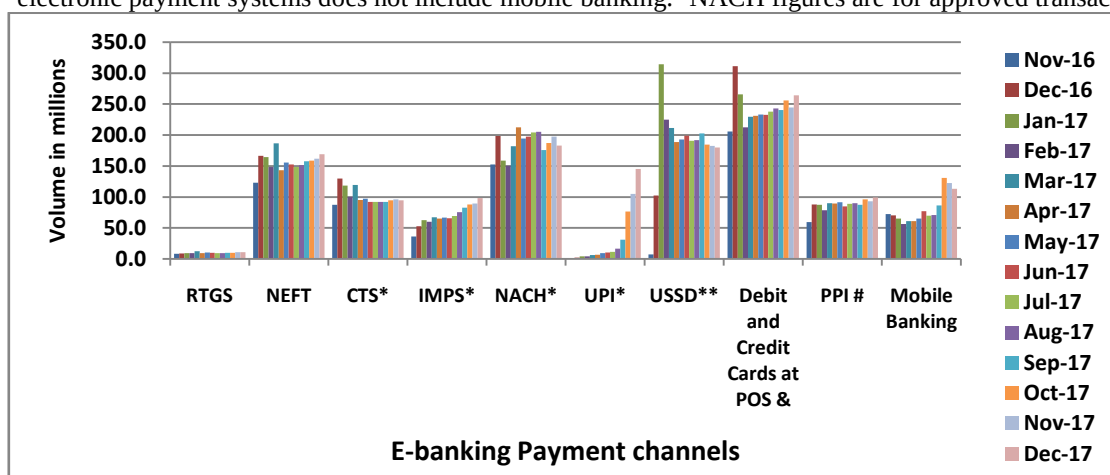
Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Apr-17	9.5	143.2	95.3	65.1	212.6	6.9	188.9	231.1	89.2	61.0
May-17	10.4	155.8	97.1	66.7	194.4	9.2	192.6	233.4	91.3	64.9
Jun-17	9.8	152.3	91.9	65.8	197.3	10.2	198.9	232.4	84.7	77.1
Jul-17	9.4	148.1	92.2	69.1	204.3	11.4	190.7	237.6	88.7	69.5
Aug-17	9.5	151.6	92.1	75.7	205.2	16.6	191.8	243.0	89.7	70.8
Sep-17	9.6	157.7	92.2	82.9	176.0	30.8	202.7	240.3	87.5	86.3
Oct-17	10.0	158.8	94.4	88.1	187.0	76.8	184.6	255.7	96.2	130.9
Nov-17	10.8	162.0	96.3	89.5	197.5	104.8	182.4	244.6	92.8	122.8
Dec-17	10.9	169.0	94.6	98.0	183.0	145.5	179.9	263.9	99.1	113.3

*: Source is NPCI. &: Card transactions of four banks.

#: PPI issued by 8 issuers for goods and services transactions only.

**USSD volume in thousands. Mobile Banking figures are taken from 5 banks. The total volume & value of electronic payment systems does not include mobile banking. NACH figures are for approved transactions only

Source: Electronic Payment Systems - Representative Data (Updated as on January 23, 2018) from RBI website

According to transactions cost and time requirements various electronics payment modes are framed such as -RTGS – Real time gross settlement, NEFT – National electronic funds transfer, CTS – Cheque truncation system, IMPS – Immediate payment service, NACH – National automated clearing house, UPI – Unified Payments Interface, USSD – Unstructured Supplementary Service Data, POS – Point of sale, PPI – Prepaid payment instrument.

Due to Demonetization, there is positive effect on Indian Internet Banking Services. The data from RBI website shows that all transactions have increased after one year of demonetization that is in Nov- Dec.- 2016 as compared to Nov- Dec. -2017.

5. Findings:

- 1) Most used services after demonetization are debits cards and credit cards services.
- 2) USSD services have increased in month of Jan 2017 after that it shows decrease in use.
- 3) Some of services have no any effect on its use like RTGS, CTS, PPI and NEFT services.
- 4) IMPS services are showing slight increase in its transactions.
- 5) UPI mobile banking app is started after demonetization which is showing high increase in its use.
- 6) Mobile banking uses are dependant only limited banks which are increased in Oct-2017.

6. Obstacles in Implementing Cashless Systems In India:

The following are the important constraints which hamper the transition of the country to digital payments mode:

- Peoples Attitude towards internet banking should be Change and Training should be required.
- Lack of hardware including acceptance infrastructure
- Strong Internet connectivity and Data infrastructure is not available everywhere.
- Strong cyber security is not provided.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Digital transactions are costlier than cash
- For vulnerable users like farmers, and also for high cash, appropriate digital payment mode is not available.
- Interoperability among various banks and modes of payments are not available.

7. Conclusion:

The Government have to take a great move to strengthen the physical infrastructure for digital payments, improve network connectivity, provide more attractive incentive structure to make digital payments as compared to cash and remove all hindrance currently associated with digital transactions by providing a strong cyber security policy for digital payments; also dispute settlement mechanism and insurance policy on digital payments should be established. The most important task in front of government is to formulate institutional, policy, regulatory changes that promote adoption of digital payment mode and create awareness among common peoples.

8. References:

1. http://www.nipfp.org.in/media/medialibrary/2016/11/WP_2016_182.pdf
2. <http://phdcci.in/image/data/Research%20Bureau-2014/Economic%20Developments/paper/Study%20on%20Impact.pdf>
3. <http://www.ejbe.org/EJBE2009Vol02No04p43MALHOTRA-SINGH.pdf>
4. <http://www.ijtrd.com/papers/IJTRD7786.pdf>
5. <http://www.arseam.com/sites/default/files/published-papers/p2i4v5ijmfm-Full%20P-%2022-30%20Ms%20Harsimran%20Kaur%20%20Apr-2017.pdf>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/2016_Indian_banknote_demonetisation#Banking
7. <https://www.ijser.org/researchpaper/Impact-Of-Demonetization-In-E-Banking.pdf>
8. <https://www.quora.com/What-are-positive-and-negative-effects-of-demonetization>
9. <http://data.conferenceworld.in/SGTB/P680-685.pdf>
10. <http://www.businessdictionary.com/definition/demonetization.html>
11. <http://cashlessindia.gov.in/aeps.html>
12. Demonetization: Impact on cashless payment system- by Manpreet kaur ,8 Jan.2017,ISBN :978-93-86171-21-4
13. International Journal of New Technology and Research (IJNTR)-Demonetisation and E-banking in India by Dr.Sweta Singhal -ISSN:2454-4116, Volume-3, Issue-1, January 2017 Pages 20-25
14. IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM)-A Comparative Study on Pre and Post Demonetization on E-Banking Services Dr. T.Lata Sujata,e-ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668,PP 12-17www.iosrjournals.org
15. Special Issue Published in International Journal of Trend in Research and Development (IJTRD),ISSN: 2394-9333, www.ijtrd.comDemonetization: Impact on Banking Sector Dr.G.Uppili Srinivasan,Anandhi Eakamaram and Vincilin Nesamani
16. International Journal of Scientific & Engineering Research,-Impact Of Demonetization In E-Banking by D.Mounika, and R.KadhirvelVolume 8, Issue 4, April-2017-ISSN 2229-5518
17. http://niti.gov.in/writereaddata/files/new_initiatives/Digi%20Report%20-%20Final.pdf

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Government Policies of Rural Sport Development

Dr. Kailas Shivharao Palne

Shivjaguti Sr. College, Nalegaon

Tq: Chakur Dist: Latur

Introduction:

The Department of Sports was set up in 1980 under the Ministry of Human Resources Development as part of the 1982 Asian Games preparations. Youth Affairs was later added in 1985. The Department of Youth Affairs and Sports was upgraded to the status of an independent Ministry in 2000 and in 2008, Sports and Youth Affairs were bifurcated into two separate departments viz., Department of Sports and the Department of Youth Affairs.

Items Allocated To The Department Of Sports Under Allocation Of Business Rules 1961

i. Sports Policy ii. Sports and Games iii. National Welfare Fund for Sportsmen IV. Netaji Subhas National Institute of Sports v. Sports Authority of India VI. Matters relating to the Indian Olympic Association and national sports federations vii. Participation of Indian sports teams in tournaments abroad and participation of foreign sports teams in international tournaments in India viii. National Sports Awards including Arjuna Awards ix. Sports Scholarships x. Exchange of Sports persons, experts and teams with foreign countries xi. Sports infrastructure including financial assistance for creation and development of such infrastructure xii. Financial assistance for coaching, tournaments, equipment, etc. xiii. Sports matters relating to Union territories xiv. Physical Education

National Sports Policy Initiatives

Physical education, games and sports have been receiving attention over successive Plans. However, it was only after India hosted the IX Asian Games in 1982 that "Sports" as a subject of policy started receiving attention. National Sports Policy, 1984 was the first move towards developing an organized and systematic framework for the development and promotion of sports in the country, and the precursor of the present National Sports Policy, 2001.

National Sports Policy 2001

The twin planks of the National Sports Policy 2001 are "Broad-basing of Sports" or Sports for All and achieving excellence in sports at the national and international levels. The salient features of the Policy are as under: 1. Broad-basing of sports 2. Achieving excellence 3. Up-gradation and development of infrastructure 4. Support to National Sports Federations and other appropriate bodies 5. Strengthening of scientific support to sports 6. Strengthening of coaching support to sports 7. Incentives to promote sports 8. Enhanced participation of women, scheduled tribes and rural youth 9. Promote sports-mindedness among the public at large

Functions And Objectives:

The programmes and schemes of the Department of Sports can be categorized under four broad heads as given below: 1. Sports for All (i) „Khelo India - National Programme for Development of Sports" has been prepared by merging the erstwhile „Rajiv Gandhi Khel Abhiyan", „Urban Sports Infrastructure Scheme" and „National Sports Talent Search System Programme" as a Central Sector Scheme for implementation from the Financial year 2016-17 onwards. Khelo India Scheme has three components viz., competitions, talent and sports infrastructure. Objectives of the scheme are mass participation of youth in annual sports competitions through a structured competition, Identification of talent, guidance and nurturing of the talent through existing sports academies and new set up either by the central Government or State Government or in PPP mode and creation of Sports Infrastructure at mofussil, Tehsil, District, State levels, etc

Sports Excellence:

(i) The Scheme of Assistance to National Sports Federations (NSFs) provides financial assistance to NSFs for holding National Championships; participation of national teams in international competitions; organization of

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

international tournaments; holding national coaching camps, including the engagement of foreign coaches; and equipment support.

(ii) National Sports Development Fund (NSDF) was instituted by the Central Government in 1998 with a view to mobilizing resources from non-governmental sources, including the private/corporate sector and non-resident Indians, with Government providing matching grant, for the promotion of sports and games in the country. In order to make contributions to the Fund attractive, 100% exemption from income tax is available on all contributions. The total money available in the Fund, as on 31.03.2016, was Rs. 125.00 crore.

Budgetary allocation of Rs. 5 crore has been made for the Scheme of NSDF, towards GOI's matching share to NSDF during 2016-17.

The Fund is managed by a Council constituted by the Central Government with Union Minister for Youth Affairs and Sports as Chairperson. The day to day working of the Fund is managed by an Executive Committee headed by Secretary, Department of Sports.

(iii) Scheme of Human Resources Development in Sports: The Ministry of Youth Affairs & Sports revised the existing „Scheme relating to Talent Search & Training“ and renamed it as „Scheme of Human Resources Development in Sports“ in 2013-14. Under the revised Scheme, the Government intends to focus on developing human resources in sports sciences and sports medicine for the overall development of sports and games in the country. This will help the country be self-reliant in these fields over a period of time in general and meet the requirements of the proposed National Institute of Sports Sciences and Medicine in particular. Budgetary allocation of Rs. 4.00 crore has been made for Scheme of Human Resource Development in Sports for 2016-17.

Sports Incentives:

Rajiv Gandhi Khel Ratna Award

Rajiv gandhikhelratnaaward was launched in the year 1991-92. Under this scheme, a medallion along with a cash award of Rs.7.5 lakh is given to the most spectacular and outstanding sportsperson of the year. Normally only one award is given every year. 28 sportspersons have been given this award since the inception of the scheme.

Arjuna Award

Arjuna award was instituted in 1961 and is given to players who have exhibited good performance consistently for the previous three years at the international level and have shown qualities of leadership, sportsmanship and a sense of discipline. The awardees are given a statuette, a scroll of honour, ceremonial dress and award money of Rs. 5. 00 lakh. Normally, up to 15 awards can be given each year. 799 outstanding sportspersons from various disciplines have been conferred Arjuna Awards so far.

Dhyan Chand Award For Life Time Achievements In Sports And Games

Dhyanchand award for life time achievements in sports and games was instituted in the year 2002. This award is given to honour those sportspersons who have contributed to sports by their performance and continue to contribute to promotion of sports even after their retirement from active sporting career. The awardees are given a statuette, a scroll of honour, ceremonial dress and award money of Rs. 5. 00 lakh. 45 sportspersons have been given this award since inception.

Dronacharya Award

Dronacharya award was instituted in 1985. This award honours eminent coaches who have assisted national athletes and teams in achieving outstanding results in international competitions. The awardees are given a statuette, scroll, ceremonial dress and a cash prize of Rs.5.00 lakh. Normally, up to 5 awards can be given each year. 88 Coaches have been given this award since its institution.

National Welfare Fund For Sportspersons

National welfare fund for sportspersons was set up in March, 1982 with a view to assisting outstanding sportspersons of the past, living in indigent circumstances, who had brought glory to the country in sports. The scheme was last reviewed and revised in July 2009. Scheme of National Welfare Fund of Sportspersons has been reviewed again and has been revised extensively in May 2016. Under the revised Scheme, amount of annual income for being eligible for getting financial assistance from the Fund has been raised from the existing Rs. 2 lakh to Rs. 4 lakh. Scope of the Scheme has also been expanded to include more sportspersons for being considered for financial assistance from the Fund.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Quantum of assistance from the Fund has also been substantially enhanced. Under the revised scheme, sportspersons and family members of the sportspersons living in indigent circumstances will be eligible for following amounts of financial assistance:

- (i) Financial assistance may be granted to an outstanding sportsperson now living in indigent circumstances, subject to a maximum of Rs. 5 lakh.
- (ii) Financial assistance subject to a maximum of Rs. 10 lakh may be granted to an outstanding sportsperson for injuries sustained during training for and participation in sports competitions.
- (iii) Financial assistance not exceeding Rs. 5.00 lakh may be provided to the families of deceased outstanding sportspersons living in indigent circumstances.
- (iv) Financial assistance not exceeding Rs. 10 lakh may be provided for medical treatment of an outstanding sportsperson or of any of his/her family members living in indigent circumstances.
- (v) Financial assistance not exceeding Rs. 2 lakh may be provided to coaches and support personnel such as sports doctors, sports psychologists, sports mentors, physiotherapists, masseurs who have been attached with national coaching camps for senior category players and national teams (senior category), and umpires, referees and match officials, who have been associated with recognized national championships (senior category) and international tournaments (senior category) in the sports disciplines included in Olympic Games, Asian Games and Commonwealth Games who are living in indigent circumstances or to family members of such deceased support personnel living in indigent circumstances. Budgetary allocation of Rs. 1 crore has been made for the Scheme of National Welfare Fund for Sportspersons during 2016-17.

Brief Of Sai Schemes

A brief outline of schemes implemented by SAI for spotting and nurturing of sports talent and promotion of sports in the country is as under: -

National Sports Talent Contest (Nstc):

NSTC Scheme is being implemented to scout sports talent in the age group of 8-14 years from schools and nurture them into future medal hopes by providing scientific training. Under the Scheme, schools having good sports infrastructure and record of creditable sports performances are adopted by SAI. The Scheme enables the budding sportsperson to study and play in the same school. In addition to the main scheme of NSTC (launched 1985) wherein regular schools are adopted, a few distinct sub-schemes were launched to further reach out to sports talent in India, even those participating in indigenous sports and games.

Facilities Provided Under The NSTC Scheme

Presently under the Scheme, selected trainees are admitted on non-residential basis. However as an exceptional case the trainees have been admitted in two schools on a residential basis and they are provided boarding & lodging facilities instead of stipend.

1) Regular Schools

SN	Particulars	Amount (in Rs.)
1	Sports Kit (per annum per trainee)	2000.00
2	Insurance (per annum per trainee)	150.00
3	Competition exposure (per annum per trainee)	2000.00
4	Stipend for 10 months (per head per annum)	3000.00
5	Annual grant to the school for purchase of sports equipment (per annum)	20000.00

2) Indigenous Games & Martial Arts

SN	Particulars	Amount (in Rs.)
1	Sports Kit (per annum per trainee)	1500.00
2	Insurance (per annum per trainee)	150.00
3	Stipend for 10 months (per head per annum)	3000.00
4	Annual grant to the school for purchase of equipment (per annum)	20000.00
5	Annual grant to the school for organizing compet. for scouting talent (per annum)	25000.00

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

3) Akharas

SN	Particulars	Amount (in Rs.)
1	Sports Kit (per annum per trainee)	3000.00
2	Competition exposure (per annum per trainee)	3000.00
3	Stipend (per trainee per month)	1000.00
4	Accidental insurance (per annum per trainee)	150.00
5	The adopted Akharas in addition to the service of experienced coaches is also provided one set of Wrestling Mat and /or Multi-Gym.	

Army Boys Sports Companies (ABSC):

This is a collaborative venture of SAI with the Indian Army, The main objective of the Scheme is to make use of the good infrastructure and disciplined environment of the Army for training boys in the age group of 8-16 years of age, to achieve excellence in sports. After attaining the required age of seventeen and a half years, the trainees are also offered placement in the Army.

Facilities Provided:

Under the Scheme the trainees are provided boarding & lodging, Educational Expenses, Sports kit, Insurance, Medical cover, Competition exposure, besides scientific coaching from experienced SAI coaches.

Norms of Assistance To The Trainees

SN	Particulars	Amount (in Rs.)
1	Boarding/loading 330 days (per head per day)	175.00
	Per day per head for Hilly Areas for 330 Days	200.00
2	Sports Equipment (p.a.)	27500.00
3	Maintenance of Playfield & Magazine/Periodical (p.a.) per unit	20000.00
4	Sports Kit (p.a.) (Max. Rs.5000)	2500.00
5	Educational expenses (per head p.a.)	12000.00
6	. Competition exposure (per trainee, per annum)	
7	. Medical (per trainee, per annum)	
8	Insurance (per trainee, per annum)	
9	One time grant of linen and Blankets, per trainee, to each Centre	2000.00

Special Area Games (SAG):

Special Area Games (SAG) Scheme aims at scouting natural talent for modern competitive sports and games from inaccessible tribal, rural and coastal areas of the country and nurturing them scientifically for achieving excellence in sports. The Scheme also envisages tapping of talent from indigenous games and martial arts and also from regions/ communities, which are either genetically or geographically advantageous for excellence in a particular sports discipline. The main objective of the Scheme is to train meritorious sports persons in the age group of 12-18 years, with age being relaxed in exceptional cases.

Norms of Assistance To The Trainees :

Residential Trainees:

SN	Particulars (Per head)	Amount (in Rs.)
1	Boarding Expenses (per day per head) Non- Hilly Areas for 330 days	175.00
	Per day per head for Hilly Areas for 330 Days	200.00
2	Sports Kit (per trainee, per annum) (Max. Rs.5000/-)	12000.00
3	Competition Exposure (per trainee, per annum)	
4	Education Expenses (per trainee, per annum)	
5	Medical Expenses (per trainee, per annum)	
6	Insurance (per trainee, per annum)	
7	Other Expenses (per trainee, per annum)	

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Non-Residential Trainees:

SN	Particulars (Per head)	Amount (in Rs.)
1	Sports Kit (per trainee per annum)	4000.00
2	Competition exposure (per trainee, per annum)	3000.00
3	Stipend (per trainee, per annum)	6000.00
4	Insurance (per trainee, per annum)	150.00

Sai Training Centres (STC):

Under this scheme, talented youth in the age group of 12-18 years are given the option to join the scheme on residential or non-residential basis.

Norms of Assistance To The Trainees:**Residential Trainees:**

SN	Particulars (Per head)	Amount (in Rs.)
1	Boarding Expenses (per day per head) Non- Hilly Areas for 330 days	175.00
	Per day per head for Hilly Areas for 330 Days	200.00
2	Sports Kit (per trainee, per annum) (Max. Rs.5000/-)	12000.00
3	Competition Exposure (per trainee, per annum)	
4	Education Expenses (per trainee, per annum)	
5	Medical Expenses (per trainee, per annum)	
6	Insurance (per trainee, per annum)	
7	Other Expenses (per trainee, per annum)	

Non-Residential Trainees:

SN	Particulars (Per head)	Amount (in Rs.)
1	Sports Kit (per trainee per annum)	4000.00
2	Competition exposure (per trainee, per annum)	3000.00
3	Stipend (per trainee per year)	6000.00
4	Insurance (per trainee, per annum)	150.00

Centres of Excellence (COX):

The main objective of this scheme is to identify and train outstanding sportspersons who are medal prospects for the country in international competitions.

Norms of Assistance To The Trainees:**Residential Trainees:**

SN	Particulars (Per head)	Amount (in Rs.)
1	Boarding Expenses Hilly & Non- Hilly for 330 days((per trainee, per annum))	225.00
2	Sports Kit (per trainee, per annum) (Max. Rs.5000/-)	6000.00
3	Competition Exposure (per trainee, per annum)	6000.00
4	Medical Expenses (per trainee, per annum)	2000.00
5	Insurance (per trainee, per annum)	150.00
6	Other Expenses (per trainee, per annum)	850.00

Non - Residential Trainees:

SN	Particulars	Amount (in Rs.)
1	Sports Kit (per trainee per annum)	6000.00
2	Competition exposure (per trainee, per annum)	3000.00
3	Stipend (per trainee per year)	9000.00
4	Insurance (per trainee, per annum)	150.00

Sai National Sports Academies:

The National Sports Academies forms are the latest offering in Sports Promotional Schemes of SAI. Various Sports Academies are being set up by SAI, in collaboration with the National Sports Federations to

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

attract sports talent in respective discipline in the age group of 12-25years. The Academy Scheme envisages modern training centres having good sports facilities, equipment, requisite sports science infrastructure as well as qualified personnel to meet the daily requirement of the trainees. The Sports Academies will have both residential and non-residential trainees. Each Academy will function under tripartite agreement under PPP mode, wherein the roles of SAI, the concerned federation and the sponsor shall be defined. One of the major roles of the federations would be to provide greatest inputs through foreign expertise and MOUs with international bodies of the disciplines. The national federations will also make efforts to generate revenue through sponsorships or partnerships.

Lakshmbai National University of Physical Education (LNUPE), Gwalior:

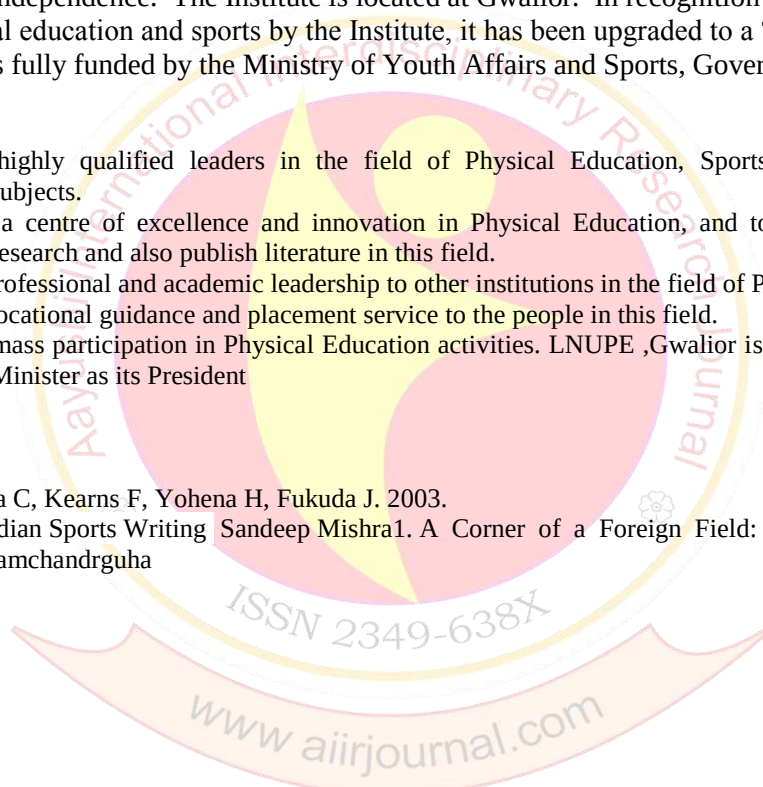
The Institute has been running Graduate, Post-Graduate and Doctoral Degree Courses in Physical Education. The University was established initially, as a college, on 17th August, 1957, the centenary year of First War of India's Independence. The Institute is located at Gwalior. In recognition of the services rendered in the field of physical education and sports by the Institute, it has been upgraded to a "Deemed University" in 1995. The Institute is fully funded by the Ministry of Youth Affairs and Sports, Government of India.

Objectives:

- (i) To prepare highly qualified leaders in the field of Physical Education, Sports/Games and other inter-disciplinary subjects.
- (ii) To serve as a centre of excellence and innovation in Physical Education, and to undertake, promote and disseminate research and also publish literature in this field.
- (iii) To provide professional and academic leadership to other institutions in the field of Physical Education.
- (iv) To provide vocational guidance and placement service to the people in this field.
- (v) To promote mass participation in Physical Education activities. LNUPE, Gwalior is a separate Society having Honourable Minister as its President

References:-

1. Abe K, Kojima C, Kearns F, Yohena H, Fukuda J. 2003.
2. The Best of Indian Sports Writing Sandeep Mishra1. A Corner of a Foreign Field: The Indian History of a British Sport ramchandruha

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

JAM Trinity: Role & Impact: Evaluation

Vaibhav Prakash Vispute

M.A-II

B.P.Arts,S.M.A Science,
And K.K.C Commerce College
Chalisgaon, Dist-Jalgaon

Even it's over a 70 years of independence India is still suffering from poverty and disparities, through state resources are continuously utilised in the name of poverty alleviation. Huge amount is spent on key subsidies by the government but it's widely accepted that India's welfare system pervaded with leakages. rampant corruption diverted the benefits intended for the poor to the pockets of middleman and corrupt officials.

JAM trinity is an attempt to increase effective use of available technology.

What is JAM Trinity?

JAM Trinity refers to

J Jan Dhan Yojana Bank Account (PMJDY)

A – Aadhaar, a unique number to identify everybody with biometric details

M – Mobile Phones

Objectives of JAM Trinity :-

- 1) To Create transparency in PDS via DBT Through JAM
- 2) To increase financial inclusion as well as financial literacy
- 3) To decrease the leakages of the subsidies
- 4) To reduce food security problems to ultra-poor
- 5) To enable the systems efficiency and affectivity

Study Method :- Used Secondary Data (Internet) for this research paper

How JAM Works?

- I) The application process for a bank account under Jan Dhan Yojana places priority on Aadhaar no. as a identity proof.
- II) Aadhaar Enrolment Requires the applicant to produce his/her mobile no.
- III) Once the linking is complete, Person Can be uniquely identified by his/her Aadhaar number the each can be sent to the lined bank account.
- IV) The account holder can either withdraw th money from

What Role can JAM Trinity play?

- JAM Trinity can effectively cut the leakages by enabling better delivery of DBTs.
- JAM will lead to unique identification of beneficiaries thus eliminating fake beneficiaries.
- JAM will also lead to financial inclusion of people living in villages and in backward areas
- JAM trinity is creating an atmosphere for enabling DBT and will also help in direct delivery of various government schemes like scholarship for students, JananiSurakshaYojana, old age pension scheme etc.
- The strong link is that country's 80% of population uses mobile phone. Lack of full reach of Aadhaar registration and lack of total financial inclusion are weak links of the trinity but situation has improve substantially on these two accounts as well.

Need and Importance:-

JAM offers exciting possibilities to effectively target public resources to those who need it most success in this area will allow prices to be liberated to perform their role of efficiently allocating resources and boosting long run growth if it targeted well can boost the system process and their efficiency as well as transparency which will reduce the corruption and will help to the poor

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Advantages :-

- 1) Until now, government has taken very difficult roots to deliver affordable products or services to them but through JAM trinity it will be possible to cut intermediaries.
- 2) It can combat the illegal diversion of goods.
- 3) It can strengthen the present food security system
- 4) Where Aadhar helping in direct biometric identification of disadvantage citizen and Jan Dhan Accounts and mobile phones allowing direct transfers of funds in there accounts.

Problems and Challenges :-

- 1) Authentication failures in Aadhaar are high, this will result in the exclusion of beneficiaries
- 2) Large numbers of Jan Dhan Accounts are not active
- 3) Still most of the Indian peoples are remained unbanked
- 4) There are issues in mobile network connectivity, Especially in rural areas
- 5) Required infrastructure for JAM is not in place
- 6) Uneducated people cannot understand new processes easily

Current Status of JAM :-**J – Jan Dhan Yojana (PMJDY)**

- 31.01 cr. beneficiaries banked so far
- Rs.73,588.56 cr. Balance in their accounts
- 1.26 lakh Bank Mitra's delivering branchless banking services in subservice areas
- 23.40 cr RuPay Debit card issued to Beneficiaries

A – Aadhaar

It's an unique, portable, scanable and open source technology with random numbers. it includes biometric and demographic data of peoples and over a 1 billion are linked with aadhaar.

M – Mobile

As of Feb'2017 (TRAI Report) there were 1.18 Billion Mobile phones in india in which 692.15 million urban and 496.39 million rural.

Opinions :- Finance minister Arun Jaitley Said

"No Indian will be outside the mainstream this is nothing short of a social revolution"

He also added, Zero Balance Accounts under PMJDY declined from 76.81 to 21.41 % in aug 2017

"That is on billion unique aadhaar no's linked to one billion bank accounts and one billion mobile phones. Once that is done, all of india can become part of the financial and digital mainstream"

On 23rd Nov 2017 PM Modi Said

"JAM trinity has helped govt. save over Rs 64000 cr. Subsidy"

Conclusion :-

If JAM trinity can be seamlessly linked and all subsidies are routed through bank account, the real progress in terms of direct income support to poor may finally be possible. The critical areas that need to be taken care of to make JAM and DBT effective are:

- Adequate and timely disbursement of transaction processing charges to the banks and agent.
- pacifying the debate around privacy related issues of Aadhaar.
- setting up and monitoring of service quality by the finance ministry, TRAI, NCPI and UIDAI.

If these measures are taken, then twin problem of rationalising the subsidies and at the same time protecting the poor can be solved effectively.

References:-

1. Wikipedia.com
2. m.thehindubusinessline.com
3. firstpost.com
4. indianexpress.com
5. Economic survey of 2014-15, and 2015-16

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Financial Inclusion in India: Present Situation and Challenges

Shankar Sudamrao Pawar

Asstt. Prof. Dept. of Economics
P.S.G.V.P. Mandal's
Arts, Science & Commerce College
Shahada, Dist. Nandurbar.

Abstract:

Access to finance by the poor, disadvantaged and underprivileged group is a prerequisite of poverty alleviation on one hand and the economic growth on the other. In the struggle against poverty, the financial inclusion is a crucial element. Large sections of the rural population have no access to financial services and their only recourse is to borrow from moneylenders at the exorbitant charges causing exploitation. The main reason why the large section of the rural population still remains under below poverty is financial exclusion, which is proving to be a major obstacle in the path of India's economic growth. The Reserve Bank of India (RBI)'s dictate (2005) obligated the Banks to adopt the national policy of financial inclusion and take initiatives and suitable measures therefore. The objective data derived from the RBI's reports and other empirical studies unequivocally pinpoint that the main reasons of financial exclusion are lack of opportunities and access to finance, financial illiteracy, besides poor performance, apathy and negative approaches of the Banks. Therefore, financial inclusion, today, has become the national objective and major concern for the economic policy decision makers.

This paper critically addresses all concerned issues involved in achieving the national objective of achieving the complete financial inclusion. This paper critically evaluates the initiatives taken by Governments and the Banks in financial inclusion and the efforts made for IT enabled financial services, on the basis of the objective data derived from the RBI's reports and other empirical studies.

Keywords: Financial Inclusion, Initiatives, Business Correspondence

Introduction:

Financial exclusion is the main cause of poverty. Lack of opportunities and access to finance besides financial illiteracy are the main causes of financial exclusion. Financial exclusion is proving to be a major thorn in the path of Indian economic growth. Access to finance by the poor, disadvantaged and unprivileged group is a prerequisite for poverty reduction and social upliftment. One of the main reasons why the large section of the rural population still remains under below poverty line is lack of opportunities and access to finance besides financial illiteracy.

Large sections of the rural population have no access to financial services and their only recourse is to borrow from money lenders, who charge exorbitant rates. Also, ignorance is rife, with concepts like insurance virtually unheard of.

One of the main reasons why mass poverty is persisting in India is that the problem of financing the poor still remains unresolved. With almost all states show more than 60% of populations below the poverty line. Projections based on NSSO data present a disturbing picture as population cut offs for average consumption for almost all states fall between the sixth and seventh deciles, statistics for which are available in its report "Key indicators of house hold expenditure in India." Further fine-tuned, they deliver a precise percentage of population below the average spends.

Objectives of the Study:

1. To study present scenario of financial inclusion in India.
2. To examine the performance of different banks towards financial inclusion.
3. To study the major initiatives and policy measures taken by RBI and GoI for financial inclusion.
4. To suggest the future prospects of financial inclusion

Research Methodology:

The present study is descriptive in nature. The data used for the study is secondary in nature and has been collected from RBI bulletin, annual reports of RBI and Ministry of Finance, GoI, Report on trend and progress of banking in India, various reputed journals, newspapers and websites of RBI, NABARD (National Bank for Agricultural and Rural Development) and Ministry of Finance, Government of India (GoI).

Concept of Financial Inclusion:

The term 'Financial Inclusion' was first coined in British lexicon when it was found that nearly 7.5 million persons did not have a bank account. Defining financial inclusion is considered crucial from the viewpoint of developing a conceptual framework and identifying the underlying factors that lead to low level of access to the financial system.

Financial Inclusion defined as a "process of ensuring access to appropriate financial products and services needed by all sections of the society in general and vulnerable groups in particular, at an affordable cost, in a fair and transparent manner, by regulated, mainstream institutional players.

The objective of financial inclusion is to transform the lives of vulnerable people, mainly poor, by providing them access to banking finance and enabling them to generate stable income. According to Census 2011, only 58.7 percent of total households in India and only 54.4 percent households in rural areas had access to formal banking services.

Importance of Financial Inclusion

In majority of the developing countries, access to finance (Khan, 2012) is now being perceived as a public good, which is as important and basic as access, say, to safe water or primary education. A question that arises is whether financial inclusion can be interpreted as a public good. A good is considered a public good if it meets the conditions of (a) 'nonrivalness' in consumption and (b) non-excludability. Financial inclusion meets these two criteria. One of the important effects of financial inclusion is that the entire national financial system benefits by greater inclusion, especially when promoted in the wider context of economic inclusion.

Government Initiatives for Financial Inclusion:

To ensure a banking account in every household, the Prime Minister, on assuming office, in the maiden speech from the Red Fort on August 15, 2014 announced the need for concerted efforts. Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY), which envisages universal access to banking facilities with at least one basic banking account for every household, consolidates government's effort to increase number of households availing banking services. As of December 06, 2017 a total of 30.7 crore accounts had been opened under the scheme of which 18.1 crore are in rural areas and 12.7 crore in urban areas. The number of RuPay cards have also increased to 23.1 crore. The progress has been impressive, considering that total amount of bank deposits with commercial banks was Rs.69,841.2 crore as on December 06, 2017 (Table 1).

Table 1: Status of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana (PMJDY)
(As on December 06, 2017) (Figures in Crore)

Bank Name/ Type	Number of Beneficiaries			Deposits in Accounts (Rs. Crore)	Number of Rupay Debit Cards Issued to Beneficiaries
	Rural	Urban	Total		
Public Sector Banks	13.3	11.5	24.8	55646.6	18.6
Regional Rural Banks	4.2	0.8	4.9	12033.9	3.6
Private Sector Banks	0.6	0.4	1.0	2160.6	0.9
Grand Total	18.1	12.7	30.7	69841.2	23.1

Source: GOI-<https://pmjdy.gov.in/account>

The size of branch network increased rapidly in rural areas though growth rate was higher in urban and metropolitan areas (Table 2). In 2015, the presence of nationalized banks, and SBI and its Associates was highest in rural areas.

Table 2: Number of Bank Branches by Population Group

Year	Rural	Semi-Urban	Urban	Metropolitan	Total
1999	32857	14168	9898	8016	64939
2009	30943	19282	15356	14288	79869
2017	48806	38201	24574	26478	138059

Source: RBI, Handbook of Statistics on Indian Economy

In extending credit to agriculture sector, commercial banks have been more successful than RRB's or Cooperatives Banks (Table 3).

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Table 3: Targets and Achievements for Agricultural Credit (Rs.Billion)

Year	Commercial Banks		Co-operative Banks		RRB's		Total	
	Target	Achievements	Target	Achievements	Target	Achievements	Target	Achievements
2013-14	4750	5090	1250	1199	1000	827	7000	7116
2016-17*	6250	7998	1500	1428	1250	1232	9000	10658

*: Provisional

Source: RBI Annual Report

Innovation in Extending Credit

To extend banking services to unbanked population, commercial banks began exploring alternatives to brick and mortar branch like mobile vans, banking kiosks and BCs. A large number of customers are those who have never entered a bank branch and the BC channel introduced them to a progress of inculcating banking culture. Banking with BCs provided not just convenience of banking in place that is in close proximity to their business or residence but offered substantial savings on transacting banking business. The customer saves cost of transportation and time /wages lost to visit a branch to complete a transaction. In case of rural areas savings are often substantial since the cost of visiting a branch to complete a transaction requires about 2-6 hours which implies absence from regular activity. The banking outlets, with BCs have now been established in remote areas or amidst slums, places where banking penetration was low or non-existent. Accordingly, commercial banks have been successful in extending banking services to nearly 6 lakh villages, mainly through BCs. The progress of financial inclusion has been extensive with banking outlets increasing from 33,378 in March 2010 to 50,860 in March 2017 while those with BCs, increased rapidly from 34,316 to 5,47,233. The business transacted as well as number of accounts have increased manifold during the last seven years (Table 4). The amount deposited in basic savings account through BCs increased nearly 26 times while that through branches recorded an increase of 15 times over the period. The amount transacted through use of information technology recorded highest growth over the period. Finally, encouraging results of PMJDY are apparent – amount in basic savings account and transactions through use of technology show a substantial increase after 2014.

**Table 4: Progress on Financial Inclusion by Banks
(Year ending March)**

Amount (Rs. Billion)						
Year	BSBDA		OD	KCCs	GCCs	ICT
	Branches	BCs				
2010	44	11	0.1	1240	35	7
2014	273	39	16	3684	1097	524
2017	691	285	17	5805	2117	2652
Volume (Million)						
Year	BSBDA		OD	KCCs	GCCs	ICT
	Branches	BCs				
2010	60	13	0.2	24	1	27
2014	126	117	6	40	7	329
2017	254	280	9	46	13	1159

Source: RBI BSBDA-Basic Savings Bank Account

Major Issues and Challenges in Financial Inclusion

Banking service being a public good should also be aimed at providing service to the entire population. However, empirical studies show that :-

- Some banks have no desire to achieve the complete financial inclusion;
- Some banks have formed opinion that the complete financial inclusion is not possible and/or it is an empty and useless exercise;
- The Banks are ready or eager, but their branch employees are reluctant or give lame excuses to implement the scheme of financial inclusion.
- Those who, unwillingly and reluctantly implement the scheme of achieving financial inclusion, assume that merely opening a bank account is the implementation of scheme of financial inclusion.
- Affordable credits are made available only as compulsions.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

(f) Only in rare cases some of the banks make attempts to provide financial advice to the poor or disadvantaged people.

(g) The costs of serving the poor can be significant in the short-term, thereby, impacting profitability.

Some Issues and Suggestions

There is need to examine some emerging gaps to achieve financial inclusion.

1. First, there is need to extend financial inclusion to the disabled, including those elderly where locomotors activity, vision and hearing is impaired. RBI directives to banks to be accessible to all kind of disabled have not recorded notable progress with very few ATMs and bank branches being disabled-friendly.
2. There is potential for more expansion of financial inclusion but for technological issues like frequent machine breakdowns and lack of connectivity which negatively impacts confidence of customers towards informal banking. The Problem with hand-held devices continues to deter financial inclusion. There is a need for facilities like biometric-enabled and multi-lingual hand-held devices which can provide confidence in rural masses. Technology innovations like integrated machines that have functionality of cash withdrawals and deposits; facility of scanning documents to facilities new account opening and loan disbursements; and voice commands and narration for available facilities could help increase banking penetration.
3. The instruments offered under financial inclusion also need consideration. There is a significant difference in the socio-economic background of people living in rural India and therefore there is a need for flexibility in financial schemes designed for different segments of unbanked population. Illustratively, standard instruments that are offered by commercial banks are designed for salaried segments of society like recurring deposit schemes which would need to differ in rural areas depending on pattern of income based on cycle of agriculture production.
4. To monitor developments regarding financial inclusion there is a need to assign responsibility to a dedicated financial institution. National Bank for Agriculture and Rural Development, probably, is the most appropriate institution to be made accountable for furthering progress of financial inclusion in rural areas given their domain knowledge.
5. Financial literacy is a constant challenge and therefore, bankers have been adopting different strategies to reach larger segments of the society, mainly in villages. It is important to build a relationship with customers, especially villagers, before they part with their money. To enhance financial literacy some banks have taken several initiatives such as conducting quiz at college level, organizing seminars etc. There is need to standardize material to extend financial literacy amongst the unbanked.

Conclusion:

To conclude, commercial banks, especially public sector banks, have played an important role in extending financial inclusion in the country, especially rural and semi-urban areas. The successful expansion of banks is now being used to leverage the infrastructure for other financial products like insurance schemes and pension funds.

References:

1. Chakrabarty, K.C.(2011), Financial Inclusion and Banks: Issues and Perspectives, RBI Monthly Bulletin, November
2. Government of India, (2008), Committee on Financial Inclusion, (Chairman, Dr. C. Rangarajan)
3. Reserve Bank of India,(2016), Report on Trend and Progress of Banking in India 2015-16, December.
4. Singh, C. and G. Naik, (2017), Financial Inclusion In India: A Case study of Gubbi, IIMB Working paper No. 549, May.
5. <https://pmjdy.gov.in>
6. <https://m.rbi.org.in>
7. <http://resurgentindia.com/wpcontent/uploads/research/FINANCE/Financial%20Inclusion%20Summit>

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Demonetization and Cash Shortage

Tathagat P.Gajbhiye

Assistant Professor, Dr.Babasaheb Ambedkar Art's,
Commerce and Science College Surtoli/Lohara
Tah-Deori Dist-Gondia Maharashtra.

Abstract

Demonetization is an economic term and a buzz word in Indian political and news arena which means old currency notes are stripped off being their status of legal tender. When new currency note is being introduced in the country. Recently, the 500 and 1,000 notes were demonetized on Nov8,2016 in mid night in surprising move. All major economies of the world followed this procedure for different Reasons. Indian rupees have been demonetized various times in the past as well. Rs.10,000 notes were demonetized once in Jan 1946 and then again in Jan 1978. The word "Demonetization" has recently become the trend whether the country may be happy or upset with this, not it is to be seen it will bring good or bad effect in the country. This measure has been taken by PM to discard black money from the country. Demonetization is one of the big step initiated by Govt. for solving various issues like black money, corruption, terrorism etc.

Key words: Demonetization, corruption, Black money, terrorism

Meaning of Demonetization

Demonetisation of Rs.500 and Rs.1,000 notes has resulted in a cash shortage. Non-cash medium of payments may be encouraged by this shortage, but, with supplies only from the domestic currency presses, the shortage is unlikely to disappear by the end of 2016. Import of currency printed abroad may provide a solution for ending it sooner. The impact of the shortage, if it continues, will be fully felt in the last quarter of 2016–17. Its growth impact in 2016–17 could be 0.7%–1.3% depending on how much shortage continues, and for how long. The decision of the government and the Reserve Bank of India (RBI) to withdraw the legal tender status of the pre existing Rs.500 and Rs.1,000 currency notes beyond 8 November 2016 and the resulting cash shortage have been matters of intense debate. The measure, according to the government, was motivated by the twin objectives of curbing the menace of fake Indian currency notes and for eliminating black money.

Impact of demonetization

- **Black money and corruption:** Because of the demonetization black money will be taken back out of Indian system. Corruption will also be automatically reduced by removing black money from economy.
- **Digital payments:** After ban of rupee 500 and 1000 notes in India people start adopting online payment system such as paytm, freecharge etc. Demand of online transaction using E- banking, Ewallets usage of plastic money has substantially being increased and it could be a game changer in near future.
- **Fake currency:** It also helped in removing fake currency because people can get exchange their notes only by telling their source of income. But if they have counterfoil notes with them they can be trapped so there is no other option left to them instead of destroying their notes and incur losses. Lower Inflation: As black money goes out of system the money supply will shrink and this will reduce inflation rates in the country.
- **Real estate:** It would impact red in cash transactions in real estate which reduces prices in real estate and make it affordable.
- **Cash crunch:** A cash crunch in the economy has occurred due to the demonetization. Chandubhai Kothia, head of Gujarat based Shree Ganesh chemical complained that limit of 24000 cash withdrawal per week is not sufficient as payment of wages to worker's transport are to be done in cash. Decrement in income: India's service sector which contributes more than half of the GDP is worst hit earnings of the automobile industry, retail sector, telecommunications, NBFC's will report
- **downfall. On Economy:** There are serious liquidity crisis in the economy because of demonetization of 500 and 1000 rupee notes.

How the Cash Shortage will affect Inflation and Growth

Currency and deposit money or credit cards are not perfect substitutes as medium of exchange in many transactions. For example, daily wage of an unskilled or semi-skilled worker, retail purchases from a street vendor, or even vegetables in the mandis or wholesale markets in many places cannot be paid for in anything but cash. The cash shortage has affected trading and production in many segments of the informal economy. An additional cost is the man-days lost queuing up at banks for conversion or deposit of old currency.

The cash shortage may have already affected the prices of perishable goods and services. Prices of vegetables in wholesale markets, according to newspaper reports, have fallen significantly. Vegetable prices go down around this time of the year because of seasonality, but cash shortage reportedly was an additional factor. Overall inflation may come down because people have less of one common medium of exchange, namely cash, to transact, but this decline in inflation will be tempered by how much output also falls because of the lack of cash as working capital.

Money is the lubricant that keeps the wheel of economic activity moving. A standard, albeit simplistic, approach to analysing the impact of the cash shortage is to fall back on Cambridge equation of the quantity theory of money. Three scenarios are considered:

In scenario I, both currency with the public and the demand deposits at the end of March 2017 are 10% higher than the corresponding figures a year ago. Effectively, in scenario I, at the end of 2016–17, currency with the public gets more than restored to what it was before demonetisation. Although the year-on-year (y-o-y) growth of both currency with the public and demand deposits is the same 10%, post-demonetisation, growth of currency is over Rs.2.3 trillion compared to only ₹84 billion growth in demand deposits.

Table 3: GDP and Narrow Money—Three Scenarios with Demonetisation (Growth in %)

	GDP at Current Prices		M1 (average)		GDP/M1 (average)
	in ₹ billion	Growth Year-on-Year	in ₹ billion	Growth Year-on-Year	
2015–16					
Q1	31,746	8.85	23,576	10.34	1.35
Q2	32,486	6.41	23,425	10.26	1.39
Q3	34,760	9.07	24,102	11.56	1.44
Q4	36,768	10.36	25,200	12.62	1.46
2016–17					
Q1	35,055	10.42	26,784	13.61	1.31
Q2	36,420	12.14	27,131	15.82	1.34
Scenario I (cash shortage more than made up by 31 March 2017)					
Q3	39,126	12.56	26,983	11.96	1.45
Q4	40,924	11.30	28,030	11.23	1.46
Scenario II (cash shortage just made up by 31 March 2017)					
Q3	38,637	11.15	26,831	11.33	1.44
Q4	39,489	7.40	27,234	8.07	1.45
Scenario III (cash shortage is reduced but not made up by 31 March 2017)					
Q3	38,236	10.00	26,739	10.94	1.43
Q4	38,247	4.02	26,746	6.13	1.43

Source: Weekly Statistical Table No 6, RBI and Press Releases of Central Statistics Office, Ministry of Statistics and Programme Implementation, Government of India dated 3 May 2016 and 30 November 2016.

- Under scenario II, y-o-y growth of currency and demand deposits is 6.5% and 5%, respectively. While
- the y-o-y growth in demand deposits is 5%, such deposits decline by Rs 419 billion post demonetisation signifying a shift from demand deposits to currency. At the end of 2016–17, while currency with the public exceeds the pre-demonetisation level by Rs 556 billion in scenario I, the predemonetisation level is just about restored under scenario II.
- Scenario III considers the case where the authorities fail to make up for the cash shortage by the end of March 2017, and currency with the public, with y-o-y growth of only 4%, falls short of the predemonetisation level by Rs 402 billion. Demand deposits grow, y-o-y, only by 4%, and like under
- scenario II, is Rs 670 billion lower than what it was on 11 November 2016 post-demonetisation.
- In all the three scenarios, the growth of M1 from 11 November 2016—the first reporting Friday for banks after demonetisation—to 31 March 2017 has been assumed to follow a straight-line path of equal absolute change every fortnight. Gross domestic product (GDP) at current prices for the third and fourth quarters of 2016–17 is projected by assuming the income velocity values.
- Needless to say, Table 3 is for illustrative purposes. It shows that the impact of the cash crunch, if it persists, is going to be the most severe in the fourth quarter. Almost half the third quarter had passed

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

before the cash crunch set in. If the cash shortage persists, nominal growth could be as low as 4%–7% in the fourth quarter, depending on how severe the shortage is.

- GDP for 2016–17 is obtained by adding up the quarterly GDP figures. Growth declines from 11.6% in scenario I to 10.2% in scenario II and 9% in scenario III. Under the heroic assumption that nominal growth will be coming equally from real growth and inflation, the growth impact of the cash shortage is 0.7%–1.3% depending on how much of the cash shortage continues to persist and for how long. Of course, over the long run, how the economy will be affected will depend on how far the demonetisation is followed up by suitable and effective measures to control the shadow economy.

How Long Will the Cash Shortage Persist?

- Initial popular sentiments appeared to endorse the government's announced crusade against corruption and black money with demonetisation. Problems have arisen with the resulting cash shortage, disrupting people's lives and economic activity. A temporary cash shortage may have been ignored, but the persistence of the problem has raised questions about how long this shortage is likely to persist.
- The government has claimed that the shortage will disappear by the end of the current calendar year. Some commentators (Chaudhuri 2016) have said that it will take much longer, perhaps as long as up to May 2017. So, how long will it take? The answer depends on how much of the demonetised currency notes will have to be substituted with valid notes of equivalent value, and how soon they can be printed and distributed.
- How much of the demonetised notes will have to be substituted with valid notes in turn depends on two factors. First, how much was presented for over-the-counter conversion, and how much will be deposited in bank and post office accounts. In 1946, when currency notes of the value of Rs 500, Rs 1,000 and Rs.10,000 were demonetised by an ordinance, such notes in circulation were of Rs 143.97 crore. By the end of 1947, Rs.134.9 crore, or 93.7% were exchanged. In 1978, when currency notes of denominations Rs.1,000, Rs.5,000 and Rs.10,000 were demonetised, the total amount in circulation was Rs.145.42 crore. Of this, 89% or Rs.129.4 crore came back for exchange.
- It is reasonable to assume that, for the fear of detection, some "black money" circulating in the form of currency will have a tendency not to come back for exchange. Given the decrease in the proportion surrendered for conversion between 1946 and 1978, and the increased efficiency of tax administration and banking industry in 2016 in monitoring such conversion, 85% can be taken as a conservative estimate of such conversion in the current round. An optimistic estimate can be 80%.
- Second, even when the demonetised notes are deposited in bank or post office accounts, these may be kept as deposits, without necessarily being withdrawn in the form of currency. It is likely that the current cash shortage may have given a stimulus to the banking habits and cashless transactions among the population. Compelled by the cash shortage, many may have realised the potential of the debit and credit cards, online transfers, and other digital payment facilities such as mobile payments. Furthermore, the preference for cash in transactions is partly motivated by the objective of avoiding detection for tax purposes. If avoiding detection becomes more difficult, tax compliance may improve and also exert a downward pressure on the transaction demand for cash relative to that for deposit.
- It is important to note, however, that the demand for currency relative to deposit money also depends on the confidence that people have in the banking system and its ability to convert deposits into cash at sight. During the Great Depression in the United States, that began in November 1930 and persisted for two and a half years, nominal gross national product fell by 38%, deposits fell by 33%, and currency with the public rose by 55%, resulting in a rise in the currency–deposit (CD) ratio (Boughton and Wicker 1979: 405). Will the recent demonetisation exercise, by shaking up public confidence in the banks' unrestricted ability to convert deposits into cash, also work the same way in enhancing the CD ratio? Given that people seem to have accepted the demonetisation as a one-off exercise for tackling black money, this stimulation of the demand for currency relative to deposits is likely to be negligible.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

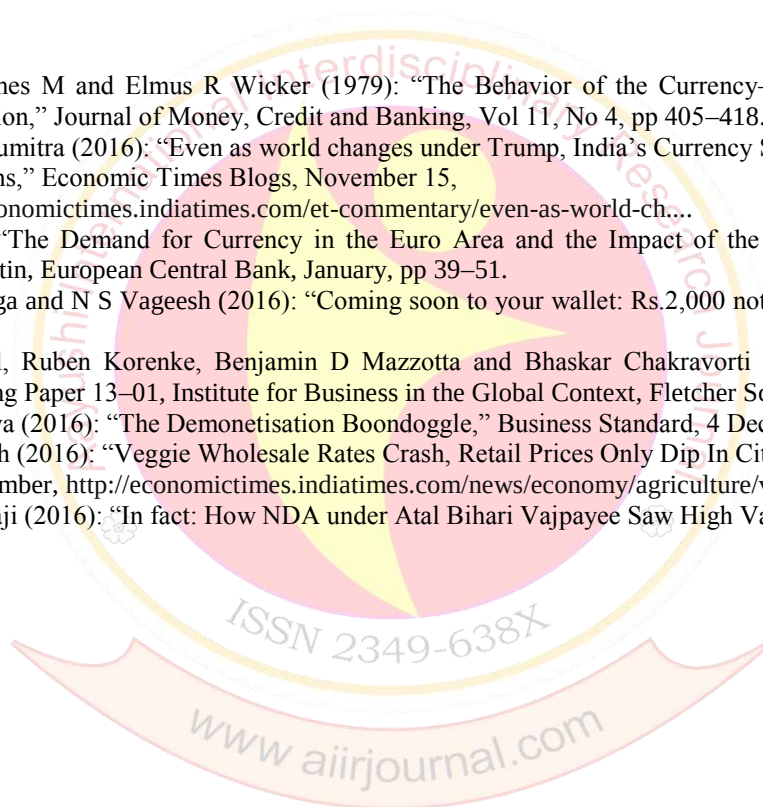
Conclusions

Demonetisation of Rs.500 and Rs.1,000 notes on 8 November 2016 has become a matter of intense debate. Production of high value notes have been discontinued by many countries because these are often used for money laundering and organised crime. The Indian demonetisation is considerably different from such scrapping of high value notes. Such scrapping typically involves stopping the production of high value notes and asking the banks to return such notes for destruction by the central bank. But the high value notes continue to be legal tender. In India, the old Rs.500 and Rs.1,000 notes have ceased to be legal tenders, and not only does the production of new `500 notes continue, but a new Rs.2,000 note has been introduced as well.

Demonetize the high currency notes from the country was one of the major step of the central government for eradicating black money in India. It has affected general public to some extent but for the larger interest this decision was inevitable. It will definitely have major impact on curbing of black money.

References

1. Boughton, James M and Elmus R Wicker (1979): "The Behavior of the Currency–Deposit Ratio during the Great Depression," *Journal of Money, Credit and Banking*, Vol 11, No 4, pp 405–418.
2. Chaudhuri, Saumitra (2016): "Even as world changes under Trump, India's Currency Shortages Will Stay for Months," *Economic Times Blogs*, November 15,
3. <http://blogs.economictimes.indiatimes.com/et-commentary/even-as-world-ch...>
4. ECB (2003): "The Demand for Currency in the Euro Area and the Impact of the Euro Cash Changeover," *Monthly Bulletin*, European Central Bank, January, pp 39–51.
5. Sridhar, G Naga and N S Vageesh (2016): "Coming soon to your wallet: Rs.2,000 notes," *Hindu Business Line*, October 21.
6. Joseph, Nikhil, Ruben Korenke, Benjamin D Mazzotta and Bhaskar Chakravorti (2013): "Cash Outlook—India," Working Paper 13–01, Institute for Business in the Global Context, Fletcher School, Tufts University.
7. Lahiri, Amartya (2016): "The Demonetisation Boondoggle," *Business Standard*, 4 December.
8. Varma, Subodh (2016): "Veggie Wholesale Rates Crash, Retail Prices Only Dip In Cities," *Economic Times*, 2 December, <http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/agriculture/veggie-whol...>
9. Vikraman, Shaji (2016): "In fact: How NDA under Atal Bihari Vajpayee Saw High Value Notes," *Indian*.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Farm Loan Waiver in India: Good Politics and Bad Economics**Jagatrao Uttam Dhangar**Assistant Professor in Economics,
School of Social Sciences,
North Maharashtra University, Jalgaon**Abstract:-**

Indian agriculture is known as Monsoon Gambling. The Indian farmer seems to be constantly liable. There are different things to do with debt. Due to the changing political equation in India, debt waiver is the main issue. Political parties give various promises before coming to power. Although the debt waiver is correct in terms of politics but economical is not right. Indian farmers will never be able to get stand properly if loan waiver system is continue. Waiting for the Indian farmer to waive every year is the big failure of policy makers. Indian farm loan waiver is just a poll sop with no long term economic gain for farmers in distress. The money waived could be invested for creating infrastructure that makes farmers independent of cartel of traders and help them to reap maximum economic benefit of their produce. Loan waiver has not helped the farmers. It is a relief only for one season with the farmers going back to grind in the next. Giving such sop is also not economically viable as it reduces government's fiscal power to intervene when needed the most.

Keywords- Indian farming, Loan weaver, Debt relief.**Introduction-**

A loan waiver is the waiving of the real or potential liability of the person or party who has taken out a loan through the voluntary action of the person or party who has made the loan. The real Problem for Indian farmer is that he or she is not in control of the produce, unlike other businesses, and is dependent on cartel of traders to fetch a decent price. The cartel makes money in case of good or bad crop season as their margins remain intact. In fact, in case of a crop failure the trader profit margin rises whereas the farmer is in distress without remunerative price.

Debt Relief Scheme in India

Farm loan may be crop loan or investment loan taken to by equipment for Agriculture. Farmers and banks reap a good harvest when all is well. If there is poor monsoon or natural calamity farmers may unable to repay loan and its bad impact on banking sector. The rural distress in such situation often prompts state and center to offers relief or reduction or complete weaver of debt. The announcement of farm loan weavers by newly formed BJP government of Uttar Pradesh fulfilling its electoral promises, farm loan waivers again took the center stage in Indian economy.

When first five year plan focus on agriculture sector it was need to do this because increasing population have increasing demand for food. For agriculture betterment institutional changes like land reforms were relied upon which got limit success. The change in the strategy were necessitated due to the over reliance on food imports and humiliating condition of US food grant under PL-480. Indian government promoted green Revolution. But Green revolution got success in few regions only. Bhartiya Kisan Union and Shetakari Sanghatan emerged as powerful lobby demanded better facility like MSPs and cheaper input cost through frequently agitations. Demand for farm loan weavers become a regular feature of their agitations.

Indian was now exposed to the volatility and uncertainty of the global market. Cheap agro products imports were giving tough competition to protected Indian agro market. In current situation various studies indicates that Indian agriculture is suffering from an acute crises. Research said that near about 40% farmers disliked their agriculture. With the farmers suicide becoming everyday phenomenon. Cost of input is increasing day by day, along with reduction in prices of agriculture produce in real terms.

Corporate vs. farmers

As per farmers lobby said the corporate sector is the pampered baby of government. Government can give tax soap and incentives to corporate, why can't be same expected. When majority of the banks NPAs are due to the corporates, considering ten most indebted companies account for 12% of total NPAs. The argument holds some truth. This is also supported by the reports of Bank of International Settlement (BIS) which claims that India's corporate debt to GDP ratio stood at 51% of GDP as of 31 March 2016.

Concerns associated with loan waivers

Frequently trends of loan waivers as bad economics for short term populist gains and have expressed their reservation over loan weavers on various occasions. Usually the government bears the cost of farm loan. RBI Governor Shree Urjit Patel has cautioned by pointing that higher borrowing can also lead to increase in cost of borrowing affecting the private investment and overall socioeconomic condition of country in long run. Ex RBI Governor Dr. Raghuram Rajan raised an important question "How effective this debt waiver have been? In fact studies that we have typically shows that they have been ineffective, in fact they have constrained the credit flow post waiver to the farmers" Similarly present Governor Patel Cautioned against this populist urge-"We need to create consensus so that such loan weaver

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

promise are eschewed. Otherwise sub sovereign fiscal challenges in this context could eventually affect the national balance sheet.”

Some important key findings and recommendation from Swaminathan Reports (2004-06)

The main causes of agrarian crisis are unfinished agenda in land reforms, quality and quantity of water, technology fatigue, adequacy and timeless institutional credit, less opportunity for remunerative marketing, adverse metrological factors add to these problems.

Farmers need to have assured access and control over basic resources which include water, land, bio resources credit and insurance, technology and knowledge management.

Land Reforms

Land holding Inequality is reflected land ownership. Prevent diversion of prime agriculture land and forest to corporate sector for non agriculture purposes.

Agriculture Productivity

Substantial increase in public investment in agriculture related infrastructure particularly in irrigation, drainage and development, water conservation, research development and road connectivity.

Credit and Insurance

- Timely and adequate supply of is basic requirement of small farmer family
- Expand and outreach of the formal credit system to reach the really poor and needy farmers.
- Reduce rate of interest for crop loans to 4% simple, with government support.
- Develop an integrated credit cum crop livestock human health package.
- Expand crop insurance cover o entire country and all crops, with reduce premiums and create a rural insurance development fund to take up development work for spreading rural insurance.

Prevention of Farmer's Suicides

- Provide affordable health insurance and revitalize primary health care centers. The NRHM should be extended to suicide hotspot locations on priority basis.
- Provide for social security net with the provision for old age support and health insurance.
- Competitiveness of farmers
- Promotion of commodity based farmer's organization such as small cotton farmer's estates to combine decentralized production with centralized services such as post-harvest management, value addition and marketing for leveraging institutional support and facilitating direct farmer – consumer linkage.
- MSP should be at least 50% more than the weighted average cost of production.

References

1. National commission for farmers Swaminathan Reports (2004-06)
2. Dristi current affairs today magazine July 2017.Pp. 16-19.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Organic Agriculture Industry in Western Vidarbha: Regarding Market Potentiality And Consumer Perception

Dr. Nakul A. Deshmukh

Research Scholar

Shri Shivaji Arts & Commerce College Amravati

Abstract:

Historians said that farming developed in the Middle East about 10,000 years ago. Before the discovery of the art of cultivation, people had on the move continuously, searching for food or were herding animals. The story of human civilization is the story of agriculture or visa-versa. Development of agriculture in India since prehistoric time can be studied at National Agriculture Science Museum (NASM) through posters, various models, and interactive touch screen kiosks. Agriculture mainly depends upon six major factors viz. soil, water, climate, seeds, tools, and peasants. These are called six pillars of agriculture.

Key Words: Agriculture, Organic Farming, Awareness, Market potentiality, Consumer perception.

Introduction:

As we seen about Agriculture in Pre-Historic Era it has said that man had learnt farming about 10,000 years back. Farming started in Middle East Asia. The people, who hunted and gathered food by wandering, now become farmers and started living in villages. In this process, when man started changing over to agriculture and animal husbandry from hunting and food gathering, a new revolution came which had far reaching impact. During this period, man collected food from plants and extracted food from the animals killed by carnivores' animals and killed small and big animals to quest hunger. Change of food habits had direct impact on the shape of the cranium of man, resulting in change in the shape of their teeth and face muscles.

History of Organic Agriculture:

1990s - Retail market for organic farming is growing. The retail market for organic farming in developed economies is growing by about 20% annually due to increasing demand by consumers. Concern for the quality and safety of food, and the potential for environmental damage from conventional agriculture, are apparently responsible for this trend.

In 1991 European Union provides a legal framework the European Union provide a legal framework for the organic agriculture designation.

In 2002 United States adopts the National Organic Program the United States of America adopts the National Organic Program (NOP), providing a development framework for organic agriculture.

In March 2008, IFOAM - International Federation of Organic Agriculture Movements World Board the following definition for Organic Agriculture: "Organic agriculture is a production system that sustains the health of soils, ecosystems and people. Until the early part of the 20th Century all the food grown across the world was organic. It was not called organic food – it was just food. Nobody had thought of putting engineering took place over generations as farmers selectively bred to improve their stock or their seeds.

Emerging Organic Agriculture in the State of Maharashtra

Maharashtra is one of India's leading states, both economically and agriculturally, with ample production of important food and cash crops, including sugarcane and flowers. Rapid industrialization during the past few decades has not yet disrupted agriculture, which continues to enjoy high export potential.

Strategies for Promoting Market Potentiality in Western Vidarbha

➤ Popularize Organic Farming without Compulsion of Certification ➤ Promote Lay Farming ➤ Integrate Efforts of Supporting Agencies ➤ Encourage Decentralized Input Supply ➤ Adopt Improved Methods of Composting	➤ Increase Public Awareness & Build Capacity ➤ Promote High-Value Crops ➤ Develop Organic Farming Clusters of Villages ➤ Develop Certification Programs & Marketing Chains ➤ Conduct Ongoing Research on Organic Systems

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Factors that change the Perception of Consumers

- Organic Food
- Self Perception
- Price Perception
- Benefit Perception
- Consumer Behavior Analysis
- Determinants of Consumer Analysis

Review of Literature:

Makatouni. A. (2002)¹, said in research paper on “What motives consumers to buy organic food products in the UK? Result from qualitative study”. British Food Journal, Vol.104, No.3/4/5, page no. 345 – 352 researcher studied that organic food is closely associated with not just health, but also with social, economic and ecological sustainability. Organic food products is amongst the fastest growing areas of the food market in Europe, Northern America, Australia and Japan with sales exceeding \$114.5 billion in 1999 with plenty of international growth potential according to agricultural & food industry experts. Organic food market in the South East Asian region constitutes average consumption of 20% per annum, while the organic industry is valued at US \$25 million.

Onyango, Benjamin M, W.K Hallman, and A.C Bellows (2007)², in national conference on “Purchasing organic food in US food systems: A study of attitudes and practice”. British Food Journal 109 (5) page no. 399-411 researcher expressed that the study which provides valuable information on the purchasing behavior on organic food products the aims of the study were to identify and estimate the importance of the various factors driving consumer perception and acceptance of organic food products and profile likely consumers of organic food products. Other recent case studies and project evaluations highlight the potential of organic farming for poverty reduction and more sustainable livelihoods in developing countries.

Radman, M (2005)³, conducted a study on “Consumer consumption and perception of organic products in Croatia”, at British Food Journal, 107 (4), page no, 263-273 researcher expressed that to gain knowledge about consumer attitudes towards organic products in Croatia. The study showed that Croatian consumers consider organically-grown products are very healthy, of good quality and tasty. The finding on Sicilian consumers showed that the main factor arousing interest in organic produce was that they are considered “healthier” (54.5 per cent of consumer interviewed), “curiosity” (23.1 per cent), the desire “to help the environment” (11.0 per cent), they are more “nutritious” (4.9 per cent), “tastier” (4.5 per cent) and “other” (1.9 per cent).

Sharma, Arun. K, "(2001)⁴ wrote on his book “A Handbook of Organic Farming, Agro bios (India), Jodhpur, makes a case for organic farming as the most widely recognized alternative farming system to the conventional one. The disadvantages of the latter are described in detail. Other alternatives in the form of biological farming, natural farming and permaculture are also described. The focus is on the organic farming, which is considered as the best and thus is discussed extensively. The work is not addressing the relevant issues in the adoption of organic farming on ground.

Research Methodology: In the present study, the review of literature has led to conceptualization of the research objectives. Researcher in this study has given importance to not only research methods and techniques but also the methodology as importance of dimensions relating to research. Researcher in this study has paid due attention to designing and adhering to the appropriate methodology throughout the study for improving the study for improving quality of research. After studying various literatures researcher understood the importance of research design as it facilitates the smooth sailing of the various research operations, thereby making research as efficient as possible yielding maximum information within minimum expenditure of effort, time, and money.

Statement of the Problem: The main theme of the study that analyze the market potential and consumer perception regarding the organic agriculture the main focused of the present study to investigate the awareness about the organic food in consumers as well as in farmers.

Objectives of the Study:

- 1) To determine the awareness about the organic food in western Vidarbha region.
- 2) To study the market potential towards the organic food in western Vidarbha region.
- 3) To study the consumer perception towards the organic food in western Vidarbha region.

Hypothesis:

Strength of hypothesis depends on many aspects such as, how clear and precise it is, capability of testing it, its ability to establish relationship between variables, simplicity of the hypothesis, its consistency with most known facts etc. the following hypothesis have been formulated..

H0 - Consumers as well as producers are less awareness about the organic food.

H1 - Consumers as well as producers are not less awareness about the organic food.

H0 - Western Vidarbha has great market potential for organic food.

H1 - Western Vidarbha has not great market potential for organic food.

Data Collection:

Data collection is the collection of information which is required to study to solved the research problem there is need to collect the real and reliable data for research study and the data will be collected as the requirement of the study. Primary data collected from farmer and secondary data of various organizations. Such as annual reports of organic agriculture organizations, various agriculture universities, state agriculture ministry reports, agriculture journal, reports and publications, world agriculture forum, internet and various organic agriculture websites, newspapers and magazines, district agriculture departments, NGO'S, Private agriculture agencies etc. All secondary data which was very useful for whole research study.

Selection and Size of Samples:

For selection of samples the simple random sampling method are used by the researcher and from western vidarbha total 710 samples are selected for the research study from which 647 are respondent following table shows the sample size and respondent of research study.

Table No. A Number of Respondents

Respondent	Sample Size	No. of Respondent	No. of Non-Respondent
Farmer	280	271	09
Consumer	280	244	36
Expert	150	132	18
Total	710	647	63

Source: Data collected from respondents from research area.

Data Analysis and Discussions:

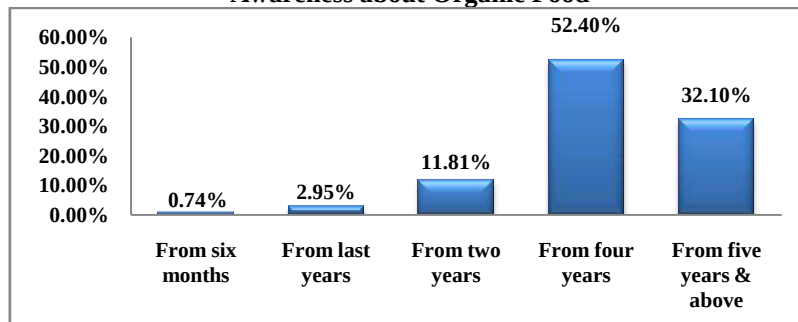
The following given analysis and interpretation of the data is based on data collected from the farmers questionnaire from western Vidarbha.

From below given Table & Graph No. 1.1 reveals that, Respondents of 271 farmers 142 farmers replied that they are aware from four years with 52.40%. 87 farmers replied that they are aware from five years & above with 32.10%, 32 farmers replied that they are aware from two years with 11.81%, 08 farmers replied that they are aware from last year with 02.95%, but from overall respondents only 02 farmers replied that they aware only from six months with 00.74%. It's concluded that the farmers have adequate awareness regarding organic food in western Vidarbha of Maharashtra region.

**Table No. 1.1
Awareness about Organic Food**

Awareness About Organic Food	N	%
From six months	02	00.74%
From last years	08	02.95%
From two years	32	11.81%
From four years	142	52.40%
From five years & above	87	32.10%
Total	271	100

Source: Primary Data.

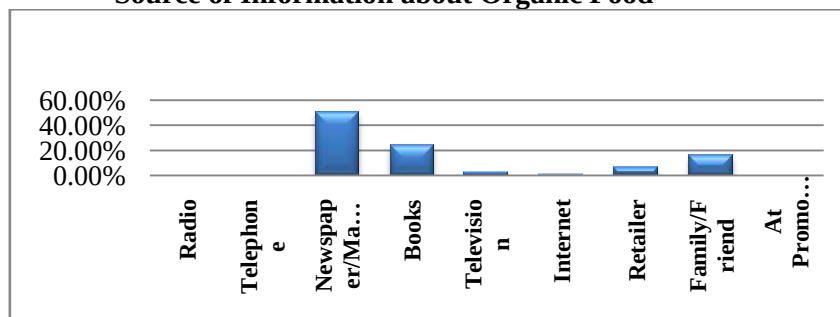
Graph No. 1.1
Awareness about Organic Food

From below given Table & Graph No. 1.2 reveal that, Number of respondents of 271 farmers maximum number of 136 farmers replied that they get information about organic food from newspaper/magazines with 50.18%. 65 farmers replied that they get information about organic food from books with 23.99%, 43 farmers replied that they get information about organic food from family/friend with 15.87%, 18 farmers replied that they get information about organic food from retailer with 06.64%, 07 farmers replied that they get information about organic food from television with 02.58% but no one farmers replied that they get information about organic food from radio, telephone and at promotional events.

Table No. 1.2
Source of Information about Organic Food

Source of Information About Organic Food	N	%
Radio	00	00.00%
Telephone	00	00.00%
Newspaper/Magazines	136	50.18%
Books	65	23.99%
Television	07	02.58%
Internet	02	00.74%
Retailer	18	06.64%
Family/Friend	43	15.87%
At Promotional Event	00	00.00%
Total	271	100

Source: Primary Data.

Graph No. 1.2
Source of Information about Organic Food

From below given Table & Graph No. 1.3 271 respondents replied on that from which 73 farmers replied that they find market at A.P.M.C with 26.93%, 65 farmers replied that they find market at organic food traders with 23.98%, 42 farmers replied that they sale their product at organic shops with 15.49%, 34 farmers replied that they sale their product at wholesalers with 12.54%, 29 farmers replied that they find market at

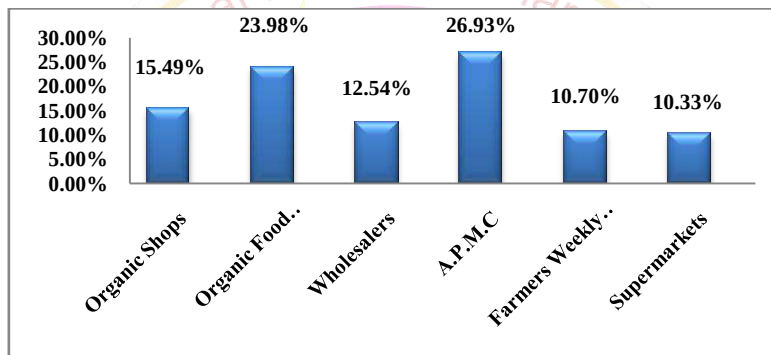
farmers weekly market with 10.70%, 28 farmers replied that they sale their product at supermarkets with 10.33%.

Table No. 1.3 Markets for Organic Food

Market For Organic Food	Frequency	Percentage
Organic Shops	42	15.49%
Organic Food Traders	65	23.98%
Wholesalers	34	12.54%
A.P.M.C	73	26.93%
Farmers Weekly Market	29	10.70%
Supermarkets	28	10.33%
Total	271	100

Source: Compiled by researcher on the basis of Primary Data.

Graph 1.3 Markets for Organic Food

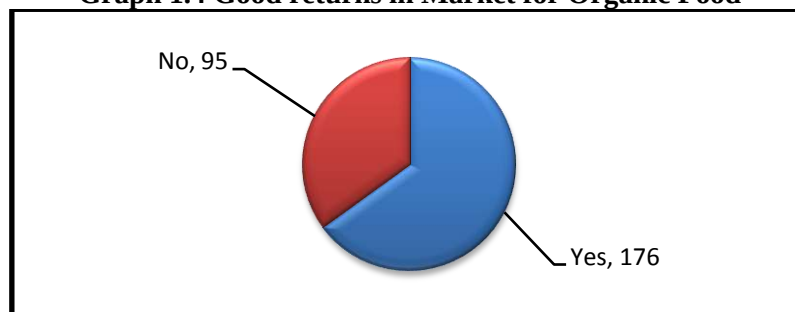
From below given Table & Graph No. 1.4 271 respondents replied on that from which 73 farmers replied that they Farmers is the backbone of food industry without farmers can't imagine food market so while considering the organic food market demand there is contingently think on getting good return of organic food to farmers. As the researcher asked the question to farmers that they get good return in market for organic food so among 271 respondents 176 farmers replied yes they get good return in market for organic food with 64.94% and 95 farmers said that they don't get good return in market for organic food with 35.06%.

Table No. 1.4 Good returns in Market for Organic Food

Good Return in Market For Organic Food	Frequency	Percentage
Yes	176	64.94%
No	95	35.06%
Total	271	100

Source: Compiled by researcher on the basis of Primary Data.

Graph 1.4 Good returns in Market for Organic Food

The following given analysis and interpretation of the data is based on data collected from the consumer questionnaire from western Vidarbha.

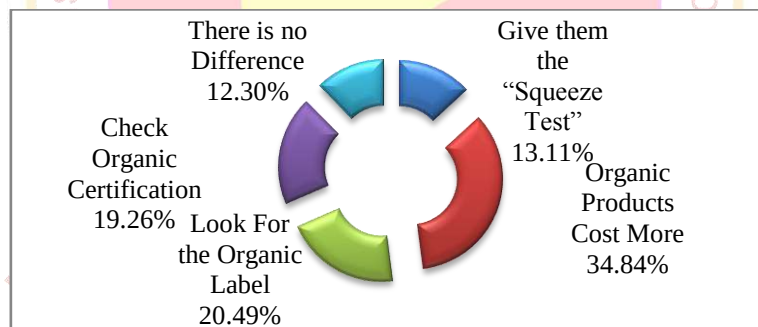
From below given Table & Graph No. 1.5 As the consumers preference for consumption of best organic food there is need to getting knowledge about differentiation of organic and Non-organic products with this point of view the researcher asked the above question to consumers on that among the 244 consumers 85 consumers has replied that they differentiate organic and non-organic products with cost more with 34.84%, 50 consumers replied that they differentiate by looking organic label's with 20.49%, 47 consumers replied that they differentiate with checking organic certification with 19.26%, 32 consumers replied that they give them squeeze test with 13.11% and only 30 consumers said that there is no difference between organic and non-organic products i.e. they doesn't understand the difference between organic and non-organic products.

Table No. 1.5 Differentiate Organic & Non-Organic Product's

Differentiate Organic And Non-Organic Product's	Frequency	Percentage
Give them the "Squeeze Test"	32	13.11%
Organic Products Cost More	85	34.84%
Look For the Organic Label	50	20.49%
Check Organic Certification	47	19.26%
There is no Difference	30	12.30%
Total	244	100

Source: Compiled by researcher on the basis of Primary Data.

Graph 1.5 Differentiate Organic & Non-Organic Product's

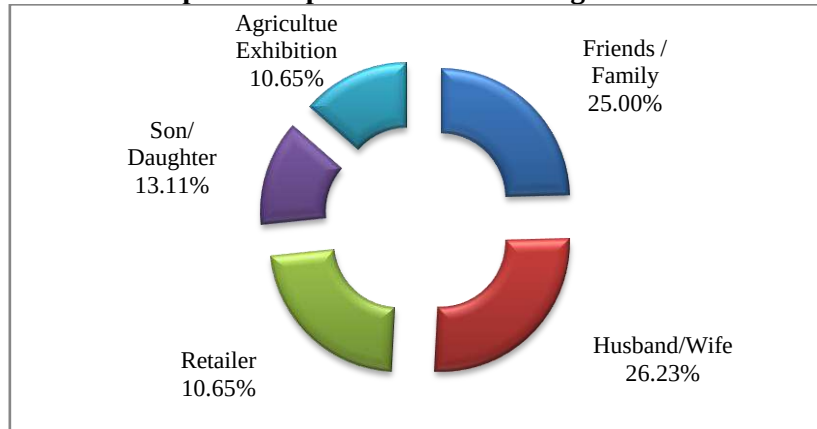
From below given Table & Graph No. 1.6 To knowing the perception area about consumption of organic food researcher asked above question to the consumer on that among 244 consumers, 64 consumers from husband/wife category with 26.23%, 60 respondents from grandfather/grandmother category with 24.59%, 55 consumers from brother/sister category with 22.54%, and with 32 to 33 respondents from son/daughter and servant/maid category with 13.11% and 13.52% that inspired to purchase organic food. So from the above table & graph no 1.11 it's sure that in western Vidarbha has good market potentiality for organic food.

Table No. 1.6 Inspired to Purchase Organic Food

Inspired to Purchase Organic Food	Frequency	Percentage
Grandfather/Grandmother	60	24.59%
Husband/Wife	64	26.23%
Brother/Sister	55	22.54%
Son/Daughter	32	13.11%
Servant/Maid	33	13.52%
Total	244	100

Source: Compiled by researcher on the basis of Primary Data.

Graph 1.6 Inspired to Purchase Organic Food

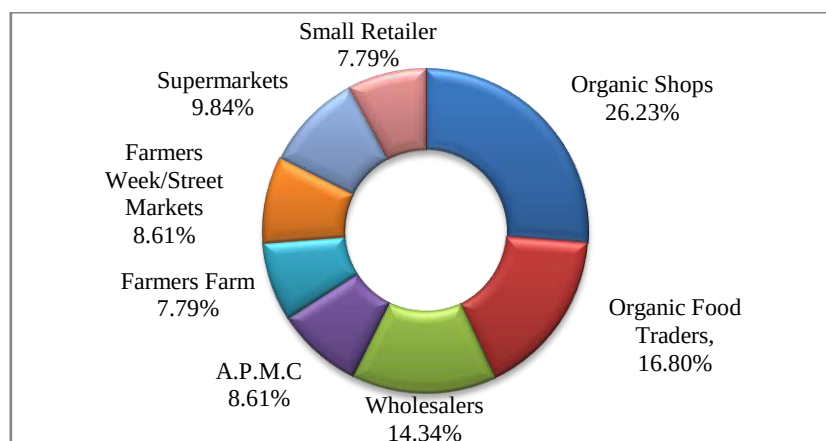
Consumers have a place where they can purchase organic food for better variety of products. As this concern researcher asked the question to the consumers on that among 244 consumers, 64 consumers replied that they purchase organic food at organic shops with 26.23%, 41 consumers preferred to purchase at organic food traders with 16.80%, 35 consumers said that they chooses wholesaler for purchasing organic food, 24 respondents replied that they purchase at supermarkets with 09.84%, with two times 21 consumers said that they preferred to selected A.P.M.C and farmers week/Street markets with commonly 08.61% at lowest only 19 consumers replied that they purchase organic food at small retailer with 07.79%. From above table & graph no 1.7 it's shown that in western Vidarbha organic shops are best place to purchase organic products.

Table No. 1.7 Place to Purchase Organic Food

Place to Purchase Organic Food	Frequency	Percentage
Organic Shops	64	26.23%
Organic Food Traders	41	16.80%
Wholesalers	35	14.34%
A.P.M.C	21	08.61%
Farmers Farm	19	07.79%
Farmers Week/Street Markets	21	08.61%
Supermarkets	24	09.84%
Small Retailer	19	07.79%
Total	244	100

Source: Compiled by researcher on the basis of Primary Data.

Graph No 1.7 Place to Purchase Organic Food

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion:

Organic farming playing an important role in human's life for healthy life and generating income in rural areas of western Vidarbha the geographical location, availability of natural resources, labour power and rich suitable organic farming climate, reveals the fact that organic farming is being practiced for a long time. From the time of the formation of the state of Maharashtra after independence, farming has been carried out on a large scale in the state.

Suggestions:

Based on the above findings and objectives of the study, the researcher has come out with the suggestions which may be quite useful for organic farming in general and for the farmers in particular.

1. Firstly the organizations which are working on organic farming they should take initiative for awareness of organic farming among the people.
2. Main theme about organic food is that price of the organic products, generally people wants organic food in cheapest rate for that government have take initiatives for reducing the price of organic food.
3. Many of people doesn't understand the organic theme but they want to know more about organic food but they doesn't have any sources so there is need to crate domestic market for organic food.

Consumer purchasing of organic food mainly depends on certification label of the product but as concern to organic food there might be a barrier of authentication. So certification authorities have the more responsibility to make their certification more transparent.

Acknowledgement:

I am highly Thankful to my Guide Dr. R.S KALE for his continues support and guidance. I am also thankful to my friends Dr. Yogesh Ingle for being a regular support. I am Thankful to my parents for their love and affection.

References:

1. Makatouni, A. (2002)¹. What motives consumers to buy organic food products in the UK? Result from qualitative study. British Food Journal, Vol.104, No.3/4/5, pp.345-352.
2. Onyango, Benjamin M, W.K Hallman, and A.C Bellows. (2007)². Purchasing organic food in US food systems: A study of attitudes and practice. British Food Journal 109 (5):399-411.
3. Radman, M. (2005)³. Consumer consumption and perception of organic products in Croatia. British Food Journal, 107(4), 263-273.
4. Sharma, Arun, K, "(2001)⁴, A Handbook of Organic Farming, Agrobios (India), Jodhpur.
5. www.economictimes.indiatimes.com
6. www.ifoam.org
7. www.kennuncorked.com.
8. www.krishidesh.wordpress.com
9. www.loamsrilanka.org

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Role Hindustan Unilever (HUL) For Changing The Mindset Of People (Costumer) With The Special Reference Amravati District

Dr. Gaurav Suresh Rao Jayde

Shri Shivaji Arts & Commerce College Amravati

Researcher Scholar

Abstract

In recent years, buying behavior of consumer changes day by day. Various factors like Cultural Factors, Social Factors, Personal Factors, Psychological Factors were causing to change the buying behavior of the customers. For motivating or influencing the consumer's toward purchasing maximum product of HUL, the company adopts various strategies for different areas such as rural market strategy and urban market strategy. This paper is an attempt to find out the various initiatives taken by HUL to reach the rural as well as urban consumer. Present paper help to understand list of the product of the company, their uses etc., and the area of this study is limited for the Amravati district. The urban market is now stagnant, so for the growth of market share, company has to go rural. The present paper focuses on how consumer reacts to the marketing strategy of HUL.

Key words: Consumer behavior, Fast Moving Consumer Goods (FMCG), Marketing Strategy.

Introduction

The expectations of today's man is high, he not only try to satisfy his needs but he want to get all the knowledge about the companies, which are available in the market. A consumer in the market try to get this knowledge by various sources and media like television, news paper, magazines and much more, and ones he get the knowledge of the company then he will know that, the company provide good quality product with less price and attractive packing and cover all those things which a consumer want, that consumer become a regular consumer of that company.

Many companies have lodged the quality food products, consumable and non-consumable items etc. It is aptly said that 'Health is Wealth', therefore the hygienic products, such as pure drinking water, nutritious foods, soaps and detergents, etc. have acquired a great deal of significance in man's life. Soaps and detergents play very important role in the hygienic life of man and it has become a kind of basic need. By advanced technology and effective advertisements media, man has become more knowledgeable regarding the products available in the market and subsequent awareness to use the same. Man always goes in for 'Quality'. He tries to choose quality products available in the market. Various companies have rightly identified the 'Taste' of the man living in modern age and have brought in to the market various products accordingly. Of all the companies who are on the forefront, the 'Hindustan Unilever Limited' is the leading one. This company has entire knowledge of the changing lifestyle and taste of the modern man. This is the basic principle of the market to function on some policies. It is also needed to adopt some procedure and implement the same effectively to win the trust of the consumers

Objectives

The prime object of the study was to find out the behavior of the customers of Amravati district in response to the various strategies implemented by Hindustan Unilever limited. In addition to this, the study had following objectives.

1. To find out how strategies of Hindustan Unilever Limited are useful to the Consumers of Amravati district.
2. To find out the impact of marketing strategies of Hindustan Unilever Limited on consumers of Amravati district
3. To know how schemes and policies provide help for developing the Business of Hindustan Unilever Limited in Amravati district.
4. To find out which things are necessary for leading of company in the Market of Amravati district.

Hypothesis

H₀ - For changing the mindset of people (consumer) role of Hindustan Unilever Limited is not important.

H₁ - For changing the mindset of people (consumer) role of Hindustan Unilever Limited is important.

Literature Review

- Rahman M., Kazi R., Sourav S. (2012). Analysis of Hair Care Products with Reference to Shampoo Market in India, Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research in Commerce & Management, Volume 1, Issue11, 177-184 found in his study that, in India the market share of hair care segment contributes a considerable amount i.e. 9% of F.M.C.G. sector which is continuously increasing from 6230.8 cores of rupees to 8417.79 cores of rupees in the commercial years of 2008-09 to 2010-11. The shampoo market is dominated by Hindustan Unilever Ltd. with a market share of 46% followed by Procter and Gamble with 24%. The top shampoo brands Sunsilk, Clinic Plus, Pantene and Head & Shoulders which are placed in the 'Stars' cell of BCG matrix of shampoo brands of India.
- Saradamma C., M. R. (2012). Impact of Personality Factor on brand Loyalty of Rural Buyers towards Bath Soap (A Case Study of Chittoor District in Andhara Pradesh). Peripex Indian Journal of Research, Volume1, Issue10, October, 135-137 found that in their study that to move rural buyers from trial to preference, brands need to deliver on their value proposition, as well as to dislodge someone else from the consumer's existing preference bath soap. Brand loyalty is a scale, and brands move up, down and even off that scale with and without a vigilant brand management strategy. Pricing, promotional deals and product availability, all have tremendous impact on the position of the brand in the buyer's preference bath soap. The brands' potential can only be fulfilled by continually reinforcing its perceived quality, up market identity and relevance to the buyer.
- Saxena (2008) has explored the facts that Hindustan Unilever (HUL) has increased its share in the shampoo market even as rivals Procter & Gamble (P&G) and CavinKare have suffered erosion. She also mentioned that according to retail measurement figures released by AC Nielsen, market leader HUL's share grew from 46.9% in January to March (2007) to 47.8% in the October to December (2006) quarter and in the same period, P&G's market share fell from 25% to 23.7% and third placed CavinKare's from 12.6% to 12%.
- Shukla Priteshkumar Y. in his research topic "An empirical study of selected customers on rural marketing strategies of selected products of Hindustan Unilever Limited (H.U.L.) in Gujarat" studies that, Rural Marketing Strategies of selected H.U.L. products and its influence on buying behavior of the selected rural respondents from rural market in Gujarat State, examine the factors responsible for increasing competitiveness among F.M.C.G. manufacturers for entry into the rural market segment of Gujarat State, the impact of various factors affecting the rural consumer buying behavior, towards selected H.U.L. products in rural areas of Gujarat State, satisfaction level associated with selected H.U.L. products in rural areas of Gujarat state, impact of pricing factor for selected F.M.C.G. products of H.U.L. in rural areas of Gujarat State, present promotion strategies for selected F.M.C.G. products of H.U.L. in selected rural areas of Gujarat State, analyze the factors responsible for switch over from the H.U.L. products by the customers in the rural areas of Gujarat State, the present Distribution strategies of H.U.L. for selected F.M.C.G. products in rural market of Gujarat State and the present scenario of H.U.L. in rural marketing in Gujarat State.

Research methodology

Researcher took area of Amravati district as a research work for present research title. in Amravati district 14 taluka are involved these are Amravati, Batkuli, Nandgaon khandeshwer, Daryapure, Anajangaon, Achalpure, Chandur Bazar, Morshi, Warud, Dharni, Chikhaldara, Chandur (Rly) Tiosa and Dhamangaon out of these 14 taluka 7 taluka are selected on basis of simple random sampling method.

Table no.1 Total population selected for research work

Sr. No.	Name of selected taluka	Population
1	Amaravati	8418
2	Achalpur	9202
3	Chandur bazaar	13750
4	Daryapur	9585
5	Dahmangaon	13128
6	Dharni	10978
7	Morshi	22141
	Total population selected	87202

- Total population of these 50 villages were 87202 which were divided by 5 which is numbers of members in a family then researcher got 17440.4 which is number of household which were divided 450 which was sample size 38.76 that is 39 is the house number from which data were collected.
- Combination of Primary and Secondary methods of data collection has been used to arrive on a conclusion.
- Secondary data have been collected from the books, journals, magazine and newspapers and with the help of various online journal and web portal to conceptualize and make theoretical concepts for this particular study.
- Primary data have been collected with the help of structured and non disguised close ended questionnaire. Initially questionnaire was drafted on the basis of past references used by prominent scholars in that field. The questionnaire has been converted in to Marathi language for the better understanding of the questions by the rural respondents and proper care has been taken during the translation so the meaning of the questions should remain same, and the same has been tested too.
- Three questionnaires were prepared for collecting required data, one for consumer in Amravati district, second for officers of Hindustan Unilever Limited Company and third for retailers in Amravati district.
- The researcher has distributed questionnaires in the identified areas of the Amravati district. In each selected village researcher visited personally and taken the response from the respondents. In the second stage incomplete and unanswered Questionnaire have been discarded by the researcher and finally considered 450 respondents as sample size for the purpose of data entry and analysis.
- For collecting data of present study both primary and secondary data were used.
- For collecting primary data survey method, personal interview, questionnaire method, and observation method were used.

Data analysis and interpretation

The given analysis and interpretation of the data is based on data collected from the consumers questionnaire from Amravati district

Table no. 2
Respondent's attitude

Change mindset for purchase	No. of respondents	Percentage
Yes	357	79.33
No	093	20.67
Total	450	100

(Source: Primary Data)

Above table shows that out of selected 450 respondent 357(79.33%) respondents change their purchasing behavior according to marketing strategy of HUL and 93(20.67%) respondents do not change their purchasing behavior according to marketing strategy of HUL.

Graph 1
Respondent's attitude

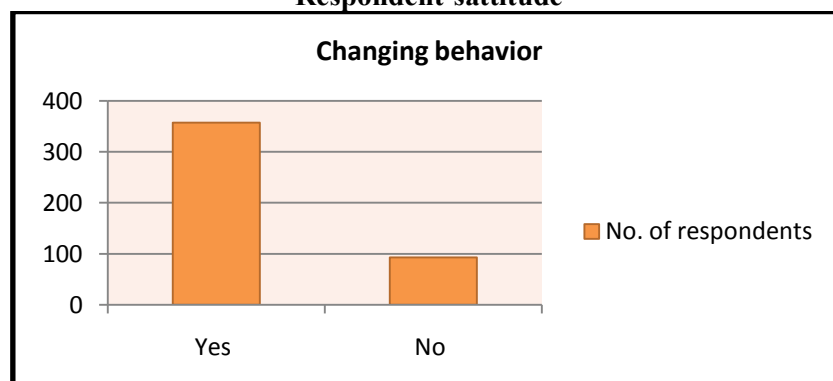

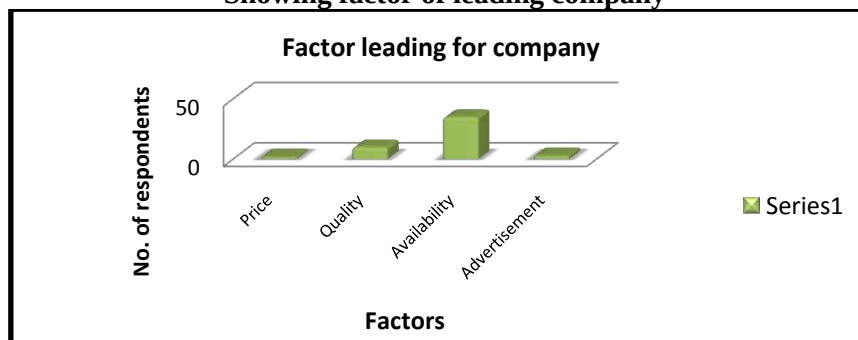
Table no.3
Showing factor of leading company

Factor for leading company	Numbers of respondents	Percentage
Price	02	04
Quality	10	20
Availability	35	70
Advertisement	03	06
Total	50	100

(Source: Primary Data.)

According to 2 respondents price is necessary for leading of company, 10 respondents said quality is necessary for leading of company, 35 said availability is necessary, and remaining 3 said advertisement is necessary for leading of company.

Graph no.2
Showing factor of leading company

Conclusion

The marketing strategy of Hindustan Unilever limited and its impact on consumer of Amravati district topic has been selected because of the reason that, HUL is one of the top leading multinational companies in India. And the marketing strategy by HUL changes the mindset of consumer for buying behavior.

Suggestion

On the base of above finding and objectives of the study, the researcher has come out with the suggestions which may be useful for the more satisfaction and to increase the numbers of the customers of the HUL.

- Hindustan Unilever Limited company provide either offer or schemes at a time so due to offer customer purchase it more but at a time of scheme they do not ready to purchase or purchase less product of the company, at a time of scheme retailer purchase more product of HUL but at that time offer is not available but if HUL provide offer and scheme at a time it result in increase in sale of the company.
- It is also find by the study that, customer in Amravati district change his purchase decision or behavior according to marketing strategy of HUL, so HUL should provide maximum offers or schemes on its product so the customer will demand more product of the company and it will increase the profit of the company so company can develop.
- For deciding demand for the product customer in Amravati district gives more important to price of the product so company should keep control over the price of the product so customer can demand it in maximum quantity.

Reference

1. Rahman M., Kazi R., Sourav S. (2012). Analysis of Hair Care Products with Reference to Shampoo Market in India, Abhinav National Monthly Refereed Journal of Research in Commerce & Management, Volume 1, Issue11, 177-184

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2. Saradamma C., M. R. (2012). Impact of Personality Factor on brand Loyalty of Rural Buyers towards Bath Soap (A Case Study of Chittoor District in Andhara Pradesh). Peripex Indian Journal of Research, Volume1, Issue10, October , 135-137
3. Saxena (2008) has explored the facts that Hindustan Unilever (HUL) has increased its share in the shampoo market even as rivals Procter & Gamble (P&G) and CavinKare have suffered erosion.
4. Shukla Priteshkumar Y, "An empirical study of selected customers on rural marketing strategies of selected products of Hindustan Unilever Limited (H.U.L.) in Gujarat"
5. www.businessworld.com
6. www.hul.co.in

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study of Changing Mindset of Consumers towards Gold Investment

Miss. Manjusha Thakare

Abstract

Gold industry has a significant position in the economic as well as cultural scenario of almost all the states of India. This study undertakes an analysis of the specialties of consumer's changing mindset in gold investment. The focus of the study is to identify the various factors which influence the consumer behaviour in gold investment. The analysis specially focuses on factors that shows customer behaviour towards gold investment, the influence of aspects like liquidity/diversification of portfolio, Gold traditionally has been a good hedge against inflation, safe heaven asset, and monetary asset with intrinsic value. The study indicates that consumers have a significant positive inclination towards the gold investment as compared to other investments. The influence of the price of gold on the consumers is subjective and is dependent on their occupation and income. Studies show that global gold demand is mainly for making jewellery, as an investment or for technology. The overall attitude of customers towards gold investment is positive.

Introduction

Earning money, savings and investing it wisely are part and parcel of human life, how rich or poor they may be. As a result we always see people looking out for different investment avenues. Each individual has their own life goals which in turn define their investment goals. Gone are the days when they had very few options for investment, today we see a plethora of avenues open for investments. One may select stock, options, derivatives or may not, but the basic aim behind investing remains the same i.e. Positive returns resulting into wealth creation.

Gold is one of the oldest precious metals known to man & for years it has been valued as a global currency, an investment, a commodity and an object of beauty and India is not an exception to this. India's love affair with gold is timeless spanning over centuries and millennia. In India, Gold is not just another precious metal but it is a part of our culture, an inseparable part of our belief system and a matter of pride.

Gold has always been considered a sacred item in life and is a must in every religious function- reason being that Gold is pure having passed through fire in its process of evolution. Gold has become an inseparable part of almost every household in Indian Society and infused into the blood of an Indian. It's being seen as symbol of good fortune and prosperity.

However of recent there has been a shift in the mindset of the people and they have started looking at gold beyond a status symbol. People have realized its importance as an investment avenue too. The recent global crises in the form of US subprime issue, the euro zone issue, have resulted into changing the attitude of people towards gold.

Current Gold Market Scenario in India

India has long been the world's largest gold consumer market. India is also the world's largest jewellery market. India is a country with stock of gold of over 25,000 MT. Most of it is with individuals. This stock is 12-15 per cent of the above-ground world's gold stocks. Gold jewellery buying is associated with a number of festivals and weddings. Over half of the demand comes from rural areas, where the demand is largely traditional. Although the poor have very little by way of assets, whatever little they have, they must keep in their possession at all times. In times of crisis, gold can be mortgaged or sold.

The various available gold products presently available in India are

Gold ETF - This is at an infancy stage and is a product designed to service the small investor.

Gold Deposit Scheme - This scheme has the State Bank of India as the only player. This product, however, has not yet been aggressively marketed across India.

Gold Accumulation Plan (GAP) - This is not in the organized sector. In a crude form GAP is being run by most jewellers.

Gold Paper Product: This product is also in an infancy stage.

Gold Futures: This is fairly active on the local commodity exchanges - MCX and NCDEX.

Gold Forwards: This is also fairly active in the banking sector with some restrictions.

Gold Options: This instrument is almost absent.

Objectives of the study

Objective of the research was to gain brief insight into aspects of behaviour of consumers in purchase of Gold

- 1) To evaluate the demand of precious metal during the fluctuation.
- 2) Purchase of Gold and Silver is observed as an asset investment.
- 3) To examine which of these factors i.e. Risk and return, liquidity, Market information, Motives, Security, and Benefits, have significant impact on the buying behavior of gold.

Limitation of the study:-

- 1) Sample size is too small
- 2) The study was restricted to Amravati city only.

Literature review

1. Dr.M.Jayanthi, T. Poongothai, R. Preethi (April 2014), in their paper on “An Investor’s Investment in Gold: Physical Vs Paper” observed that for Indian’s Gold is an important form of investment and it is more than just an asset. The concluded the study by stating that for traditional and prestigious value people prefers physical gold over paper gold.
2. Chua et al.(1990) and Jaffe (1989) analyzed benefits of investment diversification in gold. Jaffe (1989) also concluded that gold gives an advantage in investment diversification.
3. By conducting an empirical test BahramAdrangi et al (2003) studied the relationship between real gold returns and inflation. The main object of the study was to establish whether Gold acts a reliable hedge against inflation or not. To study the hypothesis the authors covered a period starting from January 1968 to December 1999 and concluded that there exist a positive relationship between expected inflation and real gold returns.
4. Mr.P.Arulmurugan, Dr.K.Balanagaguruthan and Ms.Mirudhubashini (Feb 2013), in their paper on Investment behaviour of professor towards Gold stated that Gold acts as a natural hedge against Two important macro-economical factors namely Inflation(Internal) and other currencies (External), however for the common man more than these factors the sheer value, the yellow metal is associated with, is mainly responsible. They examined the behaviours of professors from Tamil Nadu district by collecting Primary data based on questionnaire and concluded that demographic factors (age, gender, marital status etc)and family characteristics (stage of family life cycle, monthly family income etc.) as well as factors like safety, liquidity, traditional value, risk and returns determines the investment behaviour of the professors.

Research Methodology

Descriptive research methodology is adopted for preparing this paper. Secondary data is collected from different websites and reports of Indian government regarding welfare schemes.

Sampling:- A sample of 100 respondents was collected, it was convenient sample of consumers from Amravati city.

Data analysis:- The collected data was analyzed by graphical presentation.

1) Respondents Purchase Gold on influencing factors

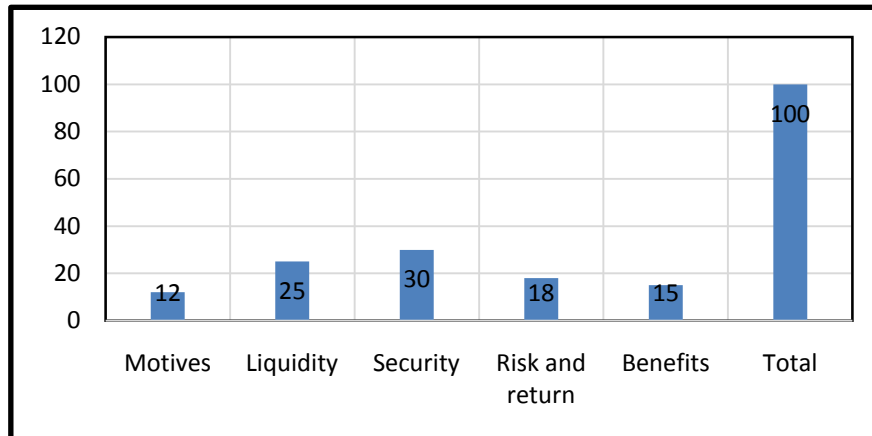
To know the preference given by the respondent, researcher asked them a question related to the factors and following table shows their responses

Table no. 1 influencing factor of gold for investment purpose

Factors	No. of Respondents
Motives	12
Liquidity	25
Security	30
Risk and return	18
Benefits	15
Total	100

Source: Compiled by researcher on the basis of Primary Data.

Graph no.1 influencing factor of gold for investment purpose

Interpretation – From the above table it shows that out of 100 respondents, maximum respondents i.e. 30 respondents influenced by security factor, 12 respondents influenced by motives, 25 respondents influenced by liquidity, 18 by risk and return, and 15 respondents influenced by benefits. From the above interpretation it is concluded that maximum respondent purchase gold for investment purpose but for security purpose.

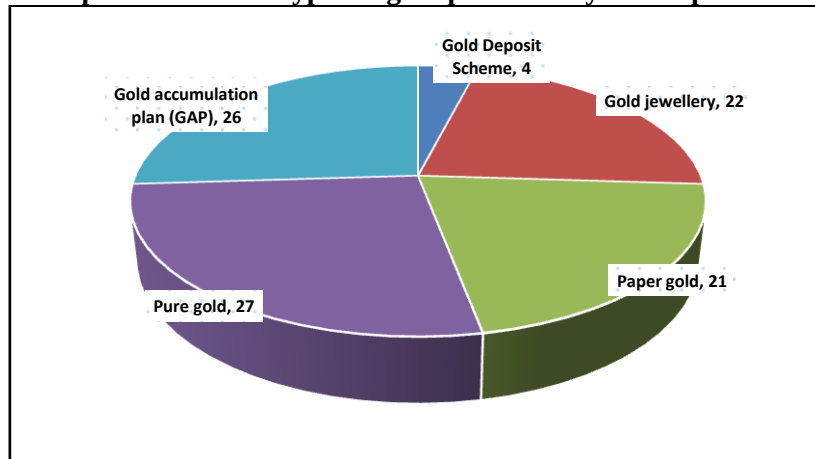
2) Respondents purchase various types of Gold for investment purpose

To know which type of Gold the respondents prefer, researcher asked them a question related to this and following table shows their responses.

Table no. 2 Various types of gold purchase by the respondents

Types of Gold & silver	No. of Respondents
Gold Deposit Scheme	04
Gold jewellery	22
Paper gold	21
Pure gold	27
Gold accumulation plan (GAP)	26
Total	100

Graph no.2 various types of gold purchase by the respondents

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Interpretation – From the above table it shows that out of 100 respondents, maximum respondents i.e. 27 like to purchase pure gold, 26 respondents like to purchase gold accumulation plan, 4 respondents purchase gold deposit scheme, 22 respondents like to purchase gold jewellery and 21 respondents like to purchase paper gold

From the above interpretation it is concluded that maximum respondent purchase pure gold for investment point of view

Conclusion:-

The Indian consumers have different perception towards investments. This research has focused on understanding the behaviour of customers towards investment in gold. This study was focused to identify the underlying reasons, factors that drive customers to invest in gold. Majority of the customers feels gold as a status symbol in society than the risk protection and saving options. If their investment patterns are analyzed, majority of the customers prefers long term investments and low risk-moderate return options. There is a change in the mindset of the people with respect to the buying of gold. Gold has not remained just a status symbol but is being looked at as an investment avenue. From the study it can be concluded that people are interested in investing in gold because it gives financial security; it's a safe haven, it's mortgagable. It was also observed that even though people discuss or give preference to the opinions of their friends and family but they also look out for market information before making investment decisions. The intention of this study is to give an insight of the investor's decision making, beliefs, to the financial managers which will help them in constructing their financial products and marketing strategy.

References:-

1. Dr.M.Jayanthi, T. Poongothai, R. Preethi (April 2014), "An Investor's Investment in Gold: Physical Vs Paper", The International Journal of Business & Management, Volume 2, Issue 4, 79-81.
2. Chua et al.(1990), "Diversifying with gold stocks", Financial Analysts Journal, July-August issue, 76-79
3. BahramAdrangi et al. (Fall 2003), "Economic Activity, Inflation and Hedging: The case of Gold and Silver Investments", The Journal of Wealth Management, 60-77.
4. Mr. P. Arulmurugan, Dr.K.Balanaguruthan, Ms.Mirudhubashini (Feb 2013), "A study on Investment behaviour of Professors towards Gold with special reference to Tamilnadu State", International Journal of Scientific research, Volume 2, Issue 2, 233-237.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Rural Poverty

Prof. Jarina K. Shaikh

Assistant Professor,
B.P. Arts ,S.M.A. Science &
K..K.C. Commerce College, Chalisgaon.

Prof. Bhagyashri K. Barve

Assistant Professor,
B.P. Arts ,S.M.A. Science &
K..K.C. Commerce College, Chalisgaon.

Abstract :-

This paper identifies the regional pattern of rural poverty in India, for the first time using consumer expenditure data for areal units smaller than the states. Further, it differs from existing studies in that poverty has been measured by using regional poverty lines, based on regional food habits and prices. The application of regional poverty lines, it is believed, has revealed a more accurate distribution pattern of rural poverty than in previous studies. The regional analysis exposes the fact that, even in a largely poor country, there are distinct regional concentrations of poverty, reflecting large regional differences in real incomes. The regression analysis indicates that irrigation use, family size and size of holding exert a negative influence on poverty and landlessness positive.

Introduction:-

Poverty refers to a situation when people are deprived of basic necessities of life. It is often characterized by inadequacy of food, shelter and clothes. In other words, poverty refers to a state of privation where there is a lack of essential needs for subsistence. It is said that rural India is the heart of India. In reality, the life of People living in rural areas is marked with severe poverty. In spite of all the efforts, the condition of poor villagers is far from a satisfactory India is one of the poorest countries in the world. Many Indian people do not get two meals a day. They do not have good house to live in. Their children do not get proper Schooling.

What is Poverty Level?

Measures of poverty have traditionally been based on Income or consumption & many official measures of poverty, particularly in developing countries, are still centered on these figures. To calculate food consumption, a standard measures is specified, typically in terms of a "basket" basic nutritional necessities. The estimated monetary income required to purchase basket then sets the food poverty line.

Recently, the focus has moved beyond traditional measures & switched to a more multidimensional analysis, as income or consumption alone may produce false notions of poverty. These includes....

- 1) Inadequate Income & problems with debts
- 2) Inadequate Shelter
- 3) Inadequate supply of basic services.
- 4) Inadequate protections of rights through the law

Causes of Poverty:-

The growing population inflates the problem of poor techniques use in agriculture. Further, there is unequal distribution of wealth. As a result, the poor People are often exploited by the wealthy community. The most important causes of poverty in India are poor agriculture, growing population, gap between rich & poor, corruption & black money.

- **Poor Agriculture:-**

India is mainly an agriculture country. About 80% people of our country depend on agriculture. But our agriculture is in a bad way. Farmers are poor & uneducated. They do not know the modern methods of farming .They have no good facilities of irrigation. Faulty supply chain and mismanagement cause the farmers to suffer the most. People at the top of the supply chain earn the maximum benefit of the farmer's hard work. But it should be another way round to uplift the rural India and to eradicate rural poverty.

- **Growing population:-**

Our population is growing rapidly. But our resources are limited. The growth in population creates problems for us. We need more food, more house & more Hospitals for rapidly growing population. So we have no money to spend on development projects.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- **Geographical Factors:-**

In certain rural areas geographical factors create conditions which lead to poverty. One of the most prominent geographical factors in India is unpredictable monsoons and weather which impact the crop production and yield.

- **Personal factors:-**

There are many personal factors that lead to poverty. One of these is sickness. Due to poverty families do not get enough food to it and thus lack in immunity. They become prone to many diseases. So whatever they earn is utilized in the treatment of the same sickness in turn leads to more poverty. It is rightly said that, "Poverty and sickness form a vicious partnership each helping the other to add to the miseries of most unfortunate of mankind."

Laziness and not willing to work is another major reason of a poverty in India. People just do not want to work. Even urban areas you might have come across beggars who are in good health but are not willing to work even if given some. They need easy money, addiction to drinking drugs and other social evils at rural poverty these are enough to make the entire family poor.

- **Unequal distribution of assets:-**

With economy changing direction rapidly the earning structure evolves differently in different economic income groups. Upper and middle income groups see a faster increase in earnings than lower income groups. Also assets like land, cattle as well as realty are distributed disproportionately among the population with certain people owning majority shares than other sectors of the society and their profits these assets are also unequally distributed. In India it is said that 80% wealth in the country is controlled by just 20% of the population.

- **Unemployment:-**

Another major economic factor that is causative of poverty in the country is the rising unemployment rate. These rates are high in India and according to a 2015 survey data, at the all India level, 77% of families do not have regular source of income.

Effects of Poverty

- 1) **Illiteracy :-** Poor people constitute greater share of illiterate population. Education becomes extremely difficult when people are deprived of basic necessities of life.
- 2) **Child Labour:-** In India, large no. young boys and girls are engaged in child labour. Also read, article on poverty and child labour in India.
- 3) **Hygiene and Sanitation :-** These people have little knowledge about hygiene and proper sanitation system. They are not aware of the harmful consequences of not maintaining proper hygiene. The govt. is taking initiatives to make available clean & safe water, and proper sanitation system to them.
- 4) **Feminization of poverty :-** Women are the worst victims of poverty. Poverty affects greater number of women than men. The causes include low income, gender-inequality etc. They are deprived of proper diet, medicines and health treatment.
- 5) **Social tensions :-** Poverty is often characterized with income disparity and unequal distribution of national wealth between the rich and the poor. Concentration of wealth in the hands of few rich people leads to social disturbances and revolts. Fair or even distribution of wealth leads to an overall improvement in general standard of living of people.

Solutions to reduce the rural poverty :-

1. Farmers must get all facilities for irrigation.
2. They should be trained and educated.
3. Agriculture must be made profitable.
4. Family planning schemes should be introduced to rural people mostly.
5. More and more industries should be set up to meet the needs of our country.

We can also study about more options to reduce poverty

Create more jobs

The best pathway out of poverty is a well-paying job. To kick start job growth, the federal government should invest in job - creation strategies such as rebuilding our infrastructure; developing renewable energy sources; renovating abandoned housing; and making other common-sense investment that

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

create jobs. We should also build on proven models of subsidized employment to help the long term unemployment and other disadvantaged workers to re-enter the labour force

Invest in affordable, high –quality child care and early education

The lack of affordable, high quality child care serves as a major barrier to reaching the middle class. Boosting investment in head start and the child care and development block grant invest in preschool, high quality child care for infants and toddlers, and home visiting services for pregnant women and mother with infants.

Reform the criminal justice system and enact policies that support successful re-entry

Mass incarceration is a key driver of poverty. When a parent is incarcerated, his or her family must find a way to make ends meet without a necessary source of income additionally, even a minor criminal record comes with significant collateral consequences that can serve as lifelong barriers to climbing out of poverty such as, people with criminal record face substantial barriers to employment, housing, education, public assistance and building good credit. We also remove this barriers. A decades –old criminal record should not consign an individual to a life of a poverty.

Agricultural and land reforms:-

In Indian conditions, radical socio-economic changes are required to ensure the self-reliant, long-term growth of the economy. These changes should ensure reforms of the land tenure system helpful to the poor and middle peasants, liberate them from the hard grip of the moneylenders, ensure supply of agricultural inputs to working farmers, widen irrigation facilities and help a quicker advance of agro-industries.

Tackle the problem of income disparity:

To bring about this change in our private sector production mix, however, exhortations will be self-defeating, since production thus conceived, is much less profitable per individual commodity produced. Apart from considerations of social justice, even purely in terms of economic development, glaring income disparities have to be quickly tackled.

Conclusion:-

Poverty is a national problem and it must be solved in war footing. The government is taking a number of steps to mitigate poverty. Eradication of poverty would ensure a sustainable and inclusive growth of economy and society. We all should do everything possible and within our limits to alleviate poverty from our country. There is nothing inevitable about poverty. We just need to build the political will to enact the policies that will increase economic security, expand opportunities, and grow the middle.

Reference:-

- 1) “Urban and Rural poverty” Web. Accessed on 13 June 2011
- 2) Also read:- Complete Essay on poverty in India
- 3) Poverty and Social structure The Hindu
- 4) Article-Indian Express
- 5) W.W.W.quora.com

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of Privatization of Health Care

Mr. Sudarshan R. Lohakare
(Research Scholar)

Abstract:-

Increasing economic liberalization and privatisation have affected healthcare as much they affected many other social and administrative systems. Suleiman (1990) Privatisation is the transfer of decision authority, delivery, or financing from a public to a private entity. Healthcare spending in India by government has been significantly low when we compare it with China and also other developed nations. It has been a neglected sector over decades. The reach and access of healthcare services at the bottom of pyramid is quite poor even today. Despite the high out-of-patients cost, large numbers of patients across rural and urban India are choosing private healthcare option. Majority of quality healthcare infrastructure in India is privately owned and has done a commendable job in keeping India healthy. Recently, the international Monetary Fund suggested that courtiers should increase private sector provision in health care as part of loan conditions to reduce government debt. Beside healthcare is a social sector and government cannot shrug its responsibility towards it by handing over everything to private entities. So it is the present need of the society that both public and private health care act together to serve the society. In this research paper an overview of impact of privatisation of health care has been taken.

Introduction:-

Health Care Services are generally run for social welfare. Health care services can be divided in to two types private and public. Public health care run by government, they do not charge fees for their services. Health care services who charge some fees for their services and which are run privately known as private health care services, but the present scenario of Health Service Centers are changing day-by-day. They are improving their infrastructure and services using better and high equipment for earning more and more profit, but the same time patients are gating more facilities, more comfort and proper treatment at one place and chances of life saving has been increased.

Object of study: the object of this study is to see the impact of privatisation on Health care

Hypothesis:- There is positive impact of Privatisation on health care.

Limitation of Study:-

- 1) Study is limited for Amravti district only.
- 2) Numbers of samples are limited.

Research methodology: - 50 person of different field have been selected from Amravati city by simple random sampling method. Data has been collected by structured interview from these samples.

An over view of heal care

The private healthcare sector is responsible for the majority of healthcare in India. Most healthcare expenses are paid out of pocket by patients and their families, rather than through insurance. This has led many households to incur Catastrophic Health Expenditure (CHE) which can be defined as health expenditure that threatens a household's capacity to maintain a basic standard of living. One study found that over 35% of poor Indian households incur CHE and this reflects the detrimental state in which Indian health care system is at the moment. With government expenditure on health as a percentage of GDP falling over the years and the rise of private health care sector, the poor are left with fewer options than before to access health care services. Private insurance is available in India, as are various through government-sponsored health insurance schemes. According to the World Bank, about 25% of India's population had some form of health insurance in 2010. A 2014 Indian government study found this to be an over-estimate, and claimed that only about 17% of India's population was insured. Public healthcare is free for those below the poverty line. Plans are currently being formulated for the development of a universal health care system in India, which would provide universal health coverage throughout India.

According to National Family Health Survey-3, the private medical sector remains the primary source of health care for 70% of households in urban areas and 63% of households in rural areas. Reliance on public and private health care sector varies significantly between states. Several reasons are cited for relying on

private rather than public sector; the main reason at the national level is poor quality of care in the public sector, with more than 57% of households pointing to this as the reason for a preference for private health care. Most of the public healthcare caters to the rural areas; and the poor quality arises from the reluctance of experienced health care providers to visit the rural areas.

Consequently the majority of the public healthcare system catering to the rural and remote areas relies on inexperienced and unmotivated interns who are mandated to spend time in public healthcare clinics as part of their curricular requirement. Other major reasons are distance of the public sector facility, long wait times, and inconvenient hours of operation. The study conducted by IMS Institute for Healthcare Informatics in 2013, across 12 states in over 14,000 households indicated a steady increase in the usage of private healthcare facilities over the last 25 years for both Out Patient and In Patient services, across rural and urban areas.

The Indian private sector is characterised by a heterogeneous structure consisting of institutions of varying sizes and patterns of ownership. The bulk of the private sector still consists of individual practitioners, both qualified and unqualified, who essentially provide primary level, outpatient care and are located in both rural and urban areas. These practitioners provide primary level curative services of extremely variable quality across urban and rural areas in the country.

The secondary level of care in the private sector is provided by nursing homes with a bed strength ranging from five to 50 and is promoted by single owners or partners. While in most states they are largely an urban phenomenon, in other states, where private sector growth (relative to public sector) is high, they have spread to even urban peripheries and rural areas. Studies conducted in Hyderabad and Chennai reveal that most of these nursing homes offer general and maternity services and are managed by doctor entrepreneurs.⁴⁵ Within this category there is a further division between small and large nursing homes, which differ widely in terms of investments, equipment and facilities, range of services offered and quality of care. Most of these promoters are qualified doctors who have located these enterprises in urban and semi-urban areas. The tertiary level of care consists of multi-specialty hospitals that are promoted by partners or as private limited or public limited enterprises. These are mostly located in the larger cities and have a strong Non Resident Indian (NRI) connection with doctors based in the United States.

Data Analysis and interpretation

1. Review regarding impact of privatisation of health care:-

Table 1

Do you think Privatisation has positive impact on health care			
Sr. No.	Response	Respondent	Percentage
1	Yes	32	64
2	No	18	36

From the above table it is clear that maximum respondents 32 (64%) agreed that there is positive impact of privatisation on health care.

2) Respondent have been asked that do they think because of privatisation health care will develop rapidly

Table 2

Do you think because of privatisation health care will develop rapidly			
Sr. No.	Response	Respondent	Percentage
1	Yes	31	62
2	No	19	38

From the above table we can see that majority of respondents 31 (62%) thinks because of privatisation health care will develop.

3) Respondent have been asked that do you think public health care can't bear the burden of total patient

Table 3

do you think public health care can't bear the burden of total patient			
Sr. No.	Response	Respondent	Percentage
1	Yes	42	84
2	No	08	16

From the above table we can see that majority of respondents 42 (84%) think public health care can't bear the burden of total patient.

4) Respondent have been asked that which health care services you prefer

Table 4

Which health care services you prefer			
Sr. No.	Response	Respondent	Percentage
1	Private	34	68
2	Public	16	32

From the above table we can see that majority of respondents 34 (68%) prefer private healthcare.

5) Respondent has been asked that, what you think. Who should own health care services?

Table 5

What you think. Who should own health care services?			
Sr. No.	Particular	Respondent	Percentage
1	Public ownership	6	12
2	Private ownership	11	22
3	Public & Private Both	33	66

From the above table we can see that majority of respondents 33 (66%) think health care services should be owned by Public & Private Both.

6) Do you thing private health care is better than government health care

Table 6

Do you thing private health care is better than public health care			
Sr. No.	Particular	Respondent	Percentage
1	Yes	39	78
2	No	11	22

From the above table we can see that majority of respondents 39 (78%) thing private health care is better than public health care.

7) Do you think private healthcare provide better health services than public healthcare.

Table 7

Do you think private healthcare provide better health services than public healthcare.			
Sr. No.	Particular	Respondent	Percentage
1	Yes	39	78
2	No	11	22

From the above table we can see that majority of respondents 39 (78%) respondent think private healthcare provide better health services than public healthcare.

8) Do you think public health care are facing the problem of limited staff equipment?

Table 8

Do you think public health care are facing the problem limited staff equipment			
Sr. No.	Particular	Respondent	Percentage
1	Yes	43	86
2	No	07	14

From the above table we can see that majority of respondents 43 (86%) think public health cares are facing the problem of limited staff equipment.

9) Do you think private healthcare are supportive to public healthcare.

Table 9

Do you think private healthcare are sportive to public healthcare.			
Sr. No.	Particular	Respondent	Percentage
1	Yes	46	92
2	No	04	08

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

From the above table we can see that majority of respondents 46 (92%) think private healthcare are supportive to public healthcare.

10) Do you think that privatisation is harmful to the society?

Table 10

Do you think that privatisation is harmful to the society?			
Sr. No.	Particular	Respondent	Percentage
1	Yes	11	22
2	No	39	78

From the above table we can see that majority of respondents 39 (78 %) think that privatisation is not harmful to the society.

Hypothesis testing:-

Do you think Privatisation has positive impact on health care			
Sr. No.	Response	Yes (1)	No (2)
1	Respondent	32	18

$$H_0: \mu \geq 1.5$$

$$H_1: \mu < 1.5$$

$$Z = \frac{\bar{X} - \mu}{\sigma / \sqrt{n}}$$

$$Z = -2.06$$

Table value of Z at 0.05 level of significant is -1.645

There is significant difference between table value and calculated value and it is less than table value of Z hear the null hypothesis is rejected which support the researchers claim that 'There is positive impact of Privatisation on health care'

Conclusion:- Privatisation has positive impact on healthcare and it is developing rapidly. Public health care are facing the problem of over burden and they have limited staff & equipment, private health care are supportive to Public healthcare they are not competitor instead they are complimentary to each others. Private health care providing better services to patient than public healthcare and patient prefer private healthcare.

Suggestion:-

As healthcare is not like other commodity public and private healthcare both are equally important for the society. Liberalizing the private healthcare services is necessary to reduce the burden on public healthcare services. Public and private collaboration in healthcare services is important to fulfill present requirement of society. Present capacity of public healthcare is limited it is necessary to increase staff and equipment and improve present infrastructure so the overburden can be reduced and patients will get better services.

References:-

1. National Family Health Survey-III (2005-06), MOHFW / GOI [Online]. Available: <http://rchiips.org/nfhs/nfhs3.shtml>
2. Baru, R. (1998): Private Health Care in India: Social Characteristics and Trends New Delhi, Sage Publication.
3. Muraleedharan, VR. (1999). Characteristics and Structure of Private Hospital Sector in Urban India: A Study of Madras City, Monograph submitted to Abt Associates Inc. Partnership for Health Reform Project, Bethesda, Maryland, USA.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

GST- Structure, Impact and Future

Mr. D.P. Kamble

Head Dept. of Economics
Shahid Bhagatsingh Mahavidyalaya,
Killari (Latur)

1. Introduction of GST:

Introduction of the value added tax at the central and the state level has been considered to be a major step an important step forward in the glob at indirect tax reforms improvement over the pre-existing central excise duty at the national level and the sales tax system at the state level, then the GST will indeed be an additional importance perfection. The next logical step towards a widespread indirect tax reforms in the country initially it was conceptualized that there would be a national level goods and services tax, however, with the release of first discussion paper by the empoweted committee of the state finance ministers on 10.11.2009. It has been made clear that there would be a 'Dual GST' in India. Taxation power both by the centre and the state to levy the taxes on the goods and services. Almost 150 countries have introuduced GST in some from while countries such as Singapore and New Zealand. Tax virtually everything at a single rate, in chana GST applies only to goods and the provision of repairs, replacement and processing services.

GST is a multi-tier tax where ultimate burden of tax fall on the consumer of goods and services. It is called as value added tax, because at every stage, tax is being paid on the value addition, under the GST scheme a person who was liable to pay tax on his out-put.

2. Objectives of GST:

One of the main objectives of GST would be to eliminate the cascading impact of taxes on production and distribution cost of goods and services.

The exclusion of cascading effects i.e. tax on tax will significantly improve the competitiveness of original goods and services which leadsd to beneficial impact to the GDP growth It is felt that the GST would serve a superior reason to acieve the objective of streamlining indirect tax regime in India which can remore cascading effects in supply chain till the level of final consumers only when all such above mentioned indirect Taxes are completely included in GST. It is understood that alcohol, tobacco and petroleum products will not be enclosed by GST as alcohol and tobacco are considered as sin goods and governments do not like to allow free trade on these property.

3. Features of the GST Model:

- The GST shall have two components one levied by the central GST and the other levied by the state GST. Rates for central GST and State GST would be approved appropriately, reflecting revenue considerations and acceptability.
- The central GST and the state GST would be applicable to all transactions of goods and services made for a consideration except the exempted goods and services.
- The central GST and state GST are to be paid to the accounts of the central and the states individually.
- Since the central GST and State GST are to be treated individually, taxes paid against the central as input tax credit for the central GST and could be utilized only against the payment of central GST.
- The Tax payer would need to submit periodical returns in common format as far as possible to both the central GST authority and to the concerned state GST authorities.

4. Impact of GST:

- Food Industry – The application of GST to food items will have a significant impact on those who are living under subsistence level. But at the same time a complete exemption for food items would shrink the tax base food includes grains and cereals, meat, fish and poultry milk and dairy products, fruits and vegetables, candy, snacks, restaurant meals and beverages. Even if the food is within the scope of GST, such sales would largely remain exemet due to small business the GST under a single rate would lead to a doubling of tax burden on foods.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- ii. Rail Sector – There have been suggestions for including the rail sector under the GST umbrella to bring about significant tax gains and widen the tax net so as to keep overall GST rate low. This will have the added benefit of ensuring that all interstate transportations of goods can be tracked through the proposed information technology network.
- iii. Financial Services – In most of the countries GST is not charged on the financial services, example in the New Zealand most of the services conveted except financial services as GST order the service tax, India has followed the approach the bringing virtually all financial services within the submit of tax where consideration for them is in the form and explicit fee. GST also include financial services on the above grounds only.
- iv. Impact on small Enterprises – There will be three categories of small enterprises in the GST regime. Those below there should need not register for the GST. Those between the thereshold composition turnovers will have the option to pay a turnover based tax or pt. to oin the GST regime. Those above threshold limit will need rto be within framework of GST possible downward changes in the threshold in some states consequent to the introduction of GSt may result in obligation being created for some dealers in respect of central GST, the position is slightly more complex. Small scale units manufacturing specified goods are allowed exemptions of excise upto Rs. 1.5 crores. These units may be required to register for payment of GST may see this as an additional cost.
- v. Information Technology services – To be in sync with the best international practices, domestic supply of software should also attract GST on the basic of mode of transaction. Hence if the software is transferred through electronic form, it should be considered as intellectual property and regarded as a service and if the software is transmitted on media or any other tangible property, than it should be treated as goods and subject to GST.

References:

1. <http://goodsandservicestax.com>
2. [en.wikipedia.org/wiki/goods and servicing tax](http://en.wikipedia.org/wiki/goods_and_servicing_tax)
3. www.gstindia.com
4. www.business.standard.com/economy.policy
5. www.moneycontrol.com/newstopic/GST
6. www.taxmanagementindia.com
7. www.economicstimes.indiatime

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Demonetization and Malegaon Power-loom Industry

Prof. Hamdani Rizwana

Asstt. Professor, Dept. of Economics
Arts, Commerce & Science College,
Malegaon City, Tal-Malegaon

Abstract:

Now doubt, the one of bold reform of India economic history was demonetization of high value bank notes of Rs 500 and Rs 1000 on November 08, 2016 is going to have far reaching impact on the Indian economy. Many articles and lots of opinions have been published so far on its impact on Indian economy in general and some major sectors. Informal sectors suffered a lot due to demonetization and hence the power-loom unit across the country. Malegaon and the power-loom industry have gone through number of ups and down, but hard working weavers come out from every situation successfully. Malegaon being the Muslim dominated town in Maharashtra and almost all the weavers in Malegaon are Muslim except few. Demonetization has certain positive and negative impacts on power-loom units. This research paper tried to analyze the impact of demonetization on informal sector in general and power-loom industry of Malegaon in particular. Furthermore, paper studied what the weavers and power-loom units of Malegaon have taken positive of demonetization.

Keyword: Demonetization, power-loom, informal sector, weavers, black money, etc.

Introduction:

Current government announced demonetization with the broader objectives like to combat tax evasion by black money and curb counterfeit money which is supplied to terror groups by cross border elements. Demonetization has long reaching effect on Indian economy and on decentralized power-loom units.

Malegaon is located on Mubmai Agro Road 280Km from Mumbai and major power-loom cluster. After the close down of textile mills of Mumbai due to labour agitation, protest and other reasons the decentralized and informal power loom units started across the country but Maharashtra got major share of power-loom units mainly in Bhinwandi, Malegaon, Ichchal Karanji, Dhule, Yeola, etc. Increased job opportunities in city pushed Muslim from North India, Khandesh, Hyderabad to migrate Malegaon. Today Malegaon has almost 4.5 lakh power-loom producing low budget colour sarees, gray cotton, poly-cotton and polyester fabrics.

Objectives and need of Research:

- ✓ To study the impact of demonetization in general and governments homework.
- ✓ To study the impact of demonetization on the powerloom industry of Malegaon City.

It is now more than one year, since demonetization of high value bank notes in November 2016, there many researches are carried out on its impact on various sectors like, IT sector, Agricultural sector, Banking/Insurance Sector, Construction industry, Capital Market, Auto, etc. But there is still enough study has to be done on the informal sector like power-loom industry. This paper tries to study the demonetization impact on the power-loom units of Malegaon which is unorganized, heavily Muslim populated and is still working on plain outdated power looms producing low quality fabrics with very low working capital. Further broader study is required to understand the condition of power-loom sector and weavers across the country.

General Immediate Impact:

Though there is no official report on deaths related to demonetization but it is claimed that there were few casualties related to it in the city. Stock market declined sharply about six-month low during the first week of demonetization.

According to several TV and newspaper reports, more 8 lakh heavy truck drivers were suffered due to non-availability of cash in legal tender form. Due to non-acceptance of old high-value bank notes at toll plaza around 4 lakh trucks halted at all major highways across the country. The move declined the industrial production and hence country's GDP growth rate.

Informal Sector:

Agriculture sectors, construction, small wholesalers, power-loom units are cashed based economies and affected adversely by demonetization. Scarcity of new banknotes left farmers and real-estate builders with no cash for buying seeds, fertilizers, pesticides, construction materials, wages, etc. causes heavy losses. Due to

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

non-availability of cash, purchasing power of people shrunk and reduced the demand hence the prices of basic farm produce dropped to such a level that even farmer cannot recover transportation cost to bring them to market.

Power-loom Sector:

The power-loom across the country is cash based economy. Almost, all the workers, master-viewers (job workers), transporters, maintenance workshops and other allied and related personnel are paid in cash for their works and services. In Malegaon Friday is the market and pay-day and is undeclared official holiday. The wages of workers and payment of service providers are paid on the same day on weekly basis. While on the other power-loom centers like Bhiwandi, Ichchal Karanji the wages are paid on bi-weekly and monthly basis.

Empty pocket on Payday:

Normally people of Malegaon are happy on Thursday that tomorrow, Friday they will receive their wages / services charges, traders will get their dues and enjoy their week-end with full pocket. Power-loom owners were receiving only Rs. 10,000/- or 15,000/- from their bank accounts to meet their day to day expenses, though withdrawal limit set by the government was higher. Power-loom owners need huge cash to pay wages, maintenance services charges, spare part bill, transporter charges, owner's household expenses, etc. With meager amount of cash in hand they were unable to pay wages to workers. It is usual practice in Malegaon City that everyone is buying their household commodities on weekly credit from Kirana shop, cart-vendors, etc. These retail traders could not get their dues on time and hence were unable to get goods from the market on regular basis. Moreover, due to credit purchases small traders were purchasing goods on higher rate and hence charging higher price to people.

Long Queues and lack of staff;

Most of power-loom workers have less or no education and are Muslims. It is common practice among Muslim to avoid dealing with bank and hence large number of people has no bank accounts and keeps their small saving with them at home or with some trusted persons. For this reasons the eastern part of the city which is heavily populated has only few small nationalized bank branches, while on the other hand the western part has many bigger bank branches. There is only one weaver's cooperative bank with five branches, but due to RBI and SBI's harsh stands towards the cooperative bank left these branches with very small amount of cash. As, power-looms business require ample cash in hand all the time. For self-convenient people keep high value notes. To exchange these 'scraped notes' there were queues in front of all banks across the country and Malegaon was not an exception to this. Everyday there was fighting and shouting in the bank between customer and bank staff. It was observed that banks have not enough staff to handle this immediate increased workload.

Dry ATMs:

To fulfill the cash requirement of business and avoid the long bank queues weavers tried to roam around the ATMs to withdraw some money. But ATMs were run out of money within few hours of functioning. Furthermore, the city has only few ATMs all of them far from the main city where the power-loom units are located. Weavers use to visit ATMs of nearby villages and towns; like Dhabadi, Ravalgaon, Zhodge, Arvi, Chalisgaon, Manmad to get some money. But most of the time they did not get adequate money because of dried ATMs. Moreover, after release of new currency notes of Rs 500/- and Rs 2000/- the ATMs were not recalibrated according to the size of new notes which made all the ATMs dried for several days.

Production Loss:

Due to non-payment of salary, some time power-loom owners and on several occasion labours demand for 'scraped note' for their wage consideration. To replace or deposit this 'scraped note' labour go bank and stay in queue whole day without going to work. During this period many labours along with their female members of family had been going to bank to exchange 'scraped notes' for consideration of 10 to 15 per cent of the total exchanged money. The absenteeism of these labour caused heavy production loss to power-loom units.

Raw material Shortage:

Transporters were suffering due to sudden decision of demonetization of high value bank notes and were stranded on the road. Due to scarcity of new bank note driver and transporter were loading trucks. Weavers and yarn traders; the regular bank customers, could not get their payment clearing on time. Due to non-payment/delayed payment yarn traders could not make yarn available from spinning mills and stockiest.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Close down transportation facilities and non-availability of raw materials caused huge production losses in power-loom units. But the fixed cost of running the unit incurred heavy losses in the absence of raw material and reduced production.

Job losses:

Non-availability and scarcity of cash forced marginal weavers either shut-down or reduce their production capacity by almost half. Some of the weavers offered options to the labour either work without timely pay till cash situation normalize or work for three days in a week. All these situations caused loss of jobs to the power-loom labours and allied sector personnel.

Secret Money:

It is general practice in rural India; women keep some money out of household expenses and their pocket money for some emergency purposes. In Malegaon too, house-wives, women workers of power-loom industry kept aside money with the same purpose and never reveal it to their spouse. But government's demonetization decision brought all such secret money under sun light. It came to notice that this secret money ignited several domestic fight and violence in Malegaon.

Incomplete Homework:

At the time of demonetization announcement government decided certain limits for 'scraped note' exchange and new note withdrawals. During 50 days of exchange period government and RBI had been issuing number of circulars, notifications, amendments on regular basis to banks and general public. There were inadequate numbers of ATM technician to recalibrate machines according to Rs 2000 and Rs 500 bank notes. Number of new notes required and printing capacity was not studied in advance to meet the requirement of such a huge country. Although, RBI ex-governor. Dr. Raghuram Rajan revealed in his recently published book that he had stated in RBI report to government to take certain measures and adequate time prior to demonetization. All these facts proved that neither RBI nor the government completed their homework prior to demonetization decision.

Getting formal and organized:

Prior to demonetization majority of Muslim weavers of Malegaon were not willing to make banks transactions to avoid the interest business as prohibited religiously. Most of the power-loom units were unregistered and informal and on record not paying any tax to government. Though yarn traders were charging rate including VAT for yarn purchases even though proper invoices were not issued to them. Due to demonetization, most of the weavers started their business through banks instead of doing it on cash basis, or against bearer and cross cheques. Demonetization forced these weavers to open bank accounts to get rid of cash money shortage. Furthermore, they get registration of their firms under shop act license, applied for PAN card and started proper auditing of their business transaction and started paying taxes accordingly. In that case due to non-receipt of taxation from the city government records does not show enough business activities. Though these weavers have no intension to evade government taxes but were afraid of procedure as they are not well educated. As far as pricing of yarn is concern they are happy that they are not charged illogically higher prices.

There were many incident in past when cloth merchant absconded with huge money of these marginal weavers and never appear again in Malegaon. As the business is informal and they had no proper invoicing and written legal transactions between them and hence weavers had no option but forget hard earn money forever. After registering their firm they are issuing invoices to cloth merchants and hence are assured of payment due to legal binding through the proper and written invoice.

In short, now power-loom units are getting formal and organized. Tax return filing and tax is reaching to government which proves that there is huge opportunities in Malegaon's power-loom industry and could further generate new employment if proper policies are framed while keeping them in consideration. Now central as well as state government has become serious about their issues and taking proper steps to resolve on priority basis. Under Technology Up-gradation Fund (TUFF) for power-loom weavers, government was providing subsidies to only those units which were purchased through bank financed route. During last year union Ministry of Textile issued new and special policy, "PowerTex", to strengthen the marginal and informal power-loom units by providing number facilities under different heads. Majority of weavers being Muslim and are avoiding any dealing which involves interest, Central government revised its TUFF, where subsidy is given to weavers even if they self finance the purchase and install new technology weaving machines; like Airjet loom, Waterjet loom, Rapier Loom, Automatic sizing, Automatic Wrapping machine, etc.

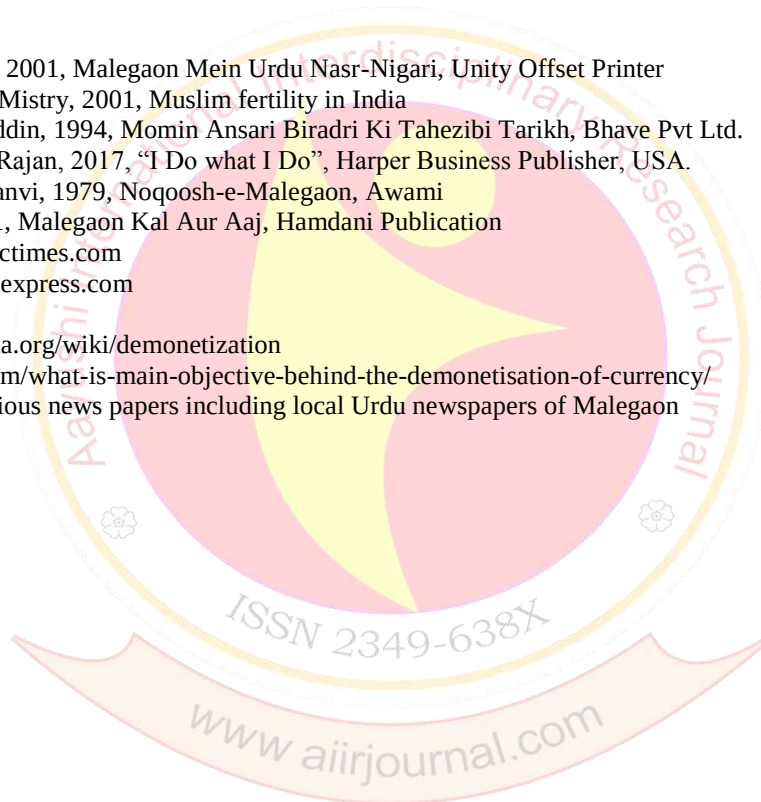
Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Conclusion:

Even after completion of one year of demonetization, the cash base sector economies are still suffering from that impact. Marginal power-loom units are either shutdown or leased out to some bigger players. Some other power-loom unit owner started job-works for other power-loom owners or yarn merchants due to loss during the demonetization process. Even though the cash situation is quite normalized but most of the labours that had migrated back to their home town in UP, Bihar and Rajasthan did not come back to Malegaon. Today when there is quite good demand of power-loom produced fabrics and there is hope among weavers that they recover certain losses of demonetization, Malegaon power-loom owner are facing labour shortage and could not produce adequate quantity demanded in the market. On the other hand most of informal players are converted to formal and come into main stream business practices. Governments are paying special attention to strengthen this sector as well.

References:

1. Dr. I. Siddiqui, 2001, Malegaon Mein Urdu Nasr-Nigari, Unity Offset Printer
2. Dr. Malika B. Mistry, 2001, Muslim fertility in India
3. Dr. M. Mohiuddin, 1994, Momin Ansari Biradri Ki Tahezibi Tarikh, Bhawe Pvt Ltd.
4. Dr Raghuram Rajan, 2017, "I Do what I Do", Harper Business Publisher, USA.
5. Hafeez Maleganvi, 1979, Noqoosh-e-Malegaon, Awami
6. M. Khan, 2001, Malegaon Kal Aur Aaj, Hamdani Publication
7. www.economictimes.com
8. www.financialexpress.com
9. www.rbi.com
10. www.wikipedia.org/wiki/demonetization
11. www.quora.com/what-is-main-objective-behind-the-demonetisation-of-currency/
12. Articles of various news papers including local Urdu newspapers of Malegaon

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Impact of GST on Tourism Sector in India.**Vijay Dinanath Chaudhari.****Asst.Prof.**

Dept. Of Geography,

B.P.Arts, S.M.A. Sic. & K.K.C. Comm. College, Chalisgaon,

Dr. S.B.Ashture.

Head & Research Guide

Dept. Of Geography,

Shri Kumarswami Mahavidyalaya, AUSA

Abstract -

Tourism emerged as the largest global industry of the 20th century. In the new millennium global economy will be governed by Technology, Telecommunication and Tourism. Tourism has potential to create the maximum number of jobs. According to an assessment, in India alone, 100 million additional jobs will be created by the Tourism industry in the next 25 years. It helps to earn valuable foreign exchange.

India's biggest tax reform yet has been met with an equal measure of praise and criticism. While the implementation of the Goods and Service Tax promises to add a significant edge to the economy, by reducing costs for customers, integrating taxes, and reducing business transaction costs, it will also increase costs for businesses as well the burden of compliance.

The hospitality and tourism industry is one such sector in the economy that is deliberating over the new tax regime. Hospitality is one of the most competitive and steadily growing industries in the country. The tourism industry contributes nearly \$136 billion to India's GDP and is expected to further grow to US\$ 280.5 billion by 2026. Hospitality and tourism are also among the highest employment generating sectors and among the top 10 sectors in the country with the highest volume of foreign direct investment. In addition to being one of the top sources of foreign exchange, tourism is also among the highest tax generating sectors in the country.

Introduction: -

The travel and tourism sector holds great strategic importance in the Indian economy providing several socio-economic benefits. Apart from providing employment, income and foreign exchange for the country, the trade in the tourism sector has an economically positive impact on other associated industries such as food manufacturing, services, construction, agriculture, handicrafts etc. In addition, investments in infrastructural facilities such as transportation, accommodation and other tourism related services lead to an overall development of infrastructure in the economy. Despite that the Tourism Sector, including Inbound Tourism pay a plethora of taxes and do not get any significant benefits as compared to other Export sectors. There are multiple taxes charged on the same Service/ Product offering by the Central as well as State Governments. It is an understanding that the Taxes levied on Inbound Tourism is amongst the highest in the country, and this is one of the major reasons for India losing Foreign Tourists to competing South East Asian Countries. Tourism sector in some of the key competing destinations in South Asian countries attract much lesser taxes thereby making the products more competitive.

Key Words: – What is Tourism, What is GST, Impact of Tourism etc.

What is Tourism?

Tourism is the fastest growing tertiary economic activity in India. Physical, locational and cultural factors determine the development of tourists places. Tourism is acknowledged to be crucially important for development due to its multifaceted nature encompassing economic, social, political, environmental, cultural and psychological characteristics (Britton, 1989).

“Tourism is a dynamic industry, as it is dominated by the changing ideas and attitudes of customers and must be prepared to show much sensitivity and willingness to adjust to the conditions than it had in the past”.

----- Robinson (1976)

“The sum total of operators, mainly of an economic nature, which directly related to the entry, stay and movement of foreigners, inside and outside a certain country, city or a region”.

- Herman Von Schullard (1910)

What is GST ?

The Goods and Services Tax (**GST**) is a value-added tax levied on most goods and services sold for domestic consumption.

GST is one indirect tax for the whole nation, which will make India one unified common market. GST is a single tax on the supply of goods and services. GST is a destination based tax which is levied only on value addition at each stage because credits of input taxes paid at procurement of inputs will be available.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Thus, the final consumer will bear only the GST charged by the last dealer in the supply chain, with set-off benefits at all the previous stages

GST impact States Revenue:-

Since under GST the place of supply is shifted to the place where immovable property is situated or in case of Hotels, Restaurant & Monuments for sightseeing, it will increase revenue of such states where immovable property is located. Currently on such income, States charge local Luxury Tax on hotel Page 13 of 14 stay or VAT on foods supplied which revenue goes to State Government and Union Government gets revenue from Service Tax on such services. Because of GST, the States having maximum tourist places, hotels or restaurants for tourist shall earn the maximum revenue by way of SGST which will be equivalent to CGST. So, if the rates come to 9% each (i.e. 9% CGST & 9% SGST) than also their total revenue shall substantially increase. As per the Ministry of Tourism record top 5 states with highest local and foreign tourist footfall is Tamil Nadu, Uttar Pradesh, Maharashtra, Delhi & Rajasthan. So, these states' revenue shall increase.

Hospitality sector and GST: Before and after:-

In the former indirect taxation regime, the state government would first charge VAT, luxury and entertainment tax, while the central government would then levy a whole different set of taxes such as excise duty, service tax, customs duty and central state tax. Consider the VAT, for instance, which is often charged by state governments on a value already including an excise duty. Hence, with different states having their own tax rates, hotels and hospitality businesses had no option to avail an input tax credit since the burden of central taxes cannot be set off against state taxes like VAT, or vice versa.

In the previous regime, a hotel with room tariffs exceeding Rs. 1,000 would be liable to pay 15 percent service tax. A deduction of 40% allowed on the tariff value would bring the effective rate of service tax down to 9%, but its effect was negligible since the VAT and luxury tax would still apply. Such a cascading effect of the tax regime rolls down right to the end customer, who bears the burden of paying taxes on taxes.

Assigning GST rates for hotels and restaurants against annual turnovers is a progressive move by the authorities. One of the major benefits of GST to the hospitality and tourism sector is that it will eliminate multiple taxation by subsuming all taxes previously levied under one single entity. The promise of 'one nation, one tax' will also increase the ease of doing business in the country with the provision of standardised tax rates and flexible criteria to avail input tax credit.

The rates in the overall hospitality sector, however, have a complex classification and are on the higher end. The GST rates for non-AC restaurants are 12% on food, while AC restaurants and those with liquor licence, including restaurants in five-star hotels will be levied with 18% GST. Hotels with room tariffs between Rs. 2,500 and Rs. 7,500 will be charged 18% tax while those with daily tariffs above Rs. 7,500 will be levied a GST of 28%.

There is good news for budget conscious travellers as small and budget hotels with daily room tariffs of Rs. 1,000 will be exempt from the GST schedule, while those charging up to Rs. 2,500 per day will pay 12%. Further, restaurants that have an annual turnover below Rs. 50 lakhs will be charged the lowest rate at 5% GST. Allotting a lower tax bracket to small restaurants and budget hotels will help them grow and enable them to enhance their service quality and standards on a regular basis. Currently, low to medium budget hotels constitute nearly 80% of India's hospitality market, so a low tax burden on these hotels will also help create thousands of new jobs.

The impact of GST on the hospitality and tourism sector Here's a look at how GST will impact the overall hospitality and tourism sector: Easier administration and procedures By subsuming multiple taxes under a single category, GST will abolish the tax-on-tax structure, reduce the complexity of taxation procedures and streamline it. Simplicity for consumers Most average consumers cannot distinguish between multiple taxes and rates. With the GST regime, consumers will have a more comprehensible and transparent tax structure with only a single charge on their bill. Greater technological burden Among the pros of GST, there are also a few cons that are hard to overlook. One of them is increased burden on service providers to employ technology-based tools for taxation procedures. While the guidelines on managing accounts and filing returns are well-defined, it will require businesses to become technologically adept, increasing the burden and

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

cost of compliance. Increased Costs Businesses will increasingly look to recover the additional technology costs from their customers, which may lead to higher tariffs. Lack of competitiveness with other Asian countries.

While, GST will make India a bigger player in the global hospitality and tourism industry, there is no global competitiveness in tax rates. Other Asian countries such as Japan and Singapore have much lower tax rates in the hospitality sector (8% and 7% respectively) which is amongst the top reasons why tourists prefer to visit these countries and others such as Malaysia, Thailand, etc. While the sector remains divided on the predicted impact of Goods and Services Tax, most players in the industry have welcomed the move to the new tax regime with great enthusiasm. The long-term impact, however, remains to be seen and only time will tell how and if GST does accelerate growth in the sector.

Conclusion: -

Companies specializing in food and beverages operations could be the biggest beneficiaries of GST within the hospitality sector. Food and beverages bills have multiple components and can inflate the bills by 30-35%. So we would expect GST to result in savings of 10-15% on the overall bill. However, liquor should have been included in GST to ensure the seamless credit for tourism industry since player in this industry makes most of its consumption. Exclusion of liquor from GST regime defeats the very purpose of bringing in a uniform tax structure across the nation. This is neither good from 'Ease of doing business' perspective nor for the customers. Everyone likes consolidation of taxes as it leads to greater transparency and will help guests and buyers understand overall costs.

The lacuna in the present regime of indirect taxation in India demands for the breakthrough in this field for facilitating the ease of doing business effectively and efficiently. Hopefully, GST is going to be an efficient and harmonized consumption or destination based tax system and will remove the problems faced by the sector leading to cost optimization and free flow of transactions.

GST is glimmer of hope for the Hotel and Tourism Industry if we can keep the GST rate between 10 to 15%. GST might herald with its uniformity of tax rates, a better utilization of input credit which in turn benefits the end user in terms of affordability. Our country which still reigns high on tourism even though the tourism industry is not as economical as its neighbouring countries are, can possibly attract more tourists, by passing of the GST law, which then will indirectly amount to more revenues generated for the government.

References: -

1. Impact of GST on Tourism Sector – itdc-icai.s3.amazonaws.com.
2. Press Information Bureau, Government of India, Ministry of Tourism .
3. [Economictimes.indiatimes.com/industry/services/hotels/-restaurants/gst-rate-on-top-hotels;](http://economictimes.indiatimes.com/industry/services/hotels/-restaurants/gst-rate-on-top-hotels;_ga=2.111111111.111111111.111111111.111111111.111111111)
4. [http://cleartax.in/s/impact-of-hospitality-industry;](http://cleartax.in/s/impact-of-hospitality-industry)
5. www.hotelogix.com/blog/2017/07/03/impact-gst-indian-hospitality=sector/
6. [www.livemint.com/money.](http://www.livemint.com/money)
7. www.thehindu.com/news/national/tamil-nadu/luxury-hotels
8. [www.financial-express.com/money/how-gst-will-impact-hospitality-industry.](http://www.financial-express.com/money/how-gst-will-impact-hospitality-industry)
9. [www.business-standard.com/article/economy-policy/gst-tourism-industry-rues-says-this-could-be-its-death-knell.](http://www.business-standard.com/article/economy-policy/gst-tourism-industry-rues-says-this-could-be-its-death-knell)

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

The role of poverty alleviation programmes and rural transformation in Maharashtra: A recent analytical overview.

K.D.Landge ,
Assistant Professor in Economics,
Chetana's H.S. College of Commerce and Economics

Smt. Kusumtai Chaudhari
College of Arts Bandra east, Mumbai

Abstract:

The recent evidences from the developing countries where the per capita income is low and income, social inequality is very high due to this the underdeveloped economies are suffering from the serious issues, of which poverty is certainly the most serious one. It is the phenomenon which is intimately associated with inequality. It adversely affects on human health, education, employment, housing, etc. It deprives a segment of population from the basic necessities of life. i.e. health, education, housing, clothing, income and food.etc.

Poverty is nothing but it is the social marginalization of an individual household or group in the society. Rather than only inadequacy of income to fulfill the basic needs of every human being.

Therefore, income inequality is not only one factor of social marginalization in Maharashtra there are some other issues to focus on. To fulfill the vacuum of other issues of social deprivations Central and State Government have started the Poverty eradication programs in the country and all the state as well. The goal of poverty alleviation programs is to bring the marginalized group in the mainstreaming development process of the country or trickle down the benefit of the economic growth and development to the grassroots level of the society. This rapid economic growth process should accelerate the access to services like, health, education, and other necessary services to all, especially backward groups of the society. In Maharashtra, even now in spite of all the efforts during the 12th five year plan (2012-17) the social development index shows declining trends in the State. Therefore, this paper tries to examine the recent factual progress of Poverty alleviation programs and the social development in Maharashtra state.

Key Words: Poverty Alleviation, Rural Transformation, Social Exclusion, Sustainable Development,

Objectives of the research:

1. To understand the meaning poverty and scope of poverty alleviation programs in Maharashtra.
2. To analyze the progress of rural transformation in Maharashtra.
3. To access the actual impact of poverty alleviation programs in Maharashtra.
4. To suggest the measures for social welfare in the state of Maharashtra.

Introduction:

The recent three decades have seen the economic emergence of many developing countries including India. There are much fluctuations in economic growth rate due to this, such countries are lacking behind than the industrialized countries. However, the transformation of this economic growth in to reducing poverty and inequality has been disappointing and concerns have been raised over the growth not being equally distributed in the country and states as well. In this unequal distribution of growth phenomena in Maharashtra poverty plays crucial role for not fulfilling the basic necessities of life. Poverty is about denial of opportunities and it is closely related to inequality or discrimination in a society. Poverty essentially consists of two elements, which are income poverty and human poverty. It is widespread in India and State of Maharashtra as well. The human development report of Maharashtra (2016) estimated that about 28 per cent population is under the poverty line.

Poverty eradication has been the major objective of planned development during the 11th and 12th five year plan in country and Maharashtra state as well. The overwhelming fact about poverty in the Maharashtra state is its rural nature. Major determinants of poverty are lack of income, purchasing power, productive employment, education health, and other basic facilities. It affects the quality of life and employability in the state. Hence, there is an urgent need to take an overview of the recent poverty eradication programs in the state. This paper measures the factual impact of the poverty alleviation programs in Maharashtra to estimate the recent progress of the schemes.

Methodology:

The present paper uses the analytical induction method; hence it is descriptive in nature. After giving a general background of Poverty alleviation programs and rural transformation in Maharashtra, the analysis focuses on progress of MGNREGA, Girls education, Pulse polio program, PMAY, and Swachh Bharat

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Mission in Maharashtra. This paper intends to cover various manifestations of social problems faced by population in the in the state.

Data based: This study is based on secondary data. It is collected from various authentic sources like, the census report (2011), Economic survey of Maharashtra (2017), Human Development report (HDR) of Maharashtra for the year 2016, 11th and 12th five year plan documents.

Data Analysis: Various statistical tools have been used for the data analysis. Initially, data has been compared with the help of effective tools like, Percentile, Pie charts, bar diagrams, moving averages; Further, correlation and regression analysis has been used to establish the relationship between the progress of different poverty eradication programs and rural transformation in Maharashtra.

Review of Literature:

Economists are increasingly focusing on the link between the rising inequality and fragility of growth. It is argued that the achievement of sustainable high growth must be judged in terms of impact that economic growth has on lives and freedoms of people. Jha (2000) Rapid economic growth achieved at the expense of worsening redistribution of resources ultimately becomes unsustainable and may engender social and economic tensions in the society. Rangarajan (2014) has mention that, with a population of 1.2 billion India is home to the largest number of poor in the world. About 42 per cent of the population lives under the global poverty line of \$1.25 per day. Kannan (2014) pointed out that, using a broader definition of the poverty line which includes other dimensions of human capabilities, over half of the population is poor. Basu (2008) Kaushik Basu noted that, the bulk of India's aggregate growth is occurring through a disproportionate rise in the incomes at the upper end of the income ladder. Bandyopadhyay (2011) measures that; the polarization has divided the country into two distinct groups of rich states and poor states. Sen and Dreze (2013) explain that, India is a unique mixture of fundamental divisions and disparities. Defined by major disparities of caste, class and gender.

Poverty alleviation programs in Maharashtra:

What is poverty?

The traditional definition of poverty is constructed with one dimensional approach of income and food intake capabilities. The minimum acceptable income level was determined in terms of 'nutritional deficiency' by Dandekar and Rath (1971) Social scientists distinguish between 'relative' and 'absolute' poverty. Relative poverty is defined by the general standards of living in different societies and what is culturally defined as being poor rather than some absolute level of deprivation. Absolute poverty occurs when people fail to receive sufficient resources to support a minimum of physical health and efficiency, often expressed in terms of calories or nutritional levels (The Penguin dictionary of Sociology' 1984:165)

The modern multidimensional approach is characterized with a broader view and considers poverty as a deprivation of essential productive assets and opportunities to which every human being should be entitled. This approach believes that poverty in terms of consumption expenditure assets and its distribution are the key factors. The World Bank (1990) defines poverty as 'the inability to attain a minimal standard of living' Amartya Sen's capability theory provides a more useful alternative to understand poverty. It is failure of some basic capabilities to function- a person lacking the opportunity to achieve some minimally accepted level of these functioning's (Sen Amartya and Dreze Jean 1999)

Poverty reduction programs are one of the most relevant issues in the world today, According to Chebil and Haque (2003) Poverty is not only moral imperative and socio-economic necessity, but also a central concern for everyone striving for national and global security for peace. Poverty and its reduction thus is long sustained reality even in the age of globalization. The poverty and unemployment sustain to a large extent despite long-term execution of government led welfare and development schemes. The state being a responsible agency of development goes for variety of schemes and programmes.

With this background Government of Maharashtra implements various policies and programs like, NREGS, SSA, PMAY, NHM, Rajiv Awaas Yojana, Swachh Bharat Mission etc. for the overall development considering wider scope of social welfare with the collaboration of Central Government for the Poverty alleviation in Maharashtra state.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Poverty Alleviation Programs and Rural Transformation: A measurement of impact factor in Maharashtra.

1. Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act.

Table.1 Performance of MGNREGA in the State.

Particulars	2014-15	2015-16	2016-17+
No. of households provided employment(lakhs)	11.60	12.75	12.46
Total expenditure incurred (crore)	1608.35	1847.11	1771.88
Number of works completed	148894	105143	124796
Person days generated (crore)	6.14	7.63	5.47
Average employment per households (days)	53	60	44
Percentage share in employment of	-----	-----	-----
Scheduled Caste	10.1	9.2	9.0
Scheduled Tribe	18.7	19.3	17.5
Women	43.5	44.5	45.0
Cost of generating one day of employment	262	242	324

Source: Planning Department, Employment Guarantee Scheme GoM + As on 9th January

Maharashtra Rural Employment Guarantee Act 1977 (Amendment 2006) is being implemented in rural areas of 34 districts in the State. The performance of MGNREGA is shown in above table. 1 It is very clear from the table that, overall all performance is fluctuating in the state special attention is needs to pay on share in employment backward class group of the society share of has SCs has declined from 10.1 per cent to 9.0 and for STs from 18.7 per cent to 17.5 per cent in year 2014-15 to 2016-17 up to the month of January respectively. So employment of marginalized group is affecting badly in Maharashtra.

2. Surva Siksha Abhiyan.

Table 2. Progress of selected schemes for girl's education in Maharashtra.

Schemes	2014-15		2015-16		2016-17+	
	Beneficiaries in (lakhs)	Expenditure In (Crore)	Beneficiaries in (lakhs)	Expenditure In (Crore)	Beneficiaries in (lakhs)	Expenditure In (Crore)
Attendance Allowance	4.39	8.55	4.11	9.05	N.A	9.59\$
Ahilyabai Holkar	16.09	57.60	16.50	61.37	16.83@	62.60@
Free education	2.87	2.02	2.76	2.01	N.A	2.51@
Kasturba Gandhi Vidyalaya	0.04	19.23	0.04	22.09	0.04	7.39+

@ expected, \$ grant sanctioned, N.A, - Not available + up to December

Source: Directorate of primary education, GoM and Maharashtra Prathamik Shikshan Parishad.

Government of Maharashtra is implementing various schemes to promote girls education. Bicycles are distributed to tie needy girls studying in class VIII to XII and living within five kilometers from school under Maharashtra Human Development Program. Progress of a few selected schemes has been shown in above table. It gives us the facts of progress of the scheme as far as girls education is concern in Maharashtra. If we compare actual beneficiaries of attendance allowance and free education scheme in the State it shows decline trends from 4.39 to 4.11 and 2.87 to 2.76 lakhs for the 2014-15 and 2015-16 respectively. Whereas, expenditure trends are increasing in the state. It is interesting to note that in the Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya scheme there is hike in the number of beneficiaries at the same time expenses are increasing in this case there are some doubt to be verify in the implementation of scheme in the state .

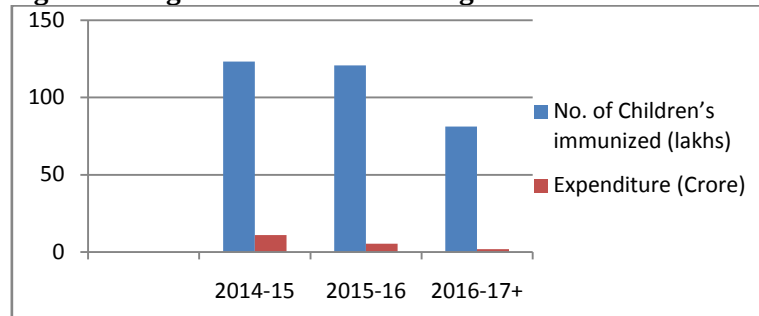
3. Pulse Polio Program

Table .3 Progress of Pulse Polio Program in Maharashtra.

Years	No. of Children's immunized (lakhs)	Expenditure (Crore)
2014-15	123.26	10.92
2015-16	120.78	5.37
2016-17+	81.19	1.90

Source: State family welfare Bureau, GoM +up to December

Children below five years of age irrespective of earlier receipt of number of doses of OPV are immunizing on National Immunization Day. The progress of state has been shown in the above table. And the same situation has been in the following diagram. It is very clear from the following diagram the progress of pulse polio program in Maharashtra in showing negative trends. The number of children's immunized and the expenditure towards the program is falling during the recent years (2014-15 to 2016-17) in Maharashtra state.

Figure 1 Progress of Pulse Polio Programme in Maharashtra.

Source: State family welfare Bureau, GoM +up to December

4. Prime Minister Awaas Yojana.

Table.4 Progress of Rural Housing PMAY (Gramin)

Years	Physical Progress		Financial progress	
	Target	Completed	Outlay	Expenditure
2012-13	166106	145764	1222.41	1107.54
2013-14	137314	128135	1506.20	1340.97
2014-15	171722	100870	1570.51	1368.08
2015-16	157260	29229	729.44	439.10
2016-17	171050	NA	859.94	NA

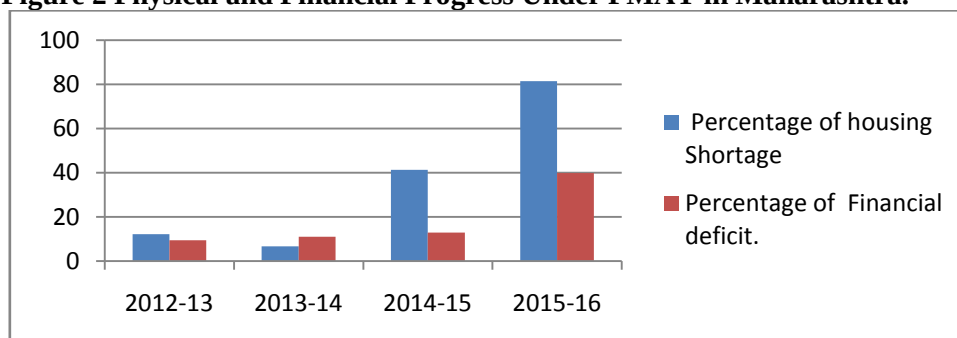
Source; Rural Development Department, GoM NA- Not Available

Table 5. Percentage of Shortfalls in housing target achievement and financial deficit of the PMAY in Maharashtra.

Years	Percentage of housing Shortage	Percentage of Financial deficit.
2012-13	12.24	9.39
2013-14	6.68	10.96
2014-15	41.25	12.88
2015-16	81.41	39.80

Source; Rural Development Department, GoM NA- Not Available

The progress of PAMY has been shown in above table and same is depicted in the diagram below. The percentage of housing shortage as well as financial deficit both the factors have shown increasing trends in Maharashtra during the year (2013-14 to 2015-16) It is not good sign to remove homelessness in the state and fulfill basic need of poor's from rural Maharashtra.

Figure 2 Physical and Financial Progress Under PMAY in Maharashtra.

. Source; Rural Development Department, GoM NA- Not Available

5. Swachh Bharat Mission:

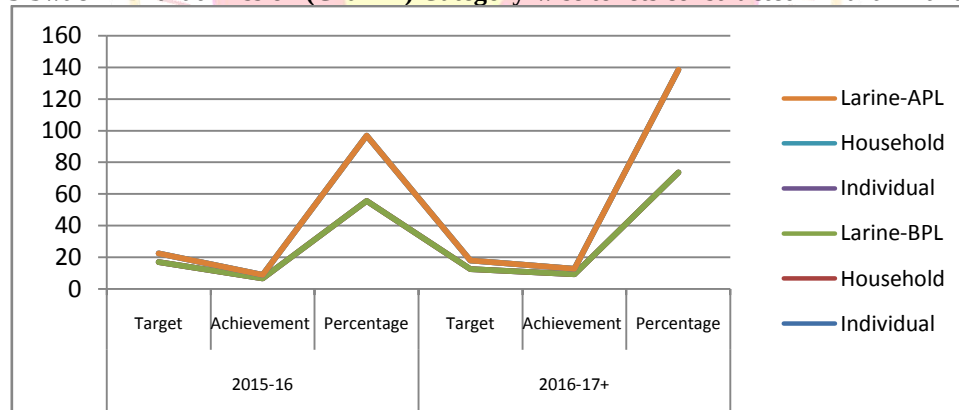
Nirman Bharat Abhiyan (NBA) has been renamed as Swachh Bharat Mission (SBM) on 2nd October 2014 for five years up to 2019. The objective of the scheme is to ensure cleanliness in rural areas. The Ministry of Drinking Water and Sanitation conducted swachh survekshan for gramian area in the year 2016. The survey revealed that, Sindhudurg from Maharashtra as the cleanest district in plain area. In the state Satara, Kolhapur, Ratnagiri, and Thane are also featuring in the top ten districts in the state. Even then data for the base year survey 2012 (diagram, 3) says there is about 60 per cent population has no toilets in the rural Maharashtra and it reflects in division wise progress of the state. The division Aurangabad, Nashik, Amaravati have good number of toilets constructed than Pune, Nagpur, and Konkan in Maharashtra. Simultaneously the (diagram, 4) shows that there is a social discrimination in the progress of this scheme. In the state BPL households are lacking behind than APL households for constructing the toilets or they are denied from the benefit of that facilities in rural Maharashtra.

Table.6 Swachh Bharat Mission (Gramin) Categorywise toilets constructed (Fig. in lakhs)

Category	2015-16			2016-17+		
	Target	Achievement	Percentage	Target	Achievement	Percentage
Individual Household Larine-BPL	16.88	6.59	55.5	12.50	9.19	73.5
Individual Household Larine-APL	5.55	2.29	41.3	5.55	3.60	64.9

Source: Water Supply and Sanitation Department, GoM +up to February.

Figure 3 Swachh Bharat Mission (Gramin) Category-wise toilets constructed in rural Maharashtra.

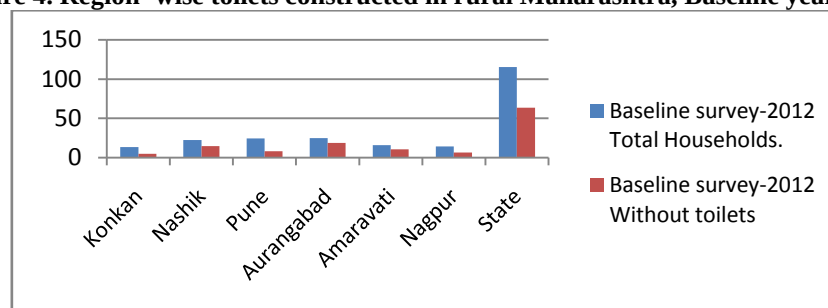
Source: Water Supply and Sanitation Department, GoM +up to February

Table.7 Region-wise toilets constructed in Rural Maharashtra.

Region	Baseline survey-2012		2015-16		2016-17	
	Total Households.	Without toilets	Target	Achievement	Target	Achievement
Konkan	13.43	4.97	1.58	1.09	1.38	1.11
Nashik	22.32	14.52	3.45	1.76	3.20	1.99
Pune	24.54	8.24	2.10	1.50	3.29	3.34
Aurangabad	24.76	18.72	5.29	2.04	4.53	2.12
Amaravati	15.83	10.61	3.04	1.35	2.55	1.73
Nagpur	14.33	6.61	1.94	1.16	3.09	2.40
State	115.21	63.67	17.40	8.90	18.04	12.79

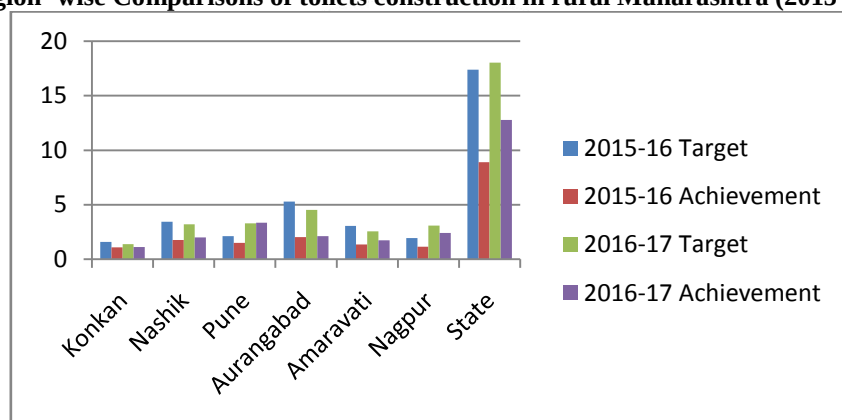
Source: Water Supply and Sanitation Department, GoM +up to February.

Figure 4. Region -wise toilets constructed in rural Maharashtra, Baseline year-2012.

Source: water supply and sanitation department GoM.

Figure 5 Region -wise Comparisons of toilets construction in rural Maharashtra (2015-16 to 2016-17)

Source: water supply and sanitation department GoM.

Suggestion and Conclusions:

- Involvement of local Communities and awareness of People, participation of maximum needy people should be the Moto of Employment Generation Programmes in Maharashtra.
- Decentralization of the programmes for strengthening the Panchayati Raj in Maharashtra.
- Some especial provisions and packages to fill the financial deficit of programs in the State.
- Coverage of the Poverty alleviation program needs to be widening in rural Maharashtra.
- Last but not the least, Submission of social audit should be mandatory for every Gram Panchayat after the end of the financial year so that Incidence of Corruption can be minimize.

It is very clear from the above analysis; Poverty is the root of backwardness of the people in rural Maharashtra. Since it is more of social marginalization of an individual or group in the society rather than inadequacy of income to fulfill the basic needs. Therefore, the rapid economic growth process should accelerate the access to services in rural areas for backward classes in Maharashtra. The government should also arrange the awareness campaign about the importance of small family and tightened the population policy in the future plans. Because higher population growth rate gives birth too many other problems, poverty is the reality in front of us. The government should extend the full support to fulfill the basic needs like, education, health, housing, toilet facilities, and employment of poor's in rural Maharashtra. Not only that, finally we suggest the poverty alleviation programs should also address the issue of poverty from broader socio-economic perspectives, so that standard of living in rural Maharashtra will improve and the social welfare will be satisfactory in the State.

Selected bibliography:

1. The Economic Surveys 2015, 2016, 2017 Government of Maharashtra.
2. UNDP Report, (2016), Oxford University Press, New York.
3. Yesudian, C.A.K. (2007) Poverty alleviation Programs in India: A social audit, India J Med Res, Vol. 126, pp 364-373.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

4. Government of India, (2015) various evaluation reports estimates poverty for 2014, Planning Commission New Delhi.
5. Mahendra Dev (2005) Alleviating poverty and Maharashtra rural employment scheme, Economic and political weekly, 30, 41-42.
6. Subbarao K (2007) Public works as anti-poverty program, an overview of cross country experience, 79(2) pp, and 678-680.
7. Vakmiki Rama Krishna (2009); Poverty alleviation policies: Implementation of NREGA in Karnataka, the Indian Journal of Political Science, Vol.No.4 pp, 1131-1143.
8. C. Kenrick Hunte (1997), Poverty alleviation indicators, saving and development, Vol. No.1 pp, 35-48
9. K.S and Neelamber Hatti (2015) Poverty and inequality in India: An exploratory analysis, Social Science Spectrum, Vol.1 No.4 pp, 249-261.
10. Twelfth five year plan (2012-17), Faster, more inclusive and sustainable growth, GoI.
11. Ganesh Thapa (2004), rural poverty reduction strategy for south Asia, International fund for agricultural development, Rome.

Analytical Study of Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana**Madan Laxman Shelke**

Asst. Prof. Head Dept. of Economics

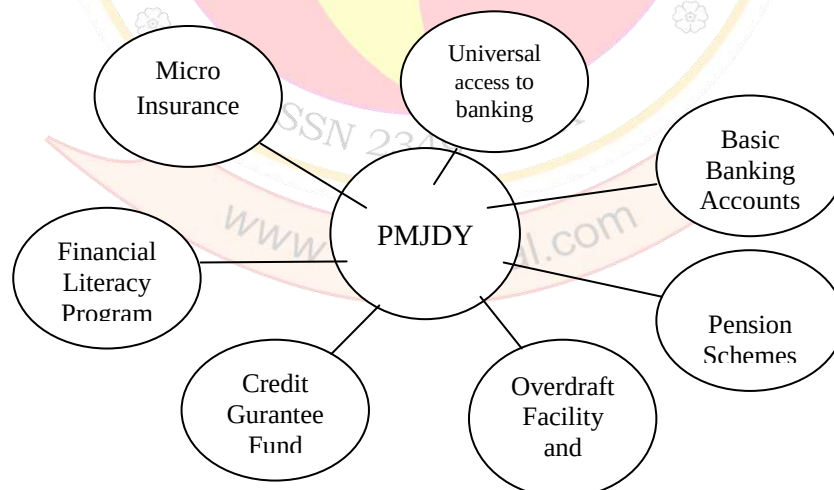
Kai. Bapusaheb Patil Ekambekar

Mahavidyalaya, Udgir Dist. Latur

Introduction :

Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana (PMJDY) is a National Mission for financial inclusion to ensure access to financial services, namely Banking Saving and Deposit accounts. Remittance, Credit, Insurance and Pension in affordable manner. This financial inclusion campaign was launched by the Prime Minister of India, Narendra Modi on 28 August 2014.

“Financial Inclusion” can be called as a movement, initiated by various committees of Reserve Bank of India to achieve the goal of bringing the low income and disadvantaged group of economy into the ambit of banking and financial services. As part of the National Mission on Financial inclusion the Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana (PMJDY) is an integrated approach of Government of India to bring “universal access” to banking facilities to every household, improve financial literacy, access to credit, insurance and pension facilities to every individual. The main objective of Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana is to ensure access to various financial services viz. easy accessibility towards savings bank account, fulfilling the requirement of need based credit, with respect to available remittances facility, insurance and pension benefits to the excluded areas i.e. people being a part of weaker sections and lower income groups. This deep penetration at affordable cost is possible only with effective use of technology. Under the scheme all 6,00,000 villages will be mapped to the service area of each bank and at least 1,000 to 1,500 household known as sub service area. The subservice area than serviced through a combination of bank branches and fixed point business correspondents or banks mitrs.

➤ **A synoptic outline of PMJDY can be represented as follows :**

The scheme foresees universal access to banking facilities with atleast one basic banking account for every household, financial literacy, access to credit, insurance and pension facility. Also the account holders would get Rupay debit card having in built accident insurance cover of Rs. 1,00,000. The scheme is also aimed at cashless payment modes by ensuring the government benefits directly being transferred to the beneficiary account in the process eliminating corruption and diversion of funds.

➤ **Complete scheme details :** Account can be opened in any bank branch or business correspondent (Bank Mitr) outlet. Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana accounts are being opened with zero balance. However if the account holder wishes to get cheque book, he/she will have to fulfil minimum balance criteria.

- ✓ Interest on deposit.
- ✓ Accidental insurance cover of Rs. 1,00,000.
- ✓ No minimum balance required.

- ✓ The scheme provides life cover of Rs. 30,000/- payable on death of the beneficiary, subject to fulfillment of the eligibility condition.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- ✓ Easy transfer of money across India.
- ✓ Beneficiaries of government scheme will get Direct Benefit Transfer (DBT) in these accounts.
- ✓ After satisfactory operation of the account for 6 months, an overdraft facility will be permitted.
- ✓ Access to pension, insurance products.
- ✓ Overdraft facility upto Rs. 5000/- is available in only one account per household, preferably lady of the household.

➤ **Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana Account :**

The total number of account holders stood at Rs. 31.01 crore including Rs. 18.23 crore account holders from rural and semi urban branches. A total of Rs. 23.40 crore Rupay cards have been issued by National Payment Corporation of India (NPCI) till 24 Jan 2018. The amount of deposits rose to 73588.56 crore.

According to an analysis of various studies, beyond enabling account ownership and the use of financial services, the PMJDY also facilitated financial inclusion for Varsity of demographic. While the programme has made significant headway towards genuine financial inclusion, it is clear that improving policy communication wide ironing out the kinks in the bank agent model will be crucial if these hard – fought gains are to prove sustainable. At least 31.01 crore new families have got PMJDY accounts in which almost Rs. 73588.56 crore have been deposited.

Table No. 1
Number of Account with Zero Balance

Banks	No. of Account with zero balance 9th Nov. 2016	No. of Account with zero balance 1st March, 2017	No. of Account with zero balance 3rd May, 2017
Public Sector Banks	47586967	54067960	Nil
Private Sector Banks	3039296	3146668	Nil
Regional Rural Banks	8741046	9803153	Nil
Schedule Commercial banks	59367309	67017781	Nil

Source : PMJDY

Table no. 1 shows that total number of Account with zero balance 59.36 crore as on date 9th November, 2016. On 3rd March, 2017 total number of account with zero balance increased to 67.01 crore. But there is no account with zero balance shows on PMJDY scheme. It means to say that now the accounts with zero balance have balances.

➤ **Conclusion :**

The “Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana” scheme of the government, with support from all banks and participation of many supporting agencies, is trying hard to bring in the underprivileged into the financial inclusion circuit. PMJDY scheme is very useful for all the people and especially in the scenario of demonetization of currency. With this scheme many people have become bank account holders and thereby are able to enjoy the benefits provided by the government through banks. The growth in deposits due to Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana translates into capital formation when channeled as saving and investment. This infect lead to economic growth.

➤ **References :**

- 1) Dr. Satish Kumar & Mr. Sachin Chauhan “Impact of commercial Deposit in Banks with GDP in context with Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana” BVIMSR’s Journal of management Research Vol.7 Issue 1 April. 2015.
- 2) Prof. Sreelatha Guntupalli “Exploring the impacts of Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana PMJDY, in Urban areas, W.r.t. Mumbai” IOSR Journal of Economics and Finance (SIFICO-2016)
- 3) Shenti Kumar “Demonetisation and Jan Dhan Yojana : An Analytical Study” www.conferenceworld.in, 20th May 2017.
- 4) CA. Sangeeta S. “Economic Impact of PMJDY”, Imperial Journal of Interdisciplinary Research Vol.3, Issue 3, 2017
- 5) T.Mary Jones, D. Divyashri & G. Bavani “A study on the Implications of Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana on the Growth of Indian Economy” IRA – International Journal of Management & Social Sciences Vol-06, Issue 03, 2017
- 6) www.pmjdy.gov.in
- 7) Wikipedia.org

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Advantages of English Language in, 'Tourism Employment of India'

Salman Khan Umar Khan Pathan

Assistant professor,
B.P. Arts, S. M. A. Science And
K.K.C Commerce College Chalisgaon dist Jalgaon

Abstract:-

Tourism has experience that it is one of the fastest growing economic sectors in the world. Tourism has become a rising Global industry with the fastest growing economic sector in the world. In this large sector English language plays enormous role, conversation between tourist and local communities is essentially very important. On the basis of this, English language generating huge employment opportunities. Good oral communication and written communication or top skills and important skills in hospitality of tourism.

Definitions of Tourism:- The Macmillan dictionary define Tourism as -

"The business of provide services for people who are travelling their holiday."

Glossary of statistical terms defines Tourism as- "The activities of person travelling to and staying in places outside their usual environment for not more than one year for leisure business and other purposes not related to the exercise of an activity from within the place visited."

English Language and Indian Tourism:-

In today's globalised world the importance of knowing English language, most of tourist establishments require employees to speak English. In addition the local language of country English now has become the familiar language for almost all human beings.

Pandit Jawaharlal Nehru the first Prime Minister of our country, has said that, "English is the major window on the modern world".

This opinion makes it clear that English is very important language at the international level. English has spoken Woodley in many parts of the world. The major countries like America, Great Britain, Canada and Australia use English as their mother tongue.

In addition to this many Indians Frenchmen Africans and Russian have a good working knowledge of English Language.

In the Tourism English language has great importance. In the dialogue and understanding between tourist and tourist facilities English is known as international language with the help of English language we can develop tourism and creates employment for our unemployed peoples they will have opportunity in general.

Impact of English on Tourism Employment Development:-

India is a country known for its scanty treatment to all visitors, (no matter, where they come from) with the help of English language India attracts tourists. Hospitality is India's age old tradition, India have varied lifestyle, cultural heritage, colorful fairs and festivals held Permanent attraction for the tourist. The Other attractions include Beautiful beaches, forest, wildlife and landscape for eco tourism. Snow, river, mountain peaks for adventure tourism. Technological parks and science museums for science tourism and centers of pilgrimage. For spiritual tourism like Temples, Dargah, Heritage Church etc. Trains and hotels are available for heritage Tourism. Yoga, Ayurveda and natural health resorts and hill station also attract tourists.

Tourism creates a multitude of employment opportunity where as English language play enormous role in all of two employment opportunity careers employment Direct and Indirect.

i) Direct employment refers to employment generated in such as-Hotels, restaurants, tour companies, nightclubs, travellers (Auto-Rickshaw, Taxi, Private buses). These are such type of place that English language spoken most and helps to tourism and Employment to make a conversation between tourist and resident peoples in English.

ii) Indirect employment refer such as-People working in activities are dependent on Tourism and include the various trades. Professionals doctors who works occasionally for Hotel employees and tourists. Merchant's gasoline station attendance and other who are less dependent but still benefit from tourism.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

For earning additional money all these aspects of tourism employment can be described as a combination of Direct-Indirect employment. Which function in English language, because the tourists are come from all over the world and English language it's an international language Its speaks by plenty human being. Its show how English impacts on tourism and its employment.

Consequences off English on tourism employment

Tourism in India has several positive and negative consequences on the economy and Society such as:-

Positive consequences-

- 1) Generating employment in tourism English language plays enormous role. It contributes 8.78% of the total employment in India. Almost 20 million people are now working in India's tourism in different fields.
- 2) Tourism helps preserve several places which have historical importance. Which declare as world Heritage site by UNESCO. Department of tourism mainly published advertisement in English language. Which highlights- The TajMahal, The Qutub-Minar, Ajanta and Ellora caves etc.

Negative consequences-

- 1) With the lack of English communication with tourist local communities have some difficulties. It is main problem in India. All Indians don't speak foreign language but all foreigners can speak English language. If English also is not learned by Indians it will be disappointed for Tourism Employment Development.
- 2) More than 80% Travelers foreign exchange go to Airlines, hotels and other international companies, not to local businessman and workers. Main reason behind that, the conversation between tourist and Airlines, business companies. While the lack of conversation between local Businessman and workers with tourist they earned less revenue.

Conclusion:-

It is now concluded that, English language have great impact on tourism employment and it helps in tourism development. Another advantage of English language is to develop business of local people. While we can see that those who does not speak English language and cannot communicate with tourist and foreigner in English get less opportunity. It will be lost financially to them. Effective communication of public awareness is much important in day today life. If residence are decided to be fully speaking in English they will be more successful in their business and to getting employment.

References:-

- 1) Tourism and social Cultural development by K. K. Sharma.
- 2) Heritage tourism and development by Romila Chawla.
- 3) Oecd.org/glossary
- 4) Tourism: Operations and Management by Sunetra Roday.
- 5) Introduction to Travel And Tourism by Sharma L.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Rural Poverty

Antara Rajendra Tambat

Ssvps college of engineering dep.of
Management studies,dhule

Tejashri Rajendra Badgujar

Ssvps college of engineering dep.of
Management studies,dhule

Introduction:

India's economic structure has changed dramatically over last 5-6 decades among the most dynamic economies recently. Benefits of growth not widely spread to various sections in society, reached only marginally to low income groups. Even more than 60 years after independence from almost two centuries of British rule, large scale poverty remains the most shameful blot on the face of India. Of its nearly 1 billion inhabitants, an estimated 350-460 million are below the poverty line, 75 per cent of them in the rural areas. More than 40 per cent of the population is illiterate, with women, tribal and scheduled castes particularly affected. It would be incorrect to say that all poverty reduction programmes have failed. The growth of the middle class indicates that economic prosperity has indeed been very impressive in India, but the distribution of wealth has been uneven. The firstly Dadabhai Nauroji, Dr. V.M Dandekar, Prof. N. Rath, Dr.Amartya Sen establish "The theory of Poverty".

"Poverty is described as lack of income needed to acquire the minimum necessities of life. Poverty is multidimension-deprivation in income, illiteracy, malnutrition, mortality, morbidity, access to water and sanitation, vulnerability to economic shocks."

The consumption expenditure and associated nutritional intake shows worsening poverty in terms of the percentage of people unable to reach the minimum required calories energy intake through their monthly spending on all goods and services. The financial crisis and consequent global recession affecting export production, the rapid rise in food prices, declining employment growth, and in spite of a positive development like the National Rural Employment Guarantee Scheme.

Objectives:

1. To study the rural poverty
2. To analysis the growth of rural poverty
3. To thrive the light of improvement to make the right strategy for enhancing the rural poverty.

Components of Rural Poverty

1. Occupation:

- **Occupation:** To find out the kind of occupation the poor are engaged in and its tenure; reasons for choosing the way of entry to this occupation, occupational mobility; and the level of satisfaction with the work.
- **Unemployment:** To ascertain the extent of unemployment among educated and uneducated members and number of earners in the poors family.

2. Income and Assets:

- **Income :** To find out the income of the poor from all sources together with the flow of income in terms of constancy and irregularity as well as reasons assigned by them for their inadequate income.
- **Land Holding:** To ascertain the ownership of land and pattern of its distribution.
- **Livestock:** To know about animals kept or raised by the poor, reasons for up-keeping them, and monthly gains and expenses.
- **Capital accumulation:** To learn the poor's savings and the sources through which they save.
- **Indebtedness:** To find out the extent of the poor's indebtedness, purposes for which they raise loans, and mode of repayment.

3. **Food Consumption:**

- To find out types and quantity of food they consume; reasons for the kind of food they consume, and expenditure involved on the food consumption.

4. **Health:**

- **Treatment:** To learn the poor's pattern of treatment including the kind of hospitals and medicines.
- **Preventive measure:** To know the preventive measures adopted by the poor to arrest the spread of diseases.
- **Sanitation:** To understand the sanitary conditions of their houses and localities.
- **Visits and medical officials:** To find out whether the localities where poor live are visited by the medical officials.

5. **Shelter:**

- **Ownership of house and its nature:** To ascertain the kind of house the poor own with special reference to the availability of rooms, the purpose for which rooms are used, and the number of persons live in them.
- **Basic civic amenities:** To know the provisions for windows and doors, drinking water, lavatory, and light facilities in the poor's houses.
- **Material Possession:** To find out various household items in terms of furniture, means of entertainment, vehicles and utensils.

6. **Education:**

- **Level of education:** To find out the level of education of the respondents together with reasons for not getting further education, as well as the level and type of schooling of their children.
- **Women's education:** To ascertain the poor's views towards women's education.

7. **Demographic Features :**

- **The nature of the family:** To find out nature of the poor's family in terms of its size and their preferences for a specific type of family and attitude towards joint family; and the kind of familial relationship.
- **Marital status:** To understand the marital status of the respondents and their attitudes towards marriage.
- **Divorce and widow remarriage:** To find out the frequency of, and reasons for, divorce; agencies which affect divorce; and permissibility and practice of widow remarriage.
- **Migration:** To find out the place of origin; frequency of, and reasons for, migration; family members who migrated along with them; place of shelter just after immigration; nature of their stay in the city and reasons for choosing this city; and frequency of visit to the native place

8. **Values, Interests and Activities:**

- **Religiosity:** To find out the religiosity among the poor in terms of ritualistic, intellectual belief and good work dimensions.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- **Class-prejudice:** To find out the poor's attitude towards the non-poor in terms of education, behaviour, intelligence and other facilities.
- **Modern Orientations:** To find out modern orientation of the poor in terms of their readiness to accept innovations and adaptation of scientific views in their life.

9. Power and Politics:

- **Political affiliation:** to find out the affiliation of the poor with political parties and their mode of political participation.
- **Organizational participation:** To find out the poor's organizational participation in terms of labour union, and other associations, as well as their interest in national political affairs.
- **Perception of government:** To understand the poor's perception of a good government.
- **Perception of leader:** To learn about poor's perception of qualities of a leader and criteria for electing a leader of their choice.

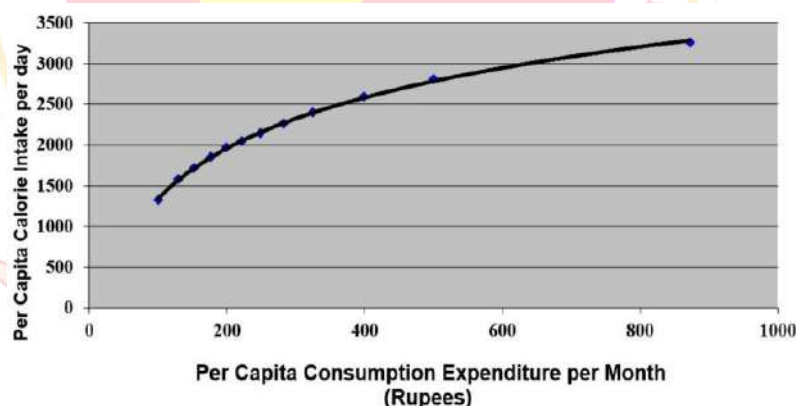
Poverty Line: Two types- Absolute poverty line & Relative poverty line

Relative Poverty Line: defined in relative terms with reference to level of living of another person; or, in relation to an income distribution parameter.

Absolute Poverty Line: refers to a threshold income (consumption) level defined in absolute terms. Persons below a pre-defined threshold income are called poor.

Indian Poverty Line: A minimum level of living necessary for physical and social development of a person. Estimated as: total consumption expenditure level that meets energy (calorie) need of an average person.

PL comprises of both food and non-food components of consumption. Considers non-food expenditure actually incurred corresponding to this total expenditure. It is difficult to consider minimum non-food needs which is entirely on an objective basis.

Antipoverty Programs:

- **Integrated Rural Development Programme:** The Integrated Rural Development Programme (IRDP), which was introduced in 1978-79 and universalized from 2nd October, 1980, aimed at providing assistance to the rural poor in the form of subsidy and bank credit for productive employment opportunities through successive plan periods. In order to take care of the specific needs of the rural population, sub-programmes of IRDP such as Training for Rural Youth for Self-Employment (TRYSEM), Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA), Supply of Improved Toolkits to Rural Artisans (SITRA), and Ganga Kalyan Yojana (GKY) were introduced. These schemes were, however, implemented as 'stand-alone programmes', an approach, which substantially detracted from their effectiveness.
- **Jawahar Rozgar Yojana/Jawahar Gram Samridhi Yojana:** Under the Wage Employment Programmes, the National Rural Employment Programme (NREP) and Rural Landless Employment Guarantee Programme (RLEGP) were started in sixth and seventh plans. The NREP and RLEGP were merged in April 1989, under Jawahar Rozgar Yojana (JRY). The JRY was meant to generate meaningful employment opportunities for the unemployed and underemployed in rural areas through the creation of economic infrastructure and community and social assets. Employment generation progressively declined over the years, partly, due to lower central allocations in Ninth Plan and partly

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

due to the increasing cost of creating employment. The JRY was revamped from 1st April, 1999, as Jawahar Gram Samridhi Yojana (JGSY). It now became a programme for the creation of rural economic infrastructure with employment generation as the secondary objective.

- **Employment Assurance Scheme:** The Employment Assurance Scheme (EAS) was launched on 2nd October, 1993, covering 1,778 drought-prone, desert, tribal and hill area blocks. It was later extended to all the blocks in 1997-98. The EAS was designed to provide employment in the form of manual work in the lean of agricultural season. The works taken up under the programme were expected to lead to the creation of durable economic and social infrastructure and address the needs of people.
- **Food for Work Programme:** The Food for Work Programme was started in 2000-01 as a component of EAS. It was first launched in eighth drought-affected states of Chhattisgarh, Gujarat, Himachal Pradesh, Madhya Pradesh, Orissa, Rajasthan, Maharashtra and Uttaranchal. It aims at enhancing food security through wage employment. Food grains are supplied to states free of cost, however, the supply of food grains from the Food Corporation of India (FCI) godowns has been slow.
- **Sampoorna Gramin Rozgar Yojana:** The JGSY, EAS and Food for Work Programme were revamped and merged under the new Sampoorna Gramin Rozgar Yojana (SGRY) Scheme from 1st September, 2001. The main objective of the scheme continues to be the generation of wage employment, creation of durable economic infrastructure in rural areas and provision of food and nutrition security for the poor.
- **Rural Housing – Indira Awaas Yojana:** The Indira Awaas Yojana (LAY) programme aims at providing free housing to Below Poverty Line (BPL) families in rural areas and main targets would be the households of SC/STs. It was first merged with the Jawahar Rozgar Yojana (JRY) in 1989 and in 1996, it broke away from JRY into a separate housing scheme for the rural poor. The Ninth Plan Housing Programme under LAY was framed in the light of National Housing and Habitat Policy 1998, which aimed at providing shelter for all in rural areas by the end of the Plan period. In spite of high allocations by the central and state governments, the housing programme under LAY has not achieved the stated objectives.

Conclusion

Day by day rural poverty increases by many factors but Government implemented Antipoverty programs which are helpful for reducing the rural poverty. NGO and support groups also help antipoverty programs.

Bibliography

1. Indian Economy by "Ruddar Datt" "K.P.M. Sundharam" 61th Edition page no 263.
2. Journals, web, etc

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study of Problems Faced by Banana Farmers in Jalgaon District

Dr. J.D. Talware

Assistant Professor,
S. S. V. P. S. B. N. S. Patil Arts &
M. F. M. A. Commerce College Deopur, Dhule.

Mr. G.G. Mahajan

Research Student,
North Maharashtra University, Jalgaon

Abstract –

This paper examines problems faced by Banana farmers of Jalgaon District due to Government policies or natural calamities. Agriculture, which is considered the backbone of the Indian economy, has taken a back seat due to the apathy of government policies in the last two decades. The percentage of cultivable land has come down. Meanwhile, nearly 70 percent of the population depending upon agriculture for their daily livelihood directly or indirectly is currently undergoing a transformation.

Keywords: Small and large farmers, livelihoods, problems of farmers, income.

Introduction:-

Agriculture, which is considered the backbone of the Indian economy, has taken a back seat due to the apathy of government policies in the last two decades. The percentage of cultivable land has come down. Meanwhile, nearly 70 percent of the population depending upon agriculture for their daily livelihood directly or indirectly is currently undergoing a transformation. With dwindling surpluses from agricultural activities, most of the labourers have now shifted to service sector activities like real estate, working as construction workers, and others (especially the second generation from farming families) who are semiskilled have found solace in the periphery, working for courier companies and the like. Thus, semi and unskilled workers are forced to take up work in manufacturing (mostly contractual in nature) and service sectors – where wages are minimal and hardly any social security is provided by the company. Yet approximately some 20 percent of the villagers now depend solely upon agricultural income for their livelihood directly. Farmers' welfare directly depends upon the income generated from agricultural produce. This income would be high or low depending upon the nature of the price discovered in the market for the produce. The farmers often do not participate in determining the price and instead the middlemen and agents. Globalisation is a process in which the entire nation is expected to benefit, including the small farmers as stakeholders. But in India, we see a different picture. Globalisation has left the small farming community (and in the case of certain crops, the government) do it. These third parties make profit out of the loss imposed upon poor farmers by manipulating the demand-supply conditions. When this threatens the daily livelihoods of the villagers, they search for better sources of income outside agriculture. This leads to sale of land, which ultimately drives the agricultural labour-force out of employment. The other side of the story is that due to the low prices received for their produce, farmers are sometimes compelled to give very low wages to the labourers, which is far less than what they might receive in comparison to the manufacturing sector. This forces the labourers to migrate out of agriculture. This indeed is not bad for an economy, which is in the second stage of reforms and globalisation. Reforms would be meaningful in the macro context, only if they provide greater employment opportunities with better wages and working environment.

Cultivation of banana and its production assumes critical importance nowa-days due to the increase in population and rise in the level of income of the people and consequent changes in the pattern of consumption. Banana plays a unique role in developing countries like India both in economic and social sphere for improving income and nutritional status particularly of rural masses.

Several problems are associated with the cultivation and marketing of banana. These problems affect the production of banana as well as the profitability of banana cultivation. Though their effects are not uniformly the same, all these problems are of considerable concern. They are discussed in this paper.

Objectives of study:-

- 1) To study the Socio Economic background of farmers.
- 2) To study the problems faced by the farmers in the production, in marketing & export of banana.
- 3) To give appropriate suggestions for policy makers.

Methods & Materials:-

This research based on both primary & secondary data. Primary data collected from banana farmers in 5 Tahsils in Jalgaon district. Secondary data collected from various government department authorities, books, articles, M.Phil. & Ph.D. thesis submitted to various Universities.

The study was conducted in five Tahsils(Erandol, Bhadgaon, Parola, Jammer & Pachora) in Jalgaon district from where 60 banana farmers were selected as per random sapme method. An interview schedule was organized with them in local language. The data were used to find out the relationship between selected characteristics of respondents and extent of knowledge, adoption and problems faced by the farmers.

Results & Discussions:- While analyzing data following results revealed –

- 1) **Age:-** It revealed that 70% banana farmers belonged to older age group of above 40 years, 26% were above 30 & 04% were above 20.
- 2) **Education:-** it is revealed that 48% farmers have passed their degree level education, 14% were passed H.S.C., 20% were S.S.C., remaining 18% were below S.S.C.
- 3) **Family size:-** near about 44% farmers were from medium size family ie. 6-10 people in family, 36% farmers were from large size family ie. 11-15 people & 20% farmer from small family ie. Below 5 members.
- 4) **Land Size:-** Maximum (70 %) banana farmers were small land holders (< 5 acres). (30%) were large land holder.
- 5) **Income:-** About 64 % banana farmer had annual income more than Rs. 1,00,000/- while 26 % growers reported their annual income up to Rs 50,000/-, while 10% farmers had annual income above Rs.2,00,000/- .
- 6) **Experience:-** The study revealed that 66% growers were with farming experience of more than twenty years, while 54 % growers were having banana cultivation experience for more than 15 years.
- 7) **Problems of farmers:-** Identification of factors limiting banana production:- The cultivation and production are influenced by several factors such as agro-biological factors, economic and social factors. These factors are discussed in this section elaborately.

A) Agro-biological Factors -

The respondents are asked to rank the factors that are identified in limiting banana production. ‘Garrett ranking technique’ is used to find out the most influencing factors.

As per our survey following factors were ranked by farmers-

Problems	Rank
Climate	I
Amount of Rainfall	II
Severity of Wind	III
Soil Condition	IV
Severity of Pests	V
Severity of Diseases	VI
Natural Calamities	VII

B) Economic and Institutional Factors –

As per our survey following factors were ranked by farmers-

Problems	Rank
Higher Labour Cost	I
Scarcity of Labourers	II
Higher Cropping Cost	III
Non-availability of Credit	IV
Higher Pesticide Cost	V

C) Problems of Banana Cultivation

Sources	I	II	III	IV	V	TOTAL
Severity Diseases	24	10	14	05	07	60
Severity of Pests	08	14	11	13	14	60

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Scarcity of Labour	08	12	14	12	14	60
Natural Calamities	10	08	10	18	14	60
High Cost of Production	10	16	11	12	11	60
TOTAL	60	60	60	60	60	300

Garrett ranking technique was used to rank the problems. The ranks were assigned and points were given in the following order.

- 1 – Rank = 5 points
- 2 – Rank = 4 points
- 3 – Rank = 3 points
- 4 – Rank = 2 points
- 5 – Rank = 1 point

After using Garret Ranking techniques problems ranked by farmers were as follows –

Problems	Rank
High Cost of Production	I
Natural Calamities	II
Severity Diseases	III
Severity of Pests	IV
Scarcity of Labour	V

The important marketing problems faced by the banana cultivators are; high commission charges, high transportation, cheating by middlemen, seasonal demand, fluctuations in prices, lack of grading, lack of finance, high labour cost and poor quality.

Conclusion :-

It may be concluded that all characteristics have relationship to banana farmer's knowledge & their practices. So it is necessary that to increase productivity of banana per hectare we have to develop some facilities & knowledge level of farmers. It is also concluded that innovative practices & technology is more useful to increase income of farmers. The government policies relating to agriculture should be framed under Swaminathan Committee so that living hood of farmers & their family may be increased. The necessary changes of market structure should be changed.

References :-

- 1) Badgujar C.D. , Borole Y.R., "Constraints in banana production at Jalgaon district of maharashtra" , *BIOINFOLET 12 (3 A) 2015 pp : 562 – 565.*
- 2) Badgujar C.D., Borole Y.R., " Relationship between characteristics of banana growers & constraints for banana production in Jalgaon district" *BIOINFOLET 12 (3 A) 2015 pp : 566 – 567.*
- 3) Sarode S.C., "Economics of banana marketing in Jalgaon district: An analysis across alternative channels", *African Journal of Marketing Management Vol. 1(5) August, 2009 pp.128-132.*
- 4) Takle S.R., Kalyankar P.M., Bhise V.B., "Agricultural Marketing and Supply Chain Management of Banana", *International journal of business management & information technology Vol. 3, No. 2, July-December 2011: pp. 335-339.*

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

A Study of Eco-Tourism in Maharashtra

Mr. Vijay Ramchandra Baviskar

Asst. Prof., Dept. of Geography,
B.P. Arts, S.M.A. Science &
K.K.C. Commerce College,
Chalisgaon, Dist.- Jalgaon (MS)

Prof. Dr. S.M. Lawande,

Head, Dept. of Geography,
Y.N. Chavan A.S.C. College,
Chalisgaon, Dist- Jalgaon (MS)

Mr. Dayaram. U. Pawar

Asst. Prof. Dept. of Geography,
B.P. Arts, S.M.A. Science &
K.K.C. Commerce College,
Chalisgaon, Dist.- Jalgaon (MS)

Abstract

Today eco-tourism has emerged as a big business. Tourism is an emerging key sector in Indian economy. The present paper focuses Maharashtra state ecotourism development as well as natural resources potential. The Maharashtra state is located in the central Western part of India. Several ecological opportunities are availed due to various factors in Maharashtra state. The state has four sites of eco tourism such as Northern Nandurbar district to southern Kolhapur and eastern Hemalkasa village of Chandrapur district to Konkan region has tremendous potential for development of ecotourism.

Maharashtra has a rich heritage of Saints, historical monuments, natural beauty which attracts tourist as well as pilgrims across the globe. The prime objective of the present study is especially **to focus developmental status of ecotourism in Maharashtra.**

■**Key Factor:** Eco-tourism, Natural resources, Heritage, Saints etc.

Introduction:-

Ecotourism plays a vital role in the economies of Maharashtra state. It is a main and focal state in India. It offers enormous diversity in topography, natural resources, and climatic variations. There are land-locked mountainous regions, valleys, and plains, beaches, wildlife sanctuaries, varieties of flora and fauna. Hence in Maharashtra, there is a large scope for ecotourism development. Tourism is an emerging key sector in Indian economy. It offers enormous potential for utilizing natural resources for the economic benefit of the population. Its contribution is very important for national integration and the social transformation of the economic lives of people. As the fastest growing sector in the tourism industry, ecotourism is an attractive investment proposition. Ecotourism became the most significant tourism segment in developing countries like India and its state like Maharashtra. The state has an attractive natural and cultural tourism attraction. It has a rich, over 5000-year-old cultural heritage and thousands of monuments and archeological sites for tourists to visit and enjoy. There are lush valleys and plains, numerous wildlife sanctuaries, varieties of flora and fauna, several forms of art and handicrafts, most popular Lawani dance. Hence, Maharashtra has a tremendous scope for tourism development.

Concept of Ecotourism:- A form of tourism that involves traveling to natural areas with the specific objects of learning, admiring and enjoying nature and its wild plants and animals as well as local people's cultural aspects including religious monuments, while conserving the natural and social environment and improving the welfare of the local people.

Definition of Ecotourism:- The International Ecotourism Society defines Ecotourism as: "responsible travel to natural areas that conserves the environment and improves the welfare of local people".

Principles of Ecosystem:-

Ecotourism is about uniting conservation, communities, and sustainable travel. It means that those who implement participate in and market ecotourism activities should adopt the following ecotourism principles:

- Minimize physical, social, behavioral, and psychological impacts.
- Build environmental - cultural awareness and respect.
- Provide positive experiences for both visitors and hosts.
- Produce direct financial benefits for conservation.
- Generate financial benefits for both local people and private industry.
- Deliver memorable interpretative experiences to visitors that help raise sensitivity to host countries' political, environmental and social climates.
- Design, construct and operate low-impact facilities.

- Recognize the rights and spiritual beliefs of the Indigenous People in your community and work in partnership with them to create empowerment.

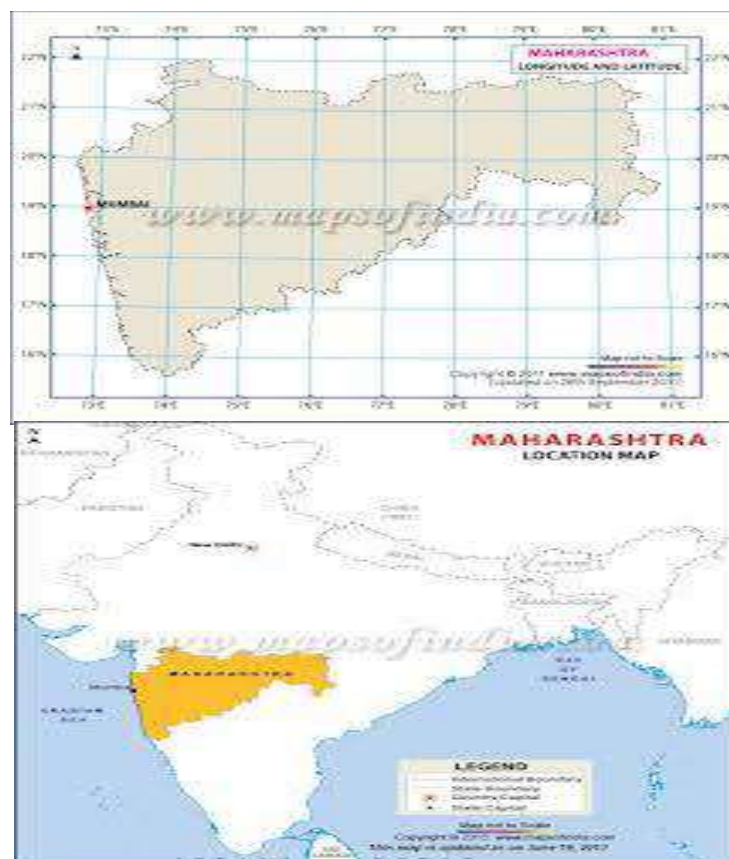
What Is Ecotourism?

Fundamentally, eco-tourism means making an as little environmental impact as possible and helping to sustain the indigenous populace, thereby encouraging the preservation of wildlife and habitats when visiting a place. This is a responsible form of tourism and tourism development which encourages going back to natural products in every aspect of life. It is also the key to sustainable ecological development.

The International Ecotourism Society defines eco-tourism as "responsible travel to natural areas that conserves the environment and improves the well-being of local people." In the light of aspects stated below:

- Provide financial benefits and empowerment for local people.
- Support international human rights and labor agreements.
- To derive an aesthetic pleasure.
- To make the available market to local goods, crafts, folk culture, and lore.

Location Map:-

Objectives:-

- 1) To understand significance of Maharashtra's Socio-Cultural aspects.
- 2) To understand economic significance of tourism.
- 3) To understand ecotourism resources in Maharashtra.

Hypothesis:- Maharashtra is extremely prosperous in biotic and abiotic resources. Ecotourism provides income source and employment opportunity to the local people. Hence, there is potential for the development of ecotourism.

Database:- Information is collected from the various articles, information provided by Ministry of tourism and culture, the official website of the respective state government and government of Maharashtra.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Eco-Tourism Resources Of Maharashtra:- Maharashtra ecosystems have become the major resources for Eco-Tourism.

- 1) Biosphere Reserves.
- 2) Mountains and forests
- 3) Flora and Fauna
- 4) Seas, lakes, and Rivers.
- 5) Caves

Ecotourism Development

The Maharashtra Tourism Development Council (MTDC) is responsible for all tourism development in the state. The MTDC is eager to market Maharashtra as an eco-destination and has set up several eco-tourism initiatives, including a village tourism plan with emphasis on women's enterprises and a scheme to turn the Sawantwadi region into a specialist arts and crafts center. The Council has also encouraged the creation of wildlife sanctuaries, nature preserves and funds maintenance work at historical sites.

Accommodations:-

Almost all accommodations outside of the major cities are eco-friendly. The MTDC operates lodges and cottage-style resorts at beach destinations and wildlife reserves. Plenty of private hotels, lodges, Dharamshalas, guest houses etc. can be experienced according to your budget.

Nature Tourism:-

Maharashtra boasts numerous wildlife preserves and beautiful natural areas. The Lonar Crater lake, one of the world's largest saltwater lakes, is home to wildlife including gazelle, chinkara, egrets, herons and dozens of species of migratory birds. The Vidarbha region contains no less than 27 wildlife sanctuaries, including Navegaon National Park (indiawildliferesorts.com), which is set around a beautiful lake and offers a deer park, bird sanctuary, and watchtowers for viewing wildlife such as leopards, sloths, and bears.

Beaches:-

Maharashtra's Konkan coastline, along with the Arabian Sea, stretches for approximately 480 miles, from Dahanu in the north to Goa in the south. The lovely beaches are completely unspoiled and many are idyllic, with soft golden sand, coconut palms, and clear turquoise waters. They are safe for bathing and the coastal climate is pleasant for most of the year. Many beaches, including Dahanu and Ganapatipule are accessible by train or bus from major cities like Mumbai, Panvel, Pune, Kolhapur, Ratnagiri etc.

Cultural Tourism:-

Maharashtra feels proud of its innumerable cultural treasures, including temples, monasteries, palaces and medieval hill forts. The state also offers more than 20 arts and history museums. One of the most unusual is the Siddhagiri Museum in Kolhapur, which is a re-created village with over 80 scenes and 300 statues. Maharashtra is named, famed and reputed for its caves, many of which contain ancient petroglyphs, and some that have been converted into temples. The Ajanta and Ellora cave systems are both UNESCO World Heritage Sites.

Adventure Tourism:-

Adventure tourism is from its infancy in Maharashtra, you can go trekking and rock climbing in the Sahyadri mountains. The Panshet Dam area of the Ambi River offers opportunities for windsurfing, kayaking, and jet-skiing. The Sindhudurg coastline is a good scuba diving area, with a diving school at Tarkali.

Table No: - 1

Month-wise & district wise foreign visitors in the state of Maharashtra from April 2013 til March 2014.

Dist.	11 A	11 M	11 J	11 J	11 A	11 S	11 O	11 N	11 D	11 J	11 B	11 M	Total
'A' Nagar	1375	1329	1212	1266	1256	1278	1305	1262	1480	1348	1368	1422	15901
Akola	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Amravati	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
'A' bad	5113	5120	4046	4023	4079	6111	4179	4400	4324	4004	4013	4146	53558
Beed	0	0	0	0	0	0	0	0	4	5	7	5	21
Bhandara	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Buldhana	5	4	0	2	5	6	10	6	13	19	17	17	104

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

Chandrapur	51	49	40	30	37	46	51	43	53	55	53	55	563
Dhule	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gadchiroli	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Gondia	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Hingoli	0	0	0	0	0	0	0	0	5	11	7	6	29
Jalgaon	7	5	0	0	0	12	0	0	0	0	0	0	24
Jalna	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kolhapur	462	424	402	387	365	341	359	459	507	489	493	483	5171
Latur	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Mumbai	13838	13787	13729	13997	14034	14111	14127	15523	15536	14391	14675	1374	1705
	6	4	2	8	3	2	7	6	7	2	87	016	
Mumbai-sunburn	1055	1478	1069	783	1760	4390	6524	9025	9725	3882	6810	1033	5683
												0	1
Nagpur	354	328	299	276	289	256	292	362	379	358	346	378	3917

Source:- MTDC (The no. of visitors from April 2014 till Sept. 2014 has been derived from secondary sources and from the primary survey.)

Deccan Odyssey:-

The Deccan Odyssey is an eco-tourism initiative from the MTDC, which is intended to showcase the state's culture, wildlife, cuisine, and arts. The seven-day round-trip from Mumbai is taken on a deluxe train, with stops at important archaeological sites, temples, caves and pilgrimage sites.

Maharashtra is one of the largest states in India and occupies the upper central and western area of the country. Parts of the state particularly around the capital, Mumbai are commercialized, crowded and industrial, but Maharashtra has excellent potential for ecotourism. Its assets include a long stretch of pristine coastline beauty, mountain ranges on three sides, rivers and lakes, wildlife, numerous cultural attractions and good transport links. The Arabian Sea, rivers, and lakes, these water bodies provide attractive opportunities for water sports.

Western ghat offers tremendous biodiversity at its best not only India but also all over the world hence it is recognized as a world heritage center offering biodiversity. Naturally, the tourist over the world gate an attracted towards western ghats of Sahyadri to study biodiversity.

Table No: - 2

Month Wise Short Survey Sample Covered for the Study:-

Maharashtra		Oct-11	Nov-11	Dec-11	Jan-11	Feb-11	Mar-11
Month							
Aggregate Sample Size		20421	20389	20442	21018	21034	20985
Overnight Tourists	Foreigner	2%	2%	5%	5%	4%	3%
	Domestic(from within the state)	12%	13%	15%	12%	11%	10%
	Domestic(from outside the state)	36%	23%	34%	32%	30%	31%
Same day visitor	Foreigner	0%	0%	0%	0%	0%	0%
	Domestic(from within the state)	50%	59%	46%	51%	55%	54%
	Domestic(from outside the state)	0%	3%	0%	0%	0%	2%
Total		100%	100%	100%	100%	100%	100%

Source:- MTDC (The no. of visitors from April 2014 till Sept. 2014 has been derived from secondary sources and from the primary survey.)

Economic significance of Tourism:-

- Tourism is an emerging key sector in Indian Economy. It is presently, India's third largest foreign exchange earner after garments, gems, and jewelry. The foreign exchange earnings from tourism during 2011 has been estimated to be about Rs. 16.56 billion dollars compared to Tourism industry generates large-scale employment opportunities particularly in remote and underdeveloped areas.
- It offers enormous potential for utilizing natural resources like Landscapes Mountains, beaches, rivers, etc. for the economic benefit of the population.
- It employs a large number of women and young people in hotels, airline services, travel agencies, making handicrafts, undertaking cultural activities, and other tourism-related tasks.
- One new Job is created in tourism industry every 24 seconds.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- Its contribution is very important for national Integration and the social transformation of the economic lives of people.
- Over 176 million domestic tourists visiting a different part of the country every year return with a better understanding of the people living in other regions of the country and of the cultural diversity of India.
- Tourism encourages preservation of monuments and heritage properties and helps the survival of art forms, crafts, and culture.
- Tourism has become an instrument for sustainable human development through poverty alleviation, environment regeneration Job creation.

Promoting Eco-Tourism In Maharashtra:-

- Governments, local authorities the developers and the operators, the visitors and the local community has to be sensitive to the environment and local traditions follow a set of guidelines for the successful development of ecotourism.
- Non-Government organizations and scientific and research institutions have to play an important role in the development of ecotourism.
- A Management plan for each ecotourism area should be prepared by professional landscape architect and urban planners.
- Integrated planning should be adopted to avoid intersectoral and cross-sectoral conflict.
- To prepare 20 year Master plans for each state.
- The architectural program for ecotourism centers should include controlled access points, roads, self-guided, nature trails, transportation options, and observations towers, lodging and dining facilities, garbage disposal facilities.
- The role of a scientific and research institutions and nongovernment organizations is very important for promoting ecotourism. They can do some important things i.e. create awareness about the importance of sound eco-practices in tourism development. They motivate the local community to increase their involvement in sustainable tourism activities. They organize training programs to prepare the local people to take up various vocations related to ecotourism.

Conclusion:-

As the fastest growing sector in the tourism industry ecotourism is an attractive investment proposition. Ecotourism becomes the most significant tourism segment for developing countries like Maharashtra. Ecotourism is properly implemented an integrated conservation and rural development by helping to protect valuable natural areas by generating income, Stimulating economic development through tourism expenditures and providing jobs and market for local goods.

References:-

1. Selvam, M: "Tourism Industry in India - A Study of its Growth&Development Needs" Himalaya Publishing House, Mumbai.
2. Yoder, A. and Bowler, P.A. (1998) Sustainable Development, Ecotourism, and Globalization: Are They Compatible? Interdisciplinary Minor in Global Sustainability. University of California, Irvine.
3. Cleveland, C. (1999) Sustainable Tourism, Globalization, Regionalization and Third World Development. Regional Studie, 343, 34-56.
4. Milton (1999) Sustainable Tourism: A Local Authority Perspective. Proceedings of the 7th Tourism and Sustainable J. X. Qin et al. 179 Development Commission, New York, 19-30 April 1999, 19-30.

जलयुक्त शिवार अभियान: चाळिसगाव तालुक्यातील शेतीचे बदलते स्वरूप

प्रा.डॉ. डी.जी. पाटील
जी.टी.पी. महाविद्यालय
नदुरबार

प्रा. ए. व्ही. काटे उपप्राचार्य
बी.पी. आर्ट्स, एस. एम. ए. सायन्स
के.के.सी.कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव
जि. जळगाव

21व्या शतकातील दुसऱ्या दशकाच्या उत्तरार्धातही भारतीय अर्थव्यवस्था कृषीप्रधानच मानली जाते. आजही 70 टक्के जनता शेती व शेतीपुरक व्यवसायाशी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष जोडली गेली आहे. वाढत्या लोकसंख्येला अन्नधान्याचा पुरवठा, रोजगाराच्या संधी, कच्चा मालाचा पुरवठा, यासाठी शेती क्षेत्राचे महत्त्व वाढतच चालले आहे. परंतु भारतीय शेतीचे स्वरूप आजही अनिश्चितच आहे. पावसावरील अवलंबित्व कमी होण्याऐवजी वाढत चालले आहे. पावसाच्या अनियमित व असमान वितरणामुळे देशातल्या काही भागात अतिवृष्टी तर काही भागात दुष्काळ अशी दुहेरी स्थिती निर्माण होते. त्यामुळे दरवर्षी सुमारे 100 पेक्षा जास्त जिल्ह्यात दुष्काळाची झळ बसतेच. भारतात पावसापासून 4000 अब्ज घनमीटर पाणी मिळते. त्यापैकी जवळपास 50 टक्क्यांपेक्षा जास्त पाणी नद्यांद्वारे समुद्राला जाऊन मिळते व प्रत्यक्षात फक्त 690 अब्ज घनफुट पाण्याचा उपयोग केला जातो. भुगर्भातील पाण्याची पातळी दिवसेंदिवस खालावत चालली आहे. त्यामुळे भविष्यातील संभाव्य पाणी टंचाईचा सामना करण्यासाठी शासनामार्फत विभिन्न उपाययोजना करण्यात आल्या. त्यातच महाराष्ट्र राज्याने 'पाणी टंचाई मुक्त महाराष्ट्र-2019' करण्यासाठी 'जलयुक्त शिवार अभियान' राबविण्यात येत आहे. अशा अभियानाचा ग्रामीण भागावर होणारा परिणाम अभ्यासण्यासाठी 'जलयुक्त शिवार अभियान: चाळिसगाव तालुक्यातील बदलते स्वरूप' या विषयावर संशोधन करण्यात आले आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:-

महाराष्ट्र शासनातर्फे राबविण्यात येणाऱ्या 'जलयुक्त शिवार अभियानाची चाळीसगाव तालुक्यातील उपयुक्तता तपासून पाहणे, हा संबंधित संशोधनाचा मुळ हेतु आहे.

संशोधनाच्या पद्धती:-

संबंधित संशोधन प्राथमिक व द्वितीय सामग्रीवर आधारलेले असून प्राथमिक आकडेवारी चाळीसगाव तालुक्यातील 'जलयुक्त शिवार अभियान' अंतर्गत लाभ मिळालेल्या विभिन्न भागातील 10 गावांतील प्रत्येकी 20 शेतकऱ्यांची प्रश्नावली भरून माहिती गोळा करण्यात आली. ही 10 गावे व त्यातील शेतकऱ्यांची निवड साध्या यादृच्छिक पद्धतीने केली आहे ही निवड करताना शेतकऱ्यांमध्ये सर्वसाधारणपणे आढळून येणाऱ्या प्रमाणानुसार 58% सिमांत शेतकरी, 27% मध्यम तर उर्वरित 15% मोठे शेतकरी आहेत. दुय्यम आकडेवारीसाठी 'महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, अर्थसंवाद, शेतकरी, योजना, मासिक तसेच शासकिय संकेत स्थळांचा वापर केला आहे.

स्पष्टीकरण:-

भारतातील पाणी टंचाईची स्थिती दिवसेंदिवस गंभीर बनत होती. महाराष्ट्र राज्यातही यापेक्षा वेगळी परिस्थिती नव्हती अनेक भागात पावसाळ्यातील पाणी पावसाळा संपण्याआधी वाहून गेल्यामुळे डिसेंबर महिन्यानंतर पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न उभा राहतो राज्यातील 289 नद्यांपैकी सुमारे 265 नद्या नोव्हेंबर-डिसेंबर पर्यंत आटतात. त्यामुळेच महाराष्ट्र शासनाने दुरोगामी दृष्टिकोनाचा विचार करून 'पाणी टंचाई मुक्त महाराष्ट्र-2019 साठी 'जलयुक्त शिवार अभियान' हाती घेतले आहे.

दुष्काळमुक्त महाराष्ट्र अभियानाचे उद्दिष्ट:-

'जलयुक्त शिवार अभियानांतर्गत सन 2014-15 ते 2018-19 या वर्षांमध्ये एकूण 25000 गावे पाणी टंचाईमुक्त करण्याचे शासनाचे उद्दिष्ट्ये असून सन 2014-15 मध्ये एकूण 500 गावे टंचाई मुक्त करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते सन 2015-16 मध्ये निवडलेल्या 6202 गावामधील 173241 कामे पूर्ण झाली असून अन्य प्रगती पथावर आहेत. जुलै 2015 अखेर यासाठी रु.253.93 कोटी खर्च करण्यात आले आहेत. सन 2016-17 साठी 5182 गावांची निवड करण्यात आली आहे.

जळगाव जिल्ह्यातील जलयुक्त शिवार अभियान-

जळगाव जिल्ह्यात जलयुक्त शिवार अभियानांतर्गत 2015 पर्यंत 34 कोटी 65 लाखांचा निधी खर्च झाला असून 2015-16 मध्ये 232 गावांची निवड करण्यात आली. या गावात 8000 कामे झाली असून त्यामुळे जवळपास 165 गावे टंचाईमुक्त झाली. या अभियानामुळे 1,06,441 हेक्टर जमिन सिंचनाखाली आली. यातील सुमारे 1500 कामे कृषी विभागाने केली

आहेत. 2015-16 मध्ये 222 गावांवर 96 कोटी 63लाख रु. खर्च झाला असून या वर्षात 232 गावांतील 6437 कामे पूर्ण झाली, तर 560 प्रगती पथावर आहेत.

वर्ष 2015-16 मधील 232 गावांतील कामांचा आराखडा पुढीलप्रमाणे

तालुका	गावांची संख्या	कामे संख्या	पूर्ण कामे	प्रगती पथावर असलेली कामे
जळगाव	12	387	337	10
रावेर	5	224	196	228
भुसावळ	17	510	489	21
यावल	3	143	133	10
बोदवड	10	188	178	10
मुक्ताईनगर	7	283	268	15
पाचोरा	17	522	497	25
जामनेर	58	1776	1597	179
चाळिसगाव	24	491	453	38
भडगाव	21	620	557	63
अमळनेर	41	1168	1072	96
धरणगाव	3	156	134	22
पारोळा	7	264	245	19
एरंडोल	1	56	45	11
चोपडा	6	209	196	13
एकूण	232	6997	6437	560

संदर्भ:- दै. सकाळ 18जून2016

वरिल आकडेवारी नुसार जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत 2015-16 करिता जळगाव जिल्ह्यात 232 गावे निवडली गेली त्यामध्ये जामनेर तालुक्यातील सर्वाधिक 58 गावे निवडली गेली. एरंडोल तालुक्यात सर्वात कमी म्हणजे फक्त एक गाव निवडले गेले. तर चाळिसगावातील तालुक्यातील 24 गावे निवडण्यात आलीत.

चाळिसगाव तालुक्याचा विचार करता जलयुक्त शिवार अभियानासाठी निवडलेल्या 24 गावांत एकूण 491 कामे सुरु करण्यात आले असून त्यापैकी 453 पूर्णत्वास आले व 38 कामे प्रगती पथावर असल्याचे दिसतात. या अभियानामुळे 1300 हेक्टर जमिन क्षेत्राला लाभ मिळाला आहे. या गावांमध्ये नाला खोलीकरण, सिमेंट बंधारे, दगडी बांधाची निर्मिती अशी एकूण 2 कोटींची कामे केली गेली. या अभियानाचा चाळिसगाव तालुक्यातील पडणारा प्रभाव अभ्यासण्यासाठी तालुक्यात चारही बाजूकडील 10 गावांतील प्रत्येकी 20 शेतकरी असे एकूण 200 शेतकऱ्यांमध्ये 58% सिमांत, 27% मध्यम व 15% मोठे शेतकरी माहिती संकलनासाठी साध्या यादृच्छिक नमुना निवड पद्धती नुसार निवडले. त्यांच्या कडून प्रश्नावली द्वारे माहिती मिळवून 'जल युक्त शिवार अभियानाचा चाळिसगाव तालुक्यातील शेतजमिनीची सिंचन क्षमता, उत्पादन, रोजगार संधी, पिकरचनेतील होणारा बदल यावर होणारा परिणाम अभ्यासण्यात आला. त्यानुसार पुढील माहिती आढळून आली.

सिंचन क्षमता-

चाळिसगाव तालुक्यातील अभ्यासासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांपैकी 86% शेतकरी सिंचनासाठी विहिरीतुन उपसा पद्धतीवर अवलंबून होते व उर्वरित 14% शेतकरी पाटचारी व पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून होते. जे शेतकरी विहिरीवर अवलंबून होते. त्यांना जानेवारी ते फेब्रुवारी पर्यंतच पाणी पुरत असे. मात्र जलयुक्त शिवार अभियानांतर्गत झालेल्या नाल्यांच्या खोलीकरण व सिमेंट तथा दगडी बंधाऱ्यांमुळे सर्व विहिरी जिवंत झाल्या. बऱ्याच शेतकऱ्यांना रब्बी पीक पाण्याअभावी सोडून द्यावे लागत होते. त्या शेतकऱ्यांना आता वर्षभर पाणी मिळू लागले. त्यामुळे 96% शेतकऱ्यांचा सिंचनाचा प्रश्न जलयुक्त शिवार अभियानाने सुटल्याचे आढळून आले.

उत्पादनावरील परिणाम:-

चाळिसगाव तालुक्यात आधी सिंचनाच्या सोयी असूनही पुरेसा काळ पाणी उपलब्ध राहत नसल्याने उत्पादन कमी होते. 50% पेक्षा जास्त शेतकऱ्यांना पाण्याअभावी मोठा फटका बसत होता. त्यात सिमांत शेतकऱ्यांना भांडवलाअभावी अन्य खर्चिक

सिंचन व्यवस्था करणेही शक्य नव्हते. त्यामुळे येणारे पिक पक्वता कालखंडाआधीच मळणी करावे लागत होते. मात्र जलयुक्त शिवार अभियानाने अभ्यासक्षेत्रातील शेती क्षेत्राला नवसंजिवनी मिळाली. त्यामुळे खरीपासोबतच रब्बी हंगामातही पुरेसे पाणी मिळु लागल्याने उत्पादनात मोठी वाढ झाल्याचे आढळून आले. अभ्यासार्थ घटक असलेल्या शेतकऱ्यांपैकी 54% शेतकऱ्यांचे कृषी उत्पादन जवळपास दुप्पट वाढले. उर्वरित शेतकऱ्यांपैकी 30% शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात 50% तर 16% शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात 30% पर्यंत वाढ झाली. एकुणच अभ्यासक्षेत्रातील कृषी उत्पादन वाढलेले आढळते.

रोजगार निर्मिती:-

चाळीसगाव तालुक्यातील निवडलेल्या अभ्यासक्षेत्रात सिंचनाचे प्रमाण जास्त असतांना देखील पावसाच्या असमानतेमुळे वर्षभर पिके घेणे शक्य नव्हते. त्यामुळे पूर्वी रोजगाराच्या संधी फारश्या नव्हत्या. अभ्यासार्थ घटक असलेल्या शेतकऱ्यांपैकी 58% शेतकरी सिमांत असल्याने त्यांना रोजगारासाठी अन्य ठिकाणी जावे लागत होते. वर्षातील सुमारे 8 महिने हंगामी बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण होत होता. मात्र जलयुक्त शिवार अभियानात नाला खोलीकरण व बांध बांधले गेल्याने जमिनीच्या भुगर्भातील पाण्याची पातळी वाढली आहे. त्यामुळे खरीप पिकांसोबत रब्बी पिके घेता येणे शक्य झाले आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे रोजगारासाठीचे परंपरावलंबित्व कमी झाले आहे. रोजगाराच्या संधीत मोठी वाढ दिसून आली. शिवाय बऱ्याच शेतकऱ्यांचा भाजीपाला पिकांकडे कल असल्याने बारमाही रोजगार निर्मिती झाल्याचे दिसून आले.

पिकरचनेतील बदल

चाळीसगाव तालुक्यात अभ्यास क्षेत्रातील पिकांचे स्वरूप हंगामी प्रकाराचे होते. 17% शेतकरी ऊस व केळी यासारख्या दिर्घावधी पिकांची लागवड करत होते. उर्वरित 47% शेतकरी कापूस तर 36% शेतकरी अन्नधान्य व कडधान्य पिकांची अधिक लागवड करत होते. परंतु गेल्या काही वर्षांत झालेल्या 'जलयुक्त शिवार कार्यक्रमातुन' चाळीसगाव तालुक्यातील लाभार्थी क्षेत्रातील पिकरचनेत बदल झालेला दिसला. अन्नधान्य पिकांपेवजी व्यापारी पिकांची लागवड वाढत असल्याचे दिसते. केळी,ऊस, कापूस यांच्या लागवडीच्या प्रमाणात मोठी वाढ झाली. वर्षात एका पेक्षा जास्त पिके घेता येणे शक्य झाल्याने मका, गहु, हरभरा, पिकांसोबत भाजीपाला तसेच लिंबु, डाळिंब या सारख्या फळपिकांची लागवड होतांना दिसते. जवळपास व्यापारी पिकांचे प्रमाण वाढतांना दिसून आले.

थोडक्यात 'जलयुक्त शिवार अभियान' चाळीसगाव तालुक्यास वरदानच ठरले आहे. नदीच्या बारमाही प्रवाहाचा अभाव असल्याने मोठे प्रकल्प निर्माण करणे आता व्यवहार्य नव्हते, पण अभियानातील शिवार नाला खोलीकरण व सिमेंट तथा दगडी बांध बांधणीमुळे लाभक्षेत्र खऱ्या अर्थाने जलयुक्त झाल्याचे अभ्यासांती आढळून आले. हा अभिनव प्रकल्प असाच वाढत गेल्यास चाळीसगाव तालुकाच नव्हे तर संपूर्ण देश सुजलाम सुफलाम होण्यात अडचण येणार नाही.

निष्कर्ष-

1. महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार अभियानाने सिंचन क्षमतेत वाढ झालेली दिसते.
2. जळगाव जिल्ह्यातील 'जलयुक्त शिवार अभियानासाठी' टप्पा-टप्पाने गावांची निवड केली जात आहे. त्यासाठी दुष्काळांची अधिक झळ बसणाऱ्या गावांना प्राधान्य मिळत आहे.
3. जळगाव जिल्ह्यातील 1,06,441 हेक्टर शेत जमिनीस 2015-16च्या 'जलयुक्त शिवार अभियाना' चा प्रत्यक्ष फायदा मिळाला 2016-17 साठी पुन्हा 222 गावांची निवड केली गेली.
4. 2015-16 मध्ये या अभियानासाठी जळगाव जिल्ह्यात निवडलेल्या तालुकानिहाय गावांमध्ये असमानता आढळते. सर्वांत जास्त 58 गावे जामनेर तालुक्यातील (25%) होती. त्यानंतर अमळनेर तालुक्यात 41 गावे (17.67%) तर चाळीसगाव तालुक्यात 24 गावे (10.34%) निवडली गेलीत.तर यावल व धरणगाव तालुक्यात प्रत्येकी 3 गावे(1.29%) व एरंडोल तालुक्यात फक्त 1 गाव (0.43%) निवडले गेले.
5. चाळीसगाव तालुक्यात 'जलयुक्त शिवार' अभियानामुळे सिंचन क्षमतेत मोठी वाढ दिसून आली. अभ्यास क्षेत्रातील 96 टक्के सिंचनाचा प्रश्न सुटल्याचे दिसून आले.
6. जलयुक्त शिवार अभियानामुळे वाढलेल्या सिंचित लाभक्षेत्रात पिकांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढले. 54% शेतकऱ्यांचे कृषी उत्पादन दुप्पट झाले. तर 30% शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात 50% व 16% शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात 30% पर्यंत वाढ झालेली आढळली.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

7. जलयुक्त शिवार अभियानांतर्गत झालेल्या कामांमुळे वर्षातुन किमान दोन पिके घेता येणे शक्य झाले. त्यातुन रोजगार निर्मिती वाढत गेली.
8. संबंधीत अभियानामुळे चाळीसगांव तालुक्यातील लाभार्थी भागात पिकरचनेत बदल झाल्याचे दिसते. ऊस, केळी, कापूस, फळपिके तथा भाजीपाला पिकांची लागवड वाढुन अन्न-धान्य लागवड कमी झालेली दिसते.

संदर्भ -

1. जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन जळगांव 2005-16
2. अर्थसंवाद-जुलै-सप्टेंबर 2016, पान 165
3. शेतकरी, जुलै-2016, जाने 2016
4. योजना
5. दै. पुण्यनगरी-15सप्टेंबर 2016
6. दै. लोकमत-19 जुलै 2016
7. दै. सकाळ-18 जुन 2016
8. mrsac.maharashtra.gov.in>Jalyukt
9. www.krishi.maharashtra.gov.in

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

**छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना
(Csmssy-2017) - शेतकऱ्यांना एक दिलासा**

डॉ. प्रा.डी.जी.पाटील
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
जी.टि.पी. महाविद्यालय नंदुरबार

प्रा. एस.डी.भामरे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
बी.पी.आर्ट्स, एस.एम.ए.सायन्स ॲण्ड
के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज चाळीसगाव

प्रस्तावना :

21 व्या शतकात भारतीय अर्थव्यवस्थेची वाटचाल प्रगतीच्या दिशेने होतांना दिसते. 1989 मधील आर्थिक संकटाची जखम कधीच भरून काढून भारताने जगाचे लक्ष वेधून घेणारी गगनभरारी घेतली. तत्कालीन अन्य देशांना आपली अर्थव्यवस्था सावरणे ही शक्य झाले नाही. परंतु 1991 नंतरच्या आर्थिक धोरणानंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेचा प्रगतीचा आलेख नेहमीच चढता राहिला आहे. औद्योगिक, अभियांत्रिकी क्षेत्रातील आर्थिक वाढ बरोबर छाती फुगवणारी ठरली. सेवा क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढता वाटा आनंददायीच आहे. एकुणच संपूर्ण देशाची आर्थिक प्रगती उत्तरोत्तर महत्तम झालेली दिसते. परंतु या आर्थिक प्रगतीच्या आलेखात कृषी क्षेत्र खुपच न्युनतम पातळीला स्थिरावलेले दिसते. राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा वाटा उत्तरोत्तर कमी-कमी होतांना दिसतो. ही बाब कदाचित आर्थिक दृष्ट्या सदृढतेची मानली जावू शकते, परंतु दुदैवी बाब अशी कि, राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा हिस्सा घटत असतांना अवलंबी लोकांची संख्या कमी झाली नाही. म्हणजे राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा तर घसरला मात्र वाटेकरी काही कमी झाले नाही. म्हणूनच तर शेतीची दरडोई उत्पादकता फारशी वाढलेली नाही विकासाच्या उजेडात ग्रामीण भागातला अंधार काही कमी झाला नाही.

दशकभरात शासनाच्या अनेक योजना राबविल्या गेल्या 'मेक इन इंडिया' च्या प्रवाहात ग्रामीण अर्थव्यवस्था आजही दुर्लक्षित आहे. महाराष्ट्र राज्यातही शेती क्षेत्र पुरेशे प्रगतीशील नाही. सर्वात प्रगतीशील राज्याचा मान मिळवणाऱ्या महाराष्ट्रातही शेती क्षेत्राची अवहेलनाच झाली, दरम्यानच्या काळत शासनाने कृषी क्षेत्राकरिता काही उपाय योजना केल्याच नाहीत असे नाही, परंतु केलेल्या उपाययोजना गावपातळीतल्या सिमान्त घटकापर्यंत पोहचल्याच नाही. हेच आपले दुदैव गेल्या कालाखंडात शासनाने शेतकऱ्यांच्या दुःखास मलमपट्टी करण्या हेतु छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना-2017' कर्जमाफी योजना आणली अशा योजनेची फलनिष्पत्ती अभ्यासण्यासाठी 'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना (Csmssy-2017) - शेतकऱ्यांना एक दिलासा' विषयावर संशोधन करण्यात आले आहे.?

संशोधनाचे उद्दिष्टे

“छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना-2017 ची महाराष्ट्रातील शेतकरी तथा जनमानसावर होणारा संभाव्य परिणाम अभ्यासणे”.

संशोधनाची गृहितके

- 1 शेतकऱ्यांची कर्ज जाळ्यापासून मुक्तता झाली.
- 2 शेतकऱ्यांच्या आर्थिक सुबत्तेत वाढ झाली.
- 3 महाराष्ट्रातील NPA चे प्रमाण घटले.

संशोधनाची पद्धत

संबंधीत संशोधन दुय्यम सामग्रीवर आधारित असून माहितीस्तव वैधानिक संकेत स्थळे, संदर्भ ग्रंथ, विविध मासिके, सहकारी बँक तथा सार्वजनिक बँकांचे विविध अहवाल, जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, वर्तमानपत्रे, अग्रणी बँक अहवाल यांचा वापर करण्यात आला आहे.

स्पष्टीकरण

महाराष्ट्रातील शेती क्षेत्राची होणारी पिछे हाट लक्षात घेता शासनद्वारे अनेक उपाययोजना केल्या गेल्या शेतीचे निसर्गावरिल अवलंबित्व लक्षात घेता. त्यांना वेळोवेळी दिलासा देण्याचा प्रयत्नही झाला मुळातच शेतीच्या अनिश्चिततेमुळे शेतीस पुरेसा वित्त पुरवठा होत नाही जो झाला तो पुरेसाही नसतो. शेती क्षेत्रास कर्ज देतांना व्यापारी बँका दोन पाऊल मागेच असतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांसोबत वित्तीय संकट उभे राहत पावसाचा लहरी पणा, बाजाराची अनिश्चितता, जलसिंचनाची अपूर्णता, शेतीची पारंपारिक पध्दती आदींमुळे शेती क्षेत्र नेहमीच आजारी अवस्थेत राहिले. सशक्त महाराष्ट्रात अशक्त शेती क्षेत्र असणे प्रगतीचे लक्षण कधीच असू शकत नाही. त्याच शेतकऱ्यांची होणारी पिछेहाट 21 व्या शतकातील भारताला खिळखिळी करणारी असल्याने स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर अनेक शेती कर्जमाफी योजना राबवून शेतकऱ्यांना सांत्वन देण्याचा प्रयत्न केला. त्या योजनांचे स्वरूप पुढिल प्रमाणे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

	कर्ज माफी योजना	वर्ष	लाभार्थी शेतकरी	कर्जमाफी रक्कम (कोटी)
1	अंतुले सरकारची कर्जमाफी योजना	1980	781000	49
2	कृषी कर्जमाफी व कर्ज सवलत योजना	2008	3783000	7871.68
3	परवानाधारक सावकरांचे कर्जमाफी योजना	2015		171.30
4	छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना (Csmssy-2017)	2017	8900000	34000

वरिल योजनांची आकडेवारी पाहता 2017 मधील कर्जमाफी सर्वात मोठी कर्जमाफी असल्याची मान्य करावी लागेल. 'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजेना-2017' योजनेच स्वरूप पुढिलप्रमाणे-

'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजेना- (Csmssy-2017)

महाराष्ट्रात एकुण 1 कोटी 36 लाख शेतकरी असुन महाराष्ट्रात एकुण कृषी कर्ज 1.14 कोटी रुपयांचे असुन प्रत्येक शेतकऱ्यांवर सरकारी 54000 रु. कर्ज होते.

महाराष्ट्रातील मुख्यमंत्री देवेंद्रजी फडवणीस यांनी गेल्या वर्षी सर्वात मोठी कर्जमाफी दिली महाराष्ट्र राज्यातील शेतकऱ्यांना एकुण 34000 कोटी रु. कर्ज माफ करण्यात आले या कर्जमाफीचा 90 टक्के शेतकऱ्यांना फायदा मिळाला. सुमारे 89 लाख शेतकऱ्यांना कमी-अधिक लाभ मिळणार आहे. पुर्ण 7/12 कोरा होणार 361021 शेतकरी होते. कर्जमाफीचा मोठया शेतकऱ्यांना अधिक लाभ मिळु नये यासाठी चाळणी व्यवस्था करण्यात आली ती पुढिलप्रमाणे ज्या शेतकऱ्यांनी 1 एप्रिल 2008 नंतर पिक कर्ज व मध्यम मुदत कर्ज उचलले असुन 30 जुन 2016 रोजी थकित आहे. अशा शेतकऱ्यांना मुददल व व्याजासह रु.1.50 लाख मर्यादित कर्ज माफी मिळेल.

तसेच रु.1.50 लाखापेक्षा जास्त थकबाकी असणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी एकवेळ समझोता योजना अंतर्गत रु.1.5 लाख एवढया रकमेचा लाभ देण्यात येणार आहे. तथापि यासाठी अशा शेतकऱ्यांनी त्याच्या हिश्याची संपुर्ण परतफेड बँकेत जमा केल्यानंतर शासनामार्फत रु. 1.50 लाख अदा करण्यात येईल.

या योजनेनुसार सन 2015-16 व 2016-17 या वर्षातील घेतलेल्या पिक कर्जाची दि. 30 जुन 2016 व दि.30 जुन 2017 अनुक्रमे परतफेड केल्यास अशा शेतकऱ्यांना पीक कर्जाच्या 25 टक्के अथवा रु.25000 लाभ देण्यात येणार आहे.

सदर योजनेमध्ये 2012-13 ते 2015-16 वर्षातील पुनर्गठन केलेल्या रकमेची थकबाकी असल्यास किंवा त्याची नियमित परतफेड केल्यासही शेतकऱ्यांना लाभ देण्यात येणार आहे.सदर कर्जमाफीचा राष्ट्रीयकृत बँका, खाजगी बँका, ग्रामीण बँक व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांनी दिलेल्या कर्जास लाभ मिळेल.

कर्जमाफीसाठी अपात्र व्यक्ती-

आजी-माजी मंत्री, राज्यमंत्री, आजी-माजी खासदार, आमदार, राज्यसभ सदस्य, विधान परिषद सदस्य, विधान परिषद सदस्य, जिल्हा परिषद तसेच महानगरपालिकेचे सदस्य, केंद्र राज्य सरकार, निमशासकीय संस्था, शासन अनुदानीत संस्थांचे अधिकारी व कर्मचारी, शेतीबाहय उत्पन्नातुन आयकर भरणाऱ्या व्यक्ती, मासिक 15000 पेक्षा अधिक निवृत्ती वेतन असलेल्या व्यक्ती कृषी उत्पन्न बाजार समिती सरकारी साखर कारखाने, सुतगिरणी, नागरी सहकारी संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती बँका दुध संघाचे अधिकारी आणि पदाधिकारी मजुर संस्थांचे अध्यक्ष सेवा कर भरणाऱ्या नोंदणीकृत व्यक्ती संबंधित कर्जमाफीस अपात्र निश्चित करण्यात आले.

सामान्यपणे मोठया शेतकऱ्यांना कर्जमाफीचा कमी फायदा मिळावा अधिकाधिक गरिब शेतकऱ्यांना कर्जमाफीचा फायदा मिळण्यासाठी वरिल चाळणी पद्धत योग्यच मानावी लागेल.

महाराष्ट्रातील लाभार्थीची जिल्हा निहाय संख्या वेगवेगळी असुन सर्वच जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला आहे.

Csmssy-2017 लाभार्थी शेतकऱ्यांची जिल्हा निहाय संख्या

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

1	अहमदनगर	200869
2	औरंगाबाद	148322
3	बुलढाणा	249818
4	गडचिरोली	29128
5	जळगाव	194320
6	लातूर	80473
7	नागपुर	84645
8	नाशिक	136589
9	परभणी	163760
10	रत्नागिरी	41261
11	सिंधुदुर्ग	24447
12	वाशिम	45417
13	अकोला	111625
14	बीड	208440
15	चंद्रपुर	94742
16	गोंदीया	68290
17	जालना	196463

18	मुंबई शहर	694
19	नांदेड	156849
20	उस्मानाबाद	74420
21	पुणे	183209
22	सांगली	89575
23	सोलापुर	108533
24	यवतमाळ	242401
25	अमरावती	172760
26	भंडारा	42872
27	धुळे	75174
28	हिंगोली	55165
29	कोल्हापुर	80944
30	मुंबई उपनगर	119
31	नंदुरबार	33556
32	पालघर	918
33	रायगड	10809
34	सातारा	76018
35	ठाणे	23505

सकाळ-4 जुलै 2017

वरिल आकडेवारीनुसार कर्जमाफी योजनेचा सर्वात जास्त फायदा बुलढाणा जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना झाला. या जिल्ह्यात 249818 शेतकऱ्यांना लाभ मिळेल त्यानंतर यवतमाळ जिल्ह्यास 242401 शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला. सर्वात कमी लाभ मुंबई शहर, व उपनगर, पालघर जिल्ह्यास 918 शेतकऱ्यांचा लाभ मिळाला रायगड, ठाणे या जिल्ह्यातही 20000 च्या आसपास शेतकरी पात्र ठरले. एकंदरित कर्जमाफीची घोषणा करतांना संभाव्य परिणामांचा विचार झाला हे ही म्हणावे लागेल.

एकुणच कर्जमाफीचा संपूर्ण राज्यातील शेतकऱ्यांना लाभ मिळाला हे मानावेच लागेल. बऱ्याचदा या कर्जमाफी योजनेवर टिका केली जाते. शेतकऱ्यांना कर्जमाफी झाल्याने अपंगत्व आले. शेतकऱ्यांना कर्जफेडीची टाळाटाळ प्रवृत्ती वाढेल, नाकत्यांना मदत करणे योग्य नाही असे म्हटले जाते. परंतु एक शेतकरी या जगताचा पोशिंग आहे. त्याच्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. तसेच या अभिनयात काम करणाऱ्या व्यक्तीच्या दृष्टीने पाहिल्यास ही कर्ज माफी नविन जन्म देणारीच आहे. वर्ष भर पिकाची वाट बघून शेतमालाला कवडीमोल किंमत जेव्हा मिळते तेव्हा या पोशिंग्याची किंमत ही कवडीची होते. आपल्या प्राध्यपकांचा डिसें.2017 चा पगार एक महिना उशिरा झाला तरी आपले आर्थिक व्यवहार मोठ्या प्रमाणात बदलून गेले. तसे शेतकऱ्यांची वर्षाच्या कमाईची किंमत मातीमोल होत असल्यास कर्ज फेडीची काय पैत असणार हेही पाहले जाणे गरजेचे आहे. शेतकऱ्यांबाबत निधी ठरवणारे कधी शेतीत राबत नाही, शेतकऱ्यांची टिंगल करणारे कधी उन्हात जाऊ शकत नाही. संबंधीत कर्जमाफी शेवटचा पर्याय असू शकत नाही, याची जाणीव मला आहे. परंतु अर्थव्यवस्था आधार असणाऱ्या जखमी शेतकऱ्यांना या कर्जमाफीचा नक्कीच फायदा मिळेल असे वाटते. अर्थसंकल्प 2018-19 मध्ये 11 लाख कोटींची भरघोस तरतुदीचा नक्कीच लाभ मिळेल अशी आशा वाढते तसेच या योजनेमुळे शेतकऱ्याचे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होईल.

निष्कर्ष

- 1 आतापावेतो देशातील शेती कर्ज माफीतील 'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना' सर्वात मोठी कर्जमाफी ठरली 34000 कोटी रु.प्रचंड माफी देण्यात आली. व आतापर्यंतच्या योजनेत सर्वाधिक 89 लाख शेतकऱ्यांना लाभ मिळेल त्यातच 3610216 शेतकरी पुर्णपणे कर्ज मुक्त होणार आहेत.
- 2 कर्जमाफीमुळे मोठा आर्थिक लाभ मिळाला असून वर्षानु वर्ष कर्जात जगणाऱ्या शेतकऱ्यांची आर्थिक सुबत्ता वाढवण्यास सुरुवात झाली.
- 3 कर्जमाफीचा एकुण 90 टक्के शेतकऱ्यांना फायदा मिळणार आहे.
- 4 कर्जमाफीमुळे व्यापारी बँका, सहकारी बँका, खाजगी बँकांची बुडित कर्जे वसूल होण्यास सुरुवात झाली. त्यामुळे बँकाची पतसंरचना सुधारत चालली आहे. विशेषतः सहकारी बँकांमध्ये कर्जबुडीचे प्रमाण वाढत चालले होते. NPA चे प्रमाण कमी होतांना दिसते. म्हणून कर्जमाफीने त्यांना मोठा दिलासा मिळाला.

संदर्भ सुची

- 1 महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी
- 2 जळगाव जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन.
- 3 अर्थसंवाद-जुलै-सप्टे-2017
- 4 दै. सकाळ-4जुलै 2017
- 5 योजना मासीक
- 6 शेतकरी मासीक
7. csmssy.in
- 8 .krishi.maharashtra.gov.in

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मुद्रा आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजना-एक सिंहावलोकन

प्रा. सौ. तिलोत्तमा सुरेश चौधरी

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

बीपी आर्ट्स, एसएमएस सायन्स अँड केकेसी कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

प्रास्ताविक-

2014 साली झालेल्या लोकसभेच्या निडणुकीनंतर एक स्तिर आणि भक्कम शासन नवी दिल्लीत स्थापन झाले तेव्हापासून सत्ता समतोलाच्या सिध्दांताप्रमाणे मा. मोदी सरकारने राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय क्षेत्राकडे लक्ष देऊन वास्तविक प्रश्नांना जास्तीत जास्त महत्व देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे, करत आहे असे दिसते. प्रामुख्याने शेती, उद्योग, व्यापार, रोजगार, पायाभूत क्षेत्र, परराष्ट्र व्यापार विकासाचा चालना देण्यासाठी मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया, कॅशलेस व्यवहार, पाणलोट क्षेत्र विकास, प्रधानमंत्री जनधन योजना, संसद आदर्श ग्राम योजना, इंद्रधनुष्य मिशन यासारख्या नववीन योजनांच्या माध्यमांने एक स्थिर बळकट भारतीय अर्थव्यवस्था निर्माण होऊन सर्वसामान्य जनतेपर्यंत लाभ मिळवून देण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. या दृष्टिकोनातून मुद्रा आणि प्रधानमंत्री मुद्रा योजना-एक सिंहावलोकन हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे-

- १) पंतप्रधान मुद्रा योजना संकल्पना अभ्यासणे.
- २) भारतातील या योजनेची सद्यःस्थिती विचारात घेणे.
- ३) महाराष्ट्रातील या योजनेची सद्यःस्थिती विचारात घेणे.
- ४) या योजनेच्या यश-अपयशाचा आढावा घेणे.

अभ्यासपद्धती-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्रोतांचा अवलंब केलेला असून यामध्ये संदर्भासाठी मासिके, वृत्तपत्रे व इंटरनेट इत्यादींच्या आधारे माहितीचे संकलन केले आहे.

मुद्रा- MUDRA (Micro Units Development And Refinancing Agency Ltd.)

सुक्ष्म उपक्रमांचा विकास व त्यांना पुनर्वित्त पुरवठा करण्याच्या उद्दिष्टाने मुद्राची स्थापना करण्यात आली आहे. मुद्राची संकल्पना व भूमिका फेब्रु.2015 मध्ये अर्थसंकल्पिय भाषणांत वित्तमंत्री अरुण जेटली यांनी मांडली. त्यानुसार मार्च 2015 मध्ये मुद्राची स्थापना सिडबीची संपूर्ण मालकीची संलग्न संस्था म्हणून एक पब्लिक कंपनी म्हणून करण्यात आली. 7 एप्रिल 2017 रोजी तिची नोंदणी RBI कडे एक गैरवित्तिय (NBFI) संस्था म्हणून करण्यात आली. 8 एप्रिल 2015 रोजी मा. पंतप्रधानांनी मुद्राच्या स्थपनेबरोबर “प्रधानमंत्री मुद्रा योजनेची” घोषणा केली.

मुद्राचे कार्य-

मुद्राचे प्रमुख कार्य उत्पादन, व्यापार व सेवा क्षेत्रातील सुक्ष्म उपक्रमांना (non corporate small business sector) वित्तपुरवठा करणाऱ्या वित्तिय संस्थांना पुनर्वित्त पुरवठा करणे, हे आहे. त्यामध्ये व्यापारी बँका, प्रादेशिक ग्रामिण बँका, गैर बँकिंग वित्तिय कंपन्या, सेक्शन ८ कंपन्या, सहकारी सोसायट्या, लघु बँका इ. चा सामावेश आहे.

प्रधानमंत्री मुद्रा योजना (PMMY)

मुद्राची कर्जे ग्रामीण तसेच शहरी भागातील सुक्ष्म व लघु उपक्रमांना प्राप्त करून देण्यासाठी ही योजना सुरु करण्यात आली. कोणत्याही प्रकारचे तारण किंवा जामिनदाराशिवाय होतकरुंना अर्थसहाय्य देण्यासाठी ही योजना कार्यान्वित केलेली आहे.

मुद्रा योजनेची वैशिष्ट्ये-

- १) देशातील 5-77 कोटी उद्योजकांना वित्तसहाय्य
- २) वार्षिक 7 टक्के दराने भक्कम सरकारचे भांडवली पाठबळ
- ३) 20,000 कोटीचे भक्कम सरकारचे भांडवली पाठबळ
- ४) सिडबीची ही उपकंपनी रिझर्व्ह बँकेच्या अखत्यारित येणार
- ५) सुक्ष्मवित्त संस्थेव्यतिरिक्त बँकेकरिता स्वतंत्र विधेयक

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मुद्रा योजनेचे स्वरूप-

या योजनेनुसार कुठल्याही प्रकारचे तारण किंवा जामिनदाराशिवाय होतकरु, बेरोजगार यांना कर्जपुरवठा करून त्यांचे जिवनमान उंचावण्यासाठी अर्थसहाय देण्यात येते. देशात होतकरु, बुद्धिमान आणि जीवनात यशस्वी उद्योजक होण्याचे स्वप्न बाळगणारे लाखो तरुण आहेत परंतु भांडवलाची अडचण असल्याने ते उद्योग, व्यवसाय करू शकत नाहीत अशा तरुणांना कमी व्याजदरात पतपुरवठा करण्याच्या दृष्टिने, रोजगाराच्या संधी उपलब्ध व्हाव्यात आणि त्यातून उद्योजक निर्माण व्हावेत या हेतुने ही योजना सुरु करण्यात आली. यामुळे सुशिक्षित बेरोजगार, लहान व्यावसायिकांची स्वप्ने साकार होण्याचा मार्ग खुला झाला आहे. या योजनेअंतर्गत कर्ज मिळण्यासाठी पुढील तीन गटात वर्गिकरण करण्यात आले आहे.

शिशुगट	किशोरगट	तरुणगट
रु.10 हजार ते 50 हजार	रु.50 हजार ते 5 लाख	रु.5 लाख ते 10 लाख

यामध्ये सुतार, गवंडीकाम, कुंभार,शिंपी, धोबी, भाजीपाला व फळविक्रेते व्यावसायिक इ. लहान स्वरूपाचे व्यवसाय करण्या व्यक्तींना देखील कर्ज देण्याची तरतुद आहे. कर्जाचा व्याजदर केंद्रशासन वेळोवेळी ठरवेल त्याप्रमाणे राहील.

प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत मिळणारे ओव्हरड्राफ्ट कर्जाची गणना सुद्धा मुद्रा कर्ज म्हणून करण्यात आली आहे.

मुद्रा कर्जे सुलभतेने मिळावी म्हणून मुद्राकार्ड जे एक Debit Card on Rupay Platform आहे, जारी करण्यात आले आहे.

भारताची सद्यःस्थिती-

वित्तिय वर्ष	2015-16	2016-17	2017-18
कर्जमंजूरसंख्या	34880924	39701047	30332003
मंजूररक्कम	137449.27	180528.54	150030.17
वितरित रक्कम	132954.73	175312.13	144355.09

भारतात मुद्रा योजनेअंतर्गत 132954.73 करोड रु. कर्जवाटप सन 2015-16 मध्ये करण्यात आले तर 175312.13 करोड रु. कर्जवाटप सन 2016-17 मध्ये करण्यात आले तर 144355.09 करोड रु. कर्जवाटप आतापर्यंत करण्यात आले आहे. अजून बराच कालावधी बाकी असतांना वरील आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की, भारतात मुद्रा बँक कर्ज योजना यशस्वी झालेली आहे.

SKOCH Group Report नुसार बँकांकडील एकूण कर्ज योजने अंतर्गत 5.5 करोड रोजगारवाढ पहिल्या दोन वर्षांत झाली त्यापैकी 37 लाख प्रत्यक्ष रोजगार तर 17 लाख अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध झालेत या दोन वर्षांच्या कालावधीत फक्त मुद्रा योजनेअंतर्गत कर्ज योजनेमुळे 1.68 करोड रोजगार वाढ झालेली दिसून येते. (www.mudra.org.in & the Hindu Paper 8/9/2017)

भारतात या योजनेअंतर्गत 4 करोड कर्जदार आहेत. त्यातले बरेचसे नवीन आणि वंचित स्वरोजगार उद्योजक आहेत. यापैकी 70 टक्के महिला, 20 टक्के एस.सी., 5 टक्के एस.टी. आणि 35 टक्के ओ.बी.सी. असे प्रमाण दिसून येते.

भारतात **Sanctioned Amt.** मध्ये तामिळनाडू राज्याचा प्रथम क्रमांक लागतो, दुसरा कर्नाटक तर तिसरा महाराष्ट्र राज्याचा क्रमांक लागतो सर्व राज्यांचे मिळून एकत्रित रोजगार 54479763 करोड निर्माण झालेत त्यापैकी 35670709 प्रत्यक्ष रोजगार तर 16193054 अप्रत्यक्ष रोजगार निर्माण झालेत. त्यापैकी तामिळनाडू, कर्नाटक आणि महाराष्ट्र राज्याची आकडेवारी पुढीलप्रमाणे-

	मंजूर रक्कम	वितरित रक्कम	प्रत्यक्ष रोजगार	अप्रत्यक्ष रोजगार
तामिळनाडू	23014	38138	4857598	1911334
कर्नाटक	21954	37541	4101236	1863704
महाराष्ट्र	19966	32890	3190131	1473272

49the SKOCH Group summit Report the hindu New Paper 8/9/2017

महाराष्ट्र राज्याची सद्यःस्थिती-**PMMY Report : Maharashtra (Amount Rs. In Core)**

	2015-16	2016-17	2017-18
कर्जमंजूरसंख्या	3535065	3344154	1693000
मंजूर रक्कम	13806.48	17286.66	-
वितरित रक्कम	13372.42	16976.76	12511.25

गेल्या तीन वर्षात राज्यात 42 हजार 860 कोटी रु.चे कर्ज वितरित केले गेले. 91 लाख 53 हजार 619 कर्ज प्रकरणांना मंजूरी दिली. 44 हजार 49 कोटी 17 लाखांचे कर्ज मंजूर केले व 42 हजार 860 कोटी 43 लाख रुपये लघुउद्योजकांना वितरित केले. तरुण कर्जप्रकारात महाराष्ट्र देशात अव्वल ठरला आहे. या प्रकारात 5 ते 10 लाख रुपयांपर्यंतचे कर्ज देण्यात येते. गेल्या 3 वर्षात या कर्ज प्रकारात महाराष्ट्रात 12 हजार 176 कोटी 13 लाख रुपयांचे कर्ज प्रत्यक्षात वितरित केले गेले किशोर गटात 50 हजार ते 5 लाख रु. कर्ज दिले जाते. यात राज्यात तीन वर्षात 11 हजार 956 कोटी 95 लाख तर शिशू कर्जगटात 18 हजार 727 कोटी 95 लाख रुपयांचे कर्ज वितरित झाले. शिशू गटात 50 हजार रुपयांपर्यंत कर्जपुरवठा केला जातो.

प्रधानमंत्री मुद्रा कर्ज योजनेचे यश-अपयश

- १) भारतात पहिल्या दोन वर्षांच्या कालावधीत 37 लाख प्रत्यक्ष रोजगार तर 17 लाख अप्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध होऊन फक्त या योजनेअंतर्गत 1.68 करोड रोजगार वाढ झाली हे या योजनेचे यशच म्हणावे लागेल.
- २) असंघटीत, वंचित क्षेत्रातील बेरोजगार लोकांना रोजगार मिळवून देण्यात ही योजना यशस्वी झाली आहे. या योजनेतील लाभार्थ्यांच्या सुमारे अर्धा भाग वंचित वर्गातील आहे. अनुसूचित जातीतील 20 टक्के, एस.टी. 5 टक्के आणि इतर मागासवर्गियांचा 35 टक्के समावेश आहे, 70 टक्क्यांपेक्षा जास्त लाभार्थी महिला आहेत, हे या योजनेचे फलीत आहे.
- ३) महाराष्ट्र राज्यातही गेल्या तीन वर्षात 42 हजार 860 कोटी 43 लाख रुपये लघुउद्योजकांना कर्ज वितरित केले गेले असून जास्तीत जास्त बेरोजगारांना कर्ज आणि कौशल्य विकास प्रशिक्षण उपलब्ध करून दिले जाणार आहे, या दृष्टीने महाराष्ट्र राज्यही देशात अव्वल ठरले आहे.
- ४) असे असले तरी काही विशिष्ट भागात कर्ज वसूलीची काळजी घ्यावी लागेल असे दिसते. सुमारे 70 टक्के कर्ज वितरण दहा राज्यात केंद्रीत झालेले दिसते सर्व भागात या योजनेला प्रतिसाद मिळेल असे प्रयत्न झाले पाहिजेत विशेषतः मराठवाड्यात कर्ज परत करण्याची मानसिकता कमी असलेली दिसते (संकपाळ, क्षेत्रीय व्यवस्थापक, बँक ऑफ महाराष्ट्र)
- ५) काही वेळा बँकेच्या व्यवस्थापकावरही कर्ज मंजूर करा असे दबाव असतात. परिणामी थकबाकीचे प्रमाण दिसून येते त्यावर मात करण्यासाठी प्रयत्न होतात, पण त्याला मर्यादा येतात. कर्ज मंजूर करण्यासाठी विविध घटकांकडून येणारे दबाव आता सहन करण्यापलीकडे गेले आहेत, अशा लेखी तक्रारीही काही अधिकाऱ्यांनी केल्या आहेत. हे प्रमाण मराठवाड्यात अधिक आहे.
- ६) महाराष्ट्र राज्यात वितरित केलेल्या कर्ज रकमेपैकी बहुतांश कर्ज थकबाकीमध्ये गेले असल्याने ही योजना “थकबाकीची मुद्रा” या श्रेणीत गणली जात आहे.
- ७) मुद्रा ही सर्वसामान्यांना उद्योजक होता यावे यासाठी केंद्राने सुरु केलेली योजना असली तरी या सगळ्या प्रक्रियेत व्यवसायाचे योग्य मॉडेल, योग्य सल्ला देणारी व्यक्ती किंवा यंत्रणा-संस्था आणि क्षमता वर्धनाचे नियोजन यांचा अभाव आहे, यामुळे सिडबीने आता अधिस्विकृत सल्लागार नेमले आहेत.

सारांश, PMMY देशभरात नोकऱ्या आणि अद्योजक तयार करण्यात आणि तंत्रज्ञानाच्या साधनांनी आर्थिक आणि सामाजिक समावेशन करण्यासाठी महत्वाचे साधन बनले आहे. तरुणाईला रोजगार देण्यासाठी आणि त्यांच्यात आत्मविश्वास वाढविण्यासाठी ही योजना केवळ शासनाची योजना नाही तर लोकांची आयुष्ये घडविणारी एक चळवळ आहे, असे दिसून येते.

संदर्भसूची

- 1) डॉ. रंजन कोळंबे- भारतीय अर्थव्यवस्था (भाग 9), फेब्रुवारी 2017 भगीरथ प्रकाशन, पुणे
- 2) विनायक घायाळ- भारताची व महाराष्ट्राची आर्थिक पहणी-2016 भगीरथ प्रकाशन, पुणे
- 3) लोकराज्य-नोव्हेंबर 2017, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, महाराष्ट्र शासन
- 4) दैनिक लोकसत्ता-27/09/2017
- 5) दैनिक सकाळ- 13/01/2018
- 6) महाराष्ट्र टाईम्स - 29/12/2017
- 7) www.mudra.org.in
- 8) The Hindu Paper - 8/9/2017
- 9) Business Standard.com -17/04/2017
- 10) 49th SKOCH Group report

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नाशिक जिल्ह्यातील कृषी योजनांची नांदगाव तालुक्यातील उपयुक्तता

डॉ. महेश मो. बडवे
एम.जे. महाविद्यालय
जळगांव

प्रा. प्रभाकर वंसत पगार
बी.पी.आर्ट्स, एस.एम.ए.सायन्स ॲण्ड
के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज चाळीसगाव

प्रस्तावना

शेती भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. जागतिक आर्थिक महासत्ता बनू पाहणाऱ्या भारतीय अर्थव्यवस्थेचे प्राथमिक व्यवसायावरिल अवलंबित्व भुषणावह बिल्कुल नाही. स्वातंत्र्य प्राप्तीच्या सत्तरीनंतरही ७० टक्के पेक्षा जास्त जनसंख्या प्राथमिक क्षेत्रावर निर्भर राहणे, कोणत्याही महासत्तेचे वैशिष्ट्य असू शकत नाही. दरम्यान देशाचा आर्थिक विकास झाला नाही, असे बिल्कुल नाही. देशाचा आर्थिक विकास जरूर झाला. दरवर्षी आर्थिक वृद्धीचा दर अनुकूलच आहे. औद्योगिकरण व सेवा क्षेत्राचा विकास वाखाळण्याजोगाच आहे. देशातली एकूण आर्थिक प्रगती टाकावू कधीच नव्हती. दशकभरातील प्रगती, वाढते औद्योगिकरण, विदेशी गुंतवणूकीचा ओघ, बँक व्यवसायाचा प्रचंड विस्तार, व्यापार, वाहतूक, दळण वळण, हॉटेलिंग, पर्यटन, गगणचुंबी इमारती, शेअरबाजाराचा डोलणारा निर्देशांक पाहता भारताची प्रगती झालीच नाही, हे म्हणणे चुकीचे ठरेल. परंतु झालेल्या विकासाची फळे देशातल्या सर्वच घटकांना चाखता आली नाहीत. भारताची प्रगतीची बुलेट ट्रेन भरधाव तर धावते आहे, मात्र त्या बुलेट ट्रेनमध्ये ग्रामिण भारत दिसेनासा वाटतोय. प्रगतीच्या प्रवाहाबाहेरची बरिच ग्रामिण जनता असुनही दोन वेळेच्या जेवणासाठी तडफडतेय. अजुनही गरिब शेतकरी अस्मानी व सुलतानी संकटापुढे गुडगे टेकुन उभा आहे. त्यास आधार देण्यासाठी शासनाने अनेक प्रयत्न केलेत. परंतु ते प्रयत्न पुरेशे व पुर्णत्वाने झाले नाहीत. शेती व्यवसायाच्या व्यापारीकरणाचे प्रयत्न अनेक कारणांनी फोल ठरले. त्यामुळे शासकिय योजना व त्यांचा ग्रामिण भागावरिल परिणाम अभ्यासण्या हेतू प्रस्तुत संशोधन लेखात “नाशिक जिल्ह्यातील कृषी योजनांची नांदगाव तालुक्यातील उपयुक्तता” यावर चर्चा केली जात आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे

प्रस्तुत अध्ययनाचे मुख्य उद्दिष्टे नाशिक जिल्ह्यातील कृषी योजनांचा आढावा घेउन त्यांचा नांदगाव तालुक्यावर होणारा परिणाम शोधणे हे आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययन हे प्राथमिक व दुय्यम आकडेवारीवर आधारित आहे. प्राथमिक आकडेवारीसाठी नांदगाव तालुक्यातील ५ गावांतील प्रत्येकी ३० असे १५० शेतकऱ्यांची मुलाखत घेण्यात आली हे १५० शेतकरी साध्या यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीने निवडून प्रश्नावली भरून माहिती मिळवली. तर दुय्यम आकडेवारी ही आर्थिक व सामाजिक समालोचने, इतर संदर्भ ग्रंथ तथा सरकारी संकेत-स्थळांद्वारे गोळा केली आहे.

स्पष्टीकरण :

नाशिक जिल्हा महाराष्ट्र राज्यातील महत्वाचा भाग असुन गोदामाईचे उगम स्थान याच जिल्ह्यात आहे. नाशिक जिल्ह्याचे क्षेत्रफळ १५५३० चौ.कि.मी. आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या एकूण क्षेत्रापैकी ५.०४ टक्के क्षेत्र नाशिक जिल्ह्याने व्यापले असुन राज्यात क्षेत्रफळा बाबतीत तिसरा क्रमांक लागलो. २०११ च्या जनगणनेनुसार ६१.०७ लाख लोकसंख्या असणारा जिल्हा, राज्यात लोकसंख्या बाबतीत चौथा क्रमांक लागतो. जिल्ह्यात १५ तालुके व १९१९ खेडी असुन ४२.५२ टक्के लोक नागरी भागात राहतात. तसेच जिल्ह्यात ३१ डिसेंबर २०१४ अखेर नोंदणीकृत कारखान्यांची संख्या २१२४ इतकी असुन नाशिक रोड येथे भारत प्रतिभुती मुद्राणालय, चलाथ पत्र मुद्राणालय, ओझर येथे बिग विमान प्रकल्प, देवळाली येथे तोफखाना प्रकल्प, एकलहरे येथे औष्णिक वीजनिर्मिती केंद्र असे नावाजलेले प्रकल्प जिल्ह्यात आहेत.

जिल्ह्यात नाशिक, ईगतपुरी, त्र्यंबक, दिंडोरी, पेठ, निफाड, सिन्नर, येवला, नांदगाव, मालेगाव, कळवण, सुरगाणा, बागलाण, चांदवड व देवळा असे १५ तालुके असुन प्रत्येक तालुक्याची भौगोलीक वैशिष्ट्ये वेगवेगळी आहेत त्यातुनच जिल्ह्याच्या प्रगतीत असमानता आढळून येते. कसमादे पट्टा कांदा लागवडी आशियात प्रसिद्ध असुन राज्यातील कांदा उत्पादनाच्या ६० टक्के पेक्षा अधिक उत्पादन नाशिक जिल्ह्यात होते.

नाशिक जिल्ह्याच्या प्रगतीसाठी शासनामार्फत अनेक प्रयत्न झाले. अनेक प्रोत्साहन पर योजना राबविल्या गेल्या. अशा योजनांची माहिती थोडक्यात पुढीलप्रमाणे -

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शेतीसंबंधी महाराष्ट्र व नाशिक जिल्ह्यांसाठी विविध योजनांकरिता देण्यात आलेले अनुदान (लाख रु)

	वर्षे	2011-12		2012-13		2013-14		2014-15		2015-16		2016-17	
अक्र	योजना	नाशिक	महाराष्ट्र	नाशिक	महाराष्ट्र	नाशिक	महाराष्ट्र	नाशिक	महाराष्ट्र	नाशिक	महाराष्ट्र	नाशिक	महाराष्ट्र
1	राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान अंतर्गत भरडधान्य उत्पादन कार्यक्रम	18.7 (4.9)	380.9	10.5 (5)	211	6.5 (6.2)	105	5.6 (3.9)	143.8	5.6 (3.9)	143.8	-	262
2	बीज घटक निहाय वितरित केलेल्या अनुदान योजना	1.9 (9.6)	19.7	9.2 (3.8)	240	523 (11.0)	4747	-	-	-	-	-	-
3	कोरडवाहु शेती अभियान	-	-	264 (3.3)	8000	1023 (8.5)	12000	458 (4.1)	11250	85.6 (2.8)	3029	-	-
4	राष्ट्रीय कृषी विकास योजने अंतर्गत फलोत्पादन गणना	0.2 (2.4)	8.25	25.2 17.8	141.5	-	-	-	-	-	-	-	-
5	रोजगार हमी योजनेशी निगडित फळलागवड कार्यक्रम	-	6710	1369 (12.5)	10936	1288 (12.6)	10240	1086 (20.8)	5232	422 (19.7)	2139	-	-
6	राष्ट्रीय सुक्ष्म सिंचन अभियान	1406 (5.2)	27240	665 (4.0)	16470	2167 (7.7)	28226	1645 (10.1)	16262	596 (5.5)	10871	-	-
7	केंद्रपुरस्कृत कापूस विकास योजना	2.1 (0.8)	251	-	-	7.9 (3.6)	219	11.1 (1.9)	595	-	216	-	-
8	केंद्रपुरस्कृत उस विकास योजना	29.6 (4.2)	712			38 (2.6)	1450	52 (3.9)	1324	-	-		
9	राष्ट्रीय कृषी विकास योजना							12.75 (0.6)	2300	7.9 (1.4)	547		
10	कृषी यांत्रिकीकरण उप-अभियान							138 (4.6)	3018	107 (4.7)	2296	127 (5.1)	2500
11	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान			9978 (15.3)	65276	604	-	1116 (22.3)	5000				
12	अनुसूचित जाती उपयोजना(विशेष घटक योजना)	311 (3.8)	8120	302 (2.1)	14403	402 (2.5)	16378	310 (1.8)	17639	230 (1.2)	19118	199 (1.1)	19634
13	हवामान आधारित फळपिक विमा योजना	1196 (31.9)	3752	1064 (11.7)	9095	202 (8.5)	2374	522 (9.5)	5475	837 (5.7)	14578		

संदर्भ : krushi.maharashtra.in

टिप-कंसातील आकडे नाशिक जिल्ह्यातील अनुदानाचे महाराष्ट्रातील अनुदानाशी असणारे प्रमाण दर्शवितात.

वरिल तक्त्यानुसार राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान अंतर्गत भरडधान्य उत्पादन कार्यक्रमासाठी देण्यात येणारे अनुदान 2011-12 पासून 2015-16 पर्यंत घटतांना आढळते. महाराष्ट्र राज्याच्या अनुदानात नाशिक जिल्ह्याचा वाटा कमी होताना आढळतो. बीज घटक निहाय देण्यात येणारे अनुदान 2011-12 पासून 2013-14 पर्यंत वाढत गेल्याचे दिसते व त्या अनुदान रकमेतील नाशिक जिल्ह्याचा वाटा ही वाढल्याचे आढळते.

कोरडवाहू शेती अभियानासाठी महाराष्ट्राला 2012-13 मध्ये 80.00 कोटी रु. प्राप्त झाले. 2014-15 मध्ये हे अनुदान 112.5 कोटी रु. पर्यंत वाढले मात्र 2015-16 मध्ये ते 30.21 कोटी पर्यंत घसरले. नाशिक जिल्ह्यासही 2012-13 मध्ये 2.64 कोटी रु. प्राप्त झाले होते ते 2013-14 मध्ये 10.23 कोटी झाले. पण 2015-16 मध्ये ते 85 लाख पर्यंत कमी झाले.

रोजगार हमी योजने अंतर्गत फळलागवड कार्यक्रमासाठी महाराष्ट्र राज्यात 2011-12 मध्ये 67.1 कोटी रु. अनुदान दिले. ते 2013-14 मध्ये 102.4 कोटी पर्यंत वाढले पण पुढे ते 2015-16 मध्ये 21.4 कोटी रु. पर्यंत कमी झाले. यासाठी देण्यात येणाऱ्या अनुदानात नाशिक जिल्ह्याचा वाटा 20 टक्के पर्यंत असल्याचे दिसते रो.ह. योजनेअंतर्गत 2013-14 मध्ये नाशिक जिल्ह्यास 13.69 कोटी अनुदान प्राप्त झाले होते ते 2015-16 पर्यंत 4.2 कोटी पर्यंत घटले. राष्ट्रीय सुक्ष्म सिंचन अभियानासाठी 2011-12 मध्ये महाराष्ट्र राज्यात 272.4 कोटी रुपये अनुदान दिले, ते 2015-16 मध्ये 108.7 कोटीपर्यंत घटले. नाशिक जिल्ह्यातही 2011-12 मध्ये 14.06 कोटी मिळणारे अनुदान 2015-16 मध्ये 5.9 कोटी इतके घटले.

केंद्रपुरस्कृत कापूस व उस विकासासाठी फारसे अनुदान दिले गेले नाहीत. मात्र एकात्मिक फलोत्पादन विकासासाठी 2012-13 मध्ये 652.76 कोटी अनुदान दिले ते 2015-16 मध्ये 50 कोटी पर्यंत कमी झाले. या कारणासाठी देण्यात येणाऱ्या अनुदानात नाशिक जिल्ह्याचा वाटा 15 ते 20 टक्के पर्यंत होता. 2012-13 मध्ये नाशिक जिल्ह्यास 99.78 कोटी मिळाले होते ते 2014-15 मध्ये 11.16 कोटी पर्यंत घटले. राष्ट्रीय कृषी विकास योजना व कृषी यांत्रिकीकरण उप अभियान अंतर्गत फारसा निधी विकसित झाला नाही.

अनुसूचित जाती उपयोजनासाठी 2011-12 मध्ये राज्यास 81.2 कोटी अनुदान प्राप्त झाले होते. ते 2016-17 वर्षी 196.34 कोटी पर्यंत वाढले. नाशिक जिल्ह्यात या दोन वर्षांत अनुक्रमे 3.11 कोटी वरून 2015-16 पर्यंत 8.37 कोटी रु. पर्यंत घटले. हवामान आधारित फळपिक विमा योजना अंतर्गत 2011-12 मध्ये महाराष्ट्रात 37.52 कोटी रु. अनुदान मिळाले ते 2015-16 मध्ये 145.78 कोटी पर्यंत वाढले. नाशिक जिल्ह्यास 11.86 कोटी 2011-12 मध्ये मिळाले ते 2015-16 मध्ये 8.37 कोटी रु पर्यंत घटले.

वरील तक्त्यानुसार महत्वाची गोष्ट लक्षात येते कि, विभिन्न योजनांपैकी नाशिक जिल्ह्यांत फळपिक आधारित योजनांचा अधिक फायदा मिळालेला आहे. त्यात रोजगार हमी योजनेशी निगडित फळलागवड कार्यक्रम, एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान व हवामान आधारित फळपिक विमा योजना साठी राज्यातील अनुदान रकमेत नाशिक जिल्ह्यांचा मोठा वाटा मिळत गेला आहे.

या व्यतिरिक्त अनेक कारणांसाठी नाशिक जिल्ह्यास अनुदान प्राप्त झाले. राष्ट्रीय कृषी विमा योजनेअंतर्गत राज्यास 2015-16 मध्ये 3436117 शेतकऱ्यांनी भाग घेतला त्यापैकी 2687613 लाभार्थ्यांना 893.8 कोटी रु. प्राप्त झाले. या योजने अंतर्गत नाशिक जिल्ह्यास 144 लाभार्थ्यांना 66.45 लाख रु. भरपाई प्राप्त झाली.

मृदासंधारण व पाणलोट क्षेत्र व्यवस्थापन अंतर्गत महाराष्ट्रास 2014-15 मध्ये 40 कोटी अनुदान मिळाले ते 2015-16 मध्ये 41.66 कोटी झाले. या दोन वर्षांत नाशिक जिल्ह्यास अनुक्रमे 1.97 कोटी वरून 1.6 कोटी रु. अनुदान प्राप्त झाले.

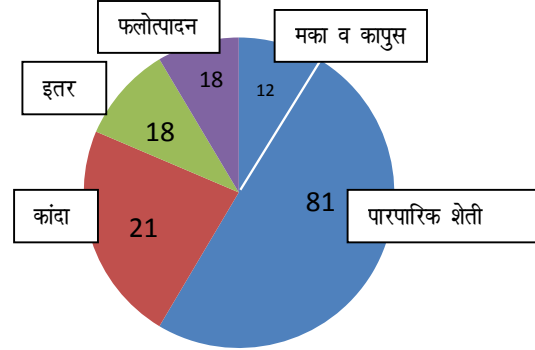
गेल्या वर्षी “छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना-2017” नुसार राज्य शासनाने 34000 कोटी रुपयांची कर्जमाफी जाहिर केली. राज्यभरातील 89 लाख शेतकऱ्यांपैकी नाशिक जिल्ह्यातील 136569 शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ मिळेल असा अंदाज आहे.

या व अशा अनेक योजना महाराष्ट्र राज्य व नाशिक जिल्ह्याच्या विकासासाठी राबवल्या गेल्या नाशिक जिल्ह्याचा विचार करता जिल्हा सुजलाम सुफलामच आहे परंतु वरिल शासकिय कृषी योजनांचा सर्वच तालुक्यांना फायदा झालेला नाही.

अभ्यासासाठी नांदगाव तालुक्यावर परिणाम अभ्यासण्याचा मानस ठेवून नांदगाव तालुक्यातील वेगवेगळ्या भागातील 5 गावांतील प्रत्येक 30 शेतकरी असे एकूण 150 शेतकऱ्यांकडून प्रश्नावलीनुसार माहिती गोळा केली हे 150 शेतकरी निवडतांना साध्या यादृच्छिक नमुना निवड पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. या 150 शेतकऱ्यांकडून जमवलेल्या माहितीच्या आधार शासकिय योजनांचा नांदगाव तालुक्यास मिळालेल्या लाभाचा अभ्यास करण्यात आला. अभ्यासासाठी 150 शेतकऱ्यांपैकी 99 शेतकरी सिमान्त, 30 मध्यम व 21 मोठे शेतकरी निवडले गेले, त्यानुसार मिळालेली माहिती पुढीलप्रमाणे-

1. **शेतजमिनीचे स्वरूप** - 150 शेतकऱ्यांपैकी 87 शेतकरी जिरायती शेती करतांना आढळले उर्वरित 63 शेतकरी बागायती करू शकले. नांदगाव तालुका तसा भौगोलिक दृष्ट्या उपेक्षितेला आहे. नदी प्रवाहाचा फारसा लाभ न मिळाल्याने व जलप्रकल्प पुरेसे नसल्याने जिरायती शेतीचे अधिक प्रमाण आढळते.
2. **पिकांचा प्रकार** - नांदगाव तालुक्यातील सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या 150 शेतकऱ्यांपैकी 81 शेतकरी पारंपारिक शेती करित असतांना आढळला. त्यात अन्नधान्य व कडधान्य पिकांचे प्रमाण अधिक आढळले केवळ 69 शेतकरी व्यापारी पिक

करतांना दिसले. त्यात ही व्यापारी पिक घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचा मोठा वाटा आहे. व्यापारी पिकात मका, कापूस, कांदा या पिकांचे प्रमाण अधिक आढळते. गेल्या 5 वर्षांत डाळिंब या फळपिकांची लागवड वाढत असल्याचे दिसून आले.

3. **रोजगाराचे स्वरूप** - अभ्यासासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांपैकी 63 शेतकऱ्यांनाच कायम रोजगार प्राप्त होत होता 87 शेतकरी हंगामी बेरोजगारी सहन करतांना दिसले. बागायतदार शेतकऱ्यांना वर्षभर रोजगार मिळतो पण इतरांना इतर मौसमात रोजगार प्राप्तीसाठी वणवण करावी लागले. काही शेतकरी उस तोडणी साठी अन्यत्र पलायन करतात. सरकारच्या रोजगार हमी योजनेतुनही लाभ मिळवणारे शेतकरी होते मात्र एकूण तालुक्यात बेरोजगारीचा प्रश्न तोंड आ करुन उभा असल्याचे अभ्यासांती कळाले.
4. **शासकिय योजनांचा लाभ**- अभ्यासासाठी निवडलेल्या 150 शेतकऱ्यांपैकी शासकीय योजनेचा लाभ 126 शेतकऱ्यांना झाला. हा लाभ विभिन्न स्वरूपाचा, विभिन्न रकमेचा व विभिन्न कारणांसाठी मिळाला 24 शेतकऱ्यांना शासकिय योजनांचा अजिबातच लाभ मिळाला नाही. त्यात एक गोष्ट आढळून आली ती अशी की, या शेतकऱ्यांना शासकिय योजनेविषयी काहीच माहिती मिळालेली नाही. सिमांत, अशिक्षित शेतकऱ्यांना बऱ्याच योजना कळतच नाहीत. किंवा त्यांचा अज्ञानाचा फायदा अन्य शेतकरीच घेत असतात
5. **कोणकोणत्या पिकास अनुदान** - 50 शेतकऱ्यांना त्यांच्या वेगवेगळ्या पिकांना हंगामानुसार आर्थिक मदत मिळाली ती तक्त्याच्या आधारे अधिक स्पष्ट होईल.

पिक निहाय अनुदान प्राप्त शेतकरी

पिके	परंपारिक पिके	व्यापारी पिके				
	अन्नधान्य व कडधान्य	कांदा	कापूस	मका	फलोत्पादन	इतर
शेतकरी	87	21	9	3	18	12

त्यात अनुदानाच्या रकमेनुसार शेतकऱ्यांचे प्रमाण

5000 पेक्षा कमी अनुदान- 93 शेतकरी

5000-10000 रु अनुदान - 30 शेतकरी

10000 पेक्षा जास्त अनुदान - 27 शेतकरी

6. **पतपुरवडा सुविधा** - अभ्यासासाठी निवडलेल्या शेतकऱ्यांना वेगवेगळ्या मार्गांनी पतपुरवडा झालेला आढळून आला. त्यात सहकारी बँकाचा मोठा वाटा असल्याचे दिसून आले काही शेतकऱ्यांनी दोनापेक्षा जास्त मार्गाने कर्ज घेतले.
सहकारी बँक- 111
राष्ट्रीयीकृत बँक- 33
खाजगी बँक - 00
इतर मार्ग- 6
7. **कर्जमाफीचा लाभ** - गेल्या वर्षी झालेल्या कर्जमाफीचा फायदा बऱ्याच शेतकऱ्यांना झाला. अभ्यासासाठी निवडलेल्या 126 शेतकऱ्यांना लाभ झाला.उर्वरित 24 शेतकऱ्यांपैकी 15 शेतकऱ्यांनी गेल्या काही वर्षांत कर्ज काढले नव्हते तर 09

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शेतकऱ्यांनी (मोठ्या शेतकऱ्यांनी) कर्जमाफ रकमेपेक्षा खुपच जास्त कर्ज थकबाकी वाढवलेली आढळली कर्जमाफीच्या रकमेनुसार शेतकऱ्यांची संख्या पुढिल प्रमाणे.

तक्त्यानुसार 50000 च्या आत कर्ज असणारे शेतकरी 78 होते हे सिमान्त व मध्यम शेतकरी असून 150000 पेक्षा अधिक कर्ज असणारे मोठे शेतकरी होते.

8. **शासकिय योजनांबाबत संतुष्टी** -शासनाच्या विभिन्न योजना किती समाधान कारक आहे हे जाण्याचा प्रयत्न केला त्यात पुर्ण समाधानी शेतकरी - 90
अशतः समाधानी शेतकरी - 45
अजिबात समाधानी नसणारे शेतकरी - 15

असे पाहता नाशिक जिल्ह्यातील विभिन्न शासकिय योजनांचा सर्वांना फायदा झाला असे नव्हे. बराच ग्रामिण भाग अजूनही वंचित आहे, असे आढळते. परंतु शासनाच्या वेगवेगळ्या कल्याणकारी योजना फायदा होतांना दिसून आला त्यात असून वृद्धी व्हावी असे वाटते.

निष्कर्ष

1. महाराष्ट्र राज्यात विभिन्न कारणांसाठी देण्यात येणारे अनुदान 2015-16 नंतर कमी-कमी होतांना दिसले. त्यात नाशिक जिल्ह्याला मिळणारे अनुदान झपाट्याने कमी कमी होत गेले.
2. महाराष्ट्रातील विभिन्न योजनांपैकी नाशिक जिल्ह्यांत फळ आधारित योजनांचा अधिक लाभ मिळाला. त्यात रोजगार हमी योजनेशी निगडित फळ बाग लागवड कार्यक्रम, एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान व हवामान आधारित फळ पिक विमा योजने करिता अधिक अनुदानाची प्राप्ती झाली.
3. नांदगाव तालुक्याच्या अभ्यास केला असता शेतीची पारंपारिकता दिसते. शेतीच्या व्यापारीकरणास पुरक संधी पुरेशा प्रमाणात नसल्याचे दिसते.
4. नांदगाव तालुक्यातील रोजगाराचे स्वरूप फारसे बदलले नसले तरी शासकीय योजनांमुळे पुढिल काळात रोजगार वाढीस संधी दिसते.
5. योजनांसंबंधी अज्ञान कमी झाल्यास शासकिय योजनांचा फायदा होईल. कर्जमाफी व अन्य योजनांमुळे नांदगावातील जिवनशैली बदलू शकते.
6. सिंचनाच्या बाबतीत मात्र नांदगाव तालुका उपेक्षित दिसला. त्यासाठी दिर्घकालीन उपायोजना होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ

1. Economic Survey of Maharashtra – 2016-17
2. जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन नाशिक - 2010 ते 16
3. अर्थवेध - मुक्ता जहागिरदार
4. कृषी पणन मित्र जुन 1998. पान. 24.
5. Research link 85- April 2011 – Page 164
6. शेतकरी मासिक

शासकीय योजना व ग्रामीण आधारभूत संरचना**श्री अमोल अरूण पगार**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव

प्रस्तावना :-

भारत हा जगातील सगळ्यात मोठी लोकशाही व्यवस्था असणारा देश असून जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची लोकसंख्या भारताची आहे तर भारताबाबत सर्वाधिक तरूणांचा देश म्हणून भारत ओळखला जातो. जलद विकासाच्या मार्गावर असणारी अर्थव्यवस्था अशी सध्याची भारताची ख्याती आहे. त्याचसोबत शहरी इंडीया व ग्रामीण भारत असे सुद्धा संबोधन भारताबाबत वापरले जाते त्याचे कारण ही तसेच आहे. एकूण लोकसंख्येच्या 68.84 टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भारतात राहत असून भारतात सुमारे 6 लाख 49 हजार खेडी आहेत. राष्ट्रपिता महात्मा गांधी नेहमी म्हणायचे की, "खरा भारत खेड्यामध्ये राहतो." जो पर्यंत खेडी समृद्ध होत नाही तोपर्यंत देशाचा विकास होणार नाही.

भारताला 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले. 26 जानेवारी 1950 रोजी भारत प्रजासत्ताक गणराज्य बनले. भारतीय संविधानाने 'कल्याणकारी राज्य' (Welfare State) ही संकल्पना स्विकाली आणि समाजवादाकडे झुकलेल्या मिश्र अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला. कल्याणकारी राज्यांमध्ये जनतेच्या कल्याणाची /हिताची जबाबदारी ही शासनावर असते. आणि म्हणूनच भारतातील विविध शासनकर्त्यांनी भारताच्या विशेषतः ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी केंद्रबिंदू मानून अनेक योजना आखल्या. ग्रामीण विकासाचे प्रमुख ध्येय हे ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानाचा स्तर उंचावणे, त्यांना उत्तम दर्जा प्राप्त करून देणे. त्यांना सहज उपलब्ध होतील अशा पायाभूत सुविधा मिळवून देणे हे गरजेचे आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात शासकीय योजनांच्या माध्यमातून भारतातील ग्रामीण पायाभूत आधारभूत संरचनांच्या विकासावर प्रकाश टाकण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाचा उद्देश :-

- 1) ग्रामीण भागातील आधारभूत संरचनेची स्थिती जाणून घेणे.
- 2) शासकीय योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण आधारभूत संरचनांचा झालेल्या विकासाचा आढावा घेणे.
- 3) ग्रामीण आधारभूत संरचनेच्या विकासाचे मूल्यामापन करणे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम स्वरूपाच्या साधन सामग्रीचा वापर करण्यात आला असून त्यासाठी कांही निवडक संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, संशोधन पत्रिका, शासकीय अहवाल, वर्तमानपत्र व इंटरनेटवर उपलब्ध माहितीच्या आधार घेण्यात आला आहे.

विषय विवेचन :-

आधारभूत संरचना म्हटले की, रस्ते, पाणी पुरवठा, वीजपुरवठा, दळणवळणाची साधने, आरोग्य, शिक्षण इ. बाबी येतात. या घटकांच्या विकासावरच मानवी विकासाची आधारशिला अवलंबून असते. भारतातील ग्रामीण भागात या आधारभूत संरचनांची स्थिती स्वातंत्र्योत्तर काळापेक्षा सद्यस्थितीत सुधारल्याचे चित्र दिसते. परंतु शहरांशी व विदेशांशी तुलना केल्यास ती फार तोकडी वाटू लागतात. तसेच गुणात्मक दृष्ट्या फार कमी प्रतीच्या आहेत. ग्रामीण भागाचा सर्वांगीण विकास ह्या आधारभूत संरचनेवर अवलंबून आहे.

आर्थिक आधारभूत संरचना :-**1) ग्रामीण रस्ते :-**

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा मुख्य गाभा ग्रामीण अर्थव्यवस्था असून तिला जोडण्याचे मुख्य काम रस्ते करतात. भारतात व्यापाराच्या दृष्टीने प्राचीन काळापासून रस्त्यांना विशेष महत्त्व आहे. भारतीय उपखंडात पहिला रस्ता इ.स. पूर्व 4000 मध्ये हडप्पा-मोहंजोदडोत दगडी विटांनी बांधला गेला होता. आज भारतातील रस्त्याचे जाळे अमेरिकेनंतर सर्वात मोठे दुसऱ्या क्रमांकाचे जाळे आहे. तर 1000 किमी क्षेत्रामागे 29.2 किमी लांबीचे राष्ट्रीय महामार्ग आहेत.

भारत सरकारने ग्रामीण पायाभूत सोईचा विकास साधण्यासाठी भारत निर्माण योजनेमध्ये एक आराखडा तयार केला. त्यामुळे गेल्या आठ वर्षांत देशातील रस्ते विकासात प्रतिवर्षी 1.25 लाख किमी रस्त्यांची भर पडत आहे. भारतात सध्या 4.42 दशलक्ष किमी पेक्षा जास्त रस्त्यांचे जाळे आहे. 2012 च्या आर्थिक पाहणीनुसार अजूनही देशातील 3,30,000 वस्त्यांना रस्ते उपलब्ध नाहीत व बऱ्याच ठिकाणी कच्चे रस्ते उपलब्ध आहेत. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत नोव्हेंबर 2010 पर्यंत 73651 वसाहतींना आणि वस्त्यांना रस्त्यांनी जोडण्यात आले आहे. तर 163548 किमी लांबीच्या रस्त्यांची सुधारणा झालेली आहे. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेअंतर्गत 2012 पर्यंत 4.41 लाख किमी लांबीचे रस्ते तयार करण्यात आले. या रस्त्यावर एकूण 1,26,937 कोट रुपये खर्च झाला.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

2) ग्रामीण वीजपुरवठा :-

उर्जेची ग्रामीण भागातील मागणी सतत वाढत आहे. उर्जेची वैश्विक उपलब्धता ही विकासाचा वेग वाढवण्यासाठी सर्वसमावेशक विकासासाठी अत्यंत महत्वाची बाब आहे. जगाच्या एकूण लोकसंख्येच्या 17.5 टक्के लोकसंख्या भारतात राहते परंतु उर्जा वापराचा वाटा मात्र 4.2 टक्के एवढा कमी आहे. भारतातील एकूण खेड्यांपैकी 21 टक्के खेडी आणि 50 टक्के ग्रामीण घरांचे अजूनही विद्युतीकरण झालेले नाही. त्याचप्रमाणे ग्रामीण आणि शहरी भागादरम्यान दरडोई उर्जेच्या वापरामध्ये बरीच तफावत आहे. 75 टक्के ग्रामीण कुटूंब स्वयंपाकासाठी जळणावर अवलंबून आहेत. 10 टक्के शेणाच्या गोवऱ्या वापरतात आणि 5 टक्के एलपीजी वापरतात. याऊलट 22 टक्के केरोसीन वापरतात. त्यासाठी भारत सरकारने राजीव गांधी ग्रामीण विद्युतीकरण योजना सुरू केली. डिसेंबर 2011 पर्यंत 1,00,917 खेड्यांना या योजनेअंतर्गत विद्युत पुरवठ्याने जोडण्यात आले. तसेच दारिद्र्य रेषेखालील कुटूंबांना मोफत वीज कनेक्शन देण्याचे धोरण ठरविण्यात आले.

3) ग्रामीण दळणवळण यंत्रणा :-

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात संपूर्ण भारतभर पोष्टाचे जाळे पसरले. स्वातंत्र्यप्रसंगी भारतात 23344 पोष्ट कचेऱ्या होत्या. त्यापैकी 82 टक्के पोष्ट कचेऱ्या ग्रामीण भागात होत्या. सध्या जवळपास 1,39,074 टपाल कचेऱ्या ग्रामीण भागात असून संदेश वहनाबरोबरच 'बचत बँक' म्हणूनही पोष्ट कचेऱ्या काम करू लागल्या आहेत.

दूरध्वनी सेवेचा सर्वात जलद गतीने विकास होत असून दूरध्वनी धारकांची त्यातही स्मार्ट फोन धारकांच्या संख्या भारतात 30 कोटीपेक्षा जास्त आहे. शहरी भागात हे प्रमाण ग्रामीण भागाच्या मानाने जास्त आहे. अलिकडील काळात शासनाने डिजीटल इंडीया, कॅशलेस इंडीया, स्कील इंडीया या महत्वाकांक्षी योजना राबविण्यासाठी दूरध्वनी पुरवठा क्षेत्राच्या धोरणांमध्ये अमुलाग्र बदल केले असून त्यांचे चांगले सकारात्मक परिणाम दिसत आहेत. भारतात इंटरनेट वापरणाऱ्यांची संख्या जगात सगळ्यात जास्त गतीने वाढत आहे.

सामाजिक आधारभूत संरचना :-**1) आरोग्य :-**

आरोग्य ही सर्वात अनमोल संपत्ती आहे. भारतीय लोकांचे सर्वसाधारण आरोग्य निकृष्ट आहे. बहुतेक लोक वारंवार आजारी पडतात. ग्रामीण भागातील मोठ्या प्रमाणावर लोकसंख्या दारिद्र्यात जीवन जगते. आज असंख्य प्रकारचे रोग पसरलेले आहेत. कांही भयानक रोगांवर तर इलाजच शक्य नाही. लोकांचे आरोग्य चांगले रहावे यासाठी सरकार ग्रामीण भागात शासकीय रुग्णालये चालवते. गाव तिथे आरोग्य सेवकांची नेमणूक शासन करते. पोलिओ सारख्या रोगांचे संपूर्ण उच्चटण आपल्या देशातून झाले आहे. भारतात ग्रामीण आरोग्याचा प्रश्न खूप गंभीर आहे. कारण पौष्टीक अन्नाचा अभाव, अपुऱ्या औषधसोयी, निकृष्ट राहणीमान, अस्वच्छ पाणीपुरवठा, अस्वच्छ परिसर इ. कारणे जास्त जबाबदार आहेत. सरकारने त्यासाठी राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य मंडळाची स्थापना केली असून खेड्यापाड्यांमध्ये औषध व डॉक्टरांच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. ग्रामीण भागातील गरीबांसाठी राजीव गांधी जीवननदायी आरोग्य योजनेतून दुर्धर आजारांवर मोफत शस्त्रक्रिया केली जाते.

2) शिक्षण :-

संतुलित सामाजिक आणि आर्थिक विकासात शिक्षणाची भूमिका महत्वाची असते. व्यक्तिगत आणि सामुदायिक अधिकार प्राप्तीच्या संधी शिक्षणामुळे उपलब्ध होतात. शिक्षणामुळे लोक कुशल व ज्ञानाने सक्षम बनतात. भारतात-1950 ते 1980 शिक्षणावरील खर्च स्थिर होता. नंतरच्या काळात त्यात वाढ झाली. विशेषतः जागतिकीकरणानंतर जगभरातील शिक्षणाची दारे खुली झालीत. स्पर्धा वाढल्याने शिक्षणाच दर्जा सुधारण्यासाठी ग्रामीण शिक्षणासाठी 'राष्ट्रीय सर्वशिक्षा अभियान' प्रौढ साक्षरता मिशन, नवीन शैक्षणिक धोरणांचा स्वीकार करण्यात आला. ग्रामीण भागातील शिक्षणाचा टक्का आजही कमी आहे. शाळाबाह्य मुलांचा प्रश्न, बालकामगार समस्या इ. ग्रामीण शिक्षणातील अडचणी आहेत.

3) ग्रामीण पाणी पुरवठा :-

भारतात शासकीय आकडेवारीप्रमाणे 88 टक्के लोकांना पाण्याचा पुरवठा सुरक्षित स्रोतांद्वारे केला जातो. परंतु त्यापैकी फक्त 25 टक्के लोकांनाच असे पाणी अंगणापर्यंत प्राप्त होते. इतरांना मात्र त्यातही महिला व मुलींना पाण्यासाठी पायपीट करावी लागते. सरासरी दिवसाला महिला व मुली पाण्यासाठी 1.6 तास खर्ची घालतात. यामुळे पाण्याचा अपुरा पुरवठा, महिला मुली यांचा वेळेचा होणारा अपव्यय तसेच शारीरिक जखमा, शाळेतून गळती यासारखे परिणाम देखील घडून येतात. सर्वात महत्वाचे म्हणजे महिला व मुलींना आपल्या प्रतिष्ठेसोबत तडजोड करावी लागते. याबरोबर ग्रामीण व शहरी विषमता येथे सुद्धा अनुभवण्यास येते. 80 टक्के शहरी लोकांना पाईपद्वारे पाणीपुरवठा होते तर हेच प्रमाण ग्रामीण भागामध्ये 29 टक्के आहे. सरकार निरनिराळ्या योजना व प्रकल्पांद्वारे

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अधिकाधिक पिण्याचे पाणी पोहचविण्याचा त्यातही शुध्द पाणी पोहचविण्याचा प्रयत्न करत असून मोठ्या प्रमाणावर अनुदाने सरकारतर्फे दिली जात आहेत. राष्ट्रीय पेयजल मिशनचे कार्य यात उल्लेखनीय आहे.

कोणत्याही देशाची आर्थिक प्रगती त्या देशातील शेती, उद्योग, व्यापार यांच्या विकासावर अवलंबून असते. शेती, उद्योग यांच्या जलद विकासाकरीता, रस्ते, रेल्वे, वीजपुरठा, पाणी पुरवठा, दळवळण साधने इत्यादी सोयी सुविधा आवश्यक असतात. या सुविधा उपलब्ध झाल्या नाहीत तर आर्थिक विकासात अडचणी निर्माण होतात.

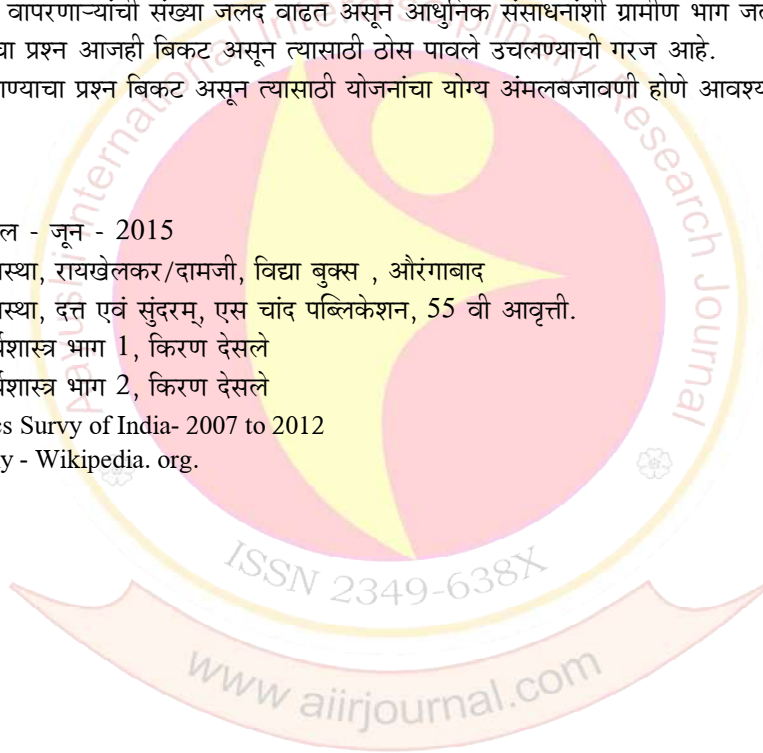
भारतातील पायाभूत सुविधांची स्थिती अत्यंत दयनीय असून त्यामुळे शहरी करणाचा वेग वाढत आहे. खेडे ओस पडत आहेत. त्यासाठी ग्रामीण आधारभूत सेवांचा दर्जा सुधारण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष व उपाययोजना :-

- 1) रस्ते हा आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला गतीमान करणारा अत्यंत महत्त्वाचा घटक असून ग्रामीण भारतात मजबुत व टिकाऊ रस्त्यांची बांधणी करणे आवश्यक असून प्रत्येक गाव रस्त्यांशी जोडणे आवश्यक आहे.
- 2) ग्रामीण वीजेचा दरडोई वापर कमी असून भारतात 100 टक्के वीज जोडणी करणे गरजेचे आहे.
- 3) भारतात दूरध्वनी वापरणाऱ्यांची संख्या जलद वाढत असून आधुनिक संसाधनांशी ग्रामीण भाग जलद गतीने जोडला जात आहे.
- 4) ग्रामीण आरोग्याचा प्रश्न आजही बिकट असून त्यासाठी ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे.
- 5) ग्रामीण भागात पाण्याचा प्रश्न बिकट असून त्यासाठी योजनांचा योग्य अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची :-

- 1) अर्थसंवाद - एप्रिल - जून - 2015
- 2) भारतीय अर्थव्यवस्था, रायखेलकर/दामजी, विद्या बुक्स , औरंगाबाद
- 3) भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त एवं सुंदरम्, एस चांद पब्लिकेशन, 55 वी आवृत्ती.
- 4) स्पर्धा परीक्षा-अर्थशास्त्र भाग 1, किरण देसले
- 5) स्पर्धा परीक्षा-अर्थशास्त्र भाग 2, किरण देसले
- 6) Soci-Economics Survy of India- 2007 to 2012
- 7) Indian Economy - Wikipedia. org.

वस्तु व सेवा कराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन**प्रा.डॉ.रविंद्र पुंडलिक पाटील**

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

गंगामाई एज्युकेशन ट्रस्टचे कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
नगांव, ता. जि. धुळे.**प्रस्तावना :-**

भारतीय संघ राज्यात केंद्र सरकार, राज्यसरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था असे तीन प्रकारचे सरकार कार्य करतात. भारताने स्वातंत्र्योत्तर काळात कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्विकारली. कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करण्यासाठी सरकारला विविध विकासात्मक आणि विकासेतर खर्च करावा लागतो, हा खर्च भागविण्यासाठी सरकारला उत्पन्न मिळावावे लागते. सरकारला हे उत्पन्न कर आणि करेतर मार्गांनी मिळते. देशाच्या प्रभावी व्यवस्थापनासाठी आवश्यक असणारी आर्थिक तरतुद प्रामुख्याने ज्या स्रोताच्या माध्यमातून उभी केली जाते ती म्हणजे देशाची कर व्यवस्था होय. कर दोन प्रकारचे असतात प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्षकर, त्यातही काही विषयावर कर लावण्याचा अधिकार केंद्राला तर काहीवर राज्यसरकारला आहेत. याऐवजी एकच कर केंद्राने लावायचा आणि त्याचे केंद्र आणि राज्यात विभाजन करायचे असा सोपा पर्याय सर्वांना आकर्षक वाटतो पण ते व्यवहार्य नाही. असे केल्यास राज्यसरकारे केंद्राचे अंकित होतील हे लक्षात घेवुन केंद्र आणि राज्य दोघांनी स्वतंत्रपणे कर गोळा करण्याचा अधिकार असेल अशी द्विस्तरीय जीएसटी कर योजना सर्वानमुते मान्य करण्यात आली. पुरवठ्याच्या सर्व व्यवहारावर केंद्र आणि राज्य दोघेही कर आकारू शकतील अशी व्यवस्था यात आहे. वस्तु व सेवाकर भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या सुधारणांचे महत्वपूर्ण पाऊल आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या अनेक करांच्या एकत्रीकरणामुळे दुहेरी कर आकारणीचा होणारा दुष्परीणाम कमी होऊन संपूर्ण देशात एकत्रीत कर पद्धतीचा मार्ग मोकळा झाला आहे.

स्वातंत्र्याच्या ७० वर्षांत सर्वात मोठी कर सुधारणा असे जीएसटी चे वर्णन केले जात आहे. गेली अनेक वर्षे केंद्र व राज्य अर्थसंकल्पात जीएसटीचा उल्लेख कर व्यवस्थेतील क्रांतीकारी बदल असा होत राहीला, मात्र कायदेमंडळात जीएसटीला कायदेशीर स्वरूप मिळविण्यासाठी जवळपास १३ ते १४ वर्षे वाट पाहावी लागली भारतातच नव्हे तर संपूर्ण जगात भारताच्या जीएसटीचे प्रारूप औत्सुक्याचा विषय ठरला आहे. कारण भारसारख्या विविध घटक राज्य असलेल्या प्रचंड लोकसंख्येच्या देशासाठी एकसुत्री कर प्रणालीची मांडणी हेच एक मोठे आव्हान आहे. प्रस्तुत शोध निबंधात जीएसटी कर प्रणालीचे सविस्तर विश्लेषणात्मक अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विषयाचे महत्त्व :- जगातल्या कोणत्याही संघराज्यीय व्यवस्थेत आणि भारतासारख्या खंडप्राय देशात वस्तु व सेवाकर नाही. वस्तु व सेवाकर लागल्याने अनेक अप्रत्यक्ष करांच्या जोखाडातून भारतीयांची सुटका होणार असल्याने या विषयाचे अध्ययन महत्वाचे ठरते.

उद्दिष्टे :-

- १) वस्तु व सेवा कर संरचनेचे अध्ययन करणे.
- २) वस्तु व सेवा करांच्या परिणामांचे अध्ययन.

गृहितके :-

- १) वस्तु व सेवा कर यामुळे एक देश एक कर या संकल्पनेला छेद दिला आहे.
- २) वस्तु सेवा करांमुळे अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर परिणाम झाला आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी द्वितीय स्रोताचा वापर केलेला आहे. त्यात संदर्भग्रंथ, नियतकालिके, साप्ताहिके मासिके, वर्तमान पत्र व वेब साईट या द्वारा माहितीचे संकलन केलेले आहे.

सन १९८६ साली विश्वनाथ प्रतापसिंग यांनी अप्रत्यक्ष कररचनेत सुसुत्रता आणण्यासाठी आधुनिक व्हॅट कराची पद्धत सुरु केली. पुढे १९९९ मध्ये अटल बिहारी वाजपेयींच्या काळात जीएसटी संकल्पना पहिल्यांदाच चर्चेत आली, त्यांनी एक बैठक बोलावली त्या बैठकित RBI चे माजी गव्हर्नर आई.जी.पटेल, बीमल राजन व सी रंगराजन उपस्थित होते. यात त्यावेळच्या एनडीए सरकारने पश्चिम बंगालचे अर्थमंत्री असिमदास गुप्ता यांना जीएसटी मॉडेल तयार करण्यास सांगितले पुढे २००३ मध्ये विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक टास्कफोर्स नेमण्यात आले, त्या टास्कफोर्सचे मुख्यकाम कर रचनेत सुधारणा घडवून आणणे होते. केळकर समितीने २००५ मध्ये जीएसटी लावण्या संदर्भात शिफारस केली. पुढे युपीए सरकारच्या काळात १ एप्रिल २०१० मध्ये त्यावेळचे अर्थमंत्री पी. चिदंबरम यांनी जीएसटी लागू करण्याचा निर्णय घेतला. परंतु तो यशस्वी होऊ शकला नाही. सन २०१४ मध्ये भाजपा सरकार सत्तेवर आले मा. नरेंद्र मोदी देशाचे पंतप्रधान झाले आणि पुन्हा १४ जुन २०१६ रोजी सदर जीएसटी कायद्याचे प्रारूप अभिप्रायासाठी ठेवले. आणि ३० जुन २०१७ च्या मध्यरात्री संसदेत जीएसटीवर चर्चा होऊन त्यास संपूर्ण भारतासाठी लागू करण्याचा निर्णय घेण्यात आला व १ जुलै २०१७ पासून त्याची अमलबजावणी सुरु झाली.

वस्तु व सेवा कराचा प्रारूप कायदा केंद्र आणि राज्य कर अधिकाऱ्यांनी एकत्रीतपणे तयार केलेला आहे. केंद्रीय वस्तु व सेवाकर, राज्यवस्तु व सेवाकर कायदा १७ प्रकरणांमध्ये १७८ कलमे व ४ अनुसूचिमध्ये विभागला गेला आहे. मसुद्यामध्ये कर योग्य घटना करपात्र व्यक्ती, पुरवठ्याचा कालावधी, कराच्या उत्पन्नाचे मूल्यमापन या तरतुदींबरोबरच कर आकारणीची प्रशासकिय व अन्य कार्यपद्धती तसेच नोंदणी, विवरण दाखल करणे, निर्धारणा लेखे ठेवणे, कराचा भरणा, परतावा, लेखापरिक्षण, वसुली, निरीक्षण, शोध जप्ती आणि अटक, गुन्हा आणि दंड, फिरीद व अपील इत्यादी बाबत तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. केंद्राकडून सध्या आकारल्या जाणाऱ्या आणि गोळा केल्या जाणाऱ्या खालील कराची जागा वस्तु व सेवाकराने घेतली आहे.

१) केंद्रिय उत्पादन शुल्क	५) अतिरिक्त सिमा शुल्क
२) उत्पादन शुल्क (औषधी आणि प्रसाधन, सामुग्री)	६) विशेष अतिरिक्त सिमा शुल्क
३) अतिरिक्त उत्पादन शुल्क (विशेष महत्वपूर्ण वस्तुंसाठी)	७) सेवा कर

वस्तु सेवा करामध्ये राज्यातील खालील करांना अंतर्भूत करण्यात आले आहे.

१) राज्य मूल्यवर्धित कर	६) करमणुकर आणि मनोरंजन कर
२) केंद्रिय विक्री कर	७) ऐषआराम कर
३) प्रवेश कर	८) जाहिराती वरील कर
४) खरेदी कर	९) राज्य अधिकार आणि उपकर
५) लॉटरी, जुगार वरील कर	

वस्तु व सेवाकराचे वर्गीकरण व दर ५ प्रकारे करण्यात आले आहेत. ०%, ५%, १२%, १८%, २८%

आरोग्य सुविधा, शिक्षण, अन्नधान्य, तृणधान्य, दुध, दही काही जीवनाश्यक वस्तु जीएसटीतून वगळण्यात आले आहेत. तर मिठाई दैनंदिन वापराच्या वस्तु साखर, चहा, कॉफी खाद्य तेल, वाहतुक सेवा जिवनावस्तु औषधे वातानुकुलीत रेल्वे प्रवास व ५० लाखापेक्षा कमी उलाढाल असणारे रेल्टाटंर यासाठी वस्तु व सेवा कराचा दर ५ टक्के आहे.

वस्तु व सेवा कराची वैशिष्ट्ये :-

- १) सध्या अस्तित्वात असलेला उत्पादीत माल आणि त्याची विक्री पुरविण्यात येणाऱ्या सेवा यावरील कर संकल्पनाऐवजी सेवांच्या आणि मालाच्या पुरवठ्यावर कर लागू करणे अशी पद्धत अवलंबण्यात आली आहे.
- २) वस्तु व सेवा कर दुहेरी म्हणजे केंद्र आणि राज्या एकाच वेळी समान कराच्या आधारे अवलंबीला जाणार आहे.
- ३) एकात्मिक वस्तु व सेवाकर आंतरराज्यीय वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्यावर एकात्मिक वस्तु व सेवाकर आकारण्यात येईल.
- ४) मद्य पेट्रोलियम उत्पादने, नैसर्गिक वायु टर्बाईन इंधन या व्यक्तीरिक्त सर्व वस्तु व सेवांवर कर लागू राहिल.
- ५) निर्यातीवर जीएसटी शून्य टक्के इतका राहील म्हणजे निर्यात वस्तु जीएसटी मुक्त राहतील.
- ६) केंद्रिय वस्तु सेवाकर व राज्य वस्तु सेवाकर यांचे नियमन व कायदे सोपे सरळ व सुटसुटीत करण्यात आले आहेत.

वस्तु सेवा कराची कार्यप्रणाली :-

व्यापार आणि उद्योगांसाठी जीएसटी कर प्रणाली अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहे. रजिस्ट्रेशन टॅक्स रिटर्न आणि इतर सुविधा ह्या ऑनलाईन उपलब्ध करून देण्यात आल्या असल्याने कर भरणा करायला सुलभ होईल. तसेच जीएसटी कर दरांवर प्रभावीपणे नियंत्रण प्रस्तापित होईल कारण अस्तित्वात असलेले अनेक केंद्रिय व राज्यस्तरावरील अप्रत्यक्ष कराचा जीएसटी मध्ये समावेश झाल्याने सर्वांना फायदा होणार आहे. जीएसटीची सर्व यंत्रणा ऑनलाईन असल्याने पारदर्शी करभरात वाढ होण्यास मदत होणार आहे. कर भरणा सुलभ होणार असल्याने अधिकाधिक लोक सहज कर भरतील त्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे उत्पन्न वाढेल पारदर्शक पद्धतीने जीएसटी लागू झाल्याने अनेक वस्तुच्या किंमत कमी होण्यास मदत होईल. जीएसटी मुळे करांची द्विरूपी होणार नाही. परंतु जीएसटी मुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे अनेक कर बंद झाल्याने त्यांच्या उत्पन्नात मोठ्या प्रमाणात घट झाली आहे. राज्य सरकार त्यांना भरपाई रक्कम देणार आहे. परंतु सदर रक्कम वेळेवर न मिळाल्याने या संस्था अडचणीत येतील हे मात्र खरे आहे. तसेच त्यांच्या कारभारात सरकारचा हस्तक्षेप वाढणार असल्याने त्याची स्वायत्तता धोक्यात येणार आहे.

वस्तु व सेवा करातील संभाव्य धोके :-

तज्ञांच्या समितीने जे काही सुचविले होते त्यात मोठे बदल करून वस्तु व सेवाकर लागू केला आहे. एक देश एक कर हे तत्व झुकारून एकाऐवजी चार दरांनी कर आकारणी सरकारी, अधिकाऱ्यांना विशेष अधिकार अनेक वस्तुंना केंद्रिय आकरणीत सुट देवून त्या राज्यावर सोडणे पेट्रोल, डिसेलवर समान कर नाहीत.

एक देश एक कर हे सुत्र वस्तु सेवा करांचा प्राण असला तरी आपल्या देशात हा कर तब्बल चार पातळ्यावर सुरु करण्यात आला आहे. व एक देश एक कर या सुत्राला बगल देण्यात आली आहे. तज्ञाच्या मतानुसार सर्व करपात्र घटक देशभर एक समान कर आकारणीनेच बांधले जाणे आवश्यक होते असे असतानाही या कराची सुरुवात चार दरांनी केली आहे तसेच कराच्या वर्गवारीचा अधिकार सरकारी अधिकाऱ्यांना दिला गेला आहे. म्हणजेच त्यांना एका अर्थाने विशेषधिकारच प्राप्त झाला आहे. आणि जेथे विशेष अधिकार येतो येथे भ्रष्टाचाराची दाट शक्यता असते. त्याचबरोबर जिवनावश्यक काय? हे कसे ठराव्याचे याबाबत गोंधळ आहे. वस्तु व सेवा करातुन एकही वस्तु व सेवा सुटु नये अशी व्यवस्था असली पाहिजे परंतु तसे दिसत नाही. कर सुट यादीत पेट्रोल डिझेलला समावेश आहे. याचा सरळ सोपा अर्थ असा की वस्तु व सेवाकराच्या अमलबजावणी नंतरही देशाचे इंधन दर सर्वत्र सारखे राहणार नाहीत. राज्य सरकारांना पेट्रोल व डिझेलवर कर लावण्याचा अधिकार धोकादायक आहे. हे कर प्रत्येक राज्यात वेगवेगळे असल्याने त्याचा परिणाम वाहतुक खर्चावर होऊन व सेवांचे दर देखील प्रत्येक राज्यात भिन्न असण्याची भिती व्यक्त केलेली आहे. पेट्रोल व डिझेल जीएसटीच्या कार्यक्षेत्राबाहेर ठेवणे ही अक्षम्य चुक आहे.

वस्तु व सेवा कराने राज्याचा कर आकारणीचा अधिकार काढून घेतल्याने राज्यांना केंद्रावर अवलंबून राहवे लागेल. त्यामुळे राज्यांना द्यावयाच्या भरपाईबाबत अन्याय होण्याची दाट शक्यता आहे. त्यामुळे राजकारण उफाळून येईल. तसेच पहिली ५ वर्ष राज्यांना नुकसान भरपाई देण्याचा वायदा केंद्राने केला आहे. तेंव्हा सध्या आर्थिक अडचणीत असलेल्या राज्यांनी उत्पन्न काय मिळवायचे आणि कोठुन हा प्रश्न निर्माण होणार आहे.

जगातील अनेक छोट्या देशात वस्तु व सेवाकर आहे. परंतु जगातील कोणत्याही संघराज्यीय व्यवस्थेत आणि आपल्या सारख्या आकाराने प्रचंड असलेल्या देशात वस्तु व सेवा कर नाही म्हणुन भारता सारख्या देशाला वस्तु व सेवा कराच्या अमलबजावणीसाठी खूप दक्ष राहणे गरजेचे आहे नाहीतर अर्थव्यवस्थेत अनेक समस्या निर्माण होतील यात शंक नाही.

वस्तु व सेवा कराचे फायदे :-

- 1) जीएसटी लागू झाल्यामुळे कर दात्याला एकच कर भरावा लागेल. त्यामुळे फायदा होईल.
- 2) व्यापारात २० लाखापर्यंत नोंदणीत सुट देण्यात आली आहे त्यामुळे छोट्या व्यापाऱ्यांना फायदा होईल.
- 3) नविन व्यापार सुरु करतांना परवानगीसाठी अनेक कार्यालयात पायपीट करावी लागत होती परंतु जीएसटीमुळे या सर्व सेवा एकच ऑनलाईन प्रक्रियेद्वारे होणार असल्याने सुलभता निर्माण होईल.
- 4) ऑनलाईन मार्केटींगवर देखील जीएसटी लागू केला असल्याने सर्व राज्यात किंमत समानता राहील.
- 5) पूर्वी कर प्रणाली गुंतागुंतीची व किचकट होती जीएसटी मुळे यात सुलभता आली आहे.
- 6) जीएसटी मुळे व्यापाऱ्यांना ऑनलाईन सुविधेचा फायदा होईल व पारदर्शकता वाढीस लागेल.
- 7) कर चोरी थांबणार असल्याने राज्याच्या व देशाच्या उत्पन्नात वाढ होणार आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाची गती वाढण्यात मदत होईल.

वस्तु व सेवाकरामुळे निर्माण होणारे तोटे :-

- 1) जीएसटी मुळे केंद्र सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होईल परंतु काही राज्यांच्या उत्पन्नात घट होण्याची चिंता आहे.
- 2) जीएसटी मुळे सुटे अन्नधान्य स्वस्त होईल असे असले तरी पॅकींग असणाऱ्या वस्तु व अन्नधान्य महाग होईल.
- 3) महागाई वाढण्याची भिती व्यक्त करण्यात आली आहे. त्याचा व्यापारावर प्रतिकूल परिणाम होईल.
- 4) व्यापारात व उद्योगक्षेत्रात मंदी आल्याचे दिसते त्यामुळे बेकारी वाढेल.
- 5) निश्चलनी करणामुळे निर्माण झालेली स्थिती पुन्हा निर्माण होण्याची शक्यता आहे.
- 6) जीएसटी मुळे सर्व व्यवहार ऑनलाईन झाल्याने व्यापारी व सर्वसामान्यांना संगणक ज्ञान नसल्याने अनेक अडचणींना सामोरे जावे लागत आहे.

निष्कर्ष :-

- 1) जीएसटी मुळे लोकांमध्ये संभ्रम आवस्था निर्माण झाल्याचे दिसते.
- 2) जीएसटी मुळे कराची द्विरुप्ती होणार नाही असे दिसते.
- 3) जीएसटी मुळे राज्य सरकारला व स्थानिक स्वायत्त संस्थांना आर्थिक समस्यांना तोंड द्यावे लागेल.
- 4) स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये सरकारचा हस्तक्षेप वाढेल व त्यांची स्वायत्तता थोक्यात येईल.
- 5) सर्व व्यवहार ऑनलाईन असल्याने सर्वांना संगणक साक्षरतेचे ज्ञान नसल्याने गोंधळाची स्थिती निर्माण होत आहे.
- 6) एक देश एक कर या संकल्पनेला छेद दिला आहे.

संदर्भ :-

- 1) भारतातील आर्थिक धोरण व नियोजन - मुकुंद महाजन, रा. का. बर्वे
- 2) भारतीय अर्थव्यवस्था - संक्रमण आणि विकास - श्रीधर देशपांडे, विनायक देशपांडे
- 3) अर्थपूर्ण मासिक - जून २०१७
- 4) दै. लोकसत्ता - दि. ३० मार्च २०१७
- 5) टाईम्स ऑफ इंडिया

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था व ग्रामीण विकास**प्रा.डॉ.सुरेश दगडु पाटील**

ज.जि.म.वि.प्र. समाजाचे

कला, वाणिज्य व विज्ञान, महाविद्यालय, जळगाव

महाराष्ट्र राज्यातील सहकारी चळवळ ही देशात अग्रणी असलेली सहकार चळवळ असून या चळवळीस १०० वर्षांचा इतिहास आहे. ही सहकारी चळवळ अधिक प्रभावी आणि उपयोगी होण्यासाठी सहकारी चळवळीस नवसंजीवनी मिळण्याची गरज आहे. लोकांची आर्थिक, सामाजिक उन्नती होण्यासाठी सहकार हे एक तत्त्व असून सहकारी चळवळ हे एक साधन आहे. महाराष्ट्रात आजमितीस १,९७,००० विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था असून अशा सहकारी संस्थांमध्ये असणाऱ्या सभासदांची संख्या ५ कोटी २२ लाख इतकी आहे. याचाच अर्थ राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या जवळपास अर्धी लोकसंख्या सहकाराशी निगडित आहे. उर्वरित लोकसंख्येला सुध्दा सहकारी चळवळीत सामावून घेण्यास वाव आहे. राज्यात सुमारे ५५ प्रकारच्या सहकारी संस्था वर्गीकृत आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने सहकारी गृहनिर्माण संस्था, नागरी बँका, नागरी सहकारी पतसंस्था, सहकारी साखर कारखाने, दुग्ध संस्था, सहकारी सूतगिरणी, विकास सेवा सह. संस्था, ग्राहक सहकारी संस्था या व इतर संस्था यांचा अंतर्भाव असून या संस्था आर्थिक व सामाजिक प्रगतीसाठी योगदान देत आहेत. या सहकारी संस्था महाराष्ट्र सहकारी संस्था अधिनियम १९६० व त्याखालील नियम १९६१ मधील तरतुदीनुसार कामकाज करतात. या कायद्यामध्ये काळाच्या ओघात गरजेनुसार वेळोवेळी बदल करण्यात आलेले आहेत. सहकारी संस्थांची नोंदणी, व्यवस्थापन, लेखापरिक्षण, निवडणूका, तपासणी, अवसायन आदि बाबी या सहकार कायदानुसार नियंत्रित केल्या जातात. त्यासाठी सहकार खात्याची स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा राज्यस्तरापासून ते तालुकास्तरापर्यंत कार्यरत आहे.

शोषणमुक्त समाज निर्माण करणे, गरजू आणि दुर्बल घटकांना एकत्रित करून संघटनेच्या माध्यमातून आवश्यक सेवा व उत्पादन हाती घेणे, ते ना नफा ना तोटा या तत्त्वावर चालविणे, सर्व गरजूंना मुक्त सभासदत्व देणे, समता आणि लोकहितासाठी लोकशाही पद्धतीने कारभार चालविणे या मूळ सहकारी तत्त्वावर आधारलेल्या सहकार चळवळीला देशाच्या अर्थव्यवस्थेत अत्यंत महत्वाचे स्थापन आहे. कृषी अर्थव्यवस्थेचे औद्योगिक व्यवस्थेत रूपांत करण्याच्या प्रक्रियेत महत्वाची कामगिरी केल्याचे दिसून येते. ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने तर भारतातल्या सहकारी चळवळीला विशेष महत्त्व असून ग्रामीण जीवनात लक्षणीय बदल घडवून आणण्याचे एक प्रतिमान या चळवळीच्या निमित्ताने भारतात विकसित झाले. प्रदिर्घ काळ यशस्वी वाटचाल करणारी ही चळवळ मात्र आज संकटात सापडलेली दिसते. जागतिकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाच्या आव्हानांबरोबरच अनेक समस्यांमुळे सहकारी संस्था अडचणीत आलेल्या आहेत. प्रस्तुत निबंधात महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या प्रगतीवर व सद्यस्थितीवर संक्षिप्त प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ग्रामीण विकासात शासनाच्या योजनांपेक्षाही प्रभावी काम लोक सहभागातून सहकाराने केले आहे. ग्रामीण विकासात शासनाच्या योजनांपेक्षाही प्रभावी काम लोक सहभागातून सहकाराने केले आहे. सहकारी चळवळीने महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात लोकसहभाग दिला, राजकारणासाठी अनेक नेते दिले, ग्रामीण शिक्षणाची केंद्रे विकसित करून राज्याच्या मनुष्यबळ विकासात योगदान दिले. मात्र असे असले तरी १९९१ नंतरचे उदारीकरण धोरण विचारात घेता सहकारी चळवळीसमोर अनेक आव्हाने उभी राहत आहेत.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोध निबंधाकरिता दुय्यम सामग्रीचा वापर केला आहे. त्यामध्ये विविध संदर्भ ग्रंथ, मासिके, साप्ताहिके, वर्तमान पत्रातील लेख, शासकीय परिपत्रके इत्यादींचा आधार घेतला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

१. सहकाराचा अर्थ, स्वरूप व व्याप्ती अभ्यासणे.
२. महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीचे योगदान अभ्यासणे.
३. सहकारी संस्थांपुढील समस्या व त्यावरील उपाययोजनांचा आढावा घेणे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची सद्यस्थिती :-

महाराष्ट्र हे देशात सहकाराच्या बाबतीत पहिल्या क्रमांकाचे घटकराज्य आहे. महाराष्ट्राने सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात घडवून आणलेले परिवर्तन निश्चित वाखाणण्यासारखे आहे. युनोने २०१२ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय सहकारी वर्ष' म्हणून साजरे केले. त्याचप्रमाणे भारतात केंद्र सरकारने २०११ मध्ये संविधानात केलेल्या ९७ व्या घटनादुरुस्तीनुसार राज्याने १९६० च्या महाराष्ट्र सहकार कायद्यात दुरुस्ती केली आहे. या दोन्ही बाबींचा विचार करता गेल्या दोन वर्षात सहकार क्षेत्रात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडून येत आहेत. राज्यातील सहकाराची सद्यस्थिती विचारात घेऊन 'आर्थिक सर्वेक्षण २०१२-१३ व २०१३-१४' मध्ये सहकाराच्या विकासातील वास्तव विचारात घेणे अधिक उचित ठरते.

१७ वी घटनादुरुस्तीचे नियम महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांना २०१३ पासून लागू करण्याचे ठरले. या घटनादुरुस्तीनुसार राज्याच्या सहकारी चळवळीत ७ प्रमुख बदल करण्यात आले.

१. सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापन समित्यांची मुदत ५ वर्षे इतकी करण्यात आली.
२. सहकारी व्यवस्थापनात अनुसूचित जाती (SC) व अनुसूचित जमाती (NT) सभासदांना प्रतिनिधीत्व देण्याचे ठरले.
३. सहकारी संस्थांची व्यवस्थापन समिती सक्षम करण्यासाठी स्वीकृत तज्ज्ञांची निवड आवश्यक ठरविण्यात आली.
४. गृहनिर्माण संस्थंना आपल्या अवैध (Defaulter) सभासदांना नोटीस देण्याचा अधिकार देण्यात आला.
५. सहकारी संस्थांचे कामकाज प्रभावी होण्यासाठी संस्थात्मक पातळीवर नियमांची अंमलबजावणी करण्यावर राज्य सरकारचा अधिकार मागे घेण्यात आला.
६. राज्य सरकारमार्फत सहकारी संस्थांच्या निवडणुकीसाठी 'राज्य सहकार निवडणूक आयोग' नियुक्त करण्याचे ठरले.

३१ मार्च, २०१२ रोजी अगोदरच्या वर्षाच्या तुलनेने राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या संख्येत १.६% वाढ होवून ती २२७९३८ पर्यंत वाढली. सहकारी चळवळीत राज्य सरकारचे भाग भांडवल २७% ने वाढून २५०४ कोटी रुपये इतके झाले. २०११ च्या तुलनेने प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांची संख्या २१४५१ वरून २१४४३ पर्यंत कमी झाली. राज्य सरकारचे या संस्थांतील भागभांडवल ६ कोटी रुपये इतके होते.

विशेष महत्वाची बाब म्हणजे राज्यातील कृषी पतपुरवठ्यातील थकबाकीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी राज्य सरकारने डॉ.पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजना जाहीर केली. या योजनेचा ११ व्या योजनेतील उद्दिष्टानुसार १.५९ लाख व्यक्तींना १९०.६९ कोटी रुपयांची व्याज सवलत देण्यात आली. २०१२-१३ या वर्षात राज्य सरकारने ६८.३८ कोटी रुपयांची व्याज सवलत दिली. त्याप्रमाणेच सरकारने २०१२-१३ मध्ये राज्यातील सहकारी उपसा जलसिंचन योजनांना ५ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य दिले.

महाराष्ट्रात कृषी पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रात सहकारी पतपुरवठा संस्थांची कामगिरी विशेष महत्वाची मानली जाते. कृषी पतपुरवठ्यात सहकारी पतपुरवठा संस्थांची भूमिका जरी महत्वाची असली तरी दिर्घमुदत कर्जपुरवठा करणाऱ्या राज्यातील जिल्हा व राज्य कृषी व ग्रामीण विकास बँका अवसानायात गेल्याने त्या पतपुरवठा करू शकलेल्या नाहीत. हे गेल्या २ वर्षांतील वास्तव चित्र लक्षात घेणे आवश्यक आहे. तथापि, शासनाच्या इतर विविध योजनांचा लाभ सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून लाभार्थींना झालेला दिसून येतो. २०१३-१४ या आर्थिक वर्षात डॉ.पंजाबराव देशमुख व्याज सवलत योजनेतर्गत राज्यातील २६.१८ लाख व्यक्तींना २४९.९५ कोटी रुपयांचे अनुदान देण्यात आले. राज्यातील १४ सहकारी उपसा जलसिंचन संस्थांना २.१२ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य देण्यात आले. ही बाब कृषी विकासाच्या दृष्टीने महत्वाची मानता येईल.

साखर उद्योग आणि शासन :-

गेल्या दीड-दोन दशकांपासून सहकारी साखर कारखान्यांच्या आर्थिक स्थितीत लक्षणीय बदल होत गेला. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेतील स्पर्धा, भ्रष्टाचार, गैरव्यवस्थापन ही वा यासारखी अन्यही काही कारणे असतील, पण साखर कारखान्यांची स्थिती बिघडत गेली ही वस्तुस्थिती आहे. अपवादात्मक साखर कारखाने वगळता, राज्यातील १८७ साखर कारखान्यांपैकी जवळजवळ पन्नास टक्के साखर कारखाने आजारी आहेत. त्यांच्यात सुधारणा होण्याऐवजी त्यांच्या संख्येत दिवसेंदिवस भरच पडत राहिली आहे.

सहकारी साखर कारखान्यांची स्थिती अशा प्रकारे बिघडण्यामागची जी काही कारणे सांगितली जातात, त्यातील एक महत्वाचे कारण म्हणजे कारखान्यांचे गैरव्यवस्थापन आणि दुसरे सत्ताधारी नेत्यांचा भ्रष्टाचार हे होय. साखर कारखान्यांचा प्रारंभचा तीस-पस्तीस वर्षांचा काळ उत्कर्षाचाच होता. अपवादात्मक साखर कारखाने वगळता सहकारी साखर कारखानदारी फायद्याची होती, हे सिध्दच झाले होते. केवळ फायद्याचीच नव्हे तर ज्या खासगी साखर कारखानदारीच्या शोषणाविरुद्ध ठोस तात्त्विक भूमिका घेऊन सहकारी साखर कारखाने उभे राहिले, त्यांच्याशी स्पर्धा करणे कठीण झाल्याने अनेक खासगी साखर कारखाने बंद झाले, ही वस्तुस्थिती आहे. अशिक्षित शेतकऱ्यांच्या संघ शक्तीच्या व सहकार्यांच्या बळावर सहकारी क्षेत्रात उभ्या राहिलेल्या साखर कारखानदारीने देशाच्या औद्योगिक क्षेत्रात एक लक्षणीय प्रयोग यशस्वी करून दाखविला, एवढेच नव्हे तर साखर उत्पादन क्षेत्रात मक्तेदारी निर्माण करून राष्ट्रीय पातळीवर वेगळा ठसा उमटवला.

पुन्हा खासगीकरणाच्या दिशेने :-

सरकारच्या माध्यमाने या कारखानदारीने भरभराट अनुभवली. वैभवसंपन्न काळ अनुभवल्यानंतर अलीकडे मात्र सहकारी चळवळीला घरघर लागली. त्यातून सहकारी कारखानेही सुटले नाहीत. सहकाराला विविध दोषांचीलागण येथेही झाली.

साखर कारखानदारीने सहकाराकडे पाठ फिरवून पुन्हा एकदा खासगीकरणालाच जवळ करत त्या दिशेने वाटचाल सुरु केली आहे. सहकारी साखर कारखान्यांच्या खासगीकरणाची ही प्रक्रिया गेल्या दोन वर्षात अधिक गतिमान झाली आहे. विशेष म्हणजे सहकारी साखर कारखाने चालवत असलेली नेते मंडळीच खासगी कारखाने काढण्यात आघाडीवर असल्याचे सार्वत्रिक चित्र आहे. याशिवाय अवसायानात काढलेले आजारी कारखाने लिलावात विकत घेऊन ते खासगी तत्त्वावर चालवण्याचा धंदाही तेजीत आहे. खासगीकरणाला मिळणाऱ्या प्रतिसादास राजकीय नेत्यांची महत्वाकांक्षा जितकी जबाबदार आहे, तितकीच सरकारची धोरणेही कारणीभूत आहेत. सहकारी साखर कारखान्यांपेक्षा खासगीलाच प्राधान्य देण्याचे धोरण शासन स्तरावर राबवण्यात येत असून रोज नव्या कारखान्यांना मंजूरी दिली जात आहे. नव्याने मंजुरी मिळालेल्या या खासगी कारखान्यांच्या मागे राज्यातील बडे राजकीय नेते असल्याचेच आजचे वास्तव आहे.

त्यामुळे कधी काळी सहकाराच्या माध्यमातून वैभवाच्या शिखरावर असणारी सहकारी साखर कारखानदारी आता मोडीत निघाल्याचे चित्र तयार होत आहे. सहकार संपवून भांडवलदारांचे वर्चस्व प्रस्थापित होण्यासाठी सहकाराला मृत घोषित करण्याची घाई अनेकांना झाली आहे. अवस्था बिघडली म्हणून ती सुधारण्यापेक्षा व्यवस्थाच कायमची बंद करण्याचा घाट जाणीवपूर्वक घातला जात आहे. सहकाराची पंढरी असणाऱ्या महाराष्ट्रातच हा बदल मोठ्या प्रमाणावर होत आहे, हे अधिक धक्कादायक आहे.

सहकारी साखर कारखानदारीला निर्माण झालेला हा धोका म्हणजे एका अर्थी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला निर्माण झाला असून, त्याची झळ अप्रत्यक्षरित्या ग्रामीण जनतेला दिर्घकाळ भोगावी लागेल. पण याची ना सरकारला चिंता ना सहकार क्षेत्रातील संबंधित नेत्यांना पर्वा, अशी स्थिती आहे. आश्चर्य म्हणजे, सहकार क्षेत्रातील काही नेतेच आपल्या सहकारी संस्था बंद पाडून त्याची खासगी कारखानदारांकडे विक्री करत आहेत. हे खासगी खरेदीदार कोणा ना कोणा नेत्यांशी संबंधित असतात. सहकारी कारखान्यांची अशा प्रकारे स्वस्तात विक्री करून ते घशात घालण्याचा नवा धंदा काही नेत्यांनी सुरु केला आहे. सहकाराचे अक्षरशः धिंडवडे काढण्याचा हा प्रकार अगदी राजरोसपणे सुरु आहे. तथापि त्याकडे सरकार सोयीस्कर दुर्लक्ष करत आहे. एकंदरीत, साखर उद्योगापुढील समस्या सोडविण्याबाबत आणि त्याला स्थैर्य मिळवून देण्याबाबत सरकारलाच गांभीर्य नाही. परिणामी ऊस उत्पादक यापुढेही अर्धांतराची लटकत राहणार आहे, अशी चिन्हे दिसत आहेत. त्याला दिलासा केव्हा आणि कसा मिळणार हा प्रश्नच आहे.

सहकारी संस्थांची वाढती थकबाकी व तोट्याचे प्रमाण : एक आढावा :-

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीस आर्थिक सुधारणा काळात जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या लाटेत टिकून राहण्यासाठी अनेक प्रकारच्या आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. आर्थिक उदारीकरणाच्या धोरणांचाही सहकारी संस्थांच्या कार्यक्षमतेवर विपरित परिणाम होत आहे. २०१२-१३ व २०१३-१४ चे राज्याचे आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल पाहिले असता, विविध सहकारी संस्थांमध्ये थकबाकी व तोट्याचे प्रमाण वाढते आहे, ही बाब लक्षात घेणे उचित ठरते.

महाराष्ट्राच्या सहकारी चळवळीतील अपेक्षित बदलांचे स्वरूप :-

देशाच्या सहकार क्षेत्राच्या विकासात महाराष्ट्राचे स्थान सर्वात वरचे आहे. तथापि, १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांच्या काळात आणि विशेषतः गेल्या ४-५ वर्षात प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थिती व राज्य सहकारांची सहकारी क्षेत्राकडे पाहण्याची दृष्टि विचारात घेता महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीसमोरील आव्हानांचा वास्तववादी दृष्टिकोनातून विचार व्हावा, असे वाटते. राज्याचे देशातील आर्थिक विकासाचे स्थान बळकट करण्यासाठी सहकार क्षेत्रात पुढील बदल घडवून आणण्याची नितांत आवश्यकता आहे.

१. सहकारी संस्थांच्या सक्षमीकरणासाठी राज्य सरकारचा सहभाग सक्रिय असणे आवश्यक आहे. कारण सहकार हा विषय राज्य सरकारच्या अखत्यारीतील आहे.
२. सहकारी पतपुरवठा चळवळ व महाराष्ट्रातील शेती यांचे घनिष्ठ संबंध आहेत. तथापि, प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थिती व सदोष व्यवस्थापन यामुळे सहकारी पतपुरवठा चळवळीत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी सर्वकष प्रयत्न व्हावयास हवेत.
३. सहकारी साखर कारखाने हा महाराष्ट्राच्या ग्रामीण विकासाचा आधार आहे. तथापि आज राज्यातील नोंदणीकृत कारखाने, प्रत्यक्ष साखर उत्पादन करणारे कारखाने व या कारखान्यांची उत्पादन क्षमता यांचा विचार करता, शेतकरी व शेतकी व्यवसायाच्या शाश्वत हितासाठी सरकारने हस्तक्षेप करून ऊस दराबाबत ठोस उपाययोजना करावयास हव्यात.
४. राज्यातील ग्रामीण भागात पिण्याचे पाणी, शेतीसाठी पाणीपुरवठा, आरोग्य सुविधा इत्यादी पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीसाठी सहकार क्षेत्राने पुढे यावे, असे प्रयत्न राज्य सरकारकडून केले जावेत.
५. राज्यात शेतीमालावर प्रक्रिया करणाऱ्या विविध उद्योगांच्या विकासावर सहकार क्षेत्राच्या माध्यमातून भर देणे शक्य आहे. त्यासाठी राज्य सरकार, नाबार्ड व सहकारी संस्था यांनी साकल्याने विचार करून योग्य निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे.
६. राज्यातील सामान्य जनतेच्या हितासाठी व सहकारी शेतीबाबतची भूमिका राज्य सरकारने स्पष्ट करावयास हवी.
७. सहकारी क्षेत्राचे आर्थिक सुधारणा काळातील अपयश विचारात घेतांना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण, सहकारी संस्थांचे ऑडीट व देखरेख, सदोष व्यवस्थापन इत्यादी बाबतीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करावेत.
८. महाराष्ट्रात पर्यटन उद्योग विकसित करण्यासाठी सहकार क्षेत्रास पुरेसा वाव असूनही त्यादृष्टीने आजपर्यंत फारसे प्रयत्न झालेले दिसून येत नाहीत. राज्य सरकार व सहकारी संस्थांनी याचा विचार करावा.
९. सर्वात महत्वाचे म्हणजे राज्याच्या प्रादेशिक असमतोलात सहकाराच्या प्रगतीतील असमतोल विचारात घेणे आवश्यक आहे. पश्चिम महाराष्ट्र, मुंबई, पुणे, नाशिक या विभागाबरोबर मराठवाडा, विदर्भ, कोकण या विभागात विविधांगी स्वरूपाच्या सहकारी संस्थांचा विकास घडवून आणण्यासाठी राज्य सरकारने सर्वकष स्वरूपाची योजना तयार करावयास हवी.

१९९१ पासून देशात मुक्त अर्थव्यवस्थेचे धोरण स्विकारल्यापासून अर्थव्यवस्थेत अमूलाग्र बदल झालेले असून खाजगी संस्थांचा मोठ्या प्रमाणावर शिरकाव झाल्यामुळे बाजारात मोठ्या प्रमाणावर स्पर्धा वाढलेली आहे. त्याची झळ अनेक सहकारी संस्थांना सुध्दा पोहोचलेली आहे. त्यामुळे ज्या सहकारी संस्थांनी बदल स्विकारलेला नाही, अशा सहकारी संस्था मोडकळीस आलेल्या आहेत. त्यामुळे सहकारी संस्थांनी माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात बदल स्विकारून आपले अस्तित्व टिकविणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे परंपरागत क्षेत्राच्या परिघाबाहेर जाऊन

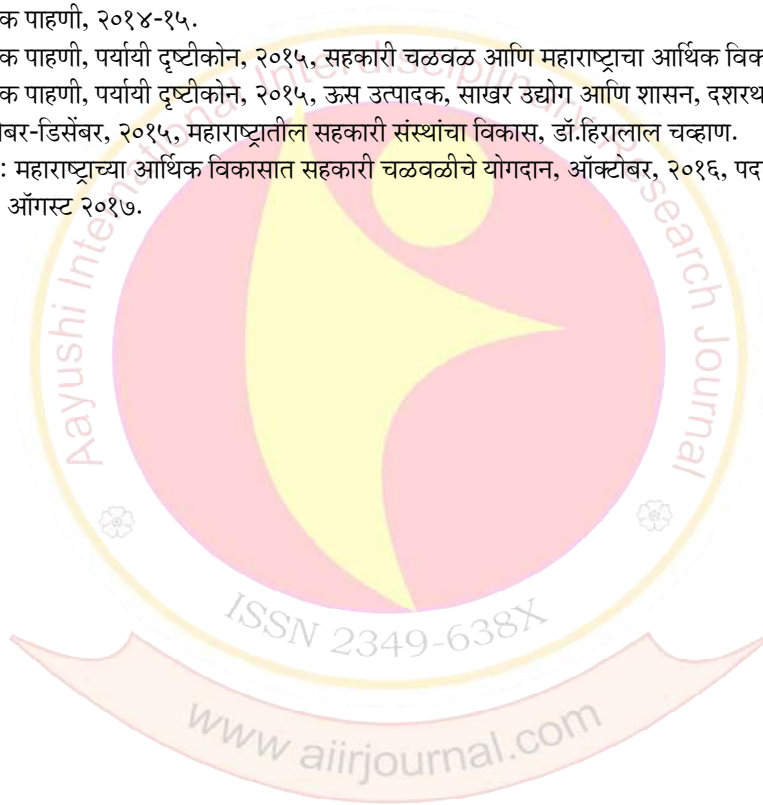
Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

माहिती तंत्रज्ञान, उत्पादन व प्रक्रिया, ग्राहक सेवा पुरविणाऱ्या क्षेत्रात नवीन संस्थांची निर्मिती करून या संस्थांमध्ये महिला व युवक यांचा सहभाग वाढवून घेणे आवश्यक आहे. असे केल्यास आज सहकारी चळवळीच्या प्रगतीला बाधा पोहोचल्याचे जे चित्र दिसत आहे, त्यात बदल होवून सहकारी चळवळ नव्याने व नव्या जोमाने कार्यरत होण्यास निश्चितपणे मदत होवू शकते.

थोडक्यात सहकारी संस्थांची सद्यस्थिती अभ्यासता ती फारशी समाधानकारक नाही, असे लक्षात येते. संयुक्त राष्ट्रांच्या सर्वसाधारण परिषदेने २०१२ हे वर्ष सहकाराचे आंतरराष्ट्रीय वर्ष म्हणून घोषित केले होते. सहकाराचे सामाजिक व आर्थिक विकासात प्रामुख्याने दारिद्र्य निर्मुलन, रोजगार निर्मिती व सामाजिक ऐक्य यातील योगदान ठळकपणे विषद केले आहे. सहकारी उपक्रम उत्तम विश्व घडविते हा या वर्षाचा मुख्य विषय होता, त्याअनुषंगाने सहकार चळवळीशी जुळलेल्या प्रत्येक घटकाने ह्या संस्था वाचविण्यासाठी आणि त्यांना सक्षम करण्यासाठी योगदान देण्याची गरज आहे. तरच सहकारी संस्था टिकून राहतील.

संदर्भ सूची :-

- १) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०१४-१५.
- २) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, पर्यायी दृष्टीकोन, २०१५, सहकारी चळवळ आणि महाराष्ट्राचा आर्थिक विकास, डॉ.बाळासाहेब ना. घाटगे.
- ३) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, पर्यायी दृष्टीकोन, २०१५, ऊस उत्पादक, साखर उद्योग आणि शासन, दशरथ पाटेकर.
- ४) अर्थसंवाद, ऑक्टोबर-डिसेंबर, २०१५, महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांचा विकास, डॉ.हिरालाल चव्हाण.
- ५) सहकारी महाराष्ट्र : महाराष्ट्राच्या आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीचे योगदान, ऑक्टोबर, २०१६, पदमाकर टाळे.
- ६) सहकारी महाराष्ट्र, ऑगस्ट २०१७.

कृषी क्षेत्रातील शोषण सुलभता**प्रा. बी. एन. पवार**उपप्राचार्य, नानासाहेब य. ना. चव्हाण
कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, चाळीसगांव**गोषवारा:**

भारताने स्वीकारलेल्या नवीन धोरणाच्या प्रवृत्तीमुळे शेतक-यांच्या हक्कांची पायमल्ली होत आहे. त्याचा परिणाम भारतीय शेतमाल विक्री व्यवस्था, शेतमालाच्या किंमती त्याच बरोबर अन्नसुरक्षा, कृषी बियाण्यांचे परावलंबीत्व बी.टी. वाणाची मक्तेदारी निर्माण होवून भारतातील शेतक-यांना लाभ न होता पुढारी, सनदी अधिकारी, दलाल, व्यापारी व बहुराष्ट्रीय कंपन्यांना होत आहे. या विषयीची कारण मिमांसा सदर शोध निबंधात स्पष्ट केलेली आहे व त्याचे भविष्यकालीन संभाव्य परिणामांचा अंदाज व्यक्त केलेला आहे.

आर्थिक धोरणात ग्रामीण नागरिकांच्या हक्काची व शेतक-यांच्या हक्काची जागृती निर्माण करणे असा हेतू या निबंधाचा आहे. मानव हक्क अंतर्गत ग्राहकांचे होणारे शोषण थांबावे या दृष्टीने भारतात (भारतीय कामगार कायदा-१८७२, वस्तू विक्रीचा कायदा- १९३०, काळाबाजार व जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा सुरळीत राहण्यासंबंधीचा कायदा- १९३०, औषधी व सौंदर्य प्रसाधने कायदा- १९४०, अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायदा- १९५४, जीवनावश्यक वस्तूंचा कायदा- १९५५, व्यापार व विक्री विषयक चिन्हांचा कायदा- १९५८, मक्तेदारी व निर्बंधक व्यापारी पध्दती कायदा-१९६९, भाडे खरेदी कायदा- १९७२, प्रामाणिक वजनमापाचा कायदा- १९७६, पर्यावरण संरक्षण कायदा- १९८६, ग्राहक संरक्षण कायदा) अनेक कायदे असून ही शासनाच्या नवीन धोरणाच्या प्रवृत्तीमुळे भारतीय ग्रामिण अर्थव्यवस्थेसमोर काही प्रश्न निर्माण होऊन मानवी हक्काची पायमल्ली होत आहे. किंबहुना यावर नियंत्रण लादले नाही तर भविष्यात शोषणाविरुद्ध या देशात क्रांती होण्याची भीती आहे. त्यातील काही प्रमुख मुद्दे पुढीलप्रमाणे-

अ) शेतमाल विक्रीतील मध्यस्थांची मक्तेदारी व शेतक-यांना वेगळा न्याय का ?

भारतीय शेतमालाचा बाजार हा अत्यंत पुरातन व अदिम अवस्थेत आहे. शोषण सुलभता हा मुख्य गुणधर्म असलेल्या या बाजाराला तसाच राहू देण्यात एक मोठा दबावगट शासनावर ताबा ठेवून आहे. शेतमालाला बाजारात मिळणा-या भावाचा लाभ शेतक-यांना मिळतच नाही त्याच बरोबर आर्थिक नुकसानीमुळे उत्पादन वाढीला प्रोत्साहन मिळत नसल्याने कृषी विकासाचा दर दिवसेंदिवस खालावत चालला आहे. शिवाय कृषी क्षेत्रातील भांडवलाचा नियमित -हास होत गेल्याने शेतक-यांच्या आत्महत्या व त्या थांबवू न शकणा-या कर्जमाफीसारखे उपाय अवलंबावे लागत आहेत. इतर क्षेत्रातील सुधारणांचा वा विकासाचा थोडादेखील स्पर्श या बाजाराला झालेला नाही वा होऊ दिलेला नाही. या सुधारणांचा मुख्य अडथळा आहे तो सारा बाजार नियंत्रित व कुंठीत करणा-या बाजार समितीच्या राक्षसी व बुरसटलेल्या कायद्याच्या जोडीला, जीवनावश्यक वस्तूंचा कायदा व वेळोवेळी शेतक-यांवर लादली जाणारी सक्तीची लेव्ही, प्रांतबंदी, राज्यबंदी, प्रक्रियाबंदी व निर्यातबंदी आज भोगाव्या लागणा-या महागाईला व आजवरच्या ग्रामिण भागाच्या दुरावस्थेला ही सारी यंत्रणा जबाबदार आहे. शहरी काय किंवा ग्रामिण काय, या सा-यांचाच आक्षेप असतो तो बाजारात विकृती निर्माण करणा-या घटकांचा यात साखळी करून बाजार समितीत शेतमालाचे भाव पाडणारे, साठवणूक करून कृत्रिम टंचाई निर्माण करणारे, सरकारला हाताशी धरून विविध प्रकारच्या आयात निर्यातींना प्रोत्साहित करून देशांतर्गत शेतमालाचे भाव पाडणारे, करार शेती, बहुउद्देशीय कंपन्यांनी शेतमाल खरेदी करून साठा करणे यांचा समावेश होतो. शासनाने या बाजारात पायाभूत संसाधने निर्माण होवू न दिल्याने शेतमालाच्या नाशवंततेचा फटका मात्र शेतक-यालाच भोगावा लागतो. उदा. शीतगृहे, शिवार रस्ते, अन्नधान्य व खते साठवण गोदामे, बीज, जलसिंचन इत्यादी.

याचा अर्थ नीट बघितला तर वाढत्या दराचा फायदा उत्पादक शेतक-यांना मिळत नाही. शेतक-याने मातीमोल भावात विकलेल्या स्वस्त मालाचा फायदा ग्राहकालाही मिळत नाही. शिवाय या दोन्ही दरातील तफावत बघितली तर नेमकी कुठे जाते हे लक्षात येऊनही शासनाची या बाबतीतली घातक अनास्था कायम आहे. या सुधारणांच्या बाबतीत झालेले प्रयत्न आजवर दलालांच्या लॉबीने हाणून पाडले आहेत. ज्यांनी हा शेतमाला बाजार कुंठीत झाला आहे. त्या १९६३ च्या कृषी उत्पन्न विक्री कायद्यात सुधारणा केलेल्या नाहीत. इतर क्षेत्रात ज्या वेगाने बदल घडून आले त्या तुलनेत या बाजारात गुणात्मक बदल घडविणा-या सुधारणा अपेक्षित वा गरज असूनही दुर्लक्षित आल्या आहेत. सन १९९१ नंतर भारताला खुली अर्थव्यवस्था स्वीकारल्यानंतर जागतिक व्यापार करारानुसार नाईलाजने काही पावले उचलली लागली. उदा. सबसीडी, जगात भाजीपाला उत्पादनात भारताचा दुसरा आणि फळ उत्पादनात तिसरा उत्पादनात तिसरा क्रमांक लागतो. नाशवंत माल, हंगामी उत्पादन, प्रचंड आकारमान यामुळे शेतमाल बाजारातील क्लिष्टता या वाढलेल्या आहेत. मर्यादित दलाल आणि खरेदीदार यामुळे अतिरिक्त मालाचा लिलाव न झाल्यास शेतक-याला माल तसाच सोडून यावा लागतो वा नेटाने विकल्यास उलटी पट्टी म्हणजे माल विकून अडल्याला वरती पैसे द्यायचे अशी वेळ येते. इंटरनेटच्या जमान्यात ज्या शेतक-यांना खुल्या बाजारात नवनवे प्रयोग करावयाचे असतील त्यांनी बाजार समितीला माल विकावा असा कायदेशीर अड्डाहास का ? उत्पादित केलेला माल कुठे ? कसा ? कोणाला ? व काय अटीवर विकावा हे बाजार स्वातंत्र्य शेतक-यांना हवे आहे. शेतक-यांना वेगळा न्याय का ?

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

	'तो बाजार' औद्योगिक उत्पादने		'हा बाजार' कृषी उत्पादने
१	उत्पादकाला उत्पादनाचे भाव ठरविण्याचा अधिकार	१	शेतक-याला शेतमालाचे भाव ठरविण्याचे अधिकार नाहीत.
२	किंमत उत्पादन खर्चावर नसून ग्राहकांच्या क्रयशक्तीवर	२	उत्पादन खर्चावर आधारित हमीभाव काढण्याचे अधिकार ही बिगरशेती यंत्रणेलाच
३	मालाचे दर निश्चित करून विक्रीची निश्चिती	३	लिलावात व्यापारी बोलतात तो भाव खरेदीदार संपावर गेल्यास विक्रीची अनिश्चितात
४	विक्री करावयाची अथवा नाही याचा अधिकार विक्रेत्याला	४	वाहतुक भाडे व नाशवंततेमुळे अपरिहार्यसक्ती.
५	अन्यायाची दाद मागण्यासाठी ग्राहक न्यायालये	५	अन्यायाची दाद मागण्यासाठी यंत्रणा नाही.
६	उत्पादक सांगतील तो देईल तसा दर्जा	६	दर्जा ठरविण्याचा अधिकार व्यापा-यांना.
७	मालाचे मोजमाप करण्याचा अधिकार उत्पादकाला	७	बाजार समितीतील मापाडी सांगतील ते माप
८	विक्री स्थळाची सुरक्षितता	८	सुरक्षितता नाही, प्रसंगी मालाची चोरी, विक्रेत्याला मारहाण व लुटमार
९	विक्रीपोटी काही खर्च नाही, असल्यास भरपाईची सोय.	९	विक्रीतून खर्चही न सुटल्यास उलट आडत्याला पैसे द्यावे लागतात. उलटी पट्टी
१०	विक्री खर्च वसूल केला जातो.	१०	विक्री खर्च कोणीही देत नाही.

ब) अन्न सुरक्षेचा प्रश्न सर्वासाठी :-

भारतात सध्या अशी अवस्था निर्माण झाली आहे की, ४५ टक्के शेतकरी शेती सोडण्याचा विचार करू लागले आहेत. त्याच बरोबर २०२० पर्यंत ४८ टक्के लोकसंख्या शहरी भागात राहणार आहे. तेव्हा दुसरी हरित क्रांती घडवून आणण्याचा विचार निरर्थक ठरेल. अशा क्रांतीसाठी शेतक-यांमध्ये प्रेरक वातावरणाची निर्मिती करावी लागेल. सन २०१३ या वर्षापासून महाराष्ट्रातील शेती व्यवसायात शेतमजुरांच्या प्रश्नाने गंभीर स्वरूप धारण केलेले आहे. सर्व भगीरथ प्रयत्न करून ही शेतमजुर मिळत नाहीत. त्यामुळे एकाच हंगामात शेतमजुरांच्या मजुरीचे दर ३ ते ४ पटीने वाढलेले आहेत. सध्या भारतीय लोकसंख्या संक्रमणाच्या सिध्दांतानुसार दुस-या अवस्थेत आहे. या अवस्थेत अन्नधान्याची मागणी वाढत राहणार त्यासाठी अन्नधान्य उत्पादन वाढविणे आवश्यक आहे. भारताचे जागतिक बाजारपेठेत धान्य मिळविण्यासाठी जेव्हा पदार्पण होते तेव्हा जागतिक बाजारपेठेत धान्याच्या किंमती वाढलेल्या असतात. याशिवाय डाळी, कडधान्य, फळे, भाजीपाला पुरेशा प्रमाणात मिळत राहतील अशी स्थिती नाही. भविष्यकाळ हा ज्या राष्ट्रांच्या हातात बंदुका आहेत त्यांचा राहणार नसून ज्या राष्ट्राकडे विपुल धान्य आहे त्यांचा राहणार आहे. अशा स्थितीत मानवाच्या सुरक्षिततेसाठी अन्नाची सुरक्षा अत्यंत आवश्यक आहे. त्यामुळे राष्ट्राचे सार्वभौमत्वही अबाधित राहू शकेल. आगामी दशक हे शेतक-यांचे, शेतक-यांसाठी असावे. आपल्या देशात नेमका शेतकरीच आत्महत्या करीत आहे, याकडे शासनाने अधिक लक्ष द्यावे.

क) डंकलमुळेच, कृषी बियाण्यांचे परावलंबित्व:-

सन १९९५ मधील डंकल प्रस्तावात सारांशरूपाने (वनस्पतीच्या नवीन जातीवर वनस्पती पैदासदारांचे हक्क, सुक्ष्मजीवावरील बौद्धिक संपदेचे हक्क, सुक्ष्म जीवनशास्त्राच्या प्रतिक्रियावरील बौद्धिक संपदेचे हक्क) तरतुदी आहेत.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व डंकल प्रस्ताव स्वीकारल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था व्यापाराला खुली करण्यात आली. भारतीय बाजारपेठेत अनेक बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी प्रवेश केला. यामधील कारगिल सीडस, बेजो, शीतल सीडस, सडाज, पायोनियर, ओव्हर साईज कार्पोरेशन, आय.टी.सी., अग्रोटैक, हिंदुस्थान लिक्वर यासारख्या बहुराष्ट्रीय कंपन्या शेतीसाठी लागणा-या बी बियाण्यांच्या बाजारात उतरल्या आहेत. इतकेच नव्हेतर, अमेरिकेतील कारगिल कॉन्टिनेन्ट ग्रेन आणि युरोपमधील तीन बड्या कंपन्या अशा एकूण पाच कंपन्यांच्या हाती जगातला ८० टक्के धान्य बाजार आहे. या कंपन्यांची कार्यक्षमता एवढी प्रचंड आहे की, कोणत्याही देशातील लोकप्रतिनिधी आणि शासनकर्त्यांना त्या खरेदी करू शकतात असे बोलले जाते. धान्य आणि धान्यपदार्थ, गहू आणि पीठ, मका आणि सतर भरड धान्य, सोयाबीन तेल, शेंगदाणे तेल, करडई तेल, सूर्यफुल तेल, तेल बिया, तेल पेंड, चरबी, तंबाखू, इतक्या वस्तू जगात निर्यात करण्यामध्ये अमेरिकेचा पहिला क्रमांक असल्याने शेतमालाचा व्यापार करणारा जगातील सर्वात मोठा देश म्हणून अमेरिकेकडे पाहिले जाते. पेप्सी आणि कारगिल ह्या अमेरिकेतील बलाढ्य कंपन्यांनी पंजाब आणि गुजरातच्या सरकारबरोबर करार केलेले आहेत. या कराराप्रमाणे ते आता शेतक-यांबरोबर कंत्राटी पध्दतीने शेती करू शकतात, बियाणे उपलब्ध करू शकतात व भविष्यात भारत सरकारवर दडपण आणून शेतक-यांच्या शेतजमिनीही भविष्यात बळकाऊ शकतात यात अतिशयोक्ती नाही.

● बी.टी. वांग्याला थांबा, योग्य निर्णय ? पर्यावरणमंत्री जयराम रमेश:-

जणूकीय तंत्रज्ञानाने तयार झालेल्या बी.टी. वाणांची फौजच भारतीय शेतीवर धडकू पाहत आहे. आधी बी.टी. कापूस रुपाने चंचूप्रवेश भारतात केला. सुरक्षेच्या आणि अन्य चाचण्यांचा निष्कर्ष फारसा समाधानकारक नसतानाही वांग्याच्या बी.टी. बियाण्यांना केंद्रीय पर्यावरण समितीने परवानगी दिली. देशातील ६० टक्के वांग्यांचे उत्पादन ओरिसा, बिहार, पश्चिम बंगाल या प्रदेशात होते. तांदुळाचे २५ व टमाट्याचे २३ बी.टी. वाण भारतीय शेतीत रुजण्यास अमेरिकन कंपन्या सज्ज आहेत. सोबतच भुईमुग, वाटाणा, बटाटे, हरभरा, मोहरी, ऊस, सोयाबीन यासारख्या पिकांचे ही बी.टी. वाण प्रतिकेत आहेत. एकूण बी.टी. नामक ही अळी लष्करी सज्जतेने भारतीय शेती उध्वस्त करण्यास टपून बसली आहे. हे वाण एकवेळ इथल्या शेतीत रुतले की, देशी वाणाची आपोआप वासलात लागेल आणि त्यानंतर भारतीय शेती संपूर्णपणे विदेशी

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

बियाणे उत्पादक कंपन्यांची गुलाम होईल. पोषणाच्या दुष्टीने बी.टी. वाणांची सकसता नेहमीच वादग्रस्त रहात असल्याने स्वःभाविकच या वाणांचा मानवी आरोग्यावरही विपरित परिणाम होण्याची शक्यत नाकारता येत नाही.

● **बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या दावणीला- गरीबांचे अन्न व आरोग्य:-**

कोणत्याही नव्या गोष्टीला विरोध होणे काही काळ समजून घेता येईल. परंतू ज्याच्यावर शरीर अवलंबून आहे आणि सामुहिक उपयुक्तता म्हणून वांगी (गरीबांचे अन्न + बटाटे + वांगी) या पदार्थाकडे पाहिले जाते. त्यासंबंधी काळजी बरोबरच दक्षता घेणे आवश्यक होते. बाण हातातून सुटल्यानंतर तो परत येत नसतो. अन्नधान्य, पाणी, औषध अशा जीवनाश्यक वस्तुंबाबत स्वच्छ भूमिका आवश्यक आहे. बी.टी. वांग्याला १० राज्य सरकारांचा विरोध आहे. बी.टी. वांग्याचे आरोग्यावर परिणाम होतील असे मत वैज्ञानिकांनीच जाहिर केल्यामुळे त्याला विरोध सुरु झाला. बी.टी. वांग्याची निर्मिती "मॉन्सेंटो" या अमेरिकी कंपनीची भारतातील सहभागीदार असलेल्या महिंको कंपनीनेही अधिक संशोधनाला प्राधान्य दिले पाहिजे. पर्यावरण वादयांनी वांग्यांच्या आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर बोट ठेवले आहे. वांगी दुषित असतील तर त्याचे परिणाम आजच्या तरुण पिढीपासून पुढच्या अनेक पिढ्यांना भोगावे लागतील त्यामुळे केंद्राने नकार घंटा दिलेला आहे. भारत निर्णय घेण्यास समर्थ असल्याचा संकेत या निर्णयातून दिला गेला आहे. परंतू जागतिकीकरणाच्या रेट्यात हा निर्णय कसा टिकणार हे पहाणे महत्वाचे आहे. बी.टी. वांग्याच्या निर्मितीतून पुढील प्रश्न निर्माण होतील व कधीही भरून न निघणारे नुकसान होईल.

समस्या- विरोध:-

- **नवीन उपद्रवकारक रोग:** सुरुवातीला बी.टी. कापसाला कोणतीच फवारणी लागत नाही असा दावा कंपन्यांनी केला. परंतू मागील ३-४ वर्षांतच या पिकांवर उपद्रवकारक नवीन रोग आले व किटकनाशके, औषधे फवारण्या वाढल्या व शेवटी फवारण्याही थकल्या. उदा.- लाल्या, मिलिबग, बुरशी, रोपांची वाढ खुंटने इत्यादी तरी रोग जात नाही. शेवटी शासन लाल्या रोगांसाठी नुकसान भरपाई म्हणून दोन वेळा कोटयावधी रुपये दिले. सन २०१७-१८ मध्ये सध्या बॉडअळी ने कहरच केला संपूर्ण देशातच कापसाचे उत्पादन संपले. शेवटी शासनाच्या प्रती हेक्टरी ३००००/- ते ३७०००/- इतर रुपये नुकसान भरपाईसाठी निवेदन द्यावे लागते. त्यातून अंदाजपत्रकात तुट वाढते. लोकांवर करांचा बोजा वाढतो. प्रचलित अनुभव लक्षात घेता. बी.टी. वांग्याला किड लागणार नाही हा दावाच खोटा आहे. कारण वांगी आणि किड अविभाज्य आहेत. बी.टी.ला रोग नाही हा दावाच लबाड आहे.
- **औषधी कंपन्यांची चलती:** बी.टी. वांग्यावर ४-५ वर्षांनी नवीन किड आली याचा अर्थ बियाणे उत्पादन कंपन्यांच शेतक-यांना औषधी पुरविणार व त्यांचा धंदा जोरात चालणार. सव्वाशे कोटीच्या भारताकडे केवळ एक बाजारपेठ म्हणून पहाण्याच्या दृष्टीकोन राहिल. विदेशी कंपन्याही बाजारपेठ वाढविण्यासाठी कोणत्याही स्थराला जाऊ शकतात याची खात्री देता येत नाही.
- **संशोधकाचे स्वातंत्र्य:** बी.टी. वांग्याचे संशोधन झाले त्यात ते खरोखरच मानवाला आरोग्यदृष्ट्या सुरक्षित आहे काय ? खरोखरच कंपन्यांनी उंदरांवर ९० दिवस प्रयत्न केला का ? ससे, बक-यांवर प्रयोग खरोखरच दिर्घकाळासाठी अपायकारक नाही का ? अशा प्रश्नांची उत्तरे कोणी तपासून बघितली. याचे उत्तर नाहीच आहे.
- **वांग्यांच्या जाती नामशेष:** भारतात आज २००० वांग्यांच्या जाती आहेत. प्रत्येकाचा आकार, चव, रंग पिक येण्याचा कालखंड वेगवेगळा व वर्षभर आहे. त्याच्या जागी एकच बी.टी. वांगे राहिल. आजच लोक संकरीत उत्पादनाला कंटाळले आहेत. उपभोक्त्यांची आवड निवड संपेल.
- **शेतक-यांचे परावलंबित्व:** घरचे स्वतः बिनाखर्च तयार केलेले वांग्याचे बी संपेल की ज्याचा उत्पादन खर्च शून्य आहे. फक्त वांगी साठवून बी काढणे एवढाच खर्च आहे व शेवटी बी.टी. वांग्याच्या बियाणे खरेदीसाठी हजारो रुपये मोजावे लागतील. शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत येतील. कंपन्या श्रीमंत व शेतकरी गरीब बी.टी. कापसाचे ताजे उदाहरण समोरच आहे.
- **अती उत्पादनाची भिती:** कंपन्यांच्या दाव्याप्रमाणे बी.टी. वांग्यांवर किड आली नाही तर किड न येता वांगी पिकली तर आजच्या उत्पादनापेक्षा २०-३० पटीने उत्पादन वाढेल व बाजारात अति उत्पादनामुळे वांग्यांच्या किंमती घसरतील व शेतक-यांना त्यांचा उत्पादन खर्च ही भरून निघणार नाही. प्लॉवर (कोबी, पत्ताकोबी) व हिरवी मिरची यांची हिच अवस्था आज आहे. शेतक-यांचे दिवाळे निघेल. आजच शेतकरी कर्जबाजारी आहे. किंबहुना संपलेला आहे. या विषय प्रसिध्द पत्रकार पी. साईनाथ यांनी म्हटले आहे की, महाराष्ट्रातील कोरडवाहू शेती ही शेतक-यांची स्मशानभूमी आहे. दररोज आपण शेतक-यांच्या आत्महत्या वाचतो.
- **अॅग्री बिझनेस कंपन्या व शेतक-यांच्या आत्महत्या:** शेतक-यांच्या आत्महत्या हया जगभर घडत आहेत. अमेरिका, लॅटिन, अमेरिकन देश व दक्षिण आशियाई देशांमध्ये याचे प्रमाण लक्षणीय आहे. कॅथरीक अँगर: यांच्या मतानुसार, जगात सुपर मार्केट संस्कृती ही अॅग्री बिझनेसमुळे अस्तित्वात आली आहे व अॅग्री बिझनेसने जागतिक शेती अर्थव्यवस्थेवर वर्चस्व ठेवले आहे. या सुपर मार्केट संस्कृतीत "प्रोसेसड फूड" ची दादागिरी असल्यामुळे त्यांच्या स्पर्धेत जगभरातील लहान शेतकरी व त्यांच्या शेतीमाल टिकू शकत नाही. जागतिक स्तरावर मोनसॅहे, पेप्सीको, कारंजिल इत्यादी बलाढ्य कंपन्यांनी जागतिक बाजारपेठेत आपली अधिसत्ता बनविली आहे. संकरीत बियाणे आणि पेटेट ही शस्त्रे वापरून जगातील लहान शेतकरी संपविण्याचा घाट घातला आहे.

- **शेतमालाचा वायदे बाजाराप्रमाणेच वांग्यांचाही वायदे बाजार शक्यता १:** अमेरिकेतल्या अन्नधान्य वायदे बाजाराचे नियमन करणा-या Commodity Futures and Trading Commission ने जाहिर केले की, त्यांचा वायदे बाजारातील व्यापा-यांवर बिलकुल विश्वास राहिलेला नाही. वाढत्या अन्नधान्य किमतीस व्यापारी पुर्णपणे जबाबदार आहेत. व्यापारी/ कंपन्यांच्या जुगारी प्रवृत्तीमुळे निरनिराळ्या शहरातील धान्य बाजार बंद करावा लागला.
भारतात २००६ साली उडीद दाळीचे उत्पादन दोन लाख टन झाले, परंतु सटोडियांनी/ कंपन्यांनी त्यावर वीस लाख टनांचे Forward Trading केले चणाडाळीचे उत्पादन ६० लाख टनांचे तर त्याचे Forward Trading ७४२ लाख टनांचे प्रत्यक्ष उत्पादनाच्या १०-१२ पट व्यवहार होऊ लागले तर अशा कृत्रिम मागणीमुळे भाववाढ केली जाते. सन २०१० पासून सर्व डाळींच्या बाबतीत कंपन्यांनी हेच केले. भाव १४० रुपये किलो झालेत. त्यामुळे नुकसान शेतक-यांचे व उपभोक्त्यांचे नफा मात्र कंपन्यांचा अशी अवस्था निर्माण झाली. भारतातील शेतकरी अल्पभुधारक भौगोलिकदृष्ट्या विखरलेले, अशिक्षित आहेत तसेच इंटरनेट माध्यम त्यांना माहित नाही. त्यामुळे त्यांचे कंपन्यांनी शोषण केले. व शासनाने बध्याची भूमिका घेतली.
हाच जुगार भाजीपाला, फळे व वाग्यांच्या बाबतीत कंपन्यांनी खेळण्यास फक्त भारतातील उपभोक्त्यांना लांबून वांगी पाहून समाधान मानावे लागले.
भारतात सध्या दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण २५ टक्के आहे. म्हणजे यांची संख्या जवळ जवळ ३२ कोटी इतकी आहे. असे सर्व दारिद्र्यात जीवन जगत आहेत. स्वदेशी, स्वस्त वांग्यांमुळे वर्षभर त्यांच्या जेवणाचा प्रश्न सुटतो. बी.टी. मुळे त्यांना वांगी घेणेच शक्य होणार नाही. या ज्वलंत प्रश्नाविषयी सरकार बोलायला तयार नाही.
- **लहान शेतकरी संपुष्टात:** भारत सरकारने अलिकडच्या काळात जवळ जवळ सर्व क्रय वस्तुंवरील संख्यात्मक निर्बंध उठविले आहेत. यामुळे परराष्ट्रीय आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्यांनी भारतीय कृषी बाजारपेठेतील मक्तेदारी वाढत आहे. "अन्न आणि ऊर्जा कायदा २००५" यामुळे भारतीय आणि आंतरराष्ट्रीय मोठ्या कंपन्यांच्या "प्रोसेसड फुड" ला भारतीय बाजारपेठेचा दरवाजा खुला आहे. त्यामुळे कारगिज, कोंगारी, यायटीसी यासारख्या कंपन्यांची मक्तेदारी वाढून भारतीय बाजारपेठेतील लहान शेतकरी नाहीसना होण्याची शक्यता आहे.
भारतात राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा सन २०१६-१७ मध्ये १६ टक्के व महाराष्ट्रात फक्त १२ टक्के आहे. लोकसंख्या ६८ टक्के असून महाराष्ट्रात ५८ टक्के आहे. मराठवाड्यात तर हे प्रमाण जास्त म्हणजे ७० टक्के आहे. वार्षिक वृद्धीदरही कमी कमी होत आहे. महाराष्ट्रातील विदर्भ व मराठवाड्यात वार्षिक वृद्धि दर (-) वजा झाला आहे. NSS च्या पहाणी नुसार आजच ५० टक्के शेतकरी कंटाळून शेती व्यवसाय सोडायला तयार आहेत. अशा शेतक-यांवर बी.टी. वांग्यामुळे परिणाम होईल व त्यांचा आत्मविश्वासच संपेल. उत्पादनाची प्रेरणा आजच संपलेली आहे.
- **अमेरिकन अन्नशस्त्र:** अमेरिकेतील मोन्सन्टो कंपनीचा संशोधित वाण असून, या वाणास अमेरिकेतच विरोधाचा सामना करावा लागला. सन १९७४ मध्ये अमेरिकन कृषीमंत्री एल वट्स यांनी जर अन्न हे शस्त्र म्हणून वापरता आले तर अमेरिका सर्व प्रथम या शस्त्राचा वापर करेल असे सांगितले होते. या बियाण्याला स्विट्झर्लंड, फ्रांस, अमेरिकेने विरोध केला असून तेथे ते वापरले जात नाही मग भारतात आग्रह अशासाठी-

संदर्भसूची:

- १) भारतीय अर्थव्यवस्था- रुदर, दत्त
- २) भारतीय अर्थव्यवस्था- अग्रवाल
- ३) अर्थदर्शन- डॉ. जे. एफ. पाटील
- ४) लोकसत्ता दि. २१/०२/२०१०
- ५) टाईम्स- ६, १३, २० फेब्रुवारी २०१०
- ६) देशोन्नती
- ७) सकाळ एग्नोवन दि. २३ जानेवारी २०१८
- ८) ग्राहक संरक्षण- मुक्त विद्यापीठ
- ९) आय.एम.एफ. अहवाल- २०१२
- १०) कृषी मूल्य आयोग- एम.एस. स्वामीनाथन
- ११) भारतीय अर्थव्यवस्था प्रा. कोळंबे २०१६
- १२) स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन- Study circle २०१३ २०१४ २०१६

नंदुरबार जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादकांचे जलसिंचनाचे व्यवस्थापन

दिनेश जेरमा गावीत

संशोधक विद्यार्थी
जी.टी.पाटील.महाविद्यालय,नंदुरबार

डॉ. डी. जी. पाटील

संशोधन मार्गदर्शक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
जी.टी.पाटील.महाविद्यालय,नंदुरबार

सारांश :-

प्रस्तुत संशोधनात नंदुरबार जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादकांचे सिंचन व्यवस्थापनाचे अध्ययन करण्यात आले आहे. शेती व्यवसायात बारमाही स्वरूपाचे उत्पादन घेण्यासाठी पाण्याची सुविधा महत्वाची मानली जाते. नंदुरबार जिल्ह्यात उपयोगात आणली जाणारी जलसिंचनाचे साधने जमिनीच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत अपुरी आहेत. तसेच अस्तित्वात असलेल्या साधनांचा पुरेपुर वापर केला जात नाही. सिंचन साधनाचे अपुरे ज्ञान असल्यामुळे पावसाचे बरेच पाणी वाया जाते. तसेच शासनाच्या अपुऱ्या निधीमुळे प्रकाशा, सारंगखेडा, बॅरेज तसेच देहाणी, नागत, गोमाई, शिवण, इत्यादी मध्यम व लघु प्रकल्प अपूर्ण अवस्थेत आहे. जिल्ह्यात २०१५-१६ मध्ये एकूण सिंचन विहीरीची संख्या २१५४४ होती. यापैकी ७४५ सिंचन विहीरीचा वापर केला जात नव्हता.

जिल्ह्यातील इतर पिका बरोबरोच कडधान्य उत्पादक पिकांना पाणी पुरवण्यासाठी विहीऱ्या सिंचन साधनाचा वापर एकूण ४०% शेतकरी करतात.

नंदुरबार जिल्ह्यात खरिप हंगामापेक्षा रब्बी हंगामातील कडधान्य पिक घेण्यासाठी सिंचनाची आवश्यकता असते. जिल्ह्यातील एकूण ४०% कडधान्य उत्पादक पिकांना पाणी पुरवठा विहीरीद्वारे करतात ३८% कडधान्य उत्पादक कुपनलिकेद्वारे १२% नदीद्वारे आणि १० % कडधान्य उत्पादक कालव्याद्वारे पिकांना पाणी पुरवठा करीत असतात. पिकांना पाणी पुरवठा करण्यासाठी पाण्याचा उपसा करण्यासाठी डिझेल पंप आणि विद्युत पंपाचा वापर केला जातो. यासाठी शेतकऱ्यांना डिझेलवर आणि विद्युत बिलावर खर्च करावा लागतो. जिल्ह्यातील ज्या कडधान्य उत्पादकाकडे स्वतःचे डिझेल पंप नाही. भाड्याने डिझेल पंप घेऊन पिकांना पाणीपुरवठा करतात अशा शेतकऱ्यांना पिक तयार होई पर्यंत दर हेक्टर ५७२० रु खर्च येतो. तर जे शेतकरी विद्युत पंपाचा वापर करतात. अशा शेतकऱ्यांना दर हेक्टर सरासरी ६७०० रु विद्युत बिलावर खर्च करावा लागतो. जिल्ह्यातील जे कडधान्य उत्पादक सिंचनासाठी डिझेल पंपाचा वापर करतात अशा शेतकऱ्यांना विद्युत पंपाचा वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यापेक्षा सरासरी दर हेक्टर ९८० रु खर्च कमी करावा लागतो. जिल्ह्यात शासकिय सिंचन साधनाऱ्या अपुऱ्या विकासामुळे शेतकऱ्यांच्या खर्चात वाढ होत आहे. त्याच प्रमाणे देशातील इंधनाच्या किंमतीतील चढउताराचा फटका डिझेल पंप वापरणाऱ्या कडधान्य उत्पादनात होतो.

बीजशब्द:- कृषी, सिंचन, व्यवस्थापन, उत्पादक इ.

प्रस्तावना:-

भारतीय शेती निसर्गाच्या पावसावर अवलंबून असल्यामुळे निश्चित स्वरूपाचे उत्पादन देऊ शकत नाही. शेतीचा विकास होण्यासाठी सुपीक जमिन आणि पर्याप्त मात्रात पाण्याची आवश्यकता असते शेतीला देण मार्गांनी पाणीपुरवठा होतो. पावसाद्वारे आणि कृत्रिम साधनाद्वारे शेतीला जे पाणी पुरवठा केले जाते. त्या पद्धतीला जलसिंचन असे म्हणतात.

भारतात पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून असलेल्या शेतीतून योग्य उत्पादन येत नाही. त्यामुळे पाणीपुरवण्याच्या कृत्रिम सोयी कराव्या लागतात. वर्तमान काळातील जागतिक तापमानवाढीच्या समस्येने भारतात पर्जन्यात असंतुलन निर्माण होते. त्यामुळे पाऊस पिकांना गरज असते तेव्हा पडत नाही. आणि गरज नसतांना पाऊस जास्त पडतो. त्यामुळे भारतीय कृषि क्षेत्रात जलसिंचनाचे महत्व वाढत आहे.

भारतीय कृषी व्यवसाय हा पावसाचा जुगार आहे असे म्हटले जाते. भारतात चेरपूजी या भागात १९८० से.मी. एवढा पाऊस दर वर्षी सरासरी पडतो. तर राजस्थान राज्यात २६ से.मी पेक्षा कमी पाऊस दर वर्षी पडतो. त्यामुळे ज्या ठिकाणी पाऊसाचे प्रमाण कमी असते. अशा भागात जलसिंचनाचे महत्व वाढते. भारतात कृषी व्यवसाय करण्यास अनुकूल हवामान असल्यामुळे विविध पिकांचे उत्पादन घेतले जाते. भारतीय कृषी अनुसंधान परिषदेच्या अनुमानानुसार भारतात अन्नधान्य पिकांना सरासरी १४.८ एकर इंच पाण्याची गरज असते. तर ऊसाला ९५.० एकर इंच पाण्याची गरज असते.

अन्नधान्य पिकांमध्ये कडधान्य या पिकांचा समावेश केला जातो. कडधान्य हे पिक डाळवर्गीय असून भारतात प्रत्येक घटकातील व्यक्तिकडून कमी अधिक प्रमाणात मागणी केली केले. कडधान्य पिक कमी कालावधीत ९० ते १२० दिवसात उत्पादन देणारे पिक असून रब्बी आणि खरीब दोन्ही हंगामात घेतले जाते. रब्बी हंगामात घेतल्या जाणाऱ्या कडधान्य पिकासाठी शेतकऱ्यांना उपलब्ध जलसिंचनाचे योग्य व्यवस्थापन करून कडधान्याचे उत्पादन घ्यावे लागते.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :-

- १) नंदुरबार जिल्ह्यातील कृषी योग्य सिंचन स्रोताचे अध्ययन करणे.
- २) नंदुरबार जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादकांचे सिंचन व्यवस्थापनाचे अध्ययन करणे.
- ३) नंदुरबार जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादकांच्या सिंचन साधनावरील खर्चाचे अध्ययन करणे.

गृहितके :-

- १) नंदुरबार जिल्ह्यात सिंचनासाठी मोठ्या प्रकल्पाचा उपयोग शेतीसाठी अल्पप्रमाणात होतो.
- २) कडधान्य उत्पादकांचा सिंचनसाधनावरील खर्चात वाढ होते.
- ३) नंदुरबार जिल्ह्यातील मोठ्या सिंचन योजनेचा लाभ शेतकऱ्यांना होत नाही.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक आणि द्वितीय तथ्य संकलनाचा आधार घेण्यात आले आहे.

प्राथमिक तथ्य संकलनात :- निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत सर्वेक्षण या तंत्राचा अवलंब करण्यात आले आहे.

द्वितीय तथ्य संकलन :- संदर्भग्रंथ, अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट इ.

नंदुरबार जिल्ह्याचे हवामान कोरडे असून पावसाळा आणि हिवाळा ऋतु वगळता सामान्यतः हवामान फार उष्ण आहे. सर्वसाधारण दरवर्षी उन्हाळा मार्च पासून मे पर्यंत पावसाळा जून ते ऑक्टोबर आणि हिवाळा नोव्हेंबर ते फेब्रुवारी पर्यंत असतो जिल्ह्याचे सरासरी पर्जन्यमान ८७२ मि.मी.आहे.

शेती क्षेत्रात बारमाही स्वरूपाचे उत्पादन घेण्यासाठी पाण्याची सुविधा महत्वाची मानली जाते. अन्यथा पाऊसाच्या पाण्यावर अवलंबून रहावे लागते. किंवा पडिक जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ होत असते. नंदुरबार सारख्या विकासाच्या दृष्टीने मागास जिल्ह्यात उपयोगात आणली जाणारी जलसिंचनाचे साधने जमिनीच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत अपुरी आहेत. तसेच अस्तित्वात असलेल्या साधनांचा पुरेपुर वापर केला जात नाही. सिंचनाचे अपुरे ज्ञान असल्यामुळे पावसाचे बरेच पाणी वाया जात असते. तसेच शासनाच्या अपुऱ्या निधीमुळे प्रकाशा, सारंगखेडा बॅरेज तसेच देहली, नागन, गोमाई, शिवण इत्यादी मध्यम व लघु प्रकल्प अपूर्ण अवस्थेत आहे.

जिल्ह्यातील जलसिंचनाचे स्रोत पुढील प्रमाणे आढळून येतात.

तक्ता क्र. १ नंदुरबार जिल्ह्यातील तालुका निहाय सिंचनाचे स्रोत

अ.क्र.	तालुका	सिंचन विहिरीची एकूण संख्या	वापरात असलेल्या बसवलेले निधीवर		वापरात नसलेल्या सिंचनाविहिरीची संख्या
			डिझेलपंप	विद्युत पंप	
१	अ.कुवा	१२४०	११२	१५५१	३४५
२	अक्राणी	२२५	८०	८५	३५
३	तळोदा	२५१०	१६२	१५०८	५१
४	शहादा	४५०५	१९५	४१०५	५३
५	नंदुरबार	१२६७५	९६६	१२१०९	२३४
६	नवापुर	२८९	४८५	५०१	२७
	एकूण	२१५४४	२०००	२०१५६	७४५

संदर्भ:- जिल्हा भूमी अभिलेख कार्यालय नंदुरबार (२००९-१०)

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, नंदुरबार जिल्ह्यातील एकूण सिंचन स्रोतमध्ये विहिरीचे महत्त्व अधिक आहे. जिल्ह्यात सन २००९-१० पर्यंत विहिरीची एकूण संख्या २१५४४ आहे. यापैकी अक्कलकुवा १२४० अक्राणी २२५, तळोदा २६१०, शहादा ४५०२, नंदुरबार १२६७५, नवापुर २८९ आहे. यापैकी वापरात असलेल्या विहिरीवर पाण्याचा उपसा करण्यासाठी डिझेल पंपाचा वापर जिल्ह्यात एकूण २००० विहिरीवर आहे.

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते. की, नंदुरबार जिल्ह्यात एकूण कुपनलिकेची संख्या ६८०४ आहे. यापैकी अक्कलकुवा १२०८, अक्राणी १२६७, तळोदा ५५२, शहादा ९६३, नंदुरबार १०२०, नवापुर १७५४ आहे.

लघुपाटबंधारे जिल्ह्यात एकूण २६९ आहे यात अक्कलकुवा ४१, अक्राणी १२, तळोदा १७, शहादा ५०, नंदुरबार ९१, नवापुर ५८ आहेत.

नंदुरबार जिल्ह्यात मोठे प्रकल्प सिंचनासाठी एकही नाही. परंतु मध्यम प्रकल्प ९ आहेत, यापैकी एकच प्रकाश पुर्ण अवस्थेत आहे. तर ८ प्रकल्प अपूर्ण आहेत. अक्कलकुवा १, शहादा-४ नंदुरबार-१ नवापुर -३ मध्यम प्रकल्प आहे. तर अक्राणी आणि तळोदा तालुक्यात एकही मध्यम प्रकल्प नाही.

नंदुरबार जिल्ह्यात अनेक लहान मोठ्या नद्या वाहतात. परंतु या नद्यावर पाणी अडवण्यासाठी सिंचन प्रकल्पांची निर्मिती झालेली नाही. अशा नद्यावर पाणी अडवण्यासाठी लहान मध्यम व मोठे प्रकल्प निर्माण केल्यास जिल्ह्यातील शेतीक्षेत्र सिंचनाखाली येऊ शकते.

सिंचनाची साधने :-

नंदुरबार जिल्ह्याच्या सर्वेक्षणावरून असे निदर्शनास येते की, जिल्ह्यातील जमीन साधारणपणे तीन भागात विभागली आहे. १) हलकी २) मध्यम प्रतीची व ३) काळी कसदार एकूण जमिनीच्या ४०% जमीन हलक्या प्रकारची ३५% जमीन मध्यम प्रतीची व २५% जमीन काळी कसदार अशी आहे. हलक्या प्रतीची जमीन ही मुख्यतः अक्राणी व नवापुर तहसीलचा पश्चिम भाग आणि नंदुरबार तहसिलचा दक्षिण भाग यामध्ये येतो. मध्यम प्रकारची जमीन जलसिंचनासाठी उपयुक्त असून तिचे नंदुरबार, शहादा, व नवापुर तहसिलचा पूर्व भाग व्यापलेला आहे.

काळी कसदार जमीन अक्कलकुवा, तळोदा, शहादा आणि नंदुरबार तहसिलात आहे. या प्रकारची जमीन तापी नदीच्या किनाऱ्यावर मोठ्या प्रमाणात आढळते. या प्रकारच्या जमिनीचा १६ मि.मी. लांबीचा पट्टा खोल सुपीक व कसदार आहे. या पट्ट्याच्या दोन्ही बाजूस भुगर्भातील पाण्याची पातळी अती खोल असल्यामुळे विहिरीपासून जलसिंचन खर्चीक आहे. म्हणून आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर नसल्याने मागील १५ वर्षात उपसा सिंचन योजना या भागात मोठ्या प्रमाणात राबवण्यात आल्या परंतु सध्या अनेक उपसा सिंचन योजना निधी अभावी बंद आहे.

जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादक शेतकरी पिकाना पाणी पुरवठा करण्याचे मार्ग पुढील प्रमाणे आढळून येतात.

तक्ता क्र.

जिल्ह्यातील सिंचनाचे मार्ग दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	साधने	शेतकरी	उत्तरदाते	शे.प्रमाण
१	विहिरी	४००	१६०	४०%
२	कालवे	४००	४०	१०%
३	तलाव		-	-
४	कुपनलिका	४००	१५२	३८%
५	नदी	४००	४८	१२%
	एकुण			१००%

संदर्भ: सर्वेक्षणाच्या प्राथमिक माहितीवरून

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादक शेतकरी नमुना निवडीनुसार ४०० आहेत. यापैकी ४०% शेतकरी म्हणजे १६० शेतकरी विहिरी द्वारे पाणी पुरवठा करतात. तर कालव्याद्वारे १०% शेतकरी म्हणजेच ४० शेतकरी सिंचन सुविधा उपलब्ध करतात. भुगर्भातील पाण्याचा उपसा जसजसा वाढत जातो तशी पाण्याची पातळी खोल जात आहे. त्यामुळे विहिरीद्वारे पाण्याची सोय करणे शेतकऱ्यांना अधिक खर्चीक होत आहे. म्हणून जिल्ह्यातील शेतकरी कुपनलिकेच्या माध्यमातून सिंचन सुविधा उपलब्ध करत आहे. जिल्ह्यातील ३८% शेतकरी कुपनलिकेद्वारे पाणीपुरवठा करतात.

जिल्ह्यात नदीतील पाण्याद्वारे कडधान्याला पाणी पुरवठा करणारे शेतकरी १२% एवढे आहे. विहिरी आणि कुपनलिकेचा वापर करणारे शेतकरी पाण्याचा उपसा करण्यासाठी विद्युत पंप किंवा डिझेल पंप याचा वापर करतात. सर्वेक्षणावरून असे दिसून आले कि जवळ जवळ सर्वच शेतकऱ्याकडे विद्युत पंप हे स्वतःच्या मालकीचे आढळून आले. त्यामुळे त्यांना फक्त विद्युत बिल भरावे लागते. विहिरीसाठी जास्तकरून ३HP आणि ५HP शक्तीचे विद्युत मोटारी उपयोगात आणल्या जातात. कुपनलिकेची खोली जास्त असल्यामुळे कुपनलिकेसाठी ७.५HP शक्तीच्या विद्युत मोटारीचा वापर शेतकरी करतात. म्हणून याचा विद्युत बिलाचा खर्च प्रति हेक्टर पाणी पुरवठा करताना वाढ होते. ज्या शेतकऱ्याकडे स्वतःच्या मालकीचे विद्युत पंप आहेत त्यांच्या सिंचनाच्या खर्चात बचत होते.

काही शेतकरी कालव्याद्वारे नदीद्वारे आणि विहिरीद्वारे पाणीपुरवठा करतात असे बरेच शेतकरी डिझेल पंपाचा वापर करतात. परंतु डिझेल पंप हे शेतकऱ्याच्या मालकीचे फार अल्पप्रमाणात आढळते. शेतकरी पिकांच्या हंगामा पुरते पाणीपुरवठा करण्यासाठी भाड्याने डिझेल पंप आणतात. डिझेल पंप भाड्याने घेऊन सिंचनाचा प्रति हेक्टर खर्च पुढील प्रमाणे दर्शविता येतो.

तक्ता क्र.

सिंचनाचा प्रति हेक्टर खर्च दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	घटक	घटक संख्या	दिवस	दर	ए.खर्च
१	इंजिन	१	२	२५००	५०००
२	मजुरी	२	२	९०	७२०
	डिझेलपंप + मजुरी खर्च				५७२०

संदर्भ:- सर्वेक्षणाच्या प्राथमिक माहितीवरून

वरील तक्त्यावरून असे स्पष्ट होते की, डिझेल इंजिन भाड्याने आणून पाणीपुरवठा करणाऱ्या शेतकऱ्यांना २००० रु प्रतिदिन इंजिनचे भांडे आणि ५०० रु डिझेल एका दिवसात खर्च होते. असा एकूण २५०० रु एका दिवसासाठी खर्च येतो. म्हणून दोन दिवसासाठी खर्च येतो. पाणी देण्यासाठी पुरुष श्रमिक साधारणतः २ आवश्यक असतात. ९० रु रोज प्रमाणे ७२०रु दोन दिवसाची मजुरी द्यावी लागते.

जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादक शेतकऱ्यांना डिझेल पंपाच्या सहाय्याने पाणी पुरवठा करण्यासाठी दोन दिवस लागतात. दोन दिवसात डिझेल पंपावर ५००० रु मजुराची दोन दिवसाची ७२० रु मजुरी असा एकूण ५७०० रुपये प्रति हेक्टर खर्च येतो.

कुपनलिका असलेले जवळ जवळ सर्वच शेतकरी विद्युत पंपाचा वापर करतात तर काही विहिरी असलेले शेतकरी सुद्धा विद्युत पंपाचा वापर करतात. विद्युत पंपासाठी विजेचा आकार अल्पभू धारक मध्यम आणि मोठे शेतकरी यांना सारखाच असतो. ३ एचपीसाठी वार्षिक आकार ३९०० रुपये, ५ एचपीसाठी ६५००रु. आणि ७.५ एचपी साठी ९५०० रु. खर्च येतो.

जिल्ह्यातील कडधान्य उत्पादक शेतकऱ्यांचा विद्युत मोटारीचा दर हेक्टरी सरासरी खर्च दर्शविणारा तक्ता पुढील प्रमाणे दर्शविता येतो.

तक्ता क्र.

सरासरी दर हेक्टरी विद्युत पंपावरील खर्च

अ.क्र.	विद्युत पंप	शेतकऱ्यांची संख्या	प्रति मासिक आकार	दरवर्षी आकार	एकुण खर्च
१	3 HP	152	325	3900	3900
२	5 HP	120	550	6600	6600
३	7.5HP	88	800	9600	9600
	एकुण	360			20100
	सरासरी		558		6700

संदर्भ: प्राथमिक सर्वेक्षणावरून माहितीचे संकलन

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, एकुण ३६० नमुना पाहणीतील शेतकऱ्यांपैकी १५२ शेतकरी ३HP विद्युत पंप वापरतात. १२० शेतकरी हे ५HP विद्युत पंप वापरतात. तर ७.५HP पंप वापरणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रमाण ८८ एवढे आहे. जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना एक एचपी साठी सरासरी १३०० रु वार्षिक खर्च येतो. या प्रमाणे ३HP साठी ३९०० रु वार्षिक खर्च करावा लागतो. ५HP साठी वार्षिक ६६०० रु. खर्च येतो. तर ७.५HP विद्युत पंपाचा वार्षिक खर्च सरासरी ९६०० रु. येतो. शेतकऱ्यांना एकुण खर्च २०१०० रु येतो. म्हणून सरासरी ६७०० रु. प्रत्येक गटातील शेतकऱ्यांना वार्षिक खर्च करावा लागतो. त्याचा परिणाम प्रत्येक शेतकरी हा सरासरी ५५८ रु प्रतिमहिना विद्युत बिलासाठी खर्च करित असतो.

निष्कर्ष :-

नंदुरबार जिल्ह्यात खरिप हंगामापेक्षा रब्बी हंगामातील कडधान्य पिक घेण्यासाठी सिंचनाची आवश्यकता असते. जिल्ह्यातील एकूण ४०% कडधान्य उत्पादक पिकांना पाणी पुरवठा विहिरीद्वारे करतात ३८% कडधान्य उत्पादक कुपनलिकेद्वारे १२% नदीद्वारे आणि १० % कडधान्य उत्पादक कालव्याद्वारे पिकांना पाणी पुरवठा करित असतात. पिकांना पाणी पुरवठा करण्यासाठी पाण्याचा उपसा करण्यासाठी डिझेल पंप आणि विद्युत पंपाचा वापर केला जातो. यासाठी शेतकऱ्यांना डिझेलवर आणि विद्युल बिलावर खर्च करावा लागतो. जिल्ह्यातील ज्या कडधान्य उत्पादकाकडे स्वतःचे डिझेल पंप नाही. भाड्याने डिझेल पंप घेऊन पिकांना पाणीपुरवठा करतात अशा शेतकऱ्यांना पिक तयार होई पर्यंत दर हेक्टरी ५७२० रु खर्च येतो. तर जे शेतकरी विद्युत पंपाचा वापर करतात. अशा शेतकऱ्यांना दर हेक्टरी सरासरी ६७०० रु विद्युत बिलावर खर्च करावा लागतो. जिल्ह्यातील जे कडधान्य उत्पादक सिंचनासाठी डिझेल पंपाचा वापर करतात अशा शेतकऱ्यांना विद्युत पंपाचा वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यापेक्षा सरासरी दर हेक्टरी ९८० रु खर्च कमी करावा लागतो. जिल्ह्यात शासकिय सिंचन साधनाच्या अपुऱ्या विकासामुळे शेतकऱ्यांच्या खर्चात वाढ होत आहे. त्याच प्रमाणे देशातील इंधनाच्या किंमतीतील चढउताराचा फटका डिझेल पंप वापरणाऱ्या कडधान्य उत्पादनात होतो.

संदर्भसूची :-

- १) भारतीय अर्थ व्यवस्था :- प्रा. एन.एल.चव्हाण
- २) कृषी अर्थशास्त्र :- डॉ.नीता वाणी
- ३) कृषी अर्थशास्त्र आणि शेती व्यवसाय :- श्री. देसाई प्रा.सौ. निर्मल भालेराव
- ४) जिल्हा भुमी अभिलेख कार्यालयातील नोंदी
- ५) योजना जुलै २०१० - जलस्रोत व्यवस्थापन

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नीती आयोग आणि सरकारी धोरणाचा एक सिंहावलोकन**प्रा. अंकुश रणजित जाधव**

सहयोगी प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग

बी.पी. आर्ट्स, एस.एम.एस. सायन्स अँड के.के.सी. कॉमर्स कॉलेज,

चाळीसगाव (424101) जि. जळगाव.

प्रस्तावना:

भारत सरकारकडून सन 2014 मध्ये नवीन वर्षाच्या पहिल्याच दिवशी नीती आयोगाची स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. यासाठीचा प्रस्ताव केंद्रीय मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत मंजूर करण्यात आला. या आयोगास नीती (नॅशनल इन्स्टिट्यूशन फॉर ट्रॅन्सफॉर्मिंग इंडिया) म्हणजे राष्ट्रीय भारत परिवर्तन संस्था असे नाव देण्यात आले. हा आयोग पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली काम करणार आहे. नीती आयोग सहयोग पूर्ण संघवाद, नागरीकांचा सहभाग वाढविणे, रोजगाराच्या संधी वाढविणे, सुशासन निर्माण करणे, सहभागीपूर्ण आणि अंगीकारी शासन शिवाय विकासपूर्ण प्रक्रिया हेतू महत्वपूर्ण निर्देशात्मक उपाय देण्यासाठी स्थापन करण्यात आला आहे. या आयोगाला थिंक टँकच्या स्वरूपात कार्य करण्याचे आदेश देण्यात आले आहे. सरकारच्या या निर्णयाचे सत्ताधारी भाजपकडून जोरदार स्वागत झाले असले तरी गेल्या ६५ वर्षांपासून देशाच्या आर्थिक विकासात भूमिका बजावणारे **नियोजन मंडळ** बरखास्त केल्यामुळे विरोधी पक्षांनी सरकारच्या या धोरणावर **“अनिती आयोग”** या शब्दात टिका केली आहे. या आयोगात नवीन विचार आणि विशिष्ट विषयावर आधारीत समर्थनाशी संबंधीत माहिती असणार आहे.

14 मार्च 1950 रोजी तात्कालीन पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली योजना आयोगाची स्थापना करण्यात आली होती. आता याची जागा निवन प्रस्तावानुसार नीती आयोग घेणार आहे. जवळ जवळ 65 वर्षांनंतर भारतीय अर्थव्यवस्थेत अमूलाग्र असे बदल होतांना दिसत आहे. आपल्या देशाच्या इतिहासात 1991 हा निर्णायक टप्पा आहे. त्या आधीच्या वर्षातील आर्थिक धोरणातील निर्णय व नंतरच्या वर्षातील निर्णय यात फरक आहेत. पण याचा अर्थ असा होत नाही की, सर्वबदल 1991 मध्येच आमलात आणले गेले. यानंतरही बदल घडलेले दिसून येतात.

केंद्र सरकारची भूमिका, कामे, व कार्य करण्याची पद्धत यात अमूलाग्र असे बदल झाले आहेत. सर्व राज्यसरकार, संसद सदस्य वेगवेगळ्या क्षेत्रातील तज्ञ मंडळी आणि संस्थांशी विचारविनिमय केल्या नंतर या थिंक टँकची स्थापना करण्यात आल्याचे सरकारचे म्हणणे आहे. नवा नीती आयोग सरकारला धोरणात्मक सल्ला देणार आहे तसेच केंद्र आणि राज्य सरकारच्या दरम्यान सेतू म्हणून काम करणार आहे. हा थिंक टँक म्हणजे भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी अमूलाग्र बदल करण्याच्या दिशेने पाऊल असल्याचा दावा सरकारने केला आहे.

नियोजन आयोग आता नीती आयोगाच्या स्वरूपात आल्यावर वरील दिशेने कामकाज होईल अशी आशा निर्माण झाली आहे. सर्वात महत्वाचा मुद्दा म्हणजे नीती आयोगाने सर्व राज्यांच्या मुख्यमंत्र्यांना यात स्थान देऊन केंद्र-राज्य संबंधाचा विधायक दिशेने प्रवास सुरू केलेला आहे. यातून दोग गोष्टी साध्य होऊ शकतात एक म्हणजे संसाधनांचा विनियोग करवतांना तो केंद्र व राज्यांच्या संवादातून ठरवता येईल म्हणजे राज्यांनी मागण्या करायच्या आणि केंद्र सरकारने द्यायचे असे न होता देशाच्या विकासासाठी. सर्वांनी सामावून घेणाऱ्या आर्थिक विकासासाठी निर्णय प्रक्रिया बदलायला हवी विशेषतः मानव निर्देशांक कमी असलेल्या प्रदेशांना, वंचीत घटकांना संसाधनांच्या निधी, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापकीय तज्ञता, याचा अधिक विनियोग होईल अशी निर्णय प्रक्रिया होणे हे न्याय आहे. सर्व राज्यातील मुख्यमंत्री, त्या त्या विषयाचे मंत्री व नीती आयोगातील प्रतिनिधी यांच्या विचारमंथनातून असे निर्माण होणे आता निधी आयोगात शक्य आहे आणि दूसरे म्हणजे केंद्र सरकारद्वारे राबविण्यात येणाऱ्या योजनांच्या संदर्भात आहे. केंद्र सरकारच्या निधितून राबवली जाणारी एखादी योजना एखाद्या राज्यात काही कारणांमुळे यशस्वी ठरली तर त्या योजनांचे त्या राज्यातील वैशिष्ट्ये सर्व देशात नेण्याचा “नीती आयोग” हा एक महत्वाचा मार्ग ठरू शकतो. या आधी सुद्धा अशी उदाहरणे घडली आहेत. शाळेतील मध्यान्ह भोजन योजना ही तामिळनाडूतून आली तसेच बचत गटांच्या कार्यक्रमाचे आहे. भारतासारख्या विशाल देशात जिथे सर्व प्रकारची वैविधता आहे. तेथे जर नीती आयोगाच्या माध्यमातून प्रत्येक राज्याचे प्रश्न त्यांची वैशिष्ट्यपूर्णता यांचा सखोल विचार होऊन निधीचे वाटप झाले तर ते नीती आयोगाचे मोठे यश ठरेल.

अशा या नीती आयोगाची स्थापना 1 जानेवारी 2015 रोजी सरकारी अधिनियमान्वये नियोजन मंडळाच्या जागी नीती आयोगाची स्थापना एक असंवैधानिक व अवैधानिक संस्था म्हणून करण्यात आली **NITI** म्हणजे National Institution For Transforming India.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

निती आयोगाची रचना:

निती आयोगामध्ये आयोगाची पूर्णकालीक संघटनात्मक रचना, प्रशासक परिषद, प्रादेशिक परिषदा यांचा समावेश आहे. पंतप्रधान हे निती आयोगाचे अध्यक्ष असतील तर उपाध्यक्षांची नियुक्ती ही पंतप्रधानांद्वारे केली जाईल. आयोगाच्या गव्हर्निंग कॉन्सील मध्ये सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री आणि केंद्रशासीत प्रदेशांचे उपराज्यपाल हे सदस्य असतील. या आयोगाला काही पूर्णवेळ तर काही अर्धवेळ सदस्य असतील. केंद्रीय मंत्रीमंडळाचे चार मंत्री या आयोगाचे पदसिद्ध सदस्य असतील मात्र मंत्र्यांची निवड पंतप्रधान करतील. यात आवर्तन पद्धतीने ही निवड केली जावू शकते. या शिवाय संशोधन संस्था, विद्यापीठांचे सदस्य आणि संबंधित संस्थांचे दोन पदसिद्ध सदस्य असतील त्यांची नियुक्ती मर्यादित काळासाठीच असेल तसेच सचिव दर्जाचे अधिकारी हे निती आयोगाचे मुख्य कार्यकारी अधिकारी असतील त्याची ही नियुक्ती ही पंतप्रधानांच्याद्वारे होईल. याच्या अंतर्गत शासनाचे वेगवेगळे विभाग बनवले जातील. विशिष्ट मुद्दे आणि एका पेक्षा अधिक राज्यांशी संबंधित विषयावर विभागीय परिषदा बनविल्या जातील. पंतप्रधानांच्या सूचनेनुसार विभागीय परिषदांची बैठक बोलवली जाईल. या आयोगाचे उपाध्यक्ष हे या परिषदेच्या बैठकीच्या अध्यक्ष स्थानी असतील तर संबंधित राज्यांचे मुख्यमंत्री व केंद्र शासीत प्रदेशांचे उप राज्यपाल सहभागी असतील.

निती आयोगाची उद्दिष्टे -

- समाजातील आर्थिक मागास घटकांवर विशेष लक्ष केंद्रीत करून त्यांचा आर्थिक विकास साधणे शिवाय योजनाबद्ध आणि दिर्घ काळासाठीचे धोरण तयार करणे.
- सशक्त राज्येच सशक्त देशाची निर्मिती करू शकतो हे तत्व स्वीकार करून राज्यांबरोबर नियमितपणे संरचनात्मक सहकार्य, तंत्राच्या माध्यमातून सहकार्य आणि संघराज्यास चालना देणे.
- राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय 'थिंक टँक' आणि शैक्षणिक व धोरण संशोधन संस्थांना प्रोत्साहन देणे.
- राज्यांच्या सक्रिय भागीदारीने राष्ट्रीय विकास साधण्यासाठी दृष्टीकोन विकसीत करणे तसेच मुख्यमंत्र्यांना 'राष्ट्रीय अजेंडा' चे प्रारूप उपलब्ध करून देणे.
- ग्रामीण पातळीवर योजना तयार करण्यासाठी तंत्र विकसीत करून हळूहळू उच्च स्तरावर त्याची अंमलबजावणी करणे.
- विकासाचा अजेंडा राबविण्यास गती देण्यासाठी आंतर क्षेत्रीय आणि आंतरविभागीय मुद्द्यांच्या सोडवणूकीसाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे.
- जे क्षेत्र विशेष करून सोपविले गेले असेल त्यामध्ये आर्थिक धोरण आणि राष्ट्रीय सुरक्षेचे हित जोपासणे.

निती आयोगाची कार्य -

- राज्यांच्या सक्रिय सहभागा द्वारे राष्ट्रीय उद्दिष्टांच्या संदर्भात राष्ट्रीय विकासाचे अग्रक्रम, क्षेत्रे, आणि डावपेच या बाबतचा सामाईक दृष्टीकोन विकसीत करणे.
- निती आयोग पंचवर्षीय योजना आणि राज्यांमध्ये निधी वाटपाचे काम पूर्वीच्या नियोजन आयोगाप्रमाणे करणार नाही.
- केंद्र व राज्य सरकारांना धोरणात्मक मुद्द्यावर रणनीतीक आणि तांत्रिक सल्ला देण्याचे काम हा आयोग करणार आहे.
- सकारात्मक संघराज्यीय व्यवस्थापनेस प्रोत्साहन देणे त्यासाठी सतत राज्यांना घेऊन आधारभूत पुढाकार व यंत्रणांचा वापर करणे.
- योजना अंमलबजावणीवर देखरेख आणि त्यांच्या मूल्यमापणाबरोबर तंत्रज्ञान सुधार हा आयोग करणार आहे.
- आयोगाकडे संदर्भित करण्यात आलेल्या क्षेत्रांशी संबंधित आर्थिक डावपेच व धोरणामध्ये राष्ट्रीय सुरक्षेचे मुद्दे समाविष्ट करण्यात आले आहे. हे निश्चित करणे.
- निती आयोगाच्या सहायने देशाच्या विकासाचा राष्ट्रीय अजेंडा तयार करून तो पंतप्रधान व मुख्यमंत्र्यांना सोपवेल.
- ग्रामिण स्तरावर विश्वासार्ह योजना तयार करण्यासाठी यंत्रणा विकसीत करणे आणि त्यांचे शासनाच्या उच्च स्तरांवर क्रमाक्रमाने एकत्रिकारण करणे.
- सक्षम राज्य व सशक्त देशाच्या सिध्दांतावर हा आयोग काम करणार आहे.
- आर्थिक प्रगतीचे पुरेसे फायदे प्राप्त न होणाऱ्या समाजातील वंचीत घटकांकडे विशेष लक्ष पुरवणे.
- जिल्हा स्तरापासून केंद्र स्तरपर्यंत योजना लागू करण्याची यंत्रणा तयार करण्याची जबाबदारी निती आयोगाकडे आहे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- डावपेचात्मक व दिर्घकालीन योजना, कार्यक्रमाचा आराखडा तयार करून त्यांच्या प्रगती व उपयुक्ततेवर लक्ष ठेवणे त्यातून मिळणाऱ्या अनुभवाचा वापर नाविन्यपूर्ण सुधारणा करण्यासाठी करणे.
- धोरणकर्ते आणि संबंधीत क्षेत्रांच्या तज्ज्ञांच्या सहकार्याने आर्थिक धोरणात राष्ट्रीय सुरक्षेचीही जबाबदारी सांभाळण्याचे काम निती आयोग करणार आहे.
- समान मतांच्या राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय थिंक टँक व शैक्षणिक तसेच धोरणात्मक संशोधन संस्था यांना सल्ला देणे आणि त्यामध्ये भागीदारीस प्रोत्साहन देणे.
- अत्याधुनिक कला संसाधन केंद्रे बनवणे व त्यांच्या मार्फत सुशासन शाश्वत व न्याय संगत विकासाच्या सर्व प्रणालीवर संशोधन करण्याबरोबर हित धारकांपर्यंत माहिती पोहचवण्याची व्यवस्था करणे.
- आवश्यक संसाधनांची ओळख करण्याबरोबर कार्यक्रम आणि उपायांच्या कार्यान्वयनाचे सक्रीय मूल्यमापन आणि सक्रीय पाहणी करणे. यातून सेवा प्रदान करण्यांत यशस्वीतेची शक्यता प्रबळ करणे.

सारांश:

नीती आयोग हा सरकारला धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी उपयुक्त असणार आहे. हा आयोग एक थिंक टँकची भूमिका बजावणार आहे या आयोगा नुसार आता प्रत्येक राज्यांना संसाधनाचा विनियोग करतांना त्यांना विकास कामे दाखवावी लागेल. या आयोगाच्या माध्यमातून प्रत्येक राज्याचे प्रश्न त्यांची वैशिष्ट्यपूर्णतः यांचा सखोल विचार करून निधीचे वाटप केले जाणार आहे. संसाधनाचा विनियोग करतांना आता राज्यांनी मागण्या करावयाच्या आणि केंद्र सरकारने द्यायचे असे न राहता देशाच्या विकासासाठी, सर्वांना सामावून घेणाऱ्या आर्थिक विकासाला निर्णय प्रक्रिया देणार आहे.

संदर्भ सूची

1. भारतीय अर्थव्यवस्था - रंजन कोळंबे
2. दैनिक लोकमत
3. योजना मासिक
4. अर्थसंवाद
5. भारतीय अर्थव्यवस्था - भाग-9 एन.एल.चव्हाण
6. व्यापारी मीत्र
7. लोकराज्य

भारतीय करसंरचनेतील सुधारणा - वस्तू व सेवाकर**प्रा. डॉ. अशोक एम. ठाकरे**एसपीएच कला, विज्ञान आणि वाणिज्य
महाविद्यालय, नामपुर ता. बागलाण

भारताला स्वतंत्र मिळाल्यानंतर जनतेच्या कल्याणासाठी शासनाला करावा लागणार खर्च भागवण्याच्या हेतून शासनाने जनतेकडून सक्तीने घेतलेली रक्कम कर माध्यमातून शासन महसूल गोळा करते. या कराचे प्रत्यक्षकर व अप्रत्यक्षकर हे दोन प्रमुख प्रकार असून प्रत्यक्षकरांमुळे कराचा आघात व भार हा त्याच व्यक्तीवर पडतो त्यामुळे जनता नाराज होते म्हणून शासन अडमार्गाने अप्रत्यक्षकरात वेळोवेळी बदल करून आपले महसूल वाढविण्याचा प्रयत्न करते. अप्रत्यक्षकरात कराचा भार व कराचा आघात हा वेगवेगळ्या व्यक्तीवर पडत असल्याने कर भरणारी व्यक्ती त्याचे संक्रमण करून दुसऱ्या व्यक्तीवर संक्रमण करू शकते त्यामुळे भारतीय कररचनेत जवळजवळ ८०% च्या पुढे शासन आपला महसूल अप्रत्यक्ष कराच्या माध्यमातून गोळा करते.

शासकिय महसूल वाढवण्यासाठी शासन अप्रत्यक्षकरात अधिक प्रमाणात बदल करत असते. अप्रत्यक्षकराचा पायाअधिक विस्तृत करण्याच्या ध्येयामुळे एकाच वस्तूवर विविध नावाने अप्रत्यक्षकर लादले जातात व करप्रणालीत गुंतागुंत निर्माण होते. भारत संघराज्य असल्याने व भारताच्या घटक राज्यांना महसूल गोळा करण्याचे घटनात्मक अधिकार प्राप्त झाल्याने विविध राज्यात कराच्या प्रमाणात फरक आढळणु येतो. त्यामुळे एकाच वस्तूचे देशात वेगवेगळ्या ठिकाणी किंमतीत फरक आढळतात. परिणामी व्यापार वृद्धीमुळे हा फरक व्यापार वाढीस मारक ठरतो. या सर्व गोष्टींचा विचार करून करसंरचनेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी आत्तापर्यंत विविध समित्या स्थापन करण्यात आल्या असून. त्यात वांच्छू समिती १९७१, राज समिती १९७२, झा समिती १९७६, चोक्सी समिती, राजमन्नार समिती, रेखा समिती, चेल्ल्या समिती १९९१, केळकर समिती २००२ या समितींनी वेळोवेळी करसंरचनेत सुधारणा सुचविल्या असून चेल्ल्या समितीने व्हॅट करप्रणाली लागू केली तर केळकर समितीने "एक देश एक वस्तू व एक किंमत" या तत्वाचा वापर करून जी शिफारस केली त्यात भारतात वस्तू व सेवाकर समान लागू करावा अशी शिफारस केली. त्यामुळे भारत एक सामुहिक बाजारपेठ स्थापन होईल. कच्च्या मालाच्या खरेदीवर भरलेल्या कराचे वस्तूच्या पुरवठ्यावर भारावा लागणाऱ्या करातून मिळत असल्याने हा कर मुल्यवर्धनावर लागू होईल. व ग्राहकावर फक्त शेवटच्या विक्रेत्याने आकरलेल्या कराचे ओझे पडेल. त्यामुळे संपूर्ण पुरवठा साखळी करावरील कर नष्ट होण्यास मदत होईल. व्हॅट प्रणालीचा वापर जगातील बहुतेक देशांनी स्विकारला आहे. परंतु त्या देशांनी व्हॅट प्रणाली स्विकारली नाही त्या देशांनी वस्तू व सेवाकर लागू करण्याची प्रक्रिया सुरू केली आहे.

२१ व्या शतकात संपूर्ण जग व्यापार नावाच्या ईजिनाने एकमेकांना जोडले गेले. जग खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतीककरणाने एकत्र आल्याने विदेशी व्यापारात मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. जागतीक स्तरावर आपले उत्पादन विदेशी उत्पादनाशी स्पर्धा करेल, यासाठी त्याच्यावर आकारले जाणारे विविध प्रकारचे कर नष्ट करून एकच कर संपूर्ण देशाला लागू करण्याची केळकर समिती शिफारस विचारात घेवून भारत सरकारने २००६-०७ च्या अर्थसंकल्पात एप्रिल २०१० पासून जीएसटी लागू करण्याची घोषणा केली. मात्र त्यात अनेक आडचणी येत गेल्या व जीएसटी लागू करता आला नाही. २०११ मध्ये त्यासंबंधी विधेयक संसदेत मांडले गेले परंतु ते पारीत न झाल्याने २०१४ मध्ये मोदीसरकारने १२२ वी घटना दुरुस्ती करून ते विधेयक लोकसभेत पारीत करून घेतले. त्यानंतर सप्टेंबर २०१६ मध्ये राष्ट्रपतिंनी त्यास मान्यता दिली व १ जुलै २०१७ पासून जीएसटी भारतात लागू करण्यात आला.

संशोधन लेखाचे उद्दीष्टे :-

- १) भारतीय करप्रणालीची माहिती अभ्यासणे.
- २) अप्रत्यक्षकर वस्तू व सेवाकराचे माहितीचा अभ्यास.
- ३) वस्तू व सेवाकर प्रणालीची परिणामकारकतेचा अभ्यास करणे.

संशोधन प्रणाली :-

सदर संशोधन लेखासाठी दुय्यम तथ्य संकलन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. यात प्रामुख्याने केंद्रीय वस्तू व सेवाकर कायदा, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन द्वारा प्रकाशित वस्तू व सेवाकर पुस्तिका याच बरोबर विविध संकेतस्थळावर प्रकाशित असलेली माहिती, करसल्लागारांकडे असलेली लिखित माहिती वर्तमान पत्रातील वस्तू व सेवाकरा संबंधीचे लेख, चालू घडामोडी, स्पर्धापरिक्षा मार्गदर्शन, प्रकाशित पत्रिका, या दुय्यम तथ्य संकलन साधनांचा वापर करून या संशोधन लेखाचे वैचारीक माडणी केलेले आहे. प्राप्त माहितीचे निबंधात्मक विश्लेषण तंत्राचा वापर करून विवेचन केलेले आहे.

विश्लेषण :-

मे २०१४ मध्ये लोकसभेची निवडणुक झाल्यानंतर भारतीय जनतापार्टीचे मोदीसरकार बहुमताने स्थापन झाल्याने जागतीक व्यापार वृद्धीसाठी व सरकारचे महसूल वाढ होणेकामी करप्रणालीत सुधारणा करण्याचे धोरण स्विकारण्यात आले. केळकर समितीच्या शिफारशीचे

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रस्तावीत असलेले वस्तू व सेवाकर विधेयक २०१६ मध्ये पारित होवून राष्ट्रपतिची मंजूरी मिळाल्यानंतर १ जुलै २०१७ पासून वस्तू आणि सेवाकर पध्दत लागू करण्यात आली. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर अप्रत्यक्ष करामध्ये झालेली ही ऐतिहासिक सुधारणा मानली जाते. सरकारचा महसूलाचा कर अत्यंत महत्त्वाचा स्रोत असतो. प्रत्यक्षकर आणि अप्रत्यक्षकर द्वारे शासन महसूल गोळा करते उपलब्ध आकडेवारीचे आवलोकन केले आसता १९९८ पासून भारतात अप्रत्यक्ष कराद्वारे मोठ्याप्रमाणात करसंकलन होत आहे, असे दिसून येते. या विवेचनावरून असे म्हणता येईल की सरकारी महसूलाचा अप्रत्यक्ष कर हे महत्त्वाचे साधन आहे. म्हणून सरकार अप्रत्यक्षकर पध्दतीत सुधारणा करून उद्योग जगतात विश्वासाचे व स्थैर्याचे वातावरण निर्माण केले आहे. देशात सुधारीत वस्तू व सेवाकर लागू होण्यापूर्वी केंद्रशासन दुहेरी कर पध्दतीचा वापर करत होते. परंतु वस्तू व सेवाकरामध्ये केंद्रमार्फत आकरला जाणारा कर व राज्यामार्फत आकरला जाणार कर एकत्रित रित्या आकरले जाणार आहे. त्यामुळे दुहेरी कराचा भार कमी होणार आहे. परिणामी वस्तूच्या व सेवांच्या किंमतीत समानता येवून किंमत स्थैर्य प्राप्त होणार आहे.

केंद्रिय वस्तू व सेवाकरमध्ये -

१) केंद्रिय उत्पादन शुल्क/अबकारी कर २) अतिरिक्त उत्पादन शुल्क ३) औषध व सौंदर्यप्रसाधने उत्पादन शुल्क ४) सेवाकर ५) अतिरिक्त सिमाशुल्क ६) विशेष अतिरिक्त सिमाशुल्क ७) केंद्रिय अधिभार व उपकर इत्यादी

राज्य वस्तू व सेवाकरमध्ये -

१) विक्रीकर / वॅट २) करमणूक कर ३) केंद्रिय विक्रीकर ४) जकात व प्रवेश कर ५) लवझरी कर ६) लॉटरी जुगार व सट्टा यावरील कर ७) खरेदी कर ८) राज्यभार व उपकर ९) करमणूक व मनोरंजन कर १०) जाहिरात कर ११) वनविकास कर इत्यादी

वरील सर्व कर एकाच उत्पादनावर आकारले जात असल्याने करप्रणालीत खुपच गुंतागुंत निर्माण झाली होती. व्यापारी उद्योजक व गुंतवणुकदार करप्रणालीत सुधारणा होणे कामी मागणी करत होते. अप्रत्यक्षकरप्रणाली सुसुत्रता आल्याशिवाय गुंतवणूक व उत्पादनाला पोषक वातावरण निर्माण होणार नाही. हा अनुभव विचारात घेता "एक देश एक वस्तू एक किंमत" या तत्वाचा स्विकार करून वस्तू व सेवाकराची प्रणाली स्विकारण्यात आली.

भारतामध्ये वस्तू व सेवाकर प्रणाली लागू होवून आत्तापर्यंत सहा महिन्यापुढील काळ लोटला असून उपलब्ध आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, कर भरणाऱ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली असून या करप्रणालीमध्ये करचुकवेगीरीला आळा बसण्यास सुरुवात झाली आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ७० वर्षात करप्रणालीतील पळवाट्यांचा फायदा घेवून मोठ्याप्रमाणात करचुकवेगीरी झाली असून शासनाचा महसूल बुडाला आहे. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर वेळीच करप्रणालीत धाडसी निर्णय घेवून कर सुधारणा घडवून आणल्या असत्या तर शासनाचा महसूल वाढ होवून विकास व कल्याणकार्यासाठी मोठ्याप्रमाणात महसूल प्राप्त झाला असता व अर्थव्यवस्था विकासाकडे वेगाने वाटचाल करू शकली असती. वस्तू व सेवाकर प्रणालीत सुधारणा झाल्यामुळे अर्थव्यवस्थेला मोठ्या प्रमाणात फायदे होण्याची शक्यता आहे. त्यात एकुण जीडीपी मध्ये १ ते २ टक्के वाढीचा अंदाज आहे. तसेच एकदेश एकबाजार व्यवस्था निर्माण होवून करआकारणी सोपी व सरळ होणार आहे. करचुकवेगीरीला आळा बसून करचुकवेगीरीवर नियंत्रण येणार आहे. कर वसूलीचा खर्च कमी होणार आहे त्यामुळे अतिरिक्त कराचा भार कमी होवून वस्तू व सेवांच्या किंमती कमी होणार आहे. देशात सर्वत्र एकच किंमत असणार आहे.

निष्कर्ष :-

भारत सरकारने देशामध्ये अप्रत्यक्ष करप्रणालीत सुधारणा करून वस्तू व सेवाकर लागू केला आहे. त्यामुळे एकाच वस्तूवर जे केंद्र व राज्यसरकाचे विविध प्रकारचे करआकारले जात होते. ते सर्व कर आता रद्दबादल होवून एकच कर आकारला जाणार आहे. परिणामी करप्रणालीतील गुंतागुंत संपुष्टात आलेली आहे. नव्या करप्रणालीमुळे करचुकवेगीरीला आळा बसून देशातील कराचा पाया अधिक विस्तृत व भक्कम होत आहे. करदात्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होवून कराचे जाळे विस्तृत होवून मोठ्याप्रमाणात सरकारचा महसूल वाढ होणार आहे. या सुधारीत करप्रणालीचा अधिक प्रभावी अंमलबजावणी होवून करसंकलनात वृद्धी होवून देशाच्या अर्थिक विकासाला चालना मिळेल अशी अपेक्षा करूया.

संदर्भ :-

- १) वस्तू व सेवाकर - विधेयक, राज्यसभा
- २) वस्तू व सेवाकर - एकदृष्टीक्षेप - वित्तविभाग, महाराष्ट्र शासन
- ३) दैनिक-लोकसत्ता - जुलै २०१७
- ४) दैनिक- इकोनामिक टाइम्स - जुलै २०१७
- ५) दैनिक - टाइम्स ऑफ इंडिया - ऑगस्ट २०१७
- ६) स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्राचे प्रकाशन

शेतीकजाचा आणि जलसिंचन साधनांच्या उपलब्धतेचा अभ्यास

डॉ.सुनिल अण्णा गोरडे

सहाय्यक प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
शिवाजी कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय कन्नड
ता. कन्नड जि. औरंगाबाद

सारांश :-

प्राथमिक कृषीसहकारी पतपुरवठा संस्था, राष्ट्रीयकृत बँका, बचत गट, खाजगी बँका व पतसंस्थेच्या माध्यमातून घेतलेल्या कर्जातून शेतकऱ्यांनी जलसिंचनाच्या बाबींवरती मोठ्या प्रमाणात खर्च केल्याचे आढळून आले. जलसिंचनाच्या सुविधेमध्ये वाढ करण्यासाठी शेती क्षेत्राला होणाऱ्या कर्जपुरवठ्यामध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द :- जलसिंचन बाबींवरील खर्च, शेती कर्जपुरवठा

प्रस्तावना :- भारत हा कृषीप्रधान देश असून आजही बहुतांश लोक उपजिवीकेसाठी शेती क्षेत्रावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. भारतातील शेती व्यवसाय हा प्रामुख्याने मान्सूनच्या पाऊसावरती अवलंबून असल्यामुळे तसेच सिंचनाच्या सुविधांचा अभाव असल्यामुळे बारामाहि ओलीताखालील क्षेत्राचे प्रमाण कमी असल्याचे आढळते. ओलीताखालील क्षेत्र वाढविण्यासाठी जलसिंचन सुविधामध्ये वाढ होणे गरजेचे असल्याचे दिसून येते. शेती व्यवसायामध्ये असलेल्या भांडवलाच्या कमतरतेमुळे या सुविधांवर शेतकऱ्यांना खर्च करता येत नसल्याचे दिसून येते, शासकीय स्तरातून धरणे, कालवे, तळे, नालाबँडिंग, पाणि अडवा-पाणि जिरवा योजना या व इतर माध्यमातून जलसिंचनाच्या बाबींवरती खर्च होत असल्याचे दिसते. शेतकऱ्यांना वैयक्तिक स्तरावरती विहिर खोदने, विहिरीचे बांधकाम करणे, पाईपलाईन टाकणे, ठिबक सिंचन करणे, विद्युत मोटार घेणे या जलसिंचनाच्या बाबींसाठी भांडवलाची कमतरता असते. सदरील बाबींची पूर्तता शेतकरी शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जातून करत असतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) शेतीकर्ज व जलसिंचनबाबींवरील खर्च यातील संबंध शोधणे
- २) जलसिंचन सुविधेची उपलब्धता व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न याचा आढावा घेणे.
- ३) शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जामधून जलसिंचनावर होणाऱ्या खर्चाच्या बाबी शोधणे.

संशोधनाची गृहितके :- शेती कर्जाचा आणि जलसिंचन साधनांच्या उपलब्धतेच्या अभ्यासासाठी खालील गृहितके घेण्यात आलीत.

- १) शेतकरी शेतीकर्जाचा वापर जलसिंचन सुविधा वाढविण्यासाठी करतात.
- २) जलसिंचन सुविधेवरील खर्चामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ होते व श्रमाची बचत होण्यास मदत होते.
- ३) शेतीसाठी कर्ज उपलब्ध करण्याच्या दृष्टीकोनातून बँकाची भूमिका महत्वाची आहे.

संशोधन पद्धती व व्याप्ती :- सदरील संशोधनासाठी प्राथमिक माहिती संकलन पद्धतीचा वापर करण्यात आला. प्रश्नावली व निरीक्षण पद्धतीच्या आधारे कन्नड तालुक्यातील शेतीसाठी कर्ज घेतलेल्या पन्नास शेतकऱ्यांच्या अभ्यासातून शेतीकर्ज आणि जलसिंचन साधनांच्या उपलब्धतेचा आढावा घेण्यात आला.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये ९८ प्रतिशत शेतकऱ्यांनी शेतीच्या कारणासाठीच शेतीकर्जाचा वापर केल्याचे दिसून आले. कर्ज घेतलेल्या शेतकऱ्यांपैकी ७२ प्रतिशत शेतकऱ्यांकडे प्राथमिक सहकारी पतपुरवठा संस्थेचे, ५६ प्रतिशत शेतकऱ्यांकडे राष्ट्रीयकृत बँकेचे, २८ प्रतिशत शेतकऱ्यांकडे बचतगटाचे, १८ प्रतिशत शेतकऱ्यांकडे खाजगी बँकाचे तर ८ प्रतिशत शेतकऱ्यांकडे पतसंस्थांचे कर्ज असल्याचे दिसून आले. शेतीसाठी घेतलेल्या कर्जाचा मोठा भाग शेतकरी जलसिंचन बाबींवरती खर्च करत असल्याचे आढळून आले. जलसिंचनाच्या बाबींसाठी कर्जाचा वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या खालील तक्त्यामध्ये दर्शविली आहे.

तक्ता क्र. ०१

अ.क्र.	जलसिंचन खर्चाची बाब	सदरिल बाबींवर खर्च करणाऱ्या शेतकऱ्यांची संख्या	अभ्यास केलेल्या शेतकऱ्यांशी प्रमाण
१	ठिबक सिंचन	२४	४८%
२	पाईपलाईन	२०	४०%
३	विहिर	१८	३६%
४	विद्युत मोटार (पंप)	०३	०६%
५	शेततळे दुरुस्ती	०१	०२%

आधार :- प्रश्नावलीचे केलेले विश्लेषण

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शेतीसाठी कर्ज घेतलेल्या शेतकऱ्यांपैकी ४८ प्रतिशत शेतकऱ्यांनी ठिबक सिंचनासाठी, ४० प्रतिशत शेतकऱ्यांनी पाईपलाईनसाठी, ३६ प्रतिशत शेतकऱ्यांनी विहिर बांधकाम किंवा खोदकामासाठी, ०६ प्रतिशत शेतकऱ्यांनी विद्युत मोटारीसाठी तर ०२ प्रतिशत शेतकऱ्यांनी शेततळे दुरुस्तीसाठी शेती कर्जाचा वापर केल्याचे आढळून आले.

जलसिंचनाच्या बाबीची उपलब्धता व शेतकऱ्यांचे उत्पन्न :-

ज्या शेतकऱ्यांनी शेतीच्या व्यवसायामध्ये जलसिंचनाच्या बाबीवरती खर्च केला त्या शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये अगोदरच्या वर्षाच्या तुलनेत वाढ झाल्याचे दिसून आले. ठिबक सिंचनाच्या वापरामुळे वैयक्तिक श्रमाच्या संख्येत बचत होऊन उत्पन्न वाढल्याचे दिसून आले तसेच पाण्याचा वापर पर्यायी पिकांना देऊन उत्पन्नामध्ये वाढ होण्यास मदत झाल्याचे दिसून आले.

निष्कर्ष :- शेतीकर्जाचा आणि जलसिंचन साधनांचा उपलब्धतेच्या अभ्यासातून खालील निष्कर्ष मांडण्यात आलेत.

- १) शेतकऱ्यांचा वापर हा जलसिंचनाच्या सोयी-सुविधा वाढण्यासाठी करण्यात आल्याचे दिसून आले.
- २) पाईपलाईन, विहिर, ठिबक सिंचन व विद्युत पंप या प्रमुख बाबीवरती शेतीकर्जामधून खर्च झाल्याचे दिसून आले.
- ३) जलसिंचनावर खर्च केलेले शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून आले.
- ४) जलसिंचनावर खर्च केलेले शेतकऱ्यांच्या ओलिताखालील क्षेत्रामध्ये वाढ झाल्याचे दिसून आले.
- ५) ठिबक सिंचन पध्दतीच्या वापरामुळे मजुरीवरील खर्चामध्ये घट झाल्याचे दिसून आले.
- ६) सहकारी बँका व राष्ट्रीयकृत बँकांची शेतीकर्जामधील भूमिका महत्वाची असल्याचे दिसून आले.

शिफारशी :-

- १) शेतकऱ्यांना जलसिंचनाच्या बाबीसाठी पूर्वी दिले जात असलेले अनुदान कमी करण्यात आलेले आहे किंवा बंद करण्यात आलेले आहे या बाबीवरील अनुदानामध्ये वाढ करावी.
- २) पाईपलाईन, विहिर व ठिबक सिंचन या बाबीसाठी शेतकऱ्यांना भांडवलाची गरज असते यासाठी शासनाने आर्थिक तरतूद करून बँकाना निधीची उपलब्धता करून द्यावी.
- ३) शेतीक्षेत्राच्या विकासामध्ये सहकारी बँकांची भूमिका महत्वाची आहे. रोखतेच्या अभावी अनेक सहकारी बँका आर्थिक अडचणीमध्ये आहेत. या बँकाना आर्थिक रोखता उपलब्ध करून सक्षम करण्यात यावे.

संदर्भ :-

- १) जानेवारी २०१६ मध्ये कन्नड तालुक्यामध्ये केलेले सर्वेक्षण
- २) 'अर्थनेमी' स्मरणिका - मराठी अर्थशास्त्र परिषदेचे ४० वे राष्ट्रीय अधिवेशन, संपादक डॉ.सुरेश पाटील, SNJB, नोव्हेंबर २०१६.
- ३) सुखदेव थोरात, बाबासाहेब आंबेडकर, नियोजन, जल व विद्युत विकास भूमिका व योगदान, सुगावा प्रकाशन पुणे.
- ४) महाराष्ट्र जल व सिंचन आयोग अहवाल, खंड-१ तात्त्विक विवेचन, महाराष्ट्र शासन, जून १९९९.
- ५) औरंगाबाद जिल्ह्याचे जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन- २०१६ अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.

शिक्षण आणि आर्थिक विकास**प्रा.डॉ.पंकजकुमार शांताराम नन्नवरे**

शिक्षणशास्त्र विभागप्रमुख

बी.पी.आर्ट्स ,एस.एम.ए. सायन्स व के.के.सी.कॉमर्स महाविद्यालय,चाळीसगांव

प्रस्तावना-

शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या गुणवत्तेमध्ये तसेच त्याच्या कार्यक्षमतेत भर पडते याच उपयोग राष्ट्राच्या मानवी भांडवल विकासाला होतो. आणि ही गुणवत्ता व कार्यक्षमता हे एक प्रकारचे भांडवल आहे असे अर्थशास्त्राचा जनक अँडम स्मीथ म्हणतो.आर्थिक विकास आणि शिक्षण यांच्या परस्पर संबंधाकडे काही काळ दुर्लक्ष झाल्याचे दिसून येते. आज मात्र शिक्षणशास्त्रज्ञ आणि अर्थशास्त्रज्ञ या दोघांचेही लक्ष याकडे वळलेले असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. आर्थिक विकास- दिर्घ कालावधी मध्ये अर्थव्यवस्थेच्या वास्तव राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होण्याच्या प्रक्रियेला आर्थिक विकास म्हटले जाते. अर्थ लेवीस या अर्थशास्त्रज्ञाच्या मते दरडोई उत्पन्नातील वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय. दरडोई उत्पन्नातील वाढ ही नैसर्गिक संपत्ती आणि मानवी व्यवहार यावर अवलंबून असते.

आर्थिक विकासाचे स्पष्टीकरण-

- १.आर्थिक विकास ही दिर्घ काळ चालणारी प्रक्रिया आहे.
२. आर्थिक विकास ही संपूर्ण राष्ट्राच्या संदर्भात चालणारी प्रक्रिया आहे.
- ३.नवीन साधनांचा शोध,उत्पादनाची नवीन तंत्रे,कौशल्यात सुधारणा यामुळे आर्थिक विकास घडून येतो.
४. आर्थिक विकासांमुळे वास्तव उत्पन्न वाढते व देशातील सर्व नागरीकांचे दरडोई उत्पन्न सुद्धा वाढते.या आर्थिक विकासांमुळे नागरीकांच्या जीवनात गुणात्मक बदल घडतो व त्यांचे राहणीमान उंचावते.
- ५.आर्थिक विकास म्हणजे समाजाच्या फक्त आर्थिक अंगाचा विकास नव्हे.या प्रक्रियेत सामाजिक,राजकीय यांचाही समावेश होतो. कारण मानव हा त्याचा केंद्रबिंदू आहे.

औद्योगिक क्रांतीचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम -

उत्पादन क्षमतेत सारखी वाढ होत राहणे हा आर्थिक विकासाचा मूळ गाभा आहे.उत्पादन क्षमता व औद्योगिक क्रांती हे परस्परांशी निगडित आहेत.सध्याचे युग हे वैज्ञानिक व तांत्रिक प्रगतीचे आहे.त्यासाठी देशाला शास्त्रज्ञ,तंत्रज्ञ,यंत्रज्ञ यांची गरज भासणार आहे त्यांच्या अभावी आर्थिक विकासा बाबत देश मागे पडेल.औद्योगिक दृष्टिने प्रगत झालेले देश झपाट्याने स्वतःचा विकास साधतात. अमेरिका,जपान,चीन,यासारखी उदाहरणे आहेत त्यांच्या कडील औद्योगिक क्रांती ही इतर विकसनशील देशांच्या विकासावरही परिणाम करते पण राष्ट्रीय गरजा,आपली नैसर्गिक व मानवी साधन संपत्ती यांचा विचार करून राष्ट्राचा विकास कसा पाहिजे याचा विचार करतांना शिक्षणाचा मुख्यतः विचार करणे गरजेचे वाटते.

औद्योगिक क्रांतीत शिक्षणाचे महत्व-

शेतीप्रधान अर्थव्यवस्थेमध्ये शिक्षणाला फारसे महत्व नव्हते खरे तर शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते.औद्योगिक क्रांतीमुळे कुशल कामगारांची गरज भासू लागली विविध क्षेत्रात काम करण्यासाठी प्रशिक्षण आवश्यक बनले.अलिकडे तर शेतीतही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा शिरकाव झालेला आहे.अनेक शेती विषयक सुधारणा या संशोधनामुळे झाल्या आहेत.त्यामुळे केवळ औपचारीक अर्थव्यवस्था किंवा शेती अर्थव्यवस्था असे स्वतंत्र प्रकार राहिले नाहीत.कोणत्याही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेत प्रगतीसाठी,विकासासाठी नव्या तंत्रज्ञानाची,संशोधनाची व कौशल्याची गरज वादातीत बनली आणि ही गरज शिक्षणच भागवू शकेल हे पटू लागले.

इंग्लंड मधील शिक्षण विषयक क्रोधर यांचा अहवाल तांत्रिक युगात शिक्षणाचे कार्य विस्तरीय आहे असे मानतो.नव्या पिढीला स्वतःची भाजी भाकरी मिळवण्यासाठी,स्वतःचा रोजगार मिळवण्यासाठी विविध प्रकारचे कौशल्य देणे हे एक कार्य आहे आणि दुसरे कार्य म्हणजे व्यक्तीचा व्यक्तिमत्व विकास होय.गरीब देश हे सर्व समाजाचे शिक्षण करण्यास आर्थिक प्रगतीसाठी लागणाऱ्या तंत्रज्ञांचे शिक्षण करण्यास असमर्थ ठरतात आणि शिक्षण झाले नाही तर आर्थिक विकासाकडे वाटचाल करता येत नाही. या मधुन बाहेर पडण्याचा प्रयत्न भारतात पंचवार्षिक योजनांमार्फत होत असतो.

शिक्षण एक गुंतवणुक-

शिक्षणावर खर्च होणारा पैसा ही मानवी साधन संपत्ती वाढवण्यासाठी केलेली गुंतवणुक असते. या गुंतवणुकीमुळे व्यक्ती आणि समाज यांचा फायदा होतो.सुशिक्षित नागरीक निर्माण झाल्याशिवाय देशाच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा वापर सुद्धा योग्य रीतीने होत नाही. शिक्षणात केलेल्या गुंतवणुकीमुळे आर्थिक विकासाची गती जलद होते.या गुंतवणुकीमुळे होणारे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. शिक्षणामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात प्रत्यक्ष वाढ होते व प्रशिक्षित मनुष्यबळ तयार होते.
२. स्त्री शिक्षणामुळे स्त्रीयांच्या पारंपरिक कार्यात सुधारणा होते.
३. शिक्षणामुळे देशाला हवे असणारे विविध क्षेत्रातील तज्ञ,कुशल कारागीर तयार होतात.
४. शिक्षणामुळे समाज कार्यशील होतो.
५. शेतीच्या विकासाला शिक्षणाची मदत होते.

जपान व चीनचा आर्थिक विकास व शिक्षण-

जपानच्या हिरोशीमा व नागासाकी या प्रमुख शहरांवर बॉम्ब पडले आणि जपानची अर्थव्यवस्था पुर्णतः कोलमडली.पण त्यानंतर जपानने संपूर्ण जगाला थक्क करून सोडले अशी प्रगती केली.तेथील नियोजन आणि श्रमाला याचे खरे श्रेय आहे.चीनमध्ये सुध्दा शिक्षणाचे प्रमाण मोठे आहे.भारताच्या व चीनच्या समस्यांमध्ये बऱ्याच बाबतीत साम्य आहे.परंतु त्यांनी या समस्यांवर बऱ्यापैकी मात केल्याचे दिसून येते.जपान,चीन व भारत यांची आर्थिक शैक्षणिक स्थिती पुढीलप्रमाणे आपल्याला स्पष्ट करता येऊ शकेल.

१.दरडोई उत्पन्न (अमेरिकन डॉलरमध्ये) जपान- 25430 चीन - 370 भारत- 350

२.प्रौढ साक्षरतेचे प्रमाण (टक्केवारीत) जपान- 99 चीन - 73 भारत- 48

३.शिक्षणाची टक्केवारी-

	प्राथमिक शिक्षण	माध्यमिक शिक्षण	उच्च शिक्षण
जपान-	100	96	30
चीन -	100	43	17
भारत-	98	39	09

४.नौदणीच्या प्रमाणात असलेली लैंगिक असमानता

	प्राथमिक शिक्षण		माध्यमिक शिक्षण		उच्च शिक्षण	
	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष	स्त्री	पुरुष
जपान-	102	102	97	94	24.2	36.8
चीन -	128	142	38	50	1.2	2.2
भारत-	82	112	31	54	04	8.5

राष्ट्रीय विकास आणि शैक्षणिक नियोजन - राष्ट्रीय विकासाच्या संदर्भात शैक्षणिक नियोजनाचा विचार करतांना पुढील गोष्टींना महत्वाचे स्थान असते.

१. भविष्यकाळातील लोकसंख्येचा अंदाज करून विविध वयोगटातील मुलांच्या संख्येचा अंदाज बांधणे
२. या मुलांपैकी प्राथमिक शिक्षणात येणाऱ्या वयोगटातील प्रत्येक मुलासाठी मुबलक एवढ्या शाळा,शिक्षक व इतर वस्तूंचा पुरवठा करण्याच्या सोई करणे.
३. पुर्वानुभवाच्या आधारे किती विद्यार्थी प्राथमिक शिक्षणाच्या पलिकडे जाऊन माध्यमिक व उच्च शिक्षणाकडे वळतील हे सांगणे व त्या आधारे शाळांची संख्या,प्रशिक्षित मनुष्यबळ किती लागेल याचा अंदाज करणे.
४. शिक्षणाची ही रचना उभारावयाची त्यासाठी खर्चाची तरतुद करणे.
५. हे सर्व करतांना कोणत्या क्षेत्रात किती प्रशिक्षित व्यक्ति लागणार याचा अंदाज बांधणे व राष्ट्रीय गरजांना प्राधान्य देणे आवश्यक असते.

शिक्षणात संख्यात्मक व गुणात्मक वाढ-

भारतात अशिक्षितांचे प्रमाण मोठे आहे. संपूर्ण साक्षरता हे प्राधान्याने लक्ष देण्याचे ध्येय आहे पण सर्वांचे शिक्षण झाले म्हणजे देशाचा विकास झाला असे म्हणता येत नाही. त्यासाठी शिक्षणाची गुणवत्ता वाढणे महत्वाचे आहे.तरच देशाची प्रगती होऊ शकेल.शिक्षणाचा दर्जा खालावत आहे असे सर्वत्र बोलले जाते. पेपर फुटी,सामुहीक कॉपी,शिक्षणक्षेत्रातील भ्रष्टाचार अशी अनेक कारणे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर विपरित परिणाम करतात. या गैर प्रकारांना आळा घालून शिक्षकांची अध्यापनाची गुणवत्ता उंचावणे गरजेचे आहे. असे झाले तर शिक्षणाची देशाच्या विकासाशी सांगड घालता येईल म्हणजेच संख्यात्मक वाढी बरोबर शिक्षणाच्या दर्जाकडे दुर्लक्ष होऊन चालणार नाही या दोन्ही गोष्टींचे एकत्रीकरण झाले तरच देशाची प्रगती होईल.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सुशिक्षितांची बेकारी-

सामाजिक दृष्टिने, राष्ट्राच्या दृष्टिने विकास हे शिक्षणाचे एक ध्येय असून शिक्षण,व्यवसाय,रोजगाराची संधी प्राप्त होण्यासाठी गरजेचे असते.अर्थार्जनासाठी शिक्षण हे सामान्य माणसाचे शिक्षणाचे ध्येय असते.परंतु आपल्या देशात बेकारीचे प्रमाण मोठे आहे.भारताच्या संदर्भात बेकारीची प्रमुख कारणे पुढील प्रमाणे आहेत.

- १.लोकसंख्यावाढ
- २.रोजगार व शिक्षणाचा परस्पर संबंध नसणे.
३. कौशल्य शिक्षण,व्यवसाय शिक्षण यांच्या अपूर्ण सोई.
- ४.नियोजनातील दोष.

सुशिक्षितांच्या शिक्षणावर पैसा खर्च करून त्या पैशाचा योग्य मोबदला परत न मिळणे हा आर्थिक अपव्यय आहे.त्यांच्या शिक्षणाचा उपयोग भारताला न होता इतरांना होतो.आपल्याकडील हुशार लोकांचा वापर होत नसून ते परिणामी परदेशात जातात हे थांबविणे गरजेचे आहे.

व्यावसायिक शिक्षण-

केवळ पुस्तकी शिक्षणाने बेकारीची समस्या उभी राहते.हे टाळण्यासाठी व्यावसायिक शिक्षण महत्वाचे आहे.या संदर्भात 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात उल्लेख आढळतो.

समारोप -

स्त्रीया या राष्ट्रीय विकासात महत्वाची भूमिका बजावतात म्हणून त्यांच्या व्यावसायिक शिक्षणासाठी विविध योजना पंचवार्षिक योजनेत आहेत.आर्थिक विकास होण्यासाठी शिक्षण क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होणे आवश्यक वाटते. अभ्यासक्रमांमध्ये दर्जेदारपणा व प्रात्यक्षिक कार्यावर भर दिला जावा यासाठी कौशल्य विकासावर आधारित उपक्रमांचे नियोजन सुध्दा व्हावे.

संदर्भ सूची-

१. भाटवडेकर भो.वि.-शिक्षणाचे अर्थशास्त्र,व्हीनस प्रकाशन,पुणे 1987
२. दुनाखे अरविंद,देशपांडे लीना-शिक्षणाचे समाजशास्त्र,नूतन प्रकाशन,पुणे 1997
३. भोसले कुंदा-शिक्षण समस्या, नूतन प्रकाशन,पुणे 1994

जी.एस.टी. आणि राज्यघटनात्मक दुविधा

योगेश्वर सुभाष पाटील

सामाजिक शास्त्रे प्रशाळा, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

Abstract :

प्राचीन काळात करपद्धतीविषयी मागोवा घेतला तर महाभारतापर्यंत मागे जावे लागते. राजधर्म पर्वात याविषयी उल्लेख आहेत. त्यात म्हटले आहे अराजक राष्ट्रात मत्स्यन्याय म्हणजे मोठे मासे लहान माश्यास खाणे सुरू होते. यातून बाहेर पडण्यासाठी प्रजाजनांचा करार झाला, पण तो फार काळ टिकला नाही म्हणून सर्व लोकांनी वैवस्वत माणूस शेतीच्या उत्पन्नाच्या १/६ भाग आणि व्यापारातील नफ्याच्या १/१० रोख देण्याचा करार करून त्यास राजा केले. राजाने प्रजेचा योगक्षेम चालवावा आणि त्यकरिता प्रजेनं कर द्यावा असा हा करार होता.

आताची कररचना ही विविध स्तरांची असून त्यात राज्य व केंद्राचे वेगवेगळे कर आहेत. त्यामुळे करांवर कर असा परीणाम होत जातो. या करांचे दर भिन्न आहेत. विविध ठिकाणी ते वसूल केले जातात. हे कर भारतीय उत्पादनांवर कराचे ओझे वाढवून देशात व परदेशात वस्तूंच्या किंमती वाढवतात. यावर उपाय म्हणून घटनात्मक सुधारण विधेयक जी.एस.टी. हे राज्यसभेत ३ ऑगस्ट २०१६ व लोकसभेत ८ ऑगस्ट २०१६ रोजी मंजूर झाल्यानंतर राष्ट्रपतींनीही त्याला मंजूरी दिली.

कोणतीही करप्रणाली ही संयुक्तिक, योग्य आणि निष्पक्षपाती असली पाहिजे ज्यामुळे थे कर भरल्याचा वर्गावारीत येणारी व्यक्ती आणि मोठ्या प्रमाणात अप्रत्यक्ष कर भरणाऱ्या कंपन्या व उद्योगक्षेत्र केवळ कसर भरणारे होऊ नये तर कर भरणे हे त्याला सामाजिक व नागरिक दायित्व वाटेल. जे कोणत्याही सरकारला प्रकल्प हाती घेण्यासाठी अत्यंत महत्वाचे असते.

Keywords : जीएसटी, कररचना, घटनात्मक सुधारणा, विधेयक, सरकार

१.१ प्रस्तावना:

प्राचीन काळात करपद्धतीविषयी मागोवा घेतला तर महाभारतापर्यंत मागे जावे लागते. राजधर्म पर्वात याविषयी उल्लेख आहेत. त्यात म्हटले आहे अराजक राष्ट्रात मत्स्यन्याय म्हणजे मोठे मासे लहान माश्यास खाणे सुरू होते. यातून बाहेर पडण्यासाठी प्रजाजनांचा करार झाला, पण तो फार काळ टिकला नाही म्हणून सर्व लोकांनी वैवस्वत माणूस शेतीच्या उत्पन्नाच्या १/६ भाग आणि व्यापारातील नफ्याच्या १/१० रोख देण्याचा करार करून त्यास राजा केले. राजाने प्रजेचा योगक्षेम चालवावा आणि त्यकरिता प्रजेनं कर द्यावा असा हा करार होता. या शतकाच्या सुरुवातीला देशातील बाजारपेठेच्या एकात्मिकरणाला VAT (वॅट) ने म्हणजे मूल्याधारित कराने सुरुवात झाली. मात्र कराविषयी धोरणाबाबत राज्ये पूर्णतः स्वतंत्र होती. काही बाबतीत मात्र आर्थिक गरजांमुळे वॅट बरोबरच इतर अनेक पूरक कर पद्धती चालू ठेवाव्या लागल्या होत्या. त्यामुळेच बऱ्याचवेळा भारताची गणना सर्वात जास्त कर भराव्या लागणाऱ्या देशांमध्ये केली जाते.

१.२ मुख्य विषय:

बहुप्रतीक्षित वस्तू आणि सेवा करांमुळे भारताचे रूपांतर एकाच बाजारपेठेत होणार आहे. अशाच प्रकारच्या करांमुळे कॅनडा आणि युरोपियन युनियन यांच्याबाबतीतही हे घडले. भारतीय राज्यघटनेचे वैशिष्ट्य हेतुपुरस्सर नसले तरी जीएसटी मुळे संघराज्याकडे झुकलेल्या युनियनसाठी असे वर्णन आता करावे लागणार आहे.

वस्तू आणि सेवा कर मंजूर होण्यापूर्वी वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये विविध टप्प्यांवर असणाऱ्या बहुविध कर पद्धतीमुळे मनःस्तपाबद्दल अनेक व्यावसायिकांनी विरोध दर्शविला आणि त्यांनी 'एक राष्ट्र एक करप्रणाली' अशी घोषणा दिली. आर्थिक गरजांमुळे वॅट बरोबरच इतर अनेक पूरक कर पद्धती चालू ठेवाव्या लागल्या होत्या त्यामुळेच बऱ्याचवेळा भारताची गणना सर्वात जास्त कर भराव्या लागणाऱ्या देशांमध्ये केली जाते.

'एक राष्ट्र एक कर प्रणाली' घोषणा देशांमध्ये व्यापार व्यावसाय सुलभपणे व्हावा यासाठी होती. ती स्वातंत्र्य आणि फाळणीनंतर राज्यघटनेच्या निर्मिती प्रक्रियेविरोधात प्रतिक्रिया नव्हती. फाळणीच्या काळात आलेल्या अनुभवामुळे आणि देशद्रोही प्रवृत्तींना नव्याने जन्माला आलेल्या या देशाच्या बाल्यावस्थेचा वेगळा भाग आपल्या स्वाधीन करावा असे धमकावल्यामुळे एकात्मतेवर आधारित संघराज्य निर्माण करण्याचा निर्णय भारतानी घेतला.

स्वातंत्र्यानंतरची पहिली काही वर्षे पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली केंद्र सरकार काम करीत असताना बहुतेक राज्यांमध्ये काँग्रेसचीच सरकारे असल्याने केंद्र राज्य संबंध सौहार्दाचे होते. त्यांना या व्यवस्थेमुळे काही समस्या निर्माण झाल्या नाहीत. १९६० नंतर मात्र काही राज्यांमध्ये पर्यायी सरकारे उदयाला आली आणि त्यांनी राज्यांना अधिक अधिकार असावेत अशी मागणी करायला सुरुवात केली. पश्चिम बंगालमध्ये मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी. आंध्रमध्ये एन.टी. रामाराव यांच्या नेतृत्वाखाली आलेली सरकारे ही त्याची काही उदाहरणे आहेत. राज्यांचा सध्या मोठ्या प्रमाणावर कर लावण्याच्या ते वाढविण्याच्या या क्षमतेचा फायदा राज्यांना मिळवून त्यांनी मोठ्या प्रमाणावर साधन संपत्तीची उभारणी केली आहेण आपल्या समस्यांवर तोडगा काढला. काही वेळ लज सगळ्यांमध्ये मोठी साधन संपत्ती वायाही गेली. तामीळनाडू सरकार वस्तू आणि सेवा करामधील काही कलमांना विरोध करते. त्यांच्या म्हणण्यानुसार कर आकारणी मधून मिळणाऱ्या पैशातून त्यांनी सामाजिक क्षेत्रात अनेक सुधारणांची अंमलबजावणी केली आहे. राज्यांपेक्षाही स्थानिक स्वराज्य संस्था स्वतंत्रपणे कर आकारणी करून चांगला पैसा वसूल करतात. उदाहरणार्थ, मुंबई महानगरपालिकेला जकात वसुलीतून प्रचंड पैसा मिळतो. नव्या वस्तू आणि सेवा

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

करामुळे याला आर्थिकदृष्ट्या आव्हान दिले जाणार आहे. त्यांच्या कर आकारणीच्या अधिकाराला अक्षरशः धक्का पोचणार आहे. हे ओळखूनच शहरी विकास मंत्रालयाने देशभरात लागू ३० टक्के वाटा असावा अशी मागणी केली आहे. मात्र एकदा का ही नवी कर आकारणी पद्धत आली की स्थानिक स्वराज्य संस्थांना प्रचंड आर्थिक तुट जाणवणार आहे. त्यामुळे या सर्व बाबींचा विचार सरकारने करावा अशी मागणी मंत्रालयाने केली आहे.

जीएसटी दुरुस्ती कायदा कर आकारणी अधिकार निवडून न दिलेल्या संस्थेकडे सोपवली आहे. या नवीन कायद्यानुसार वस्तू आणि सेवा कर (जीएसटी) परिषद उभारण्यात आली आहे. संसद आणि राज्यांची विधीमंडळे यांच्याकडून करविषयक दर ठरविण्याचे अधिकार या परिषदेला देण्यात आले आहेत. एवढे मात्र नक्की कि संपूर्ण देशातील वस्तू आणि सेवा याबाबतची कर पद्धती ठरविण्याचे अधिकार या परिषदेला देण्यात आले आहे. ही वस्तुस्थिती आहे. थोडक्यात सार सांगायचे तर निवडून आलेल्या सदस्यांनी निवडून दिलेली ही सर्वोच्च संस्था आहे.

अमेरिकी स्वातंत्र्ययुद्धाच्या कालखंडात सार्वभौमत्वाची चर्चा करत असताना करविषयक अधिकार कोणाला राहणार? हा महत्त्वाचा मुद्दा राहीला होता आणि नंतर इतर युरोपीय देशांनीही त्याविषयी चर्चा, वादविवाद चालूच ठेवले. केंद्रीय अर्थमंत्री अरुण जेटली उत्कृष्ट वकील आहेत. राज्यघटनेबाबत त्याचा गाढा अभ्यास आहे. त्यांनी कुशलतेने आणि योग्य प्रकारे याबाबत उपस्थित करण्यात आलेल्या आक्षेपांचे खंडन केले. काहीना यामुळे आपण आपले सार्वभौमत्व केंद्राच्या स्वाधीन करत आहोत असे वाटत आहे. पण यामुळे राज्याचे सार्वभौमत्व आपण केंद्राकडे आणत आहोत. ही वस्तुस्थिती आहे असे ते म्हणतात.

वस्तू आणि सेवाकर - मुलभूत मुद्दे केंद्राच्या अधिकारात अंतर्भूत होणारे कर आणि कर्तव्ये

- १) केंद्रीय जकात कर
- २) औषधे आणि शौचालय बांधणीसाठी जकात.
- ३) विशेष महत्त्वाच्या वास्तुसाठीची अतिरिक्त जकात.
- ४) कपडे आणि कापडाच्या इतर वस्तूंवरती अतिरिक्त जकात.
- ५) अतिरिक्त सीमाशुल्क.
- ६) विशेष अतिरिक्त सीमाशुल्क.
- ७) सेवा कर
- ८) वस्तू अथवा सेवा पुरविण्याशी संबंधित स्थानिक कर आणि अधिभार.

राज्य सरकारांच्या अधिकारात येणारे कर

- १) राज्य मूल्यवर्धित कर
- २) केंद्रीय विक्री कर
- ३) खरेदी कर
- ४) चैनीच्या वस्तूंवरचा कर
- ५) सर्व प्रकारच्या प्रवेशाचा कर.
- ६) स्थानिक संस्थांनी लावलेल्या काराखेरीज मनोरंजन कर.
- ७) जाहिरातींवरचे कर
- ८) लॉटरी, जुगार, पैसे लावणे यावरचे कर
- ९) वस्तू अथवा सेवा पुरविण्याशी संबंधित राज्य सरकारचे कर आणि अधिभार.

जीएसटीमध्ये अंतर्भूत नसलेल्या गोष्टी

- १) पीण्यासाठी वापरली जाणारी दारू
- २) वीज
- ३) स्थावर मालमत्ता

जीएसटीमध्ये काही कालावधीनंतर अंतर्भूत होणाऱ्या गोष्टी

- १) कच्चे पेट्रोलियम तेल
- २) वाहनांसाठीचे इंधन
- ३) विशेष दर्जाचे डिझेल.
- ४) नैसर्गिक वायू
- ५) हवाई वाहतुकीसाठी लागणारे इंधन

ह्या सगळ्या वस्तूंसाठी सध्या अस्तित्वात असलेल्या मूल्यवर्धित कर आणि विक्रीकर आहे त्या दरांसह सुरू राहील.

जीएसटीमध्ये तंबाखुसाठीचे धोरण पुढील प्रमाणे असेल - तंबाखू आणि इतर तंबाखूजन्य पदार्थांवर जीएसटी लावला जाणार आहे. त्यासोबतच या सगळ्या उत्पन्नावर केंद्रीय अबकारी कर लावायचा अधिकार केंद्र सरकारला असेल.

जीएसटी लागू झाल्यानंतर राज्यांच्या महसूलात येणारी तुट भरून काढण्यासाठी दिली जाणारी भरपाई

जीएसटी लागू झाल्यानंतरच्या पाच वर्षांमध्ये राज्य सरकारच्या महसूलात येणाऱ्या त्रुटीची भरपाई राज्यांना दिली जाईल.

आयात व्यापाराला असा कर भरावा लागेल

वस्तू आणि सेवांची देशात होणारी आयात आंतरराज्यीय व्यापारप्रमाणेच समजली जाईल आणि आयात केलेल्या उत्पादनांवर एकात्मिक वस्तू आणि सेवा कर लावला जाईल.

निर्यात व्यापाराला असा कर भरावा लागेल- निर्यात होणाऱ्या वस्तू आणि सेवांवर शून्य दराने कर लागेल.

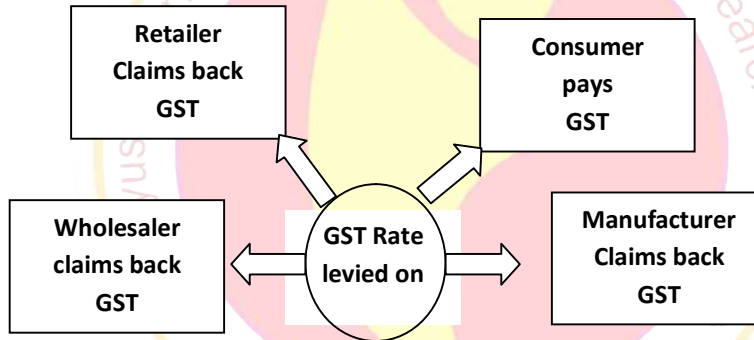
करातून सूट दिल्या जाणाऱ्या वस्तू आणि सेवांची यादी - सूट दिल्या जाणाऱ्या वस्तू आणि सेवा कमीतकमी असतील आणि त्याचा तपशील जीएसटी सल्लागार मंडळ ठरवेल.

जीएसटी लागू करण्यासाठीची पूर्वतयारी - केंद्र सरकारला दोन स्वतंत्र कायदे करावे लागतील

१) केंद्रीय वस्तू आणि सेवा करासंबंधी आणि

२) राज्यातल्या वस्तू आणि सेवा करासंबंधी संसद आणि राज्य विधिमंडळात साध्या बहुमताने ते अस्तित्वात आणणे शक्य आहे.

तरीसुद्धा संपूर्ण जगभरात वस्तू आणि सेवा कराच्या (जीएसटी) दुष्परिणामांबाबत रामबाण उपाय म्हणून जीएसटीचा संपूर्णतया स्वीकार करण्यात अलेला नाही हे आपण लक्षात ठेवणे गरजेचे आहे. खरे तर अमेरिकेनेदेखील कोणत्याही रूपात जीएसटी ला मान्यता दिलेली नाही. कदाचित राज्यघटनेचे संघराज्यीय स्वरूप हे त्याचे कारण असावे.

प्रत्यक्ष कर ठरविण्याचे अधिकार प्रांतांना आहेत तर संघराज्य सरकार अप्रत्यक्ष कर ठरविते. त्यामुळे त्यांच्याकडे जीएसटी स्वीकारताना राज्यांच्या अधिकारांवर कोणतीही बंधने लादली जाणार नाहीत.

अंतिमतः राज्यांना जर व्यवस्थित संरक्षण देणारी आर्थिक व्यवस्था हवी असेल तर ते ऑस्ट्रेलियन मॉडेलची निवड करू शकतात. या पद्धतीमध्ये ७५% करांची उभारणी ही संघराज्य किंवा राष्ट्रकूल सरकारकडून म्हणजे भारतातल्या वित्त आयोगाच्या धर्तीवरील संस्थांद्वारे त्याचे वितरण केले जाते. नाही तर दुसरा पर्याय कॅनडातील मॉडेलचा असू शकतो. यामध्ये भारतातील राज्ये करांची अदलाबदल करून अप्रत्यक्ष करांच्या वसुलीचा अधिकार केंद्राकडे सोपवू शकतात आणि प्रत्यक्ष उत्पन्नावर कर बसवण्याचा अधिकार स्वतःकडे घेवू शकतात किंवा पूर्णपणे नव्या व्यवस्थेचे वियोजन करू शकतात. तरीसुद्धा वस्तू आणि सेवाकर अर्थात जीएसटी मुळे देशात मोठी घुसळण झाली.

१.३ संशोधन पद्धती :

सदर संशोधन लेखासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा अभ्यास केला असून त्यासाठी विविध संशोधन लेख, पुस्तके, मासिके यांचा अभ्यास केलेला आहे. तसेच केंद्रीय वित्तमंत्री यांचे जीएसटी बाबतचे लोकसभेतील निवेदन.

१.४ निष्कर्ष:

- १) देशासाठी एक देश एक कर व्यवस्था निर्माण होईल.
- २) जीएसटी करप्रणाली फक्त व्यवसाय उद्योगांसाठीच नाही तर सर्वसामान्य नागरीकांसाठी फायद्याची आहे.
- ३) राज्यांच्या आर्थिक उत्पन्नात कमी होईल.
- ४) केंद्रसरकारचे आर्थिक उत्पन्न वाढेल.
- ५) देशात राज्यांवर केंद्राची एकाधिकारशाही निर्माण होण्यास वाव मिळेल.
- ६) परकीय गुंतवणूकदारांना यामुळे फायदा होईल. मोठ्या प्रमाणात परदेशी गुंतवणूक वाढेल.
- ७) देशी व्यापाऱ्यांना, उत्पादकांना परदेशी वस्तू आणि उत्पादकांबरोबर स्पर्धा करावी लागेल.
- ८) देशभरात वस्तूंचे एकसमान दर असतील.
- ९) करप्रणालीत पारदर्शकता असेल.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- १०) रोजगाराच्या नवनवीन संधी उपलब्ध होतील.
११) राज्य आणि केंद्र यांच्या संबंधामध्ये दुरावा येईल.

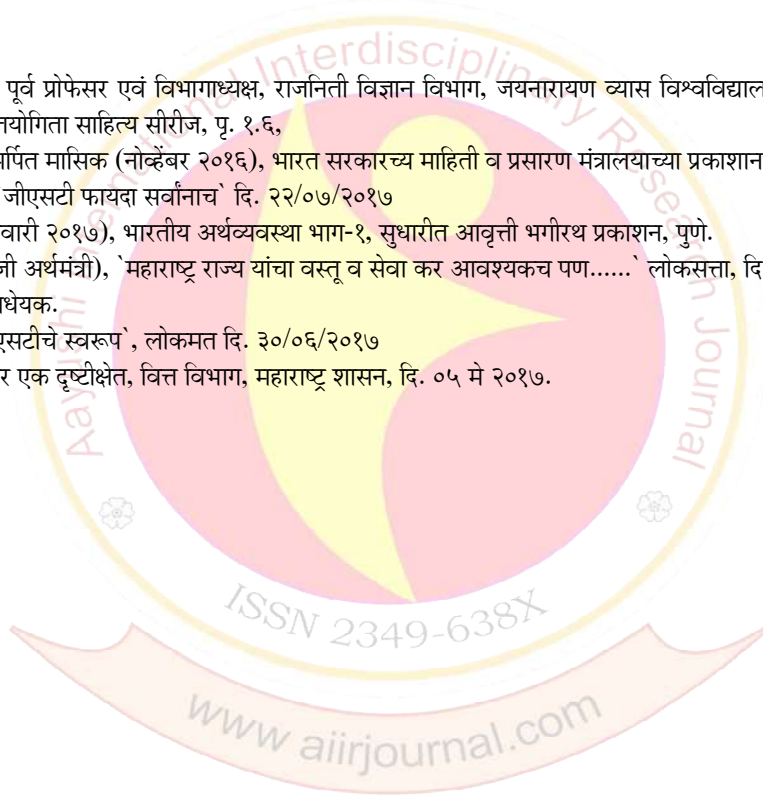
१.५ सारांश:

जीएसटी हे महत्वाचे सुधारणा विधेयक आहे पण भारताची करप्रणाली जटील आहे. त्यामुळे जीएसटीच्या अंमलबजावणीत अडचणी आहेत. महसूल सापेक्ष दर योग्य असणे आवश्यक आहे. राज्यांमध्ये भौगोलिक असमानता बरीच आहे. त्यामुळे आव्हान मोठे आहे. जीएसटी हाताळण्याची क्षमता कर यंत्रणेत असली पाहिजे.

संपूर्ण देशभरातला बाजार एकीकरणाने सामायिक होऊन जाणार असेल, तर अशी करप्रणाली ग्राहकांसाठी नक्कीच सोपी, सुलभ असेल. वस्तू आणि सेवा स्वस्त होतील, एकावर एक कर भरण्याच्या पद्धतीतून मुक्तता होईल. देशभरातील वस्तूंचे एकसमान दर असतील, करप्रणालीमध्ये पारदर्शकता असेल, रोजगाराच्या नवनवीन संधी उपलब्ध होतील अशा अपेक्षा या प्रणालीकडून ठेवू शकतो.

१.६ संदर्भ सूची :

- १) फाडिया बी. एल., पूर्व प्रोफेसर एवं विभागाध्यक्ष, राजनीति विज्ञान विभाग, जयनारायण व्यास विश्वविद्यालय, जोधपुर, राजस्थान. राजनीति विज्ञान पुस्तक, प्रतियोगिता साहित्य सीरीज, पृ. १.६,
- २) योजना विकास समर्पित मासिक (नोव्हेंबर २०१६), भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रसिद्ध.
- ३) महाराष्ट्र टाईम्स, 'जीएसटी फायदा सर्वांनाच' दि. २२/०७/२०१७
- ४) रंजन कोळंब (जानेवारी २०१७), भारतीय अर्थव्यवस्था भाग-१, सुधारीत आवृत्ती भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
- ५) जयंत पाटील, (माजी अर्थमंत्री), 'महाराष्ट्र राज्य यांचा वस्तू व सेवा कर आवश्यकच पण.....' लोकसत्ता, दि. २८/०८/२०१६
- ६) वस्तू व सेवाकर विधेयक.
- ७) ऑनलाईन - 'जीएसटीचे स्वरूप', लोकमत दि. ३०/०६/२०१७
- ८) वस्तू आणि सेवाकर एक दृष्टीक्षेत्र, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन, दि. ०५ मे २०१७.

वित्तीय समावेशन के परिप्रेक्ष में नकदी रहित व्यवहार

प्रा.कोमलकुमार परदेशी

सहा.प्राध्यापक

बी.पी.आर्ट्स, एस.एम.ए. सायन्य एवं के.के.सी.कॉमर्स महाविद्यालय, चालीसगांव

प्रस्तावना-

आज की इस भाग-दौड़ भी जिंदगी में मनुष्य को बैंको से पैसे निकालने के लिए बैंको पर निर्भर रहने का समय नहीं है। जरूरत के मुताबिक घर पर धन संचय कर रखने का भी जमाना नहीं रहा। पहले जनसंख्या कम होने से बैंको से पर्याप्त मात्रा में हम अधिक से अधिक पैसे नकद निकालकर घर पर रखते थे, जिससे जरूरत के समय पर खर्च करने में सुविधा हो सके।

घर पैसे रखना अपने बाप में आप में एक जोखिम भरा काम है। एक तो इस पैसे का किसी भी प्रकार का कोई ब्याज नहीं मिलता दूसरे चोरी-डकैती तथा खोने का डर सदा बना रहता है। इसके विपरीत नकदी रहित व्यवहार में अनेक लाभ हैं। एक तो पैसे को ब्याज भी मिलता है और दूसरा पैसा बैंक में सुरक्षित रहता है। बाजार के जोखिम होकर भी इसकी सुविधाओं को नकारा नहीं जा सकता।

पहले पैसा भरने और निकालने के लिए हमें बैंक पर निर्भर रहना पड़ता था। कब बैंक खुलेगा कब बंद होगा इसके हिसाब से व्यवहार करना पड़ता था। बैंको में घंटों लंबी लाइनों में खड़े रहकर हमें सभी प्रकारके आर्थिक व्यवहा निपटाने पड़ते थे। हाल ही में हमने देखा है कि मुष्किल के समय बैंक से पैसे निकालना कितना दिक्कत भरा हो सकता है।

पुरानी प्रणाली में दुसरे व्यक्ति को पैसे भेजना काफी मुष्किल होता था। इस सेवा के लिए बैंक कई प्रकार के प्रभार भी लिया करती थी। इन सभी समस्याओं का समाधान करने के लिए सरकारी स्तर पर कई महत्वपूर्ण कदम उठाये गये हैं। उनमें से एक महत्वाकांक्षी योजना है नकदी रहित व्यवहार को प्रोत्साहित करना।

नकदी रहित व्यवहार करना बेहद आसान होता है। इसकी सहजता एवं सरलता का ज्ञान होने पर हमें इसके अनेक लाभ हो सकते हैं। पैसे के साथ ही समय की भी बचत तो होती है। कई आर्थिक संस्थाएँ नकदी रहित व्यवहार करने पर हमें राशी में छुट तथा उपहार भी प्रदान करती हैं। अगर हमें इन लाभों की जानकारी हो तो अवश्य ही हमारे सभी प्रकार के व्यवहारों में हम अधिक से अधिक व्यवहार नकदी रहित ही कर सकते हैं। आज नकदी रहित व्यवहार में आनेवाली सभी प्रकार की समस्याओं पर समाधान प्राप्त कर लिया गया है। इन सभी को जनसुलभ बनाने हेतु कई क्रांतिकारी प्रयास किए गए हैं, जिससे देश का हर नागरीक बिना किसी डर के रोजमर्रा की जरूरतों को पूर्ण करने के लिए नकदी रहित व्यवहार कर सके।

इन सभी प्रकार के व्यवहारों में सर्वाधिक लाभ उपभोक्ता का ही है। क्योंकि भविष्य में पैसों की उपलब्धता का संकट अगर फिर आता है तो, हमें अगर नकदी रहित व्यवहार की पूरी जानकारी हो तो हमें कोई परेशानी नहीं होगी। बिना किसी डर के नकद राशी ना होते हुए भी हम हमारे जरूरत की चीजे आराम से खरिद पायेंगे, बीलों का भुगतान भी कर पायेंगे।

नकदी रहित व्यवहार करने से सिर्फ हमें ही फायदा नहीं होगा बल्कि देश के विकास में भी हम योगदान दे सकते हैं। नकदी रहित व्यवहार करने से पैसा सभी प्रकार के करों को भरकर ही प्राप्त होता है। इससे कालक धन की समस्या का भी समाधान हो सकता है। किसी भी प्रकार की धोखाधड़ी होने पर नकदी रहित व्यवहार के सबुत हमें आसानी से प्राप्त हो सकते हैं। जिनके आधार पर हमें उचित न्याय प्राप्त हो सकता है।

आम तौर पर छोटे व्यवहारों में हम देखते हैं कि, अक्सर छुट्टे पैसे न होने का कारण बताकर दुकानदार हमसे एक-दो रुपये ज्यादा ले लिया करता है। इन एक-दो रुपये का हिसाब जोड़े तो पूरे देश में करोड़ों रुपये इस प्रकार ज्यादा वसूल किए जाते हैं। नकदी रहित व्यवहार करने से हमें हर एक पैसे का सहि-सही हिसाब मिलता है। इससे आर्थिक पारदर्शिता का लाभ भी मिलता है। २०१६ में आर.बी.आय. ने मोहन्ती तथा खान कमीटी की शिफारीशों के अनुसार वित्तीय समावेशन के माध्यम से नकदी रहित व्यवहार को बढ़ावा देने की सूचना दी गई जिससे नकदी रहित लेनदेन को बढ़ावा मिला है।

सभी प्रकार की आर्थिक जरूरतों को ध्यान में रखकर उन्हें पूरा करने के लिए, हमारे पास आज बैंको के साथ-साथ नकदी रहित व्यवहार करने के लिए कई प्रकार के साधन मौजूद हैं। जिनका इस अध्याय में आगे विस्तार पूर्वक विवेचन किया गया है। इसका उद्देश्य न केवल नकदी रहित व्यवहार करने की जानकारी देना है बल्कि, छात्रों के माध्यम से नकदी रहित व्यवहार के साधनों को समाज तक प्रसारित करने की क्षमता का विकास करना भी है। हमारे भविष्य के नागरिक स्वयं आर्थिक व्यवहार कर समाज का मार्गदर्शन कर सकेंगे। बल्कि भारत को आर्थिक रूप से महासत्ता भी बनाने में योगदान दे सकेंगे।

क) नकदी रहित आहरण**१.चेक तथा बैंक प्रणाली द्वारा भुगतान**

आधुनिक युग में बढ़ती अर्थव्यवस्था में बैंको का महत्व अनन्य साधारण है। भारत की जनसंख्या का विचार करें तो बैंको में ग्राहको की संख्या भी अधिक होती है। इस कारण बैंक व्यवहारों में काफी समय लगता है। अधिक राशी के आहरणों में अन्य कई समस्याएँ होती हैं। इसके समाधान में बैंकींग क्षेत्र में सबसे पुराना एवं भरोसेमंद साधन है 'चेक'। अधिक राशी के हस्तांतरण में 'चेक' एक महत्वपूर्ण साधन है। इसी के साथ बैंकींग क्षेत्र की बढ़ती जरूरतों के मुताबिक डिमांड ड्राफ्ट, पे-ऑर्डर तथा बैकर्स चेक आदि भी बैंक प्रणाली में नकदी रहित भुगतान के साधन हैं।

२.कम्प्यूटर इंटरनेट प्रणाली द्वारा भुगतान

अ) इंटरनेट बैंकींग - इंटरनेट बैंकींग को ही ही ऑनलाइन बैंकींग, ई-बैंकींग या व्ह्यूअल बैंकींग नाम से भी जाना जाता है। यह एक इलेक्ट्रॉनिक भुगतान का माध्यम है जिससे हमारे सभी प्रकार के व्यवहार हो सकते हैं। इंटरनेट के माध्यम से हम इसका प्रयोग कर सकते हैं।

आ) एन.ई.एफ.टी.(NEFT) - के माध्यम से नगद रहित व्यवहार करना बेहद आसान है। इसे ही (National Electronic Fund Transfer) भी कहते हैं। व्यक्तिगत भुगतान का यह एक प्रमुख राष्ट्रीय उपादान है। यह पूर्णतः एक भारतीय प्रणाली है। जिसके माध्यम से सुरक्षित तरीके से पैसे एक दिन में भेजे जा सकते हैं। यह प्रणाली कुछ सिमा तक नेपाल में भी राशी भेजने में सक्षम है।

इ) आर.टी.जी.एस. (RTGS) - नई बैंकींग प्रणाली में अधिक गतिशील व्यवहारों के लिए (तुल्य. तमस ज्यउम लतवे मजजसमउमदज) प्रणाली तत्काल राशी के हस्तांतरण में महत्वपूर्ण बन चुकी है। तत्काल भुगतान होने से यह प्रणाली गतिशील है। एक खाते से दूसरे खाते में राशी का गतिशील आदान-प्रदान इसके माध्यम से संभव है। सुबह ६ बजे से लेकर शाम ५ बजे तक यह सुविधा उपलब्ध होती है। २ लाख से अधिक राशी के हस्तांतरण में यह प्रणाली अत्यंत उपयोगी है। प्राप्त कर्ता बैंक को राशी के संचालन में थोड़ा अवधी लग सकता है। इसका प्रयोग बेहद आसान है।

३.स्वाईप POS पी.ओ.एस. मशीन द्वारा भुगतान - इसे (POS-Point Of Sale) यानी जहाँ खरीदारी की जा सकती है। ये स्थान शॉपिंग मॉल, दुकानें, बाजार हो सकते हैं। जहाँ पर भी हम रोजमर्रा की जरूरतों को पूर्ण करने का सामान खरीदते हैं वहाँ स्वाईप POS पी.ओ.एस.मशीन का प्रयोग संभव है। ये बिलकुल उन्हीं दूकानों की तरह है जहाँ हम खरीदारी करते हैं। सिर्फ आर्थिक लेनदेन में नगद का प्रयोग नहीं होता। यह एक प्रकार की संगणक प्रणाली है जो सॉफ्टवेयर पर आधारित होती है। इस प्रणाली में दुकानदार चिजों के निर्धारित दाम और नगों की जानकारी बारकोड के माध्यम से परिचालित कर सकता है। यह हिसाब किताब में भी अत्यंत सहायक है। पी.ओ.एस. सॉफ्टवेयर हर लेन-देन का लेखा जोखा रखता है। साधारण व्यवहार के मुकाबले नई मांग का उचित नियोजन संभव हो सकता है।

अ)नगद राशी- अगर हमारे पास पर्याप्त नगद राशी है तो हम उसे दुकानदार को देकर वह चिजे खरीद सकते हैं। अगर नगद राशी पर्याप्त मात्रा में नहीं है तो नगद रहित व्यवहार करना उपयोगी होता है।

आ)ए.टी.एम कार्ड - क्रेडिट कार्ड संचालित- कुछ स्वाईप POS पी.ओ.एस.मशीन ए.टी.एम कार्ड - क्रेडिट कार्ड संचालित होते हैं जिनपर व्यवहार करने हेतु हमें ए.टी.एम कार्ड या क्रेडिट कार्ड की जरूरत होती है। ए.टी.एम कार्ड - क्रेडिट कार्ड पी.ओ.एस.मशीन पर स्वाईप कर उसपर हमारा पीन प्रवेश करने के बाद हमारे बैंक खाते से सिधे दुकानदार के खाते में वह राशी हस्तांतरित हो जाती है। इसकी बाकायदा रसिद भी हमें प्राप्त होती है दुकानदार उस रसिद पर हमारे हस्ताक्षर लेकर एक प्रति हमें देता है उसे सुरक्षित रखे।

इ)आधार कार्ड -थंम्ब इम्पेसन (AEPS) संचालित पी.ओ.एस.मशीन- इस प्रकार के पी.ओ.एस.मशीन (।म्पे.।कीत म्दइमसमक च्लउमदजैलेजमउ) भी आज दुकानों पर उपलब्ध होते हैं। इनका प्रयोग भी हम बेहद आसानी से कर सकते हैं। सबसे पहले यह सुनिश्चित कर ले कि आपके बैंक खाते में आपका आधार कार्ड संलग्न किया हुआ है। इसके बाद आप किसी भी दुकान पर जहाँ इस प्रकार का पी.ओ.एस.मशीन है वहाँ खरीदारी करने के बाद जब दुकानार पी.ओ.एस.मशीन आपको दे तो केवल आपको एक ही काम करना है कि दुकानदार को अपना आधार कार्ड दिखाने के बाद अपने अंगुठे को उस मशीन के थंब डिटेक्टर पर रखना है पी.ओ.एस.मशीन आपके अंगुठे के निषान को पहचानकर संलग्न खाते से उस राशी को दुकानदार के खाते में भेज देगा। यह प्रणाली भविष्य में बिना किसी भी नगद या कार्ड के भी जरूरत के समय आपको नगद रहित लेन देन की सुविधा प्रदान करेगा।

४.भ्रमणध्वनी द्वारा भुगतान- इसे ही मोबाइल बैंकींग भी कहते हैं। इसका सरल अर्थ है मोबाइल के माध्यम से व्यवहार करना। बिना संगणक तथा बैंक प्रणाली का उपयोग किये मोबाइल फोन से व्यवहार करना मोबाइल बैंकींग है।

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आज मोबाइल बैंकिंग स्मार्ट फोन, यु.पी.आय. UPI आय.एम.पी.एस. IMPS तथा साधारण फोन के माध्यम से संभव है। कहीं भी कभी भी व्यवहार करने की सुविधा मोबाइल बैंकिंग हमें उपलब्ध कराता है।

भ्रमणध्वनी द्वारा भुगतान करना न केवल सुविधाजनक है बल्कि बहुत ही आसान भी है। इसके माध्यम से हमें हमारे बैंक खाते की हर संभव जानकारी लेना संभव है। आगे उसके अलग-अलग उपादानों का प्रयोग कैसे करे यह देखिए।

अ) स्मार्ट फोन या टैब्लेट - स्मार्ट फोन आज के युग में सहज बैंकिंग के सर्वाधिक प्रयोग किये जाते हैं। इस सुविधा के प्रयोग के लिए सबसे पहले अपने बैंक से मोबाइल सुविधाओं के लिए पंजीकरण करें एवं अनुमति लें। उसके बाद मोबाइल बैंकिंग का युजर नेम एवं पासवर्ड बनाएं तथा आवश्यक सुविधाओं का चयन करें। इसके बाद राष्ठी के आदान प्रदान में जों गुप्त पासवर्ड आपको मिलता है उसका प्रयोग कर आर्थिक व्यवहार करें।

आ) यु.पी.आय. UPI यु.पी.आय. यानी (UPI- Unified Payment Interface) भारत सरकार द्वारा विकसित इस प्रणाली को मोबाइल बैंकिंग की आवश्यकता को ध्यान में रखकर ही विकसित किया गया है। यह उपभोक्ता को एक ऐसा व्यवहार का पर्याय उपलब्ध कराता है जिससे हम बेहद आसानी से मोबाइल बैंकिंग कर सकते हैं। हमारे सभी बैंक खाते जिसमें हमारा मोबाइल नंबर दर्ज है उन सभी का सिर्फ एक ही मोबाइल ऐप के माध्यम से संचालन संभव हो सकता है। व्यक्ति से व्यक्ति को व्यवहार करने में यह व्यवस्था लाभप्रद है। हमें केवल यह जानकारी होनी आवश्यक है की हमारा बैंक यह सुविधा प्रदान करता है या नहीं इसके साथ एक गुप्त पिन दर्ज कर हमारा उपभोक्ता संख्या प्राप्त होती है जिसके माध्यम से अन्य खाता जो यु.पी.आय. सक्षम है उसी में व्यवहार करना संभव होता है।

यु.पी.आय. को भारतीय रिझर्व बैंक (रुप) द्वारा मान्यता मिली है। भारतीय राष्ट्रीय भुगतान निगम (एनएचएनई) द्वारा विकसित यु.पी.आय. अत्यंत सुरक्षित नगद रहित व्यवहार की प्रणाली है।

इ) आय.एम.पी.एस. (IMPS)

आय.एम.पी.एस. बैंकिंग क्षेत्र में मोबाइल बैंकिंग की नई प्रणाली है। सरकारी या निजी क्षेत्र के जो बैंक हैं वे अपने ऐंड्राइड ऐप के माध्यम से सातों दिन २४ घंटे तत्काल भुगतान करने में सक्षम हैं वह यह सुविधा प्रदान करते हैं।

प्रयोग- इस सुविधा का लाभ लेने के लिए हमें सबसे पहले हमारे बैंक में मोबाइल बैंकिंग के लिए खाता सक्षम कराना होता है। बैंक के ऐप के माध्यम से पंजीकरण कर एम पिन तथा व्यवहार का गुप्त कोड बनाकर उसकी सहायता से इस प्रणाली का उपयोग नगद रहित व्यवहार में किया जा सकता है।

आय.एम.पी.एस. के माध्यम से सभी प्रकार के व्यवहार करना संभव है। पैसे भेजने के लिए हमारे पास प्राप्तकर्ता का मोबाइल नंबर, आधार नंबर या खाता नंबर इन में से कोई एक भी हो तो भी सफलता पूर्वक व्यवहार किया जा सकता है। इसके माध्यम से तत्काल राष्ठी का हस्तांतरण संभव है तथा सहजता से व्यवहार किया जा सकता है। मौजूदा स्थिति में आय.एम.पी.एस. के माध्यम से अधिकतम ५० हजार तक का हस्तांतरण किया जा सकता है। यह एक जनसुलभ व्यवहार का साधन है।

ई) साधारण मोबाइल फोन (USSD)- साधारण एस.एम.एस. भेजने में सक्षम सभी प्रकार के मोबाइल फोन का प्रयोग करने वाले ग्राहकों को भी इस व्यवस्था के माध्यम से नगद रहित व्यवहार करना संभव हो गया है। (नै. न्देजतन बजनतमक नैचवसम उमदजंतल मत अपबम कंज) यानी जी.एस.एम. नेटवर्क द्वारा साधारण फोन से गतिशील व्यवहार करनेवाली यंत्रणा। यह भी नगद रहित व्यवहार में सर्वथा सक्षम है।

साधारण मोबाइल द्वारा रकम हस्तांतरण करने के लिये (*99 रु या सेवा का प्रयोग करें) किसी भी दुकान पर वस्तुओं की किमत अदा करने के लिए इलेक्ट्रॉनिक पद्धति का उपयोग करना आसान है। अपने बैंक खाते को संचालित करने वाली बैंक की शाखा में जाकर निम्न जानकारी प्राप्त करें।

५. ए.टी.एम द्वारा भुगतान-A.T.M.-Automated Teller Machine

ए.टी.एम मशीन पर डेबिट कार्ड तथा क्रेडिट कार्ड दोनों ही का समान रूप से प्रयोग संभव है। ए.टी.एम कार्ड - मुख्यता डेबिट कार्ड या क्रेडिट कार्ड होते हैं जो बैंक से संचालित होते हैं। कुछ ए.टी.एम मशीन डेबिट कार्ड और क्रेडिट कार्ड दोनों को स्वीकार करने वाले होते हैं। जिनपर व्यवहार करने हेतु हमें डेबिट कार्ड या क्रेडिट कार्ड की जरूरत होती है। ए.टी.एम मशीन पर कार्ड स्वीप कर उस पर हमारा गुप्त पिन प्रवेश करने के बाद हमारे बैंक खाते से सिधे जुड़कर जानकारी के द्वारा खाते में व्यवहार तथा राष्ठी हस्तांतरित हो सकती है। इसकी बाकायदा रसिद भी हमें प्राप्त होती है। उस रसिद पर हमारे हस्ताक्षर कर एक प्रति सुरक्षित रखें।

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

६. विभिन्न बैंकों के ऐप द्वारा भुगतान

अ) बैंक संचालीत - इन्हे ई-वॉलेट भी कहा जा सकता है इसके द्वारा रकम भेजना (स्मार्ट फोन से) बेहद आसान है उदाहरण के तौर पर ई-वॉलेट का प्रयोग करने वाले ग्राहक प्रथम अपना दस्तावेज, चयनित बैंक, चयनित बैंक पर चयनित बैंक के कवर्डसर्वर करे एवं निम्नलिखित में संचय करे तथा इन्सस्ट्रुमेंट करे। तथा सूचना के अनुसार प्रयोग करे।

आ) पेमेंट बैंक तथा ई- बटुओं का चलन-

बैंकों की लंबी कतारों तथा अन्य परेशानियों के चलते एक समांतर आर्थिक व्यवहार को परिचालित करने वाली व्यवस्था के रूप में कई प्रकार के ई-वॉलेट अथवा ई- बटुओं का चलन भी व्यवहार में हो रहा है। बैंकीय अथवा गैर बैंकीय वित्तीय संस्थाओं के माध्यम से यह व्यवहार संचालित होते हैं।

ई-बटुओं का चलन- इसका सिधा अर्थ है असली पैसे रखने के बटुओं के पर्याय के रूप में ई-बटुओं का उपयोग करना। असल में हमारा स्मार्ट फोन ही हमारा ई बटुआ होता है। जो हमारे बैंक खाते से या हमारे डेबिट या क्रेडिट कार्ड के खाते की जानकारी को दर्ज कर व्यवहार करता है।

इ) अन्य ऐप - इसके अलावा भी कई ऐसे ऐप आज बाजार में आर्थिक व्यवहारों में उपयोग में लाये जा रहे हैं। जिनका उपयोग भी हम नगद रहित व्यवहार में कर सकते हैं। यह ऐप भी उपर दी गई सुविधाओं को प्रदान करने में सक्षम है।

इनका प्रयोग एवं प्रयोग भी उपर दिए गए अन्य साधनों की तरह ही किया जा सकता है। यह ऐप भी बैंकों के सहयोग या अन्य संस्थाओं की सहायता से परिचालित होते हैं।

जैसे- फोन पे, भारतीय डाक का ऐप तथा अन्य कई ऐप इसमें जुड़ते जा रहे हैं।

समग्रता -

हर दिन बदलती आवश्यकताओं के अनुरूप हर दिन नये-नये बदलाव इस क्षेत्र में हो रहे हैं। इस आवश्यकता को जानकर छात्र स्वयं इनकी जानकारी रखने का प्रयास कर सकते हैं। देश का आर्थिक रूप से आत्मनिर्भर नागरिक होने के लिए हर आवश्यक उपाय को छात्रों तक पहुँचाने का प्रयास इस अध्याय में किया गया है। नकदी रहित व्यवहार के माध्यम से एक जनसूलभ अर्थ व्यवस्था का निर्माण संभव हो सकेगा। जिसके माध्यम से भविष्य में भारत को आर्थिक रूप से स्वयंपूर्ण देशों में शीर्ष स्थान प्राप्त हो सकेगा। देश कल्याण में नकदी रहित व्यवहार एक महत्वपूर्ण कदम है।

संदर्भ:-

१. नगद रहित लेनदेन से होगा वित्तीय समावेशन - शुभाषि गंगोपाध्याय, बिजनेस स्टैंडर्ड

२. वित्तीय प्रबंधन-राजीव कुमार

३. २१ वीं सदी का व्यवसाय-रॉबर्ट क्योस्की

४. Financial inclusion-N.Mani

महाराष्ट्र सहकारी चळवळ व नवे प्रवाह

डॉ.रमेश भालेराव

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
शारदा महाविद्यालय, परभणी

प्रा.गणेश लोढे

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग
ज्ञानोपासक महाविद्यालय, परभणी

प्रस्तावना :

जगात सहकारी चळवळीची सुरुवात इंग्लंडमध्ये झाली. जी १७६० ते १८४० या काळात औद्योगिक क्रांती घडून आली व क्रांतीच्या दुष्परिणामाला उत्तर म्हणून आधुनिक सहकारी चळवळीची सुरुवात झाली. प्रथमतः इंग्लंडमधील रॉचडेल येथील २८ विणकरांनी एकत्र येऊन १५ ऑगस्ट १८४४ मध्ये सहकारी तत्वावर 'रॉचडेल इक्विटेबल पायोनियर्स सोसायटीची' स्थापना करून जगातील पहिले सहकारी ग्राहक भांडार सुरु केले.

भारतातील सहकारी चळवळीचा प्रारंभ १८८० नंतर झाला. सर्वप्रथम भारतीय सहकारी चळवळीची सुरुवात १९०४ च्या सहकारी कायदानुसार झाली. ज्याला 'हिंदुस्थान सहकारी कृषी पतपुरवठा संस्थेचा कायदा' असे संबोधण्यात आले. तत्पूर्वी १८८९ मध्ये अनोन्य सहकारी मंडळी पतसंस्था भारतामध्ये प्रा.कवठेकर यांनी स्थापन केली होती. नंतर १९१२ मध्ये सहकारी संस्थांचा कायदा अस्तित्वात आला. १९१४ मध्ये मद्रास प्रंतामध्ये सहकारी संघाची स्थापना झाली. त्याचवेळी १९१९ सालच्या कायदानुसार प्रांतिक सरकारांना आपापले सहकार विषयक कायदे करण्याचे अधिकार देण्यात आले. त्यानुसार १९१२ च्या कायदातील तरतूदी आणि त्यामध्ये करावयाच्या सुधारणांचा विचार करून 'मुंबई सहकारी संस्थांचा कायदा १९२५' हा अस्तित्वात आला.

संशोधनाचे उद्देश :

१. आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय सहकाराची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
२. महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळीची राज्याच्या आर्थिक विकासातील भूमिका अभ्यासणे.
३. महाराष्ट्राच्या सहकारातील नवीन प्रवाहांचा आढावा घेणे.

अभ्यास पद्धती :

या शोधनिबंधाच्या मांडणीसाठी परिचयात्मक संशोधन आराखड्याचा उपयोग केला असून तसेच विश्लेषणात्मक व अनुभवात्मक पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. तथ्य संकलनासाठी महानंद दुग्ध सहकारी संस्थेचे वार्षिक अहवाल, महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ पुणे यांचे जाने २०१८ चे मासिक, वार्षिकी २०१४ महाराष्ट्र सहकार २०२९, रुद्रायणी ऑफसेट औरंगाबाद व बँकिंग विशेष फेब्रु. २०१८, सकाळ साप्ताहिक इत्यादी दुय्यम साधनांचा वापर केला आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ :

सहकार हे महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचे व महाराष्ट्राच्या प्रगतीचे अनन्यसाधारण वैशिष्ट्य आहे. महाराष्ट्राच्या आजच्या प्रगतीमध्ये सहकारी चळवळीने फार मोठी भूमिका पार पाडली आहे. म्हणूनच सहकाराच्या माध्यमातून आर्थिक विकास साध्य करण्याचे महाराष्ट्र हे आदर्श प्रारूप मानले जाते. १९५१ ते १९५४ या काळात भारतीय ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी तत्कालीन रिझर्व बँकेचे गव्हर्नर श्री.ए.डी. गोरवाला यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन झालेल्या 'अखिल भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा पाहणी समितीच्या' शिफारशीनुसार सहकार हा विषय राज्याच्या अखत्यारित देण्यात आला. त्यानुसार सर्व राज्यांनी सहकार विषयक स्वतंत्र कायदे केले हे सर्व कायदे १९६० नंतरच अस्तित्वात आले. परंतु या अगोदर महाराष्ट्रामध्ये विठ्ठलराव विखे पाटील व धनंजयराव गाडगीळ यांच्या पुढाकारातून १९५० मध्ये अहमदनगर जिल्ह्यातील प्रवरानगर येथे महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर देशातील पहिला सहकारी कारखाना स्थापन करण्यात आला. व महाराष्ट्रात सहकारी चळवळीने कात टाकली व या कारखान्याचे यश पाहून १९५९ मध्ये बारा सहकारी साखर कारखान्याची स्थापना झाली. १९८० पर्यंत या संस्थेने शतक ओलांडून उत्तर प्रदेशला मागे टाकून १९८८ ला महाराष्ट्र हे सर्वाधिक साखर उत्पादन करणारे राज्य बनले. त्याच बरोबर सहकारी दुग्धसंस्था, सहकारी प्रक्रिया उद्योग, सहकारी खरेदी-विक्री संस्था अशा अनेक सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून महाराष्ट्रामध्ये सहकारी क्षेत्रामध्ये वैविध्यकरण घडून आले.

महाराष्ट्रातील सहकाराची सद्यस्थिती :

महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांची संख्या सध्या दोन लाखापर्यंत असून ५४ प्रकारच्या सहकारी संस्था राज्यात कार्यरत आहेत. त्यामध्ये महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक धरून शाखांची संख्या ५३ आहे. जिल्हा मध्यवर्ती बँका ३१ तर त्यांच्या शाखांची संख्या ३६९९ इतकी आहे. प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था २१४०२१, नागरी सहकारी बँका ५४१, पगारदार सेवक सहकारी पतसंस्था ७३१८, नागरी सहकारी पतसंस्था १५५१५ तर एकूण २२४३०६ सहकारी संख्यामधून वार्षिक सहा लाख कोटींची उलाढाल आहे. तसेच सभासदसंख्या ५.५ कोटी पर्यंत असून २० लाखापेक्षा अधिक लोकांना रोजगार प्राप्त झाला आहे. तसेच कर्ज आणि ठेवीचा विचार करता १.२५ लाख कोटी पर्यंत कर्जवाटप झालेले असून ठेवी ह्या १.६० लाख कोटी पर्यंत गेलेल्या आहेत. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात राज्यात अर्थपुरवठ्याचे काम करीत आहे.

महाराष्ट्राच्या सहकारातील नवे प्रवाह / बदल :

केंद्रशासनाने १७ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे सहकारी संस्थांच्या आर्थिक कार्यांना चालना देण्याचे पाऊल उचलले. फेब्रुवारी २०१२ पासून तिची अंमलबजावणी सुरु झाली. या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्र शासनाने 'महाराष्ट्र सहकारी संस्था अध्यादेश २०१३' जारी केला. त्यातील काही तरतुदी -

१. सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापकीय समितीचा कार्यकाल ५ वर्षासाठी निश्चित करण्यात आला.
२. व्यवस्थापकीय समितीमध्ये अनुसूचित जाती, जमाती व महिलांना प्रतिनिधीत्व देण्यात आले.
३. व्यवस्थापकीय समितीतील 'तज्ञ संचालक' स्वीकृत करण्याचा अधिकार देण्यात आला.
४. थकबाकीदार सभासदांना नोटीसा बजावण्याचे अधिकार प्रदान करण्यात आले.
५. संस्थांवर प्रशासक नियुक्तीचे राज्यशासनाचे अधिकार मागे घेण्यात आले.
६. राज्यशासन 'राज्य सहकारी संस्था निवडणूक अधिसत्ता' स्थापन करेल.
७. अध्यादेशातील तरतुदींची अंमलबजावणी व त्यांचे नियंत्रण करण्यासाठी संस्थात्मक रचनेचे बळकटीकरण करेल.

निष्कर्ष :

१. देशात तसेच राज्यात कृषी व लघु उद्योगाच्या उभारणीसाठी सहकारी संस्था आवश्यक होत्या.
२. लोकसंख्या वाढ, बेकारी, भ्रष्टाचार, भांडवलाची कमतरता इत्यादी समस्या दूर करण्यात सहकारी संस्था यशस्वी ठरताना दिसतात.
३. राज्यात कृषी व्यवस्थापनावर आधारित बहुसंख्य संस्थांची निर्मिती झाल्याचे दिसते.
४. महाराष्ट्रात सहकारी संस्थांना मिलालेली कायदेशीर मान्यता व १७ व्या घटनादुरुस्तीमुळे योग्य दिशा प्राप्त झाल्याचे दिसते.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. बँकिंग विशेष साप्ताहिक - फेब्रु. २०१८
२. डॉ.बी.डी. इंगळे, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०१४.
३. महाराष्ट्र राज्य सहकारी संघ, पुणे, जाने. २०१८
४. महाराष्ट्र वार्षिकी - २०१४, युनिक अँकॅडमी, पुणे.
५. योजना - जाने. २०१०.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी जलसंवर्धन आवश्यक**प्रा.डॉ.अविनाश विलासराव पवार,**

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

जयक्रांती कला व वाणिज्य वरीष्ठ महा., लातूर

प्रस्तावना :-

मानवाच्या गरजा ह्या अमर्याद असून या गरजा पूर्ण करणारी नैसर्गिक साधन संपत्ती मात्र मर्यादित आहे. मानवाच्या गरजा पूर्तीसाठी या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अति वापर केला तर ही नैसर्गिक साधन संपत्ती संपुष्टात येण्याचा धोका असतो त्याचा परिणाम भविष्यकालीन विकासाची गती मंदावते. तसेच या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा अविवेकी वापर केला तर पर्यावरणाची हानी होते. त्यामुळे दुषित पर्यावरणामुळे आर्थिक विकासास बाधा येते. म्हणूनच या साधन संपत्तीचा काळजी पूर्वक वापर करून तिचे रक्षण करणे आवश्यक आहे. पण मनुष्याच्या सूखासाठी या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा दिवसेंदिवस अनिर्बंध वापर होत आहे. त्यामुळे जगाला पर्यावरणा संदर्भातच नव्हे तर अनेक भीषण समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. एवढेच नव्हे तर सजिवांच्या अस्तित्वालाच धोका पोहचत आहे. यासाठी साधन संपत्तीचे संवर्धन करणे आवश्यक आहे. अशा या साधन संपत्तीच्या संवर्धनामुळे वर्तमानातील विकास भविष्यात ही टिकून राहील. त्यामुळे या विकासाला शाश्वत विकास म्हणता येईल म्हणून अलिकडच्या काळात शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेला खूप महत्त्व प्राप्त झाले आहे. शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास की जो भविष्य कालीन पिढ्यांची स्वतः च्या गरजा भागविण्याची क्षमता धोक्यात न आणता वर्तमानातील गरजा भागवणे होय. म्हणून आज शाश्वत विकासाची संकल्पना ही केवळ पर्यावरणीय मुद्द्यांशी संबंधित नसून ती आर्थिक, सामाजिक व संस्थात्मक शाश्वतशी निगडित आहे. मनुष्याच्या आर्थिक, सामाजिक, संस्थात्मक शाश्वत विकासाशी संबंधित घटक हा पाणी हा आहे. म्हणून पाण्याला आज खूप महत्त्व आहे. असे म्हटले जाते. ‘जल है। तो कल है।’ म्हणजे पाणी जर नसेल तर सजीव सृष्टीच नष्ट होईल. म्हणून मानवच नाही तर संपूर्ण सजीवांना जीवन जगण्यासाठी पाण्याची गरज आहे. पाणी ही एक प्रमुख नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे म्हणून या नैसर्गिक साधन संपत्तीचे संवर्धन करणे काळाची गरज आहे.

शाश्वत विकासासाठी जलसिंचनाची आवश्यकता :-

भारत हा शेती प्रधान देश आहे. भारतात ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण जास्त आहे. भारताची लोकसंख्या दिवसेंदिवस वाढत आहे. या वाढत्या लोकसंख्येची अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी शेतीचा विकास करण्याची गरज आहे. पण हा शेतीचा विकास जलसिंचनाशिवाय शक्य नाही कारण भारतीय शेती ही मान्सूनच्या लहरीपणावर अवलंबून आहे. म्हणून शाश्वत शेती विकास हा पाण्याशिवाय शक्य नाही. भारतात पंजाब, हरीयाना, उत्तरप्रदेश, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, तामिळनाडू, राजस्थान व महाराष्ट्र या राज्यांमध्ये भूगर्भ पाण्याची पातळी अतिशय खोल गेली आहे. भूगर्भ पाण्याचा वापर केल्यामुळे फ्लोराईड, नाईट्रेट, लोह यांचे अती प्रमाणात सेवन मानव आणि प्राण्यांना करावे लागते. त्याचा विघातक परिणाम त्यांच्या आरोग्यावर होत आहे. त्यातून विविध आजार वाढत आहेत. त्यासाठी जलव्यवस्थापन काळाची गरज बनली आहे.

सध्या पाणी प्रश्न अत्यंत गंभीर झाला आहे. पाणी प्रश्नासंबंधी विचारवंत असे म्हणतात की, तिसरे महायुद्ध जर झाले तर ते केवळ पाण्यामुळेच होईल या वरून पाणी प्रश्नाचे स्वरूप आपल्या लक्षात येईल.

मराठवाड्याच्या बहुतांश भागात पाण्याची टंचाई जाणवते काही भागात तर जेमतेम पाण्याची उपलब्धता आहे. 2016 या वर्षी महाराष्ट्रातील लातूर ला तर पिण्यासाठी रेल्वेद्वारे पाणी पुरवठा उन्हाळ्यातील काही दिवस करावा लागला होता. यावरून लातूर जिल्ह्यातील पाणी प्रश्न किती गंभीर आहे हे स्पष्ट होते. पाणी प्रश्न शाश्वत विकासात बाधा निर्माण करीत आहे. त्यासाठी जल व्यवस्थापन काळाची गरज बनली आहे.

शाश्वत शेती, शाश्वत अन्न सुरक्षा, शाश्वत सामाजिक सुविधा व औद्योगिक विकासासाठी जल व्यवस्थापन हे अतिशय महत्वाचे आहे. जलव्यवस्थापनातून शेती, उद्योग यांचा विकास होऊ शकतो म्हणून जलसंवर्धन काळाची गरज आहे.

जलसंवर्धनावरील उपाय :-

1. पावसाचे पाणी जमिनीत मुरवणे, डोंगर माथ्यावरील पाणी जमिनीत जिरविण्यासाठी समतल चर खोदणे, छतावरील पाण्याच्या मदतीने बोअरवेलचे पूनर्भरण करून जमीनी मधील पाण्याची पातळी वाढविता येते.
2. भूगर्भातील पाण्याचा कमी वापर व्हावा यासाठी कमी पाण्याच्या पिकांची लागवड करण्याला प्राधान्य द्यावे.
3. पाण्याचा पुनर्वापर करावा.
4. शेती मधील अनावश्यक पाण्याचे योग्य नियोजन करावे.
5. मोठी, मध्यम व लघू प्रकल्पाची संख्या वाढविण्यासाठी शासन स्तरावरून प्रयत्न व्हावा. तसेच पाणी वाटपासंबंधी विवाद सोडविण्यासाठी विशेष यंत्रणा राबवावीत.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

6. विहीरी, तलावातील गाळ काढून त्यात पावसाळ्यात पडणाऱ्या पावसाचे पाणी साठविणे आवश्यक आहे.
7. शेतीसाठी पाणी देण्याच्या आधुनिक पध्दतीचा वापर करावा. ठिबक सिंचन, तूषार सिंचनाचा वापर केल्यामुळे पाणी बचत होते.
8. पाण्याचे महत्त्व लोकांना पटवून द्यावे यासाठी जलदिंडी, शाळा, महाविद्यालये यांच्या मार्फत जलसाक्षरतेचे महत्त्व पटवून द्यावे.

संदर्भ :-

1. शाश्वत ग्रामीण विकास तथा भारतीय महिलांची स्थिती (2017), संपादक प्राचार्य डॉ.व्ही.एच.एरंडे, डॉ.एस.एस.देवनाळकर, मैत्री प्रकाशन, लातूर
2. महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा असमतोल, समस्या व उपाय (2014), संपादक डॉ.व्ही.एच.एरंडे, डॉ.एस.एस.देवनाळकर, हर्षवर्धन पब्लिकेशन, बीड.
3. कोळंबे रंजन (2017), भारतीय अर्थव्यवस्था, भगीरथ प्रकाशन, पुणे.
4. पूरी वी.के., मिश्र एस.के.(2013) भारतीय अर्थव्यवस्था, पच्चीसवाँ संस्करण हिमालया पब्लिशिंग हाऊस, मुम्बई.
5. कटार सिंह, अनुवादक चतीन्दसिंह सिसोदिया- ग्रामीण विकास सिद्धान्त, नीतीयाँ एवं प्रबन्ध - रावत पब्लिकेशन्स, जयपूर
6. जनक सिंह मीना (2010) – ग्रामीण विकास के विविध आयाम-ज्ञान पब्लिशिंग हाऊस दिल्ली.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वित्तिय समावेशन : एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. प्रशांत ब्रिजलाल सोनवणे

कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय

धरणगाव ता.धरणगाव जि.जळगाव

प्रस्तावना :-

भारताच्या स्वातंत्र्य प्राप्तीला सत्तर वर्षे होवून देखील आपल्या देशात आर्थिक विषमता, दारिद्र्य, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार, काळापैसा हे प्रश्न कायम आहेत. ऑक्सफॉर्मने केलेल्या आंतरराष्ट्रीय सर्वेक्षणात भारतात १ टक्का लोकांकडे ७३ टक्के संपत्ती जमा झाली आहे. अजिबात लोक गरिबीशी संघर्ष करीत असताना मुठभर श्रीमंत लोक अजिबात रुपयांची संपत्ती स्वतःकडे ओढण्यात यशस्वी ठरले असल्याचे या अहवालात म्हटले आहे. या गरीब लोकांच्या उत्थानासाठी भारत सरकारकडून सातत्याने प्रयत्न केले जात आहेत. परंतु या प्रयत्नांना पाहिजे तसे यश अद्यापही प्राप्त होत नाही. अज्ञान, निरक्षरता, भ्रष्टाचार आणि गैरव्यवहार अशा अनेकविध बाबी यांत अडथळे ठरत आहेत. शासकिय योजनेतील लाभार्थ्यांपर्यंत एक रुपयापैकी फक्त १५ पैसے पोहचतात. उर्वरित पैशांचा भ्रष्टाचार होतो, असे एका पाहणीत आढळून आले आहे. या भ्रष्टाचाराला वित्तिय निरक्षरता आणि वित्तिय संसाधनांची कमतरता या गोष्टी कारणीभूत आहेत. भारतातील फक्त ४० टक्के लोकांचे बँकेत बचत खाते आहेत. भारतातील साडेसहा लाख गावांपैकी फक्त ६ टक्के गावांत बँकेच्या शाखा आहेत. बँकींग सेवा ही एक प्रमुख सार्वजनिक वस्तू (Public goods) आहे. त्यामुळे बँकींग व पेमेंट सेवा देशातील सर्व जनतेला कुठल्याही भेद-भावाविना उपलब्ध करून देणे. हे सार्वजनिक धोरणाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट्य आहे. एप्रिल २००५ मध्ये सरकारने वित्तिय समावेशन हे आर्थिक धोरणाचे उद्दिष्ट ठरविले. याला अनुसरून भारतात वित्तिय समावेशनाची प्रक्रिया राबविण्यात येत आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात वित्तिय समावेशनाचा अर्थ, पार्श्वभूमी, वित्तिय समावेशनाची आवश्यकता, वित्तिय समावेशनासाठी करण्यात आलेले विविध प्रयत्न, वित्तिय समावेशनाची स्थिती, वित्तिय समावेशनाचे लाभ, वित्तिय समावेशनातील आव्हाने या मुद्द्यांचा ऊहापोह करण्यात आलेला आहे.

वित्तिय समावेशन म्हणजे काय ?

"वित्तिय समावेशन म्हणजे देशातील मोठ्या वंचित व अल्प उत्पन्न गटातील जनतेला कमी खर्चात बँकींग सेवा उपलब्ध करून देणे होय."

वित्तिय समावेशन समिती :- "कमी उत्पन्न असणाऱ्या व दुर्बल घटकांपर्यंत कर्ज आणि वित्तिय सेवा वेळोवेळी आणि सहजपणे पोहचविणे म्हणजे वित्तिय समावेशन होय." दुसऱ्या शब्दात आतापर्यंत वित्तिय सेवा व वित्तिय संसाधने यांच्यापासून वंचित असणाऱ्या वर्गापर्यंत खात्रीशीररित्या आणि सहजासहजी या गोष्टी पोहचविणे होय. यात फक्त बँक खात्यांचाच समावेश नाही तर ठेवी, कर्ज देणी, पैसे हस्तांतरण, निवृत्तीवेतन, विमा याचा समावेश होतो.

आशिया विकास बँक :- "गरीब व अल्प उत्पन्न गटातील कुटूंबे व त्यांचा लहान व्यवसायासाठी मोठ्या प्रमाणावर वित्तिय सेवांची तरतुद करणे म्हणजे वित्तिय समावेशन होय. यात ठेवी, कर्ज, पैसे स्विकारणे व पाठविणे, विमा यांचा समावेश होतो."

थोडक्यात वित्तिय समावेशन म्हणजे वित्तिय सेवांपासून वंचित असणाऱ्या लोकांपर्यंत वित्तिय सेवा सहज आणि स्वस्तात पोहचविणे होय. किंवा आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल लोक जे बँक व्यवसायांशी व वित्तिय सेवांशी जोडलेले नाहीत त्यांना बँकेशी आणि वित्तिय सेवांशी जोडणे यालाच वित्तिय समावेशन म्हणतात.

पार्श्वभूमी :- विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी भारतात काही बोटार मोजता येतील इतक्या बँका, केवळ एक विमा कंपनी जी जीवन विमा आणि काही साधारण विमा योजना संचालित करीत होती. एक स्टॉक एक्सेच कार्यरत होते. दारिद्र्य रेषेखालील लोक वित्तिय सेवांपासून दूर होते. सरासरी रोजगार निर्मितीचा दर घसरत होता. त्या काळात बँका जास्त उत्पन्न (परतावा) मिळवून देणारे कर्ज आणि फायदेशीर खाती यांना महत्त्व देत. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांना बँक सेवा उपलब्ध करून देणे आणि त्यांचा बँकेशी संबंध जोडणे याकडे दुर्लक्ष झाले होते. परंतु आता हे दृश्य बदलले आहे.

आज भारतात २० पेक्षा अधिक बँका, अनेक विमा कंपन्या तसेच स्टॉक एक्सेच सोबत अनेक प्रकारच्या वित्तिय संस्था कार्यरत आहेत. याचे मुख्य कारण म्हणजे आर्थिक सुधारणामुळे देशात झालेले वित्तिय समावेशन होय. आज वित्तिय समावेशन ही संकल्पना भारतातच नाही, तर संपूर्ण जगात बहूचर्चित झाली. फार पूर्वीपासून वित्तिय समावेशनाची प्रक्रिया भारतात आणि जगात सुरू झालेली आहे. भारतात फार पूर्वीपासून समाजाचा एक मोठा वर्ग बँकींग सेवांपासून दूर होता. या वर्गाला बँकींग सेवांच्या कक्षेत सामावून घेण्याचे विविधांगी प्रयत्न केले गेले. त्यात स्वातंत्र्यानंतर सरकारने रिझर्व्ह बँक इंडियाचे राष्ट्रीयीकरण, बँकींग नियमन कायद्याची अंमलबजावणी, स्टेट बँक इंडियाची स्थापना, बँकांवर सामाजिक नियंत्रण, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, अग्रक्रम क्षेत्राला कर्जपुरवठा, नाबार्डची स्थापना, वित्तिय सुधारणा, अग्रणी बँक योजना, स्वयं-सहाय्यता गटांना बँकेशी जोडणे या सर्व गोष्टी म्हणजे वित्तिय समावेशाच्या दिशेने टाकलेली पाऊले होती. याचाच अर्थ भारतात वित्तिय समावेशन झालेले नव्हते. आजही वित्तिय समावेशनाची प्रक्रिया सुरू आहे.

वित्तिय समावेशनाची आवश्यकता :- कोणत्याही देशातील लोकसंख्येचा एक मोठा वर्ग जर देशाच्या वित्तिय प्रणालीशी संबंधित नसेल तर त्याचे अनेक नकारात्मक परिणाम देशाच्या अर्थव्यवस्थेत दिसून येतात त्यातून अर्थव्यवस्थेत वित्तिय समावेशनाची आवश्यकता भासते. ती अशी

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- १) जर अर्थव्यवस्थेतील बहुसंख्य लोकांचे बँकेत खाते नसेल तर अनेक वित्तिय व्यवहार हे बँकांच्या कार्यक्षेत्राबाहेर होतात.त्यामुळे भारतीय रिझर्व्ह बँकेला मौद्रिक नियंत्रण राखता येत नाही.परिणामी महागाई नियंत्रणाचे सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरतात.
- २) वित्तिय समावेशन नसल्यामुळे भांडवल बाजारात गुंतवणूक आणि विमांच्या योग्य उपयोगितेचे ज्ञान लोकांना नसते.लोक आपल्या भांडवलाची योग्य गुंतवणूक करत नाही.त्यातुन आर्थिक फसवणूकीचे प्रकार होतात.
- ३) वित्तिय समावेशन नसल्यामुळे लोक मोठ्या प्रमाणावर कर चुकवितात.त्यातुन अर्थव्यवस्थेत मोठ्या प्रमाणावर काळा पैसा निर्माण होतो.
- ४) वित्तिय समावेशन नसल्यामुळे देशातील ५० टक्के शेतकऱ्यांना संघटित क्षेत्राकडून कर्ज प्राप्त होत नाही.परिणामी त्यांना खुप जास्त व्याजदराने किंवा आपली जमिन-जुमला तारण ठेवून सावकारांकडून कर्ज घ्यावी लागतात.ही कर्जे परत न करण्याची स्थिती निर्माण झाल्याने सन १९९७ ते २००९ पर्यंत २,१६,५०० शेतकऱ्यांनी परिस्थितीला कंटाळून आत्महत्या केली आहे.
- ५) आज वित्तिय क्षेत्रात नवनविन संशोधित तंत्रज्ञान उपयोगात आणून अद्ययावत सेवा पुरविल्या जात आहेत. मात्र याचा फायदा शहरी भागातील लोकांना मिळत होता.ग्रामीण भागातील लोक या सेवापासून वंचित राहत आहेत. शहरी व ग्रामीण यांच्यात दरी निर्माण होते. यासाठी वित्तिय समावेशनाची आवश्यकता आहे.
- ६) भारतातील बहुसंख्य लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत.त्यांना देश विकासाच्या प्रक्रियेत सामिल करुन स्वविकासाची संधी देण्यासाठी वित्तिय समावेशन आवश्यक आहे.
- ७) ग्रामीण भागात लोकांच्या बचत करण्याचा प्रवृत्तीला चालना देण्यासाठी तसेच बचतीला बँकेमार्फत वितरीत करुन गावकऱ्यांना योग्य मोबदला आणि सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी वित्तिय समावेशनाची आवश्यकता असते.
- ८) कल्याणकारी राज्यांची संकल्पना स्विकारल्यामुळे शासनाला अनेकविध योजना राबवाव्या लागतात. या योजनांचे अनुदान, पैसा तळागाळापर्यंत पोहचवावा लागतो. तसेच शासनातर्फे सबसिडी दिली जाते. जर वित्तिय समावेशन नसेल तर यात गैरव्यवहार व भ्रष्टाचार मोठ्या प्रमाणात होतो. मात्र वित्तिय समावेशनामुळे असे अनुदान व सबसिडी थेट लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा करुन या गोष्टींना आळा बसु शकतो.

वित्तिय समावेशनासाठी करण्यात आलेले प्रयत्न :- आपल्या देशात गेल्या काही वर्षात वित्तिय समावेशनाच्या दिशेने भारतीय रिझर्व्ह बँक आणि सरकारद्वारा अनेक पावलं उचलली जात आहेत.त्यात

- १) **अग्रक्रम क्षेत्राला कर्ज पुरवठा** करण्याची सक्ती करण्यात आली.
- २) बँक शाखा नसलेल्या गावात **बँकशाखा सुरु करणे.**
- ३) **नो फ्रिल खाते** शुन्य किंवा अत्यल्प शिलकीवर सुरु करुन अत्यल्प खर्चात वापरण्याची सुविधा पुरविणे.
- ४) **स्वयं सहायता बचत गट (SHG)** बँकांशी जोडून अल्प दराने छोटी-छोटी कर्ज पुरविणे.
- ५) सामान्य शेतकऱ्यांना **किसान क्रेडिट कार्डाद्वारे** कॅश क्रेडिट कर्ज देण्याची योजना.
- ६) ग्रामीण व निमशहरी भागातील कारागीरांसाठी **स्वयंरोजगार क्रेडिट कार्ड योजना.**
- ७) बँक खाते सुरु करण्यासाठी **KYC मध्ये सवलत** देणे.
- ८) **अति लहान शाखा सुरु करणे /स्थापन करणे.**
- ९) **वित्तिय साक्षरता आणि पत सल्ला केंद्र (FLCC)** उघडणे.
- १०) **राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान.**
- ११) नाबार्डद्वारा **ग्रामीण नवोन्मेष निधीची** स्थापना.
- १२) **व्यवसाय सुविधाता (Business facilitators)** नेमणे.
- १३) व्यवसाय संदेशवाहक /बँक मित्र (**Business Correspondent**) नेमणे.
- १४) कमी शिक्षीत,निरक्षर व वयोवृद्धासाठी **बायोमेट्रिक एटीएमची** सोय.
- १५) **भीम अॅप,पेटी एम** सारख्या विविध अॅपद्वारे **मोबाइल बँकिंग सुविधा .**
- १६) २००० पेक्षा जास्त लोकसंख्येच्या गावात **स्वाभिमान योजने**अंतर्गत बँक सेवा उपलब्ध करणे.
- १७) राष्ट्रीय वित्तिय समावेशन अभियानातर्गत **प्रधानमंत्री जनधन योजना** राबविणे.
- १८) विविध शासकिय योजनांचे **अनुदान व सबसिडी आधारजोडणीद्वारे प्रत्यक्ष बँक** खात्यात हस्तांतरण.
- १९) **महिला बँकेची** स्थापना.
- २०) **पोस्ट बँक ऑफ इंडियाची** सुविधा.
- २१) पोस्ट किंवा बँकेमार्फत **सुकन्या समृद्धी योजना** राबविणे.
- २२) लघु उद्योजक व छोटेया कारखानदारांना कर्ज पुरवठासाठी **मुद्रा बँक.**
- २३) अवघ्या १२ रुपयांत बँका व सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपन्यामार्फत **पंतप्रधान सुरक्षा विमा योजना.**
- २४) केवळ ३३० रुपयांत **प्रधानमंत्री जीवन ज्योती विमा योजना.**
- २५) असंघटित क्षेत्रातील कामगार,शेतकरी,शेतमजूर,दारिद्र्यरेषेखालील लोकांसाठी **अटल पेन्शन योजना.**

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- २६) माइक्रो एटीएम,व्हाईट लेबल एटीएम यासारख्या विविध एटीएम सेवेचा विस्तार.
- २७) नविन बँकांना परवाना देणे
- २८) राजस्थानमधील जयपुर येथील उंटावरील बँक.
- २९) आंध्रप्रदेशातील मॅडक जिल्ह्यातील चेरियाल गावातील बाइकवरील बँक.
- ३०) ओडीसा राज्यात पुरी रथोत्सवातील व्हॅनमधील मोबाइल एटीएम.
- ३१) शहरातील गरीबांसाठी एक रुपया बँक योजना.
- ३२) असंघटीत क्षेत्रातील कामगारासाठी विमा संरक्षण देणारी स्वावलंबन योजना.
- ३३) वित्तिय समावेशन निधी (FIF) आणि वित्तिय समावेशन तंत्रज्ञान निधी (FITF) स्थापन.
- ३४) इ-बँकिंग,रिटेल बँकिंग तसेच कोअर बँकिंग सारख्या आधुनिक सोई व सुविधांवर भर.

अशाप्रकारे सरकारने वित्तिय समावेशन वाढावे यासाठी वरील विविध प्रयत्न केलेले आहेत.

भारतातील वित्तिय समावेशनाची स्थिती:- सन २००१ मध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी ३५ टक्के लोकांना बँक सेवा उपलब्ध होत्या.भारतीय रिझर्व्ह बँकेच्या प्रयत्नांमुळे हे प्रमाण २४ टक्कंनी वाढून सन २०११ मध्ये ५९ टक्कांपर्यंत पोहचले आहे.सन २०११च्या जनगणनेनुसार देशातील २४.६७ कोटी कुटुंबांपैकी १४.४८ कोटी (५८.७८ टक्के) कुटुंबांना बँकिंगच्या सेवा उपलब्ध होत्या.ग्रामीण कुटुंबांपैकी ५४.४६ टक्के,तर शहरी कुटुंबांपैकी ६७.६८ टक्के कुटुंबांना बँकिंगच्या सेवा उपलब्ध होत्या.डिसेंबर२०१३ अखेर सर्व व्यापारी बँकांच्या एकूण शाखांपैकी ३७.९ टक्के शाखा ग्रामीण भागात होत्या.मार्च २०१४ अखेर ३८.२ टक्के बँक शाखा आणि १४.५८ टक्के एटीएम मशिनस ग्रामीण भागात होते.ऑगस्ट २०१७च्या मध्यापर्यंत जनधन योजनेअंतर्गत २९.४८ कोटी खाते उघडण्यात आले होते,यात १७.६१ कोटी खाते ग्रामीण भागात आणि ११.८७कोटी खाते शहरी भागात उघडण्यात आले होते. या योजनेअंतर्गत आतापर्यंत १७० लाख खातेधारकांना डेबीट कार्ड वितरीत करण्यात आलेले आहेत.विमा आणि पेन्शन योजनेत १२एप्रिल २०१७ पर्यंत ३.१० कोटीपेक्षा अधिक लोकांनी नावनोंदणी केली होती.अटल पेन्शन योजनेत ३१ मार्च २०१७ पर्यंत सुमारे ४६.८० लाख लोक समाविष्ट झाले होते.प्रधानमंत्री मुद्रा लोन अंतर्गत १३ ऑगस्ट २०१७ पर्यंत एकूण सुमारे ८ कोटी ७० लाख कर्ज वाटप करण्यात आले होते. त्यापैकी ६ कोटी ५६ लाख कर्ज महिलांना वाटप करण्यात आले होते. आतापर्यंत ६४.५० कोटी डेबीट कार्डांपैकी ३८ टक्के रूपे कार्डाचा समावेश आहे.देशात वित्तिय समावेशनाला बळकटी देण्यासाठी सरकारने ग्रामीण भागात डिसेंबर २०१६ पर्यंत १,१४,५१८ माइक्रो एटीएम स्थापन करण्यात आले होते. व्यापारी बँकेच्या शाखेचे लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण २०११ मध्ये कमी करून १४,००० लोकसंख्येला एक बँक शाखा केले गेले.व्यापारी बँकाच्या एकूण ८९,११० पेक्षा जास्त शाखा होत्या.त्यापैकी ३३२२५ ग्रामीण तर २२४१९ शाखा अर्ध शहरी भागात आणि उर्वरित शहरी भागात होत्या. या बँकांनी एकूण ७४५०५ एटीएम बसविले होते.त्यात ३३७७६ ऑफलाइन तर ४०७२९ ऑनलाइन होते.

वित्तिय समावेशनाचे लाभ/ फायदे :- सर्वसामान्य व्यक्तींना वित्तिय समावेशनाद्वारे अर्थव्यवस्थेच्या मुख्य प्रवाहात सामिल केल्याने अनेकविध फायदे होत असतात. ते पुढीलप्रमाणे

- १) वित्तिय समावेशनामुळे अल्प उत्पन्न गटांना वित्तिय सेवा व बँक सेवा उपलब्ध होतात. त्यामुळे कर्ज प्राप्त होते.तसेच काटकसरीची सवय लागून बचतनिर्मिती होते.
- २) वित्तिय समावेशनामुळे बँक व्यवसायाची व्याप्ती वाढते. ग्राहकवर्ग वाढतो. त्यातून व्यवसायवृद्धी होते.
- ३) वित्तिय समावेशनामुळे रिझर्व बँकेला चलनविषयक धोरण प्रभावीपणे राबविता येते.
- ४) वित्तिय समावेशनामुळे बँकेमार्फत कर्ज प्राप्ती होत असल्याने सावकारांच्या जाचातून मुक्तता होते.
- ५) विविध शासकिय योजनांचा लाभ खऱ्या लाभार्थ्यांच्या खात्यावर प्रत्यक्ष प्राप्त झाल्याने भ्रष्टाचारांस आळा बसतो.
- ६) वित्तिय समावेशनामुळे ग्रामीण भागात शेती,उद्योग आणि व्यापारात वाढ होवून विकास होतो.
- ७) वित्तिय समावेशनामुळे कर्जवसुलीत अडचणी येत नाहीत. थकबाकीचे प्रमाण कमी होते.
- ८) वित्तिय समावेशनामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल म्हणजेच गरीब लोकांना स्वविकासाची संधी प्राप्त होते.
- ९) वित्तिय समावेशनामुळे लघुउद्योग,स्वयंरोजगार आणि आर्थिक विकासाला चालना मिळते.
- १०) वित्तिय समावेशनामुळे शहरी व ग्रामीण समाजातील दरी कमी होण्यास मदत होते.
- ११) वित्तिय समावेशनामुळे आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.
- १२) वित्तिय समावेशनामुळे देशात आर्थिक,सामाजिक व राजकिय स्थैर्य प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

वित्तिय समावेशनातील आव्हाने :- भारतात वित्तिय समावेशनाची प्रक्रिया गेल्या काही वर्षांपासून सुरू असली तरी तंत्रज्ञान,मानव संसाधनात्मक, प्रशासकिय,व्यावसायिक अडचणीमुळे या प्रक्रियेला वेळ लागतो आहे.या प्रक्रियेला पुढील आव्हानांना सामोरे जावे लागते आहे.

- १) भारतात ग्रामीण भागात ४० टक्के लोक दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगत आहेत.असे लोक स्वतःच्या वित्तिय गरजा पूर्ण करण्यासाठी सावकारांवर अवलंबून आहेत.यासाठी ग्रामीण भागात साधनसंपत्तीमध्ये वाढ करणे आणि या लोकांची गरिबी दूर केल्याशिवाय वित्तिय समावेशन शक्य नाही.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- २) ग्रामीण भारतात वित्तिय साक्षरतेचा अभाव आहे.यामुळे फक्त बँक खाते उघडून फायदा नाही.तर ते खाते चालविता येणे.अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर जमणे हेच एक आव्हान आहे. शिवाय यातून आर्थिक फसवणुकीचे प्रकारही वाढले आहेत.
- ३) नो -फिल्स खाते ,बायोमेट्रीक एटीएम,हॅन्ड होल्ड डिवाइस इत्यादी माध्यमांद्वारे वित्तिय समावेशनाचे प्रयत्न पुर्णपणे यशस्वी होत नाहीत.कारण या सुविधांचा वापर करण्यासाठी पर्याप्त वित्तिय आणि तांत्रिक माहिती,सुरक्षिततेसंबंधी ज्ञानाचा अभाव जाणवतो.
- ४) मागील काही वर्षात विविध वित्तिय संस्थांद्वारे त्यात अनौदणीकृत संस्था,नायजेरियन लॉटरी,ऑनलाईन ट्रेडिंग,चिटफंडाद्वारे पैसै गोळा करून फसवणुकीचे प्रकार होत आहेत.त्यामुळे संशयाचे व भितीचे वातावरण आहे.
- ५) वित्तिय समावेशनाद्वारे ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेला राज्य सरकारे आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे पाहिजे तसे सहकार्य मिळत नाही.
- ६) ग्रामीण वित्तिय समावेशनात सर्वात मोठी समस्या म्हणजे महिलांचे सामाजिक व आर्थिक मागासलेपण आहे.आपल्या देशातील महिला वित्तिय व्यवहारात कमी सहभागी होतात.त्यामुळे त्यांना लाभ होत नाही. महिलांशिवाय वित्तिय समावेशन म्हणजे एक दिवास्वप्नच ठरेल.
- ७) वित्तिय समावेशनार्तगत विविध अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरात ॲंड्राइड मोबाइल हवा.त्यात तो हाताळण्याची अडचण, भाषेची अडचण,तंत्रज्ञान हाताळण्याची अडचण,इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीची अडचण, मोबाइल डाटा हॅक होण्याची अडचण अश्या कितीतरी अडचणी जाणवतात.
- ८) ग्रामीण भागात सेवा सुविधा पुरविण्याच्या नावाने ग्राहकांक डून कमीशन किंवा अन्य चार्जेस मोठ्या प्रमाणावर वसूल करून ग्राहकांची लुट केली जात आहे.

संदर्भसूची :-

- १) चौधरी निधी , वित्तिय समावेशन- अवधारणा,मुद्दे और अवसर. पोथी पब्लिशर २०१३.
- २) प्रा. फुसे एस.टी., आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्तपध्दती, प्रशांत पब्लिकेशन्स २०१६ .
- ३) प्रा.दिवटे के.बी., आधुनिक बँक व्यवसाय आणि वित्तपध्दती, प्रशांत पब्लिकेशन्स २०१६ .
- ४) कोळंबे रंजन, भारतीय अर्थव्यवस्था. भगीरथ प्रकाशन २०१४-१५
- ५) मा.अर्जुन राम मेघवाल वित्त आणि कॉर्पोरेट कार्य राज्यमंत्री यांचे दि.१ सप्टेंबर २०१७ चे पत्र.
- ६) Olive board app free teste Exams. Date 28/07/2017
- ७) www.rbi.org.in
- ८) www.ficci.com
- ९) दै. लोकमत. जळगाव आवृत्ती, दि.२३ जानेवारी २०१८ पान क्र.९

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वस्तु व सेवा कर - अर्थ व व्याप्ती

राहुल तागडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय सुरतोली लोहारा.

सारांश

भारतात शासन व्यवस्थेचे केंद्र शासन, राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था असक तीन स्तर आहेत. भारतीय राज्यघटनेने केंद्र व राज्य शासनाला महसुलाच्या गरजा भागविता याव्यात म्हणुन वेगवेगळे अधिकार दिले आहेत. त्याचाच एक भाग म्हणुन दोन्ही शासन वेगवेगळे कर आकारतात. त्याचा बोझा सामान्य व्यापारी व उद्योजकांना होतो, व व्यापार वृद्धीला धोका निर्माण होवुन कर प्रणाली कीचकट व गुंतागुंतीची होत जाते. त्यावर उपाय म्हणुन आर्थिक धर्मगुरुंनी दिलेला सल्ला म्हणजेच “वस्तु आणि सेवा कर” ही आधुनिक पारदर्शक सोपी जगातील दिडसे देशात १५० लागू असलेली कर प्रणाली होय. परंतु भारत विविधतेचा देश असल्यामुळे भौगोलीक विविधता असमान संसाधन दुहेरी शासन व्यवस्था अशिक्षित लोकसंख्या इत्यादी समस्यांना तोंड देत एक देश, एक बाजार आणि एक कर प्रणाली लावणे कठीण बाब वाटत होती परंतु भारतीय राज्य घटनेचे शासन व्यवस्थेतील स्थान संवैधानिक अधिनियमाच्या आधारे संसदेत जिएसटी बील पास करुन लोकशाही शासन पद्धतीच्या आधारे जिएसटी संवैधानिक परिषद गठित करुन सर्वमान्य नियमाच्या आधारे १ जुलै २०१७ पासुन ही आजवरची सर्वात सोपी व एशस्वी कर प्रणाली लागू केली

विज संज्ञा :- एक कर प्रणाली , संवैधानिक उपाय, सोपी व पारदर्शक

जिएसटी ची गरज व संवैधानिक तरतुद

सध्या भारतात अप्रत्यक्ष कर प्रणाली अस्थित्वात असुन केंद्र व राज्य शासन वेगवेगळे कर आकारत आहे म्हणजेच केंद्र शासनाद्वारे उत्पादित वस्तुवर लावण्यात येण्याचा केंद्रीय उत्पादन सुल्कावर विक्रीकरांची आकारणी करुन करांवर कर लावण्यात यत आहे यालाच “कॅशकेडींग ऑफ टॅक्स” असे म्हणतात. कर प्रणालीतील अडचण लक्षात घेता मागील दहा वर्षांपासुन वस्तु व सेवा कर संदर्भात अनेक बजट सत्रात चर्चा करण्यात आली. परंतु लोकशाहीच्या देशात सविधानाची सहमती आवश्यक असते त्या संदर्भाने २०१० च्या काँग्रेस सरकारच्या राजवटीपासुन संसदेच्या बहुमता अभावि जिएसटी पास होवु शकले नाही. त्यानंतर २०१३ मध्ये मांडलेल्या विधेयकाला बिजेपी पार्टीने स्थगिती दिली व विरोध दर्शविला शेवटी २०१४ त्याच पक्षांच्या सरकारने जिएसटी चा पाठपुरावा करत काँग्रेस विरोधी पक्षांच्या विरोधाला न जुमानता ६ एप्रिल २०१७ रोजी राज्यसभेत कोनतीच संसोधन न करता बजट सत्रात पारीत करुन घेतली. आणि पंधरा वर्षांपासुन जिएसटीची संकल्पना पुर्नत्वात आली त्यानुसार १ जुलै २०१७ पासुन वस्तु व सेवा कराची अमलबजावणी करण्यात आली.

संविधानाच्या अनुच्छेद २७९ अ प्रमाणे जिएसटी केंद्र परीषदेची स्थापना १२ सप्टेंबर २०१७ पासुन अस्थित्वात असुन केंद्रीय अर्थमंत्री या परीषदेचे अध्यक्ष आहेत व प्रत्येक राज्यांचे अर्थमंत्री सदस्य आहेत परीषदेचे कोरम एकुण एदस्यांच्या ५० टक्के असुन सर्व जिएसटी संबधाने निर्णय ७५ टक्के च्या बहुमताने घेतले जाणार आहेत जिएसटी संदर्भाने कायदा नियम व करांचे दर व इतर बाबीसंबंधी शिफारसी जिएसटी परीषद सार्वनुमताने घेणार आहे.

जिएसटी - मुलभुत संकल्पना :-

जिएसटी म्हणजे वस्तु व सेवांवर आकारला जाणारा अप्रत्यक्ष कर होय ह्या करात राज्य व केंद्र सरकार द्वारा विविध वस्तु व सेवांवर लावले जाणारे विविध कर संपुष्टात येवुन वस्तु व सेवांवर आता वस्तुच्या निर्माती कींवा सेवांच्या उत्पादनापासुन ते अंतिम उपभोगापर्यंत प्रत्येक टप्प्यावर कर आकारणी केली जाणार आहे. मात्र यामध्ये राज्य व केंद्र सरकारद्वारे लावणारे सर्व कर नष्ट होणार आहेत. म्हणजे केंद्रची ०७ आणि राज्यसरकारची ११ प्रकारची कर लोप पावणार आहेत. भारतात जिएसटी कर प्रणाली द्विस्तरीय राहणार आहे म्हणजे एकाच व्यवहारावर दोन कर भरावे लागणारे आहे.

एक भाग केंद्र सरकारला सीजिएसटी होय तर २. राज्य सरकारला एसजिएसटी घ्यावा लागेल हि कर प्रणाली पारदर्शकतेमुळे प्रशासकीय अमलबजावणीस सोपी असेल. त्याचा एकंदरीत परीणाम होवुन जिएसटीमुळे आर्थिक प्रगतीस चालना मिळेल, व्यापार दरात वाढ, कर आधाराचा विस्तार व सोपी कर अनुपालनामुळे केंद्र व राज्य सरकारच्या महसुलात वाढ होणार आहे.

वस्तु व सेवा कर लावण्याची पद्धत :-

जिएसटी मध्ये वस्तु व सेवांच्या प्रत्येक पुरवठा व्यवहारांवर करमात्र वस्तु व सेवा व्यतीरीक्त दोन कर लावण्यात येतील. केंद्रशासनाद्वारे लावण्यात येणा-या करास सीजिएसटी केंद्रीय वस्तु व सेवा कर असे म्हटले जाणार आहे.

दुसरा कर राज्य शासनामार्फत लावला जाणार आहे त्यास राज्य वस्तु व सेवा कर एसजिएसटी असे म्हटले जाणार आहे.

तसेच आंतरराज्य वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्यावर तसेच आयातीवर सुद्धा केंद्र शासनामार्फत एकात्मिक वस्तु व सेवा कर आयजिएसटी लावला जाणार आहे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

संघराज्य वस्तु व सेवा कर म्हणजे युजिएसटी हा कर राज्याच्या जर कर महसुल कमी झाला तर नुकसान भरपाई या केंद्रामार्फत केला जाईल. हे चारही फायदे जिएसटी कायद्या अंतर्गत पारित करण्यात आली.

आयजिएसटी मुळे कराची वजावट मिळणार असल्याने आंतरराज्य विक्रीव्यवहारावर कराचा बोझा शुन्य होणार आहे. सध्या आयातीवर आकारले जाणारे सीव्हीडी आणि एसएडी हे कर जिएसटी मध्ये लागणार नाही. जिएसटी कर प्रणालीद्वारे कर विविध भागात विभागले गेले आहे.

१. **० टक्के कर दर :-** दुध, लोणी, दही, फळ, भाज्या, मासे, चिकण, पिठ, बेसन, प्रसाद, न्यायीक पत्र व पुस्तक, पुजेचे सामान व इतर.
२. **३ टक्के कर दर :-** सोन्या चांदीचे दागीने, पर्ल, डायमंड, प्रसीयस स्टोन, सिमेंटीक स्टोन व पावडर, इमीटेसन ज्वेलरी इ.
३. **५ टक्के कर दर :-** क्रिम, मिल्क पावडर, पनीर, फ्रोजन भाज्या, चाय कॉफी, मसाले, पिज्जा, साबुदाना, केरासीन, कोळसा, ज्वारी, कापड, औषध व कॉटन इत्यादी.
४. **१२ टक्के कर दर :-** मासाच्या वस्तु, पनीर, तुप, पेकींग फळ, पशुवसा, फळाचे रस, आयुर्वेदीक औषधे, दंत पावडर, अगरबत्ती, फोटो, छतरी १००० पेक्षा जास्त कीमतीचे कापड इ.
५. **१८ टक्के कर दर :-** साखर, पास्ता, पेस्ट्री व केक, संरक्षित भाज्या, जाम, सॉस, आईस्क्रीम, तात्काळ भोजन, नोटबुक, स्टिल, कॅमेरा, बिस्कीट, स्पिकर मॉनिटर इ.
६. **२८ टक्के कर दर :-** गम, चॉकलेट, कोक, वेफर्स, शॅम्पू, सेव्हिंग क्रिम, वालपेपर, वाटर हीटर, शॉवर, एटीएम मशीन, मोटार सायकल, पेन मसाले, विमान व बोट सेवा इ.

वरील करात बदल करण्याचे अधिकार तसेच करदरात सुट देण्याचे अधिकार जिएसटी परीषदेला देण्यात आले आहेत.

जिएसटी अदा करण्याचे बंधन :-

एखाद्या व्यक्ती २० लाख रु मर्यादा पार करीत असल्यास त्यास जिएसटी कर भरावा लागतो, तसेच विशिष्ट बाबींमध्ये सुट, मर्यादा पार केली नसली तरी कर भरण्याची जबाबदारी येते. या कायद्यात पर्सन या शब्दाची निर्देशित व्याख्यानानुसार व्यक्ती संस्था यांना जिएसटी लागू केला जातो. या व्यक्ती, कुटुंब, कंपनी, भागीदार संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सोसायटी, विश्वस्त संस्था पेढी सहकार क्षेत्रातील नोंदनीकृत संस्था, कायद्याने प्रस्थापीत कारपोरेशन व अशासकीय कंपनी तसेच भारताबाहेरील स्थापीत बॉडी कारपोरेट इ. ला जिएसटी कर भरावा लागणार आहे. तसेच जिएसटी लागू झाली तरीही रॉयल्टी आणि कस्टम ड्युटी ह्या करात सुट मिळणार नाही. हे कर भरावेच लागणार आहे.

जिएसटी मुळे रद्द होणारे कर :-

केंद्र सरकारचे कर :- केंद्रीय उत्पादन शुल्क, उत्पादन अतिरीक्त शुल्क, सेवा कर, अतिरीक्त सिमा शुल्क, विशेष अतिरीक्त सिमा शुल्क, अधिभार आणि सेस हे केंद्र शासनाचे सर्व कर रद्द होणार व जिएसटी कर लावला जाणार.

राज्य शासनाचे कर :- मुल्यवर्धित कर, केंद्रीय विक्रीकर, करमणुक कर, एषोआराम कर, लॉटरी कर, स्थानिक संस्था कर, जकात कर हे राज्य शासनाचे अप्रत्यक्ष कर रद्द होवून एकच जिएसटी कर लावला जाणार आहे.

जिएसटी कार्यक्षेत्राबाहेरील कर :- एक देश एक कर म्हणजे जिएसटी लागू करण्यात आली. त्यामुळे केंद्राचे व राज्याचे विविध कर रद्द झाले तरीही काही कर करदात्याला भरावेच लागणार आहेत. त्यामध्ये सर्वच कर रद्द झालेले नाही. याची प्रचिती करदात्यांना करावी. त्यामध्ये व्यवसाय कर, मुद्रांक शुल्क, वाहतुक कर, वाहन खेरदी कर, मालमत्ता कर, स्थानिक संस्थांचा कर, कस्टम ड्युटी आणि रॉयल्टी कर नियमित भरावे लागणार आहे. कारण हे प्रत्यक्ष कर असून हे कर दैनेदीन व्यवहारावर लागत नाही. तसेच आयातीवर बेसीक कस्टम ड्युटी भरावेच लागणार आहे. तसेच कामगार कायदे, पर्यावरण कायदे, शॉप ॲक्ट, अन्न व भेसळ कायद्यासारखे कायद्यांचा कर कायद्याशी संबंध नसतो. त्याचा हेतु वेगळा असल्यामुळे बदल होणार नाही.

जिएसटी कक्षेबाहेरील वस्तु :- पेट्रोल व डिझेल शिवाय आर्थिक व्यवहार ठप्प होतील, तसेच बँक व्यवहार बंद केले तर सारखीच स्थिती ओढावेल. तरीही यांना जिवनावश्यक सेवा म्हणता येणार नाही. भारतात गरजेच्या ८५ टक्के इंधन आयात करावा लागतो. त्यावर कस्टम ड्युटी लागते. एक्साइज भरावा लागतो, व व्हॅट लागतो. जिएसटी लागू केल्यानंतर सरकारचा महसुल वाढेल की कमी होईल नक्की सांगता येत नाही, म्हणून पेट्रोलियम वस्तुंना जिएसटी च्या कक्षेबाहेर ठेवण्यात आले आहे. तसेच जी वस्तु जिवनावश्यक नाही व चैनीचीही नाही असी वस्तु म्हणजे मद्य हा विषय राज्यशासनाचा असल्यामुळे राज्यशासनास एक्साइज व विक्रीकर मिळतात, म्हणून त्यापासून मिळणारा महसुल मोठा आहे. म्हणून मद्य देखील जिएसटी च्या कक्षेपासून लांब ठेवण्यात आले आहे.

निष्कर्ष

जिएसटी ही सोपी, पारदर्शक व यशस्वी कर प्रणाली आहे. म्हणून जगातील १५० पेक्षा जास्त देश या करप्रणालीचे अवलंब करतात. या कर प्रणालीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल होणार असून त्याचे वर्तन संकेत आताच दिसत आहेत. वस्तु व

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सेवांवर कराचा भार कमी होवुन ग्राहकांना मिळणा-या वस्तु स्वस्त मिळणार आहेत, व कीमती कमी होतील. व्यापारी वर्गाला चालना मिळुन एक देश एक कर लागु केल्यामुळे एकसंघ बाजारपेठ निर्माण होणार तसेच मालाची कीमत स्पर्धात्मक ठेवता येईल. तसेच जिएसटी अंतर्गत आर्थिक वर्षात २० लाख रुपये उलाढाल असलेल्या करदात्यांना करातुन सुट देण्यात येईल. व्यापारी व उद्योजक कराचे हीशेब व्यवस्थित ठेवु शकेल आणि कर इंटरनेट बँकींग द्वारे थेट सरकारी खत्यात जमा करता येईल.

एकंदरीत नाण्याच्या दोन बाजु असल्या तरी वस्तु व सेवा करांचा प्रमुख उद्देश देशातील १.३ करोड देशवासीयांना आर्थिक विकास करणे हाच उदांत हेतु दिसुन येत आहे.

संदर्भ-

१. वस्तु आणि सेवाकर कायदा — प्रा. प्रविण कामथे, प्रा. मेघना पाटील - साई ज्योती प्रकाशन, नागपुर
२. असा आहे जिएसटी कायदा - अॅड. गोविंद पटवर्धन, - सकाळ प्रकाशन पुणे
३. वस्तु व सेवाकर कायदा - सुरेंद्र माणकोसकर — विध्याभारती प्रकाशन लातूर
४. www.cbec.gov.in
५. www.cbec.gst.gov.in

नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतमाल विपणन प्रक्रियेत वाहतुक साधनाचे स्थान

प्रा.डॉ. अरूण उखा पाटील

कला व वाणिज्य महाविद्यालय

अक्कलकुवा जि.नंदुरबार

सारांश :-

प्रस्तुत संशोधनात नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतमाल वाहतुकीच्या साधनाचे अध्ययन करण्यात आले आहे. शेतकरी दिवस-रात्र, उन्हा-तान्हात, पावसात कष्ट करून उत्पन्न मिळवित असतो. या कष्टाचे फळ म्हणून मनासारखे उत्पन्न मिळावे ही त्यांची अपेक्षा असते. पण अपेक्षेपेक्षा कमी उत्पन्न मिळाल्यास त्याला उत्पादन वाढीची प्रेरणा राहत नाही. त्यामुळे शेतकऱ्याच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळविण्यासाठी योग्य बाजारपेठामध्ये शेतमाल विक्री होणे आवश्यक असते. यासाठी वाहतुकीची साधने महत्वाची ठरतात.

उत्पादित शेतमालाचे बाजारपेठेत विक्री करण्यासाठी जिल्ह्यातील शेतकरी निरनिराळ्या वाहतुक साधनाचा वापर करतात. बरेच शेतकरी आधुनिक यांत्रिक साधनाचा वापर करतात. यात ट्रॅक्टर, मॅटोडोर, ट्रक याचा समावेश होतो. तर बैलगाडीचा वापर अतिशय अल्प शेतकरी करतात. उत्पादन कमी असेल तर बैलगाडीचा वापर होतो. परंतु उत्पादन कमी असेल तरी वर्तमान काळात आधुनिक वाहतुक साधनाचा वापर अधिक केला जातो.

नंदुरबार जिल्ह्यातील एकूण ६०% शेतकरी शेतमाल बाजारपेठेत विक्रीसाठी ट्रॅक्टर वाहतुक करतात. ३०% शेतकरी मॅटोडोर या वाहतुक साधनाचा वापर करतात. तर बैलगाडी आणि ट्रक या वाहतुक साधनाचा वापर अनुक्रमे ८% आणि २% शेतकरी मालवाहतुकीसाठी करतात.

जिल्ह्यातील परंपरागत आणि आधुनिक शेतकऱ्यांना शेतमालाची वाहतुक करण्यासाठी खर्चात फरक दिसून येतो. परंपरागत शेतकऱ्यांना मालवाहतुकीसाठी बैलगाडीचा वापर केल्यास ७६० रु प्रति हेक्टर सरासरी खर्च येतो. ट्रॅक्टरचा वापर केल्यास १५८० रु प्रति हेक्टर सरासरी खर्च मॅटोडोरचा प्रति हेक्टर १७८० रु आणि ट्रकचा वापर केल्यास २१८० प्रति हेक्टर सरासरी खर्च येतो.

आधुनिक किंवा प्रगत शेतकरी संकरीत बियाण्याचा वापर करून आधुनिक पद्धतीने शेती व्यवसाय करीत असल्यामुळे उत्पादन अधिक घेतात. त्यामुळे वाहतुक खर्च देखिल वाढतो. या शेतकऱ्यांना बैलगाडीचा वापर केल्यास ११७० रु प्रति हेक्टर, ट्रॅक्टर २५७० रु प्रति हेक्टर, मॅटोडोर २६७० रु प्रति हेक्टर आणि ट्रकचा वापर केल्यास ३२७० रु प्रति हेक्टर माल वाहतुकीचा खर्च येतो.

बीजशब्द :- वाहतुक, शेतमाल, खर्च, साधने इ.

प्रस्तावना :-

भारतात शेतमाल साठवण करण्याकरिता पुरेशी सोय नसल्यामुळे तसेच अशास्त्रीय साठवणीमुळे एकूण उत्पादित शेतमालाचा ८ ते २० % शेतमाल नष्ट होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या विविध प्रकारच्या शेतमाल जोपर्यंत योग्य बाजारपेठेत व योग्य वेळी पोहचविण्याची व्यवस्था निर्माण होत नाही. तोपर्यंत त्याने उत्पादित केलेल्या शेतमालाची योग्य किंमत त्यात प्राप्त होवू शकत नाही. देशाच्या वाहतुकीच्या सोयीस्कर , कार्यक्षम व स्वस्त साधनांची उपलब्धता नसल्यामुळे शेतमालाच्या विक्री व्यवस्थेचे स्वरूप उग्र बनतो. वाहतुकच साधने स्वस्त दरात योग्य त्या प्रमाणात उपलब्ध न झाल्यामुळे शेतमालाच्या विक्री व्यवस्थेत अनावश्यक व अकार्यक्षम मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे कठीण असते. नंदुरबार जिल्ह्यातील बऱ्याच खेड्यात कच्चे रस्ते नसल्यामुळे वाहतुकीची अडचण होते. एखादे खेडे जवळच्या बाजारपेठेशी पक्क्या रस्त्याने जोडले गेल्यास शेतकऱ्यांना शेतमालाची वाहतुक करणे सोयीस्कर व स्वस्त होते.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- १) नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतमाल वाहतुक साधनाचे अध्ययन करणे.
- २) नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतमाल वाहतुकीच्या खर्चाचे अध्ययन करणे.
- ३) विपणन प्रक्रियेत शेतमाल वाहतुकीचे महत्त्व स्पष्ट करणे.

गृहितके :-

- १) नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतकरी शेतमाल वाहतुकीसाठी लहान व मध्यम साधनाचा अधिक वापर करतात.
- २) नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या माल वाहतुकीवरील खर्चात वाढ होते.
- ३) माल वाहतुकी खर्चात वाढ झाल्यास शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात घट होते.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक आणि द्वितीय तथ्य संकलनाचा आधार घेण्यात आले आहे.

प्राथमिक तथ्य संकलनात :- निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत सर्वेक्षण या तंत्राचा अवलंब करण्यात आले आहे.

द्वितीय तथ्य संकलन :- संदर्भग्रंथ, अहवाल, मासिके, वर्तमानपत्रे, वेबसाईट इ.

उत्पादित शेतमालाचे बाजारपेठेत विक्री करण्यासाठी जिल्ह्यातील शेतमाल उत्पादक शेतकरी निरनिराळी वाहतुक साधने वापरतात बरेच शेतकरी आधुनिक यंत्रिक साधनाचा आधार घेतात यात ट्रॅक्टर मेटॅडोर याचा उपयोग करतात. तर बैलगाडीचा उपयोग फार कमी शेतकरी करतात.

उत्पादन कमी असेल तर बैलगाडीचा वापर होतो. परंतु सध्या उत्पादन कमी असले तरी बरेच शेतकरी प्रति क्विंटल वाहतुक भाडे तत्वावर आधुनिक वाहनातुन शेतमालाचे वाहतूक केली जाते. मोठे शेतकरी स्वतः ट्रॅक्टर किंवा मेटॅडोरचा वापर जास्त प्रमाणात करतात. जिल्ह्यात माल वाहतूक साधने कोणकोणती उपयोगात आणली जातात. हे पुढील तक्त्यावरून दर्शविले आहे.

तक्ता क्र.१

माल वाहतूकीची साधने दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	साधने	उत्तरदाते	शे.प्रमाण
१	बैलगाडी	३२	८%
२	मेटॅडोर	१२०	३०%
३	ट्रॅक्टर	२४०	६०%
४	ट्रक	८	२%
	एकुण	४००	१००%

संदर्भ: सर्वेक्षणावरून प्राथमिक आकडेवारीवरून

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनात येते की, नंदुरबार जिल्ह्यातील ४०० शेतमाल उत्पादक शेतकरी सर्वेक्षणासाठी नमुना निवड केली आहे. यापैकी ८% शेतकरी माल बाजारपेठेत विक्रीसाठी बैलगाडीने आणतात तर ३०% मेटॅडोर ने वाहतुक करतात. ६०% ट्रॅक्टर आणि २% ट्रक ने वाहतुक करतात असे दिसून आले.

नंदुरबार जिल्ह्यात शेतकरी माल विक्री करण्यासाठी नंदुरबार, नवापुर, शहादा, तळोदा अक्कलकुवा आणि धडगाव या प्रमुख बाजारपेठ आहेत. त्यापैकी नंदुरबार बाजारपेठेशी संलग्न कोपली मार्केट यार्ड व नवापुर मार्केटशी संलग्न विसरवाडी मार्केट यार्ड तयार करण्यात आलेले आहेत उत्पादन प्रमाण वाढल्यास मार्केट यार्डमध्ये देखिल कडधान्याची खरेदी- विक्री केली जाते. एकुण सहा बाजारपेठामध्ये नंदुरबार बाजार समिती प्रमुख आहे. या बाजारपेठेत माल विक्री करण्यासाठी शेतकरी जास्त प्राधान्य देतात. जिल्ह्यात सिमांत मध्यम आणि मोठे शेतकरी कडधान्याची वाहतूक साधनांचा वाहतुक खर्च किती येतो हे पुढील तक्त्यावरून दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्र.२

शेतमालाचा वाहतूक खर्च दर्शविणारा तक्ता (दर हेक्टरी)

अ.क्र.	घटक	दिवस	एकुण खर्च
१	बैलगाडी	१	३००
	मजुर	१	१००
२	ट्रॅक्टर	१	७००
	मजुर	१	१००
३	मेटॅडोर	१	८००
	मजुर	१	१००
४	ट्रक	१	१०००
	मजुर	१	१००

संदर्भ: सर्वेक्षणावरून प्राथमिक आकडेवारी

वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, एकुण उत्पादक शेतकऱ्यापैकी ८% शेतकरी बैलगाडीचा वापर माल वाहतुक करण्यासाठी करतात. एका बैलगाडीमध्ये सरासरी १२ मण म्हणजेच ५ क्विंटल शेतमाल वाहतुक केले जाते. प्रति दिवस बैलगाडीची मजुरी ३०० रु आणि एका श्रमिक १०० रु असा एकुण खर्च येतो.

ट्रॅक्टरमध्ये सर्वसाधारणपणे ४० मण किंवा २० क्विंटल शेतमाल वाहतुक करता येते म्हणुन ट्रॅक्टरचे भांडे ७०० रु प्रति दिवस अधिक डिझेल आणि एक श्रमिक आवश्यक असतो. मोठे शेतकरी या साधनाचा वापर करतात त्यांना एका दिवसाचा सरासरी ८०० रु खर्च येतो.

काही वेळेस अनेक शेतकरी एकत्र येऊन मेटॅडोरव्दोर वाहतुक करीत असतात. यासाठी दिवसाला ८०० रु भाडे आणि एक श्रमिक १०० रु प्रति दिवस एक श्रमिक आवश्यक असतो. म्हणून या साधनाचा वाहतूक खर्च ९०० रु येतो.

काही जिल्ह्यातील २% उत्पादक ट्रकने शेतमालाची वाहतूक करतात. ट्रकने एका दिवसात १००० रु वाहतूक खर्च आणि १०० रु एका श्रमिकाची प्रति दिन मजुरी असा एकुण ११०० रु खर्च येतो. ट्रकचा वापर बाजारपेठेचे अंतर जास्त आहे. अशा वेळेस अनेक शेतकरी एकत्र येऊन ट्रकच्या सहाय्याने शेतमालाची वाहतूक करतात.

परंपरागत शेतमालाच्या एकुण दोन वेळेस वाहतुक करावी लागते. तर संकरित शेतमालासाठी तीन वेळेस वाहतुक केली जाते. म्हणुन प्रतिहेक्टरी तुलनात्मक खर्च दर्शविणारा तक्ता पुढील प्रमाणे

तक्ता क्र.३

दर हेक्टरी वाहतुक खर्च दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	कडधान्याचे वाण	वाहतुक संख्या	बैलगाडी (प्रति वाहतुक ३९० रु)	ट्रक्टर (प्रति वाहतुक ७९० रु)	मेटेडोर (प्रति वाहतुक ८९० रु)	ट्रक (प्रति वाहतुक ३२७० रु)
१	परंपरागत शेतमाल	२	७८०	१५८०	१७८०	२१८०
२	संकरीत शेतमाल	३	११७०	२५७०	२६७०	३२७०

संदर्भ सर्वेक्षणाच्या प्राथमिक आकडेवारीवरून

वरील तक्ता क्र. ३ वरून असे निदर्शनास येते की, परंपरागत शेतमाला उत्पादकांनी बैलजोडीचा वापर केल्यास दर हेक्टरी सरासरी ७८० रु, वाहतुक खर्च येतो तर ट्रक्टरसाठी १५८० रु, मेटेडोर १७८० आणि ट्रक २१८० रु वाहतुक खर्च येतो.

संकरीत शेतमाल उत्पादक तीन वेळेस शेतमालाची वाहतुक बाजारपेठेपर्यंत केली जाते. यासाठी बैलजोडीचा वापर केल्यास दर हेक्टरी सरासरी ११७० रु वाहतुक खर्च येतो तर ट्रक्टर २३७० रु, मेटेडोर २६७० रु आणि ट्रक ३२७० रु वाहतुक खर्च येतो.

शेतकरी हा प्राधान्य देणारा, नवनिर्मिती करणारा असला पाहिजे. म्हणजेच शेतकऱ्याची एक नजर उत्पादनावर तर दुसरी नजर बाजारपेठेवर असली पाहिजे.

निष्कर्ष:-

उत्पादित शेतमालाचे बाजारपेठेत विक्री करण्यासाठी जिल्ह्यातील शेतकरी निरनिराळ्या वाहतुक साधनाचा वापर करतात. बरेच शेतकरी आधुनिक यांत्रिक साधनाचा वापर करतात. यात ट्रक्टर, मेटेडोर, ट्रक याचा समावेश होतो. तर बैलगाडीचा वापर अतिशय अल्प शेतकरी करतात. उत्पादन कमी असेल तर बैलगाडीचा वापर होतो. परंतु उत्पादन कमी असेल तरी वर्तमान काळात आधुनिक वाहतुक साधनाचा वापर अधिक केला जातो.

नंदुरबार जिल्ह्यातील एकूण ६०% शेतकरी शेतमाल बाजारपेठेत विक्रीसाठी ट्रक्टर वाहतुक करतात. ३०% शेतकरी मेटेडोर या वाहतुक साधनाचा वापर करतात. तर बैलगाडी आणि ट्रक या वाहतुक साधनाचा वापर अनुक्रमे ८% आणि २% शेतकरी मालवाहतुकीसाठी करतात.

जिल्ह्यातील परंपरागत आणि आधुनिक शेतकऱ्यांना शेतमालाची वाहतुक करण्यासाठी खर्चात फरक दिसून येतो. परंपरागत शेतकऱ्यांना मालवाहतुकीसाठी बैलगाडीचा वापर केल्यास ७६० रु प्रति हेक्टर सरासरी खर्च येतो. ट्रक्टरचा वापर केल्यास १५८० रु प्रति हेक्टर सरासरी खर्च मेटेडोरचा प्रति हेक्टर १७८० रु आणि ट्रकचा वापर केल्यास २१८० रु प्रति हेक्टर सरासरी खर्च येतो.

आधुनिक किंवा प्रगत शेतकरी संकरीत बियाण्याचा वापर करून आधुनिक पद्धतीने शेती व्यवसाय करीत असल्यामुळे उत्पादन अधिक घेतात. त्यामुळे वाहतुक खर्च देखिल वाढतो. या शेतकऱ्यांना बैलगाडीचा वापर केल्यास ११७० रु प्रति हेक्टर, ट्रक्टर २५७० रु प्रति हेक्टर, मेटेडोर २६७० रु प्रति हेक्टर आणि ट्रकचा वापर केल्यास ३२७० रु प्रति हेक्टर माल वाहतुकीचा खर्च येतो.

संदर्भ :-

- १) कृषी अर्थशास्त्र :- डॉ.नीता वाणी
- २) कृषी अर्थशास्त्र आणि शेती व्यवस्थापन:- श्री. देसाई. प्रा.सौ.निर्मल भालेराव
- ३) कृषी अर्थशास्त्र :- डॉ. एस.बी.कठमुसरे
- ४) शेतीचे अर्थशास्त्र :- डॉ.गंगाधर वि.कांयदे पाटील
- ५) प्रश्नावली, निरीक्षण, मुलाखत, सर्वेक्षण इ.
- ६) www.mahaagri.in
- ७) अर्थशास्त्र विश्वकोश :- डॉ.बी.एल.माथूर

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात संघटीत वित्तीय संस्थांची भूमिका**श्री सुनिल व्यंकटराव मरके**

शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव, ता. चाकूर

प्रस्तावना :-

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा जर चांगल्या प्रमाणात विकास घडवून आणायचा असेल, ग्रामीण अर्थव्यवस्था व शहरी अर्थव्यवस्था अशी जी मोठी दरी निर्माण झाली आहे ती दरी कमी करावयाची असेल तर शहरी अर्थव्यवस्था ही उद्योगावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असते व या उद्योगांना मोठ्या प्रमाणात वित्तीय सेवा पुरवल्या जातात. त्यामुळे शहरी अर्थव्यवस्थेचा विकास झपाट्याने होत असलेला दिसून येतो.

ज्य प्रमाणे शहराचा विकास उद्योगधंद्यांच्या विकासावर अवलंबून असतो व या उद्योगांचा विकास वित्तीय सेवांवर अवलंबून असतो अगदी त्याचप्रमाणे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास हा शेती व्यवसायावर अवलंबून असतो व या शेती व्यवसायाचा विकास हा कृषी क्षेत्रासाठी पुरवल्या जात असलेल्या वित्तीय सेवांवर अवलंबून आहे.

शतकानुशतके कृषी व्यवसायात आढळणारे एक प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे बहुतेक शेतकरी, कर्ज किती घ्यायचे व ते कोणाकडून घ्यायचे या विधा मनःस्थितीत असतो. भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात शेतीसाठी केल्या जाणाऱ्या पतपुरवठ्याचा प्रश्न अतिशय गंभीर बनला आहे. या प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये असंघटीत क्षेत्राला मागे टाकून संघटीत क्षेत्राने मोलाची भूमिका बजावली आहे.

ग्रामीण विकासात संघटीत क्षेत्र काम करत असताना त्यामध्ये सहकार, भूविकास बँका, व्यापारी बँका, अग्रणी बँक योजना, क्षेत्रीय ग्रामीण बँका, शेती पुनर्वित्त विकास निगम, लहान शेतकरी विकास संस्था इत्यादींनी मोलाची भूमिका बजावलेली आहे. ती भूमिका आपण सविस्तरपणे पाहूयात.

1) सहकार क्षेत्र :- भारतातील शेतीक्षेत्रास वित्तपुरवठा करणाऱ्या व्यवस्थेत सहकारी पतसोसायट्यांनी अत्यंत महत्वाचे स्थान प्राप्त केले आहे. भारतातील सहकारमध्ये पुढील संस्थांचा समावेश होतो.

- 1) ग्रामीण भागात प्राथमिक सहकारी पतसोसायटी
- 2) जिल्हा पातळीवर मध्यवर्ती सहकारी बँका
- 3) राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बँक (शिखर बँक)

(The State co-operative bank or The Apex bank)

प्राथमिक सहकारी पतसोसायट्या जिल्हा मध्यवर्ती बँकेशी संलग्न असतात. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक त्या-त्या राज्यातील राज्य सहकारी बँकेशी म्हणजेच शिखर बँकेशी संलग्न असतात. अशा प्रकारे ही त्रिस्तरीय रचना कार्य करत असते.

वर उल्लेख केलेल्या संस्था या भारतातील शेती क्षेत्राला प्रामुख्याने अल्प मुदतीची प्रसंगी दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करतात. या सहकारी बँकेची कामगिरी पुढील तक्त्याच्या आधारे पाहता येते.

सहकारी बँकांची कामगिरी (कोटी रु.)**संदर्भ नाबार्ड वार्षिक अंक 2010-11**

जिल्हा मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज :- प्राथमिक सहकारी सोसायट्या वित्तीय सामग्रीसाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेवर अवलंबून असतात.

जिल्हा मध्यवर्ती बँक आपली वित्तीय साधनसामग्री मुख्यत्वे राज्य सहकारी बँकाकडून मिळवतात. राज्य सहकारी बँका या आपली वित्तीय साधन सामग्री नाबार्डकडून मिळवतात. याचाच अर्थ प्रा. स. सोसायट्या या मध्यस्थांचे काम करतात. वरील स्तरावरील सोसायट्याकडून कर्ज काढून ते शेतकरी सभासदांना कर्ज देतात.

अशा प्रकारे ग्रामीण विकासाला हातभार लावण्याचे महत्वाचे काम या त्रिस्तरीय रचनेतून सहकार करत असतो.

भूविकास बँका :-

मध्यवर्ती बँक समिती व इतर अभ्यास गटाने असे मत वारंवार मांडले की, सहकारी पतसोसायट्या शेतकऱ्यांच्या अल्पकालीन व मध्यमकालीन गरजाच पूर्ण करू शकतात. परंतु दीर्घकालीन गरजा भागवू शकणार नाहीत. यासाठी दीर्घकालीन शेतकरी कर्जासाठी वेगळ्या प्रकारची विशेषीकृत संस्था असावी असे फार वर्षांपासून मानले गेले आहे. म्हणून भूतारण बँका (त्यांचेच 1966-67) नंतरचे प्रचलित नाव भूविकास बँक) यांची स्थापना झाली. या सहकारी तत्त्वावर संघटीत झालेल्या असतात. त्या अर्धसहकारी किंवा संयुक्त भांडवली संस्थेच्या स्वरूपातही स्थापन झालेल्या असतात. भूविकास बँका, कर्जदाराची जमिन गहान ठेऊन घेऊन त्या तारणावर 5 ते 20 वर्षे मुदती पर्यंतचे दीर्घकालीन कर्ज देतात.

भूविकास बँका सभासदांना जमिनीच्या तारणावर कर्ज देतात. गहाण ठेवलेल्या जमिनीच्या 50 टक्यापर्यंत कर्ज दिले जातात किंवा जमिन महसूलाच्या 30 पट इतके कर्ज दिले जाते.

व्यापारी बँका :-

1967 पर्यंत व्यापारी बँक व्यवसाय ब्रिटिश परंपरेप्रमाणे विकासीत होत गेलेला आढळतो. व्यापारी बँकाची मालकी व त्यांच्या रचनेची चौकट यावर भारतातील बड्या उद्योग गृहाचे नियंत्रण होते. त्या काळात वित्तीय मदतीचा ओघ ग्रामीण विभागाकडे किंवा शेतीकडे वळलाच नाही. पण 1967 मध्ये भारतातील व्यापारी बँकांवरील सामाजिक नियंत्रणाचे धोरण अवलंबण्यात आले. भारतातील व्यापारी बँकांवरील सामाजिक नियंत्रणाचा सन 1967 मध्ये निर्णय घेतल्यानंतर देशात नॅशनल क्रेडीट कौन्सिलची स्थापना फेब्रुवारी 1968 मध्ये करण्यात आली.

नॅशनल क्रेडीट कौन्सिलने सांगितल्या प्रमाणे अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांना (शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतुक, विजनिर्मिती लघूउद्योग, ग्रामोद्योग) भावी काळात त्यांच्या विकासाच्या दृष्टीने किती कर्ज लागेल याचा अंदाज घेणे गरजेचे आहे.

व्यापारी बँकांवरील सामाजिक नियंत्रणाचे धोरण यशस्वी ठरविण्यासाठी वरील उद्दीष्ट पूर्ण करण्यासाठी 19 जुलै 1969 रोजी देशातील 14 प्रमुख व्यापारी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आलले व या राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँकांनी भरीव कामगिरी करून शेतीक्षेत्राला कर्जपुरवठा केला व त्याचा विकासास हातभार लावला.

भारतातील राष्ट्रीयीकृत बँकाकडून शेतीक्षेत्रात वित्त पुरवठा (कोटी रूपयात)

शेतीक्षेत्र	1969	1985	1986	1987	1988
अ) प्रत्यक्ष वित्तपुरवठा	40.31	3.437	7.998	9.300	10.600
ब) अप्रत्यक्ष वित्तपुरवठा	122.12	1.416	1.313	1.366	1.510
क) शेतकरी खातेदार (हजार)	160.00	13.869	15.619	16.903	18.225

4) अग्रणी बँक योजना :-

नॅशनल क्रेडीट कौन्सिलने केलेल्या शिफारशीनुसार बँकेच्या वित्तपुरवठ्याच्या विकासामध्ये प्रादेशिक विचार करण्यात आला या प्रादेशिक तत्वाचाच अवलंब रिझर्व बँकेने 1969 मध्ये सुरू केलेल्या अग्रणी बँक योजनेने व्यवहारात केला असे म्हणता येईल.

पहिल्या टप्प्यामध्ये या योजनेचे उद्दीष्ट म्हणजे बँक सेवेची गरज असणारे प्रदेश शोधून काढणे व तेथे शाखा उघडणे. योजनेच्या दुसऱ्या टप्प्यात जिल्हावार कर्जयोजना तयार करणे व त्या प्रदेशाच्या विकासाच्या दृष्टीने जरूर त्या बँक विकासाच्या योजना आखणे (या जिल्हा कर्जयोजना देशातील सर्व राज्यातील व केंद्रशासित प्रदेशातील 380 जिल्ह्याबाबत तयार असून त्याची अंमलबजावणी त्वरेने केली जात आहे.)

5) क्षेत्रीय ग्रामीण बँका :-

जून 1975 मध्ये पंतप्रधानांनी आणीबाणी जाहीर केल्यानंतर जो अर्थिक कार्यक्रम जाहीर केला त्यामध्ये भूमीहीन शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर व लहान सीमांत शेतकरी यांना कर्जपुरवठा करण्यासाठी नवीन वित्तीय संस्था स्थापने आणि ग्रामीण भारतातील कर्जबाजारीपणा नष्ट करणे. या प्रश्नाचा अभ्यास करण्यासाठी भारत सरकारने श्री एम. नरसिंहम् यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यासगट नेमला भारताच्या राष्ट्रपतींनी त्यानुसार वटहूकूम काढून 26 सप्टेंबर 1975 रोजी क्षेत्रीय ग्रामीण बँक स्थापन करण्यास मान्यता दिली.

क्षेत्रीय ग्रामीण बँकेचे प्रमुख उद्दीष्ट म्हणजेच 'विशेषतः लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना, शेतमजूराना, ग्रामीण कारागीरांना व लघू-व्यवसायिकांना कर्ज व इतर सेवा पुरविणे.'

क्षेत्रीय ग्रामीण बँकेचा प्रगतीचा विचार केला तर मार्च 1978 पर्यंत 48 ग्रामीण बँका स्थापन झाल्या होत्या ही संख्या सप्टेंबर 1991 अखेर 196 झाली. कांही राज्यातील शाखा प्रमाण मध्यप्रदेश (1-601), आंध्रप्रदेश (1-122), कर्नाटक (1-072), राजस्थान (1-892) एकत्रितपणे राज्यातील एकूण शाखांच्या 68 टक्के शाखा स्थापन झाल्या होत्या परंतु सन 2008-09 मध्ये त्यांची संख्या कमी होऊन ती 91 इतकी झाली.

6) शेती पूनर्वित्त विकास निगम :-

शेती वित्तपुरवठा क्षेत्रातील एक महत्वाची घटना म्हणजे जुलै 1963 मध्ये शेती पूनर्वित्त व विकास निगम (Agricultural Refinance and Development corporation -ARDC) याची स्थापना झाली. या निगमाचे प्रमुख उद्दीष्ट म्हणजे भारतातील शेतीक्षेत्रात उपलब्ध असलेल्या वित्तीय साधन सामग्रीत भर घालून शेतकऱ्यांना मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्ज मिळण्याची व्यवस्था करणे हे आहे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अप्रत्यक्षपणे या निगमाने पुढीलप्रमाणे कर्ज दिले.

1) भूविकास	29.5 कोटी
2) लघू पाटबंधारे प्रकल्प	731 कोटी
3) यांत्रिकीकरण	145.5 कोटी
4) गोदाम बांधणी	64.3 कोटी

7) रिझर्व बँक ऑफ इंडिया आणि नाबार्ड :-

सन 1935 मध्ये स्थापन झाल्यापासून मध्यवर्ती बँकेने भारतातील शेती क्षेत्रात विशेष लक्ष घातल्याचे दिसून येते. रिझर्व बँकेच्या स्थापनेपासूनच त्यामध्ये शेती पतपुरवठा विभाग (Agricultural Credit Department) स्थापन करण्यात आला. घटक राज्यातील राज्य सहकारी बँकामार्फत रिझर्व बँक शेती क्षेत्रास हंगामी अल्पमुदतीचा, त्याचप्रमाणे मध्यम मुदतीचा व दीर्घ मुदतीचा पतपुरवठा करीत आहे.

1954 पासून ग्रामीण पतपुरवठ्याबाबतचे रिझर्व बँकेचे काम सतत विस्तारत गेले. सन 1980 पर्यंत तर रिझर्व बँकेने हाती घेतलेल्या ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या प्रश्नाने फारच विस्तृत स्वरूप धारण केले.

सहाजिकच एक वेळ अशी आली की, रिझर्व बँकेसारख्या भारताच्या मध्यवर्ती बँकेने विविध क्षेत्रांच्या कामाची वाढती जबाबदारी असताना त्या बँकेने ग्रामीण पतपुरवठ्यासारख्या एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात आपणास गुंतवून घ्यायचे काय ? हा प्रश्न निर्माण झाला.

वरील विचार सरणीतून 1982 मध्ये नाबार्डची (NABARD- National Bank for Agriculture and Rural Development) स्थापना करण्यात आली. नाबार्ड प्रामुख्याने खालील प्रमाणे काम करते.

- 1) नाबार्ड ग्रामीण भागातील शेतीक्षेत्र, लघूउद्योग, ग्रामीण व कुटीरोद्योग, हस्तोद्योग आणि ग्रामीण भागातील कारागीर यांच्याशी संबंधित कार्य, नाबार्ड वरील क्षेत्रांना गुंतवणूक व उत्पादन कार्यासाठी पुनर्वित्त पुरवठा करते.
- 2) नाबार्ड राज्य सहकारी बँका, क्षेत्रीय ग्रामीण बँका, (RRBS) भूविकास बँका इत्यादींना अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचे कर्ज देते.
- 3) सहकारी सोसायट्यांचे भागभांडवल पूरविण्यासाठी नाबार्ड घटकराज्य सरकारांना 20 वर्षे मुदतीपर्यंतचे कर्ज देऊ शकते.
- 4) शेती क्षेत्राशी व ग्रामीण भागाच्या विकासाशी संबंधित व मध्यवर्ती सरकारची मान्यता असलेल्या कोणत्याही संस्थेला दीर्घ मुदतीचे कर्ज नाबार्ड देऊ शकते.
- 5) लघूउद्योग, ग्रामोद्योग, कुटीरोद्योग व विकेंद्रीत क्षेत्रातील अत्यंत छोट्या उद्योग क्षेत्राशी संबंधित असलेल्या मध्यवर्ती सरकार, घटकराज्य सरकार, योजना आयोग, अखिल भारतीय व घटकराज्य पातळीवरील संस्थांच्या कामाचे सुसूत्रीकरण करण्याचे कार्य नाबार्डवर सोपविण्यात आले आहे.
- 6) प्राथमिक सहकारी सोसायट्या सोडून इतर सहकारी बँका म्हणजेच जिल्हा मध्यवर्ती बँका, राज्य सहकारी बँका व क्षेत्रीय ग्रामीण बँकांच्या कार्याची तपासणी करण्याचे अधिकार नाबार्डला देण्यात आले आहेत.

नाबार्डला सोपविण्यात आलेल्या विस्तृत कार्यावरून शेती क्षेत्राच्या व ग्रामीण क्षेत्राच्या विकासाच्या क्षेत्रात नाबार्डला मध्यवर्ती स्थान देण्यात आले आहे हे स्पष्ट होते.

निष्कर्ष :-

भारताच्या ग्रामीण भागात आजही क्षेत्रफळ व लोकसंख्येच्या मानाने वित्तीय सेवांची कमतरता असून सहकारी बँका शेती व ग्रामीण विकासात महत्त्वाची भूमिका पार पाडत आहे. तसेच व्यापारी बँकाही शेती व ग्रामीण विकासात योगदान देत असून व्यापक बँकींग सुविधांची गरज लक्षात येते.

संदर्भ :-

- 1) भारतीय अर्थव्यवस्था, निर्मला भालेराव, देसाई, निराली प्रकाशन पुणे.
- 2) योजना मासिक
- 3) अर्थसंवाद - त्रैमासिक
- 4) दैनिक लोकसत्ता.

नोटबंदी एक अवलोकन

प्रा. श्री. सुनिल पंडित बोरसे
शासकीय आश्रम शाळा
बोपखेल ता. साक्री, जि. धुळे

प्रा. डॉ. श्री. आर. पी. पाटील
गंगामाई कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
नगांव, ता. जि. धुळे

Abstract -

“राज्य या रघुनाथाचे कळीकाळाशी नातुडे
बहुवृष्टी अनावृष्टी या जगी ना कधी घडे !”

एका प्रसिद्ध कवींनी रामराज्याचे असे वर्णन केले आहे. पण या उक्तीला खोटे ठरवले नोटबंदी या ऐतिहासिक निर्णयाने याच्या परिणामांपासून कोणीही सुटू शकले नाही. अशा या नोटबंदीच्या निर्णयाचे केलेले छोटेसे अवलोकन

प्रास्ताविक -

नोटबंदी ही एक आर्थिक प्रक्रिया आहे ज्या अंतर्गत सरकार जुने चलन रद्द करून त्याजागी नवीन चलन वापरात आणते देशात जेव्हा काळ्या पैशाचे प्रमाण वाढते व त्यामुळे अर्थ व्यवस्थेला धोका पोहोचू लागतो. तेव्हा सरकार या साधनांचा वापर करते. ज्यांच्याकडे काळा पैसा असतो अशा व्यक्ती किंवा संस्था ते नविन चलनाशी बदलवून घेण्याचे धाडस करीत नाहीत. ज्याचा परिणाम काळा पैसा आपोआप नष्ट होतो. भारत सरकारने काळा पैसा बाहेर काढण्यासाठी एक अत्यंत धाडशी अशी मोहीम सुरू केली होती. पंतप्रधान मा. श्री. नरेद्र मोदी यांनी दि. ०८ नोव्हेंबर २०१६ ला देशवासियांना उद्देशून केलेल्या संदेशात हा महत्वाकांक्षी निर्णय जाहीर केला. ज्याचा परिणाम शेतकरी, शेतमजूर, लघू उद्योजक, कामगार, व्यापारी, अर्थशास्त्रज्ञ, राज्यकर्ते, परकीय गुंतवणुकदार या सर्वांवर झालेला पहावयास मिळाले.

उद्देश्ये :

- १) नोटबंदी ची वैशिष्ट्ये जाणून घेणे.
- २) नोटबंदी चे संभाव्य परिणाम जाणून घेणे.
- ३) नोटबंदी व नव्या नोटा यातील बदल अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाची अभ्यासपूर्ण मांडणी करण्यासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. यात प्रामुख्याने नोटबंदी च्या निर्णयानंतर प्रकाशित विविध लेखकांचे संदर्भ ग्रंथ, रिझर्व्ह बँकेच्या विविध अधिसूचना, विविध प्रादेशिक वृत्तपत्रे, मासिके व टिक्की वरील विविध चर्चासत्रांचा वापर करण्यात आला आहे.

वैशिष्ट्ये :

- १) दि. ०८ नोव्हेंबर २०१६ च्या मध्यरात्री पासून (००.० तास) भारतातील सर्व बँकांचे ATM बंद राहतील : ते दि ०९ व १० नोव्हेंबर ला देखील बंद राहतील असे सरकारने जाहीर केले होते.
- २) भारतातील सर्व बँका दि. ०९ नोव्हेंबर २०१६ ला बंद राहतील असे सरकारने जाहीर केले होते.
- ३) दि ०८ नोव्हेंबर २०१६ च्या मध्यरात्रीपासून तेव्हा चलनात असलेल्या रु. ५०० व रु १००० च्या सर्व नोटा व्यवहारासाठी बंद करण्यात आल्या होत्या. त्या ऐवजी रु. ५०० व रु. २००० च्या नवीन नोटा चलनात व व्यवहारात आल्या आहेत. या नोटा विशेष प्रकारच्या आहेत.
- ४) भारत सरकारने सर्व नागरीकांना त्यांच्याजवळ असलेल्या जुन्या ५०० व १००० रु. च्या नोटा दि. १० नोव्हेंबर २०१६ ते ३० डिसेंबर २०१६ या कालावधीत कोणत्याही बँकेत अथवा पोस्ट ऑफिसमध्ये भरून त्या ऐवजी पर्यायी चलन प्राप्त करून घेण्याची परवानगी दिली होती.
- ५) जर त्यानंतरही काही नागरीकांच्या जुन्या नोटा बदलून घ्यायच्या राहिल्या असतील तर त्या थेट रिझर्व्ह बँकेत दि ३१ मार्च २०१७ पर्यंत एक प्रतिज्ञापत्र सादर करून बदलून घेता येत होत्या .
- ६) सीएनजी गॅस, पेट्रोल पंप, दवाखाने आणि घाऊक बाजारात ११ नोव्हेंबर २०१६ पर्यंत जुन्या ५०० व १००० रु. च्या नोटा स्वीकारण्याची परवानगी शासनाने दिली होती.
- ७) जुन्या नोटा बँकेत अथवा पोस्टात बदलण्यासाठी किंवा जमा करण्यासाठी आधार कार्ड किंवा पॅन कार्ड आवश्यक करण्यात आले होते.

नोटबंदीचे परिणाम :

अ) माजी वित्त सचिव सी.एम. वासुदेव यांच्या मते झालेले फायदे :

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- १) अर्थव्यवस्थेतील काळा पैसा बाहेर येण्यास मदत होईल आणि नकली नोटांचे प्रमाण कमी झाले आहे.
- २) दहशतवादी व नक्षलवादी यांना होणारा वित्त पुरवठा यावर आळा बसला आहे.
- ३) भारतात मुख्यतः रोखीच्या व्यवहारांचे मोठे प्रमाण होते ते काही प्रमाणात कमी होऊन ऑनलाईन व कार्ड द्वारे होणारे व्यवहार वाढले आहेत.
- ४) बँक व्यवस्थेचा विस्तार होण्यास व बँक खात्यांमध्ये वाढ होण्यास यामुळे मदत झाली आहे.
- ५) काळ्या पैशावर निर्बंध येऊन त्यांचे प्रमाण कमी झाले आहे.

आ) माजी वित्त सचिव सी. एम. वासुदेव यांच्या मते झालेले **तोटे :**

- १) देशाची अर्थव्यवस्था काही कालावधीसाठी स्थिर झाली होती. ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात आर्थिक नुकसान झाले.
- २) देशातील जनता रोखीच्या व्यवहारांना जास्त पसंती देत होती. परंतु या निर्णयाने नागरीकांचा शासनावर रोष निर्माण होऊन त्यांचा थेट परिणाम निवडणुकीच्या राजकारणावर होऊ शकतो.
- ३) नवीन चलनाचे सुद्धा “Duplicate” प्रकार सुरू झालेले आढळून आले आहेत. त्यामुळे काळ्या पैशावर खऱ्या अर्थाने निर्बंध आला असे म्हणता येणार नाही.
- ४) गोरगरीब जनतेला रोजच्या रोजगारावर जगावे लागते ; परंतु या धोरणामुळे त्यांचा रोजगारच नष्ट झालेला पहावयास मिळत आहे.
- ५) जीवनावश्यक वस्तु महाग होत आहेत त्याचाच परिणाम म्हणून जीडीपी चे दर सुद्धा घटतांना दिसत आहेत.
- ६) खुद्द देशाच्या अर्थमंत्र्यांना नोटबंदी बदल माहित नव्हते. याचाच अर्थ सरकारने या निर्णयाअगोदर पुरेशी तयारी केलेली नव्हती. त्याचाच परिणाम म्हणून लोकांना वेगवेगळ्या समस्यांना सामोरे जावे लागले.

इ) प्रसिध्द उद्योगपती सुनिल अलग यांच्या मते होणारे **फायदे :**

- १) दहशतवाद आणि खोट्या नोटांचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झाली.
- २) रोख व्यवहारांऐवजी बँक माध्यमातून व्यवहार होण्याचे प्रमाण वाढले.
- ३) सरकारच्या उत्पन्नात वाढ झाली. ज्याच्या फायदा गरीबांसाठी दवाखाने, रस्ते आणि सर्वासाठी घरे ही संकल्पना प्रत्यक्षात यायला चालना मिळेल.
- ४) उद्योग क्षेत्राची बऱ्याच दिवसांपासून असलेली व्याजदर कमी करण्याची मागणी पूर्ण होईल.
- ५) गुंतवणूकीचे प्रमाण वाढेल ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात रोजगारात वाढ होईल.

ई) मोहन गुरुस्वामी यांच्या मते होणारे **तोटे :**

- १) सरकारने तयारी न करता हा निर्णय जाहिर केला त्याचा परिणाम मोठ्या प्रमाणात समस्या निर्माण झाल्या. ज्या सोडवतांना सरकारच्या नाकी नऊ आले. तसेच लोकांच्या रोषाचा सामना करावा लागला.
- २) अर्थव्यवस्था पूर्णपणे ठप्प झाली होती. शासनाने राजकीय फायद्यासाठी अर्थ व्यवस्थेत हा निर्णय जाहिर केला, पण काळा पैसा तर बाहेर आला नाही. परंतु तो बाहेर देशात जाण्याचे प्रमाण मात्र वाढलेले दिसते. आजतागायत शासनाला किती काळा पैसा जमा झाला याची आकडेवारी प्रसिध्द करता आली नाही.
- ३) शेतकरी, मजूर, लहान व्यावसायिक यांच्या व्यवसायावर व पर्यायाने उत्पन्नावर मोठा परिणाम झालेला दिसून येतो. त्यामुळे त्यांचे उद्योगधंदे बुडाले.
- ४) ५०० व १००० रु च्या सर्व नोटा या काळा पैसा रूपातच होत्या असे नाही. त्यातील बराचसा भाग तो आहे ज्याद्वारे शासनाला मोठ्या प्रमाणात कर भरणा केला जातो.
- ५) शासनाच्या या निर्णयाचा परिणाम आर्थिक विकासदर घसरेल. वास्तविक विकासदर ४ टक्क्यांच्या जवळपास आहे. या निर्णयामुळे तो आणखी घसरण्याची चिन्हे आहेत.

उ) प्रसिध्द अर्थशास्त्रज्ञ प्रो. अरुण कुमार यांच्या मते झालेले **तोटे :**

- १) शासनाने नकली नोटा आणि काळ्या पैशावर निर्बंध लादण्याचे घोषित केले होते. परंतु हे दोन्ही उद्देश साध्य होतांना दिसत नाहीत. काळा पैसा अर्थ व्यवस्थेत सतत फिरत असतो. ज्यामुळे खऱ्या अर्थाने तो अर्थ व्यवस्थेतून पूर्णपणे नष्ट होऊ शकत नाही.
- २) काळ्या पैशाची अंदाजे संख्या प्रत्येक वर्षी जवळपास ९३ लाख करोड असेल. प्रत्यक्षातील काळा पैसा मात्र यापेक्षा चार पट अधिक असू शकतो. आणि या काळ्या पैशातील रोख रकमेचा हिस्सा केवळ १ ते २ टक्के एवढाच आहे.
- ३) जनता वेगवेगळ्या मार्गांनी काळा पैसा पांढरा करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसत होते. त्यासाठी बरेचसे मार्ग लोकांनी शोधून काढले होते. त्यामुळे अर्थ व्यवस्थेतील एकुण काळा पैसा या निर्णयामुळे सरकारकडे परत आला नाही त्यामुळे अर्थ व्यवस्थेला मोठे नुकसान सहन करावे लागले.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- ४) देशातील एकुण लोकसंख्येच्या ९४ टक्के लोकसंख्या असंघटीत क्षेत्रात काम करते. या निर्णयाचा मोठा फटका या लोकांना बसलेला दिसून आला.
- ५) या निर्णयाचा त्रास सर्व सामान्य लोकांना जास्त झाला. कारण धन दांडग्या लोकांनी यामधून पळवाट काढून घेतल्या होत्या.

नोटबंदी आणि नव्या नोटा :

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी गेल्या ८ नोव्हेंबर २०१६ ला अचानक टिक्कीवर दिलेल्या संदेशात चलनातील ५०० व १००० रु. मूल्यांच्या नोटा रद्द केल्याची घोषणा केली आणि त्यामुळे रातोरात सर्वसामान्य नागरीकांसह धनाढय, लब्ध प्रतिष्ठीत साऱ्यांची एकच दाणादाण उडाली. नोटबंदी च्या हेतुवर विविध प्रतिक्रियाही आल्या आणि नोटांच्या टंचाई चा सामनाही नागरीकांना करावा लागला. मात्र या घटनेला वर्ष होण्या अगोदरच रिझर्व्ह बँकेने चलनातील नोटांचा पुरवठा सुरळीत व्हावा म्हणून विविध मूल्यांच्या सात नवीन नोटा चलनात आणल्या आहेत. ५०० व १००० रु. च्या जुन्या नोटा रद्द झाल्या पण त्याचवेळी १५ वर्षांपूर्वी छपाई बंद झालेल्या २००० रु. च्या नोटांची छपाई पुन्हा सुरु झाली. या नव्या नोटांमध्ये ५०० रु च्या दोन नोटा चलनात आल्या ५०० ची नोट ही महात्मा गांधी सिरीजमधील असून या नोटेच्या इन सेटमध्ये A हे अक्षर दिले गेले आहे. बाकी गुण वैशिष्ट्ये मागच्या नोटेप्रमाणेच आहेत.

रिझर्व्ह बँकेने पाहताक्षणी खोटी वाटावी अशी २००० रु. ची नोटही चलनात आणली आहे. मात्र आणल्यापासून ही नोट बरेच दिवस चर्चेत होती. सुरुवातीला या नोटेचा गुलाबी रंग जात असल्याची चर्चा होती. तर आता ही नोट सरकार लवकरच रद्द करणार असल्याची चर्चा आहे. विशेष म्हणजे या नोटेच्या दोन्ही बाजूंवर इनसेट लेटर नाही. तसेच भारताची मंगल यान ही मोहिम यशस्वी झालेली दर्शविणारी ही नोट आहे. या नोटेत चीप बसविली असल्याची अफवा ही काहीकाळ चर्चेत होती.

येणार येणार अशी चर्चा असलेली ५०० व १०० या नोटांच्या मधल्या किंमतीची २०० रु. ची नोट अखेर सप्टेंबर मध्ये उपलब्ध झाली. २०० रु मूल्याची नोटी प्रथमच चलनात आणली गेली आहे. वेगळ्याच रंगाची नोट ही नोट असून नागरीकांच्या हातात अजून पुरेशा प्रमाणात आलेली नाही.

रिझर्व्ह बँकेने ५० रुपयांच्या नव्या नोटाही लवकरच चलनात येणार असल्याचे जाहिर केले आहे. महात्मा गांधी सिरीजमधील या नोटेवर भारतीय संस्कृतीचा वारसा सांगणाऱ्या हंपी रथाचे चित्र आहे. ही नोटही नव्या रंगात येत आहे.

२० रु ची नवी नोटही लवकरच दाखल होत आहे. महात्मा गांधी सिरीज २००५ प्रमाणेच त्या आहेत. फक्त त्यांच्या नंबर पॅनल मध्ये S हे अक्षर दिले गेले आहे १० रु च्या प्लास्टिक नोटही देशातील काही राज्यात उपलब्ध करून दिल्या गेल्या आहेत. तसेच १ रु च्या नोटांची छपाई पुन्हा सुरु झाली असून नव्या नोटा गुलाबी हिरव्या रंगाच्या आहेत. बाकी डिझाईन मध्ये कोणताही बदल केला गेलेला नाही. १ रु च्या नोटेवर वित्त मंत्रालयाच्या सचिवांची सही असते व ती सरकार जारी करते. तर बाकी नोटांवर रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नर ची सही असते व या नोटा रिझर्व्ह बँकेकडून जारी केल्या जातात.

निष्कर्ष :

अशा रितीने नोटबंदी च्या ऐतिहासिक निर्णयावर अनेक क्रिया - प्रतिक्रिया येत असल्या तरी प्रत्येक धोरणात्मक निर्णयाचे परिणाम दिसून यायला काही कालावधी हा जावा लागतो. त्यामुळे त्यावर आत्ताच निष्कर्ष मांडता येणार नाही असे संशोधकाला वाटते.

संदर्भ ग्रंथ -

- १) <https://m.rbi.org.in>
- २) नोटबंदी ५० दिन - प्रकाश बियाणी आणि कमलेश माहेश्वरी - इंद्र प्रकाशन
- ३) Demonetisation & Black Money - C Ram Manohar Reddy-Orient Blackswan Publication
- ४) Black Money- Arun Kumar & Aleph Book Company Publication
- ५) लोकमत
- ६) सकाळ
- ७) लोकसत्ता
- ८) अर्थसंवाद
- ९) टिक्कीवरील तत्कालीन चर्चासत्रे

वस्तु व सेवा कर भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम

प्रा.हर्षवर्धन दामोदर जाधव
प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर

प्रास्ताविक :-

जीएसटी म्हणजे वस्तु व सेवा कर असून तो वस्तु किंवा सेवांवर हा एकच कर लागू झालेला आहे. अनेक देशात याच पद्धतीची करप्रणाली अस्तित्वात आहे. सुरवातीला २००६-२००७ च्या अंदाजपत्रकात काँग्रेसच्या राजवटीत प्रथमच जीएसटी चा उल्लेख आढळतो. जी.एस.टी. हा अप्रत्यक्ष करांचाच एक प्रकार आहे. हा कर उत्पादन, विक्री आणि सेवा या सर्वांवर राष्ट्रीय पातळीवरील सर्वसमावेशक अप्रत्यक्ष असा कर आहे. इनकम टॅक्स आणि कॉर्पोरेट टॅक्स या करांच्या कक्षेच्या बाहेर आहेत. केंद्र सरकार आणि राज्य सरकार जे निरनिराळे अप्रत्यक्ष कर लावतात त्या सर्व करांची जागा आता जीएसटी ने घेतलेली आहे. व्हॅट, एक्साइज, आणि सर्व्हिस टॅक्स या करांऐवजी आता सध्या आपणास जीएसटी हा एकच कर द्यावा लागतो. प्रस्तुत शोधनिबंधात जीएसटी मुळे झालेले फायदे व त्यांचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारे आर्थिक सामाजिक परिणाम मांडण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे.

जी.एस.टी. ची पार्श्वभूमी :- स्वातंत्र्यानंतर सर्वात महत्वाचे करसुधारणा विधेयक म्हणून वस्तु व सेवा कर विधेयकाकडे बघितले जाते. या विधेयकामुळे केंद्रीय अबकारी कर, व्हॅट, करमणूक कर, जकातकर, प्रवेशकर हे कर संपुष्टात येवून त्यावेळी जीएसटी हा एकच अप्रत्यक्ष कर आकारल्या जातो. वस्तु व सेवा करात मादक पदार्थ व पेट्रोल व डिझेल याला वगळले असून कालांतराने याचा समावेश करण्यात येणार आहे.

तज्ञांच्या समितीने जे काही सुचविले त्यात मोठे बदल करून वस्तु आणि सेवाकर १ जुलै २०१७ पासून लागू झाला. 'एक देश एक कर' हे तत्व झुगारून एकाऐवजी चार दरांनी करआकारणी, सरकारी अधिकाऱ्यांना विशेषाधिकार, अनेक वस्तूंना केंद्रीय आकारणीत सूट देऊन त्या राज्यांवर सोडणे, पेट्रोल व डिझेलवर समान कर नाहीच, त्याचप्रमाणे मादक पदार्थांवर देखील वेगळे टॅक्स, एक देश एक कर हे वस्तु व सेवा करांचे, म्हणजेच जीएसटीचे तत्त्व होय. आधुनिक जगात हा कर सर्वात प्रागतिक मानला जातो. याचे कारण म्हणजे सर्वसामान्यांना त्याचप्रमाणे श्रीमंताना देखील समान तत्वांचा अवलंब करणे होय.

'एक देश एक कर' हे सूत्र वस्तु आणि सेवा कराचा प्राण असला तरी आपल्याकडे येतानाच तो तब्बल चार पातळ्यांवर सुरू झाला. ०, ५, १२, १८, २८ टक्के अशी करण्यात आली. एक देश एक कर याला दिलेली ही पहिली बगल होय. अर्थतज्ञांच्या नुसार सर्व करपात्र घटक देशभर एक समान कर आकारणीनेच बांधले जाणे आवश्यक होते. सद्य स्थितीत मादक पदार्थ व पेट्रोल व डिझेल यांना या करांपासून दूर ठेवण्याचा सरकारचा हेतू सर्वसामान्य जनतेची लूट करणे हाच आहे.

वस्तु आणि सेवा जीएसटी परिषदेत सवलतीची घोषणा :- जीएसटी परिषदेच्या नुकत्यास झालेल्या बैठकीत एकोणतीस वस्तु आणि ५३ सेवांवर जीएसटी रेट मध्ये सवलत देण्याची घोषणा करण्यात आली त्यामध्ये बायोडिजल, बाटलीबंद पाणी, हिरे आणि किंमती रत्न, शुगर कैंडी, टेलरिंग मटेरियल, कमी किंमतीचे बांधकाम या वस्तु आणि सेवा क्षेत्रात बदल करण्याचा निर्णय घेण्यात आला आहे. २५ जानेवारी २०१८ पासून त्याचा फायदा त्या त्या क्षेत्रात दिसायला सुरवात होईल. त्याचप्रमाणे कॉलेजमध्ये ज्या पूर्व परीक्षा घेण्यात येतात त्यामध्ये सुद्धा जीएसटी २८ टक्क्यांवरून १८ टक्के करण्यात आला आहे.

पेट्रोल व डिझेल आणि जीएसटी :- सरकारने जाणूनबुजून पेट्रोल व डिझेल जीएसटी पासून दूर ठेवण्याचे कारण अदयाप सर्वसामान्यांना कळलेले नाही. त्यांचा समज असा आहे की, जीएसटी लावला तर पेट्रोल आणि डिझेलच्या किंमती वाढतील असे नसून जीएसटी २८ टक्के जरी लावला तरी पेट्रोल ४५.९ लिटर आणि डिझेल ४४-८६ रुपये लिटर मिळू शकते. हे सर्वसामान्यांना समजले पाहिजे. त्यामुळे सरकारने पेट्रोल आणि डिझेल जीएसटी पासून दूर ठेवले आहे. (दिनांक १७ जानेवारी २०१८) आंतरराष्ट्रीय क्रूड ऑइल च्या किंमत ६५ डॉलर बॅरल इतकी आहे. रुपयांमध्ये ४१५४ प्रत्येक बॅरलला मिळते. एका बॅरलमध्ये १५९ लिटर म्हणजे २६-१३ प्रत्येक लिटर त्यामध्ये इन्ट्री टॅक्स व रिफायनरी प्रोसेसिंग करण्यासाठी प्रत्येक लिटरला ३.६८ खर्च येतो. वाहतूकीचा खर्च साधारणपणे ३.६८ इतका खर्च येतो. एकंदरीत ३३-१५ प्रत्येक लिटरला खर्च येतो. यावर केंद्र सरकार एक्साइज ड्युटी, राज्यसरकार, व्हॅट, पोलुशन सेस, सर्वचार्ज मिळून एकूण १२७-७६ टक्के टॅक्स असे मिळून ७५-६८ रुपये प्रत्येक लिटरला पडते. त्यामध्ये पेट्रोलपंप धारकाला कमिशन प्रत्येक लिटरला ३.५९ इतके मिळून मुंबई शहरातील किंमत ही ७९.२७ रुपयांला पेट्रोल घ्यावे लागते. दिल्ली चा विचार केल्यास ७१.३९ इतका फरक पाहावयास मिळतो. याचा अर्थ राज्यांमध्ये वेगवेगळे दर पाहावयास

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मिळतात. यावर जीएसटी लावला तर पेट्रोल सर्वत्र साधारणपणे 46 रु प्रति लिटर मिळावयास पाहिजे. आणि डिझेलची किंमत साधारणपणे ४५ रु प्रति लिटर मिळू शकते.

पेट्रोल आणि डिझेल जीएसटी अंतर्गत आल्यास महागाई कमी होण्यास मदत :- पेट्रोल आणि डिझेल च्या किंमती कमी झाल्यास सर्वसामान्य उपभोक्त्यांचा मोठ्या प्रमाणावर फायदा होऊ शकतो. वाहतूक खर्च कमी झाला तर वस्तूंच्या किंमती कमी होण्यास मदत होईल. त्याचप्रमाणे सबसिडीच्या कुबड्याची गरज सर्वसामान्यांना राहणार नाही. एकंदरीत सर्वसामान्यांनाचा मोठ्या प्रमाणावर फायदा होण्यास मदत होईल.

पेट्रोल आणि डिझेलमध्ये उत्पादन शुल्क दाखविणारा तक्ता -

विवरण	नोव्हेंबर 2014 आकारलेला कर	ऑगस्ट 2017 आकारलेला कर	जानेवारी 2018 आकारलेला कर
पेट्रोल वरील उत्पादन शुल्क	9.20 प्रति लिटर	रुपये 21.48 प्रति लिटर	19.48 प्रति लिटर
डिझेल वरील उत्पादन शुल्क	3.46 प्रति लिटर	17.33 प्रति लिटर	15.33 प्रति लिटर
व्हॅट बेसिक किंमतीवर (पेट्रोल)	20 टक्के	27 टक्के	27 टक्के
व्हॅट बेसिक किंमतीवर(डिझेल)	12.5 टक्के	16.75 टक्के अधिक 25 पैसे सेस	16.75 टक्के अधिक 25 पैसे सेस

वरील तक्तांवरून 2014 नोव्हेंबर महिन्यात उत्पादन शुल्क हे 9.20 प्रति लिटर आकारल्या जात होते. त्यानंतर 2017 मध्ये 21.48 प्रति लिटर उत्पादन शुल्क आकारल्या गेले आहे म्हणजेच दुपटीपेक्षा जास्त उत्पादन शुल्क आकारल्या जात आहे. 2018 जानेवारी महिन्यात 2014 च्या तुलनेत दुप्पट आकारल्या गेले आहे. डिझेलवर आकारल्या गेलेल्या उत्पादन शुल्कांचा विचार केल्यास 3-46 प्रति लिटरची तुलना 2017 ऑगस्ट महिन्यांशी केल्यास चार पट म्हणजे 17.33 प्रति लिटर आकारलेले दिसते. 2018 जानेवारी महिन्यात ते 15.33 प्रति लिटर इतके दिसते. एकंदरीत 2014 च्या तुलनेत मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन शुल्क त्याचप्रमाणे व्हॅट देखील जास्त लावलेला आढळतो.

जी.एस.टी. चे फायदे :-

- एकच प्रकारचा कर भरत असल्यामुळे कर भरणे सोपे व सुलभ होण्यास मदत झाली आहे.
- कर चोरी किंवा न भरणे, पळवाट पळवणे हे सहज शक्य होणार नसल्यामुळे सरकारी तिजोरीत भर पडण्यास मदत झाली आहे. चालू वित्तीय वर्षात प्रत्यक्ष करांच्या संदर्भात जवळपास 18.7 टक्के वाढ होवून 8-89 लाख कोटी पर्यंत झाली आहे. याचाच अर्थ जी.एस.टी मुळे कर चोरी करता येत नाही. त्यामुळे प्रत्येक कुटुंबाचे प्रत्यक्ष उत्पन्न लपवता येत नसल्यामुळे त्याचा परिणाम हा प्रत्यक्ष करांवर देखील पाहवयास मिळाला आहे.
- देशाचे ग्रॅस डोमेस्टिक प्रॉडक्ट वाढून प्रगतीचा वेग वाढण्यास मदत होईल.
- संपूर्ण देशात वस्तू खरेदी करण्यासाठी एकच आणि एकाच दराने कर द्यावा लागत असल्यामुळे देशातील प्रत्येक ठिकाणी एकच किंमत द्यावी लागत असल्यामुळे खरेदी करतांना स्थानिक मार्केटलाच पसंतीक्रम दिला जात असून वाहतूक खर्चात देखील बचत होत आहे.
- वेगवेगळे कर भरण्यापासून सुटका होऊन करवसुली व करआकारणी, करचुकवेगीरी बंद झाली असून एकाच व्यक्तीला किंवा संस्थेला एकाच वस्तूसाठी अनेक वेगवेगळे कर द्यावे लागत होते ते आता जीएसटी लागल्यापासून थांबले आहे. जीएसटी मुळे टॅक्स ची रचना सोपी होऊन शासनाकडे टॅक्स करवी जमा होणारी रक्कम चालू आर्थिक वर्षात वाढण्यास मदत होईल.
- सुरवातीला राज्यसरकार व्हॅट, करमणूक कर, लवझरी कर, एन्ट्री कर लॉटरी कर आणि राज्यसरकार आकारीत असलेला विक्रीकर असे मिळून वस्तूवर 30 ते 35 टक्के कर भरावा लागत होता त्यामध्ये बदल होऊन नवीन स्लॅब नुसार 28 टक्के किंवा 18 द्यावा लागेल.
- अनेक कंपन्या आपली उत्पादने राज्यातल्या राज्यात विकत होत्या त्याचे कारण म्हणजे राज्याबाहेर उत्पादने विकल्यास सेट्रल सेल्स टॅक्स आणि एन्ट्री कर द्यावा लागत असे. जीएसटी मुळे कंपन्यांची उत्पादने आता सर्वत्र एकाच भावात विकवी लागत असल्यामुळे राज्याबाहेर देखील त्याची बाजारपेठ विस्तारण्यात मदत होईल.
- जीएसटी मुळे असंघटित उद्योगही कराच्या जाळ्यात आल्यामुळे सरकारचे उत्पन्न वाढले आहे. आणि संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील दरी कमी होण्यास मदत झाली आहे.

वस्तु आणि सेवा कराचा परिणाम :- १) वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये एकाच वस्तूवर वेगवेगळ्या दराने कर लावला जात होता. त्यामुळे महाराष्ट्र आणि गुजरात राज्यांमधील किंमतीमध्ये फरक असल्यामुळे व्यापारी काही वस्तू ह्या गुजरातमध्ये खरेदी करून चोरट्या मार्गाने महाराष्ट्रात विकत असायच्या. आता राज्याचे कर रद्द होवून जीएसटी मुळे सर्वत्र सारख्या किंमती राहण्यास मदत झाल्यामुळे अशा प्रकारचे व्यवहार थांबण्यास मदत होत आहे.

२) राज्य सरकारचे होणारे नुकसान भरून काढण्यासाठी केंद्र सरकार ५ वर्षासाठी राज्यांना नुकसान भरपाई देण्याचे ठरले आहे.

३) जीएसटी लागू झाल्यामुळे इ-कॉमर्स, ऑटोमोबाइल, एन्टरटेनमेंट या क्षेत्रातील कंपन्यांना फायदा होण्यास मदत होत आहे.

४) ज्या कंपन्यांना मालाची आंतरराज्यीय वाहतूक होत होती किंवा एका शहरातून दुसऱ्या शहरात वाहतूक होते या वाहतूकीवर लागणाऱ्या करांत बचत होऊन जागोजागी भरावी लागणारी जकात त्याच्या पावत्या सांभाळून ठेवणे. प्रत्येक जकात नाक्यावर लांबच लांब रांगांचा सामना करावा लागत नाही.

५) ऑटो सेक्टरला या क्षेत्रात थेट फायदा होत आहे त्याचे कारण म्हणजे सुरवातीला एक्साईज आणि व्हॅट दोन्ही मिळून जेवढी रक्कम भरावी लागत होती त्यापेक्षा कमी रक्कम भरावी लागत असल्यामुळे या क्षेत्राला फायदा होत आहे.

६) करमणूक क्षेत्रामध्ये डीश टिव्ही वेगवेगळा कर आकारल्या जात होता आता जीएसटी मुळे या क्षेत्राला देखील फायदा होत आहे.

जीएसटी आणि रोजगार :- जीएसटी लागू झाल्यामुळे बाजारात तेजीचे वातावरण निर्माण झाले तर रोजगारांच्या संधी वाढण्यास मदत झाली विशेष करून टॅक्सेशन एक्सपर्ट क्षेत्रात निर्माण झाली आहे. जीएसटीमुळे रोजगारांच्या बाजारपेठेत वर्षाला १० ते १३ टक्के वाढ होण्याची शक्यता वर्तवली आहे.

जीएसटी, रेग्युलेशन ॲक्ट मुळे घरे स्वस्त/ महाग :- केंद्र सरकारने नोटबंदी, रिअल इस्टेट रेग्युलेशन ॲक्ट आणि जीएसटी लागू केल्यानंतर मुंबई, पुणे या मोठ्या शहरात घराच्या किंमती घटल्या आहेत असे नाईटफ्रॅंक इंडिया रियल इस्टेट च्या अहवालानुसार, देशातील शहरातील घरांच्या किंमती ३ टक्क्यांनी कमी झाल्या आहेत. अहवालानुसार पुण्यात ७ टक्के तर मुंबईत ५ टक्के किंमती घटल्या आहेत. बेंगलूर, दिल्ली आणि चैन्नई या शहरातील घरांच्या विक्रीत अनुक्रमे २६,६ आणि २० टक्क्यांनी घसरण झाली आहे. बांधकाम व्यवसायावर मंदीचे सावट असले तरी प्रत्यक्षात गृहखरेदीत वाढ झाल्याचे दिसून येते. दोन वर्षात ६७ लाख एकोणतीस लाख ३२७ दस्त नोंदणी झाली असून, त्यातून सरकारला ८१२६४ कोटी रुपयांचा महसूल मिळाला आहे. रेरा कायदा लागू केल्यामुळे बांधकाम व्यावसायिक नाराज झाले होते, तर दर कमी होतील याची वाट पाहत नागरीक नवीनल घराची नोंदणी करीत नव्हते. त्यामुळे या व्यवसायावर मंदी असल्याचे सांगण्यात येत होते असे असले तरी नोंदणी व मुद्रांक शुल्क विभागाने महसुली उद्दिष्ट पूर्ण केले आहे. गृहखरेदीत मुंबई महानगर आघाडीवर असून त्या खालोखाल ठाणे व पुणे शहराचा क्रमांक लागतो. जीएसटी च्या नावाखाली घरांच्या किंमतीत भरमसाठ वाढ झालेली दिसते, सरासरी ७०० ते १२०० रुपये प्रती चौ. फूट या दराने बांधकाम व्यावसायिकांनी वाढ केली आहे. घरखरेदीवर १२ टक्के जीएसटी लागू आहे. सुरवातीला सर्व टॅक्स मिळून ११. ५ टक्के टॅक्स द्यावा लागत होता. त्यामानाने दर वाढलेले दिसतात. या ठिकाणी महाराष्ट्र टाईम्स ११ जानेवारी २०१८ (जीएसटी, रेरा मुळ मुंबई-पुण्यात घरे स्वस्त) आणि लोकमत न्यूज २२ जाने २०१८ (जीएसटीनंतरही गृहखरेदीत तेजीच) या दोन्ही ठिकाणी तफावत आढळते त्यामुळे घरे स्वस्त का महाग मंदी आहे की, तेजी समजायला मार्ग नाही.

समारोप - एकंदरीत जीएसटी मुळे सरकारी तिजोरीत मोठ्या प्रमाणात टॅक्स रूपाने निधी निर्माण होण्यास सुरुवात झाली आहे. जसजसा निधी मोठ्या प्रमाणावर निर्माण होईल तसतसा जीएसटीचा दर कमी करण्यास सरकारने सुरुवात केली तर मोठ्या प्रमाणावर महागाई दूर होण्यास मदत होईल. टॅक्स चोरी होण्याचे प्रमाण कमी झाल्यास देशांतर्गत विकास होण्यास मदत होईल. पेट्रोल आणि डिझेल जर जीएसटी अंतर्गत आले तर मोठ्या प्रमाणावर सर्वसामान्य जनतेचे कल्याण होण्यास मदत होईल. घरांच्या किंमती कमी झाल्यास मोठ्या शहरात घर घेण्याचे स्वप्न पूर्ण होण्यास मदत होईल. कालांतराने जागतिक पातळीवर जीएसटीचे दर आहेत त्याप्रमाणे देशात देखील जीएसटीचा दर कमी होण्यास मदत होईल. सध्यातरी एक देश अनेक कर असेच म्हणावे लागते. काही कालावधी गेल्यानंतर सकारात्मक विचार केल्यास 'एक देश एक कर आणि एकच दर' ही संकल्पना पुढे येवू शकते.

संदर्भ -

- १) इकनॉमिक टाइम्स, टैक्स न्यूज १७ जानेवारी २०१८
- २) लोकसत्ता, ३० मार्च २०१७
- ३) इकनॉमिक टाइम्स, टैक्स न्यूज १६ जानेवारी २०१८
- ४) महाराष्ट्र टाइम्स, २६ जून २०१७
- ५) महाराष्ट्र टाइम्स, ११ जानेवारी २०१८
- ६) लोकमत, २२ जानेवारी २०१८

कृषी विकासात जल सिंचन सुविधांचेमहत्व-एक अभ्यास

अर्चना ज्ञानेश्वर पाटील

संशोधिका – उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ

सारांश :-

कृषी विकासात जल सिंचन सुविधांचेमहत्व अनन्य साधारण आहे स्वातंत्र्योत्तर काळापासून विविध सिंचन योजना राबविल्या गेल्यात तसेच अलिकडच्या काळातील प्रधानमंत्री ग्राम सिंचन योजना, प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना राबविल्या गेल्या मुळे कृषी विकासात वाढ झाल्याची दिसून येते

प्रस्तावना :-

पाणी हे जीवन आहे. मनुष्याला पाण्याशिवाय जीवन जगता येत नाही त्याच प्रमाणे शेतीसाठी देखील पाणी जिवनसत्वाचे देखील काम करते. पाणी म्हणजे शेतीचा रक्त पूरवठा आहे. म्हणूनच पाणी पूरवठ्याच्या सोयींना शेतीच्या “रक्त वाहिन्या” असे म्हटले जाते. शेती ही प्रामुख्याने नैसर्गिक पाण्यावर अवलंबून आहे. शेतीला कृत्रिम पाणी पूरवठा केला तर शेतीची उत्पादकता फार मोठ्या प्रमाणावर वाढू शकते.

सर चार्ल्स ट्रिव्हिलियन यांच्या मते, “पाणी पुरवठा हे भारताचे सर्वस्व आहे. पाणी हे जमीनीपेक्षा देखील अधिक मोल्यवान आहे.”

आजही ५२% लोक शेतीवर अवलंबून आहे. ७०% शेती नैसर्गिक पाण्यावर म्हणजे पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. मान्सूनच्या वा-यांमुळे भरपूर पाऊस पडतो. पण तो ठराविक कालावधीसाठी पडतो. मान्सूनचा पाऊस जून ते सप्टेंबर या काळात सरासरी ७५ दिवस पडतो. वर्षभर पाऊस पडत नसल्यामुळे शेतीला वर्षभर पाणी पूरवठ्याची सोय करण्यासाठी कृत्रिम पाणी पूरवठ्याच्या साधनांची अत्यंत आवश्यकता असते. शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी त्यात वर्षभर पीकांना आवश्यक तेव्हा योग्य प्रमाणात पाणी उपलब्ध असणे फार आवश्यक आहे. जलसिंचन म्हणजे काय ? ते पुढील प्रमाणे

व्याख्या :-

१) “कृत्रिमरित्या शेतीला पाणी पूरवठा करण्याला जलसिंचन (Irrigation) असे म्हणतात.”

२) “पीकांस पावसापासून मिळणा-या पाण्याव्यतिरिक्त म्हणून दिलेल्या पाण्यास जलसिंचन म्हणतात.”

जलसिंचनाचे स्रोत :- शेतीला पाणी पुरवठा ज्या साधनांद्वारे केला जातो त्याला जलसिंचनाचे स्रोत असे म्हणतात.

- १) विहिर २) कुपनलिका ३) तलाव ४) कालवे ५) उपसा ६) पाणी पूरवठा

उद्दिष्टे :-

१) जलसिंचन सुविधांमुळे कृषी विकासात वाढ घडून येते

२) जलसिंचन सुविधांमुळे पिक संचरनेत बदल घडून येतात.

गृहीतके :-

१) जलसिंचन सुविधांमुळे कृषी विकासात वाढ घडून आल्याचे दिसून येते.

२) जलसिंचन सुविधांमुळे पारंपारिक पिकांऐवजी नगदी पिकांचे उत्पादन घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

विश्लेषण :-

भारतात जलसिंचन सुविधा स्वातंत्र्योत्तर काळापासून लागू करण्यात आल्या व दिवसेंदिवस त्यात वाढ झाल्याचे दिसून येते व त्यामुळे कृषी विकासात वाढ होऊन ग्रामीण अर्थ व्यवस्था विकसित झाल्याचे दिसून येते.

तक्ता क्र.१

महाराष्ट्रातील भूपृष्ठावरील जलसिंचन क्षमता (१९५१-५२ ते २००१-०२)

अ.क्र.	योजना काळे	वर्ष	सिंचनावरील भांडवली गुंतवणूक (कोटी रु.)	निर्मित सिंचन क्षमता	
				योजना काळ (ल.हे.)	संचयी एकूण (ल.हे.)
1	योजनापूर्व 1951 पूर्व	1951 पूर्व	17	2.74	2.74
2	पहिली 1951-56	1951-56	8	0.40	3.14
3	दुसरी 1956-1961	1956-61	34	0.84	3.98
4	तीसरी 1961-66	1961-66	65	1.72	5.70
5	वार्षिक 1966-69	1966-69	60	1.48	7.18
6	चौथी 1969-74	1969-74	233	3.84	11.02

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

7	पाचवी 1974-78	1974-78	426	4.68	15.70
8	वार्षिक 1978-80	1978-80	307	1.50	14.20
9	सहावी 1980-85	1980-85	1341	5.50	22.70
10	सातवी 1985-92	1985-90	1811	3.60	26.30
11	वार्षिक 1990-92	1990-92	777	0.87	27.17
12	आठवी 1992-97	1992-97	5529	5.04	32.21
13	1 जाने.02 रोजीची	1 जाने.02	--	--	47.69

अधार महाराष्ट्र शासन जल व सिंचन आयोग अहवाल

वरील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने राबविलेल्या योहनांमध्ये जलसिंचनाच्या निर्मितीसाठी गुंतवणूकवाढत्या स्वरूपात केलेली दिसून येते. व आज त्यामुळे महाराष्ट्रात 47.69 संचयी क्षेत्र निर्माण करणे शासनाला शक्य झाले आहे. जळगांव जिल्ह्यामध्ये एकूण प्रल्पीय सिंचन क्षमता 2533 इतकी निर्माण झाली आहे.

निष्कर्ष व उपाय योजना:-

- शेती क्षेत्रातील जलसिंचनाचे महत्व असून शासनाने जलसिंचनाच्या वासावर अधिक भर देणे.
- जलसिंचनाच्या नवीन स्त्रोतांचा शोध घेतला पाहिजे.
- जळगाव जिल्ह्यातील 1133 चौ.कि.मी. अवकर्षण प्रवण क्षेत्रांसाठी जलसिंचनाद्वारे कृत्रिम पाणी पुरवठा करण्यासाठी निश्चित अशी दीर्घकालीन उपाय योजना राबविली पाहिजे.

जलसिंचन सुविधांचा उपयोग करून अधिकाधिक शेतीचा विकास केला पाहिजे त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा होऊन त्यांच्या राहणीमानात वाढ घडून येईल व त्यामुळे ग्रामीण अर्थ व्यवस्थेचाही विकास घडून येईल.

संदर्भसूची

- महाराष्ट्राचा भूगोल ए बी सवदी
- कृषी अर्थशास्त्र डॉ. निता वाणी
- शेतीचे अर्थशास्त्र डॉ. गंगाधर कायंदे पाटील
- कृषी अर्थशास्त्र डॉ. एस बी कठगुसरे
- जळगांव पाटबंधारे प्रकल्प मंडळ जळगांव
- अर्थसंवाद इंटरनेट

वित्तीय समावेशन-स्वरूप व फायदे**दिपक जे.बंजारा**

एस.पी.डी.एम.महाविद्यालय, शिरपूर

प्रस्तावना :-

मानवी जीवन सुखकर व्हावे, त्यांच्या जीवनातील दुःख कष्ट दूर व्हावीत माणसांची स्वप्ने वास्तवात यावीत यासाठी भारतात मध्ये वित्तीय संस्था अस्तीत्वात आल्या. परंतु आज ही ग्रामीण भागातील लोकांपर्यंत या बँकेच्या सेवा-सुविधा पोहचलेल्या नाहीत. विकासाच्या पासून वंचित असलेल्या विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी त्यांना सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी वित्तीय समावेशन संकल्पनेचा स्वीकार केलेला आहे.

वित्तीय समावेशन म्हणजे काय , वित्तीय समावेशनाचे फायदे काय हे जाणून घेणे महत्वाचे ठरते. सदर शोध निबंधात वित्तीय समावेशनाचे स्वरूप व फायदे याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

स्वरूप :-

वित्तीय समावेशन म्हणजे तळागाळातील सर्वच घटकांना बँकांच्या माध्यमातून सेवा देणे होय. या संकल्पनेचा अर्थाबाबत किंवा व्यख्येबाबत असे आढळून येते की, “कमी उत्पन्न गटातील प्रतिकूल आर्थिक परिस्थितीत असणाऱ्या किंवा शहरापासून लांब असलेल्या अनेक लोकांना बँकांच्या / बँकेच्या मूलभूत सेवा उपलब्ध होत नाही म्हणजे त्यांना बँकेत आपल्या ठेवी ठेवणे शक्य होत नाही व कर्ज ही मिळत नाही. अशा लोकांना परवडण्या योग्य किंमतीत बँक सेवा व पैशांची देवघेव इत्यादी सेवा उपलब्ध करून त्यांना बँकांच्या वित्तीय व्यवस्थापनात समाविष्ट करून घेणे म्हणजे वित्तीय समावेशन होय. ”

वित्तीय समावेशनात समाजातील आर्थिक दुर्बल घटकांना वित्तीय व्यवस्थेच्या प्रवाहात सामावून घेणे थोडक्यात बँकींग सेवा सुविधेचा लाभ तळागाळातील लोकांपर्यंत पोहचविणे होय. वित्तीय समावेशन ही संकल्पना सर्व स्तरातील घटकांना सामावून घेणारी आहे या बाबतीत तरांंच्या व्याख्या खालील प्रमाणे-

“एशियन विकास बँकेच्या मते गरीब आणि कमी उत्पन्न गटांतील कुटुंब यांनी त्यांचा लघु उद्योग संस्थासाठी , ठेवी ,कर्ज देणी देण्याचा सेवा पैसे पाठविणे आणि विमा इ. सेवा पुरवण्याची सर्व समावेशक तरतुद करणे म्हणजे वित्तीय समावेशन होय. ”

उद्देश :-

1. वित्तीय समावेशनाचा अभ्यास करणे.
2. वित्तीय समावेशनाचा समाजावरील परिणामाचा अभ्यास करणे.
3. वित्तीय समावेशन ही संकल्पना समजून घेणे.

गृहिते :-

1. वित्तीय समावेशनामुळे समाजातील मोठ्या वर्गाला बँकेच्या कक्षेत घेतले जात आहे.
2. वित्तीय समावेशनासाठी शासन वेगवेगळ्या योजना राबवित आहे.
3. वित्तीय समावेशन समाजावर सकारात्मक परिणाम होत आहे.

संशोधन पद्धती :-

सदर संशोधनात विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आलेला असून संशोधनासाठी दुय्यम साधनांचा वापर केलेला आहे. यात विविध संदर्भ पुस्तक , वर्तमानपत्रातील लेख, मासिके, इत्यादीचा आधार घेतलेला आहे.

विषय विवेचन :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण अधिक आहे. ही लोकसंख्या उदरनिर्वाहसाठी शेती व शेतीशी संबंधित उद्योगांवर , व्यवसायांवर अवलंबून आहे. विकासाची फळे फक्त काही मुठभर लोकांना मिळालेली आहे. याचाच अर्थ संपत्ती केंद्रीकरण काही मुठभर लोकांनी केलेले आहे. यामुळे ग्रामीण व्यवस्थेत गरिबी , बेकारी, व्यसनाधिनता इत्यादी समस्या विद्यमान आहे. या समस्यातून समाजाला बाहेर काढण्यासाठी त्यांना व्यवसायाची रोजगारांची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे यासाठी वित्तीय व्यवस्थेचा विकास व विस्तार ग्रामीण भागांपर्यंत झाला पाहिजे. बँका गरीबांच्या दारापर्यंत पोहचल्यातर , त्यांना वित्तीय सोयी-सुविधा उपलब्ध करून दिल्या तर ‘आहेरे’ व ‘नाहीरे’ यामधील अंतर कमी होऊन आर्थिक समानता प्रस्थापित करता येईल. यासाठी शासन स्तरावर वेगवेगळ्या उपाय योजना केल्या गेल्या पाहिजे. या जाणीवेतूनच वित्तीय समावेशन संकल्पनेचा उदय झालेला आहे.

वित्तीय संकल्पनेमुळे समाजातील लोकसंख्येचा एक मोठ्या समुहाला विकासात सामावून घेण्यासाठी ज्या योजना तयार केलेल्या आहेत त्या लोकांपर्यंत पोहचल्यातर निश्चितपणे समाजामध्ये त्याचा सकारात्मक परिणाम होईल. वित्तीय समावेशनासाठी 1990 पासून कृषी व ग्रामीण विकास बँकेवर आर्थिक दुर्बल घटकाला वित्तीय सेवा-सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे जबाबदारी सोपविलेली आहे. नाबार्ड देखील आपली भूमिका योग्यपणे पार पाडत आहे. तसेच वेगवेगळ्या बिगर-शासकीय संस्थाना ग्रामीण व्यवस्थेला कर्ज पुरवठा करण्यासाठी परवानगी

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मिळालेली आहे. यामुळे ग्रामीण भागाला कर्ज उपलब्ध होत आहे. याकर्जाचा विनियोग उत्पादक कार्यासाठी झाल्यामुळे ग्रामीण जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा घडून येत आहे.

शासकीय उपक्रम :- शासनाद्वारे वेगवेगळ्या वित्तीय योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

- जन-धन योजना- बँकिंग सेवेची पोहच पोहचविण्यासाठी 15 ऑगस्ट 2014 मध्ये या योजनेची सुरवात झाली. ऑगस्ट 2017 पर्यंत 29 कोटी बचत बँक खाते उघडले गेले. या योजनांची सुरवात करून प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी वित्तीय समावेशनाची घोषणा केली.
- प्रधानमंत्री मुद्रा योजना :- एप्रिल 2015 ला ही योजना सुरू करण्यात आली. ही योजना लघुउद्योगांना , व्यवसायाकांना 50 हजार ते 10 लाख पर्यंत कर्ज पुरवठा व्हावे यासाठी सुरू करण्यात आली.
- अटल पेंशन योजना :- 2015 ला या योजनेचे उद्घाटन झाले 18 ते 40 वयोगटातील बँक खाते धारकांसाठी ही योजना आहे.
- वरिष्ठ पेंशन विमा योजना :- 15 ऑगस्ट 2014 ला या योजनेची सुरवात झाली सर्व पेंशन धारकांना 9 % उत्पन्नाची हमी या योजनेद्वारे देण्यात आली आहे.

वित्तीय समावेशनाचे फायदे :-

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाच्या दृष्टीने रोजगार निर्मिती महत्वपूर्ण मानली जाते. रोजगार निर्मिती होत असेल अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला गती मिळते. परंतु रोजगार निर्मितीसाठी भांडवल निर्मिती महत्वाची मानली जाते. भांडवल निर्मिती करायची असेल तर देशात वित्तीय संस्थेचे जाळे सुदृढ असले पाहिजे म्हणजेच बँकेच्या शाखा ग्रामीण भागांपर्यंत पोहचलेल्या पाहिजे ग्रामीण भागांपर्यंत बँका पोहचल्यातर लोकांना बँकांच्या सवयी लागून बचतीचे प्रमाण वाढते बचतीतून गुंतकीला चालना मिळते. वरील सर्व घडामोडीसाठी वित्तीय विकासात समाजातील सर्व घटकांना समाविष्ट करून घेतले पाहिजे.

वित्तीय समावेशनामुळे तळागाळातील लोकांना कमी व्याजदराने कर्जाची उपलब्धता झाल्यामुळे व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन मिळत आहे. विशेषतः ग्रामीण भागात सुक्ष्म वित्त पुरवठा केल्यामुळे तसेच बचत गट स्थापन करण्यासाठी प्रोत्साहन दिल्यामुळे ग्रामीण भागातील दारिद्र्य व बेरोजगारी कमी होण्यास मदत होत आहे. वित्तीय समावेशनामुळे गरिबांना विकासाच्या संधी उपलब्ध झाल्यामुळे आर्थिक व प्रादेशिक विषमता कमी होण्यास मदत होत आहे. गरीब लोकांना कर्ज पुरवठा झाल्यामुळे त्यांना उत्पन्नाची शास्वती मिळाली आहे. यामुळे ग्रामीण जनतेच्या जीवनमानात सुधारणा होण्यास मदत होत आहे.

निष्कर्ष :-

वित्तीय समावेशनाच्या योजनामुळे ग्रामीण समाजाच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यामुळे गरीब आणि श्रीमंतामधील अंतर कमी होण्यास मदत होत आहे.

संदर्भ सुची :-

1. फुसे.एस.टी आधुनिक व्यवसाय आणि वित्त पद्धती- प्रशांत प्रकाशन , जळगाव
2. दिवटे प्रा.के.बी.- आधुनिक बँक व्यवसाय व वित्तीय पद्धती- प्रशांत प्रकाशन , जळगाव
3. Southren Economist Oct.-2017
4. www.drishtias.com

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सरकारी धोरणांमधील अलिकडील प्रवृत्ती आणि त्याचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम - ग्रामीण दारिद्र्य विशेष संदर्भ.

वैशाली लक्ष्मण कोष्टी

संशोधिका, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव.

सारांश -

भारतात दारिद्र्याची समस्या फार जुनी असून त्यात उत्तरोत्तर वाढ होत राहिल्याचे दिसते. परंतु स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताच्या आर्थिक नियोजनामध्ये सरकारने ग्रामीण विकासाला महत्वपूर्ण स्थान देऊन ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी वेगवेगळ्या उपाययोजना केलेल्या आहेत आणि त्याचा परिणाम म्हणून भारताच्या ग्रामीण दारिद्र्यात घट झाल्याचे दिसते. परंतु आजपर्यंतही दारिद्र्याचे पूर्णपणे निर्मूलन झालेले नाही. त्यासाठी सरकारने नवनवीन योजना राबविणे, अस्तित्वातील योजनांची व्याप्ती वाढविणे तसेच शासकीय अधिकारी व कर्मचारी वर्गांना प्रभावी अंमलबजावणीची सक्ती करणे यासारखे प्रयत्न करावेत.

प्रस्तावना -

ज्या अर्थव्यवस्थेत समाजातील काही गटांना किमान अन्न, वस्त्र आणि निवारा यांसारख्या जीवनावश्यक वस्तू बराच काळ नियमितपणे मिळणे अशक्य असते, अशी स्थिती म्हणजे दारिद्र्याची अवस्था होय. ज्यावेळी समाजातील बराच मोठा गट हा सातत्याने केवळ निर्वाह पातळीवरील किंवा त्याही पातळीवरील जीवन जगत असतो, त्यावेळी समाज व्यापक दारिद्र्याने पछाडलेला आहे असे म्हणता येईल. भारतासारख्या देशात व्यापक दारिद्र्य दृष्टीस पडते. शहरातील निरनिराळ्या भागात किंवा रस्त्यांच्या फरसबंदीवर झपाट्याने वाढलेल्या झोपडपट्टीतील लोकांची स्थिती पाहता भारतात व्यापक दारिद्र्य आढळून येते. वैद्यकीय मदत, शिक्षण, करमणूक या गोष्टी तर बाजूलाच राहोत, पण किमान आवश्यक अन्न, पिण्याचे पाणी, आरोग्यविषयक सेवा, कपडालत्ता, निवारा इत्यादी किमान आवश्यक गरजेच्या वस्तू व सेवादेखील या लोकांना मिळू शकत नाही. अशा प्रकारचे अत्यंत दुःखी जीवन दारिद्र्यावस्थेतील हे लोक वर्षानुवर्षे जगत आहेत.

दारिद्र्याची संकल्पना -

दारिद्र्याची व्याख्या करतांना अनेक प्रश्न उपस्थित होता. सर्वसाधारणपणे दारिद्र्याकडे दोन दृष्टीकोनातून पाहता येते.

१) निरपेक्ष दारिद्र्य आणि २) सापेक्ष दारिद्र्य होय. त्यानुसार दारिद्र्याच्या दोन व्याख्या केल्या जातात.

निरपेक्ष दारिद्र्य -

दारिद्र्याच्या निरपेक्ष संकल्पनेनुसार निर्वाहासाठी अत्यावश्यक असे एक निरपेक्ष मानक किंवा प्रमाण असते. म्हणजेच जीवन जगण्यासाठी अन्नधान्य, कपडालत्ता आणि निवारा यांची काही किमान वास्तव परिमाणे असतात. या परिमाणांचे चालू किंमतीनुसार पैशात रूपांतर केले जाते आणि अशा रितीने दरडोई किमान उपभोगाचा पैशातील आकडा ठरविला जाते. या व्याख्येनुसार, ज्या लोकांची उत्पन्नाची/खर्चाची पातळी ही पैशात व्यक्त केलेल्या किमान आवश्यक उपभोगापेक्षा कमी असते, असे लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत असे मानले जाते.

भारतात अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी आणि संस्थांनी दारिद्र्याच्या निर्धारणासाठी आपापले प्रमाण बनविले आहे आणि या सर्वांच्या अध्ययनाचा आधार 2250 कॅलरी मिळवून देणारा आहार हाच किमान आवश्यक पातळीवरील आहार होय असे निर्धारित झालेले आहे. प्रा. रथ आणि दांडेकर यांनी सुद्धा हाच मापदंड निर्धारित केलेला आहे. सप्टेंबर 1989 मध्ये योजना आयोगाने प्रो. डी. टी. लकडावाला यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. या समितीच्या अहवालानुसार ग्रामीण भागात दररोज दरडोई 2400 कॅलरी आणि शहरी भागात दररोज दरडोई 2100 कॅलरी एवढा किमान आवश्यक आहारही ज्यांना उपलब्ध होत नाही, ते लोक दारिद्र्य रेषेखाली आहेत असे म्हटले जाते. यांच्या मतानुसार, 1973&74 च्या किंमतीनुसार ग्रामीण भागात प्रतिव्यक्ती दरमहा 49-09 रु. तर शहरी भागात 56-96 रु.पेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तीला दारिद्र्य मानण्यात येते. तसेच सुरेश तेंदुलकर समितीने दारिद्र्य रेषेचे मापन कॅलरी व्यतिरिक्त दरडोई मासिक उपभोग खर्चाच्या आधारे केले आहे. यानुसार ग्रामीण भागात प्रतिव्यक्ती दरमहा 816 रु. तर शहरी भागासाठी प्रतिव्यक्ती दरमहा 1000 रु. खर्चाला आधार मानले. म्हणजे ग्रामीण भागात प्रतिदिन 27-20 रु. तर शहरी भागात प्रतिदिन 33-33 रु.पेक्षा कमी खर्च करणारे लोक दारिद्र्य रेषेखालील मानले जातात आणि हा खर्च प्रत्येक राज्यासाठी वेगवेगळा असल्याने दारिद्र्याची रेषासुद्धा वेगवेगळ्या राज्यासाठी वेगवेगळी ठरविण्यात आली.

याशिवाय गुरुस्वामी आणि अब्राहम यांनी दारिद्र्य रेषेची नवीन व्याख्या करण्यासाठी मानवी गरजांमध्ये पुढील घटकांना व त्यावरील खर्चाला समाविष्ट करण्याची शिफारस केली आहे. - यात १. संतुलित पोषक आहार 573 रु.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

२. आरोग्य व विमा खर्च 30 रु., कपडे 17 रु., ऊर्जा उपभोग 55 रु. आणि इतर विविध खर्च 164 रु. असा एकूण प्रतिव्यक्ती दरमहा 820 रु. खर्च व प्रति कुटुंबे 4200 रु. खर्च गृहीत धरला आहे व यापेक्षा कमी खर्च करणारे कुटुंबे दारिद्र्य रेषेखालील आहेत असे म्हटले जाते.

सापेक्ष दारिद्र्य -

दारिद्र्याच्या सापेक्ष संकल्पनेचा आपण विचार करतो तेव्हा देशाच्या सरासरी राहणीमानाच्या भाषेत दारिद्र्याची व्याख्या केली जाते. परंतु सरासरी राहणीमानाची पातळी ही देशपरतवे बदलत असते आणि म्हणून एखाद्या विशिष्ट देशातील 'गरीब' व्यक्ती अन्य देशात 'श्रीमंत' मानली जाते. तसेच भारतासारख्या देशातील श्रीमंतांपैकी काही लोक अमेरिकेसारख्या देशात 'गरीब' मानले जाणे शक्य आहे.

संशोधनाचा उद्देश - प्रस्तुत संशोधनाचे प्रमुख तीन उद्देश आहेत.

१. भारतातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्याच्या कारणांचा अभ्यास करणे.
२. भारतातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्याच्या प्रवृत्तींचा अभ्यास करणे.
३. भारतातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निवारण्यासाठी केलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके - प्रस्तुत संशोधन विषयाच्या अध्ययनासाठी पुढील गृहीतके विचारात घेण्यात आलेली आहेत.

१. भारतातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्याच्या प्रमाणात घट होत आहे.
२. भारतात ग्रामीण दारिद्र्य, शहरी दारिद्र्य आणि अखिल भारतीय दारिद्र्याच्या प्रमाणात बदल झालेले आहेत.

संशोधन पद्धती व माहिती संकलन -

विश्लेषणाची पद्धतशीर पद्धत म्हणजे शास्त्रीय संशोधन पद्धत होय. प्रो. वुल्फ यांच्यामते, "शास्त्र ज्या शोध प्रक्रियेवर विकसित होते त्याला 'शास्त्रीय संशोधन पद्धत' असे म्हणतात." तर जॉर्ज ए. लुण्डबर्ग यांच्यामते, "तथ्यांचे व्यवस्थित निरीक्षण, वर्गीकरण आणि निर्वचन करणे म्हणजे 'शास्त्रीय संशोधन पद्धती' होय."

संशोधनासाठी प्रमुख दोन अध्ययन पद्धती आहेत त्या म्हणजे व्यष्टी पद्धती व समष्टी पद्धती या होत. त्यापैकी प्रस्तुत संशोधनाच्या अभ्यासासाठी समष्टी अध्ययन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच अभ्यासासाठी दुय्यम साधनसामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. त्यात विविध पुस्तके, वार्षिके, शोधनिबंधांचा आधार घेण्यात आला आहे.

भारताच्या ग्रामीण भागातील दारिद्र्याची कारणे - भारतातील ग्रामीण भागातील दारिद्र्यास अनेक कारणे आहेत.

१. ग्रामीण समाजातील कित्येक लोक हे प्रामुख्याने भूमिहीन शेतमजूर, वेठबिगार, अनुसूचित जमातीतील व भटक्या जमातीतील आहेत व हे लोक शतकानुशतके दारिद्र्यात खितपत पडलेले आहेत.
२. आपली आर्थिक स्थिती सुधारण्याची तिब्र इच्छा ग्रामीण भागातील काही लोकांमध्ये असली तरी त्यासाठी आवश्यक ती उत्पादक जिंदगी आणि कौशल्य त्यांच्याजवळ नाही, त्यामुळे या लोकांना केवळ मजुरी करणे हेच एक उत्पन्नाचे साधन राहते. तसेच ग्रामीण भागात औद्योगिकीकरणही झालेले नसल्याने तेथे रोजगाराच्या संधीही नाहीत. तसेच तेथे ग्रामोद्योग व लघुउद्योगाचा विकासही झालेला नाही. परिणामी वाढत्या लोकसंख्येमुळे भूमिवरील ताण अधिकाधिक वाढत आहे म्हणून तेथील दारिद्र्य वाढत आहे.
३. ग्रामीण जनता निरक्षर आहे. ते परंपरागत वस्तूंचे पारंपारिक पद्धतीने उत्पादन करतात व अश्या वस्तूंना फारशी मागणी नसते. तसेच ते शहरी भागातील यंत्रनिर्मित वस्तूंशी स्पर्धा करण्यास सक्षम नाहीत म्हणून ते दरिद्री आहेत.
४. एकूण ग्रामीण कुटुंबांपैकी सुमारे 55 टक्के कुटुंबांच्या मालकीच्या प्रत्येकी 9 हेक्टरपेक्षाही कमी जमिनी होत्या. 18 टक्के कुटुंबांच्या मालकीच्या प्रत्येकी 1 ते 2 हेक्टर आकाराच्या जमिनी होत्या. या कुटुंबांचे सरासरी धारण क्षेत्र फक्त 1-42 हेक्टर आकाराचे होते. तसेच ज्यांच्या मालकीची काहीही जमिन नाही असे लोक ग्रामीण भागात सुमारे 50 टक्के होते. त्यामुळे त्यांचे उत्पन्न अत्यल्प राहून ते दरिद्री राहिलेले आहेत.

अशा प्रकारे भारतात ग्रामीण भागात दारिद्र्यास वेगवेगळी परिस्थिती कारणीभूत ठरलेली आहे व ती परिस्थिती दूर करण्यासाठी भारत सरकारने वेगवेगळ्या उपाययोजना केलेल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे -

ग्रामीण भागातील दारिद्र्य दूर करण्यासाठी सरकारने केलेल्या उपाययोजना - ग्रामीण भागातील व्यापक दारिद्र्याचे निर्मूलन करण्यासाठी सरकारने पंचवार्षिक योजना काळात पुढील उपाय केलेले आहेत.

१. अधिक चांगल्या दर्जाचे बी-बियाणे, खते व सिंचन सोई इत्यादी आदाने उपलब्ध करून देऊन त्यायोगे प्रकर्षित लागवड पद्धतीला प्रोत्साहन दिले.

२. स्थानिक भागात उपलब्ध असलेल्या साधनसामुग्रीच्या व मनुष्यबळाच्या साहाय्याने शेतमालावर आधारित उद्योग स्थापन करण्याचे आणि ते वाढीस लावण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत. तसेच या उद्योगांना प्रशिक्षित श्रमिकांचा नियमित पुरवठा व्हावा या दृष्टीने उमेदवारांना तांत्रिक संस्थांमध्ये तांत्रिक शिक्षण देण्यात येत आहे.

३. माफक व्याजदराने कर्ज, करविषयक सवलती, तांत्रिक शिक्षणक्रम, औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यावश्यक सेवा-सुविधांचा पुरवठा इत्यादी सारख्या अनेक विविध प्रेरणा उपलब्ध करून देऊन ग्रामीण उद्योगांच्या व लघुउद्योगांच्या विकासाला चालना दिली जात आहे.

४. महाराष्ट्र शासनाने 'ग्रामीण रोजगार हमी योजना' सुरू केली. जी व्यक्ती बेरोजगार आहे आणि काम करण्यास तयार आहे अशा धडधाकड व्यक्तीला या योजनेनुसार काम पुरविले जाते. रस्ते बांधणी, तळी बांधणे, वृक्षारोपण इ. प्रकल्पांद्वारे रोजगार पुरविला जातो व यातील कामगारांच्या मजुरीचा दर शासनाकडून निश्चित केला जातो. अशाच प्रकारची 'जवाहर रोजगार योजना' भारतात कार्यरत आहे.

५. ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण -

दारिद्र्य रेषेखालील ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम (TRYSEM) 1979 साली सुरू करण्यात आला. याशिवाय सरकारने एप्रिल 1999 मध्ये 'स्वर्ण जयंती ग्राम-स्वरोजगार योजना' सुरू केली. दारिद्र्य रेषेखालील गरिब कुटुंबांना सामाजिक संघटनांच्या माध्यमातून प्रशिक्षित करून त्यांची कार्यक्षमता वाढविण्याच्या उद्देशाने स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देणारी ही एकमेव योजना सरकारने सुरू केलेली आहे. या योजनेसाठी 75 टक्के वाटा केंद्रसरकारचा तर 25 टक्के वाटा हा राज्य सरकारचा असतो.

६. शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा करण्यासाठी SFDA व MFAL या संस्था 1970&71 मध्ये स्थापन करून याद्वारे लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना आधुनिक पद्धतीने शेती करण्यासाठी सवलतीच्या दराने कर्ज पुरवठा करण्यात येतो. तसेच ग्रामीण भागातील स्त्रिया आणि बालके यांच्या विकासासाठी (DWCRA) 1982 साली एक कार्यक्रम हाती घेण्यात आला. तसेच खेड्यातील गरिबांना पिण्याचे पाणी, मोफत आरोग्य सेवा, राहण्यासाठी घरे उपलब्ध करून देण्यासाठी सन 2000-01 साली सरकारने प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना सुरू केली. तसेच 65 वर्षांवरील निराधार वृद्धांना अन्न सुरक्षा प्रदान करण्यासाठी 1 एप्रिल 2000 पासून 'अन्नपूर्ण योजना' सुरू करण्यात आली. याशिवाय सामाजिक स्वास्थ्य कार्यक्रम आणि पंचायत समित्यांमार्फत ग्रामीण महिला व बालकांना मूलभूत आरोग्यविषयक सुविधा उपलब्ध करण्याच्या उद्देशाने 'राष्ट्रीय ग्रामीण स्वास्थ्य मिशनची' 12 एप्रिल 2005 पासून स्थापना करण्यात आली. तसेच ग्रामीण विकासाचे सर्व कार्यक्रम एका छताखाली आणण्याच्या कल्पनेतून पथदर्शक प्रकल्प म्हणून 'एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम IRDP 1977-78 मध्य सुरू करण्यात आला व तो २ ऑक्टोबर 1980 पासून संपूर्ण देशात लागू करण्यात आला.

७. इंदिरा आवास योजना -

दारिद्र्य रेषेखालील अनुसूचित जाती-जमातीतील लोकांना, मुक्त वेढबिगरांना स्वतःचे घर मिळवून देण्याच्या उद्देशाने सरकारने 1985-86 पासून ही योजना सुरू केलेली आहे. याच उद्देशाने वेगवेगळ्या घरकूल योजना सरकारने सुरू केल्यात.

८. याशिवाय सरकारने ग्रामीण विद्युतीकरण आणि दूरसंचार कार्यक्रम, त्वरीत ग्रामीण जलापूर्ती कार्यक्रम व ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम यासारखे इतर अनेक कार्यक्रम सुरू केलेत.

अशा प्रकारे सरकारने ग्रामीण भागातील दारिद्र्य निर्मूलनासाठी वेगवेगळ्या योजना राबविल्या आहेत आणि त्याचा परिणाम म्हणून दारिद्र्यात घटही झाली आहे हे पुढील तक्त्यावरून दिसून येते.

भारतातील दारिद्र्याचे प्रमाण (तक्त्यात)

वर्ष	ग्रामीण क्षेत्र	शहरी क्षेत्र	अखिल भारत
1973-74	56.4	49.0	54.9
1977-78	53.1	45.2	51.3
1983	45.7	40.8	44.5
1987-88	39.1	38.2	38.9
1993-94	50.1	31.8	45.3
2004-05	41.8	25.7	37.2
2009-10	33.8	20.9	29.8
2011-12	25.7	13.7	21.9

स्त्रोत - भारत सरकार, आर्थिक समीक्षा - २०००-०९

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन 1973-74 मध्ये संपूर्ण भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी 54-9 टक्के एवढे लोक दरिद्री होते. त्यापैकी शहरी भागात 49-0 टक्के तर ग्रामीण भागात 56-4 टक्के लोक दरिद्री होते. 1983 मध्ये संपूर्ण भारतात 44-5 टक्के लोक दरिद्री होते त्यापैकी ग्रामीण भागात 45-7 टक्के व शहरी भागात 40-8 टक्के लोक दरिद्री होते. 1993-94 मध्ये मात्र अखिल भारतीय दरिद्र्याच्या प्रमाणात 45-3 टक्के पर्यंत वाढ झाली. त्यात ग्रामीण दरिद्र्याचे प्रमाण 50-1 टक्के एवढे होते. यापुढे नंतर मात्र भारतात सर्वच दरिद्र्याच्या प्रमाणात सतत घट होत गेलेली दिसून येते.

निष्कर्ष व उपाययोजना -

१. संपूर्ण भारतातील दरिद्र्यापैकी शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात दरिद्र्य जास्त असल्याचे दिसून येते. त्यासाठी सरकारने ग्रामीण भागातील दरिद्र्य कमी करण्यासाठी आणखी प्रयत्न करावेत.
२. सरकारने दरिद्र्य दूर करण्यासाठी ज्या काही उपाययोजना सुरू केलेल्या आहेत त्यामुळे ग्रामीण भागातीलच नव्हे तर शहरी भागातील दरिद्र्यातही घट होवून परिणामी संपूर्ण भारतातील दरिद्र्याच्या प्रमाणात घट झाली आहे.
३. 1974-78 या 4 वर्षांच्या काळात ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागातील दरिद्र्यात अधिक घट झालेली आहे.
४. 1988-94 या काळात मात्र ग्रामीण, शहरी व अखिल भारतीय दरिद्र्याच्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसते. यात ग्रामीण दरिद्र्यातील वाढ अधिक आहे. याला कारण म्हणजे ग्रामीण भागात वेगवेगळ्या योजनांचे जे काही लाभार्थी आहेत त्यांना शासकीय योजनांची पुरेशी माहिती नसते. यामुळे अधिकारी व प्रशासकीय कर्मचारी हे योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करू शकत नाही. परिणामी या योजनांचे लाभार्थी योजनेच्या लाभापासून वंचित राहतात व त्यांचे दरिद्र्य तसेच राहते किंवा वाढते. यासाठी सरकारने ग्रामीण भागात विविध योजनांची माहिती प्रसार माध्यमांद्वारे देणे तसेच विविध योजनांची व्याप्ती वाढविणे आणि अधिकारी वर्ग व शासकीय कर्मचारी यांना योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सक्ती करणे अशा उपाययोजना सूचविण्यात येत आहेत.
५. 1994 च्या पुढे मात्र भारतातील संपूर्ण (ग्रामीण व शहरी) दरिद्र्याच्या प्रमाणात घट झालेली दिसून येते. मात्र अजूनही सरकारचे 5 व्या पंचवार्षिक योजनेतील दरिद्र्य निर्मूलनाचे उद्दिष्ट पूर्ण झालेले दिसत नाही. जर हे उद्दिष्ट साध्य करायचे असेल तर सरकारने आणखी नवनवीन योजना तयार करून त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे. तसेच योजनांवरील खर्चात वाढ करणेही आवश्यक आहे.

संदर्भ सूची -

१. कै. डॉ. स. श्री. मु. देसाई आणि डॉ. सौ. निर्मल भालेराव, भारतीय अर्थव्यवस्था, नववी आवृत्ती, सप्टेंबर - २०१२, निराली प्रकाशन, पुणे.
२. डॉ. प्रदिप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर.
३. डॉ. बी. डी. कुलकर्णी आणि डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे, अर्थशास्त्रीय संशोधन पद्धती, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. दत्त एवं सुदर्म, भारतीय अर्थव्यवस्था, एस. चन्द एण्ड कंपनी प्रा. लि., रामनगर, ५३ वी संशोधित संस्करण - २०१४.
५. डॉ. जे. पी. मिश्रा, प्रतियोगिता साहित्य सीरीज, अर्थशास्त्र, नेट/स्लेट प्रश्नपत्र - III, साहित्य भवन पब्लिकेशन, आगरा.
६. प्रतियोगिता दर्पण, भारतीय अर्थव्यवस्था - २०१४.

चलन निश्चलीकरण**प्रा. डी.आर. मिसाळ****अर्थशास्त्र विभाग****नानासाहेब य.ना.चव्हाण महाविद्यालय चाळीसगांव**

8 नोव्हेंबर 2016 या दिवशी 8:00 वाजता भारताचे पंतप्रधान माननीय नरेंद्र मोदी यांनी 500 आणि 1000 चा चलनातील नोटा रद्द करत असल्याचे जाहीर केले.

नोटबंदीचे तीन मुख्य उद्देश सांगितले:

1. देशातील काळा पैसा नष्ट करणे.
2. नकली/बनावट नोटांना पायाबंद/आळा घालणे.
3. दहशतवादी कारवायांना आळा घालणे.

“बेकायदेशीर मार्गाने मिळवलेला आणि सरकारपासून दडवून ठेवलेला पैसा म्हणजे काळा पैसा होय” हा पैसा बेकायदेशीर उद्योग आणि व्यवसायातून मिळवलेला असतो. लाच, भ्रष्टाचार, सट्टेबाजी मालमत्तेची खरेदी विक्री, चोरटी आयात निर्यात, करचुकवेगिरी, इ. मुळे काळा पैसा निर्माण होतो. आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीच्या मते 1988-89 मध्ये 72,000 कोटी रु. काळा पैसा भारतात असल्याचा अंदाज होता. तर 2011-12 मध्ये 300 ते 400 लाख कोटी एवढा काळा पैसा असल्याचा अंदाज होता. मात्र हा पैसा नेमका किती हे ठामपणे सांगता येत नाही. 28 ऑक्टोबर 2016 रोजी 17,77,000 कोटी रु. चे चलन भारतात होते त्यापैकी 86% चलन 500 आणि 1999 चा नोटांच्या स्वरूपात होते. काळा पैसा साठविण्यासाठी जास्त किमतीच्या नोटा सोयीस्कर असतात. लोकांनी आपल्याकडील 500 आणि 1000 च्या नोटा बँकेत जमा कराव्यात असे जाहीर करण्यात आले. तसेच बँकेतून पैसा काढण्यावर निर्बंध घालण्यात आले. त्यामुळे दुसऱ्या दिवसापासून राष्ट्रीयकृत बँका आणि पोस्ट ऑफिससमोर लोकांच्या रांगा लागल्या. जवळजवळ 50 दिवस असे चित्र होते. 8 नोव्हेंबर 2017 ला या घटनेला एक वर्ष पूर्ण झाले. सरकारने वर्षपूर्ती आणि विरोधकांनी वर्षश्राद्ध कार्यक्रमाचे आयोजन केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीही दर 10 वर्षांनी चलन बदलावे अशी अपेक्षा व्यक्त केली होतील. जगातील बहुतेक देशांमध्ये जास्त मुल्याच्या नोटा चलनात नाहीत. अमेरिकेमध्ये 1969 मध्ये 100 डॉलर मुल्यापेक्षा जास्त किमतीच्या 3 प्रकारच्या नोटा रद्द केल्या. त्यासाठी व्याजदर कमी करणे आणि बँकिंग व्यवहारात वाढ करणे हे कारण सांगितले होते. यादृष्टीने आपण नोटबंदीच्या फायद्या तोट्याचा आढावा घेऊ.

8 नोव्हेंबर 2016 पूर्वीही भारतामध्ये नोटबंदी जाहीर करण्यात आली होती. ती पुढीलप्रमाणे:

- 1) भारतामध्ये पहिल्यांदा 1946 मध्ये नोटबंदी जाहीर झाली होती. तेव्हा ब्रिटिश सरकारने 500,1000 आणि 10,000 रुपयांच्या चलनी नोटा बंद करण्याचा निर्णय घेतला होता.
- 2) 1970 मध्ये वांधु समितीने चलन विमुद्रीकरण करण्याची शिफारस केली होती. पण अहवाल फुटल्यामुळे आणि तो सार्वजनिक झाल्यामुळे नोट बंदी जाहीर झाली नाही.
- 3) जानेवारी 1978 मध्ये मा.पंतप्रधान स्व. मोरारजीभाई देसाई सरकारने 1000,500 आणि 10,000 चा चलनी नोटा रद्द केल्या होत्या. परंतु तत्कालीन रिझर्व्ह बँकेचे गव्हर्नर श्री.आय.जी.पटेल यांची नोटबंदीला विरोध केला होता.
- 4) 2005 मध्ये मा. पंतप्रधान श्री.मनमोहनसिंह सरकारनेही 500 रुपयाच्या चलनी नोटा बंद केल्या होत्या.

निश्चलीकरणाचे उद्देश/कारणे/ हेतु:

मा. नरेंद्रजी मोदी यांनी नोटबंदी जाहीर करताना त्याचे उद्देश वा कारणे पुढीलप्रमाणे सांगितली-

- 1) अचानक नोटबंदी जाहीर करून देशातील काळा पैसा (Black Maney) बाहेर काढणे.
- 2) व्यवहारातील नकली चलन (Fake Currency) बंद करणे.
- 3) कर चोरी रोखण्यासाठी रोख व्यवहारांना आळा घालणे.
- 4) नकली चलनाच्या माध्यमातून वाढलेल्या आतंकवादी कारवाया, गुन्हेगारी, तस्करी व्यवहारांना आळा घालणे.
- 5) रोख विरहित (Cash Less Transaction) व्यवहारांना प्राधान्य देणे.
- 6) चाळणातील रोख पैशांचा वापर कमी करून भाववाढीला नियंत्रण देणे.
- 7) रोख पैशाच्या माध्यमातून वाढलेले हवाला व्यवहार, भ्रष्टाचार, लाचलुचपत यांना आळा घालणे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नोटबंदीचे फायदे:

- 1) **ऑनलाईन व्यापार:** भारतामध्ये नोटबंदिवेळी दररोज 17 लाख चे ऑनलाईन खरेदीचे व्यवहार होत होते. एक महिन्यानेतर या व्यवहारांमध्ये 63 लाख पर्यंत वाढ झाली. म्हणजेच ऑनलाईन खरेदीचे व्यवहार जवळजवळ चारपटीने वाढले.
- 2) **हवाला व्यवहार:** बेकायदेशीर आयात-निर्यात आणि इतर आर्थिक व्यवहारासाठी आर्थिक हवाला व्यवहार केले जात होते. नोटबंदीनंतर या व्यवहारांमध्ये 50% घट झाली.
- 3) **बेहिशोबी संपत्ती:** देशातील 18 लाख लोकांकडे बेहिशोबी मालमत्ता असल्याचे उघडकीस आले. नोटबंदीनंतर 53 दिवसांमध्ये 3185 कोटी ची बेहिशोबी मालमत्ता प्राप्तिकर विभागाने शोधून काढली. त्यापैकी 458 कोटी रोख स्वरूपात मिळाली आणि 1.48 लाख लोकांनी आपल्या बँकखात्यामध्ये 80 लाख पेक्षा जास्त रक्कम जमा केली गेली. अशा बँक खात्याची तपासणीचे काम चालू आहे.
- 4) **जनधन खाती:** नोटबंदीनंतर 100 दिवसांमध्ये 2.26 लाख जनधन खाती भारतातील बँकांमध्ये उघडण्यात आली. 3 महिन्यांमध्ये या खात्यावर 19084 कोटी जमा झाले. शून्य शिल्लक खाती 24.1% वरून 21.41% पर्यंत कमी झाली.
- 5) **व्याजदर:** बँकांच्या ठेविमध्ये वाढ झाल्यामुळे कर्जावरील व्याजदर 1% कमी झाले आणि ठेवीवरील व्याजदर 0.5% कमी झाले.
- 6) **डिजिटल व्यवहार:** नोटबंदीनंतर डिजिटल व्यवहारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. 1 लाख होणारे हे व्यवहार 1 कोटी पर्यंत वाढले. एका वर्षामध्ये या व्यवहारांमध्ये 54% वाढ झाली.
- 7) **POS यंत्र:** दुकानदारांनी POS यंत्राचा वापर करण्यास सुरुवात केली. याची भारतातील संख्या 16 लाखवरून 29 लाखपर्यंत वाढली.
- 8) **रोखतेची मर्यादा:** एका दिवसात एका खात्यातून 10,000 रोख रक्कम काढण्याची मर्यादा ठरविली. आठवड्याचा एकूण 24,000 ची मर्यादा होती. दोन लाख पेक्षा जास्त रोख देवाणघेवाण करत्या लोकांवर 100% दंड आकारण्यात आला.
- 9) **व्यवसायिकांची संख्या:** बेकारी वाढल्यामुळे स्वतंत्र व्यवसायीकांची संख्या 30 लाखाने वाढली. मात्र एका वर्षामध्ये व्यावसायिकांना 40% नुकसान सहन करावे लागले.
- 10) **सोनेविक्री:** भारतामध्ये नोटबंदी झाल्यानंतर लोकांनी मोठ्या प्रमाणात सोने खरेदी करण्यास सुरुवात केली. 4 दिवसांमध्ये 25 टनापेक्षा जास्त सोन्याची विक्री झाली.
- 11) **C.A. ची मागणी:** श्रीमंत लोकांनी सी.ए. चा सल्ला घेण्यास सुरुवात केली. भारतात 2.85 लाख सी.ए. होते. त्यांच्याकडून सल्ला घेणाऱ्या लोकांचे प्रमाण 25% वाढले.
- 12) **डिजिटल पेमेंट कंपन्या:** भारतातील या कंपन्यांची संख्या वाढून 70 इतकी झाली. या कंपन्यांमध्ये काम करणाऱ्या लोकांचा रोजगार 3 लाखांनी वाढला.
- 13) **कॅश डिपोजीट:** बँकेत जमा झालेल्या कॅश डिपोजीट पैकी 2.89 लाख कोटी चे कॅश डिपोजीट संशयाच्या फेऱ्यात आले. यामध्ये 4.7 लाख संशयित व्यवहार सापडले.
- 14) **काळा पैसा रद्द:** चलनात असलेल्या एकूण 500 आणि 1,000 च्या नोटांपैकी 16,000 कोटी रोकड परत आली नाही. म्हणजेच तेवढा काळा पैसा रद्द झाला.
- 15) **आयकरदाते:** आयकर रिटर्न दाखल करणाऱ्या लोकांच्या संख्येमध्ये 24.7% वाढ झाली. 1 एप्रिल 2017 ते 5 ऑगस्ट 2017 या काळात 56 लाख नवे करदाते वाढले. वैयक्तिक आयकर अग्रिम जमा 41.79% वाढली.
- 16) **बनावट कंपन्या:** बँकांकडून मिळालेल्या अहवालावरून सरकारने 2.24 लाख बनावट कंपन्या बंद केल्या. अश्या कंपन्यांमधील 3.09 लाख संचालकांना अपात्र घोषित करण्यात आले.
- 17) **मुदत ठेवी:** भारतातील बँकेत जमा झालेल्या मुदत ठेवींमध्ये 28 ऑक्टोबर 2016 ते 13 ऑक्टोबर 2017 या काळात 8% वाढ झाली.
- 18) **श्रमिकांची खाती:** नोटबंदी झाल्यानंतर 50 लाख श्रमिकांनी बँकांमध्ये आपली खाती उघडली. 1 कोटी श्रमिकांना EPF आणि ESTC प्रणालीशी जोडण्यात आली.
- 19) **डिजिटल पेमेंट:** ऑगस्ट 2017 ते सप्टेंबर 2017 या काळात डिजिटल पेमेंट मध्ये 13.5% वाढ झाली. हे व्यवहार एका वर्षात 607 कोटीवरून 1076 कोटीवर गेले.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 20) **म्युचुअल फंड:** म्युचुअल फंड यातील गुंतणुकीमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. ही गुंतवणूक 54% ने वाढली.
- 21) **करसंकलन:** प्रत्यक्ष करापासून मिळणारे उत्पन्न 14% आणि अप्रत्यक्ष करापासून मिळणारे उत्पन्न 22% नी वाढले.
- 22) **नकली नोटा:** ऑगस्ट 2017 पर्यंत 44.47 कोटी नकली नोटा/चलन पकडण्यात आले.
- 23) **महागाईदर:** ऑक्टोबर 2016 ते जुन 2017 या काळात महागाई दर 4.2% वरून 1.5% पर्यंत कमी झाला.

नोटबंदीचे तोटे/दुष्परिणाम:

- 1) **काळा पैसा:** एकूण 500 आणि 1,000 च 15.28 लाख कोटी च्या नोटा परत आल्या. 500 आणि 1,000 च्या नोटा रद्द करण्याचा उद्देश काळा पैसा नष्ट करणे हा होता. परंतु 99% चलन परत आले. फक्त 1% चलन परत आले नाही. म्हणजे काळा पैसा आणि भ्रष्टाचाराला लगाम घालणे शक्य झाले नाही. नोटबंदीनंतर 58,000 बँकखात्यांमध्ये 17,000 कोटी जमा झाले आणि काढून घेण्यात आले. परत न आलेल्या 16,000 कोटी काळा पैसा नष्ट करण्यासाठी नवीन नोटा छापण्याचा खर्च 21,000 कोटी झाला. म्हणजे 1% काळा पैसा नष्ट करण्यासाठी सरकारने 5,000 कोटी ज्यादा खर्च केला.
- 2) **नकली नोटा:** नवीन 2,000 च्या नकली नोटा सापडत आहेत. 7 फेब्रुवारी 2017 पर्यंत 19.53 कोटी च्या बनावट नोटा पकडल्या गेल्या म्हणजे नकली नोटांना आळा घालणे शक्य झाले नाही.
- 3) **अतिरेकी कारवाया:** दहशतवादी हल्ले सातत्याने सुरु आहेत. त्यामध्ये भारतीय जवान मारले जात आहेत. अतिरेक्यांना बंदोबस्त करणे शक्य झाले नाही.
- 4) **A.T.M%** बहुतेक बँकांनी नोटबंदीवर ATM मशीन बंद करून ठेवले. नोव्हेंबर 2016 ते सप्टेंबर 2017 दरम्यान 741 ATM बंद झाले.
- 5) **रोखीची व्यवस्था:** अगोदर शहरात रोख रक्कम देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आणि नंतर 67% हिस्सा असणाऱ्या ग्रामीण भागात करण्यात आली.
- 6) **कर्जाची मागणी:** ग्रामीण भागात कर्जाची मागणी 12.9% वरून 2.5% एवढा कमी झाली ग्रामीण उत्पादन आणि रोजगारात घट झाली.
- 7) **वाढीव संपत्ती:** नोटबंदीनंतर एका वर्षात वाढलेल्या संपत्तीपैकी 73% संपत्ती भारतातील सर्वात श्रीमंत 9: लोकांच्या वाटला गेली.
- 8) **निर्णयामध्ये गोंधळ:** नोटबंदीनंतर 50 दिवसांमध्ये 65 वेळा नियम बदलण्यात आले. ATM मधून पैसे काढण्याचे नियम 6 वेळा बदलले गेले. सरकारच्या आदेशांमध्ये सातत्याने गोंधळ दिसून आला.
- 9) **गृहकर्ज:** भारतातील गृहकर्जाची मागणी 7% ने घटली. भारतातील 8 प्रमुख शहरांमध्ये घरविक्री 41% कमी झाली. नवे गृहप्रकल्प 61% कमी लॉंच झाले नव्या घरांच्या किमती 10% आणि रिसेल घरांच्या किमती 25% कमी झाल्या. म्हणजेच रियल इस्टेटवर विपरीत परिणाम झाला.
- 10) **रोजगार:** नोटबंदीनंतर 4 महिन्यांमध्ये 15 लाख लोकांची नोकरी गेली. असंघटित क्षेत्रात बेकारी मोठ्या प्रमाणात वाढली. ऑक्टोबर 2016 ते जानेवारी 2017 या काळात 1.52 लाख अस्थायी आणि 46,000 अंशकालीन कामकाऱ्यांच्या नोकऱ्या गेल्या.
- 11) **मुद्रालोन:** लहान व्यावसायिकांना मुद्रा योजने खाली दिले जाणारे कर्ज कमी झाले.
- 12) **लोकांचे मृत्यू:** बँकेत नोटा बदलण्यासाठी 500 दिवसांपर्यंत लोकांच्या रांगा लागल्या होत्या. त्यामध्ये 100 पेक्षा जास्त लोकांचा मृत्यू झाला.
- 13) **शेतमालाच्या किंमती:** शेतमालाच्या खरीप पिकांच्या किमती 40% नी कमी झाल्या. शेतकरी कर्ज बाजारी झाले आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाण वाढले.
- 14) **पयाभूत सुविधा:** भारतामध्ये इंटरनेटचे जाळे आणि वेग कमी आहे त्यामुळे ऑनलाईन व्यवहारात अडचणी येतात आडानी आणि कमी शिक्षित लोकांच्या अडचणी जास्त आहेत.

निष्कर्ष:

- 1) भारतातील काळा पैसा नष्ट झाला नाही.
- 2) नकली नोटांना पायबंद घालता आला नाही.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 3) अतिरेकी, दहशतवादी कारवाया बंद झाल्या नाहीत.
- 4) बँकांतील ठेवी वाढल्या. उद्योजकांनी कर्ज बुडवील्यानंतर तोट्यात गेलेल्या सरकारी बँकांना जीवदान मिळाले.
- 5) ऑनलाईन खरेदी आणि मोबाईल बँकिंग मध्ये वाढ झाली.

संदर्भ ग्रंथ:

- 1) दैनिक सकाळ-8 नोव्हेंबर 2017
- 2) दैनिक पुढारी-8 नोव्हेंबर 2017
- 3) दैनिक दिव्य मराठी- 8नोव्हेंबर 2017 आणि 7 नोव्हेंबर 2017
- 4) अर्थसंवाद - ऑक्टोबर आणि डिसेंबर 2016
- 5) दैनिक लोकसत्ता- 8 नोव्हेंबर 2017
- 6) Indian Economy – Dutt& sundram
- 7) मुलभूत अर्थशास्त्र- डॉ.एन.एल. चव्हाण

महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय सिंचन सुविधा

प्रा. विजय भुजंगराव मांटे

अर्थशास्त्र विभाग

प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर

प्रास्ताविक :-

कोणत्याही राष्ट्राची भरभराट ही त्या राष्ट्रातील कृषि व उद्योग यांच्या विकासावर अवलंबून असते. कृषि उत्पादनासाठी पाणीपुरवठा, वीज, वाहतूक व्यवस्था, पतपुरवठा विपणन व्यवस्था आणि मु. बलक आदाने या बाबी आवश्यक असतात. या सर्वांमध्ये सर्वात महत्वाचा घटक म्हणजे सिंचन व्यवस्था होय. प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील प्रदेशनिहाय सिंचन व्यवस्थेचा अभ्यास करून त्यातील विषमता स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

सिंचनाचा मुलभूत उद्देश कृषि उत्पादनात भरीव वाढ करून ग्रामीण जीवन समृद्ध करणे हा आहे. कृषि उत्पादनात वाढ करण्यासाठी सिंचन व्यवस्थेला अनन्य साधारण महत्व आहे. सिंचनाचा प्रमुख स्रोत म्हणून राज्यातील पाटबंधारे सुविधांचा प्रामुख्याने विचार होतो.

महाराष्ट्र व जलसिंचन आयोगाच्या अहवालानुसार राज्याच्या भौगोलिक क्षेत्रापैकी २२५ लाख हेक्टर क्षेत्र लागवडीयोग्य आहे. परंतु सर्व स्रोतातून अंतीमतः १२६ लाख हेक्टर इतकी सिंचन क्षमता निर्माण होऊ शकते असा निष्कर्ष नोंदविण्यात आला आहे. यापैकी भूपृष्ठावरील पाण्यातून सुमारे ८५ लाख हेक्टर क्षेत्र सिंचनाखाली येऊ शकेल परंतु असे असले तरी जून २०११ पर्यंत राज्यस्तरीय प्रकल्प ४५.३५ लाख हेक्टर व स्थानिक स्तर प्रकल्प १५.३५ लाख हेक्टर मिळून ६०.६० लाख हेक्टर पर्यंत सिंचन व्यवस्था निर्माण झाली आहे.

खोरे निहाय जलसंपत्तीची सरासरी उपलब्धता(द.ल.घ.मि.)

बाब	गोदावरी	तापी	नर्मदा	कृष्णा	कोकणातील पश्चिम वाहिनी नद्या	एकूण महाराष्ट्र
वार्षिक सरासरी उपलब्धता	50880	9118	580	34032	69210	163820
७५ टक्के विश्वासाहतेची उपलब्धता	37300	6977	315	28371	58599	131562

संदर्भ :- महाराष्ट्र जलसिंचन आयोग खंड ३ पृष्ठ १३३

वरील तक्त्यांवरून असे दिसून येते की राज्यात खोरेनिहाय जलसंपत्तीचा अभ्यास करता राज्यातील एकूण वार्षिक जलसंपत्तीची सरासरी उपलब्धता 163820 द.ल.घ.मि. दिसून येते. यापैकी 50880 द.ल.घ.मि. (31.06 टक्के), गोदावरी खोऱ्यात तर 34032 द.ल.घ.मि. (20.77 टक्के) कृष्णा खोऱ्यात सरासरी जलसंपत्तीची वार्षिक सरासरी उपलब्धता दिसून येते. या शिवाय कोकणातील पश्चिम वाहिनी नद्यांच्या खोऱ्यात 69210 (42.25 टक्के) तर तापी खोऱ्यात 9118 द.ल.घ.मि. (5.57 टक्के) जलसंपत्तीची सरासरी उपलब्धता दिसते.

दरहेक्टर पाण्याची उपलब्धता, पाण्याच्या उपलब्धतेचे प्रमाण व उपलब्ध पाण्यातून कमीतकमी पाण्यात घेता येऊ शकणारी पिके या आधारावर राज्यातील खोऱ्याचा अभ्यास केला असता गोदावरी व कृष्णा खोऱ्यात सर्वसाधारण तर कोकणातील पश्चिम वाहिनी नद्यांच्या खोऱ्यात अती विपूलता दिसून येते. याशिवाय तापी खोऱ्यात तूटीची स्थिती, नर्मदा खोऱ्यात पाण्याच्या बाबतीत विपूलता दिसते.

राज्यातील सिंचन विषयक सुविधा :- राज्यात जून 2011 अखेरीस अंशतः व पूर्णतः सिंचन क्षमता निर्माण झालेले 82 मोठे, 276 मध्यम, 3148 लघु (राज्यस्तरीय) असे एकूण 3506 प्रकल्प होते त्याचप्रमाणे ग्रामविकास व जलसंधारण विभागाच्या अखत्यारीतील (स्थानिक स्तर) 64391 इतके प्रकल्प होते. राज्यात मोठ्या, मध्यम व लघु (राज्यस्तरीय) प्रकल्पांद्वारे जून 2011 अखेरपर्यंत 45.35 लाख हेक्टर तर स्थानिक स्तर लघु योजनांद्वारे 15.55 लाख हेक्टर सिंचन क्षमता निर्माण करण्यात आली आहे.

पुढील तक्त्यात राज्यातील विभागनिहाय निर्मित सिंचन क्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र दर्शविले आहे.

विभागनिहाय निर्मित सिंचन क्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र (००० हेक्टर) २०१४-२०१५

विभाग	निर्मित सिंचन क्षमता	प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र	सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेची टक्केवारी
कोकण	111-87	16-57	14-81
नासिक	645-96	151-17	23-40
पुणे	1281-15	1093-56	85-36
कोल्हापूर	653-46	584-02	89-37

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पश्चिम महाराष्ट्र	2580-57	1828-74	70-86
औरंगाबाद	434-81	109-43	25-17
लातूर	787-72	189-24	24-02
मराठवाडा	1222-53	298-67	24-43
अमरावती	493-56	210-69	42-69
नागपूर	632-60	431-70	68-24
विदर्भ	1126-16	642-39	57-04
महाराष्ट्र	5041-12	2786-35	55-27

संदर्भ :- सिंचन स्थिती दर्शक अहवाल जलसंपदा विभाग महाराष्ट्र शासन

वरील तक्त्यांवरून असे दिसून येते की, 2014-15 या वर्षापर्यंत राज्यात 50.41 लाख हेक्टर निर्मित सिंचन क्षमता तयार झाली आहे. प्रदेश निहाय सिंचन क्षमता अभ्यासता यापैकी सर्वाधिक सिंचन क्षमता 25.81 लाख हेक्टर (51.19 टक्के) तर सर्वात कमी सिंचन क्षमता 1.12 लाख हेक्टर (2.22 टक्के) कोकणात दिसून येते. याशिवाय विदर्भात 11.26 लाख हेक्टर (22.34 टक्के) तर मराठवाड्यात 12.22 लाख हेक्टर (24.25 टक्के) सिंचन क्षमता निर्माण झालेली दिसते.

2014-15 ला राज्यातील निर्मित सिंचन क्षमता 50.41 लाख हेक्टर व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र 27.86 लाख हेक्टर यांचे प्रमाण अभ्यासता राज्यात 55.27 टक्के क्षमता वापरली गेल्याचे निदर्शनास येते. प्रदेशनिहाय तुलना करता हे प्रमाण पश्चिम महाराष्ट्र 70.86 टक्के, विदर्भात 57.04 टक्के, मराठवाड्यात 24.43 टक्के तर कोकणात 14.81 टक्के दिसून येते. त्याचप्रमाणे राज्यातील एकूण 27.86 लाख हेक्टर सिंचित क्षेत्रापैकी सर्वाधिक क्षेत्र 18.29 लाख हेक्टर (65.63 टक्के), पश्चिम महाराष्ट्रात तर कमी क्षेत्र 0.17 लाख हेक्टर (0.59 टक्के) कोकणात दिसते. याशिवाय विदर्भात 6.42 लाख हेक्टर (23.05 टक्के) तर मराठवाड्यात 2.99 लाख हेक्टर (10.72 टक्के) एवढे प्रमाण निदर्शनास येते.

2014-15 ला राज्यातील कृषि विभाग निहाय एकूण निर्मित सिंचन क्षमतेचा अभ्यास करता असे दिसून येते की, राज्यातील एकूण निर्मित सिंचन क्षमतेपैकी (50.41 लाख हेक्टर) सर्वाधिक क्षेत्र पुणे विभागात 12.41 लाख हेक्टर (26.01 टक्के) तर सर्वात कमी क्षेत्र औरंगाबाद विभागात 4.35 लाख हेक्टर (8.83 टक्के) दिसते.

2014-15 ला राज्यातील एकूण सिंचित क्षेत्राचा कृषि विभाग निहाय अभ्यास केला असता असे दिसून आले की, राज्यातील एकूण सिंचित क्षेत्रापैकी (27.86 लाख हेक्टर) सर्वाधिक क्षेत्र 10.94 लाख हेक्टर (39.25 टक्के) पुणे विभागात तर सर्वात कमी क्षेत्र 1.09 लाख हेक्टर (3.94 टक्के) औरंगाबाद विभागात दिसते यावर्षी सिंचित क्षेत्राची निर्मित सिंचन क्षमतेशी कृषि विभाग निहाय तुलना करता पुणे विभाग 85.36 टक्के, नासिक 23.40 टक्के, कोल्हापूर 89.37 टक्के, औरंगाबाद 25.17 टक्के, लातूर 24.02 टक्के, अमरावती 42-69 टक्के, नागपूर 68-24 टक्के तर कोकणात 14-81 टक्के एवढे प्रमाण दिसून येते. एकंदरीत निर्मित सिंचन क्षमता आणि प्रत्यक्ष सिंचन क्षेत्र यामध्ये आजही पश्चिम महाराष्ट्र आणि त्यातील पुणे विभाग यांचे वर्चस्व राज्यात दिसून येते.

2014-15 ला राज्यातील निर्मित सिंचन क्षमतेचा जिल्हानिहाय अभ्यास करता सर्वाधिक सिंचन क्षमता सोलापूर 4.76 लाख हेक्टर, पुणे 4-05 लाख हेक्टर, अहमदनगर 4-0 लाख हेक्टर, नासिक 2.45 लाख हेक्टर आणि उस्मानाबाद 2.37 लाख हेक्टर या पाच जिल्ह्यांत आहे तर सर्वात कमी सिंचन क्षमता सिंधुदुर्ग 0.17 लाख हेक्टर, रत्नागिरी 0.21 लाख हेक्टर, रायगड 0.24 लाख हेक्टर, गडचिरोली 0.33 लाख हेक्टर व हिंगोली 0.53 लाख हेक्टर या पाच जिल्ह्यांत आहे.

त्याचप्रमाणे 2014-15 ला राज्यातील जिल्हानिहाय सिंचित क्षेत्राचा अभ्यास करता सर्वाधिक सिंचित क्षेत्र सोलापूर 4-28 लाख हेक्टर, पुणे 4.03 लाख हेक्टर, अहमदनगर 2-62 लाख हेक्टर, सातारा 2-16 लाख हेक्टर व कोल्हापूर 2-1 लाख हेक्टर या पाच जिल्ह्यांत आहे. या पाच जिल्ह्यांचा एकत्रित वाटा राज्याच्या एकूण सिंचित क्षेत्रात 54.54 टक्के एवढा आहे. तर सर्वात कमी सिंचित क्षेत्र यावर्षी सिंधुदुर्ग 0.029 लाख हेक्टर, रत्नागिरी 0.023 लाख हेक्टर, रायगड 0.025 लाख हेक्टर, नंदुरबार 0.070 लाख हेक्टर व ठाणे 0.087 लाख हेक्टर या पाच जिल्ह्यात आहे.

समाराप :-

राज्यातील कृषि विकासाला आवश्यक असणारा पायाभूत सुविधेतील महत्वाचा घटक म्हणजे सिंचन होय. या सिंचन व्यवस्थेच्या संदर्भात राज्यात मोठ्या प्रमाणात प्रादेशिक विषमता दिसून येते. ही विषमता कमी करण्यासाठी शासनाकडून अनेक समित्या व गट नेमण्यात आले त्यांनी दर्शविलेला अनुशेष भरून काढण्यासाठी राज्यपालाच्या निर्देशानुसार तरतूद करण्यात आली. विभागनिहाय पाटबंधारे विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली परंतु असे असले तरी आजही राज्यातील सिंचन व्यवस्थेचा अभ्यास करता निधीअभावी अनेक प्रकल्प अनेक वर्षांपासून रखडून पडलेले आहेत. कृषि विकासातील सर्वात महत्वाचा अडथळा म्हणजे राज्यात निर्मित सिंचन क्षमतेत वाढ झाली परंतु प्रत्यक्षात जे सिंचित क्षेत्र आहे. ते एकूण पिकांखालील जमिनीपैकी फक्त 20

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

टक्के दिसून येते हेच प्रमाण राष्ट्रीय पातळी वर 45 टक्के दिसते.याशिवाय इतर राज्यांशी तुलना करता शेजारील राज्यात हे प्रमाण अधिक असून त्यात वेगाने वाढ होत असल्याचे दिसून येते.एकूणच देशातील राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाटा, औद्योगिक विकासातील योगदान आणि इतर बाबतीत महाराष्ट्र पुढे दिसून येतो.परंतु कृषि विकासाची तुलना करता राज्यात मोठ्या प्रमाणात प्रादेशिक असमतोल दिसून येतो. त्याचप्रमाणे सिंचनाच्या कमी प्रमाणामुळे उस हे पीक वगळता राज्यातील इतर सर्व पीकांची उत्पादकता राष्ट्रीय पातळीपेक्षा कमी दिसून येते. सिंचनात वाढ करण्यासाठी राज्य सरकारने अलीकडील काळात सुरु केलेली जलयुक्त शिवार योजना स्तुत्य मानावी लागेल.कारण या योजनेमुळे शिवारात पाणी मुरविणे शक्य झाले आहे. आणि दुसरे म्हणजे पाणी फौडेशन या संस्थेने पाण्याविषयी लोकांमध्ये केलेली जनजागृती आणि गेल्या दोन वर्षात राज्यात केलेली कामे बघता लोक सहभागातून विकास होउ शकतो हे सिध्द झाले आहे. यासारखे कार्यक्रम भविष्यात मोठ्या प्रमाणात सुरु होणे आवश्यक आहे. असे झाल्यास महाराष्ट्र सुजलाम् सुफलाम् झाल्याशिवाय राहणार नाही. यात तिळमात्र शंका नाही.

संदर्भ -

- १) महाराष्ट्र जलसिंचन आयोग, खंड - ३ पृ.१३३ विवरण तक्ता क्र. २.८.२
- २) सिंचन स्थितीदर्शक अहवाल, जलसंपदा विभाग महाराष्ट्र शासन
- ३) पायाभूत सांख्यिकी अहवाल, महाराष्ट्र राज्य २०१४-१५
- ४) कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य
- ५) महाराष्ट्राची संक्षिप्त सांख्यिकी २०१५
- ६) www.mahaagri.gov.in

शेती उद्योग (Agriculture Industries)

प्रा.डॉ.विनोद झामा मोरे

सहाय्यक प्राध्यापक -अर्थशास्त्र विभाग
कला वाणिज्य व कॉम्प्युटर ॲप्लीकेशन
महिला महाविद्यालय डोंगरकठोरे,
ता.यावल.जि.जळगांव

प्रास्ताविक-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा हा शेती आहे. जवळजवळ ६७% लोकांचा उदरनिर्वाह हा शेतीवर अवलंबून आहे.भारताचा जवळजवळ ७०% भाग ग्रामीण आहे. ग्रामीण भागातील प्रमुख व्यवसाय शेती हा आहे. म्हणून भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीला महत्वाचे स्थान दिले जाते. भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेतीचे महत्त्व लक्षात घेऊन पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत शेतीला महत्वाचे स्थान दिले होते.परंतु भारतातील बहुसंख्य शेती निसर्गावर अवलंबून आहे.भारतात कोरडवाहू जमिनीचे प्रमाण जास्त आहे. निसर्गाची अनुकूलता असेल तरच शेतीतून, उत्पादन जास्त येते. ऐनवेळेला येणारा पाऊस नको असताना येणारा पाऊस, चक्रीवादळ, भूकंप पिकांवर पडणारे रोग यामुळे शेतकऱ्याला फार मोठ्या प्रमाणावर अर्थिक नुकसान सहन करावे लागते. शेती क्षेत्रात कितीही शोध लावले तरी निसर्गाची साथ महत्वाची असते. एकंदरीत शेतीतून मिळणारे उत्पन्न अनिश्चित असते. त्यासाठी शेतकऱ्यांनी शेतीबरोबरच पशुपालन, फलोद्यान व्यवसाय,कुक्कुटपालन, दुग्धोत्पादन यासारखे जोड व्यवसाय केले तर शेतकऱ्याला जास्तीचे उत्पन्न प्राप्त होते. शेतीतील आर्थिक नुकसान या व्यवसायातून भरून काढता येते आणि विशेष म्हणजे दुग्धोत्पादन, कुक्कुटपालन, पशुपालन यासारख्या व्यवसायांना विशेष खर्च करावा लागत नाही. शेतातून मिळणारा चारा,गवत यावर पशुंची गुजराण होते.

शेती करण्याबरोबर शेतकरी शेतीशी संबंधित अनेक पूरक व्यवसाय किंवा जोड व्यवसाय करून जास्तीचे उत्पन्न प्राप्त करू शकतात, शेतीशी संबंधित प्रमुख उद्योग पुढीलप्रमाणे सांगता येतात.

कृषी आधारित उद्योग (Agro based Industry)

आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत शेतीला दुय्यम स्थान दिले जाते. कृषी प्रधान देश मागासलेला मानला जातो. त्या देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नात प्राथमिक क्षेत्राचे प्राबल्य असते. तो देश मागासलेला असतो. असे असले तरी अनेक मोठ्या उद्योगांतील उत्पादन हे शेतीवर अवलंबून आहे. शेतीतून मिळणाऱ्या कच्चा मालावर हे उद्योग आधारित आहे.

ज्या उद्योगांमध्ये कृषीमाल हा कच्चा माल म्हणून वापरला जातो. त्या उद्योगांना शेतीवर आधारित उद्योग असे म्हणतात. शेतीवर आधारित उद्योगांची प्रमुख उदाहरणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) **साखर उद्योग-** साखर उत्पादनात भारताचा प्रथम क्रमांक आहे. केंद्र सरकार साखरेची दुहेरी किंमत ठरविते. रेशन दुकानामार्फत ठरावीक किंमतीला साखर विकली जाते व खुल्या बाजारात त्यापेक्षा जास्त किंमतीला साखर विकली जाते. भारतात साखर कारखाने सरकारी, खाजगी व सहकारी क्षेत्रात स्थापन झालेले आहेत. सहकारी तत्वावर कारखाने स्थापन करण्यास महाराष्ट्राने सुरुवात केली. नंतर इतर राज्यात सुद्धा सहकारी तत्वावर साखर कारखाने स्थापन होऊ लागले.

उसापासून साखरेचे उत्पादन केले जात असताना अनेक दुय्यम वस्तुही तयार केल्या जातात. उसाच्या चिपाडापासून कागद व पुठे तयार केले जातात. उसाच्या मळीपासून अल्कोहोल, दारू व इतर रासायनिक पदार्थ तयार केले जातात. तसेच गुरांसाठी खादय व खत तयार केले जाते. याचप्रमाणे उसापासून गूळ व खांडसरी उद्योगही चालतो. गोड पदार्थ बनविणाऱ्या उद्योगातही साखरेची आवश्यकता असते.

२) **कापड उद्योग-** शेतीतून निघणाऱ्या कापसावर आधारित कापड उद्योग हा भारतातील महत्वाचा उद्योग आहे. भारतामधील सुती कापड उद्योग हा अतिशय जुना उद्योग आहे. एकूण कारखाना क्षेत्रातील रोजगारपैकी १८% श्रमिकांना कापड उद्योगाने रोजगार पुरविला आहे. कापडाच्या निर्यातीत जगात जपाननंतर भारताचा क्रमांक लागतो. कापड निर्यातीत भारताचा हिस्सा १६% आहे. यावरून कापड उद्योगद्वारे मोठ्या प्रमाणावर परकीय चलन मिळते.

कापड दोन प्रकारे बनविले जाते.

१)कापसापासून बनविलेले कापड, २) कृत्रिम धाग्यापासून बनविलेले कापड

मधल्या काळात कापसापासून बनविलेल्या कापडाला मागणी कमी होती तर कृत्रिम धाग्यापासून बनविलेल्या कापडाला मागणी जास्त होती. कारण कापसापासून बनविलेल्या कापडापेक्षा कृत्रिम धाग्यापासून बनविलेले कापड आकर्षक होते,परंतु आता कापसापासून बनविलेल्या कापडाचा दर्जा सुधारण्यात आला आहे. मऊ, रंग न जाणारे कापड तयार करण्यात येत आहे. त्यामुळे कापसापासून तयार करण्यात येणाऱ्या कापडाला मागणी वाढत आहे. सुती कापड कोणत्याही ऋतूत परिधान करणे मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने उत्तम असते म्हणून त्याचा वापर वाढला आहे.

सुती कापडाच्या व तयार कापडयाच्या निर्यातीच्या बाबतीत भारत एक प्रमुख देश आहे. या निर्यातीत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. भारतातील कापड उद्योगासमोर अनेक समस्या आहेत. कापसाच्या किंमती सातत्याने वाढत असल्याने कापड उद्योगावरील नियंत्रणे, वाढते

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

उत्पादन, कर, विजेची समस्या यामुळे कापड उद्योग अडचणीत आहे. सरकारकडून कापडविषयक धोरण आखले जाते व कापड उद्योगांसमोरील समस्या सोडविल्या जातात.

- ३) **तेल गिरण्या किंवा खाद्यतेल उद्योग**-खाद्यतेल उद्योग हा भारतातील जुना पुर्वीपर असलेला लघुउद्योग आहे. पूर्वीच्या तेल गिरण्या आणि आजच्या खाद्यतेल उद्योग यात बराच फरक आहे. पूर्वीच्या तेल गिरण्या बैलाच्या साह्याने किंवा मानवी श्रमाच्या साह्याने तेल काढण्याचे कार्य करीत होत्या. त्या विजेवर चालत नव्हत्या. पण वर्तमानकाळात खाद्यतेल उद्योगातील यंत्रसामग्रीत प्रचंड बदल झालेला आहे. संगणकीकरण झालेले आहे.

खाद्यतेल उद्योग हाही शेतीवर आधारित उद्योग आहे. शेतातून निघणारे भुईमूग, तीळ, करडई, सोयाबीन, जवस यापासून तेल तयार केले जाते. म्हणून तेलबियांच्या उत्पादनावर खाद्यतेलाच्या किमती अवलंबून असतात. भारतात खाद्यतेलाची आयात मोठ्या प्रमाणावर करावी लागते. तेलबियांच्या उत्पादनात वाढ व्हावी म्हणून भारतात 'पिवळी क्रांती' करण्यात आली पण या क्रांतीला यश आले नाही. खाद्यतेलाची टंचाई दूर करण्यासाठी तेलबियांच्या उत्पादनात वाढ करणे आवश्यक आहे.

- ४) **धान्य प्रक्रिया उद्योग**-शेतीतून आलेले धान्य जसेच्या तसे वापरता येत नाही. त्यावर प्रक्रिया करून ते आहारयोग्य होण्यासाठी तयार करावे लागते. तांदुळ तयार करणे, कडधान्यापासून डाळी तयार करणे, त्यांना पॉलीश करणे, धान्याचे पीठ तयार करणे असे जे लघुउद्योग आहेत ते शेतीमालावर आधारित आहेत. पूर्वीच्या तुलनेने धान्य प्रक्रिया उद्योगाला महत्वाचे स्थान आहे. वर्तमान युगात डाळी बनविणे. पीठ तयार करणे ही कामे घरी न करता यंत्राद्वारे केली जातात.

- ५) **बेकरी उद्योग**- हा उद्योग संपूर्णतः शेतीवर आधारित आहे. बेकरीत लागणारा आटा, मैदा हा शेतीतून निघणाऱ्या धान्यापासून तयार केला जातो आणि त्यापासून ब्रेड, बिस्किटे, नानकटाई, केक यासारखे खाद्यपदार्थ बनविले जातात. बेकरी उद्योग हा कमीत कमी भांडवलावर चालणारा व्यवसाय आहे. या व्यवसायासाठी यंत्रसामग्रीची गरज नसते. शिक्षण प्रशिक्षणाची गरज नसते. म्हणून लघुउद्योगात हा उद्योग महत्वाचा मानला जातो.

- ६) **मसाला उद्योग**- अगदी प्राचीन काळापासून भारत हा मसाल्याच्या पदार्थाच्या निर्यातीसाठी प्रसिद्ध आहे. मसाल्याच्या पदार्थाचा आहारात वापर केला जातो. पूर्वीपासूनच भारतात मसाले बनविणारे उद्योग आहेत. भारतीय शेतीतून मसाल्याच्या पदार्थाचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणावर होते. मसाल्याचे पदार्थ विशिष्ट प्रमाणात एकत्र करून त्यांची पूड केली जाते. मसाला उद्योग हे फारसे खर्चिक नसतात. एकाच यंत्राद्वारे वेगवेगळे मसाले तयार करता येतात. सध्याच्या काळात मानवाच्या आहारात विविधता आली आहे. घरच्या अन्नाबरोबरच हॉटेलचे खाण्याकडे कल वाढलेला आहे. त्यामुळे वेगवेगळ्या पदार्थासाठी वेगवेगळे मसाले वापरले जातात. यात गृहिणीच्या वेळेची बचत होते व पदार्थाला चांगला स्वाद येतो. म्हणून मसाले उद्योग तेजीत आहे. शासनाकडून या लघुउद्योगांना सवलतीच्या दराने कर्जपुरवठा केला जातो.

कृषीमाल प्रक्रिया उद्योग- (Agro Products Processing Industries)-

भारत हा अन्नधान्य उत्पादनातील जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा देश आहे. कृषी हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. आज अन्नधान्य प्रक्रिया उद्योग हा या उद्योगातील एक मोठा उद्योग म्हणून उदयास येत आहे. विकासाच्या दृष्टीने (पॅश) खाद्यान्न प्रक्रिया उद्योग हा अत्यंत महत्वाचा आहे. कृषी प्रक्रिया उद्योगाची सुरुवात १७९० मध्ये फ्रान्समध्ये अन्न सुरक्षेसाठी कमाल तापमान निर्माण करण्यातून झाली. त्यानंतर १८६० मध्ये लुईस पाश्चर या शास्त्रज्ञाने बिअर आणि वार्डन पाश्चर्राईल करण्याच्या प्रक्रियेचा विकास केला.

भारतात १८६३ मध्ये सर्व प्रथम कृषी प्रक्रिया उद्योगाबाबत विचार करण्यात आला. पुढे १८७० मध्ये दुष्काळी समितीने कृषी प्रक्रिया उद्योगांची आवश्यकता प्रतिपादित केली. १९२८ मध्ये रॉयल कमिशनने सुद्धा ब्रिटिश सरकारला या उद्योगाबाबत विचार करायला भाग पाडले. १९६४ मध्ये डॉ.नॉर्मल बोरलॉग यांच्या नेतृत्वात हरितक्रांतीला सुरुवात झाली. यापासून प्रेरणा घेऊन डॉ. एस.स्वामीनाथन यांच्या नेतृत्वात हरितक्रांतीचा प्रयोग यशस्वी करण्यात आला. एकंदरीत भारतामध्ये १९६५ नंतरच कृषी प्रक्रिया उद्योगाची यशस्वी वाटचाल होऊन या प्रक्रियेला आधुनिक तंत्रज्ञानाचे स्वस्व देऊन उत्पादनामध्ये वाढ घडून आली.

शेतीमाल प्रक्रिया म्हणजे काय ?

शेतमाल प्रक्रिया म्हणजे त्या मालाचे स्वस्व बदलविणे, वस्तूची गुणवत्ता वाढविणे, कच्च्या मालाचे पक्क्या मालात रूपांतर करणे, अंतिम उपयोगाकरिता वस्तू तयार करणे. वस्तू एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी वाहून नेण्यायोग्य रूपांतर करणे, सामान्यपणे वस्तूच्या बाह्य रूपात आमुलाग्र बदल करणे म्हणजे कृषी माल प्रक्रिया होय. या प्रक्रियेतून शेतमालाला कच्च्या मालापेक्षा जास्त पैसा मिळतो.

- १) **मांस प्रक्रिया उद्योग**- देशात मांस व मांसाचे पदार्थ यांच्या उत्पादनात निरंतर वाढ होत आहे. देशात मेंढी, बकरी, डुक्कर, म्हैस इ. जनावरांच्या मांसाचे उत्पादन होते. यासोबतच मांसाच्या निर्यातीत मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली असून यामुळे विदेशी चलनाची आवक वाढली आहे. २००० ते २००१ मध्ये १,४७० कोटी रूपांयांची मांस व मांसाच्या पदार्थापासून आवक झाली होती, ती २००८ ते २००९ ला ५,३७१ कोटी रूपांयांपर्यंत वाढली आहे. निर्यात होणारे सर्व मांस हे स्वयंचलित मशीनद्वारे कापणे व पॅकिंग केले जाते.

- २) **कुक्कुटपालन व अंडी प्रक्रिया उद्योग** - भारतीय शेतीची उत्पादकता इतर देशांच्या तुलनेत कमी आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर रोजगारावर झाला आहे. म्हणून केवळ १००% शेतीवर अवलंबून न राहता शेतीवर आधारित स्वयंरोजगारासाठी कुक्कुटपालन व्यवसाय आर्थिकदृष्ट्या फायदेशीर राहू शकतो. पोषक आहारासाठी लोक आता अंडी खाऊ लागली आहे. त्यामुळे चिकन व

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अंडयांना मागणी वाढू लागली आहे. मोठ्या प्रमाणात कोंबड्यांची पैदास होवू लागली आहे. देशात ब्रायलर, कोंबड्या व अंडयांचे मोठ्या प्रमाणात उत्पादन वाढले आहे. देशात ३० लाख लोक कुक्कुटपालन व्यवसायात कार्यरत आहेत. देशात आधुनिक यांत्रिक कुक्कुटपालन प्रक्रिया केंद्र स्थापन केले आहे. सध्या देशात अंडी पावडर, अॅल्युमिनियम पावडर व जरदी (अंडयातील बलक) पावडर यांचा उत्पादनाचा प्रारंभ झाला असून मोठ्या प्रमाणात निर्यातीत वाढ झाली आहे व रोजगाराच्या संधी सुध्दा प्राप्त झालेल्या दिसून येतात. तसेच लहान प्रमाणावर शेतीस पूरक उद्योग म्हणून या व्यवसायास उत्तेजन मिळू लागले आहे.

३) **मत्स्य प्रक्रिया उद्योग-** भारत हा जगातील सहावा मत्स्य उत्पादक देश आहे. मत्स्य उत्पादन एक भरपूर उत्पन्न व मोठ्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करून देणारा उद्योग आहे. देशात ८,००० कि.मी.चा समुद्रकिनारा ५०,६०० वर्ग कि.मी. महाद्वीप, व जलसीमा क्षेत्र व २.०२ मिलीयन वर्ग कि.मी. इतर क्षेत्रात मत्स्यपालन होते. २००८ ते २००९ मध्ये ७.६ मिलीयन टन मत्स्य उत्पादन झाले होते.

देशात सध्या ४८५ शीतगृहे आहे. या व्यतिरिक्त ५ सुरमी यंत्रणा, १३ पॅकबंद संयंत्र तसेच ७२ मत्स्य उत्पादकांजवळ कुकिंग रूम व ८४% उत्पादकांजवळ I.U.F. यंत्र आहेत. सन १९९०-९१ मध्ये माशांचे उत्पादन ३.८ मिलीयन टन होते ते २०१० - ११ मध्ये वाढ होऊन ८.३ मिलीयन टन झाले. २०१०-११ मध्ये निर्यात मूल्य १२,९०१ कोटी झाले. यावरून उत्पादन, निर्यात व निर्यातीच्या मूल्यात उल्लेखनीय वाढ झाली आहे.

४) **दूध प्रक्रिया उद्योग-** शेती क्षेत्राला अगदी जवळचा पूरक व्यवसाय म्हणून दूध व्यवसाय भारतीय शेतकरी करतात. दूध हे मानवाचे खाद्य म्हणून वापरले जाते. एकूण कृषी उत्पन्नाच्या १७% उत्पन्न दूध व्यवसायातून मिळत आहे. देशात श्वेत क्रांतीमुळे दूध उत्पादनात वृद्धी झाली आहे. देशात दूधावर आधारित एकूण उत्पादनापैकी ४६% दूध मूळ स्वरूपात वापरले जाते आणि उरलेल्या दुधाचा उपयोग तूप, लोणी, दूध पावडर, आईस्क्रीम, चीज आणि विविध प्रकाराचे मिष्टान्न बनविण्यासाठी होतो. या क्षेत्रामधून १८.४ दशलक्ष लोकांना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध झाली आहे. अल्पभूधारक, भूमिहीन शेतमजूर, सीमांत शेतकऱ्यांना व तरुण युवकांना रोजगाराचे साधन व आर्थिक लाभ मिळवून देणारा महत्वपूर्ण उद्योग आहे.

५) **अन्नप्रक्रिया उद्योग-** या उद्योगात घरगुती उद्योगापासून मोठ्या उद्योगांचा समावेश होतो. लोणचे, पापड, चटणी, जाम, जेली, ज्यूस, सूप बनविणारे उद्योग तसेच हॉटेल व्यवसायात जे अन्न तयार केले जाते. ते शेतीमधून मिळणारे धान्य, भाजीपाला, फळफळावळ यांच्यापासून बनविले जाते. म्हणून अन्नप्रक्रिया उद्योग हाही शेतीवर आधारित उद्योग आहे.

६) **पेय बनविणारे उद्योग-** यामध्ये अल्कोहोल तयार करणारे, चहा व कॉफी तयार करणारे, सीलबंद पाणी आणि इतर पेय बनविणाऱ्या उद्योगांचा समावेश होत असून त्या उद्योगापासून सुध्दा मोठ्या प्रमाणात निर्यात व रोजगाराच्या संधी प्राप्त होतात.

७) **फळ व भाजीपाला प्रक्रिया उद्योग-** देशाच्या लोकसंख्येत वाढ होत असल्यामुळे त्यांच्या गरजा भागविणे आवश्यक असते. फळांमध्ये अनेक फळांचा समावेश होतो. संत्री, मोसंबी यांसारख्या पदार्थांचा रस तयार करणे, भुकटी तयार करणे, त्यांच्या सालीपासून तेल, फळांच्या बियांपासून तेल तयार करणे, कॅंडी तयार करणे, प्राण्यांचे खाद्य तयार करणे इ. उद्योग केले जातात. चिकू, सीतफळ यासारख्या फळांपासून टॉफीबार जेल, हलवा, च्युइंगम इ. पदार्थ तयार केले जातात. कोकम तसेच लिंबू सारख्या पदार्थांपासून शरबत, रस, निरनिराळी औषधे तयार करता येतात. त्याचप्रमाणे भाजीपाल्यावर प्रक्रिया करून ते जास्तीत जास्त टिकवून ठेवता आले तर उत्पादकांना आपल्या मालाचा योग्य तो भाव प्राप्त होऊ शकतो.

८) **खाण्यासाठी तयार अन्न -** लोकांच्या गरजा दिवसेंदिवस वाढत आहेत. आजच्या धावपळीच्या युगात वेळेची सवड मिळत नसल्यामुळे लोकांना सोयीचे होईल असे उद्योग जर निर्माण झाले तर त्यापासून मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात. उदा- भाज्या निवडून ठेवणे, पीठ मळून पोळ्या तयार करणे, नाश्ता तयार करणे इ.

मूल्यमापन-

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात कृषी प्रक्रिया उद्योगांबाबत सन १८६३ मध्ये सर्वप्रथम विचार करण्यात आला. अशा प्रकारचा उल्लेख गव्हर्नर ऑफ मद्रासच्या डाक्युमेंटरी मध्ये आढळून येतो. पुढे १८७० मध्ये दुष्काळी समिती आयोगाने उपाययोजना सुचविताना कृषी प्रक्रिया उद्योगांची गरज प्रतिपादित केली. पुढे १९२८ मधील रॉयल कमिशनने सुध्दा ब्रिटिश सरकारला कृषी प्रक्रिया उद्योगांबाबत विचार करायला भाग पाडले. १९३० च्या दरम्यान म. गांधींनी पूर्ण स्वराज संकल्पना घेवून चरखा क्रांतीद्वारे ग्रामोद्योगांच्या स्थापनेने खऱ्या अर्थाने कृषी आधारित प्रक्रिया उद्योगांना दिशा दिली.

१९४७ ला भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर १९४८ पासून भारतात आर्थिक नियोजनाला सुरुवात झाली. परंतु पहिल्या तीन पंचवर्षिक योजना यशस्वितेचे मापदंड ओलांडू शकल्या नाहीत. कृषी क्षेत्राकडे दुर्लक्ष झाले. १९६४ ला डॉ. नार्मन बोरलॅंग यांच्या नेतृत्वात जागतिक हरित क्रांतीला सुरुवात झाली. यापासून प्रेरणा घेवून १९६५ मध्ये डॉ. एस. स्वामिनाथन यांच्या नेतृत्वात भारतात हरित क्रांतीचा यशस्वी प्रयोग करण्यात आला. १९८० च्या दरम्यान जल व्यवस्थापनाच्या यशस्वी कार्यक्रमांनंतर भारतात भात प्रक्रिया उद्योग, अन्न प्रक्रिया उद्योग, तेलबिया प्रक्रिया उद्योग निर्माण होवून नव्या रोजगारांच्या संधी निर्माण झाल्या. देशातील काही भागात फलोत्पादन व भाजीपाला उत्पादित होत होता. आज त्या ठिकाणी फळ प्रक्रिया उद्योग निर्माण झालेले दिसतात.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

एकंदीत भारतात १९६५ नंतरच कृषी प्रक्रिया उद्योगांची यशस्वी वाटचाल होवून या पारंपरिक उत्पादन क्षेत्राला आधुनिक तंत्रज्ञानाचे स्वरूप देवून उत्पादनात वाढ घडून आली. परंतु याबरोबरच देशाचे दरडोई उत्पन्नसुद्धा वाढण्यास मदत झाली . या निमित्ताने कुटीर तसेच ग्रामोद्योगांचे स्वस्व बदलून आता लघु उद्योग व मध्यम स्वस्वाचे उद्योग वाढीस लागलेत. बरेच प्रक्रिया उद्योग,यात सूत गिरणी,तेल गिरणी, भात गिरणी, संत्रा प्रक्रिया, कापड गिरणी, डाळ प्रक्रिया अशी प्रक्रिया उद्योग क्षेत्रे आज सहकारी तत्वांवर सुरू झालेले. परिणामतः देशात नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्यात.

संदर्भ-

- १) डॉ. एस.बी. कटमुसरे- कृषी अर्थशास्त्र,प्रकाशन-पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स, नागपुर
- २) डॉ. वसुधा पुरोहित- प्रकाशन- विद्या बुक्स पब्लिशर्स,औरंगपुरा,औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती-२०१६
- ३) डॉ. नीता वाणी-प्रकाशन- प्रशांत पब्लिकेशन्स,जळगांव, द्वितीय आवृत्ती-२०१५

खानदेशातील आधुनिक जलसिंचन योजनेचे वित्तीय व्यवस्थापन - एक सुक्ष्म अध्ययन.

दिपक दामू गावित

संशोधक विद्यार्थी, जी.टी.पाटील महाविद्यालय नंदुरबार

मार्गदर्शक- प्रा.डॉ.डी.आर.जगताप.

सारांश:-

प्रस्तुत संशोधनामध्ये खानदेशातील फक्त शेततळी लाभार्थी शेतकऱ्यांचे अध्ययन करण्यात आलेले आहे, शेततळी योजना ही १०० टक्के अनुदानावर दिली जात असल्याने ह्या योजनेचा शेतकऱ्यांना कितपत फायदा झाला व शेततळी योजनेला योग्य प्रतिसाद मिळाला आहे व शेततळी योजना घेण्यापूर्वी व शेततळी योजना घेतल्या नंतर शेतजमिनीच्या सिंचन क्षेत्रात व उत्पादनात वाढ होत आहे. भारतात नैसर्गिक साधन संपत्ती नष्ट होत असल्यामुळे पर्जन्याचे प्रमाण कमी-कमी होत आहे अशा परिस्थितीत भारतासारख्या कृषी प्रधान देशात शेतकरी राजा हा संकटात सापडला होता परंतु त्यावर मात करण्यासाठी 'शेततळी' ही नवीन संकल्पना अस्तित्वात आली व ही योजना शेतकऱ्यांसाठी वरदान ठरल्याचे दिसून येते. त्यामुळे शासनाने आता नुकतेच 'मागेल त्याला शेततळी योजना' ह्या योजनेला सुरुवात केली आहे व त्याच्या माध्यमाने सिंचन क्षेत्रात वाढ होत आहे.

बीजशब्द :- शेततळी, क्षेत्र, उत्पादन, अनुदान

प्रस्तावना :-

प्रस्तुत विषय हा कृषी क्षेत्राशी संबंधित असून भारतातील जवळपास ७१ टक्के लोक शेतकरी व्यवसायावर अवलंबून आहेत, भारतीय अर्थव्यवस्था हि कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते व काही उद्योगधंदे हे देखिल कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत, भारतातील कृषीक्षेत्र हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा समजला जातो कारण भारतातील लोकांचे जीवन हे कृषीक्षेत्रावर अवलंबून आहे त्यात शेतकरी, शेतमजूर, व्यापारी यांना कृषी क्षेत्राच्या माध्यमाने उत्पन्न व रोजगार प्राप्त होतो परंतु आजच्या सिमेंट कांक्रीटच्या युगात वृक्षतोड मोठ्या प्रमाणावर झाली आणि त्यामुळे पर्जन्यमान घटले व कृषी क्षेत्राच्या उत्पादनात घट होऊन भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीक्षेत्राचा वाटा कमी-कमी होताना आपणास दिसून येतो. जशी संपूर्ण भारतात परिस्थिती आहे तशीच परिस्थिती आपणास खानदेशाची दिसून येते खानदेशात प्रामुख्याने कापूस, ऊस, केळी, मिरची अशी व्यापारी पीके व गहू, ज्वारी, बाजरी, तूर, भुईमुग अशी नगदी पीके घेतली जातात व त्यासाठी विहिर, बोरवेल, धरणे, तलाव व कालव्याचे पाणी इ. मार्फत सिंचनाची व्यवस्था दिसून येते परंतु मागील अनेक वर्षांच्या कमी झालेल्या पावसाच्या प्रमाणामुळे शेतकरी वर्ग संकटात सापडलेला आहे व ह्या शेतकऱ्यांना संकटातून बाहेर काढण्यासाठी शासनाने 'शेततळी' ची संकल्पना अस्तित्वात आणली व ही संकल्पना शेतकरी क्षेत्रासाठी वरदान ठरली आणि भारतात १९७७ पासून 'शेततळी योजना' प्रत्येकपणे १०० टक्के अनुदानावर आधारित केंद्र शासनामार्फत सामुहिक शेततळी योजना हि 'राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत' राबविली जाऊ लागली व राज्य शासनामार्फत १०० टक्के अनुदानावर आधारित वैयक्तिक शेततळी योजना ही 'रोजगार हमी योजनेतर्गत' राबविली जाऊ लागली व शेतकरीही ह्या योजनेचा लाभ मोठ्या प्रमाणावर घेतांना दिसून येतात.

'शेततळे म्हणजे शेतजमिनीच्या वरिल बाजूस पावसाचे वाहून जाणारे पाणी अडवून आपत्कालिन स्थितीच्या वेळेस पिकास उपलब्ध होण्याच्या दृष्टिने खोदलेल्या तळ्यास किंवा खुड्यास शेततळी असे म्हणतात.'

ह्या योजनेचा मुख्य उद्देश हा शेतकऱ्यांना पाण्याचा एक स्रोत निर्माण करून देणे व वाहून जाणारे पाणी साठविणे, शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावणे हे आहे, ह्या योजनेमुळे शेतकऱ्यांनी दुष्काळावर मात करून उत्पन्नात वाढ करून दाखवली आहे. ह्या योजनेवर शासन दरवर्षी मोठ्या प्रमाणावर पैसा खर्च करते त्यामुळे ह्या योजनेचे वित्तीय व्यवस्थापनाचे अध्ययन करणे वाणिज्य व व्यवस्थापन शाखेच्यादृष्टिने अतिशय महत्त्वाचे आहे.

व्याख्या :-

१) **हॉवर्ड ॲण्ड उपटन** : यांच्या शब्दात 'वित्त कार्य करण्याच्या संदर्भात नियोजन व कार्य करण्याच्या प्रक्रियेला वित्तीय व्यवस्थापन म्हणतात.'^(४)

"Financial Management is the application of the planning and control functions to the finance function."

२) **प्रा.जे.एल.मॅसी** : 'वित्तीय व्यवस्थापन ही व्यवसायाची अशी संचालनात्मक प्रक्रिया आहे. जी व्यवसाय संचालनाशी संबंधित विभिन्न कार्ये व्यवस्थितपणे पार पाडता यावीत ह्याकरिता आवश्यक असलेला निधी प्राप्त करणे आणि त्या निधीचा प्रभावीपणे उपयोग करून घेणे ह्याकरिता जबाबदार असते.'^(४)

"Financial Management is that area of business management devoted a judicious use of capital and a careful selection of sources of capital in order to enable a spending unit to move in the direction of reaching it's goals."

वरिल व्याख्येचा विचार करून शेततळी योजना कशी प्रभावीपणे राबविली जाते, तिचे नियोजन कसे केले जाते, ह्या योजनेतील अनेक घटकांशी समन्वय साधून नियंत्रण कसे केले जाते हे पाहणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. खानदेशात ३१ मार्च २०१५ अखेर वैयक्तिक व सामुहिक शेततळी लाभार्थ्यांची संख्या ७५९५ इतकी आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राला खूप महत्त्व आहे. भारत हा विकसनशील देश असून, महाराष्ट्र राज्य कृषी क्षेत्राच्या बाबतीत अग्रेसर आहे, भारताच्या सर्वांगीण विकासात महाराष्ट्राचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील खानदेश परिसर प्रगत असून महाराष्ट्राच्या विकासात खानदेश कृषी क्षेत्राच्या विकासात आघाडीवर व कार्यशील असल्याचे आपणास सर्वांना माहित आहे.

अशा परिस्थितीत भारताच्या विकासात कृषी क्षेत्राचे महत्त्व व योगदान विचारात घेता नियोजन आयोगाने ११ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी नऊ टक्के इतका आर्थिक विकास दर गाठण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. देशातील ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असून १० व्या पंचवार्षिक योजना काळात कृषी क्षेत्राची उत्पादकता अनेक राज्यात कमी झाल्याने सदर पंचवार्षिक योजना काळात कृषी क्षेत्राचा विकास दर ४ टक्क्यांपेक्षा कमी राहिला होता, त्यामुळे ११ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी निश्चित करण्यात आलेला ९ टक्के इतका उच्च आर्थिक विकास दर गाठण्यासाठी कृषी क्षेत्रातील गुंतवणूक वाढवून सदर पंचवार्षिक योजना काळात या क्षेत्राचा विकास दर चार टक्के गाठण्याचे उद्दिष्ट राष्ट्रीय विकास परिषदेने निश्चित केले होते. त्यानुसार प्रत्येक राज्याचा विकास आराखडा तयार करताना कृषि संलग्न विकास क्षेत्रे जसे की, पशुसंवर्धन, मत्स्यव्यवसाय, दुग्धव्यवसाय, लघु पाटबंधारे, ग्रामविकास, जलसंधारण, इत्यादींचा एकत्रितपणे विचार करून विकास साधण्यासाठीच्या उपाययोजनांचा त्यात समावेश करण्यात आला. याचाच एक भाग म्हणून 'राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत शेततळी निर्माण करणे' ही योजना (१०० टक्के केंद्र पुरस्कृत) सन २००७-२००८ पासून ग्रामविकास व जलसंधारण विभाग या मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागामार्फत राज्यातील कापूस उत्पादक व डी. पी. ए. पी. क्षेत्र असलेल्या २५ जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे. वरिल योजनेचे अंमलबजावणी योग्य प्रकारे सुरु आहे का? त्यात काही त्रुटी आहेत का? योजनेतर्गत देण्यात आलेल्या शेततळ्याची निगा, देखभाल, दुरुस्ती, इ.लाभांही शेतकरी करतो किंवा नाही? याचा शोध घेणे, पाण्याच्या उपलब्धतेत वाढ होऊन संरक्षित सिंचन सुविधेमुळे कृषि उत्पादन व उत्पादकतेत वाढ झाली काय? तसेच योजनेचा उद्देश कितपत साध्य झाला? योजनेचा लाभ घेतल्यानंतर लाभधारकांच्या कुटुंबाचे जीवनमान व राहणीमान यात सुधारणा झाली काय? ह्या दृष्टिने खानदेशातील शेतकऱ्यांच्या वित्तिय समस्या, कार्यात्मक समस्या, मनुष्यबळविषयक समस्या व जलसिंचनाच्या समस्या इत्यादींचे शोध घेण्यासाठी संशोधन विषयाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे दिसून येतील.

- १) शेततळी योजनेचे शेतकऱ्यांच्या जीवनावरिल आर्थिक परिणामांचा अभ्यास करणे.
- २) शेततळ्याचे अर्थशास्त्र अभ्यासणे.
- ३) शेततळी योजनेसंबंधी जागृती निर्माण करणे.
- ४) शेततळी संबंधित समस्या अभ्यासणे.
- ५) शेततळी समस्यांवर उपाय सुचविणे.

संशोधनाची गृहितकृते (Hypothesis of Research):

- १) शेततळी वापरणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात वाढ झालेली आहे.
- २) शेततळ्यांचा वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यांनी दुष्काळावर मात केलेली आहे.
- ३) अनेक शेतकऱ्यांनी शेततळी योजनेचा गैरवापर केलेला आहे.
- ४) शेततळी योजनेला पाहिजे तेवढा प्रतिसाद मिळत नाही.

संशोधन पद्धती :-

वाणिज्य आणि व्यवस्थापन शाखेत संशोधन करतांना कल्पना शक्तीचा उपयोग केला जात नाही. तर त्यात पूर्णपणे वैज्ञानिक पद्धतीचा अवलंब केला जातो. वैज्ञानिक पद्धतीचे उद्दिष्ट हे कोणत्याही घटनेच्या बाबतीत सत्य शोधून काढणे हे असते असे सत्य शोधून काढण्यासाठी त्या घटनेशी संबंधित असलेल्या वास्तविक तथ्यांचे संकलन करणे आवश्यक असते. तथ्य संकलन करणे ही वैज्ञानिक पद्धतीची पहिली महत्त्वाची अट आहे. ह्या संकलित तथ्यांचे उचित व व्यवस्थीत वर्गीकरण केले जाते. त्यानंतर अध्ययन विषयाशी संबंधित अशा संकल्पना तयार केल्या जातात व संकल्पनांच्या उपयोगामुळे संपूर्ण प्रक्रिया ही मोजक्या शब्दात स्पष्ट केली जाते. सिध्दांत म्हणजे तथ्य आणि संकल्पना ह्यांच्या आधारे काढलेल्या निष्कर्षाचे संक्षिप्त रूप होय. म्हणूनच तथ्य, संकल्पना आणि सिध्दांत हे संशोधनाचे मुख्य आधार माणले जाते. ^(५)

प्रस्तुत संशोधनात तथ्य, माहिती व आकडेवारी गोळा करण्यासाठी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष पद्धतींचा वापर केला आहे. सामाजिक शास्त्रात विचार, भावना व अनुभव यांना सुध्दा तथ्य असे म्हणतात. तसेच सामाजिक संशोधनात प्रत्यक्ष गोळा केलेल्या माहितीला किंवा तथ्याला खुप महत्त्व असते व जी माहिती प्रत्यक्ष पद्धतीद्वारे गोळा केलेली असते त्या माहितीला प्राथमिक स्रोत किंवा प्राथमिक माहिती असे म्हणतात. अशी प्राथमिक माहिती ही प्रत्यक्ष भेटून, मुलाखत घेऊन, अनूसूची भरून व प्रत्यक्ष चर्चा करून प्रश्नावली भरून घेतली, तसेच नमुना निवड करताना सहेतुक नमुना निवड पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. ^(२)

खानदेशातील शेतकरी लाभार्थ्याकडून जिल्हानिहाय पुढीलप्रमाणे प्रश्नावली भरून घेण्यात आली.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अ. क्र.	जिल्हा	भरून घेतलेली प्रश्नावली.
१	जळगांव	५०
२	धुळे	५०
३	नंदुरबार	५०
	एकूण	१५०

खानदेशातील प्रत्येक जिल्ह्यातून सप्रमाणात म्हणजेच ५० इतकी प्रश्नावली भरून घेण्यात आली, तिन्ही जिल्हे मिळून १५० इतकी प्रश्नावली भरून घेतली व माहितीचे विश्लेषण व निर्वचन करण्यात आले. तसेच जी तथ्ये किंवा माहिती संशोधकाची स्वतःची नसून अन्य व्यक्ती किंवा संस्था यांच्याद्वारे संकलित केली जाते त्या माहितीला दुय्यम तथ्ये असे म्हणतात व अशी माहिती ही प्रकाशित व अप्रकाशित असु शकते अशी माहिती संकलित करण्यासाठी ज्या पद्धतीचा किंवा तंत्राचा उपयोग केला जातो त्यालाच दुय्यम स्रोत असे म्हणतात. संशोधकाने संशोधन विषयाशी संबंधित असणारी सर्व महत्त्वपूर्ण माहिती व सांख्यिकीय आकडेवारी ही दुय्यम स्रोतांद्वारे प्राप्त केली आहे. जळगाव, धुळे व नंदुरबार येथील जिल्हा कृषी अधिक्षक कार्यालय, जिल्हा परिषद, जिल्हाधिकारी कार्यालय (सांख्यिकीय कार्यालय), पंचायत समिती, कृषी महाविद्यालय इ. कार्यालयातील विविध अहवाल, पत्रके, ग्रंथ, विविध नोदी, मासिके, साप्ताहिक, नियतकालीके, तज्ञांचे संदर्भ ग्रंथ, शोध पत्रिका, व विविध ग्रंथालयांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. तसेच काही वर्ष निरंक असण्याची अनेक कारणे आहेत त्यात शेततळी योजनेसाठी अर्ज प्राप्त न होणे, शासनाकडून निधी वितरित न होणे इ. कारणामुळे काही वर्ष निरंक आहेत तर काही वर्षात अत्यल्प अर्ज येण्याची कारणे असे की ज्या वर्षी पर्जन्य चांगल्या प्रमाणात झाले आहे त्या वर्षी कमी अर्ज आले आहेत. परंतु शेततळ्याचे महत्त्व लक्षात घेता शेततळी घेणाऱ्या लाभार्थ्यांच्या संख्येत वाढ होत असल्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने 'मागेल त्याला शेततळी' ह्या योजनेची सुरुवात केली आहे व त्याचा लाभ मोठ्या प्रमाणावर शेतकरी घेतांना दिसून येत आहेत.

खानदेशातील शेततळ्यांची संख्या.

अक्र	वर्ष	जिल्हा			एकूण
		जळगांव	धुळे	नंदुरबार	
१	२००५-२००६	५९	६३	निरंक	१२२
२	२००६-२००७	२९६	१४७	१३	४५६
३	२००७-२००८	३०६	१६२	५	४७३
४	२००८-२००९	निरंक	६५३	९७१	१६२४
५	२००९-२०१०	६५७	६७०	५९०	१९१७
६	२०१०-२०११	६९८	७७४	११२	१५८४
७	२०११-२०१२	निरंक	१५	निरंक	१५
८	२०१२-२०१३	निरंक	२९	७	३६
९	२०१३-२०१४	८८	८३	७	१७८
१०	२०१४-२०१५	निरंक	११८३	७	११९०
	एकूण	२१०४	३७७९	१७१२	७५९५

(संदर्भ:- जिल्हा कृषी अधिक्षक कार्यालय)

वरिल माहितीच्या आधारे असे दिसून येते कि खानदेशातील शेतकऱ्यांना शेततळी योजनेचा लाभ झालेला असल्यामुळे शेततळी योजना घेणाऱ्या शेतकरी लाभार्थ्यांच्या संख्येत सातत्याने वाढ होतांना दिसून येते. सन २००५-२००६ मध्ये खानदेशात एकूण १२२ शेततळे होते तर सन २०१०-२०११ मध्ये १५८४ शेततळे झाली, सन २०१४-२०१५ ला ११९० इतके शेततळे देण्यात आली.

शेततळी योजनेमुळे सिंचन क्षेत्रात झालेली वाढ (एकरमध्ये)

अक्र	वर्ष	एकूण शेतजमीन (एकरमध्ये)	शेततळे घेण्यापूर्वीचे सिंचनाखालील क्षेत्र (एकरमध्ये)	शेततळे घेतल्यानंतर सिंचनाखालील क्षेत्रात झालेली वाढ (बागायत एकरमध्ये)
१	२००५-२००६	१०५०	७३५	३१५
२	२००६-२००७	१०५०	७०८	३४२
३	२००७-२००८	१०५०	६९८	३५०
४	२००८-२००९	१०५०	६७५	३७५
५	२००९-२०१०	१०५०	६४०	४१०
६	२०१०-२०११	१०५०	६२२	४२८
७	२०११-२०१२	१०५०	६०२	४४८

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

८	२०१२-२०१३	१०५०	६००	४५०
९	२०१३-२०१४	१०५०	५८७	४६३
१०	२०१४-२०१५	१०५०	५५४	४९६
	एकूण	१०,५००	६,४२१	४,०७९

वरिल तक्त्याचे निरीक्षणावरून असे दिसून येते की दरवर्षी शेततळी योजना घेणाऱ्या लाभार्थ्यांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून येते तसेच त्याच बरोबर शेततळे घेण्यापूर्वीच्या सिंचन क्षेत्राच्या तुलनेने शेततळे घेतल्यानंतर प्रत्येक्षपणे बागायत क्षेत्रात झालेली वाढ आपणास दिसून येते.

निष्कर्ष:-

खानदेशातील शेततळी लाभार्थ्यांचा शेततळी योजनेकडे कल वाढ जात असून सन २००५-२००६ मध्ये एकूण फक्त १२२ लाभार्थी होते तर, सन २००८-२००९ मध्ये १६२४ इतके लाभार्थी संख्येत वाढ झाली व शेततळी योजनेमुळे पाण्याच्या समस्येवर योग्य उपाय म्हणून शेततळी योजना असल्याचे लक्षात आल्याने दरवर्षी लाभार्थ्यांच्या संख्येत वाढ झालेली आहे. परंतु सन २०१२-२०१३ मध्ये फक्त ३६ इतकेच लाभार्थी असून ह्या वर्षी वाढ मंदगतीने झाली आहे परंतु सन २०१४-२०१५ मध्ये पुन्हा लाभार्थी संख्येत वाढ झाली असून ११९० शेतकऱ्यांनी ह्या योजनेचा लाभ घेतला आहे. शेततळी योजनेमुळे बागायती क्षेत्रात वाढ झाली असून एकूण उत्पादनात देखील वाढ होत आहे.

उपाययोजना :-

खानदेशात वेगवेगळ्या प्रकारची जमीन असून त्यात विविध पिके घेतली जातात, अनेक शेतकरी हे कडधान्य व व्यापारी पिके घेतात परंतु पुरेसा पाण्याचा साठा व स्रोत नसल्यामुळे पाहिले त्या प्रमाणात उत्पादन मिळत नाही तसेच पिकांना आजही पारंपारिक पद्धतीनेच पाणी देतात त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पाण्याची नासाडी होते. शेतकऱ्यांनी जलसिंचनाच्या वेगवेगळ्या योजनेच्या माध्यमाने नियोजनबद्ध व आधुनिक पद्धतीने (तुषार सिंचन, ठिबक सिंचन इ.) पिकांना पाणी दिल्यास पाण्याची बचत होईल व एकूण उत्पादनात वाढ होईल तसेच सुधारित बि-बियाण्यांचा वापर करावा व कडधान्ये आणि व्यापारी पिकांऐवजी भाजीपाला व फळबागांची शेती करावी. शासनाने जलसिंचनासाठी वेगवेगळ्या योजना शेतकऱ्यांपर्यंत पोहचविल्यास शेतजमिनीच्या सिंचन क्षेत्र वाढविता येईल.

संदर्भ ग्रंथ (Reference Books):-

- १) डॉ. एम. व्ही. पाटील कंपनी सरकारकालीन खानदेश - शिवम् प्रकाशन नंदुरबार.
- २) डॉ. गंगाधर वि. कायंदे-पाटील (२०००) व्यावसायिक व्यवस्थापन - चैतन्य पब्लिकेशन नाशिक.
- ३) प्रा. सौ. मंदाकिनी देव-नाईक (जुलै-२००५) व्यवसाय पर्यावरण - श्रीविदया प्रकाशन.
- ४) प्रा. भोसले पी. टी. व प्रा.डोके के. बी. (ऑगस्ट २०११) वित्तीय व्यवस्थापन-चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.
- ५) प्रा. डॉ. सौ. पुष्पा सुभाष तायडे (२००५) व्यावसायिक अर्थशास्त्र - श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर.
- ६) डॉ. गंगाधर वि. कायंदे-पाटील, डॉ. हंसराज थोरात, डॉ.गोरख सांगळे (जुलै-२००५) बँक व्यवसायाची मुलत्वे - चैतन्य पब्लिकेशन नाशिक.
- ७) डॉ. सुरेश करंदीकर व मीना मंगरुळकर (फेब्रुवारी २००२) उद्योगमुख भारतीय समाजातील शिक्षण - फडके प्रकाशन कोल्हापूर.
- ८) डॉ. प्रदीप आगलावे (२०००) संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे - विद्या प्रकाशन नागपूर.
- ९) प्रा. रा.ना. घाटोळे (१९९७) समाजशास्त्रीय संशोधन तत्त्वे आणि पद्धती. श्री. मंगेश प्रकाशन नागपूर, चतुर्थ आवृत्ती १९९०.
- १०) प्रा. ए. बी. सवदी (२०१५) महाराष्ट्राचा भूगोल - निराली प्रकाशन पुणे.
- ११) Dr. Pande G. C. Research Methodology in Social Sciences -Amol Publications Pvt. Ltd., New Delhi, (c)
- १२) डॉ. बोधनकर व डॉ. अलोणी
- १३) जळगाव जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन - आर्थिक वर्षे २००५-०६ ते २०१४-१५.

शासकीय योजना आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. श्रीराम नरवडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :-

मानवी विकासाची लक्षे महिला विकास आणि सक्षमीकरणाशी जवळून गुंफलेली आहेत. ही बाब स्पष्टपणे समोर आली आहे. समाजात अनेक प्रकारचे स्तर आढळून येतात. ज्या प्रमाणात अभौतिक संस्कृतीमध्ये बदल होत नाही. कारण आपण जीवनाकडे शास्त्रीय दृष्टीकोनातून पाहत नाही. कारण यासाठी अंधश्रद्धा व अज्ञान जबाबदार आहे. भारतीय संस्कृती ही पुरुषप्रधान असल्याने भारतात स्त्रीविषयक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. बदलत्या काळानुसार सामाजिक समस्या बदलत जात आहेत. प्राचीन युगात किंवा मध्ययुगीन काळात आढळणा-या महिलांच्या समस्या सध्याच्या समाजामध्ये आढळत नाहीत. स्त्रियांच्या समस्या पूर्वी होत्या त्या आता आढळत नाहीत. भारतामध्ये पूर्वीच्या काळी स्त्रीने शिक्षण घेणे किंवा नोकरी करणे हे अज्ञानापोटी गैर मानले जात. परंतु बदलत्या काळानुसार स्त्रीने शिक्षण घेणे आणि नोकरी करणे या गोष्टी ब-याच प्रमाणात आवश्यक झाल्या आहेत. समाज विकासाचे केंद्रीभूत घटक हा स्त्री मानला जातो. महिलांच्या विरोधात वाढत्या प्रमाणात होणारे गुन्हे ही आधुनिक स्त्री समोर महत्त्वाची समस्या आहे.

महिला एक मौल्यवान मानव संसाधन असून देशाच्या शाश्वत विकासासाठी त्यांचा सामाजिक, आर्थिक विकास अनिवार्य आहे. महिलांचा एकूण लोकसंख्येत ४८.४६% (२०११) एवढे प्रमाण आहे. स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व भारताच्या घटनेत प्रास्ताविक, मुलभूत हक्क, मुलभूत कर्तव्ये आणि मार्गदर्शक तत्त्वामध्ये देण्यात आले आहे. भारत सरकार महिलांच्या सर्वांगीण कल्याण विकास आणि सक्षमीकरणासाठी प्रयत्नशील आहे.

महिला सक्षमीकरण व्याख्या :

- १) कायदे व कल्याण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांचा हक्क प्रदान करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करणे विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, आणि त्यायोगे स्त्री-पुरुष असमानता कमी करणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात.
- २) भारतीय समाजामध्ये पुरुषांप्रमाणे स्त्रीलाही सभ्यतेची वर्तणूक करणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात.

१) स्त्री-पुरुष विषमता (Gender Inequality) :-

भारतीय स्त्रियांचा निम्न दर्जा जन्मापासून मृत्युपर्यंत असल्याचे आढळून येते. त्याची विविध स्वरूपे आढळतात. जन्मपूर्व गर्भलिंग परीक्षण, स्त्रीभ्रूण हत्या, मुलीचा जन्म नकोसा, मुलास प्राधान्य, कुटूंबात आहार, आरोग्य व शिक्षण याबाबत मुलगा मुलगी भेद, संपत्तीवरील अधिकार नाकारणे, विवाह व घटस्फोटाबाबत बंधने, विधवांची सामाजिक स्थिती, कुटूंबाबाहेर काम करण्यावर बंधने, राजकीय क्षेत्रात निम्न दर्जा.

समाजातील सर्व स्तरांवर त्यांना दुय्यम दर्जा देवून मोठी स्त्री-पुरुष असमानता निर्माण करण्यात आली. अर्थात आज महिलांना घटनात्मक व कायद्याच्या दृष्टीने समान हक्क दिलेले असले तरी सामाजिक कारणांमुळे या हक्कांपासून महिला आजही वंचितच आहेत.

२) महिलांवरील हिंसाचार (Violence against women) :

पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रियांना शारीरिक अबला समजले गेल्याने त्यांच्या विरुद्ध हिंसाचाराची प्रवृत्ती निर्माण होते. त्यांना कौटुंबिक व कुटूंबाबाहेर विविध प्रकारच्या हिंसाचाराला सामोरे जावे लागते. कडक कायदे व स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण हे महिलांविरुद्ध हिंसाचार कमी करण्याचे प्रमुख मार्ग आहेत.

३) स्त्रीभ्रूण हत्या (Girlchild infanticide and foeticide)

मुलगी नको या सामाजिक रुढीची / परंपरेची परिणीती स्त्रीभ्रूणहत्येमध्ये होते. पुरुषप्रधान संस्कृती, कुटूंबप्रमुखाचा दर्जा मुलालाच, अंत्यसंस्काराचा हक्क मुलाला, मुलीच्या विवाहाचा प्रश्न, हुंडा प्रथा, मुलगी परक्याचे धन, शिक्षणाचा वाढता खर्च, दारिद्र्य व अज्ञान, यासारख्या सामाजिक व आर्थिक परिस्थितीमुळे स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाण अधिक आहे. गर्भलिंग निदानविरुद्ध सरकारने १९९४ मध्ये कायदा (गर्भधारणापूर्व व जन्मपूर्व निदान तंत्रे कायदा १९९४) केला.

महिला सक्षमीकरण (Female empowerment) :-

कायदे व कल्याण कार्यक्रमांच्या माध्यमातून सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय अशा सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना हक्क प्रदान करून त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि त्यायोगे स्त्री-पुरुष असमानता कमी करणे या प्रक्रियेला महिला सक्षमीकरण असे म्हणतात.

महिला सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न :-

१) महिला व शिक्षण (Women and Education)

सर्व शिक्षा अभियानामुळे बालिकांच्या शिक्षणावर सकारात्मक परिणाम झाला असून लिंग (Gender) समांतर निर्देशांक प्राथमिक स्तरावर ०.९४ इतका तर उच्च प्राथमिक स्तरासाठी ०.९२ इतका झाला आहे.

मात्र भारत मानव विकास अहवाल २०११ नुसार पटनोदणी दर जारी वाढला असला तरी निव्वळ हजेरी दर अजूनही बराच कमी आहे. महिलांच्या साक्षरता दरातील ५३.६७ टक्क्यांहून (२००१) ६५.४६ टक्के (२०११) अशी वाढलेली आहे.

२) महिला व आरोग्य (Women and Health) :

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानामुळे स्त्रियांच्या आरोग्यविषयक निर्देशांकामध्ये सुधारणा झाली आहे. भारत मानव विकास अहवालानुसार माता मृत्यु प्रमाण २००३ मधील एक लाख जीवंत जन्मामागे २०१ हून २००९ मध्ये २१० पर्यंत कमी झाले. संस्थात्मक प्रसूतीचे प्रमाण २००६ मधील ३९ टक्क्यांच्या तुलनेत २००९ मध्ये ७८% वाढले.

३) महिला सक्षमीकरण आणि शासकीय योजना :

राष्ट्रीय महिला आयोग (National Commission for women)

स्थापना :

महिलांच्या हितरक्षणासाठी संमत करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम १९९० नुसार राष्ट्रीय स्तरावर एक संवैधानिक संस्था म्हणून ३१ जानेवारी १९९२ रोजी राष्ट्रीय महिला आयोगाची स्थापना करण्यात आली.

शासनादेश (Mandate) :

राष्ट्रीय महिला आयोगास कार्याचा व्यापक शासनादेश उपलब्ध असून त्यामध्ये महिला विकासाच्या सर्व अंगांचा समावेश होतो.

- १) संविधान व इतर कायद्यांची स्त्रियांना प्रदान केलेल्या कायदेशीर सुरक्षा उपायांची तपासणी करून सरकारला त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजनांची शिफारस करणे.
- २) स्त्रियांना प्रभावीत करणा-या संविधान व इतर कायद्यांतील तरतुदींचे परीक्षण करणे आणि अशा कायद्यांतील कोणतीही कमतरता अपर्याप्तता आणि दोष दूर करण्यासाठी त्यात सुधारणा करण्याची शिफारस करणे.
- ३) महिलांना त्यांच्या अधिकारांपासून वंचित करणा-या घटकांवर स्वप्रेरणेने लक्ष देणे आणि सक्षम अधिका-यांसमोर त्या प्रस्तुत करणे.
- ४) महिलांशी संबंधित मुद्द्यांवर अभ्यास हाती घेणे, महिलांच्या सामाजिक, आर्थिक विकासासाठी नियोजन प्रक्रियेत भाग घेणे व सल्ला देणे त्यामध्ये झालेल्या प्रगतीचे मुल्यांकन करणे.
- ५) जेथे महिलांना कस्टडीमध्ये ठेवण्यात येते अशा दोन सुधारणा गृहे इ. ठिकाणांचे परीक्षण करणे आणि जेथे आवश्यकता आहे तेथे सुधारात्मक कार्यवाहीचा प्रयत्न करणे.

रचना :-

आयोगाचे मुख्यालय नवी दिल्ली येथे असून आयोगाची रचना पुढीलप्रमाणे आहे -

- १) अध्यक्ष- केंद्र सरकारमार्फत नियुक्त
- २) सदस्य - केंद्र सरकारमार्फत नियुक्त ५ सदस्य. कायदा कामगार संघटना, स्त्रियांच्या स्वयंसेवी संस्था, प्रशासन आर्थिक विकास, आरोग्य, शिक्षण किंवा समाजकल्याण या क्षेत्रातील अनुभव असलेल्या क्षमतावंत व्यक्तींमधून.
- ३) सदस्य सचिव- केंद्र सरकारमार्फत नियुक्त केले जातील.
 - a. व्यवस्थापन, संघटनात्मक संरचना किंवा समाजशास्त्रीय चळवळ या क्षेत्रांमधील अनुभवी असतील.
 - b. नागरी सेवेतील सदस्य अधिकारी असतील.

आयोगाचे अध्यक्ष :

स्थापनेपासून आयोगाचे अध्यक्ष पुढीलप्रमाणे -

१. जयंती पटनाइक १९९२ ते १९९५
२. डॉ. व्ही. मोहीनी गिरी १९९५ ते १९९८
३. विभा पार्थसारथी १९९९ ते २००२
४. डॉ. पुर्णिमा अडवणी २००२ ते २००५
५. डॉ. गिरीजा व्यास २००५ ते २०११
६. ममता शर्मा २०११ पासून कार्यरत

आयोगाचा दृष्टीकोन (Vision) :

वर्तमान भारतीय महिला सांस्कृतिकदृष्ट्या स्थानिक, जागतिक दृष्टीकोनाच्या आरोग्यवान, शिक्षित, स्वावलंबी तिच्या घरात सुरक्षित आणि बाहेरही सुरक्षित जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये.

महिलांसाठी शासकीय योजना :

१) महिलांसाठी प्रशिक्षण व रोजगार कार्यक्रमास मदत (support training and employment programme for women)

१९८६-८७ साली ही केंद्रीय योजना सुरू करण्यात आली. तिचा उद्देश महिला व साधनहिन स्त्रियांची कौशल्ये सुधारून त्यांना सहकारी गटाद्वारे संघटीत करणे, त्यांचा विपणन लिंकेज बळकट करणे, त्यांना आधारभूत सेवा व सुलभ कर्ज मिळवून देवून त्यांना शाश्वत

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

आधारावर रोजगार मिळवून देणे हा आहे. योजनेमध्ये आरोग्य तपासणी, कायदेविषयक व आरोग्यविषयक साक्षरता, प्राथमिक शिक्षण, मोबाईल शिशुगृहे, यांसारख्या आधारभूत सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठीही तरतूद आहे.

कार्यक्रमाचा अधिक प्रसार व्हावा आणि अंमलबजावणी देखरेख अधिक बळकट व्हावी यासाठी २००९ मध्ये कार्यक्रमाचे प्रशिक्षण करण्यात आले. त्यानुरार योजनेअंतर्गत दरडोई खर्च १६००० इतका वाढविण्यात आला. या योजनेअंतर्गत १० पारंपरिक क्षेत्रे वित्तपुरवठ्यासाठी निवडण्यात आली आहेत. कृषी, पशुसंवर्धन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय, हातमाग, खादी व ग्रामोद्योग, रेशिम उद्योग, यामध्ये आता स्थानिकदृष्ट्या योग्य क्षेत्रांची निवड करून त्यांचा योजनेमध्ये समावेश केला जात आहे.

२) नोकरदार महिलांसाठी होस्टेल (Hostel for working women):

१९७२-७३ पासून ही योजना सुरू करण्यात आली. योजनेमध्ये नोकरदार महिला, अविवाहित / एकट्या नोकरदार महिला, स्वतःच्या गावा-शहरापासून दूर नोकरी करणा-या महिला आणि स्वयंरोजगारासाठी प्रशिक्षण घेत असलेल्या महिला, त्यांच्यासाठी सुरक्षित आणि किफायतशीर होस्टेल उपलब्ध करून देण्याची तरतूद आहे. योजनेच्या सुरुवातीपासून आतापर्यंत देशभरात ८९१ होस्टेल्स संमत करण्यात आले असून सुमारे ६६.२९९ महिला नोकरदारांना त्यांचा लाभ मिळाला आहे.

३) संकटात सापडलेल्या महिलांसाठी योजना (Scheme for women in Difficult Greumstances)

२००१-०२ मध्ये संकटात सापडलेल्या महिलांसाठी सुरू करण्यात आले. या योजनेची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे-

- १) कोणताही सामाजिक आणि आर्थिक आधार नसलेल्या अडचणीच्या परिस्थितीत जगणा-या वंचित महिला / मुलींना अन्न, वस्त्र, निवारा व संगोपनाच्या प्राथमिक सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- २) त्यांना मानसिक आधार व समुपदेशन करून शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण देवून त्यांचे सामाजिक व आर्थिक पुनर्वसन करणे.
- ३) गरजवंत महिला / मुलींसाठी विशिष्ट क्लिनिकल, न्यायालयीन आणि इतर सेवांची तरतूद करणे.
- ४) अशा संकटात सापडलेल्या हेल्पलाईन व इतर सेवा उपलब्ध करून देणे.

४) प्रियदर्शिनी मध्य-गंगा मैदानातील महिला सक्षमीकरण व उपजिविका कार्यक्रम :

हा कार्यक्रम उत्तर प्रदेशातील चार व बिहारमधील दोन जिल्ह्यांतील १३ गटामध्ये आंतरराष्ट्रीय कृषी विकास निधीच्या मदतीने चालविला जाणारा एक प्रायोगिक प्रकल्प आहे.

या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट प्रकल्प क्षेत्रातील कमजोर महिला व किशोरवयीन मुलीचे स्वयंसहाय्यता बचत गट स्थापन करून त्यांचे एकूण सामाजिक, आर्थिक सबलीकरण घडवून आणणे हे आहे. जरी योजनेचा भर उपजीविका विकसनावर आहे तरी त्याचबरोबर त्यांचे राजकीय, कायदेशीर आणि आरोग्य समस्यांचे प्रश्नही सोडवण्याचे प्रयत्न कार्यक्रमांतर्गत करण्याची तरतूद आहे. नाबार्ड ही या योजनेची प्रमुख कार्यक्रम संस्था असून योजनेची अंमलबजावणी Resource NGOs आणि Field NGOs च्या सहकार्याने केली जात आहे.

५) राजीव गांधी किशोरवयीन मुलींच्या सक्षमीकरणासाठी योजना :

पार्श्वभूमी : भारतात किशोरवयीन मुलींची (११-१८ वर्षे) संख्या देशाच्या लोकसंख्येच्या सुमारे १७% असून हा गट राष्ट्रीय विकासासाठी केलेली गुंतवणूक राष्ट्र कल्याणासाठी केलेल्या गुंतवणुकीमध्ये परिवर्तीत होत असते. एन.एफ.एच.एस.-३ (NFHS-३) नुसार १५-१९ वयोगटातील किशोरवयीन मुलींमध्ये अंनिमियाचे प्रमाण ५५.८ आहे. त्यापैकी सुमारे ४७% मुलींचा विवाह वयाच्या १८ वर्षाच्या आधी होतो. जरी १८ वर्षांपेक्षा आधी विवाह होणा-या मुलींची संख्या कमी होत असली तरी त्यांची संख्या खुप मोठी आहे.

सुरुवात- किशोरवयीन मुलींमधील आरोग्यासंबंधी व्यवहार प्रभावित करण्यासाठी आणि किशोरवयासंबंधी मुद्द्यांच्या समाधानासाठी १९ नोव्हेंबर २०१० रोजी देशातील २०० जिल्ह्यांमध्ये राजीव गांधी किशोरवयीन मुलींच्या सबलीकरणासाठी योजना प्रायोगिक तत्वावर सुरू करण्यात आली. या जिल्ह्यांतील पूर्वीचा किशोरवयीन मुलींचा पोषण कार्यक्रम सक्षमीकरण योजनेत वर्ग होईल. तर इतर जिल्ह्यांमध्ये पूर्वीचीच किशोर शक्ती योजना कार्यरत राहिल.

योजना- ही योजना राज्य सरकारने प्रदेशांच्या मदतीने चालविली. पोषण आहारासाठी ५०% केंद्रीय सहाय्य दिले जाते. तर उर्वरीत घटकांसाठी १००% केंद्रीय सहाय्य दिले जाते. अंगणवाडी केंद्रे हे योजनेअंतर्गत सेवा प्रदान करण्यासाठी केंद्रबिंदू म्हणून कार्य करेल. आरोग्य, शिक्षण, युवा कामकाज, ग्रामपंचायतीराज संस्थांशी संबंधीत विविध योजनांचे केंद्रीकरण करण्याचीही कल्पना करण्यात आली आहे. योजनेअंतर्गत पोषाहार घटक आणि गैर पोषाहार घटकांच्या सेवा एका एकात्मिक पॅकेजनुसार उपलब्ध करून दिले जाते.

६) इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना :

पार्श्वभूमी- भारतातील अधिकांश महिलांवर पोषणाच्या कमतरतेचा प्रभाव अजूनही मोठ्या प्रमाणात आहे. एक न्यूनपोषित माता अपरिहार्यपणे कमी वजनाच्या मुलांना जन्म देते. जेव्हा पोषणाची कमतरता गर्भावस्थेतून सुरू होते तेव्हा ती विशेषतः महिलांमध्ये पूर्ण जीवनभर टिकून राहते. तसेच प्रसूतीनंतर लगेच काम करावे लागत असल्याने महिलांची शरीराची हानी भरून निघत नाही.

जरी जननी सुरक्षा योजनेअंतर्गत गर्भवती महिलांना संस्थात्मक प्रसूतीसाठी / कुशल दार्मार्फत घरी प्रसूतीसाठी एका वेळेचे रोख सहाय्य दिले जाते. तरी ही योजना गर्भावस्थेदरम्यान व प्रसूतीनंतरच्या काळात मजुरीची हानी (wage loss) भरून काढत नाही.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

योजनेची सुरुवात- २०१०-२०११ पासून महिला व बाल विकास मंत्रालयाने इंदिरा गांधी मातृत्व सहयोग योजना देशातील ५२ जिल्ह्यांमध्ये प्रायोगिक स्तरावर सुरू करण्यात आली. योजना सुरुवातीला ICDS प्लॅटफॉर्मचा वापर करून सुरुवातीला सुमारे १४ लाख महिलांपर्यंत पोहोचेल.

समारोप- भारतात हजारो वर्षे महिला गुलामगिरीचे जीवन जगत होत्या. त्यांना कसलेही स्वातंत्र्य व अधिकार नव्हते. सर्वच वर्गातील महिलांना स्थान शुद्रापेक्षा वेगळे नव्हते. समाजात महिलांना शिक्षण घेण्याचा, पती निवडण्याचा अधिकार नव्हता. त्यांना वारसा हक्क ही नाकारण्यात आला. भारतीय महिलांना अनेक अनिष्ट रुढी व परंपरा यांमुळे स्त्रियांची स्थितीही हीन-दिन झाली होती. भारतातील महिलांचे सक्षमीकरण होण्यासाठी अनेक समाजसुधारकांनी मोठ्या प्रमाणात चळवळीही केल्या.

आज या समाजामध्ये स्त्री शिक्षणाची गरज आहे असे प्रतिपादन करता येते. भारतामध्ये महिलांना निरनिराळ्या व्यवसायाचे शिक्षण दिल्याने महिलांचे सक्षमीकरण मोठ्या प्रमाणात वाढीस लागले आहे. महिलांना शासनाने स्त्री स्वातंत्र्याचा पुरस्कार ही दिलेला आहे. त्या अनुषंगाने महिला कोणत्याही क्षेत्रात मागे राहू शकत नाहीत. महिला सक्षमीकरणाच्या योजना मोठ्या प्रमाणात सुरू असल्याने त्यांचा प्रत्येक क्षेत्रात विकास हा गतिशील आहे. सक्षमीकरण हे महिलांना शक्तीशाली बनविण्याचा प्रयत्न करते.

संदर्भग्रंथ -

- १) मानव संसाधन विकास आणि मानवाधिकार - रंजन कोळंबे
- २) इतिहास संच- वसंत माळी
- ३) महिला सक्षमीकरण - मोनाक्षी निशांत सिंह

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सुक्ष्म वित्ताची भूमिका

प्रा.मोहन व्ंकटराव बंडे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

मास्टर दिनानाथ मंगेशकर

औराद शहा. ता.निलंगा

भारत हा खेड्यांचा देश आहे. एकुण लोकसंख्येच्या ६० ते ७० टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. शेतकऱ्यांचा मुख्य व्यवसाय शेती हा आहे. त्यामुळे देशाच्या खऱ्या अर्थाने विकास करावयाचा असेल तर ग्रामीण भागाचा विकास करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात बँकेचा फार मोठ्या प्रमाणात विकास झालेला नसतो त्यामुळे बचत गट सुक्ष्म वित्त यांना महत्वाचे स्थान आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत बचतीचे महत्त्व आहे. बचत जास्त असेल तर गुंतवणूक जास्त गुंतवणूक जास्त असेल तर उत्पादन रोजगार उत्पन्न या घटकात वाढ होते. अलीकडे सूक्ष्म वित्त (Micro Finance) या संकल्पनेची चर्चा होत आहे. समान आर्थिकस्थिती असणारे लोक एकत्र ठेवून आपल्या उत्पन्नातून एका ठराविक रकमेची बचत नियमितपणे करतात. या बचतीतून सदस्यांना उत्पादक कार्यासाठी अल्प व्याजदराने कर्जपूरवठा केला जातो.

सुक्ष्म वित्त म्हणजे काय ?

सुक्ष्म वित्त पुरवण्याचा एक प्रकार म्हणजे स्वयं सहाय्यक समुह / गट Self - help Groups-SHGS होय. स्वयं सहाय्यता समुह अनेक व्यक्ती एकत्र येवून सुरु करतात. सर्वसाधारणपणे सारखेच उत्पन्न असलेल्या व्यक्ती एकत्र आलेले असतात. नियमितपणे ठराविक रक्कम गोळा करतात. समुहातील सर्व सदस्यांना कर्ज पुरवठा करणे हे कार्य स्वयं सहाय्यता गट पार पाडतात.

पार्श्वभूमी :-

सुक्ष्म वित्तचा जो स्वयं सहाय्यता गट हा जो प्रकार आहे. याची सर्वात प्रथम सुरुवात बांगलादेशामध्ये झाली. डॉ.महंमद युनुस यांनी ही चळवळ बांगलादेशामध्ये सुरु केली. डॉ.युनुस यांनी पाच-पाच महिलांचे चाळीस गट तयार केले. लघु:वित्त संकल्पनेला चालना दिली याच प्रेरणेतून आज जगभरात स्वयं सहाय्यता बचत गट सुरु झाले आहेत.

भारतात सुरुवात :-

१९८५ मध्ये भारतात सुक्ष्म वित्त संकल्पना पुढे आली. भारतातील कर्ज पुरवठ्याच्या संदर्भात संघटीत क्षेत्रात बँका वित्त संस्था कर्ज पुरवठा करतात. यांच्या कर्ज पुरवठ्याच्या अटी जाचक आहेत. बँकाचे नियम, अटी, यामुळे कर्ज पुरवठा प्राप्त करताना विलंब लागतो. असंघटीत क्षेत्रात सावकार, व्यापारी जास्तीचे व्याजाने कर्ज देतात व कर्जदारांची पिळवणूक करतात. भारतात दारिद्र्य रेषेखाली राहणाऱ्या लोकांचे प्रमाण, बेरोजगारी, अल्प उत्पन्न, अशा सर्व परिस्थितीत सुक्ष्म वित्त संकल्पनेचा स्विकार व सुक्ष्म वित्त संस्थांची उभारणी भारता सारख्या देशासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

भारतात १९९० मध्ये सुक्ष्म वित्त सध्या स्थापन करण्याच्या दिशेने नाबार्डने पाऊल उचलले व सी.डी.बी. ने ही महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडली. विकासाचे इंधन म्हणून सुक्ष्म वित्ताकडे पाहता येईल. लहान कुटुंबे, कमी कमी उत्पन्न असणारी कुटुंबे, यांना बचतीची सवय लागणे आवश्यक आहे. त्यांचा आत्मविश्वास वाढला पाहिजे व अशा घटकांना अल्प व्याजदराने कर्ज देखील प्राप्त झाले पाहिजे व त्यांच्यात विकासाची प्रक्रिया रुजली पाहिजे. त्यांच्या जीवन जगण्याच्या पद्धतीत सुधारणा झाली पाहिजे, बचत गटाच्या स्थापनेमुळे ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या व महिलांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होताना दिसून येते.

सुक्ष्म वित्ताचे महत्त्व :- भारता सारख्या विकसनशील अर्थ व्यवस्थेला व ग्रामीण भागाच्या विकासात सूक्ष्म वित्ताची भूमिका महत्वाची आहे.

१. गरजू घटकाला कर्ज पुरवठा :- सुक्ष्म वित्तामुळे गरजू घटकाला कर्ज प्राप्त होते. बँकाकडून अशा घटकाला वेळेवर कर्ज प्राप्त होईलच असे नाही. बँकांकडून कर्ज प्राप्त करताना तारणाची गरज असते. गरीबांना बँकेकडून कर्ज प्राप्त करताना अडचणी येतात. सुक्ष्म वित्तामुळे गरीबांना अल्प व्याजाने कर्ज प्राप्त होते.

२. महिला बचत गटांची निर्मिती :- सुक्ष्म वित्ताची संकल्पना पुढे आल्यामुळे आज मोठ्याप्रमाणात महिला बचत गटांची निर्मिती होताना दिसून येते. गावागावात महिलांचे महिला बचत गट तयार होत असून विशेषतः भारताच्या ग्रामीण भागातील खेड्यांमध्ये महिला व पुरुषांचे लाखो बचतगट स्थापन होत आहेत.

३. दारिद्र्यात घट :- बचत गटाच्या स्थापनेमुळे दारिद्र्यात जीवन जगणाऱ्या लोकांच्या राहणीमानात जीवन जगण्याच्या पद्धतीत उत्पन्नामध्ये सुधारणा घडून येत आहे. दारिद्र्य रेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांचे राहणीमान उंचावण्यात व त्यांच्या मानवी विकास निर्देशांकात वाढ होण्यात बचत गटांची भूमिका महत्वाची आहे.

४. स्त्री - पुरुष समानता :- भारतात गावागावात पुरुष व स्त्रीयांचे लाखो बचत गट तयार होताना दिसून येतात. यामुळे महिलांनी बचत गटांच्या माध्यमातून अनेक उद्योग सुरु केले आहेत. यामुळे महिलांचे सबलीकरण होत आहे. महिलांना बचत गटांमुळे केवळ ४ टक्के व्याजदराने कर्ज प्राप्त होत आहे.

५.ग्रामीण विकासाला चालना :-भारतात मागास भागात तसेच ग्रामीण भागात स्वयं सहाय्यता समुह / गट स्थापन होत आहे. ग्रामीण भागातील स्त्रीला लघु उद्योजक, कारागिर, सिमांत शेतकरी लघु शेतकरी, शेतमजूर या सर्व घटकामध्ये बचत गटामुळे उत्पन्नामध्ये वाढ होत आहे.

६.व्यवसाय निर्मिती :- दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगणाऱ्या अनेक महिलांनी एकत्र येवून बचत गट स्थापन केलेले आहेत. व कर्ज उभारणी करून अनेक उत्पादक व्यवसाय सुरु केलेले आहेत. मिरची, हळद, दुग्ध व्यवसाय, आटा चक्की, मसाले निर्मिती, पापड निर्मिती हे व्यवसाय यशस्वीपणे सुरु केलेले आहेत.

७.राजकारणात महिलांचा वाढता सहभाग :- महिला बचत गटाच्या स्थापनेमुळे महिलांचे संघटन वाढत आहे. राजकारणात महिला वावरताना दिसून येत आहेत. त्यांच्यात आत्मविश्वास, जिद्द, चिकाटी, मेहनत, व्यासपीठ धैर्य हे गुण वाढत आहेत.

८.सावकाराकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी होत आहेत :-बचत गटाच्या निर्मितीमुळे सावकाराकडून कर्ज घेण्याचे प्रमाण कमी होत असल्याचे दिसून येत आहे. सावकारी कर्जाचे, व्याजदर, फसवणुक, कर्ज बाजारीपणाचा सापळा अशा स्थितीमध्ये असलेल्या लोकांचे बचत गटाच्या स्थापनेमुळे सामाजिक व आर्थिक शोषण कमी होत आहे.

९.अर्थ व्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला चालना :-बचत गटामुळे अनेक उद्योग व्यवसाय निर्माण होत आहेत. यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बळ कुटुंबांना रोजगार प्राप्त होत असून त्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ होत आहे. यामुळे अर्थ व्यवस्थेच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला चालना मिळत आहे.

१०.लोकशाही तत्वानुसार कारभार :- बचत गटाचा कारभार लोकशाही तत्वाने चालतो, स्वईच्छेने सभासद होता येते, कोणतीही जबरदस्ती नसते, आर्थिक व्यवहारात पारदर्शकता असते, कोणतेही निर्णय बहुमताने घेतले जातात, नियमावली लवचिक असते.

११.एकीची भावना व सहकारांतर्गत सहकार :-बचत गट ही सहकार चळवळीप्रमाणे आहे. सहकार शिक्षण दिले जाते. व्यवसायिकता वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे सहकारी वृत्ती वाढीस लागते.

१२.बचतीची सवय :-बचत गटाच्या स्थापनेमुळे लोकांना बचतीची सवय लागते. केलेल्या बचतीला सुरक्षितता मिळते, तसेच केलेल्या बचतीवर उत्पन्नदेखील प्राप्त होते.

भारतातील बचत गटाची सध्यास्थिती :-

भारतात (Micro Finances) सुक्ष्म वित्ताने भरीव प्रगती केलेली आहे. बचतगट स्वयं सहाय्यता समुह यापासून प्राप्त होणारे लाभ सर्वांना परिचयाचे झालेले आहे. १९९२ साली नाबार्ड ने स्वयं सहाय्यता समुह बँक सलग्न कार्यक्रम सुरु केला. पुढे या कार्यक्रमातून संपूर्ण देशात स्वयं सहाय्यता समुह चळवळ उभी राहिली.

भारतात गेल्या काही वर्षात स्वयं सहाय्यता समुहाने केलेली प्रगती लक्षणीय आहे.

वर्ष	स्वयं सहाय्यता समुहाची संख्या ()	कर्ज पुरवठा (कोटी रुपये)
१९९२-१९९३	२५५	०.२९
२०००-२००१	२६३८२५	४८०.८७
March २००९	१६,०९,५८६	१२,२५,३५१,३९

भारतात १९९२-१९९३ मध्ये (एस.एच.जी.एस) ती संख्या २५५ एवढी होती. ०.२९ कोटी रुपये इतका कर्ज पुरवठा केलेला होता. १९९२-१९९३ च्या आकडेवारीनुसार (एस.एच.जी.एस) ती संख्या २६३८२५ इतकी होती. यांना बँक कर्जपुरवठा ४८०.८७ इतका केला गेला. ३१ मार्च २००९ च्या आकडेवारीनुसार भारतात (एस.एच.जी.एस) ची संख्या १६,०९,५८६ व बँक कर्ज पुरवठ्याची रक्कम १२,२५,३५१.३९ एवढी होती.

थोडक्यात भारताच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत स्वयं सहाय्यता गट/ समुह चळवळीमुळे आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली आहे.

संदर्भ :-

१. भारतीय अर्थव्यवस्था :- प्रा. दत्त सुंदरम
२. ग्रामीण अर्थव्यवस्था :- डॉ.बी.एल.माथुर
३. भारत में ग्रामीण विकास :- डॉ.डी.सी.पंत
४. महिलांचे सबलीकरण व स्वयं सहाय्यता गट- श्रीमती दास गुप्ता
५. www.sarkariyojana.co.in

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

ग्रामीण विकासामध्ये कृषि उद्योगाची भूमिका

मार्गदर्शक

मोहन बंडे

सहाय्यक प्राध्यापक

मास्टर दिनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय

औराद शहा ता.निलंगा जि.लातूर

संशोधक

सोनाली सोनकांबळे

बी.ए.द्वितीय वर्ष

मास्टर दिनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय

औराद शहा ता.निलंगा जि.लातूर

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. देशाच्या एकूण लोकसंख्यापैकी ८३.३ करोड लोक ग्रामीण भागात राहतात. देशाच्या २/३ लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. वाढत्या लोकसंख्येख शेतार पडणारा ताण, मागासलेली शेती ही भारतीय शेतीची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामध्ये सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे शेतीमध्ये असलेली छुपी बेकारी, कमी करण्यासाठी कृषिवर आधारित व कृषिला जोड व्यवसाय सुरु करणे आवश्यक आहे.

हरितक्रांतीचे जनक डॉ.स्वामीनाथन यांच्या मते, कृषि १०,००० वर्ष जुना उद्योग आहे. हेच नाही तर त्यांचे असे म्हणणे आहे की, फक्त आणि फक्त कृषिमध्ये ती क्षमता आहे ज्यामुळे देशाचा सर्वसमावेशक विकास पुढे जाऊ शकतो. यासाठी कृषिला रोजगाराशी जोडणे आवश्यक आहे. वाढत्या लोकसंख्येचा शेतार पडणारा ताण शेतीमध्ये असलेली सुप्त बेरोजगारी वाढत आहे. त्यावर आळा घालण्यासाठी कृषिआधारीत उद्योग महत्वाचे ठरतात. ग्रामीण भागात शेतीवर आधारीत उद्योग निर्माण झाल्यास ग्रामीण भागातील लोकांना उपजिविकेसाठी रोजगाराचे साधन उपलब्ध होईल. त्यामुळे रोजगारानिमित्त शहराकडे धाव घेणाऱ्या लोकांचे प्रमाण कमी होईल. सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरु करण्यासाठी कृषि आधारित उद्योगाला अनन्यसाधारण असे महत्व आहे.

गृहिते :-

१. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान आहे.
२. ग्रामीण विकासामध्ये कृषि आधारित उद्योगांना महत्वाचे स्थान असते.

उद्दिष्ट्ये :-

१. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
२. ग्रामीण विकासात कृषि आधारित उद्योगांचे महत्व अभ्यासणे.

ग्रामीण भागातील कृषि उद्योग :-

महाराष्ट्र राज्यात कृषि मालावर आधारित कृषि उद्योग मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाले असून काही राज्यातील काही महत्वाचे कृषि आधारीत उद्योग पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) कापड उद्योग (Cotton Industry) :-

सुती कापड उद्योग भारतातील सर्वात जुना मोठा आणि संघटित असा उद्योग आहे. महाराष्ट्राच्या निर्मितीनंतर कापड उद्योगाला गती मिळाली. आज राज्यात पश्चिम महाराष्ट्रात पुणे, भिवंडी, भोर, येवले, मालेगाव, नाशिक, इचलकरंजी, मिरज, बारशी येथे कापड उद्योगाची केंद्रे आहेत. परंतु मुंबई हे महाराष्ट्रातील कापड उद्योगाचे सर्वात मोठे केंद्र आहे. राज्यातील जवळपास निम्म्या गिरण्या एकट्या मुंबई शहरात आहेत म्हणून मुंबईला भारताचे मॅचेस्टर शहर असे म्हणतात.

२) दुग्धव्यवसाय (Dairy Milk Industry) :-

दुग्धव्यवसाय हा ग्रामीण भागातील महत्वाचा व्यवसाय असून तो शेतीला पुरक असा आहे. शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून दुग्धव्यवसाय खूपच उपयुक्त आहे. शिवाय ज्या लोकाजवळ जमिन नाही त्यांनाही हा व्यवसाय लाभदायक ठरलेला आहे. महाराष्ट्रात दुधापासून दुधभुकटी, लोणी, तुप, श्रीखंड, पन्नीर यासारख्या वस्तू तयार करणारे उद्योग खाजगी सहकारी व शासकीय क्षेत्रात आढळून येतात. या व्यवसायामुळे ग्रामीण भागातील शेतकरी, बेरोजगार यांना मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या आहेत.

३) रेशीम उत्पादन (Silk Production) :-

रेशीम उत्पादन व्यवसाय हा कृषि कुटीर उद्योग असून यामध्ये ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती बरोबरच शेतकऱ्यांचे अतिरिक्त उत्पन्नाचे साधन बनण्याची क्षमता आहे. रेशीम उत्पादनात तुती व ऐन या वृक्षाची लागवड रेशीम किड्यांची संगोपन कोष व कच्च्या रेशमाचे उत्पादन यांचा समावेश होतो. राज्यातील वातावरण हे रेशीम उद्योगास पुरक आहे. देशात अपारंपारिक पद्धतीने रेशीम उत्पादन करणाऱ्या राज्यामध्ये महाराष्ट्र प्रथम स्थानावर आहे. राज्यात रेशीम उत्पादनातून मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण होत आहेत.

४) फळप्रक्रिया उद्योग (Fruit Processing Industry) :-

ग्रामीण भागाच्या विकासाला हातभार लावण्यामध्ये फळ प्रक्रिया उद्योग महत्वपूर्ण ठरत आहे. फळावर प्रक्रिया करून लोणचे, आमरस, मुरंबे, जेली, जाम इत्यादीची निर्मिती करणारे अनेक लहान लहान उद्योग ग्रामीण भागात सुरु करता येतात. राज्यात आंबा, काजू, कोकम, अननस, नारळ, द्राक्ष, मंत्री, केळी यासारख्या अनेक विविध फळांचे उत्पादन होत असल्यामुळे राज्यात फळावर प्रक्रिया

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

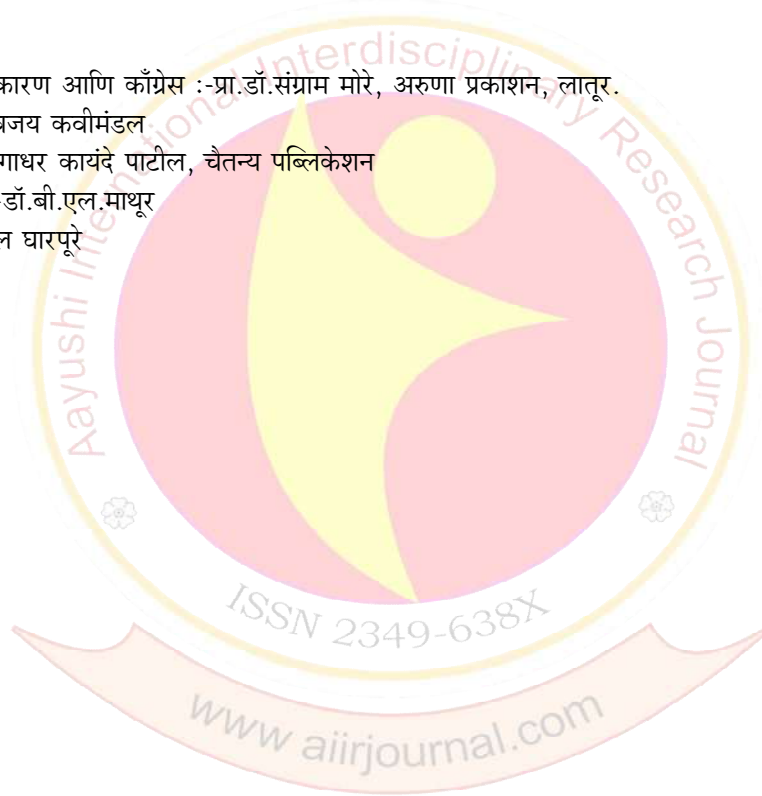
करणारे उद्योग मोठ्या प्रमाणात चालतात. रत्नागिरी येथे आंबे व अननसावर प्रक्रिया करणारे तसेच कोकमपासून शरबत तयार करण्याचे कारखाने आहेत. मालवण व बेंगुर्ला येथे काजूवर प्रक्रिया करण्याचा, सांगली व नाशिक येथे द्राक्षापासून मनुके बनविण्याचा तर नागपुरला संत्र्याचा रस हवाबंद डब्यात भरण्याचा कारखाना आहे.

४) दालमिल व तेल गिरण्या (Pulses and oil industry) :-

कृषिमध्ये विविध प्रकारचे उत्पादन घेतले जाते. महाराष्ट्रामध्ये प्रामुख्याने तूर, मुग, उडीद, चवळी, हरभरा, मसूर इत्यादी द्विदल धान्याचे उत्पादन होत असल्यामुळे डाळ गिरण्या सुरु झाल्या आहेत. या गिरण्या प्रामुख्याने विदर्भ, मराठवाडा आणि खानदेशात बऱ्याच ठिकाणी आढळतात. तसेच राज्यात भुईमुग, सुर्यफूल, तीळ, सोयाबीन, जवस, एरंडी, अंबाडी, करडी इत्यादी तेलबियांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते. या तेलबियांचे गाळप करून त्यापासून तेल काढण्यासाठी अनेक कारखाने खाजगी व सहकारी क्षेत्रात दिसून येते. महाराष्ट्रात विशेषतः भुईमुगाच्या तेलापासून वनस्पती तूप केले जाते. वनस्पती तूपाचे कारखाने विदर्भ, खानदेश, मराठवाडा व पश्चिम महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) ग्रामीण विकासाचे राजकारण आणि काँग्रेस :- प्रा.डॉ.संग्राम मोरे, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- २) कृषि अर्थशास्त्र :- डॉ.विजय कवीमंडल
- ३) कृषि अर्थशास्त्र :- डॉ.गंगाधर कायंदे पाटील, चैतन्य पब्लिकेशन
- ४) ग्रामीण अर्थव्यवस्था :- डॉ.बी.एल.माथूर
- ५) कृषि भूगोल :- डॉ.विठ्ठल घारपुरे

ड्रिमव्हिलेज – एक ग्रामीण क्रांती

बैरागी भागवत मगनदास

शिक्षण : M.A.B.Ed (अर्थशास्त्र)

मु.पो. कुंझर, ता. चाळीसगाव, जि. जळगाव

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांनी “खेड्याकडे परत चला” हा नारा दिला. ज्यामागे आपल्या देशाची भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी होती. आपला देश खेड्यांचा देश म्हणून ओळखला जातो प्राचीन काळात भारत “सोने की चिडिया” म्हणून ओळखला जात होता. कारण त्यावेळी भारतातील खेडी समृद्ध होती. पण जसजशी मानवाची प्रगती झाली, त्याच्या गरजा ही वाढत गेल्या. मर्यादित साधनसामग्री आणि अमर्याद गरजामुळे मानवास दारिद्र्य, गरिबी आणि बेकारी ने ग्रासले.

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे आणि भारताची बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते त्यांचे प्रमुख उदरनिर्वाहाचे आणि रोजगाराचे साधन हे शेती आणि शेतीपूरक क्षेत्र आहे. पण शेती क्षेत्राच्या अमागासपणामुळे बेकारीत मोठ्याप्रमाणावर वाढ झाली आहे. स्वातंत्र्यापूर्वी देशाची ८५% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत होती. तर स्वातंत्र्यानंतर त्यात घट होत बेरोजगारीमुळे लोकांचे शहरांकडे स्थलांतर होत आहे. सध्या ६८% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असून अजूनही मोठ्या संख्येने लोक प्राथमिक स्तरावर अवलंबून आहेत वाढती लोकसंख्या आणि त्यांच्या मुलभूत गरजा भागविणे शासनास जिकरीचे ठरत आहे मर्यादित साधनसंपत्तीवर वाढत्या लोकसंखेचा भार पडत आहे. देशाच्या विकासासाठी सरकार विविध योजना राबवत असून आर्थिक विकास हा शेती क्षेत्राचा विकास झाल्याशिवाय साध्य होणार नाही.

केंद्र सरकारने देशातील शेतकऱ्यांचे उत्पन्न २०२२ सालापर्यंत दुप्पट करण्याचे लक्ष्य ठेवले आहे त्याचबरोबर वाढती बेरोजगारी कमी करण्याचे आव्हानही शासनासमोर आहे. मोठ्या संख्येने असलेल्या बेरोजगारांना एकच क्षेत्र रोजगार देऊ शकते आणि तो म्हणजे ग्रामीण क्षेत्र !

ग्रामीण क्षेत्रातच रोजगार निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे. यासाठी “ड्रिमव्हिलेज” ही संकल्पना महत्वाची ठरू शकते. “ड्रिमव्हिलेज” ही अशी संकल्पना आहे, ज्याआधारे देशातील गरिबी आणि बेरोजगारी नष्ट करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटीचा विस्तार करून “ग्रामीण सहकारी संस्था” निर्माणकरणे. गावातील आर्थिक नियोजनासाठी “मिनी बँक” ची स्थापना करणे. शेयर बाजाराच्या धर्तीवर म्युचुअल फंडच्या संकल्पनेशी सांगड घालत “रुरल शेयर बाजार” स्थापन करणे. शेतीआधारीत शेतीपूरक लघु उद्योग स्थापन करणे. “सेवा विनिमय” पद्धतीचा अवलंब करून “मिनी मॉल” स्थापन करणे. प्रत्येक ग्रामीण नागरिकास “स्मार्ट कार्ड” देऊन सर्व व्यवहार डिजिटल करणे.

रोजगार देण्यासाठी ग्रामीण भागातील लोकांची कुशल, अर्धकुशल व अकुशल अशी वर्गवारी करून नोंदणी करणे.

“ड्रिमव्हिलेज” चा उद्देश गावे स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी बनवणे हा आहे ज्याआधारे देशातील दारिद्र्य, बेकारी नष्ट करणे, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करणे शेतकरी आत्महत्या रोखणे आणि ग्रामीण भागातील लोकांना दर्जेदार आणि स्वाभिमानी जीवन जगता यावे, यासाठी हा एक प्रयत्न असेल.

देशात ग्रामीण भागात बेकारी वाढल्याने बेरोजगारांचे लोंढे शहरांकडे वाढले आहेत त्यामुळे शहरातील बेकारी वाढली असून त्याचा परिणाम सार्वजनिक जीवनावर पडत आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातच रोजगार निर्माण करावा लागेल.

शहरी व ग्रामीण भागातील बेरोजगारी (श्रमशक्तीच्या टक्केवारीत)

क्र.	पाहणी कालावधी	ग्रामीण भाग	शहरी भाग
१.	१९७७-७८	७.७	१०.३
२.	१९८३	७.९	९.५
३.	१९८७-८८	५.३	९.४
४.	१९९३-९४	५.६	७.४
५.	१९९९-२०००	७.२	७.७
६.	२००४-०५	८.२८	८.२८

वरील आकडेवारीनुसार श्रमशक्तीच्या टक्केवारीत मोठ्या प्रमाणावर बेरोजगारी ग्रामीण तसेच शहरी दोन्ही भागात आहे. भारताची एकूण लोकसंख्येशी काम करणाऱ्यांची टक्केवारी २००१ सालामध्ये ३०.४३% आणि महाराष्ट्राची ३५.८७% इतकी होती. त्यानुसार या

बेरोजगारांसाठी ग्रामीण भागात भागेदारी तत्वावर शेतीपूरक लघुउद्योग स्थापन करून त्या उद्योगातून उत्पादित वस्तूंची व्हॅलिंग करून त्यांची विक्री आणि निर्यात देश-विदेशात करता येईल. कारण शेती हेच असे विस्तृत क्षेत्र आहे कि ज्याच्यात आपल्या अवाढव्य लोकसंख्येस रोजगार मिळू शकतो.

शहरी व ग्रामीण भागातील लोकसंख्येचे प्रमाण(%)

वर्ष	ग्रामीण	शहरी
१९०१	८९.०	११.०
१९११	८९.६	१०.४
१९२१	८८.७	११.३
१९३१	८७.८	१२.२
१९४१	८५.९	१४.१
१९५१	८२.४	१७.६
१९६१	८१.७	१८.३
१९७१	७९.८	२०.२
१९८१	७६.३	२३.७
२००१	७२.२	२७.८
२०११	६८.८	३१.२

वरील आकडेवारीनुसार ग्रामीण लोकसंख्या कमी होत असली तरीही आजही जवळपास ६९% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते आणि त्यातील जवळपास ५५% जनता आजही प्राथमिक क्षेत्रात काम करते. म्हणून भारतातील बेकारी दूर करण्यास प्राथमिक क्षेत्रच सहयोग देऊ शकतो.

आपला देश हा कृषिप्रधान देश असून लोकसंख्या ही जास्त असल्याने रोजगार हा प्राथमिक क्षेत्रावर जास्त अवलंबून आहे म्हणून देशात मोठमोठे उद्योग स्थापन केल्याने बेरोजगारीतच अधिक वाढ होईल. कारण मोठ्या उद्योगांमध्ये यंत्रसामग्री वापरली जाते आणि भारताची ताकद ही मनुष्यबळ आहे. म्हणून अधिकच्या लोकसंख्येसाठी लघु उद्योगच फायदेशीर ठरतील.

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटना (ILO) च्यामते, एशिया-पेसिफिक क्षेत्रात २०१९ सालापर्यंत २.३ कोटी रोजगार निर्माण होतील, ज्यात भारताचाही समावेश आहे. नोकऱ्या वाढतील पण त्या निकृष्ट दर्जाच्या असतील. भारतातील कामगारांजवळ ७७% निकृष्ट दर्जाच्या नोकऱ्या असतील.

ILO च्या मते या क्षेत्रातील ९० कोटी महिला व पुरुषांवर याचा प्रभाव पडेल या रिपोर्टनुसार २०१९ सालापर्यंत भारतातील ५३.५ कोटी लोकांजवळ ३९.८६ कोटी खराब दर्जाच्या नोकऱ्या असतील. यात मोठे संकट पूर्ण रोजगाराचे असेल जो २०१७-१९ मध्ये ३.४% ते ३.५% राहील. सर्वात जास्त बेकारी १५ ते २४ वयोगटातील तरुणांमध्ये असेल. यागटात २०१४ मध्ये १०% बेरोजगारी दर होता. जो २०१९ मध्ये १०.७% राहील. या आधी २०१७ मध्ये हा दर १०.५% होता. भारतात कामगार बाजारात दरवर्षी १.२ कोटी लोकांना रोजगार मिळतो. मात्र खराब दर्जाच्या रोजगारामुळे त्यांना १९८ रु. प्रतिदिवस दर मिळतो.

भारतात सध्या गरिबीचा दर २३.४% आहे. जो दशकापूर्वी ४४% होता. भारतात २०१३ मध्ये ४१९०००, २०१४ मध्ये ४२१००० तर २०१५ मध्ये फक्त १३५००० इतके नवीन रोजगार निर्माण झाले. त्यामानाने बेरोजगारी दर २०१४ मध्ये ४.७%, २०१५ मध्ये ४.९% आणि २०१६ मध्ये ५% असा वाढता होता.

देशात ग्रामीण भागात बेकारी व गरीबीचे प्रमाण अधिक असल्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारीपणा आणि आत्महत्या सारख्या समस्या निर्माण होतात. आकडेवारीनुसार देशात एकूण आत्महत्या करणाऱ्यांमध्ये जवळपास १२% संख्या शेतकऱ्यांची आहे त्यामुळे शेतकरी आत्महत्या रोखण्यासाठी त्यांचे उत्पन्न वाढणे गरजेचे आहे. त्यांना सुलभ कर्ज आणि इतर सोयी तत्काळ आणि वेळेवर मिळण्यासाठी, ग्रामीण लघु उद्योग निर्माण करण्यासाठी वित्त पुरवठ्यासाठी विविध कार्यकारी सहकारी सोसायटीचा विस्तार करून सहकार तत्वावर ग्राम स्तरावर ‘ग्रामीणसहकारी संस्था’ निर्माण करावी.

‘ग्रामीण सहकारी संस्था’

सहकार म्हणजे एकत्र येऊन काम करणे. यात परस्परांशी सहकार्य करणे अभिप्रेत असते.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

व्याख्या: “समान हितसंबंध व समान ध्येय यांच्या आधारे एकत्र येऊन कार्य करण्याच्या प्रक्रियेस सहकार म्हणतात”

परस्पर सहकार्य व स्वावलंबन यांच्या मदतीने समतेच्या व समानतेच्या तत्वात अल्पप्रमाणात नफा मिळवणारी, सेवाभावाने प्रेरित झालेल्या सभासदांची ऐच्छिक व आर्थिक संघटना होय

मानवाने आतापर्यंत प्रगती ही सहकाराच्या जोरावर केली आहे. “एकमेका साहा करू, अवघे धरू सुपंथ” या संत वचनात किंवा “विनासहकार नाही उद्धार” या सुविचारातून सहकाराचे महत्व प्रतीत होते

ग्रामीण सहकारी संस्था ग्रामपंचायत, वि.का.स. सोसायटी आणि इतर सर्व ग्राम संस्थांच्या समन्वयासाठी दु वा म्हणून कार्य करेल या संस्थेत ग्रामपंचायत, ग्रामसभा, वि.का.स. सोसायटी, शासकीय व निमशासकीय कर्मचारी, गावातील तज्ञ व सुशिक्षित नागरिक या सर्वांचा समावेश असावा. या संस्थेच्या देखरेखीत लघु उद्योग, मिनी बँक, मिनी मॉल, रुरल शेयर मार्केट, कार्य करेल. ही संस्था ग्रामीण बेरोजगार तसेच कामगारांची आणि सभासदांची नोंदणी करेल

“ग्रामीण शेयर बाजार”

मुंबई शेयर बाजाराच्या धर्तीवर ज्याप्रमाणे विविध उद्योगांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी शेयरचीखरेदी-विक्री केली जाते. त्याप्रमाणे ग्रामीण भागातही सर्व शेतकऱ्यांना भागधारक बनवून त्यांच्या जमिनी हेच त्यांचे भांडवल समजून प्रत्येक शेतकऱ्यास सभासद बनवावे. म्युचुअल फंडासारखी वित्त व्यवस्था निर्माण करून त्याच्या क्षेत्रातील हवामान आणि इतर सुविधानुसार उत्पन्नावर आधारित लघुउद्योग उभारावे. आणि त्या उद्योगांमध्ये शेतकऱ्यांची भागीदारी असावीयामुळे जो सीमांतअल्पभूधारक शेतकरी आहे, त्यालाही उद्योजक बनण्याची संधी मिळेल.

श्रमाचा मोबदला: शेतकरी जो आपल्या शेतात राबतो, उत्पादनासाठी खर्च करतो, परंतु त्याच्या खर्चाइतकेही उत्पन्न मिळत नाही.त्यामुळे शेतकरी कर्जबाजारी होतो. त्यांना स्वतःच्या व परिवाराच्या श्रमाची किंमत मिळत नाही. म्हणून ग्रामीण शेयर बाजारात गुंतवणूक केलेल्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या श्रमाचाही मोबदला मिळेल आणि उद्योगातून लाभांशही मिळेल

“मिनी बँक”

शेतीपूरक लघुउद्योगांना शासनाकडून अनुदान तसेच वित्तीय संस्थांकडून वित्तपुरवठा व्हावा यासाठी प्रत्येक ग्रामपंचायत स्तरावर “मिनी बँक” स्थापन करावी. जिचे कार्य हे त्या ग्रामपंचायतीपुरते मर्यादित असावे त्या गावातील सर्व व्यवहार मिनी बँक मार्फत व्हावे. यामुळे ग्रामीण भाग कॅशलेस होण्यास मदत होईल.

“स्मार्ट कार्ड”

भारत सरकारने नोटबंदीचा म्हणजे चलन निश्चलीकरणाचा निर्णय घेतला. तेव्हा पासून भ्रष्टाचारास निर्बंध लागले त्याचबरोबर डिजिटल व्यवहारासही चालना मिळाली. मिनी बँकेमार्फत प्रत्येक नागरिकास स्मार्ट कार्ड द्यावे.

“मिनी मॉल”

गावातील प्रत्येक नागरिकास आवश्यक मुलभूत तसेच चैनीच्या वस्तू एका छताखाली मिळाल्या यासाठी “मिनी मॉल” स्थापन करावा. या मॉलमध्ये क्रेडिटच्या आधारावर स्मार्ट कार्डच्या माध्यमातून खरेदी-विक्री व्हावी.

ग्रामीण सहकारी संस्था ही बेरोजगारांची नोंदणी, ग्रामीण शेयर बाजार, लघुउद्योग, मिनी बँक, मिनी मॉल इ. चे नियमन आणि व्यवस्थापन करेल. गावातील प्रत्येक स्मार्ट कार्डधारक वरील संस्थाचा सभासद असेल.प्रत्येक गरीब, अल्प, अत्यल्प, सीमांत तसेच मोठे शेतकरी हे सर्व स्मार्ट कार्डच्या माध्यमातून संस्थेचे सभासद असतील गावातील नोकरदार आणि भांडवलदार वर्गही मिनी बँकचे सभासद असतील. आणि त्यांचा पैसाही ग्रामीण शेयर बाजाराच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाच्या विकासाला हातभार लावेल यामुळे प्रत्येक गाव स्वावलंबी बनेल

गावातील सुशिक्षित बेरोजगारांना नोकरीच्या शोधात बाहेरगावी जावे लागणार नाही कारण त्यांना **मिनी बँक, मिनी मॉल, लघु उद्योग** यांच्या नियमन, व्यवस्थापन आणि व्यवहारासाठी मोठ्या प्रमाणावर मनुष्यबळ लागेल. देशात कोट्यावधी रोजगार निर्माण होईल आणि हे रोजगार शाश्वत स्वरूपाचे राहतील.

“सेवाविनिमय पद्धत”

पुढील काळ हा “**सेवाविनिमय पद्धती**” चा राहील. सेवेच्या बदल्यात सेवा मिळेल. मुद्राविनिमय बंद होऊन मुद्रेचे कार्य हे मूल्य निर्धारणासाठी मर्यादित होईल. सहकाराच्या जोरावर सामाजिक विषमता दूर होऊन सामाजिक, सांस्कृतिक, एकतेत भर पडेल. प्रत्येकास रोजगार मिळेल त्यामुळे लोकांच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल होऊन विघातकवृत्तीचे विधायक कार्यात सहभाग वाढेल.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सरकारच्या योजना आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्था:

ग्रामीण विकासासाठी सरकारच्या विविध योजना कार्यरत असून त्यांचा फायदा प्रत्यक्ष पात्र लाभार्थ्यांना होत नाही परंतु ड्रिम व्हिलेज च्या माध्यमातून सरकारच्या DIRECTBENEFITTRANSFER(DBT) योजनेनुसार मिनी बँक व मिनी मॉल च्या माध्यमातून सरकारचे अनुदान, राशन वा इतर सोयी पात्र नागरिकास मिळेल. कारण मिनी बँकेत सर्वांचे व्यवहार असल्याने पात्र व्यक्ती ओळखणे सोपे जाईल.

GST : GST चा प्रत्यक्ष फायदा होण्यासाठी लोकांच्या उपभोगाचे योग्य प्राधानाक्रम ठरविणे महत्वाचे आहे. मिनी मॉल च्या मदतीने सर्व व्यवहार डिजिटल होतील. म्हणून लोकांचे प्राधान्य कशास जास्त आहे हे ठरविणे सोयीचे होईल. आणि त्यामुळे GST चे दर निश्चित करता येतील.

चलन निश्चलीकरण : नोटबंदीमुळे डिजिटल व्यवहारास चालना मिळाली बँकांचे ऑनलाईन व्यवहार वाढले. भ्रष्टाचारास आळा बसला. आणि प्रत्यक्ष चलनाच्या व्यवहाराने उत्पन्न मोजणे जिकरीचे होते. डिजिटल व्यवहाराने आर्थिक उलाढालीवर लक्ष्य ठेवता येईल. स्मार्ट कार्डच्या उपयोगाने सर्व व्यवहार डिजिटल होतील, म्हणून लोकांना रोख पैसाजवळ बाळगण्याची गरज राहणार नाही.

कर्जमाफी : महाराष्ट्र सरकारने छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजनेंतर्गत शेतकऱ्यांना १.५ लाखापर्यंत कर्जमाफी दिली. परंतु कर्जमाफी देऊन शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत ड्रिम व्हिलेज प्रकल्पासारखे शेतकऱ्यांना स्वावलंबी बनवणे गरजेचे आहे

जलसिंचन सुविधा : सिंचनाची अजूनही प्रगती झालेली नाही अजूनही मोठ्याप्रमाणावर विहिरीद्वारे सिंचन केले जाते तर पावसाच्या पाण्यावरच सिंचन अवलंबून आहे एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी एकूण सिंचन क्षेत्र फक्त १८ ते १९% आहे. म्हणून ठिबक व तुषार सिंचनाच्या माध्यमातून सिंचनात वढ झाली पाहिजे. परंतु शासनाकडून अनुदाने मिळूनही शेतकऱ्यांमध्ये असलेल्या अज्ञानामुळे सिंचनात वाढ होत नाही. म्हणून ड्रिम व्हिलेज च्या माध्यमातून शेतकऱ्यांमध्ये जागृती निर्माण करून त्यांच्या जमिनीही सहकाराच्या बळावर सिंचनाखाली आणावे.

कृषी अनुदाने : शासनाचे अनुदान DBT अंतर्गत लाभार्थ्यांच्या खात्यावर टाकले जावे यासाठी मिनी बँक उपयोगी ठरेल. ग्रामीण सहकारी संस्थानुसार शेतीमध्ये प्राधानाक्रम ठरवून आवश्यक घटकांना शासनाने अनुदाने द्यावीत

वित्तीय समावेशन : मिनी बँकेमार्फत ग्रामीण भागात वित्तपुरवठा योग्य पद्धतीने करता येईल. ग्रामीण भागातील सर्व व्यवहार हे बँकांमार्फत केले जावेत. त्यामुळे आर्थिक व्यवहाराचे नियोजन करता येईल.

लोकांची बदलती मानसिकता : बँकांनी कर्ज दिले म्हणजे ते बुडविण्यासाठीच अशी मानसिकता लोकांची आहे. लोकांना क्रेडीट तयार करण्याची सवय लावावी लागेल. तसेच सर्व आर्थिक व्यवहार बँकांमार्फत करण्यासाठी प्रोत्साहित करावे लागेल. त्यांच्या उत्पन्नात वाढ करावी लागेल. त्यासाठी मिनी बँक सहायक ठरू शकेल.

सहकार क्षेत्र आणि सूक्ष्म वित्त : आज काळाची गरज आहे कि सर्वांनी सहकाराने विकास साधला पाहिजे. शासनाने सहकारी संस्थांचे स्वरूप विस्तारित करायला पाहिजे. वि. का. स. सोसायटीचा विस्तार करून ग्रामीण भागातील शिखर वित्त संस्थेचा दर्जा द्यायला हवा. ग्रामीण भागातील दारिद्र्य आणि बेकारी दूर करण्यासाठी लोकांमध्ये जागृती महत्वाची आहे गावांना स्वावलंबी बनविणे गरजेचे आहे त्यासाठी ग्रामीण सहकारी संस्था, ग्रामीण शेजार बाजार, मिनी बँक, मिनी मॉल हे मोलाचे कार्य करू शकतात....

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

भारतीय कृषी प्रक्रिया उद्योगांमधील बदलता प्रवाह

आर डी तेजेंद
(Assistant Professor)
Dept of Commerce
B.P.Arts, S.M.A. Science & K.K.C.Comm College,
Chalisgaon

जे एन बागुल
(Associate Professor)
Dept of Commerce
B.P.Arts,S.M.A.Science & K.K.C.Comm College,
Chalisgaon

प्रस्तावना -

भारतीय अर्थव्यवस्था ही शेती प्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखली जाते. अत्यंत पुरातन काळापासून भारतात आजही शेतीक्षेत्राला अनन्य साधारण महत्व आहे. राष्ट्रीय उत्पन्न समिती आणि मध्यवर्ती सांख्यिकीय संघटनेच्या आकडेवारीनुसार 1950-51 मध्ये भारताचा स्थूल देशांतर्गत उत्पन्नात शेतीक्षेत्राचा वाटा 56.50 टक्के होता हा वाटा 2016-17 मध्ये 29.02% दिसून येतो. भारताच्या एकूण लोकसंख्ये पैकी 60 टक्के लोकसंख्येला प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे शेतीक्षेत्रातून रोजगार पुरविला जातो. वाढत्या लोकसंख्येसाठी अधिक अन्न उत्पादन करणे, उद्योगांना कच्चा माल पुरविणे, शेत मालाची निर्यात वाढविणे, किंमत पातळीत स्थैर्य निर्माण करणे, प्रादेशिक असमतोल कमी करणे, शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे, अतिरिक्त लोकसंख्येला दुसरे पर्यायी व्यवसाय निर्माण करणे, अशा अनेक अपेक्षा या महत्त्वपूर्ण ठरणाऱ्या कृषी क्षेत्रा कडून पूर्ण व्हाव्यात यादृष्टीने भारतात अनेक प्रयत्न होत आहेत. या अपेक्षा पूर्ण व्हावयाचा असतील तर पारंपरिक शेतीत बदल घडवून आणणे जसे जरूरीचे आहे तसेच शेतीशी संबंधित असणारे शेती आधारित उद्योग, शेती प्रक्रिया उद्योग स्थापन होणे व विकसित होणे अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक आहे.

कृषी प्रक्रिया उद्योगांची गरज आहे का ?

अलीकडील काळात शेती आधारित उद्योगांचे व शेती आधारित अन्न प्रक्रिया उद्योगांचे महत्त्व उत्पन्न व रोजगार वाढीच्या दृष्टीने वाढत असलेला दिसून येतो अमेरिकेचे आर्थिक क्रांती मक्याची लागवड आणि त्यावर होणारी प्रक्रिया यातून झालेली आहे. अमेरिकेत मक्यापासून 150-200 प्रकारचे पदार्थ तयार केले जातात प्रक्रिया उद्योगाचा विचार केला असता भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा अन्न उत्पदक देश असल्याने शेती आधारित अन्नप्रक्रिया उद्योगांना विकासाची मोठी संधी आहे. फळे व भाजीपाला उत्पन्नात भारताच्या दुसरा क्रमांक लागतो. जागतिक उत्पादनाच्या 12 टक्के भाजीपाला भारतात होत असला तरी जगाच्या फळे व भाजीपाला व्यापारात भारताचा वाटा फक्त 9 टक्के इतकाच आहे यासाठी फळे व भाजीपाल्यावर योग्य प्रकारे प्रक्रिया केल्यास नुकसान टाळता येईल आणि त्यास अधिक मूल्यही उपलब्ध होईल, त्यामुळे कृषी प्रक्रिया उद्योगाची गरज आहे. खालील भागात कृषी व्यवसाय, कृषी उद्योग, कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि कृषी आधारित उद्योग यांच्या बदल वेगवेगळे दृष्टिकोन मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

१) कृषी व्यवसाय -

हि संकल्पना जे देवीस आणि आर गोल्डबर्ग यांनी 1957 मध्ये मांडली. "कृषी व्यवसाय म्हणजे अशा सर्व कृती किंवा आर्थिक व्यवहाराचे एकत्रीकरण कि, ज्यात शेतीसाठी लागणाऱ्या वस्तू हाताने किंवा यंत्राने तयार करणे आणि वितरित करणे, शेतीतील उत्पादन घेणे, शेत मालाची साठवणूक करणे, तो सुरक्षित ठेवणे, शेत मालावर प्रक्रिया आणि वितरण करणे होय."

२) कृषी उद्योग -

The National Council of Applied Economic Research ने कृषी उद्योगाची व्याख्या पुढील प्रमाणे केली आहे. कृषी/शेती उद्योग म्हणजे असा उद्योग कि जे शेतीतील कच्चा मालावर आधारित असतात व असेही उद्योग कि जे शेतीसाठी आदाने (output) उत्पादित करतात जसे बी-बियाणे, रासायनिक खाते, कीटकनाशके, यंत्र पुरविणारे, शेती यंत्र दुरुस्ती व देखभाल करणारे.

३) कृषी प्रक्रिया उद्योग -

"कृषी प्रक्रिया उद्योग म्हणजे, शेत मालावर प्रक्रिया करणे संबंधित शेतमालावर प्रक्रिया करून त्याचे उपभोग योग्य वस्तूंमध्ये रूपांतर करून ते ग्राहकांना उपलब्ध करून देणे, शेतमाल वाहतूक योग्य बनविणे उपाधान त्यांच्या मालाचे योग्य मूल्य मिळवून देण्यास मदत करणे व प्रक्रिया केलेल्या मालास बाजारपेठ मिळवून देणे इत्यादी कार्य करणारे उद्योग होय."

४) कृषी आधारित उद्योग -

"कृषी आधारित उद्योग म्हणजे असे उद्योग कि जे शेतीतील कच्चा माल वापरतात किंवा अशी उत्पादने निर्माण करतात कि जे शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी गरजेची असतात जसे सुधारित बी-बियाणे, खते अवजारे, पीक संरक्षणासाठी वापरली जाणारी कीटकनाशके, तसेच शेती अवजारांची दुरुस्ती देखभाल करणाऱ्या संस्था."

शेती आधारित उद्योगांचे महत्त्व -

भारताच्या ग्रामीण क्षेत्राच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने ग्रामीण अर्थव्यवस्था हि दारिद्र्य, बेकारी आणि अर्धबेकारी या समस्यांनी ग्रस्त आहे . कृषी क्षेत्र वाढत्या श्रमिक फौजेला उत्पादक रोजगार पुरवू शकत नाही म्हणून शेती आधारित उद्योगांचा विकासाची गरज निर्माण होते .ग्रामीण भागात रोजगाराच्या अभावी लोक शहरी भागात स्थलांतरित होतात. त्या करिता व्यावसायिक संरचनेमध्ये कृषी आधारित उद्योग क्षेत्राच्या बाजूने परिवर्तन करावे लागले.

जलद ग्रामीण उद्योगिकारणामुळे विकसनशील देशात रोजगारीच्या संधीमध्ये वाढ होते. ग्रामीण भागातील कृषी आधारित उद्योगात निर्माण झालेल्या रोजगारीमुळे तेथील कृषी क्षेत्राच्या भरभराटीस सहाय्य होते. तसेच कृषी आधारित ग्रामोद्योगांमुळे औद्योगिक विकेंद्रीकरण करणे शक्य होते. राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समान वितरण करण्यास मदत होते.भांडवलामध्ये गतिशीलता आणता येते, उद्योग कौशल्यामध्ये गतिशीलता आणता येते.

भारतीय गावांची समृद्धी व पुनर्निर्माण कृषी आधारित उद्योगांच्या माध्यमातूनच शक्य आहे. बोजेंद्रनाथ बॅनर्जी यांनी विकसित, औद्योगिक देशांच्या अनुभवावरून असे मत मांडले कि, देशांच्या एकूण विकासात ग्रामीण व ग्रामीण विकासात कृषी उद्योग महत्वाचे आहेत. कृषिक्षेत्र व औद्योगिक क्षेत्र एकमेकांचे पूरक आहेत. म्हणून दोन्ही क्षेत्रांचा एकाच वेळी विकास करून ग्रामीण विकास साधने गरजेचे आहे. विकसित औद्योगिक देशांनी कृषी क्षेत्रात निर्माण होणाऱ्या फळे, भाजीपाला यांच्यावर प्रक्रिया करून त्यांचा टिकावपणा वाढवून कृषी विकासा सोबत आर्थिक विकास साधला आहे.

जगातील अनेक विकसनशील देशांनी ग्रामीण विकासासाठी कृषी आधारित उद्योगांना प्राधान्य दिले आहे. चीनने सुद्धा ग्रामीण भागातील वाढती लोकसंख्या विकास प्रक्रियेत सामावून घेण्यासाठी आणि त्यांच्यातील वाढत्या उत्पादकतेचा वापर करण्यासाठी स्थानिक विविधीकरणाला प्राधान्य दिले आहे. माजी पंतप्रधान मनमोहन सिंग यांनी राष्ट्रीय विकास परिषदेतील आपल्या भाषणात म्हटले की, कृषी क्षेत्राला नवसंजीवनी दिल्याशिवाय सर्वसमावेशक विकासाचे ध्येय साध्य करणे शक्य होणार नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांकडे विशेषत्वाने लक्ष पुरविण्याची गरज आहे. म्हणून सर्व शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात आणि उत्पन्नात वाढ करणे यावरच मुख्य रोख ठेवायला हवा. उपरोक्त तज्ज्ञाचे विचार ग्रामीण विकासात शेती आधारित उद्योगांच्या महत्त्वाचा निर्वाळा देतात.

कृषी उद्योगांसमोरील समस्या -

- प्रतवारी
- पॅकेजिंग
- शीत गृहांचे अभाव
- विजेची अनियमितता
- नैसर्गिक आपत्ती
- व्याजदर
- कामगारांविषयक समस्या
- सरकारकडून आकारले जाणारे कर
- बाजारपेठेविषयक माहितीचा अभाव
- बाजारभावाची अनिश्चीतता
- उद्योजकांची मानसिकता

शेती आधारित उद्योगांचा विकासासाठी उपायोजना -

1. शेती आधारित उद्योगांचा प्रत्यक्ष अभ्यास करित असताना त्या-त्या उद्योगांच्या समस्यांचा विचार आपण केला आहे. त्याच समस्यांचा अनुषंगाने काही उपाययोजना या ठिकाणी विशद केल्या आहेत.
2. कृषी आधारित उद्योग ग्रामीण भागातच आणि शेतकरी, शेत मजूर यांनी सहकारी तत्वावर किंवा बचत गटाच्या माध्यमातून सुरु करण्यास प्राधान्य देण्यात यावे. जेणे करून ग्रामीणभागातील लोकांचा उत्पन्न स्तरात वाढ होऊन ग्रामीण विकास शक्य होईल.
3. शेती आधारित उद्योगांची स्थापना ग्रामीण भागात करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या आधारभूत सोयी सुविधा जसे - वीज, पाणी, रस्ते ,अधिकोष , प्रशिक्षण संस्था इत्यादी निर्माण केल्यास ग्रामीण शेती आधारित उद्योग सुरु करण्याची प्रेरणा ग्रामीण लोकांना मिळेल. त्यातून रोजगार निर्मिती ,उत्पन्न वाढ व दारिद्र्य निर्मूलन यासारख्या गोष्टी साधल्या जातात.
4. शेती आधारित उद्योग ग्रामीण भागात स्थापना केले तरी त्यामध्ये उतपादित होणाऱ्या उत्पादनाला देशी बाजारपेठे सोबतच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ उपलब्ध व्हावी यासाठी निर्यातक्षम उत्पादन करण्यासाठी उद्योजकांना प्रेरित करण्यासाठी निर्याती करिता आवश्यक सुविधा त्यांना सहज आणि सोपेपणाने उपलब्ध व्हावी यासाठी शासनाने प्रयत्न करा.
5. शेती आधारित उद्योगांच्या विकासासाठी , शेती आधारित 'उद्योग विकास महामंडळाची' स्थापना करण्यात यावी. ज्या अंतर्गत या उद्योगांसाठी प्रशिक्षण ,वित्तपुरवठा , अनुदान देऊन ग्रामीण तरुणांना शेती आधारित उद्योग स्थापना करून आकर्षित करता येईल .

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

6. वेगळा कृषी अर्थसंकल्प दरवर्षी साधार करण्यात यावा . जेणे करून एकूणच कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी आर्थिक तरतूद करणे केंद्रसरकारला शक्य होईल . याला अपवाद फक्त कर्नाटक राज्य होय.

सारांश -

कृषी उत्पादनावर प्रक्रिया करण्याच्या उद्योगांच्या वाढीला भारतात मोठ्या प्रमाणावर वाव आहे आणि अशा उद्योगांची वाढझाल्यास शेतकऱ्यांना निश्चित फायदा होऊ शकतो , हे लक्षात घेऊन भारत सरकारने 'मके इन इंडिया' मध्ये कृषी प्रक्रिया उद्योगाला महत्त्व देण्याचा निर्णय घेतला आहे . या अंतर्गत 14 हजार कोटी रुपये कृषी प्रक्रिया उद्योगांसाठी खर्च करण्याचा सरकारचा मानस आहे. देशामध्ये जवळ जवळ 42 मेगा फूड पार्कस उभारण्यात येणार आहे त्यापैकी 5 फूड पार्कसची उभारणी पूर्ण झाली आहे आणि उर्वरित प्रकल्प 2019 पर्यंत पूर्ण करण्याचा संकल्प आहे. या अंतर्गत 3 लाख रोजगार निर्माण होतील आणि सुमारे 12.5 लाख शेतकऱ्यांना त्यांचा फायदा मिळेल अशी अपेक्षा आहे . कृषी प्रक्रिया उद्योगांची देशातील सध्याची संख्याहि 37 हजार 185 आहे . गेल्या पाच वर्षात देशातील कृषी प्रक्रिया उद्योग क्षेत्रांची 8.4 टक्के दराने वाढझाली आहे आणि सकल राष्ट्रीय उत्पादनातील या क्षेत्राचा वाटा 9.02 टक्के आहे. कृषी उत्पादनाच्या निर्यातीत भारताचा सध्या 6 वा क्रमांक आहे ,किमान आहे तितका कायम राहण्यासाठी प्रयत्नाचा भाग म्हणून या क्षेत्रात परकीय गुंतवणुकीला 100 टक्के मुभा देण्यात आली आहे .

संदर्भ -

1. अर्थसंवाद - जानेवारी - मार्च 2016
2. Vision Research feb 2014
3. Loksatta
4. Website on Agro Business GDP

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील वस्तु व सेवा कराचा प्रभाव

प्रा. देविदास भट्ट भामरे

स्वर्गीय अण्णासाहेब आर. डी. देवरे
कला व विज्ञान महाविद्यालय म्हसवी
ता. साक्री, जि. धुळे

प्रस्तावना :-

जगातील आर्थिक संकटाचा प्रभाव, भारतातील मेक इन इंडिया, डिजिटल इंडिया, इत्यादी सारख्या मोक्याच्या मोहिमांच्या समर्थनार्थ महत्वाकांक्षी विकासाच्या लक्ष्यासह आशेचा एक दिवा म्हणून ओळखला आहे. म्हणून वस्तु आणि सेवा कर अपेक्षित आहे. अर्थव्यवस्थेत वस्तु आणि सेवांच्या मुक्त प्रवाहावर अप्रत्यक्ष करापासून उत्पन्न अस्तित्वात आणून करावरील करांच्या प्रभावापासून दुर राहून भारतातील आर्थिक विकासासाठी आवश्यक उत्तेजक प्रधान करण. येत्या काळात जागतिक अर्थव्यवस्थेमध्ये भारताने शिरकाव करण्याच्या अपेक्षेने महत्त्वपूर्ण भूमिका दिसते. वस्तु आणि सेवा कर भारतामध्ये नव्हेतर शेजारच्या देशात आणि जगाच्या विकसित अर्थव्यवस्थामध्ये देखील आहे.

भारतात ०१ जुलै २०१७ रोजी वस्तु आणि सेवाकराची ओळख झाली. भारतात अप्रत्यक्ष कर सुधारणा क्षेत्रात एक अतिशय महत्वाचा टप्पा आहे. केंद्रिय आणि राज्य कर यांचा एकत्रित कर एकाच करातून एकत्रित करून या प्रमुख मार्गाने दुहेरी कर आकारणी कमी करणे आणि सामान्य राष्ट्रीय बाजापेठे साठी मार्ग तयार करणे ही सरकारची प्रमुख भूमिका दिसते. वस्तु आणि सेवाकरातून उपभोक्ता बिंदुपासून सर्वात मोठा फायदा म्हणजे सर्वसामान्यांच्या एकुण कर ओझेमध्ये २५%-३०% घट होण्याचा अंदाज आहे. वस्तु आणि सेवा कराची सुरुवात देशांतर्गत आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारत उत्पादनाची स्पर्धा करेल. आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम होईल असा अभ्यास दर्शवतो. शेवटी कमीतकमी हे पारदर्शक आणि आत्मनिर्भर व्यक्तिमत्त्वा मुळे कर हाताळण्यास सोपे होईल.

संशोधनाची उद्दिष्ट :-

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वस्तु आणि सेवा कराच्या प्रभावर प्रकाश टाकणे आहे.
- २) भारतातील वस्तु आणि सेवा कराची कार्य प्रणाली स्पष्ट करणे.

संशोधनाचे महत्व -

- १) भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील जीएसटीचा प्रभाव हा अभ्यास केला जाणार आहे.
- २) भारतातील सर्वसामान्य माणसाला जीएसटीची संकल्पना समजून घेण्यासाठी मदत होईल.
- ३) भारतातील व्यावसायिक समुदायाच्या सदस्यामधून जीएसटीची भीती दुर होईल.

वस्तु व सेवा कराची वैशिष्ट्ये :-

- १) भारतासाठी जीएसटी एक अप्रत्यक्ष कर आहे. त्यामुळे देश " एक एकीकृत बाजार " बनवेल
- २) भारतात व्हॅट, सीएसटी, एक्ससाईज ड्युटी, एंटी टॅक्स, जकात, एलबीटी लक्झरी टॅक्स इत्यादी सारख्या विविध करांचे पुर्ननिर्माण केले जाईल.
- ३) भारतात वस्तु आणि सेवा कराचे चार प्रकार आहेत-
अ) एसजीएसटी - राज्य सरकारद्वारा गोळा केला जाणारा राज्य कर.
ब) सीजीएसटी - केंद्र सरकारद्वारा गोळा केलेले केंद्रीय कर.
क) आयजीएसटी - केंद्र सरकारद्वारा गोळा केलेले एकात्मिक कर.
ड) यूटीजीएसटी - केंद्रशासित प्रदेशाद्वारा गोळा केलेले केंद्रशासित प्रदेश कर.
- ४) भारतातील वित्तीय वर्षात एकुण उलाढाल असलेल्या करदात्यांना दहा लाख उत्पन्न कर मुक्त राहील.
- ५) वस्तु व सेवाकराची ५% १२% १८ % आणि २८% दराने आकारणी आहे.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर वस्तु आणि सेवा कराचा प्रभाव :-

१) एकूण महसूलात वाढ :-

भारतात वस्तु आणि सेवा कराची अंमलबजावणी करून देशात प्रतिवर्ष १५ अब्ज डॉलर्सचा महसूल प्राप्त होईल असा अंदाज आहे. कारण त्यामुळे निर्यातीला चालना मिळेल, रोजगार निर्माती आणि रोजगार वाढीस चालना मिळेल.

२) एक बिंदु करप्रणाली :-

भारतात कर कायद्यामध्ये एकसमानता निर्माण होईल. संपूर्ण देशामध्ये वस्तू किंवा सेवांच्या पुरवठ्यासाठी एक बिंदु करप्रणाली मुळे महसूल प्राप्त होईल. करदात्याच्या वाढत्या उत्पन्नानुसार करदात्यास अधिक कर आकारला जाईल.

३) सरलीकृत कर कायदे :-

जीएसटी कर कायद्यातून न्यायव्यवस्थेच्या काळातील बेईमानी आणि भ्रष्टाचार कमी होईल. न्यायनिर्णय आणि अपिलीय प्राधिकार्याच्या विविध स्तरावर बेजबाबदार कार्यवाही झाल्यामुळे दंड होईल. सध्याचा कायदा खुपच कठोर आहे असे दिसून येते. नवीन कर प्रणाली अंतर्गत सर्व करांचा एकत्रिकरण योग्य नाही.

४) वाढीव एफडीआय :-

भारतातील सध्याच्या गुंतागुंतीचा कर प्रणाली मुळे एकाधिकार कर कायदे हे एक कारण म्हणून वस्तू आणि सेवा कर लागू केला जात आहे त्यामुळे देशात विदेशी थेट गुंतवणुकीचा प्रवाह वाढू शकतो. कारण परकीय कंपन्या व्यापक भ्रष्टाचारविरहित भारतात आल्यावर सावध आहेत. विदेशी कंपन्यांना भारतात पोषक परिस्थिती असल्यामुळे फायद्याचे लक्ष ठेवून गुंतवणुक करण्याचा कल दिसतो.

५) निर्यात आणि रोजगारामध्ये वाढ :-

भारतातील जीएसटीमुळे रोजगारात वाढ, निर्यातीस प्रोत्साहन आणि परिणामी एकुणच आर्थिक वाढीस आणि उत्पादनाचे घटकातील देशांतर्गत कामगार आणि भांडवलामध्ये लक्षणीय वाढ होऊ शकते.

६) वेळेची बचत :-

भारतातील जकात कर आणि टोल नाका सारख्या विविध प्रकारच्या कर बंदी मुळे नाशवंत वस्तुंच्या वाहतुकीसाठी येणारे अपव्यय टाळता येईल. त्यामुळे वस्तुचा पुरवठा करण्यासाठी गोदामाच्या खर्चात घट होईल व तोटा भरून निघेल. अर्थव्यवस्थेतील एकच कर प्रणाली मुळे वाहतुक कोंडी दूर करू शकेल.

भारतीय अर्थव्यवस्थेला जीएसटीचे फायदे :-

- १) एसजीएसटी, सीजीएसटी, आयजीएसटी, यूटीजीएसटी, या सारख्या करातून अप्रत्यक्ष कर कमी होईल.
- २) सध्याच्या कर संरचनेच्या तुलनेत कमी करून एक केंद्रीय कर धोरण राबविणे.
- ३) सध्याच्या कररचनेचा प्रभाव कमी करण्यासाठी जीएसटी करप्रणाली मदत करेल.
- ४) जीएसटी मुळे वस्तु निर्माती क्षेत्रात कराच्या कमी भारामुळे उत्पादन खर्चात घट होईल. त्यामुळे ग्राहकोपयोगी वस्तुच्या किमती कमी होतील.
- ५) भारतातील वस्तु आणि सेवा करामुळे सामान्य माणसावर कराचा भार कमी होण्यास मदत होईल.
- ६) जीएसटी मुळे वस्तुंच्या किंमती कमी होतील व मागणी वाढेल, उत्पादन जास्त केले जाईल त्यामुळे पुरवठा वाढेल.
- ७) भारतातील काळ्या पैशाचा व्यवहारावर नियंत्रण ठेवले जाईल.
- ८) भारतीय अर्थव्यवस्थेला दिर्घकाळात चालना मिळेल.

भारतात जीएसटीचे परिणाम :-

- १) जीएसटी मुळे एकच कर आकारणी असल्यामुळे अप्रत्यक्ष करांची संख्या कमी होते.
- २) उत्पादने आणि सेवेच्या किंमती कमी होतील अशा प्रकारे ही प्रणाली फायदेशीर ठरेल.
- ३) केंद्र आणि राज्य सरकारचा आर्थिक भार कमी होवून सर्व अप्रत्यक्ष कर एकाच छताखाली येतील.
- ४) भारतात इतर अप्रत्यक्ष करसारख्या विक्रीच्या प्रत्येक टप्प्यावर जीएसटी आकारण्यात येणार नाही. त्यामुळे बाजार विकसित होईल.
- ५) जीएसटी भ्रष्टाचार मुक्त कर प्रणाली निर्माण करेल.
- ६) जीएसटी कर प्रणाली कराचा प्रभाव कमी होईल.
- ९) भारतातील उत्पादनाचा खर्च कमी होईल. त्यामुळे ग्राहकोपयोगी वस्तुच्या किंमती कमी होण्याची शक्यता आहे.
- १०) संयुक्त कर प्रणाली मुळे भ्रष्टाचार कमी होईल. त्यामुळे अप्रत्यक्षपणे सामान्य माणसावर सकारात्मक परिणाम करतील.

निष्कर्ष :-

भारतात " एक देश एक कर " प्रणाली आणण्यासाठी जीएसटीला प्राधान्य दिले आहे. देशात विविध उद्योगांवर याचा अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम होतील. कर प्रणाली उद्योगाशी कशा प्रकारे व्यवहार करावा यावर आधारीत प्रथमतः फरक येईल. भारतीय लोकांवर त्याचा परिणाम अनुभवण्यासाठी काही वेळ लागेल. भारतात जीएसटी कर प्रणाली अशा पद्धतीने तयार करण्यात आली आहे, की ते यासाठी चांगल्या महसुलाची निमिती करतील अशी अपेक्षा आहे. केंद्रीय आणि राज्य सरकार दोन्ही उद्योगधंदे, व्यापारी आणि सेवा पुरवठादारांबाबत ते फायदेशीर ठरतील. दिर्घकालावधीत यामुळे अप्रत्यक्ष कर संकलनात पारदर्शकता आणली जाईल. आणि दोन्ही सरकारला फायदा होईल अशी अपेक्षा ठेवू.

संदर्भ सुची :-

- १) दैनिक लोकसत्ता
- २) दैनिक सकाळ
- ३) लोकराज्य
- 4) www.iosrjournals.org
- 5) www.caknowledge.in
- 6) <http://economictimes.indiatimes.com/news/economy/policy>

सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील योगदान

प्रा.एस.एस.वसावे

(अर्थशास्त्र विभाग)

सहाय्यक प्राध्यापक

एस.पी.डी.एम.महाविद्यालय, शिरपूर

एल. एम. राठोड

(अर्थशास्त्र विभाग)

एस.पी.डी.एम.महाविद्यालय, शिरपूर

प्रस्तावना :-

भारतात एकूण लोकसंख्यापैकी जवळपास 70% लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. एवढ्यामोठ्या लोकसंख्येला रोजगार, स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची गरज असते. ही गरज पूर्ण करण्याची जबाबदारी बँकांवर सोपविण्यात आलेली आहे. परंतु भांडवलाच्या अभावामुळे बँकांकडून आर्थिक दूर्बल घटकांला कर्जपुरवठा होईलच याची शास्वती नसते. म्हणून भांडवलाच्या अभावामुळे मोठा वर्ग हा रोजगारापासून वंचित राहतो. या बेरोजगारीतून अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. थोडक्यात आर्थिक विषमता, दारिद्र्य, बेरोजगारी सावकारांचे शोषण या सर्व संकटातून ग्रामीण जनतेला बाहेर काढण्यासाठी 1990 पासून सुक्ष्म वित्त करण्यासाठी नाबार्ड या ग्रामीण विकास बँकेवर जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. समाजातील ज्या व्यक्तीचे अल्प उत्पन्न किंवा तारण देण्याची क्षमता नाही अशा व्यक्तीला कर्ज पुरवठा करण्यासाठी सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्था, स्वयंसहाय्यता गट इत्यादी ची स्थापना करण्यात आलेली आहे . यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील , शेतकरी , शेतमजूर, कामगार कारगिर व लघुउद्योजक इ. ना सुक्ष्म स्वरूपात कर्जपुरवठा झाल्यामुळे अर्थव्यवस्थेत रोजगार निर्मिती होऊन ग्रामीण जीवनाला स्थिर प्राप्त होत आहे रोजगाराच्या संधी वाढत आहेत.

उद्देश :-

- भारतीय वित्तीय व्यवस्थेतील सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याची भूमिका स्पष्ट करणे.
- सुक्ष्म वित्त पुरवठा विषयक शासनाचे वेगवेगळे दृष्टीकोनांचा आढावा घेणे.
- सुक्ष्मवित्त पुरवठ्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील वरील प्रभाव स्पष्ट करणे.
- शासनाच्या वित्त पुरवठा विषयक वेगवेगळ्या योजनांचा आढावा घेणे.

गृहिते :-

- सुक्ष्म वित्त पुरवठासाठी सुक्ष्म वित्त संस्थेची स्थापना करण्यात आली.
- सुक्ष्म वित्तामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अनुकूल परिणाम होत आहे.
- सुक्ष्म वित्त पुरवठ्यावर RBI चे नियंत्रण आहे.
- सुक्ष्म वित्तामुळे बिगर संस्थात्मक वित्तावरील अवलंबित्व कमी-कमी होत आहे.

संशोधन पद्धती :-

- सदर शोध निबंधात विविध विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला असून संशोधनासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर केला आहे निबंधात लेख , विविध संदर्भ साहित्याचा आधार घेतलेला आहे.
- या संशोधन पद्धतीत सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याचे अर्थव्यवस्थेतील योगदानाचा आढावा घेतलेला आहे.

सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याचा इतिहास :-

1974 च्या बांग्लादेशातील दुष्काळात जणता होरपळून निघत होती. लोकांना दारिद्र्याचे , गरिबीचे चटके बसत असतानाच त्यात दुष्काळाची भर पडली होती. या सर्व समस्येचे मुळ एका अवलियाला गवसले. त्यांनी या समस्येच्या विरोधात लढण्याचे जणू चंगच बांधले होते. त्यांनी चितगाव पासून जवळच असलेल्या जोब्रा या गावातील 42 कुटुंबातील समुहाला 27\$ चे कर्ज दिले. या कर्जाच्या सहाय्याने लोकांनी व्यवसाय करण्यास प्रारंभ केला या छोट्याशा कर्जाच्या सहाय्याने प्रायोगिक तत्वावर ग्रामीण बँकेची स्थापना केली. ग्रामीण बँकेने देखिल बांग्लादेशातील छोटे, व्यावसायिक , उद्योजक , शेतकरी , शेतमजूर, भिकारी इ.. ना विना व्याज विना तारण कर्ज पुरवठा केला या कर्जाचा जनतेने उत्पादक कार्यासाठी विनियोग केल्यामुळे ही सुक्ष्म वित्त पुरवठ्याची चळवळ अल्पावधितच लोकप्रिय व यशस्वी ठरली. एवढेच नाही तर 2006 या वर्षी ग्रामीण बँकेला व बँकेचे संस्थापक मोहमद युनुस यांना सुयुक्त पणे जगातील सर्वोच्च पुरस्कार नोबेल पुरस्काराने गौरविण्यात आले.

27\$ एवढ्या अल्पशा भांडवलावर ग्रामीण बँकेची स्थापना करण्यास आली. बँकेने सुक्ष्म वित्तपुरवठ्यात क्रांतीकारक कामगिरी केल्यामुळे 2017 च्या आकडेवारीनुसार भागभांडवल 17667 \$ व 2565 शाखा एवढा विस्तार ग्रामीण बँकेचा झालेला आहे याचाच अर्थ युनूस यांनी लावलेल्या रोपट्याचे वटवृक्ष झालेले आहे. आज अनेक देशांनी बांग्लादेशातील या सुक्ष्म पुरवठ्याचे मॉडेलचा स्विकार केलेला आहे. भारत, व्हियेतनाम बोलिव्हिया इ.

विषय विवेचन :- आर्थिक विकासात वित्तीय व्यवस्थेची भूमिका महत्वपूर्ण समजली जाते. म्हणून असे म्हटले जाते की, Banking system is veins of Economy थोडक्यात भांडवल वहन करण्याची भूमिका ही व्यवस्था पार पाडते. भारतात वित्तीय व्यवस्थेचा विकास जरी होत असला

तरी देखिल ग्रामीण भागातील अल्पभूधारक, शेतकरी, शेतमजूर, कारागिर, कामगार इ. ना कर्जपुरवठा होत नव्हता या घटकाला मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा न करता कर्जपुरवठा (गरजेनुसार व व्यवसायानुसार) करण्यासाठी SIDBI, Nabard, RBI आपली भूमिका पार पाडत आहे. RBI नी खासगी क्षेत्रातील काही कंपन्यांना देखिल ग्रामीण भागात सुक्ष्म वित्त करण्यासाठी परवाने दिले आहेत. या सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्थेद्वारे ग्रामीण भागातील कारागिर, व्यवसायिक, शेतमजूर, शेतकरी इ. ना सुक्ष्म प्रमाणात विनातारण व कमी व्याजदराने कर्ज पुरवठा केला जात आहे. यामुळे या वित्तपुरवठ्यामुळे अल्प उत्पन्न घटकांचे बिगर-संस्थात्मक कर्जावरील अवलंबित्व कमी होण्यास मदत होत आहे. सावकारी व्याज दरापेक्षा सुक्ष्म वित्तपुरवठा संस्थेचे व्याजदर कमी असल्यामुळे तसेच रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण असल्यामुळे आर्थिक दुर्बल घटकांना आपला स्वतःचा व्यवसाय करण्यासाठी संधी उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे सावकाराच्या शोषणा पासून दुर्बल घटकांची मुक्ती होण्यास मदत होत आहे. ग्रामीण स्वयंसहाय्यता गटाला खालील मायक्रो फायनांस कंपन्या वित्त पुरवठा करतात.

1. अन्नपूर्णा सुक्ष्म वित्त पुरवठा संस्था
2. बंधन बँक
3. साधना मायक्रो फायनांस कंपनी
4. ग्रामीण कुटा
5. एस.के.एस.मायक्रो फायनांस
6. अस्मिथा मायक्रो फायनांस

वरील कंपन्यांनी ग्रामीण क्षेत्रातील लोकांना विशेषता महिलांना व्यवसायासाठी कर्जपुरवठा केल्यामुळे महिला सक्षमीकरणाला चालना मिळत आहे. व ग्रामीण भागात लघुस्वरूपात या बँकांच्या माध्यमातून कर्ज पुरवठा झाल्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला एक प्रकारे संजिवनी मिळवली आहे. भारतात सुक्ष्म वित्त पुरवठा संस्थेद्वारा जवळपास 24% व्याजाने कर्जपुरवठा केला जातो. बँकेची परतफेड देखिल 97%च्या जवळपास आहे. फोर्ब्सच्या सर्वेनुसार जगातील सर्वात 50 सुक्ष्म वित्तपुरवठा कंपन्यांपैकी भारतातील 6 कंपन्या आहेत त्यात 13 व्या स्थानी बंधन बँक 15 व्या स्थानी साधना मायक्रो फा.कंपनी, ग्रामीण कुटा-19, शारदास वूमेन असोशिएशन फॉर विकर सेक्शन-23 एवढेच नाही तर ज्या ग्रामीण बँकेचे मॉडेल जगातील काही देशांनी स्विकारले त्या बँकेपेक्षा वरचे स्थान या भारतीय वित्तपुरवठा संस्थाना मिळालेले आहे.

अ.क्र.	सुक्ष्मवित्त पुरवठा संस्थेचे नाव	कर्ज पुरवठा
1	बंधन सु.वि.संस्था	9524
2	एस.के.एस.सु.वि.संस्था	4155
3	जनलक्ष्मी सु.वि.संस्था	3774
4	एस.के.डी.आर.डी.पी.	3570
5	उज्जीवन सु.वि.सं.	3274
6	स्पंदन सु.वि.संस्था	2665
7	एक्विटास	2444
8	सेंटिन क्रेडिट केअर	2141
9	शेअर सु.वि.सं.	1603
10	ग्रामीण कुटा	1447

Source-businessmapsofindia.com

वरील तक्त्या वरून असे दिसून येते की, नाबार्ड व रिझर्व्ह बँक कडून मिळणारा कर्जपुरवठा या कंपन्या झाल्यामुळे तसेच आर्थिक दुर्बल घटकाने देखिल कर्जाचा विनियोग उत्पादक कार्यासाठी केल्यामुळे सुक्ष्म वित्त पुरवठा संस्थेची संख्या व ग्राहक संख्येच्या प्रमाणात वाढ होत आहे.

2008 च्या आकडेवारी नुसार संस्थेची शाखा विस्तार व संपत्तीत वाढ झालेली आहे.

बँकेचे नाव	सदस्य संस्था	नेट संपत्ती	शाखा
एस.के.एस.वित्त पू.	2590950	2395	1413
स्पंदन स्फुर्ती सु.वि.संस्था.	168807	1225	696
शेअर सु.वि.संस्था	1231556	1448	666
आस्मिथा सु.वि.संस्था	694350	475	363
बंधन	851713	435	385
कॅशपॉर	303935	93	247
ग्रामा वि.दियाल	288311	231	126

Source-businessmapsofindia.com

भारतात जवळपास 50 सुक्ष्म वित्त-पुरवठा संस्थांना ग्रामीण भागात स्वयं सहाय्यता गटाच्या माध्यमाने कर्जपुरवठा करण्यासाठी रिझर्व्ह बँके ने परवानगी दिलेली आहे. या सर्व कंपन्यांना या बँके कडून 100 कोटी रू. पर्यंत 10% व्याजाने कर्ज पुरवठा केला जातो. या कर्जाचा

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सकारात्मक परिणाम होऊन ग्रामीण आर्थिक, दुर्बल घटकाला स्वतःचा व्यवसाय करून / उभारून आपल्या उत्पन्नात वाढ करून राहणीमानाचा स्तर उंचविण्याची संधी प्राप्त झालेली आहे. या सर्व कार्याचा एक उत्तम उदाहरण म्हणजे पारोळा तालुक्यातील बहादूरपूर गावातील निलिमा मिश्रा होय. 2000 या मिश्रा यांनी ग्रामीण भागातील महिलांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी भिंगिनी निवेदिता ग्रामीण विज्ञान निकेतन संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमाने गावात बचत गटाची स्थापना केली. दारिद्र्य रेषेखालील महिलांना बचत गटाच्या माध्यमातून रोजगार, स्वयंरोजगार उपलब्ध करून दिले तसेच शेतकऱ्यांना देखिल उत्पादक व अनुत्पादक कर्ज उपलब्ध करून दिले. यामुळे आज तेथील स्थानिक महिला घर पोहच जेवण, शिलाई काम, संगणक प्रशिक्षण, दुग्ध व्यवसाय इ. क्षेत्रात कार्यरत आहेत. 'भिंगिनी निवेदिता ग्रामीण निकेतन' मधील महिलांनी बनविलेल्या गोधळ्यामुळे त्यांची जागतिक स्तरावर ओळख निर्माण झालेली आहे. मिश्रा यांनी जे काम केले त्या कामाचा गौरव म्हणजे रॅमन मॅगसेसे पुरस्कार होय. 2011 या वर्षी रॅमन मॅगसेसे पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. 'भिंगिनी निवेदिता ग्रामीण निकेतन' 30 कोटी रू. पर्यंतचे कर्ज वाढून बचत गटाची स्थापना केली. या सर्व कार्यामुळे ग्रामीण भागातील महिलांना आत्म सन्मानाने जगण्याची प्रेरणा या क्रांतीकारक कार्यामुळे मिळाली आहे.

सुक्ष्म वित्तीय कंपन्यांच्या कामा विषयी सध्या असंतोष व्यक्त केले जात आहे. या कंपन्या गरीबांना / अल्प उत्पन्न घटकांना विना तारण कर्जे देते कर्ज देतांना संबंधित कर्जदाराजवळ तारण मालमत्ता नसतांना कर्जे देणे ही बाब स्वागतार्ह आहे परंतु बँकांचा /संस्थेचा व्याजदर अव्वाच्या सव्वा असल्यामुळे कर्जाच्या परतफेडी बाबत अनेक समस्या निर्माण झालेल्या आहेत.

या संस्थाना रिझर्व्ह बँक, नाबार्ड व सिडबी, कडून मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा होतो ज्या कंपन्यांनी 100 कोटीची मागणी केली असेल अशा कंपन्यांना 10% व्याजदर आकारते पुढे याच कंपन्या ग्राहकांना 24 ते 27% व्याज दराने सुक्ष्म वित्तपुरवठा करते. सु.वि.कंपन्यांच्या म्हणण्यानुसार ग्राहकांच्या थेट दारापर्यंत सेवा द्यावी लागत असल्यामुळे 8 % खर्च येतो. उर्वरित 6% नफा या बँकांना होतो. या सुक्ष्म वित्त पुरवठा क्षेत्रात अनेक कॉर्पोरेट्स / कंपन्या उतरल्यामुळे व्यक्तीची पात्रता नसतांना देखिल कर्जे दिली जातात. व आपली टागॅट्स पूर्ण करण्यासाठी तसेच कर्ज परतफेडीसाठी दबावतंत्राचा अवकर्ष केला जातो. मुळात रिझर्व्ह बँक किंवा मध्यवर्ती संस्थे कडून या संस्थाना / कंपन्यांना Targets वगैरे दिलेली नसतात.

निष्कर्ष :-

सुक्ष्म वित्त पुरवठा करण्यामध्ये वरील समस्या आहे कर्ज पुरवठा करतांना कंपन्यांच्या कर्मचाऱ्यांद्वारे परतफेडीसाठी दबाव आणले जाते तसेच व्याज दर देखिल अधिक असते. अशी तक्रार केली जाते परंतु या कंपन्या मार्फत वित्त पुरवठा झाल्यामुळे आर्थिक दुर्बल घटकांना विकासाच्या प्रवाहात आणले जात आहे. थोडक्यात वित्तीय समावेशनाला या चळवळीमुळे मोठी मदत होत आहे.

संदर्भ सुचि :-

1. सहकार कायदा व सुक्ष्म अर्थपुरवठा
2. डॉ.पी.आर.चौधरी, प्रा.एम.एस.पाटील, प्रा.एम.जे अग्रवाल, डॉ.पी.एन.पुरकर, प्रशांत पब्लीकेशन
3. Southern Economist oct, 2017
4. Financial inclusion & micro finance- Jaysheela, Basil Hans
5. Micro Finance & Financial Inclusion-Neha Vyas

भारतातील ग्रामीण दारिद्र्य : कारणे व उपाययोजना

प्रा. अनिल साहेबराव पाटील
(अर्थशास्त्र विभाग)कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
सोनगीर, ता.जि.धुळे

प्रस्तावना :

समाजाचा एक मोठा भाग जेव्हा जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या किमान गरजाही पूर्णपणे भागवू शकत नाही तेव्हा असा समाज दारिद्र्याने पीडित आहे, असे समजले जाते. बहुतेक सर्वच अविकसित देशांमध्ये दरडोई उत्पन्नाची पातळी अत्यंत कमी असल्याने तेथील लोकांना किमान उपभोगाची पातळीही गाठता येत नाही. भारतात सर्वसाधारणपणे दारिद्र्याची जी व्याख्या केली जाते तिचा आधार 'जगण्यासाठी आवश्यक असलेली किमान पातळी' हाच आहे. याप्रमाणे जगण्यासाठी आणि शरीराच्या किमान पोषणासाठी आवश्यक असलेले उष्मांक (Calories) जे धान्य, डाळी, दूध, भाजीपाला यांच्याद्वारे मिळवता येतात, याशिवाय कापड वगैरेसारख्या इतर जीवनावश्यक बाबी मिळविण्यासाठी लागणारा पैसा गृहीत धरून दरडोई उपभोग खर्च काढला जातो. ज्यांच्या उत्पन्नाची पातळी या उपभोग खर्चापेक्षा कमी आहे, असे लोक दारिद्र्यरेषेखाली राहतात असे समजले जाते.

संशोधनाचा उद्देश : प्रस्तुत शोधनिबंध लिखाणामागील खालील उद्देश आहेत.

- १) दारिद्र्याचा आर्थिक विकासावर होणारा परिणाम यांचा अभ्यास करणे.
- २) दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सरकारने केलेल्या उपाययोजनांचा अभ्यास करणे.

दारिद्र्याची संकल्पना :

दारिद्र्य तर भारतीयांच्या पाचवीलाच पुजलेले आहे असे म्हणतात. आर्थिकदृष्ट्या अविकसित व मागासलेल्या सर्वच देशांचे दारिद्र्य हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे असे मानले पाहिजे. या सर्व देशांना 'तिसऱ्या जगातील देश' (Countries in the Third World) असे म्हणतात.

दारिद्र्य म्हणजे नेमके काय हे सांगण्याचा अनेकांनी प्रयत्न केला आहे परंतु दारिद्र्याची सर्वमान्य होईल व त्रिकालाबाधित ठरेल अशी व्याख्या करणे अतिशय कठीण आहे. कारण एखाद्या उद्योगप्रधान देशातील व्यक्तीच्या दृष्टीने स्वतःची मोटार असणे हे श्रीमंतीचे लक्षण मानले जाणार नाही, तर भारतीयांच्या दृष्टीने स्वतःची मोटार असणे हे श्रीमंतीचेच लक्षण मानले पाहिजे. म्हणून 'दारिद्र्य' या संकल्पनेला वेगवेगळा अर्थ असू शकेल व तो अर्थ, प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनमानाविषयीच्या कल्पनेवर अवलंबून असेल.

दारिद्र्य या संकल्पनेचा विचार करतांना सापेक्ष दारिद्र्य आणि निरपेक्ष दारिद्र्य या संकल्पना विचारात घ्याव्या लागतात.

सापेक्ष दारिद्र्य (Relative Poverty) :

जेव्हा दोन व्यक्ती, किंवा दोन समूह किंवा दोन वस्तू किंवा दोन देश यांची तुलना करावयाची असते तेव्हा सापेक्ष दारिद्र्य या शब्दाचा प्रयोग केला जातो. एकाच देशातील उच्च उत्पन्न आणि न्यून उत्पन्न असणाऱ्या लोकांच्या उत्पन्नाची आणि उपभोगाची तुलना केली जाते तेव्हा सापेक्ष दारिद्र्य या संकल्पनेचा वापर केला जातो.

एकाच देशातील ५% ते १०% अति उच्च उत्पन्न असणारा गट आणि ५% ते १०% अति न्यून उत्पन्न असणारा गट या दोहोंच्या उत्पन्नाची, उपभोगाची आणि राहणीमानाची तुलना केल्यास न्यून उत्पन्न असणाऱ्या गटाचा उपभोग आणि उत्पन्न खूप कमी असतो. उपभोग आणि उत्पन्नात जे अंतर प्रतिबिंबित होते. त्याला सापेक्ष दारिद्र्य असे म्हणता येईल.

निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute Poverty)

निरपेक्ष दारिद्र्याचा संबंध किमान निर्वाह पातळीशी जोडला जातो. निरपेक्ष याचा अर्थ इतरांशी तुलना न करता असा होय.

"ज्या व्यक्तीस आपल्या प्राप्त उत्पन्नातून किमान गरजा भागविणेही शक्य नसते त्यास निरपेक्ष दारिद्र्य किंवा गरीब मानले जाते."

जीवनमान जगण्यासाठी आणि वंशवेल चालविण्यासाठी अन्नधान्य, डाळी, तेल, दूध, भाजीपाला, कपडे इत्यादी वस्तूंची आवश्यकता असते. व्यक्तीला दररोज, साप्ताहिक किंवा मासिक जे उत्पन्न मिळते त्यातून वरील वस्तू खरेदी करणेही शक्य नसेल तर त्या व्यक्तीस दारिद्र्य मानण्यात येते.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर जीवनमान जगण्याचा संबंध आहारातून मिळणाऱ्या उष्मांकाशी (Calories) जोडला जातो. आहार तज्ज्ञांच्या मते देशातील हवामानाच्या भिन्नतेनुसार वेगवेगळ्या देशात किमान उष्मांकांची पातळी वेगवेगळी असते. उदा. भारतीय उष्ण हवामानात एका व्यक्तीस जीवनमान जगण्यासाठी दररोज किमान २२५० उष्मांकांची गरज असते. यानुसार "ज्या व्यक्तीला आपल्या मिळणाऱ्या उत्पन्नातून दररोज २२५० उष्मांक मिळवून देईल एवढ्या उपभोग्य वस्तू खरेदी करणेही शक्य नसते त्यास दारिद्र्य मानले जाते.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील दारिद्र्य रेषा. (International Poverty Line) :**जागतिक बँक अहवाल २००३**

"जागतिक बँकेच्या अहवालानुसार १९९८ मध्ये विकसनशील देशांमध्ये किमान उष्मांक मिळविण्यासाठी दरडोई दरवर्षी ३७० अमेरिकन डॉलर्सची गरज असते. म्हणजेच ज्यांचे दरडोई उत्पन्न ३७० डॉलर्स आहे, ती व्यक्ती दारिद्र्य रेषेवरील जीवनमान जगते, तर ज्यांचे दरडोई उत्पन्न २७५ डॉलर्स आहे ते अति दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगतात."

मानव विकास अहवाल २००२ :

"मानव विकास अहवालानुसार विकसित देशात जे लोक आपल्या मुलांना शिक्षणासाठी शाळेत पाठवू शकत नाही ज्यांच्याकडे स्वतःच्या मालकीचे घर नाही, टी.व्ही. नाही, कार नाही आणि इतर चैनीच्या वस्तू नाहीत ते दरिद्री होय."

भारताच्या संदर्भात दारिद्र्याची संकल्पना :

भारतातही दारिद्र्य संकल्पनेचा संबंध किमान उष्मांकाशी जोडला आहे. भारतीय योजना आयोगाने दारिद्र्य रेषा निश्चित करण्यासाठी एक तज्ज्ञ समिती नियुक्त केली. या समितीच्या अहवालानुसार "एका व्यक्तीस दररोज किमान २२५० उष्मांकांची गरज असते. भारतातील ग्रामीण भागात एका व्यक्तीस २४०० उष्मांकांची आणि शहरी भागात २१०० उष्मांकांची गरज असते. यापेक्षा कमी ज्यांना उष्मांक मिळतात, त्यांना दारिद्र्य रेषेखालील मानण्यात यावे."

दारिद्र्यसंबंधी अलिकडील अंदाज :

राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने (NSSO) जुलै १९९९ ते जून २००० या कालावधीसाठी केलेल्या ५५ व्या फेरीच्या पाहणीचे निष्कर्ष आता उपलब्ध झाले आहेत. या पाहणीत उपभोक्त्यांच्या खर्चावरून निष्कर्ष काढले जातात.

या पाहणीनुसार उपभोक्त्याने मागील ३० दिवसांत केलेल्या उपभोग खर्चाची तसेच १ आठवड्यात केलेल्या उपभोग खर्चाची माहिती मागविण्यात आली. ५५ व्या फेरीमध्ये उपभोक्त्यांना कपडे, चपला, शिक्षण, आरोग्य व टिकावू वस्तू इ. संबंधीच्या गेल्या १ वर्षातील उपभोग खर्च, याशिवाय अन्न, तंबाखू इ. वरील गेल्या ३० दिवसांचा आणि एक आठवड्याचा उपभोग खर्च विचारण्यात आला व त्यावरून खालील निष्कर्ष काढण्यात आला. १९९१-९२ च्या किमतीनुसार ग्रामीण भागासाठी रु. १८१.५० दरडोई उत्पन्न व शहरी भागासाठी रु. २०९.५० दरडोई उत्पन्न ही दारिद्र्य रेषेसाठी किमान उत्पन्न पातळी ठरविण्यात आली.

दारिद्र्यासंबंधीचे अंदाज (शेकडा)

वर्ष	अखिल भारत	ग्रामीण	शहरी
१९७३-७४	५४.९	५६.४	४९.०
१९८३	४४.५	४५.७	४०.८
१९९३-९४	३६.०	३७.३	३२.४
१९९९-२००० (३० दिवसांची माहिती)	२६.१	२७.१	२३.६
(७ दिवसांची माहिती)	२३.३३	२४.०२	२१.५९

Source : Ministry of Finance, Govt. of India Economic Survey (२०००-०१) pg. १९४

ग्रामीण दारिद्र्याची कारणे (Causes of Rural Poverty)

- वेगाने वाढणारी लोकसंख्या :** भारतीय ग्रामीण दारिद्र्याचे महत्वाचे कारण म्हणजे वेगाने वाढणारी लोकसंख्या होय. या वाढणाऱ्या लोकसंख्येला सामावून घेणारी औद्योगिक प्रगतीचा व आर्थिक विकासाचा अभाव ग्रामीण क्षेत्रात आढळतो. त्यामुळे ग्रामीण दारिद्र्याची भीषणता वाढते. वाढत्या लोकसंख्येने निर्माण होणारी बेकारी व अर्धबेकारी ग्रामीण दारिद्र्य वाढविते.
- शेतजमिनीची विषम विभागणी :** ग्रामीण भागात अद्यापही उपजीविकेचे मुख्य साधन शेती व्यवसाय आहे. स्वातंत्र्यानंतर अनेक भूसुधारणा कायदे केले. पण या कायद्यांची अंमलबजावणी योग्य झाली नाही. मूठभर श्रीमंत जमीनदारांकडे शेती मोठ्या प्रमाणात राहिली. बहुसंख्य शेतकऱ्यांकडे अल्प जमीन राहिली. वारसाहक्काने जमिनीचे तुकडीकरण वाढते. त्यामुळे ग्रामीण दारिद्र्यात वाढ होते.
- जमीन व शेतमजुराची अल्प उत्पादकता :** शेती संबंधीच्या राष्ट्रीय आयोगाने असे मत व्यक्त केले आहे की, ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमुख कारण म्हणजे भारतीय शेती व शेतमजुराची अल्प उत्पादकता होय. भारतीय शेतीची दर हेक्टर उत्पादकता जगातील इतर देशांच्या मानाने अत्यंत कमी आहे. गरिबी, अल्प उत्पन्न, अशक्तपणा, अशिक्षित इत्यादी कारणांनी शेतमजुरांची उत्पादकता अत्यंत कमी आहे. तो कार्यक्षमतेने काम करू शकत नाही. उत्पन्न वाढत नाही. दारिद्र्य वाढते.
- मोठ्या प्रमाणावरील बेकारी :** ग्रामीण गरिबीत मोठ्या प्रमाणात बेकारी दिसून येते. त्यामुळे दारिद्र्य वाढते. ग्रामीण शेती व्यवसायात मोठ्या प्रमाणात अर्धबेकारी आढळते. अनेकांना वर्षभर पुरेसा रोजगार प्राप्त होत नाही. काहीना तर वर्षभर रोजगार प्राप्त होत नाही.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शेतीच्या हंगामात अल्प काळ रोजगार प्राप्त होतो. परिणामी ग्रामीण दारिद्र्यात वाढ होते. वाढत्या बेकारी व अर्धबेकारीने ग्रामीण दारिद्र्य वाढते.

- ५) **विकासाचा मंद वेग :** भारताच्या आर्थिक विकासाचा मंद वेग हे ग्रामीण दारिद्र्याचे महत्वाचे कारण समजले जाते सन १९५०-५१ पासून भारताने नियोजनाचा स्वीकार केला. तथापि, आर्थिक विकासाचा वेग फारसा वाढला नाही. जो काही आर्थिक विकास झाला तो वाढणाऱ्या लोकसंख्येने फस्त केला. त्यामुळे दरडोई उत्पन्नात फारशी वाढ झाली नाही. हे भयाण चित्र भारताच्या शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागात प्रकर्षाने आढळते.
- ६) **रोजगार संधीचा अभाव :** वाढत्या लोकसंख्येने निर्माण होणाऱ्या लोकांना पुरेशा रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देण्यास ग्रामीण विकास असमर्थ ठरला. लोकसंख्येच्या वाढत्या दराला सामावून घेणारे, रोजगाराची संधी निर्माण करणारे उद्योग ग्रामीण भागात निर्माण झाले नाहीत. परिणामी ग्रामीण भागातील दुबळ्या लोकांच्या दारिद्र्यात वाढ होत गेली.
- ७) **भांडवलाची कमतरता :** भारतामध्ये भांडवलाची कमतरता खूपच आहे. हे दारिद्र्याचे एक महत्वाचे कारण ठरते. गरिबीने देशातील लोकांची बचतीची कुवत अल्प असते. भांडवल संचय वाढत नाही. विशेषतः ग्रामीण क्षेत्रातील प्रमुख व्यवसाय असणाऱ्या शेतीला योग्य कर्जपुरवठा होत नाही. स्वातंत्र्यानंतर शेतीला कर्जपुरवठा वाढला. पण त्याचा फायदा बड्या जमीनदारांनी घेतला. सीमांत व अल्पभूधारक यांना अनेक कारणांनी कर्ज मिळाले नाही साहजिकच त्यांच्या दारिद्र्यात वाढ होत गेल.
- ८) **भाववाढ :** स्वातंत्र्यानंतर भारतात सातत्याने वेगाने भाववाढ होत आहे. दारिद्र्याचे तेही एक कारण आहे. वाढत्या भाववाढीने पैशाची किंमत कमी होते. विशेषतः याचा अत्यंत विपरित परिणाम समाजातील कनिष्ठ मध्यम व गरीब वर्गावर होतो. उपभोग वस्तूंच्या वाढत्या किंमतीने देशातील गरीब लोकांच्या संख्येत वाढ होते.
- ९) **खाजगी गुंतवणूकीची शहरी भागात ओढ :** भारतासारख्या विकसनशील देशात एकूण लोकसंख्येपैकी ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांची संख्या ७०% आहे. वस्तुतः खाजगी आणि सार्वजनिक गुंतवणूक जास्तीत जास्त ग्रामीण भागात व्हायला पाहिजे. पण प्रत्यक्षात मात्र एकूण खाजगी गुंतवणूकीपैकी जवळ जवळ ८५% गुंतवणूक आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील जवळ जवळ ५०% गुंतवणूक शहरी भागात झाली आहे. ग्रामीण भागात औद्योगिकरण कमी असल्याने रोजगार संधी उपलब्ध होत नाहीत.
- १०) **सामाजिक कारणे :** आर्थिक कारणांबरोबरच सामाजिक कारणामुळेही भारतातील दारिद्र्य टिकून आहे. भारतात सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक रुढी आणि परंपरामुळे लोक दारिद्र्याच्या दुष्ट चक्रात अडकतात. जन्म आणि मृत्यूचे सामाजिक उत्तरदायित्व, वाढदिवस, लग्न समारंभ, सण, उत्सव यासारख्या कारणांवर लोक अनावश्यक आणि अवास्तव खर्च करतात. बऱ्याचदा खोट्या प्रतिष्ठेसाठी अमाप खर्च करतात. हा खर्च भागविण्यासाठी प्रसंगी कर्ज घेतात. ग्रामीण भागातील लोक सावकाराच्या पाशात अडकतात. जूनी कर्जे फेडण्यासाठी नवीन कर्जे घेतली जातात. लोक कर्जाच्या सापळात अडकतात. यामुळे दारिद्र्यात वाढ होते. या व्यतिरिक्त अज्ञान, निरक्षरता, दैववादीपणा, रुढी आणि परंपरा, एकत्र कुटूंब पध्दती इत्यादी कारणामुळे लोक नवीन विचार किंवा नवीन तंत्र अंगिकारण्यास तयार नसतात. परिणामी उत्पन्न वाढविण्यास आणि दारिद्र्याचे दुष्टचक्र छेदण्यात लोक अयशस्वी ठरतात.

दारिद्र्य निर्मूलनासाठी उपाययोजना :

केंद्र सरकारने विविध कार्यक्रमाच्या माध्यमातून दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्यांना शिक्षण, आरोग्य, निवारा इत्यादींची उपलब्धता करून देण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारू शकेल. आर्थिक विकासाची प्रक्रिया गतिमान करणे हा अत्यंत प्रभावी उपाय दारिद्र्यनिर्मूलनाच्या संदर्भात सांगता येईल. पंचायत राजसंस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात दारिद्र्य निर्मूलनाच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. त्या खालीलप्रमाणे :-

- १) **राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम :** या कार्यक्रमाची सुरुवात ही ऑक्टोबर १९८० मध्ये सहाव्या योजनेच्या काळात करण्यात आली. हा कार्यक्रम मुख्यतः वेतन रोजगारीवर अवलंबून असणाऱ्या भूमिहीन लोकांसाठी राबविण्यात आला होता. या कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीमुळे १) कामगारांना किमान वेतनाची हमी मिळाली २) ग्रामीण लोकांचे शहराकडे होणारे स्थलांतर थांबले ३) या कार्यक्रमांतर्गत रस्ते बांधण्यामुळे वाहतुकीच्या सोयीत वाढ झाली. ४) ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण झाल्याने तेथील लोकांची पोषण क्षमता वाढली.
- २) **ग्रामीण भूमिहीन रोजगार हमी कार्यक्रम :** ग्रामीण भागात शेतीची कामे नसतांना भूमिहीन शेतमजूराना बेकारीला तोंड द्यावे लागते. अशावेळी त्यांना मदत करण्यासाठी १५ ऑगस्ट १९८३ रोजी ही योजना सुरु करण्यात आली. ग्रामीण भागातील कुटुंबातील किमान एका व्यक्तीला एका वर्षात किमान १०० दिवस रोजगार पुरवणे आणि ग्रामीण विकासाला पूरक अशी कामे हाती घेणे.
- ३) **एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :** केंद्र सरकारने सहाव्या पंचवर्षिक योजनेत एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाची २ ऑक्टोबर १९८० या दिवशी सुरुवात केली. स्वयंरोजगार निर्मिती आणि दारिद्र्यरेषेखाली असणाऱ्या व्यक्तींच्या उत्पन्नात वाढ घडवून आणणे ही महत्वाची उद्दिष्टे या कार्यक्रमाची होती. छोटे आणि सीमांत शेतकरी, भूमिहीन मजूर आणि ग्रामीण कारागीर हे गरीब आहेत कारण त्यांच्याजवळ एकतर उत्पादक साधने नाहीत किंवा विशेष कौशल्यही नाही या कार्यक्रमांतर्गत गरिबांसाठी साधनधन निर्माण करून त्यांना उत्पन्न मिळविण्याचे साधन उपलब्ध करून देणे हा होता.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१ एप्रिल १९९९ पासून एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाऐवजी 'स्वर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना' या नावाने कार्यक्रम सुरु करण्यात आला. जिल्हा स्तरावर हा कार्यक्रम 'जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा' आणि पंचायत समितीच्या माध्यमातून राबविण्यात येतो.

४) स्वयंरोजगारासाठी ग्रामीण युवकांना प्रशिक्षण : १५ ऑगस्ट १९७९ रोजी ग्रामीण युवकांना रोजगाराच्या व्यापक संधी उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने 'ट्रायसेम' ही योजना सुरु करण्यात आली. ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगाराचे उद्दिष्ट्य ठेवून प्रशिक्षण देणे हा या कार्यक्रमाचा पाया आहे. प्रशिक्षण काळात दरमहा विद्यावेतन म्हणून १०० रु. दिले जातात.

५) जवाहर रोजगार योजना : या योजनेची सुरुवात १९८९-९० च्या अंदाजपत्रकात करण्यात आली. या योजनेत राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कार्यक्रम आणि ग्रामीण भूमिहीन शेतमजूर रोजगार हमी कार्यक्रम असे दोन कार्यक्रम विलीन करण्यात आले. या योजनेची पुनर्रचना १ एप्रिल १९९९ मध्ये करण्यात येऊन जवाहर ग्राम समृद्धी योजना सुरु करण्यात आली. ग्रामीण भागात रोजगारवृद्धी आणि मत्तानिर्मितीही प्रमुख उद्दिष्ट्ये या योजनेची आहेत.

६) प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना : केंद्र सरकार २०००-०१ या वर्षापासून ही योजना राबवित आहे. ग्रामीण भागात निवाऱ्याची सोय उपलब्ध करून देण्यासाठी केंद्र सरकारचे ग्रामीण विकास मंत्रालय प्रयत्नशील आहे.

७) आश्वासित रोजगार योजना : देशातील निवडक अशा १७७८ गटात २ ऑक्टोबर १९९३ या दिवशी आश्वासित रोजगार योजना सुरु करण्यात आली. दुष्काळप्रवण, आदिवासी, डोंगराळ आणि वाळवंटी प्रदेशात ही योजना राबविण्यात येते.

८) राष्ट्रीय सामाजिक साहय कार्यक्रम : १५ ऑगस्ट १९९५ या दिवशी केंद्र सरकारने या कार्यक्रमाची सुरुवात केली. वृद्ध आणि कुटूंबातील कर्त्या व्यक्तीच्या मृत्युमुळे असहाय कुटुंबांना या योजनेअंतर्गत साहय दिले जाते.

निष्कर्ष : सदर शोधनिबंधातून पुढील निष्कर्ष निघतात.

- १) दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सरकारने केलेल्या उपाययोजना तळागाळापर्यंत पोहचल्यास ग्रामीण दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होईल.
- २) आर्थिक मागासलेपण व उत्पन्नातील विषमता कमी झाल्यास ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत होईल.
- ३) स्वातंत्र्यानंतर ग्रामीण दारिद्र्यात घट होत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :

१. भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. वसुधा पुरोहित
२. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय अर्थव्यवस्था - प्रा. भोसले के.एम., प्रा.काटे के.बी.
३. भारताच्या आर्थिक समस्या भाग १ - प्रा. मुकुंद महाजन, डॉ. रा.का. बर्वे
४. भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास भाग १ - प्रा. एन.एल. चव्हाण

महाराष्ट्रातील ग्रामिण दारिद्र्य निर्मुलनाच्या उपाययोजना**प्रा.डॉ. सुरेश दगडू पाटील,**
नुतन मराठा महाविद्यालय, जळगांव**सहाय्यक प्रा. दिपक भगवान पाटील**
कला, शास्त्र, वाणिज्य महाविद्यालय चोपडा**सारांश :**

जीवनाच्या मुलभूत गरजा भागविता येण्याची अक्षमता म्हणजे दारिद्र्य होय. आजही भारतात शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामिण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे. आणि भारताला जर २०२० पर्यंत महासत्ता बनायची असेल तर ही समस्या दूर झाली पाहिजे. महाराष्ट्रातही ग्रामिण दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे. व ते कमी करण्यासाठी अनेक दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रम हाती घेतलेले आहेत व त्याचा अनुकूल परिणाम लाभार्थ्यांवर होताना दिसून येतो. असे असले तरी या सरकारी योजनांची व्याप्ती वाढविणे आवश्यक आहे. भारतात नियोजन काळात दारिद्र्य कमी करण्यावर भर दिला गेला आहे. तरी अपेक्षित यश प्राप्त झालेले नाही. ग्रामिण दारिद्र्य कमी करण्यासाठी सरकारी योजना यशस्वी ठरतात.

प्रस्तावना :

भारतात १९५१ पासून नियोजनाला सुरवात झाली तेव्हा पासून दारिद्र्य कमी करणे हे महत्वाचे उद्दिष्ट्ये डोळ्यासमोर होते. भारतीय अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान असून आजही एकुण लोकसंख्येपैकी जवळ-जवळ ६८ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामिण भागात वास्तव्य करते. आणि स्वातंत्र्य मिळून आपल्याला ७० वर्ष पुर्ण झालेली आहेत तरी अनेक समस्या आपल्या देशापुढे आहेत. जसे लोकसंख्या वाढ, वाढती बेकारी, उपासमार, आर्थिक विषमता, प्रादेशिक असमतोल विकास, आरोग्याचा प्रश्न आणि त्यात महत्वाची समस्या म्हणजे दारिद्र्य होय.

भारताचा संदर्भात विचार केल्यास आजही म्हणजेच २००२ ते २००७ च्या दारिद्र्य सर्वेक्षणानुसार एकुण लोकसंख्ये पैकी भारतात २६ टक्के लोकसंख्या ही दारिद्र्य रेषेखाली जिवन जगत आहे. तसेच दारिद्र्याचे प्रमाण हे शहरी भागापेक्षा ग्रामिण भागात जास्त आहे.

महाराष्ट्र राज्यात ५४.७८ टक्के लोकसंख्या ही ग्रामिण भागात जिवन जगत आहे. व त्यात ग्रामिण दारिद्र्याचे प्रमाण हे २४.२० टक्के आहे. म्हणून महाराष्ट्र शासनाने ग्रामिण भागात दारिद्र्य निर्मुलनासाठी अनेक कार्यक्रम राबविले आहेत.

दारिद्र्याचा अर्थ :

दारिद्र्याची संकल्पना ही देशकाळ परतचे बदलत जाते. भारताच्या संदर्भात ज्या व्यक्तीना आपल्या किमान गरजा (अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण व आरोग्य) भागविता येत नाहीत त्या व्यक्ती दारिद्र्यात आहेत असे म्हटले जाते. भारताच्या हवामानाच्या दृष्टीने आहार तज्ञांच्या मते ग्रामिण भागात २४०० उष्मांकाची व शहरी भागात २१०० उष्मांकांची गरज असते. इतके उष्मांक ज्यांना मिळत नाही त्यांना गरीब म्हणून संबोधण्यात येते.

दारिद्र्य रेषा:

नवव्या पंचवार्षिक योजनेनुसार ज्या कुटुंबाचे एकूण वार्षिक उत्पन्न २०,०००/- रु. पेक्षा कमी आहे त्यांना दारिद्र्य रेषेच्या आतिल समजावे. २००५ मध्ये नियुक्त केलेल्या सुरेश तेंडुलकर समितीच्या शिफारशी नुसार ग्रामिण भागात दरमहा ८१६/- रु. खर्च करणारे कुटुंब व शहरी भागात दरमहा १०००/- रु. खर्च करणारे कुटुंब दारिद्र्य रेषे खाली राहिल अशी शिफारस केली.

साहित्य परिक्षण:

दारिद्र्याच्या संदर्भात अनेक पैलुंवर संशोधन झालेली आहेत. जेने करून दारिद्र्य कशा प्रकारचे आहे, हे दारिद्र्य कसे कमी करता येईल या संदर्भात अनेक संशोधकांनी वेगवेगळ्या पैलुंवर अभ्यास केलेला आहे.

दांडेकर आणि रथ यांनी १९६०-६१ मध्ये भारतातील दारिद्र्य विषयी सखोल संशोधन केलेले आहे. त्यांनी निरपेक्ष दारिद्र्याची संकल्पना स्विकारून दररोज २२५० एवढ्या उष्मांकांची गरज असते असे नमुद केले आहे.

पी.के.वर्धन यांनी १९७३ मध्ये भारतीतील दारिद्र्याचा अभ्यास केलेला आहे. या अभ्यासा मागचा उद्देश असा की, भारतील दारिद्र्याच्या स्वरुपाचा अभ्यास करणे त्यांच्या संशोधनानुसार १९६८-६९ मध्ये ग्रामिण भागात ५५ टक्के तर शहरी भागात ४१ टक्के इतके दारिद्र्याचे प्रमाण होते.

बी.एस.मिन्हास यांनी भारतातील दारिद्र्याच्या संदर्भात १९८७-८८ मध्ये अभ्यास केलेला आहे. त्यांच्या मते ग्रामिण भागात ४४.०८ टक्के तर शहरी भागात ३६.०५ टक्के दारिद्र्याचे प्रमाण होते.

प्रा. एम.एल.दातवाला यांनी १९८४-८५ मध्ये एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रम आणि दारिद्र्य या संदर्भात संशोधन केलेले आहे.

डॉ. अमर्त्यसेन यांनी दारिद्र्य आणि सामाजिक कल्याण यांच्या संबंधाच्या संदर्भात १९९८ मध्ये आपले संशोधन केलेले आहे.

डॉ. र.पु. कुरुलकर यांनी औरंगाबाद जिल्ह्यातील टेंबापुरी व नागापुर या गावातील भुमिहीन शेतमजूर आणि रोजगार हमी योजना यांचा अभ्यास केला आहे. त्यांचा संशोधनाचा कालावधी १९७९-८० ते १९८९-९० हा होता.

प्रा.डॉ. पंडीत नलावडे यांनी महाराष्ट्रातील दारिद्र्याच्या प्रमाणाच्या संदर्भात संशोधन केलेले आहे. त्यांनी योजना मासिकात केलेल्या उल्लेखानुसार १९९९-२००० या कालावधीचा अभ्यास केलेला आहे.

समस्या विधान :

“महाराष्ट्रातील ग्रामिण दारिद्र्य निर्मुलनाच्या उपाययोजना अभ्यासने” भारतात अजुनही दारिद्र्याची समस्या भिषण आहे. त्यात महाराष्ट्रातही ग्रामिण दारिद्र्याची समस्या भिषण आहे. महाराष्ट्रात शहरी दारिद्र्याच्या तुलनेत ग्रामिण दारिद्र्याची प्रमाण अधिक आहे. त्यामुळे महाराष्ट्रातील ग्रामिण दारिद्र्याच्या प्रमाणाचा वेध घेणे व कोणत्या योजना शासनाने दारिद्र्य निर्मुलन सुरु केल्या आहेत. त्यांच्या वेध घेणे हा संशोधन कार्याचा हेतू आहे.

संशोधनाचे उद्दीष्ट्ये :

१. महाराष्ट्रातील ग्रामिण दारिद्र्याची समस्या अभ्यासने.
२. ग्रामिण दारिद्र्याची संकल्पना अभ्यासने
३. ग्रामिण दारिद्र्य निर्मुलन कार्यक्रमाचा आढावा घेणे.
४. दारिद्र्य रेषे खालील सरकारी योजनांचा अंमल बजावणीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतकृत्ये :

१. दारिद्र्य रेषे खालील असलेल्या लोकांसाठी ज्या सरकारी योजना राबविल्या जातात त्यामुळे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ झालेली आहे.
२. सरकारी योजना काही प्रमाणात ग्रामिण दारिद्र्य कमी करण्यास यशस्वी झाले आहेत.
३. ग्रामिण दारिद्र्य कमी करण्यात महाराष्ट्रातील सरकारी योजनांचे योगदान खूप मोठे आहे.

संशोधन पद्धती :

या संशोधन अभ्यासाकरीता वर्णनात्मक, विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केलेला आहे. संशोधनासाठी दुय्यम स्रोताद्वारे माहिती गोळा केलेली आहे. त्यात भारत सरकारचा जणगणना अहवाल जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन, मासिके, त्रैमासिके व जिल्हा ग्रामिण विकास यंत्रणेचे अहवाल यांचा समावेश आहे.

महाराष्ट्रातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी योजनांचा आढावा :

आर्थिक विकास आणि उन्नतीची फळे जो पर्यंत ग्रामिण भागात राहणा-या बहुतांश जनतेच्या आणि चांगल्या आणि सन्मानाने जिवन जगण्यामध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्यांना चाखायला मिळणार नाही तो पर्यंत आर्थिक विकास पूर्ण होवू शकणार नाही.

महाराष्ट्र शासनाने ग्रामिण दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी पुढील योजना राबविलेल्या आहेत.

- १) **एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रम:** सहाव्या पंचवार्षिक योजना काळात दारिद्र्य दुर करण्यासाठी आणि ग्रामिण विकास साधन्यासाठी १९८० मध्ये एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रमांची सुरवात झाली. या योजनेचे लाभार्थी मुख्य लक्ष शेतमजुर सिमांत आणि लघु शेतकरी अनुसुचित जाती आणि अनुसुचित जमाती ग्रामिण भागातील तरुण कृषी व्यतिरिक्त मजुर यांना प्राधान्य होते.

महाराष्ट्रात १९९७-९८ मध्ये या योजनेवर ९८३७.३० लक्ष खर्च केला. व त्याचा लाभ १८१.५९७ लाभार्थ्यांना मिळाला. १९९८-९९ मध्ये ९४०६.३२ लक्ष खर्च केला गेला व त्याचा लाभ १६१.५९७ लाभार्थ्यांना मिळाला.

- २) **स्वयं रोजगार हेतूने ग्रामिण युवक प्रशिक्षण कार्यक्रम (ट्रायसेम)** १५ ऑगस्ट १९७९ मध्ये केंद्र सरकारने ट्रायसेम कार्यक्रम सुरु केला या कार्यक्रमाचा मुख्य उद्देश १८ ते ३५ वयोगटातील ग्रामिण तरुणांना व्यवसायासंबंधी यांत्रिक व तांत्रिक प्रशिक्षण देणे आणि प्रशिक्षित युवकांनी कृषी औद्योगिक आणि व्यापार क्षेत्रात स्वयं रोजगाराचा हेतून काहीतरी उदयोग किंवा व्यवसाय सुरु करावा हा होता.

महाराष्ट्रात १९९७-९८ मध्ये या योजनेवर ३९८.३८ लक्ष खर्च केला. व त्याचा लाभ ५७६४ लाभार्थ्यांना प्रशिक्षणासाठी मिळाला. १९९८-९९ मध्ये ३८२.९० लक्ष खर्च केला गेला व त्याचा लाभ २१४४७ लाभार्थ्यांना मिळाला.

- ३) **इंदिरा आवास योजना :** सुरक्षा, स्वाभिमान सामाजिक प्रतिष्ठा, सांस्कृतिक ओळख, समाधान आणि नावलौकिक यासाठी घर ही एक मनुष्याची आवश्यक अशी गरज झाली आहे. म्हणूनच सर्वांसाठी घर हे सरकारचे ध्येय आहे.

ग्रामिण भागात भासणारी घरांची कमतरता दुर करण्यासाठी जवाहर रोजगार योजनेची एक उपाययोजना म्हणून मे १९८५ मध्ये इंदिरा आवास योजना सुरु करण्यात आली.

महाराष्ट्रात २००४-०५ मध्ये या योजनेवर २२०७.४८ कोटी रुपये खर्च केला. व त्याचा लाभ १२.७२ लक्ष लाभार्थ्यांना मिळाला. २००५-०६ मध्ये २२८४.८८ कोटी रुपये खर्च केला गेला व त्याचा लाभ १२.९९ लक्ष लाभार्थ्यांना मिळाला.

- ४) **स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयं रोजगार योजना :** १ एप्रिल १९९९ पासून एकात्मिक ग्रामिण विकास कार्यक्रम ट्रायसेम यासारख्या योजना बंद करून त्या ऐवजी स्वर्ण जयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना ही योजना सुरु केली. या योजने अंतर्गत गरीब कुटुंबांना स्वयंरोजगार सुरु करण्यासाठी सहाय्य केले जाते.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

महाराष्ट्रात २००४-०५ मध्ये या योजनेत स्वयंरोजगारांची संख्या ७०१४६ होती. सन २००५-०६ मध्ये ६४८८४ स्वयंरोजगारांना लाभ मिळाला. सन २००४-०५ मध्ये ११०.५८ कोटी रुपये स्वयंरोजगारांना कर्ज दिले गेले. २००५-०६ मध्ये १०५.७१ कोटी रुपये स्वयंरोजगारांना कर्ज दिले गेले.

- ५) **संपूर्ण ग्रामिण रोजगार योजना :** ग्रामिण भारताचा विकास हे ध्येय केंद्रस्थानी ठेवून २५ सप्टेंबर २००१ पासून केंद्र शासनाने संपूर्ण ग्रामिण रोजगार योजना देशभर अमलात आणली आहे. रोजगार हमी योजना आणि जवाहर ग्राम समृद्धी या दोन्ही आर्थिक योजना एकत्रित करून ही नवीन योजना तयार करण्यात आली.

महाराष्ट्रात २००४-०५ मध्ये या योजनेवर ४९६.८५ कोटी रुपये खर्च केला. व त्याचा लाभ ६.७९ कोटी लाभार्थ्यांना मिळाला. २००५-०६ मध्ये ५६६.१७ कोटी रुपये खर्च केला गेला व त्याचा लाभ ७.५८ कोटी लाभार्थ्यांना मिळाला.

- ६) **रोजगार हमी योजना :** ग्रामिण भागातील बेकारी, दारिद्र्य यावर उपाय म्हणून महाराष्ट्र राज्य शासनाने १५ कलमी कार्यक्रमांचा भाग म्हणून राज्य स्तरावर रोजगार हमी योजना एक खास कार्यक्रम म्हणून १९७१ पासून सुरु केली. १९७७ ला महाराष्ट्र रोजगार हमी योजनेचा अधिनियम करण्यात येवून २६ जानेवारी १९७९ ला हा अधिनियम अमलात आला.

महाराष्ट्रात २००४-०५ मध्ये या योजनेवर १२५८५४८३ कोटी रुपये खर्च केला. व त्याचा लाभ ७४.७२४ लाभार्थ्यांना मिळाला. २००५-०६ मध्ये १३३.३८७९० कोटी रुपये खर्च केला गेला व त्याचा लाभ ९१.६६५ कोटी लाभार्थ्यांना मिळाला.

- ७) **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना :** २ ऑक्टोबर २००९ रोजी ही योजना सुरु करण्यात आली. २००५ रोजी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी कायद्याची नोंदणी झाल्यावर २ फेब्रुवारी २००६ रोजी एक नवीन योजना राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना सुरु करण्यात आली होती. त्या ऐवजी आता महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामिण रोजगार हमी योजना सुरु झाली आहे.

सन २०१०-११ मध्ये या योजनेवर केंद्र सरकारचा ४०१०० कोटी रुपये खर्च केला होता. व सन २००८-०९ मध्ये ४४९४०८७० ग्रामिण कुटुंबांना या योजनेमुळे रोजगार उपलब्ध झाला. या योजनेनुसार ग्रामिण भागात अकुशल श्रमिकांना १०० दिवस रोजगार उपलब्ध करून देणे ही जबाबदारी असते. सध्या त्याचा दर २२०/- रु. प्रति दिवस आहे.

निष्कर्ष :

१. महाराष्ट्रात अजूनही शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामिण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे.
२. महाराष्ट्र शासनाने ग्रामिण दारिद्र्याचे प्रमाण कमी करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम हाती घेतलेले आहेत.
३. सरकारी योजनांमुळे ग्रामिण दारिद्र्याचे प्रमाण कमी होण्यास मदत झालेली आहे.
४. सरकारी योजनांमुळे ग्रामिण भागात रोजगार वाढलेला दिसून येतो.
५. सरकारी योजनांमुळे दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झालेली दिसून येते.
६. ग्रामिण भागात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांसाठी सरकारी योजना अपूर्ण पडत आहे.
७. ग्रामिण भागात सरकारी योजनांची योग्य अंमल बजावणी झाली पाहिजे.
८. सरकारी योजनांमुळे ग्रामिण दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होते.

संदर्भ सुची :

१. V.M.Dandekar, Nilakanth Rath "Poverty in India" Syed Ishaque at Sangam Press Ltd. 17B, Kothrud, Pune - 1971
२. डॉ. प्रदिप आगलावे, सामाजिक संशोधन पद्धती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपुर - सुधारित आवृत्ती ३ २००७
३. योजना मासिक - २००७-२००८
४. अर्थसंवाद त्रैमासिक - २००५
५. जणगणना अहवाल - २०११, भारत सरकार
६. महाराष्ट्र शासन - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, मुंबई, जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जळगांव जिल्हा - २०१३
७. www.rural.nic.in

वस्तु आणि सेवा कर (GST)

अतुल भाऊसाहेब पाटील

एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय वर्ष

बीपी आर्ट्स, एसएमएस सायन्स अँड केकेसी

कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

प्रस्तावना :

भारतात 1 जुलै 2017 पासून वस्तु आणि सेवा कर लागू झाल्यामुळे देशाच्या इतिहासात 2017 हे वर्ष खूप महत्वाचे आहे. केंद्र सरकार, राज्य सरकार, आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था या सर्वांना विविध प्रकारचे कर आकारणीचे अधिकार असल्यामुळे सामान्य नागरीकांसह, व्यापारी आणि उत्पादकांनाही एकाच वस्तु अथवा सेवेसाठी अनेक कर भरावे लागत असत. मालाच्या मुळ उत्पादनाच्या ठिकाणापासून त्याची वाहतूक आणि ग्राहकाच्या प्रत्यक्ष हातात पडेपर्यंतच्या अनेक टप्प्यावर कर आकारणी होत असे. त्यामुळे अनेकदा एकाच व्यक्तीला वस्तु किंवा सेवेसाठी अनेकवेळा कर भरावा लागत असे. मालाच्या एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वाहतूक करताना कर भरावा लागत असे त्यामुळे वाहतुकीचा खर्च मोठ्या प्रमाणावर वाढत असे.

वस्तु व सेवा कररूपी नव्या कर यंत्रणेत ही स्थिती बदलली आहे. संपूर्ण देशभरात आता कोणत्याही वस्तु अथवा सेवेसाठी एकदाच कर भरावा लागेल. यामुळे आता वस्तु व सेवा जिथे पुरविली जाणार आहे. अशा एकाच ठिकाणी कराची आकारणी केली जाईल. त्यामुळे कराची पुनरुक्ती कळल्यामुळे ग्राहकाला कमी दरात वस्तु अथवा सेवा मिळेल. या नव्या कररचनेमुळे देशाचा “शाश्वत विकास” घडून येणार असून “एक देश, एक कर, एक बाजारपेठ” हे स्वप्न प्रत्यक्षात उतरले आहे.

उद्दीष्टे : GST बाबत वास्तविकता जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती : हे संशोधन दुय्यम आकडेवारी आधारीत आहे.

GST म्हणजे काय?

वस्तु आणि सेवावर लावण्यात आलेल्या करप्रणालीचे सुलभीकरण म्हणजे GST पुरवठा साखळीतल्या प्रत्येक टप्प्यावर लावण्यात येणारा हा कर असून पुरवठ्यासाठी उपयोगात आणलेल्या प्रत्येक गुंतवणुकीवर भरलेल्या करासाठी तो काही रक्कम जमा करतो. सध्या प्रचलित पद्धतीप्रमाणे वस्तुच्या उत्पादनावर किंवा विक्रीवर तसेच सेवा देणाऱ्या अथवा दिल्यावर कर लावण्याऐवजी हा जीएसटी वस्तु आणि सेवांच्या पुरवठ्यावर लागणार आहे. सध्याप्रमाणे उत्पादनाच्या ठिकाणी लागणारा हा कर नसून तो अंतिम स्थळी म्हणजे वस्तु व सेवा इच्छित स्थळी पोचल्यावर अथवा दिल्यावर लागणारा कर होय.

GST का लागू करायचा?

वस्तु आणि सेवावर विविध पातळ्यावर आकारल्या जाणाऱ्या कराबाबत फायदे करायचा वेगवेगळा अधिकार घटनेने केंद्र आणि राज्यांना दिल्यामुळे भारतात कराबाबत वैधित्य आहे. अशा कर रचनेमुळे संपूर्ण अप्रत्यक्ष करप्रणाली किचकट होऊन जाते. एवढेच नाही तर त्यात अनेक प्रकारचे तोटे देखील आहेत. त्याचप्रमाणे करामधल्या विविधतेमुळे एका करावर दुसरा कर लागत जातो. GST प्रणालीमध्ये मात्र एकच कर असल्यामुळे त्यांची अंमलबजावणी सोपी झाली आहे.

भारतातील कर प्रणालीत झालेले बदल :

सध्या भारतात आयकरास आयकर ॲक्ट 1961 हा कायदा लागू आहे, केंद्रीय प्रत्यक्ष मंडळाने (CBDT) आयकर नियम 1962 तयार केले आहेत. भारतात 1976 च्या एल.के. झासमितीने उद्योग क्षेत्रापैकी वस्तुनिर्माण क्षेत्राला MANVAT लागू करण्याची शिफारस केली. त्यानंतर MANVATचे चांगले परिणाम दिसून आल्याने 1986-87 अर्थसंकल्पात त्यात सुधारणा घडवून आणून त्यांचे रूपांतर MODVAT मध्ये करण्यात आले याद्वारे करावर कर परिणाम काढून घेण्यात आले.

2000-01 अर्थसंकल्पात MODVAT चे रूपांतर CENVAT लागू करण्यात आला.

1991 च्या पेलथ्या समितीने VAT प्रणालीचा अवलंब केला त्यानुसार 1 एप्रिल 2005 पासून VAT लागू करण्यात आला. व 1 जुलै 2017 पासून GSTलागू करण्यात आला.

सामान्य नागरिकांवर परिणाम

GST मुळे काही वस्तुच्या किमती कमी होतील तर काही वस्तुच्या किमती वाढतील याचा परिणाम सामान्य नागरिकांवर होईल. कपडे, पुस्तके, स्वयंपाकाचे तेल या वस्तुवर 5 ते 8 टक्के कर होता तेथे 18 टक्के झाला व किंमती वाढल्या.

सेवा क्षेत्रावर कर 15 टक्के वरून 18 टक्के झाल्याने बाहेरचे खाणे महाग झाले. फानचे बील वाढले, दुरसंचार, बँकींग, रेल्वे हवाई प्रवास महागले लहान मोटारी फास्ट मुक्किंग कन्झ्युमर गुडस स्वस्त होतील. दुरचित्रवाणी स्वस्त झाल्या. सध्या LED TV.20,000 ला आहे त्यावर 24.5 टक्के कर लागून 24,900 रु. झाली GST मध्ये 18 टक्के कर राहिल व किंमत 23,600

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

रु. राहील त्यामुळे ग्राहकाला फायदा होईल. बॅंग, शुज, इलेक्ट्रॉनिक ऑनलाईन खरेदी महाग होईल. एकात्मिक बाजारपेठ एकात्मिक करामुळे तयार होईल. अर्थव्यवस्था वाढली की, सामान्य माणसाची वाढ आपोआप होईल.

कर दर संरचना,

प्रकार	कराचा दर	वस्तु व सेवा प्रकार
शुन्याधारीत	0%	जीवनावश्यक वस्तु अन्नधान्यासह.
निम्नदर	5%	सर्वसाधारणपणे वापरात असणाऱ्या सेवा.
दोन प्रमाण दर	12% 18%	ग्राहकोपयोगी वस्तु व सेवा. मोठ्या प्रमाणत समावेश.
उच्चतमदर	28%	लक्झरी मोटार, तंबाखु उत्पादन व शीतपेये.
अतिरीक्त सेस	-	लक्झरी मोटार, तंबाखु उत्पादन व शीतपेये इत्यादी.

सरकारला महसुली दिलासा

ऑक्टोबर 2017 पासून सलग दोन महीने GST संकलनात घसरण नोंदली गेली. ऑक्टोबर मध्ये कर संकलन 83,346 कोटी होते ते नोव्हेंबर मध्य घसरून 80,808 कोटी रुपये झाले व डिसेंबर महिन्यात करसंकलनात आधीच्या तुलनेने वाढ होवून 83,703 कोटी रुपये झाले.

GST चे फायदे

● व्यापारी व ग्राहकाना होणारे परिणाम

- १ अनेक करांऐवजी एक कर.
- २ करावर कर लागल्यास मुक्तता.
- ३ निर्यात सुधारणा.
- ४ राष्ट्रीय पातळीवर एक सामाईक बाजार पेठेची निर्मिती.
- ५ GST मुळे वस्तु सेवावर एकाच प्रारचा कर असल्याने वस्तुंचा उत्पादन खर्च कमी येईल.
- ६ GST मध्ये केंद्रीय विक्रीकर विलीन होणार असल्याने वस्तुच्या किंमती कमी होतील.
- ७ ग्राहकाला खरेदी करताना यापुर्वी कर रुपाने 30 ते 35 टक्के रक्कम दयावी लागत असे ही ती रक्कम 20 ते 25 टक्के झाली.

● अर्थव्यवस्थेला परिणाम

- १ एक देश एकर
- २ महसुलात वाढ
- ३ रोजगारात वध्दी
- ४ GDPमध्ये वाढ

तोटे

- १ मागील 3-4 महिन्या पासून महागाईत वाढ झाल्याचे दिसून येत आहे.
- २ अप्रत्यक्ष कर संकलनात घट झाल्याची दिसून येत आहे. 2016-17 मध्ये अप्रत्यक्ष करतुन 8.63 लाख कोटी महसुल मिळाला तो पुर्वी 9.44 होता.
- ३ सागरी सीमा असलेल्या राज्यसरकारांचा व्हॅटमधुन मिळणारा महसुल बुडण्याची शक्यता आहे.
- ४ स्थानिक स्वराज्यसंस्थान उत्पन्नावर पाणी सोडावे लागले आहे.
- ५ वस्तु आणि सेवा विषयीच्या विविध श्रेणी व्याख्या यामुळे जीएसटी क्लिष्ट झाला आहे.

संदर्भ सुची

- योजना, लोकराज्य,
- सकाळपेपर, लोकसत्ता पेपर,
- किरणे देसले (अर्थशास्त्र पुस्तक)

वित्तीय समावेशन व जन धन योजना**प्रा. गणेश विठ्ठल अहिरे**

सहा.प्राध्यापक

बी.पी.आर्ट्स, एस.एम.ए.सायन्स आणि के.के.सी.कॉमर्स महाविद्यालय चाळीसगाव

प्रस्तावना -

भारत नेहमीच एक पारंपरिक रोख अर्थव्यवस्थाचा अवलंब करणारा देश म्हणून ओळखला जातो. जसे की अनेक विकसनशील देशांमध्ये विकत घेण्यासारख्या खालच्या शुल्लक व्यवहारांमधून रोख पैसा मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो. याचा विचार करूनच भारताचे प्रधान मंत्री यांनी जन धन योजना (पीएमजेडीयू) सुरु केली ज्याच्यात, पंतप्रधानांच्या लोक मनी स्कीममध्ये आर्थिक सेवांचा समावेश आहे आर्थिक सेवांचा लाभ घेण्यासाठी बँकिंग बचत. आणि ठेव खाती, पैसे पाठविणे, पतपुरवठा, विमा, पेंशन अशा प्रकारे पुरविल्या जातात ही आर्थिक समावेशन मोहीम 28 आगस्ट 2014 रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी सुरु केली होती त्यांनी 15 आगस्ट 2014 रोजी आपल्या पहिल्या स्वातंत्र्यदिनाच्या भाषणात ही योजना जाहीर केली होती

प्रधानमंत्री जन-धन योजना (पीएमजेडीवाय) ही योजना भारत सरकारद्वारे प्रत्येक कुटुंबाला बँकिंग चॅनेलच्या अंतर्गत आणण्यासाठी सुरु केली आहे. या योजनेत, ज्या व्यक्तीकडे बँक खाते नाही त्यांना कोणत्याही राष्ट्रीयकृत किंवा खाजगी बँकेबरोबर शून्य शिल्लक असलेले खाते उघडता येते. प्रधान मंत्री जन-धन योजना (पी.एम.जे.डी.वाय) ही आर्थिक सेवांकरिता राष्ट्रीय मिशन आहे, ज्यात वित्तपुरवठा सेवा, बँकिंग बचत आणि ठेव खाती, पैसे पाठविणे, पत, विमा, पेंशन या सेवा विनाशुल्क आहेत.

जन धन योजनेचे महत्व -

- 1) जे लोक चांगले आर्थिकदृष्ट्या बंद आहेत ते देखील पीएमजेडीवाय खाते उघडू शकतात.
 - 2) दारिद्र्य रेषेखालील (लोकसंख्येच्या खालच्या रेषेखालील ओळ) लोक हे पैसे जमा न करता खाते उघडत आहेत.
 - 3) जर डेबिट कार्ड (रुपे कार्ड) दर 45 दिवसात अहपरेट केलेला नसेल तर 9 लाख विमा वैध नाही.
 - 4) 1500 कोटी जे सरकारी बँकिंग चॅनेलमध्ये आले आहेत असा दावा केला आहे की ते सर्वप्रथम चतमअमपसमक चमवचसम च्या अंतर्गत नाही.
 - 5) पीएमजेडीवाय अकाउंट हे उदारमतवादी केवायसीचे एक छोटेसे खाते आहे. आपण एका महिन्यात 10000 रुपयांपेक्षा जास्त पैसे काढू शकत नाही.
 - 6) आता एक शेतकरी म्हणा, ज्याला कापूस लागवडीपासून रु.60000 चे चेक मिळाले आहे, तो पीएमजेडीवाय खात्यात जमा करू शकत नाही. त्यामुळे त्याला एक नवीन खाते उघडणे आवश्यक आहे ज्यामुळे बँकर्ससाठी काम पुनरावृत्ती होते.
 - 7) बँकर्सने 100 दिवसांमध्ये 10 कोटी खाती उघडली (जी एक गुनिनी बुक वर्ल्ड रेकहर्ड आहे). परंतु आपण काळजीपूर्वक पाहिल्यास, त्यापैकी 50% पेक्षा जास्त लोकांना आधीपासून खाते होते.
 - 8) ही योजना बहुतांश शून्य शिल्लक खात्याची जाहिरात आहे. त्यामुळे बहुतेक लोक ओव्हरड्राफ्टचा लाभ घेण्यास सक्षम राहणार नाहीत.
 - 9) खाते 6 महिन्यांच्या कालावधीसाठी समाधानकारक रीतीने चालते, तर ते रु. 100 च्या ओव्हरड्राफ्टचा लाभ घेऊ शकतात.
- या योजनेचा उद्देश देशातील बँकेचे नसलेले आणि विमा संरक्षण असलेल्या बँकिंग व विमा सेवा प्रदान करणे हा होता.

या योजनेचे फायदे

प्रधानमंत्री जनधन योजनेअंतर्गत जर तुम्ही शून्य शिल्लक बचत बँक खाते उघडले तर 18 ते 70 वर्षांच्या वयोगटातील आपल्या स्वतःसाठी आणि तुमच्या संपूर्ण कुटुंबासाठी मोफत अपघाती विमा मिळतील. बँकेकडून कार्ड मिळाल्याच्या 45 दिवसांच्या आत आपल्याजवळ रुपये कार्ड असणे आणि कमीतकमी एकदा वापरणे आवश्यक आहे. आपला हक्क सांगण्यासाठी अपघाताचा सामना करण्यासाठी 30 दिवसांच्या आत बँकेला कळवणे आवश्यक आहे.

या खात्यासह तुम्हाला 30,000 रुपये मोफत जीवन विमा मिळेल. प्रधान मंत्री जनधन योजनेअंतर्गत तुमच्या कुटुंबातील फक्त एकच सभासद जीवन विमा मिळण्यास पात्र आहे. हे कुटुंबाचे प्रमुख किंवा कुटुंबाचे कर्तृत्ववान व्यक्ती असेल. कुटुंबातील हे सदस्य 18 ते 59 वयोगटाच्या दरम्यान असणे आवश्यक आहे. जर सदस्याचा मृत्यू झाला तर त्याच्या वारसाला 30,000 रुपये मिळतील.

आपल्या कुटुंबातील सदस्याला प्रधान मंत्री जनधन योजनेअंतर्गत (लाइफ इन्शुरन्स) कव्हर केलेले आहे, ज्याला 60 वर्षे वयापेक्षा जास्त काळ उलटल्यानंतर त्याच्या आयुर्विमातून बाहेर पडणे आवश्यक आहे. प्रधानमंत्री जन धन योजनेअंतर्गत लाइफ इन्शुरन्स केवळ 2019-20 पर्यंतच उपलब्ध आहे यानंतर त्याच्या गरजेचे पुनरावलोकन केले जाईल.

आपण जर केंद्रीय किंवा राज्य सरकारचे कर्मचारी असाल किंवा आयकर कायदा 1961 अन्वये आपली मिळकत करपास असेल किंवा टीडीएस आपल्या आय किंवा आपल्या कुटुंबातील सदस्यांना वजा केला असेल किंवा आपण आम आदमीच्या योजनेत सदस्यत्व घेतल्यास आपण या योजने अंतर्गत लाइफ इन्शुरन्स मिळत नाही.

जन धन योजना ही एक अशी योजना आहे ज्याद्वारे सरकार प्रत्येक व्यक्तीला बँक खाते उघडण्यासाठी बँक खाते उघडण्यास आमंत्रित करते. आर्थिक समावेशन अंतर्गत अधिक लोकांना ठेवणे ही योजना आहे. अनेक लोकांमध्ये ओळख संकट आहे म्हणून हे कठीण काम आहे. म्हणून ओळख प्रमाणपत्रांनाही देखील किमान ठेवता येतात.

या योजनेबद्दल जागरूक लोकांसाठी जाहिराती आणि टीव्ही जाहिरातींना प्रोत्साहन दिले जाते आणि लोकांना देखील मोबाईलवर संदेश प्राप्त होतो. हे 15 आगस्ट रोजी पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी लाल किल्ल्याच्या तटापासून सुरू केले होते.

या योजनेचा लाभ नागरिकांना तसेच सरकारांना सब्सिडीच्या भ्रष्टाचार रोखण्यासाठी होऊ शकतो कारण सबसिडी थेट नागरिक बँक खात्यात हस्तांतरित केली जाऊ शकते. अरविंद सुब्रमण्यम म्हणून, सरकारच्या आर्थिक सल्लागाराने आर्थिक सर्वेक्षणामध्ये सांगितले, "जेएएम, हे जनधन आधार- सबसिडी गळती थांबवते आणि आर्थिक समावेश करण्यास मदत करते. हे समाजात भ्रष्टाचारावर नियंत्रण ठेवण्यास खूप मदत करते. आता एलपीजी सबसिडी थेट लोकांचा बँकेच्या खात्यात जमा केली जाते. रोख रक्कम व्यवहारात रोखण्यासाठी देखील आवश्यक आहे. हे डिजिटायझेशनचे युग आहे आणि ते एक टिकाऊ डिजिटल अर्थव्यवस्था तयार करण्यास मदत करेल. दुकानदारांनी पीओएस मशीनला प्रोत्साहित केले जात आहे, जेणेकरून लोकांना एटीएमचा वापर करता येईल. या योजनेत लोकांनाही रु. 5000 ओव्हरड्राफ्ट सुविधा आणि किसान रुपे डेबिट कार्डची सुविधा प्राप्त करून दिली आहे.

मोफत अपघाती विमा आणि शून्य शिल्लक खात्याची अहफर दिली जात आहे. लोकबँका बांधत आहेत जेणेकरून त्यांना वित्तीय संस्था समजेल. यामुळे लोकांना भविष्यासाठी बचत करायला मदत होईल आणि त्यांच्या बचतीवरही व्याज मिळतील. पैसा मुख्य प्रणालीत येईल आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये गुंतविण्याऐवजी ते आपल्या घरामध्ये अडकवून ठेवेल. जन धन योजना ही भ्रष्टाचाराच्या विरोधातील चळवळीचे सुरवातीचे केंद्र आहे कारण ज्याने लोकसंख्येचा उपयोग करून आपल्या बँक खात्यात आपले पैसे जमा करावे आणि नवीन कायदेशीर निविदा प्राप्त करावी. त्यामुळे ही योजना शासकीय आणि नागरीकांना मोठ्या क्षेत्रातील मदत करते.

10 कोटींच्या घरात या पारंपरिक पद्धतीमुळे सरकारला गमावलेल्या करांमधून भरपूर महसूल मिळण्यासाठी रडार व्यवहाराच्या खाली भरपूर जागा उपलब्ध आहे. तसेच, शक्य असलेल्या मर्यादित रोख रक्कम काढणे या सरकारचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. यातील आणखी एक पाऊल म्हणजे मंदावलेली रक्कम रद्द करण्याच्या हेतूने 500 आणि 1000 रुपयांचे बिल रद्द केले.

या योजनेच्या औपचारिक प्रारंभाच्या सुरुवातीस, पंतप्रधानांनी सार्वजनिक क्षेत्रातील सर्व बँकांच्या मुख्य कार्यकारी अधिकार्यांना 7 कोटी 70 लाखांपेक्षा जास्त घरांची नोंदणी करण्यासाठी आणि त्यांचे खाते उघडण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर कार्यवाही करण्यासाठी पाठवले. या ई-मेलमध्ये त्यांनी स्पष्टपणे घोषित केले की प्रत्येक घरात एक बँक खाते राष्ट्रीय अग्रक्रम आहे. सहा महिन्यांनंतर ओव्हरड्राफ्ट सुविधा असलेल्या प्लेसिक बँकिंग अकाउंट्स सह बँकिंग सुविधेसाठी सार्वजनिक प्रवेश सुरू करण्याच्या हेतूने ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. सहा महिन्यांनंतर 5000 रुपयांचा ओव्हरड्राफ्ट सुविधा आणि रुपे डेबिट कार्डसह इनबिल्ट डेव्हलपिंग इन्शुरन्स कव्हरसह रु. 1 लाख आणि रुपे किसान कार्ड पुढील टप्प्यात, मायक्रो विमा आणि पेन्शन इ. देखील जोडले जातील.

जन धन योजने वैशिष्ट्ये

1. खातेधारकांना रुपे डेबिट कार्डसह शून्य-शिल्लक बँक खाते, एक लाख रुपयांच्या अपघाती विमा संरक्षणाव्यतिरिक्त देण्यात येईल.
2. ज्या लोकांनी 20 जानेवारी 2015 पर्यंत 1 लाखापेक्षा जास्त अपघात उघडले आहेत, त्यांना 30,000 रुपयांचे जीवन विमा संरक्षण दिले जाईल.
3. बँक खाते उघडण्याच्या सहा महिन्यांनंतर, धारक बँकेकडून 5,000 कर्ज घेऊ शकतात.
4. नॅशनल पेमेंट्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (एनपीसीआय) द्वारे सुरू करण्यात आलेल्या नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून, एक व्यक्ती निधी हस्तांतरित करू शकते, सामान्य फोनद्वारे समतोल तपासा जे आधीपासून केवळ स्मार्टफोनवरच मर्यादित होते.
5. गरीबांसाठी मोबाइल बँकिंग राष्ट्रीय युनिफाइड यूएसएसडी प्लॅटफॉर्म (एनयूयूपी) द्वारे उपलब्ध होईल ज्यासाठी सर्व बँका आणि मोबाइल कंपन्या एकत्र येतात.

जन धन योजनेचे फलितरू-

प्रधान मंत्री जन धन योजना औपचारिक बँकिंग प्रणालीत आतापर्यंत 5,000 कोटी रुपये उभारण्यात यशस्वी ठरली आहे, कारण सात कोटी खातेधारकांनी त्यांच्या बँक खात्यांमध्ये रोख जमा करणे सुरू केले आहे. या पैशाचा मोठा हिस्सा आतापर्यंत घरी किंवा थोडा उत्पादक वापर करता आला नाही.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अर्थमंत्र्यांनी एकत्रित केलेल्या ताज्या आकडेवारीनुसार 3 नोव्हेंबर रोजी देशभरात 6.98 कोटी बँक खाती उघडण्यात आली आहेत. त्यात 5,300 कोटी रुपये उभे राहिले आहेत. येत्या काही आठवड्यांत एटीएम कार्ड मिळण्याची अपेक्षा असणारया या खातेधारकांना 4 कोटी रुपये कार्ड अंतर्गत जारी करण्यात आले होते.

जन धन बॅलन्समध्ये 5000 कोटींचा निधी शिल्लक आहे, सुमारे 7 कोटी खाती उघडली.

प्रत्येक खातेधारकाने 6 महिन्यांकरता आपल्या अकाउंटचे यशस्वीरित्या अहपरेशन केलेल्या रु. 5000 पर्यंत ड्राफ्ट सुविधा प्राप्त करून दिली आहे. इतरांनी म्हटल्याप्रमाणे, योजनांचा हेतू सर्वसामान्य लोकांना बँक खाती उघडण्यासाठी प्रोत्साहित करणे आणि त्यांच्यासाठी काही सुविधा आणि फायदे उपलब्ध करून देणे हे आहे. सर्व क्रेडिट, सब्सिडी आणि भत्ते शासनाकडून केले जातील फक्त बँक खात्यांमधूनच केले जातील. पैशात पैसे आणण्याला त्याचा फायदा आहे जी अन्यथा घरात ठेवली जाईल. शिवाय, कॅशलेस सिस्टम देखील परिभ्रमण प्रमाण कमी करू शकते.

वित्तीय सेवा विभाग, अर्थ मंत्रालयाने, उद्घाटन दिवसास, या योजने अंतर्गत 1.5 कोटी (15 दशलक्ष) बँक खाती उघडली. गिनीज वर्ल्ड रेकॉर्डस् शपीएमजेडीवायअंतर्गत केलेल्या उपलब्धिची ओळख पटते, गिनीज वर्ल्ड रिकार्ड्स सर्टिफिकेटमध्ये असे म्हटले आहे की, आर्थिक समावेशन मोहिमेचा एक भाग म्हणून 1 आठवड्यात सर्वात जास्त बँक खाती उघडण्यात आली आहेत आणि भारतातील बँका 23 आगस्ट ते 29 अगस्ट 2014 पर्यंत प्राप्त झाली आहेत. 1 फेब्रुवारी 2017 पर्यंत 27 कोटी (270 दशलक्ष) बँक खाती उघडली आणि या योजनेअंतर्गत सुमारे 665 बिलियन (10 अब्ज अमेरिकन डालर) जमा झाले.

निष्कर्ष -

भारतीय अर्थव्यवस्था मजबूत होण्यास जन धन योजनेमुळे गती प्राप्त झाली. आर्थिक महासत्ता बनण्याच्या दृष्टीने भारत अग्रेसर झाला आहे. प्रधान मंत्री जनधन योजना हा एक सरकारी कार्यक्रम आहे जो भारत सरकारने वित्तीय समावेशन आणि आर्थिक साक्षरता वाढविण्याकरता घेतला आहे. सामान्य जनतेचे समावेशन न करता कोणत्याही प्रकारे देशाला फायदा होणार नाही. ७.५ कोटी लोकांना बँक खाते उघडण्यासाठी प्राप्त करणे, आर्थिक साक्षरता वाढविण्यासाठी जन धन योजनेचे मुख्य उद्दिष्ट्य होते ते प्राप्त झाले आहे. भविष्यात अजून या योजनेत ४ कोटी लोक समाविष्ट होऊ शकतील अशी सरकारची योजना आहे.

संदर्भ -

१. अमर्त्य भारत रु आमिष त्रिपाठी
२. समावेशक बँकिंग रु इंडिअन बँकिंग फायनस
३. सरकारी योजना विकासाचे नवे पर्व रु विठ्ठल चव्हाण
४. शासकीय योजना रु संगीता बापकर

शासकीय योजना आणि महिला सबलीकरण

मधुबाला गंगाधर हुडगे,
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव
ता. चाकूर, जि. लातूर.

प्रस्तावना :-

वैदिककालीन समाजजीवनाचा अभ्यास करताना या काळातील स्त्री जीवनाचा अभ्यास करणे आवश्यक असते. या काळात स्त्री जीवन स्वतंत्र होते. स्त्रियांना अनेक प्रकारचे अधिकार व स्वातंत्र्य होते. अनेक विद्वान व प्रभावशाली स्त्रियांचा उल्लेख तत्कालीन साहित्यामधून येतो. एवढेच नाही तर वेद आणि वाङ्मयातील अनेक ऋचांची रचना स्त्रियांना केली आहे. अपाला, घोषा, विश्ववाटा, सिकता, लोपामुद्रा व निवावसी या स्त्रिया विदूषी म्हणून प्रसिद्ध होत्या. त्यांनी ऋग्वेदातील काही ऋचांची रचना केली आहे. लोपामुद्रा ही त्यापैकीच एक विदूषी तपस्विनी स्त्री होती. आपल्या संयम, विद्वत्ता, त्याग व पतिव्रत्यामुळे लोपामुद्राचे नाव प्राचीन इतिहासामध्ये अजरामर झाले. लोपामुद्रा अगस्ती मुनीची पत्नी होती. अगस्ती मुनी व लोपामुद्रा या दोघांनी मिळून ऋग्वेदातील एक सुक्त रचले होते.^१

कोणत्याही समाज किंवा राष्ट्राचा विकास घडवून आणण्यात स्त्री-पुरुषांचा समान वाटा असतो. पुरुष हा घराच्या बाहेरील कार्य करून विकासाचे कर्तव्य बजावतो तर स्त्रिया घरातील सर्व कामे करून आपले कर्तव्य पूर्ण करतात. स्त्रिशिवाय पुरुषाचे जीवन अपूर्ण आहे. स्त्री व पुरुष ही जीवनरूपी संसाराची दोन चाके आहेत. ही दोन चाके समान चालली तरच जीवन आनंदमय होते. स्त्रीची विविध रूपे आहेत. कन्या, भगिनी, माता व पत्नी इत्यादींचा सर्व रूपात पत्नीरूप सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण आहे. कारण पत्नीपद धारण केल्यावरच स्त्री महापदाची अधिकारीणी बनू शकते. वास्तविक पाहता स्त्रिशिवाय पुरुषाची कोणतीही सत्ता राहत नाही. पुरुष एकाकी जीवन जगू शकत नाही. स्त्री व पुरुष हे नदीच्या दोन किना-याप्रमाणे आहेत आणि दोन्हीच्यामध्ये जीवनाची धारा प्रवाहित होत असते. वैदिक साहित्यात स्त्री व पुरुषाला पृथ्वी सर्वश्रेष्ठ लोकांची उपमा दिली आहे. आकाशातून पडलेल्या पावसामुळे पृथ्वीवर वृक्ष व वनस्पतींचा जन्म होते. हीच स्थिती पती-पत्नीची आहे. स्त्री व पुरुष यांच्या मध्यभागी संतती आहे. प्राचीन काळात स्त्रियांची परिस्थिती वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळी होती. वैदिक काळात स्त्रियांना सन्मान व प्रतिष्ठा होती. तिला संपूर्ण स्वातंत्र्य होते. परंतु हीच परिस्थिती नंतरच्या काळात राहिली नाही. प्रारंभीच्या काळात स्त्रियांना सामाजिक, धार्मिक व शिक्षण विषयक अधिकार होते. परंतु कालांतराने त्यांच्या स्थितीत परिवर्तन झाले.^२

केंद्र आणि महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनेमुळे महिला सक्षम होत आहेत. शासनाने महिलांची आर्थिक परिस्थिती सुधारावी, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूभाव वाढावा, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक सुधारणा व्हावी यासाठी शासनाच्या वेगवेगळ्या योजना आहेत. शासनाच्या विविध योजनांमुळे महिलांच्या सामाजिक दर्जात सुधारणा झालेली आहे असे समाजात दिसून येते. महिलांसाठी शासनाच्या विविध योजना आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते.

१) बालिका समृद्धी योजना :-

दारिद्र्यरेषेखालील कुटूंबातील १५ ऑगस्ट १९९७ नंतर जन्मलेल्या मुलीस केंद्र पुरस्कृत योजनेअंतर्गत अर्थसहाय्य देण्यात येते. कुटूंबातील जास्तीत जास्त दोन मुलीसाठी ही योजना लागू आहे.

योजनेची उद्दिष्टे :-

१. कुटूंबामध्ये जन्माला आलेल्या मुलीबद्दल आणि तिच्या आईबद्दल समाजात रुढ असलेल्या नकारात्मक भुमिकेत बदल घडवून आणणे.
२. मुलींची शाळेमध्ये पठसंख्या वाढविणे आणि मधूनच शाळा सोडण्याची वृत्ती कमी करण्याचा प्रयत्न करणे.
३. मुलींचे अल्पवयातच लग्न करून देण्यापासून परावृत्त करणे.
४. स्वतःचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी मुलीने हाती घेतलेल्या उद्योगास अर्थसहाय्य करणे.

अनुदान व कार्यपद्धती :-

१. मुलीला तिच्या जन्मानंतर रू. ५००/- इतके अनुदान देण्यात येते ते अनुदान मुलीच्या नावावर सार्वजनिक भविष्य निर्वाह निधी योजना, राष्ट्रीय बचत योजना किंवा बचत खात्यात जमा करण्यात येते.
२. मुलगी शाळेत जाऊ लागल्यानंतर दरवर्षी परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर तिला खालीलप्रमाणे शिष्यवृत्ती देण्यात येते.

a. पहिली ते तिसरी	- रू. ३००/-
b. चौथी	- रू. ५००/-
c. पाचवी	- रू. ६००/-
d. सहावी व सातवी	- रू. ७००/-
e. आठवी	- रू. ८००/-
f. नववी व दहावी	- रू. १०००/-
३. ही रक्कम बँकेत किंवा पोष्टात मुलीच्या नावे गुंतविता येते. यापैकी काही रक्कम मुलीला पाठ्यपुस्तके घेण्याकरिता किंवा गणवेश खरेदी करण्यासाठी किंवा भाग्यश्री बालिका कल्याण विमा योजनेचा हप्ता भरण्यासाठी वापरण्यात येते.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

४. या योजनेकरिता प्राप्त झालेले अनुदान एकात्मिक बाल विकास सेवा योजनेसाठी कार्यरत यंत्रणेमार्फत ग्रामपंचायत, नगरपालिकेमार्फत निवड केलेल्या लाभार्थ्यास वितरीत करण्यात येते.
५. जमा केलेली रक्कम मुलीचे वय १८ वर्षे पूर्ण झाल्यानंतर ती अविवाहीत असल्यास तिला अदा करण्यात येईल. मात्र वयाची १८ वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वी जर तिचा विवाह झाला तर ही रक्कम तिला देय नसते. अशा मुलीस तिचा जन्म झाल्यानंतर देय असलेले रु. ५००/- इतके अनुदान व्याजासह देण्यात येते.
६. मुलीला देय असलेली अनुदानाची रक्कम गुंतविण्यापूर्वी खर्च करावयाचा असल्यास मुलीच्या आईची संमती आवश्यक असते. रक्कम गुंतविल्यावर प्राप्त होणारे खाते पुस्तक मुलीच्या आईकडे सांभाळण्याकरिता देण्यात येते.

लहानपणापासूनच मुलीचे सक्षमीकरण करण्यासाठी शासनाच्या विविध योजना आहेत. या वेगवेगळ्या योजनांमुळे महिला लहानपणापासून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक आणि व्यावसायिक समृद्ध होवू शकते.

२. शासकीय महिला वसतीगृह :-

१८ ते ४० वर्षे वयापर्यंतच्या निराधार, निरक्षित, परित्यक्ता, कुमारी माता, संकटग्रस्त व अत्याचाराला बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय, संरक्षण व मुलभूत सुविधा पुरवून त्यांचे नोकरी, व्यवसाय आणि विवाह यामार्गे पुनर्वसन करण्याकरिता शासनमार्फत २६ जिल्ह्यात एकूण २० महिला वसतिगृहे कार्यरत आहेत. गरजू महिलांना स्वेच्छेने वसतिगृहात प्रवेश घेवून २ ते ३ वर्षे राहू शकतात. महिलांस दरमहा रु. २५०/- तिचेवर अवलंबून असलेल्या बालकास रु. १५०/- व दुस-या मुलास १००/- रु. अनुदान देण्यात येते.

या योजनेमुळे महिलेची आर्थिक परिस्थिती सक्षम होण्यास मदत होते. आर्थिक स्थिती समृद्ध करून हीच महिला समाजात ताठ मानेने जीवन जगू शकते.

३. महिला संरक्षण गृहे :-

अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम, १९५६ अन्वये पोलीसांनी वेश्या व्यवसायातून सुटका केलेल्या महिलांना व स्वेच्छेने दाखल होणा-या महिलांना संरक्षण देवून पुनर्वसन करण्याकरिता शासनातर्फे २ संरक्षण गृहे चालविण्यात येतात. सदर गृहांमध्ये महिलांना अन्न, वस्त्र, निवारा, वैद्यकीय सोयी इत्यादी पुरवून काहीना पुन्हा त्यांच्या कुटुंबात पाठविले जाते. काही महिलांना प्रशिक्षण देवून नोकरीत लावण्यात येते. तर काही महिलांचे विवाह करून पुनर्वसन करण्यात येते.

४. आधारगृहे / सुधारीत माहेर योजना :

१८ ते ४० वर्षे वयापर्यंतच्या निराधार, निरक्षित, कुमारी माता, परित्यक्ता, संकटग्रस्त व अत्याचारास बळी पडलेल्या महिलांना आश्रय, संरक्षण व मुलभूत सुविधा पुरवून त्यांचे पुनर्वसन करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थामार्फत आधारगृहे चालविली जातात. सुधारीत माहेर योजने अंतर्गत महिलेस दरमहा रु. २५०/- तिच्या सोबत असलेल्या पहिल्या मुलास रु. १५०/- व दुस-या मुलास रु. १००/- अनुदान देण्यात येते. संस्थेमध्ये पोलीसांमार्फत महिलांना दाखल करण्यात येते. महिला स्वेच्छेनेही गृहामध्ये प्रवेश घेवू शकतात. शासनाकडून स्वयंसेवी संस्थेस प्रत्येक महिन्याच्या पालनपोषणासाठी दरमहा रु. ७५०/- अनुदान देण्यात येते. राज्यात ६ जिल्ह्यात ९ संस्था कार्यरत आहेत.

५. महिला मंडळांना सहाय्यक अनुदान :

नोंदणीकृत स्वयंसेवी संस्थामार्फत महिला प्रशिक्षण केंद्राद्वारा आर्थिकदृष्ट्या मागास कुटुंबातील महिलेस टंकलेखन, भरतकाम, खाद्यपदार्थ बनविणे, रेडिओ, टी.व्ही. दुरूस्ती, शिवणकला इत्यादीचे व्यावसायिक प्रशिक्षण देण्यात येते. जेणेकरून महिला प्रशिक्षण पूर्ण करून स्वतःचे आर्थिकदृष्ट्या पुनर्वसन करू शकतील. यासाठी महिला मंडळांना अनावर्ती रु. २८५००/- व ६ महिन्याच्या एका प्रशिक्षण सत्रासाठी रु. २१५००/- याप्रमाणे वार्षिक रु. ४३०००/- अनुदान देण्यात येते. प्रशिक्षण काळात महिलेस रु. ७५/- दरमहा विद्यावेतन देण्यात येते. प्रशिक्षण ६ महिन्यांचे असते.

६. व्यावसायिक प्रशिक्षणासाठी मुलींना विद्यावेतन :

आर्थिकदृष्ट्या मागास कुटुंबातील इ. १० वी पास झालेल्या मुलींना शासनमान्य प्रशिक्षण केंद्रातून पॅकींग, टेलिफोन ऑपरेटर, टंकलेखन, संगणक तसेच नर्सिंग, आय.टी.आय. मधील प्रशिक्षण घेऊन शैक्षणिकदृष्ट्या तसेच स्वतःचे पुनर्वसन करण्यासाठी दरमहा रु. १००/- विद्यावेतन म्हणून देण्यात येते.

७. स्वयंरोजगारासाठी महिलांना व्यक्तिगत अनुदान :

निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता, विधवा, नैतिकदृष्ट्या संकटात सापडलेल्या आर्थिकदृष्ट्या मागास महिलेस स्वतःच्या कुटुंबास आर्थिक हातभार लावण्यासाठी खाद्यपदार्थ बनवून विकणे, फळे, भाजीपाला विक्री इ. स्वरूपाचा छोटा व्यवसाय करण्यासाठी महिलेस रु. ५००/- अनुदान एकदाच देण्यात येते.

८. निराश्रित विधवांच्या मुलीसाठी विवाह अनुदान :

निराधार, निराश्रित व आर्थिकदृष्ट्या मागास विधवा महिलांना तिच्या मुलीच्या विवाहासाठी हातभार लागावा, या हेतूने शासनमार्फत रु. २०००/- अनुदान देण्यात येते. विवाहसमयी मुलीचे वय १८ व मुलाचे वय २१ वर्षे पूर्ण झालेले असावे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१. अनाथ मुलीच्या विवाहासाठी अर्थसहाय्य :-

शासकीय व स्वयंसेवी संस्थांची आधारगृहे, महिला वसतिगृहे व सुधारीत माहेर योजनेअंतर्गत असलेल्या संस्थामार्फत अनाथ मुलीच्या विवाहासाठी रु. १५०००/- अनुदान शासनामार्फत दिले जाते. त्यापैकी रु. १००००/- राष्ट्रीयकृत बँकेत गुंतविण्यात येतात व रु. ५०००/- चे संसारोपयोगी साहित्य घेण्यात येते.

१०. देवदासीसाठी कल्याणकारी योजना :

- निर्वाह अनुदान ४० वर्षावरील आर्थिकदृष्ट्या मागास देवदासींना उदरनिर्वाहासाठी दरमहा रु. ३००/- अनुदान देण्यात येते.
- देवदासींना विवाहासाठी अनुदान - १८ वर्षावरील आर्थिकदृष्ट्या मागास असलेल्या देवदासी किंवा देवदासीच्या मुलीच्या विवाहासाठी रु. १००००/- अनुदान शासनामार्फत देण्यात येते.
- शैक्षणिक मदत - आर्थिकदृष्ट्या मागास देवदासींच्या इयत्ता १ ली ते १० वी मध्ये शिक्षण घेत असलेल्या मुलामुलींचे शैक्षणिकदृष्ट्या पुनर्वसन व्हावे यासाठी त्यांना शालेय पुस्तके, वह्या, गणवेश व इतर साहित्य घेण्यासाठी मुलीस रु. ४००/- व मुलास रु. ३७० अनुदान शासनाकडून देण्यात येते.
- संस्थांना प्रोत्साहनपर अनुदान - देवदासी प्रथा नष्ट होण्यासाठी समाजप्रबोधनाचे कार्य करणा-या स्वयंसेवी नोंदणीकृत संस्थांना रु. १००००/- प्रोत्साहनपर अनुदान दरवर्षी देण्यात येते.

११. बहुउद्देशीय महिला केंद्र :-

महिलांना केंद्र शासन व राज्य शासनाच्या विविध योजना व उपक्रम, कायदेविषयक मार्गदर्शन करणे, महिलांशी खुल्या वातावरणात विचारांची आदानप्रदान करणे, वाचनालय, आपदग्रस्त महिलांना आधार देणे अशा सेवा या केंद्रातून महिलांना दिल्या जातात. याकरिता केंद्रास आवर्ती अनुदान रु. १३७६००/- व अनावर्ती रु. २७४५००/- अनुदान देण्यात येते.

१२. हुंडा दक्षता समिती :

हुंडा पद्धतीस आळा घालण्यासाठी जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली सदर समिती कार्यरत असून चर्चासत्रे, शिबीरे यातून प्रचार कार्य केले जाते. या कार्यासाठी समितीला दरवर्षी रु. ८०००/- अनुदान दिले जाते.

१३. कामधेनू योजना :

गरजू महिलांना घरच्या घरी काम मिळून त्या आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होण्यासाठी सर्व शासकीय, निमशासकीय संस्थांना लागणा-या वस्तुनिर्मितीचे ५० टक्के काम नोंदणीकृत महिला संस्थांना देण्यात येते.

१४. महिला व बालकल्याण समिती :

सर्व जिल्हा परिषदांमध्ये महिला व बालकांच्या सर्वांगीण विकासासाठी महिला व बाल कल्याण समित्यांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. समितीद्वारे २४ महिला व बाल विकास योजना राबविल्या जातात. ५ ते १० टक्के निधी जिल्हा परिषद खर्च करते व उर्वरित निधी शासन देते.

१५. नोकरी करणा-या महिलांसाठी वसतीगृहे :

नोकरी करणा-या एकट्या विवाहित किंवा अविवाहीत, विधवा, घटस्फोटीत महिला नोकरी करीत असतील व जिचे वार्षिक उत्पन्न रु. १६०००/- पेक्षा कमी आहे, अशी महिला तिच्या मुलासह वसतीगृहात राहू शकते. केंद्र शासनातर्फे स्वयंसेवी संस्थेस जमीन खरेदीस ५० टक्के व इमारतीच्या बांधकामास खर्चाच्या ७५ टक्के अनुदान देण्यात येते.

१६. अल्प मुदती निवास गृह :

संकटात सापडलेल्या महिलांना आश्रय, सर्व मुलभूत सुविधा पुरवून वैद्यकीय व मानसोपचाराच्या सुविधा देऊन महिलांचे पुनर्वसन करण्यात येते. यासाठी स्वयंसेवी संस्थेस रु. ४०२३५०/- आवर्ती व रु. ५००००/- अनावर्ती अनुदान देण्यात येते.

१७. स्टेप :

आर्थिकदृष्ट्या मागास महिलांना कायमस्वरूपी अर्थार्जनासाठी व्यवसाय करण्याकरिता कार्य करणा-या शासकीय, निमशासकीय, मंडळे, स्वयंसेवी संस्थांना प्रकल्पाच्या खर्चाच्या ९० टक्के अनुदान देण्यात येते.

१८. नोराड :

गरजू व आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल महिलांना कायमस्वरूपी अर्थार्जनासाठी व्यवसाय उपलब्ध व्हावा यासाठी उत्पादन केंद्र सुरू करण्यासाठी शासकीय, निमशासकीय संस्था, मंडळे, महाविद्यालये, स्वयंसेवी संस्था यांना प्रत्येक महिलेला रु. ८०००/- अनुदान दिले जाते. प्रशिक्षण काळात महिलांना दरमहा रु. २५०/- विद्यावेतन देण्यात येते.

१९. स्वाधार :

निराधार, निराश्रित, परित्यक्ता आणि नैतिकदृष्ट्या संकटात सापडलेल्या महिला व वेश्या व्यवसायातून मुक्त केलेल्या महिलांचे शिक्षण, संगोपन व प्रशिक्षण आणि पुनर्वसन करण्यासाठी केंद्र शासनाकडून स्वाधार योजनेअंतर्गत अनुदान दिले जाते. सदर योजना राज्य शासन तसेच स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून कार्यान्वित केली जाते.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

२०. पायलट प्रोजेक्ट :

नैतिकदृष्ट्या संकटात सापडलेल्या वेश्या व्यवसायातून पोलीसांनी सुटका केलेल्या लालबत्ती विभागातील स्त्रिया व मुलींचे स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून संगोपन, शिक्षण, प्रशिक्षण देऊन पुनर्वसन करण्यासाठी केंद्र शासनामार्फत पायलट प्रोजेक्ट ही योजना कार्यान्वित केली जाते. या योजनेसाठी रु. १० लाख अनुदान एकदाच देण्यात येते.

२१. मातृत्व अनुदान योजना :

नवसंजीवनी आदिवासी क्षेत्रात सुरू असलेली ही योजना राज्यातील सर्व लाभार्थ्यांसाठी लागू करण्यात आली आहे. या निर्णयानुसार दोन जिवंत अपत्यांपर्यंत राज्यातील आदिवासी नसलेल्या लाभार्थ्यांस मातृत्व अनुदान योजना लागू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत गरोदर महिलेस औषधांकरिता रु. ४००/- आणि शासकीय व निमशासकीय आरोग्यसंस्थेत प्रसूती झाल्यास रु. ४००/- रोखीने लाभ देण्यात येईल.

उपाययोजना :

- १) महिलांचे शिक्षणाचे प्रमाण वाढविणे.
- २) महिलांना मानसिक सक्षम बनविणे.
- ३) शासकीय योजनाविषयी जनजागृती निर्माण करणे.
- ४) योजनेच्या लाभात दुपटीने वाढ करणे.
- ५) योजनेचा लाभ मिळविण्यासाठीच्या अडचणी दूर करणे.

समारोप :

केंद्र शासन, राज्य शासन व निमशासकीय सस्थांमध्ये महिलांसाठी विविध योजना आहेत. या सर्व योजनेचा लाभ महिलांनी घेतला तर त्या आर्थिकदृष्ट्या सक्षम होऊ शकतात. भारतीय समाजातील काही महिलांना शासनाच्या योजना आपल्यासाठी आहेत याची जाणीवसुद्धा नाही. फायदा घेणे तर लांबच राहिले. परंतु काही महिलांनी अनेक शासकीय योजनेचा फायदा घेतला आहे. आपले आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, मानसिकसमृद्धी आणि सक्षमीकरण झालेले आहे असे आपणास अभ्यासांती दिसून येते. विविध व्यवसाय व प्रशिक्षणामुळे महिला स्वावलंबी झालेले दिसून येते.

शिक्षण घेऊन विविध क्षेत्रात नोकरी करणा-या महिला सक्षम झाल्या आहेत. त्यांच्याकडे सामाजिक दर्जा आणि निर्णय क्षमता जबरदस्त आहे असे दिसून येते.

संदर्भग्रंथ सूची :

- १) डॉ. अनिल कठारे, भारतीय स्त्री चळवळीचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, औरंगाबाद, आवृत्ती, जून २०१३, पा.नं. ०५.
- २) किता, पा.नं. ३३
- ३) मनोज पाटील - नागरिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या विकासाच्या योजना - चौधरी लॉ पब्लिशर्स, नारायण पेठ, केळकर रस्ता, अप्पा बळवंत चौक, पुणे, आवृत्ती २०१६, पा.नं. १६३-१६८.
- ४) मनोज आवाळे - शेतक-यांसाठी शासकीय अर्थसहाय्याच्या व अन्य विविध योजना - चौधरी लॉ पब्लिशर्स, नारायण पेठ, केळकर रस्ता, अप्पा बळवंत चौक, पुणे.
- ५) रविंद्र म. कटोले - शासकीय योजना - गोडवा कृषी प्रकाशन, पुणे -०१.
- ६) न्या. सुरेश वसंत नाईक- डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, २४ फेब्रुवारी २००१.
- ७) प्राचार्य डॉ. दत्तात्रय आघाव- ग्रामीण विकास आणि योजना- चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.
- ८) महिलांसाठी विविध शासकीय सवलती व अनुदान योजना- महिला बचत गट, स्वयंसहाय्यता बचत गट मार्गदर्शिका.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जळगांव जिल्ह्यातील आजारी सहकारी साखर कारखान्यांची खाजगीकरणाकडे वाटचाल...

प्रसाद निंबा शिरोदे

K.R.Kotkar Jr, College, Chalisgaon

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताच्या सर्वांगीन विकासाचा चालना मिळाली आहे. भारताची मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करीत असल्याकारणाने ग्रामीण भागातील लोकसंख्या कृषी क्षेत्रावर आणि कृषीवर आधारित पारंपारीक व्यवसायावर अवलंबून दिसून येते. म्हणून भारतातील कृषी व्यवसायाला प्राथमिक क्षेत्र म्हणून ओळखले जाते. द्वितीय क्षेत्रात उद्योग व व्यापार क्षेत्र कार्यरत असून तृतीय क्षेत्रात सेवा क्षेत्राचा समावेश आहे. द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्र मुळतः प्राथमिक क्षेत्रावरच अवलंबून असल्याचे भारतीय अर्थव्यवस्थेत दिसून येत आहे.

भारत हा कृषी प्रधान देश असून शेती व्यवसायाला भारतीय अर्थव्यवस्थेत विशेष प्राधान्य प्राप्त झालेले आहे. शेती हा पारंपारीक व्यवसाय भारतात रुजला आहे. भारतीय शेती मध्ये विविध पिके घेतली जातात. अन्न, धान्य आणि व्यापारी पिकांची लागवड मोठ्या प्रमाणात केली जाते. त्या पिकांमध्ये ऊस, कापूस, मका, बाजरी, ज्वारी, गहू, तांदुळ, डाळी, फळे, भाजीपाला या पिकांचा समावेश होतो. भारतीय शेतकरी कायम संकटाच्या विळख्यात सापडलेला आढळतो. कधी अतिवृष्टी, कमी पाऊस, विशिष्ट पिकाचे अती उत्पादन या सारख्या समस्यांमुळे कृषी माल विपणन व्यवस्थेमध्ये मोठ्या अडचणी होत्या. तसेच भारता मध्ये वाढते दारिद्र्य, बेकारी व लोकसंख्या वाढ ही भारतीय अर्थव्यवस्थे समोर आव्हाने निर्माण झालीत. या आव्हानावर मात करून कृषीच्या समस्या सोडविण्यासाठी महाराष्ट्राचे दिवंगत मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्राच्या विकासासाठी आणि बेरोजगारी कमी होऊन रोजगार निर्मितीसाठी द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्रात सहकाराची मुहूर्तमेळ रुजवलीत.

भारता मध्ये मोठ्या प्रमाणात सुत गिरण्या, साखर कारखाने, दुध डेअरी या सारखे व्यवसाय व उद्योग द्वितीय क्षेत्रात कार्यरत असून बँक, पतपेढ्या, कृषी उत्पन्न बाजार समित्या तृतीय क्षेत्रा मध्ये सहकारी तत्वावर कार्यरत दिसून येतात. सहकार तत्वाचा द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्राच्या विकासात मोठा वाटा भारतीय अर्थव्यवस्थे मध्ये दिसून येत आहे. भारतीय शेतकऱ्याचा कृषी माल विक्री आणि विपणन समस्या कमी करण्यासाठी आणि प्राथमिक क्षेत्राच्या विकासासाठी सहकार तत्वांचा उदय भारतीय अर्थव्यवस्थेत झालेला दिसून येतो.

आज भारतीय शेती मध्ये मोठ्या प्रमाणात 'ऊस' या पिकाचे उत्पादन घेतले जाते. ऊस या पिकापासून साखर निर्मिती हा मुख्य उद्देश असून गुळ, केमिकल, दारु, प्लायवुड, सेंद्रीय खत निर्मिती या सारखे जोड उद्योग चालतांना दिसतात. प्रत्येक व्यक्तीला शारीरिक ऊर्जा निर्मितीसाठी साखरेची आवश्यकता असल्याकारणाने आज जगभरात मोठ्या प्रमाणात साखरेची मागणी केली जाते. भारतात ऊसाचे उत्पन्न पूर्वीपासून मोठ्या प्रमाणात केले जात होते. पण साखर कारखाने निर्मितीचा खर्च जास्त असल्याकारणाने भारता मध्ये साखर कारखान्यांची संख्या खुपच कमी होती. भारतीय शेतकऱ्यास 'ऊस' उत्पादन किफायतशीर असल्याने कृषी विकास घडवून आणण्यासाठी ऊस उत्पादनात वाढ घडवून आणणे आवश्यक होते. म्हणून शासनाने सहकारी तत्वावर साखर कारखाने निर्मितीची धोरणे तयार करून साखर उद्योग वाढीचे लक्ष केंद्रीत करण्यावर भर दिला.

महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखान्यांचा उदय :-

महाराष्ट्रात पहिला सहकारी साखर कारखाना १९१२ मध्ये हिरेमठ व सहस्त्रबुद्धे यांनी कल्पना मांडून बारामती येथे दि निरा वॅली सहकारी साखर कारखाना या नावाने १९१८ मध्ये तो प्रत्यक्ष चालू केला. आणि १९२४ मध्ये तो कच्च्या मालाच्या कमतरतेमुळे बंद झाला. त्यानंतर स्वातंत्र्य पूर्व काळात जवळपास महाराष्ट्रात १२ खाजगी साखर कारखान्यांची स्थापना झाली. खऱ्या अर्थाने सुदृढ असा महाराष्ट्रातील पहिला सहकारी साखर कारखाना डॉ. धनंजय गाडगीळ आणि वैकुंठभाई मेहता यांच्या मार्गदर्शनात विठ्ठलराव विखे पाटील यांनी प्रवरानगर (लोणी) जिल्हा अहमदनगर येथे १९५१ मध्ये सुरु करण्यात आला. त्यानंतर महाराष्ट्रात सहकाराची चळवळ पेटुन आजतागायत १६८ सहकारी साखर कारखान्यांची नोंद झाली असून भारतातील एकूण साखर उत्पादनापैकी ३५% उत्पादन फक्त महाराष्ट्र राज्यातून होत असून भारतात उत्तर प्रदेशा नंतर दुसरा क्रमांक साखर उत्पादनात महाराष्ट्राचा लागतो. जवळपास महाराष्ट्र शासनाला २२०० कोटी रुपयाचा महसुल दरवर्षी सहकारी साखर कारखान्यांपासून मिळतो. महाराष्ट्रात साखर उद्योगामुळे वर्षाच्या १५००० कोटीची उलाढाल होत असून राज्यात ६१ साखर कारखान्यात ९८२ मेगॅवॅट विजनिर्मिती केली जाते. २००७ साली तोटयात चालणारे ५६ कारखाने आजारी घोषित करून १८ सहकारी साखर कारखान्यांवर अवसायक नेमून विक्री करण्याचा निर्णय घेण्यात आला.

साखर उद्योगाचा विकास :-

एकूण साखर उत्पादना पैकी ३३% साखर ही घरगुती वापरासाठी लागत असून ३०% मेवा व मिठाई बनविण्यासाठी, २५% शितपेय निर्मितीसाठी, १२% आईस्क्रीम, औषधे व इंडस्ट्रीयल पावडर निर्मितीसाठी वापरली जात असून एकूण ६७% व्यापारी कारणासाठी साखरेचा उपयोग होतो. साधारणतः १०० किलो ऊसा मागे ११ किलो साखरेची निर्मिती होते. वाया जाणाऱ्या ८९% भागापासून दारु, अॅसिड, इथेनॉल, स्पिरिट, प्लायवुड, कागद, चॉकलेट, गुळ व इतर १५ वस्तूंची निर्मिती होत असल्याकारणाने साखर

उद्योगाला विकासाची चालना महाराष्ट्रा मध्ये मिळालेली आहे. आज महाराष्ट्र जागतिक साखर उत्पादना पैकी ५ ते ६% साखरेचे उत्पादन करित असल्याने साखर निर्यातीत मोठा वाटा आहे.

जळगांव जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्याचा उदय :-

जळगांव जिल्ह्यात एकुण ८ साखर कारखाने आहेत या आठ साखर कारखान्यांपैकी १ खाजगी साखर कारखाना हिवरामाई पाचोरा येथे आहे आणि ७ सहकारी साखर कारखाने आहेत. जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांपैकी जामनेर येथील सहकारी साखर कारखान्याच्या गाळपास अजूनपर्यंत प्रारंभ देखील झालेला नाही. या सात साखर कारखान्यांपैकी सद्यस्थिती मध्ये फक्त दोन कारखाने चालू असून ते ही आज आजारी अवस्थेत आहेत.

संशोधन पद्धती :-

जळगांव जिल्ह्यातील आजारी सहकारी साखर कारखान्यांची खाजगीकरणाकडे वाटचाल या विषयाच्या अध्ययनासाठी कारखान्याची परिस्थिती, रोजगारावर झालेला परिणाम, ऊस उत्पादकां समोरील आव्हाने, वाहतुकीवरील परिणाम, तसेच जोडव्यवसायांवर झालेल्या परिणामांच्या अभ्यासकरीता दुय्यम सामग्रीचा वापर करून स्थूल पातळीवरील विश्लेषण पद्धतीचा वापर केला जाणार आहे त्यासाठी जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांचे अहवाल, मासीके, वृत्तपत्रे तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून मिळणारी माहिती आणि अप्रकाशित प्रबंध इ. चा आधार घेतला जाणार आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

- १) जिल्ह्यातील सहकारी कारखान्यांच्या आजारपणाचा अभ्यास करणे.
- २) जिल्ह्यातील आजारी सहकारी कारखान्यांच्या कर्ज बाजारीपणाचा अभ्यास करणे.
- ३) जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांची महाराष्ट्रातील इतर खाजगी साखर कारखान्यांशी तुलना करणे.
- ४) जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांचे खाजगीकरण नंतरच्या फायद्यांचे अवलोकन करणे.

गृहित कृत्ये :-

- १) जळगांव जिल्ह्यातील सर्व सहकारी साखर कारखाने कर्ज बाजारी व आजारी अवस्थेत आढळतात.
- २) जिल्ह्यातील ऊस उत्पादन क्षेत्र कमी होवून ऊस विपणनाच्या समस्या वाढली आहे.
- ३) जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांना खाजगीकरण सोबत भाडे करारावर देण्याचा मार्ग उपलब्ध करून दिल्यास कृषी उत्पादनात वाढ होवू शकते.
- ४) उत्पादन घटकांच्या गतिशीलतेसाठी जळगांव जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांचे खाजगीकरणाची आवश्यकता आहे.

हेतु कथन :-

महाराष्ट्रातील १६८ सहकारी साखर कारखान्यांपैकी जवळपास ७ सहकारी साखर कारखाने जळगांव जिल्ह्यात आहेत. जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासात या सहकारी साखर कारखान्यांचा २००४-०५ पर्यंत मोलाचा वाटा होता. पण महाराष्ट्रातील इतर सहकारी साखर कारखान्यांप्रमाणेच जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांसमोर कर्जबाजारीपणा आणि आजारपणामुळे संकट निर्माण होवून ते आजारी व बंद स्थिती मध्ये आढळून येतात. त्यामुळे जिल्ह्याच्या आर्थिक विकासाला ब्रेक लागलेला आहे. उत्पादन घटकांसमोर अनेक प्रश्न निर्माण झालेले आहेत ते पुढीलप्रमाणे अभ्यासता येतील.

१) **बँकांचे थकीत कर्ज :-**जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांना वित्त सहाय्य करणाऱ्या व्यापारी बँकांचे विशेषतः जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेतील शेकडो कोटी रुपयाची कर्ज रक्कम प्रलंबित असल्याकारणाने जिल्हा बँकेसमोर रोख निधीची समस्या निर्माण होवून कर्ज वसुली मध्ये अडसर निर्माण झालेला दिसून येतो.

२) **कामगारांचे पगार बिले थकीत :-**सहकारी साखर कारखाने आजारी अवस्थेकडून बंद अवस्थेत मार्गक्रमण करित असतांना मोठया प्रमाणात कारखान्यातील कामगारांची पगार बिले थकीत झालेली आहेत. त्या कामगारांसमोर उदरनिर्वाहाचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

३) **बेरोजगारीत वाढ :-**जळगांव जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखाने बंद झाल्याने मजूर व कामगार वर्गावर बेरोजगाराची वेळ आल्याने जिल्ह्यातील बेरोजगारीच्या संख्येत वाढ होवून बेरोजगारांना पर्यायी रोजगार मिळालेला नाही.

४) **कारखान्यांची झीज व नादुरुस्तपणा :-**कारखान्याने बंद अवस्थेत असल्याकारणाने अवजारे व यंत्र सामुग्रीची चलन वलन प्रक्रिया थांबल्याने व पडून पडून यंत्र सामुग्रीची झीज होत असल्याकारणाने यंत्र सामुग्री नादुरुस्त स्वरूपात आढळून येत आहे.

५) **ऊस लागवड क्षेत्रात घट :-** कारखाने बंद पडल्याकारणाने ऊस विक्री आणि विपणन समस्येत वाढ झाल्याकारणाने ऊस लागवड क्षेत्रात घट झालेली दिसून येते. जिल्ह्यात दरवर्षी ऊस उत्पादन घटतांना दिसत आहे.

६) **ऊस विपणनाच्या समस्या :-**जिल्ह्यातील कारखाने बंद पडल्यामुळे इतर भागातील कारखाने योग्य व रास्त भाव देत नसून त्यांच्या भागात जर ऊस लागवड कमी असली तरच ते जळगांव जिल्ह्यातील ऊसाची मागणी करतात. जळगांव जिल्ह्यातील ऊस हा विपणनाच्या समस्येमुळे जनावरांच्या आहारासाठी वापरला जातांना दिसतो.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

७) वाहतुक क्षेत्रावर परिणाम :- जळगांव जिल्ह्यातील साखर कारखाने बंद अवस्थेत असल्याकारणाने ऊस वाहतुक, कर्मचारी वाहतुक पूर्णतः बंद झाल्याने वाहतुक क्षेत्रा समोर बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण झालेला आहे.

८) ऊसतोड कामगारांचा प्रश्न :- जळगांव जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात ऊसतोड कामगारांची संख्या असून त्यांच्या अशिक्षिताचे प्रमाण जास्त असल्याकारणाने साखर कारखाने बंद झाल्याने त्यांच्या अशिक्षितपणामुळे त्यांना पर्यायी कारखान्यात रोजगार मिळू शकत नाही. म्हणून ऊस तोड कामगारांना बेरोजगारीस सामोरे जावे लागत आहे.

९) ऊस उत्पादकांची थकित बिले :- जळगांव जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखाने आजारी अवस्थेकडून बंद अवस्थे मध्ये रुपांतरीत झाल्याने या काळात या कारखान्यांवर वित्त सहाय्य करणाऱ्या बँकांचा विश्वास कमी झाल्याने त्यांना योग्य वेळी कर्ज उपलब्ध झाले नाही. त्यामुळे ऊस उत्पादकांची बिले थकित झालेली आहेत. त्यामुळे ऊस उत्पादक देखील कर्ज बाजारी झालेले आहेत.

वरील प्रश्न विचारात घेतल्यानंतर जळगांव जिल्ह्यातील आजारी साखर कारखान्यांचे २०१३-१४ नंतर वित्त सहाय्य करणाऱ्या बँका व विशेष वित्त सहाय्य करणारी जिल्हा मध्यवर्ती बँकेने कारखान्यांच्या थकित कर्ज बाजारीपणामुळे तीन कारखान्यांच्या खाजगीकरणाला परवानगी दिली आहे. आणि दोन सहकारी साखर कारखाने खाजगीकरणाच्या वाटेवर असून उर्वरित दोन सहकारी साखर कारखाने आजारी अवस्थेत चालू असून त्यांच्या उत्पादनात घट होवून ते बंद पडण्याच्या मार्गावर आहेत. ते पुढील कोष्टकावरून दिसून येईल.

सहकारी साखर कारखान्याचे नांव	गळीत क्षमता (मे. टन)			प्रत्यक्ष गाळप (लाख मे.टन)			साखर उत्पादन (लाख क्विंटल)		
	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
लक्ष्मीपती बालाजी शुगर अँड	-	-	-	-	-	-	-	-	-
डिस्टीलरिज प्रा. लि. रावेर									
संत मुक्ताई शुगर अँड एनर्जी	२५००	२५००	२५००	०.३८	१.९६	०.९५	०.३५	१.९५	०.९०
लि. घोडसगांव									
अंबाजी ट्रेडिंग कंपनी, बेलगंगा	-	-	-	-	-	-	-	-	-
वसंत सहकारी साखर कारखाना,	-	-	-	-	-	-	-	-	-
कासोदा									
जामनेर तालुका सहकारी साखर	-	-	-	-	-	-	-	-	-
कारखाना लि. गोडखेल									
मधुकर सहकारी साखर कारखाना	२५००	२५००	२५००	१.८७	२.८०	३.१९	१.७४	२.८६	३.१९
फैजपूर.									
चोपडा सहकारी साखर कारखाना	२५००	२५००	२५००	०.१९	०.६९	२.१९	०.१३	०.६६	२.१६
लि. चहाडी									

संदर्भ : www.anekantprakashan.com

वरिल तक्त्याचा अभ्यास केल्यास आपणांस जळगांव जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांचे खाजगीकरण झालेले कारखाने, खाजगीकरणाच्या वाटेवरील कारखाने, उर्वरित सहकारी साखर कारखाने असे तीन भागात वर्गीकरण करता येईल.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

खाजगीकरण झालेले कारखाने :-

१) लक्ष्मीपती बालाजी शुगर डिस्टीलरिज या खाजगी कंपनीने रावेर सहकारी साखर कारखाना २०१४ साली विकत घेतला असून खरेदी प्रकरणात घोळ असल्याकारणाने या कारखान्याचे प्रकरण न्यायप्रविष्ट असल्याकारणाने उत्पादनास खाजगीकरणानंतर देखील सुरुवात झालेली नाही.

२) संत मुक्ताई आणि शुगर इंडस्ट्रीज या साखर कारखान्याचे खाजगीकरण २०१४ साली झाले असून प्रत्यक्ष गाळपास सुरुवात २०१४-१५ पासून झालेली आहे. साधारण सन २००० पासून संत मुक्ताई सहकारी साखर कारखाना बंद अवस्थेत होता. तो या कंपनीने विकत घेवून दुष्काळसदृश्य परिस्थितीत देखील काही-ना-काही प्रमाणात ऊसाचे गाळप केलेले दिसून येते.

३) अंबाजी ट्रेडींग कंपनीने ऑगस्ट २०१७ मध्ये बेलगंगा सहकारी साखर कारखाना विक्री मध्ये एकच निविदा टाकली होती. त्यांनी तो कारखाना ३९ कोटी २२ लाखात खरेदी केला असून कारखान्याचा ताबा जानेवारी २०१८ मध्ये मिळाल्या कारणाने प्रत्यक्ष ऊस गाळपास अजून सुरुवात झालेली नाही.

खाजगीकरणाच्या वाटेवरील कारखाने :-

१) वसंत सहकारी साखर कारखान्यावर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे मोठे कर्ज थकीत असून तो बंद अवस्थेत असल्याने कर्जाच्या वसुलीसाठी जिल्हा बँकेने कारखाना खाजगीकरणासाठी २९ जून २०१७ ला निविदा काढून मान्यता दिली आहे.

२) जामनेर सहकारी साखर कारखाना उत्पादन प्रक्रियेसाठी अजून देखील सक्रिय झालेला नसून तो कच्चा मालाचा अपुरा पुरवठा आणि थकित कर्जामुळे खाजगीकरणाच्या वाटेवर दिसून येत आहे.

सहकारी साखर कारखाने :-

१) मधुकर सहकारी साखर कारखाना हा देखील उत्पादन प्रक्रिया विचारात घेता आजारी अवस्थेत आणि कर्ज बाजारी दिसून येत आहे. त्यामुळे उत्पादन क्षमतेत घट झालेली दिसत आहे. सन २०१४-१५ ते २०१६-१७ या कालावधीत उत्पादनात निम्म्या प्रमाणात घट झालेली आहे.

२) चोपडा सहकारी साखर कारखाना हा पूर्णतः आजारी अवस्थेत असून केव्हा बंद अवस्थेकडे जाईल हे कर्ज बाजारीपणामुळे व कच्च्या मालाच्या अपूर्णतेमुळे स्पष्ट करता येत नाही.

जळगांव जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांचे खाजगीकरण झाल्यामुळे जिल्ह्यातील बंद पडलेली विकासाची अर्थ वाहिनीला वेग येवून जिल्ह्यातील प्राथमिक, द्वितीय आणि तृतीय क्षेत्राच्या विकासाला चालना मिळून अनेक आर्थिक प्रश्न सुटू शकतात तसेच अतिरिक्त नफा मिळविण्याच्या उद्देशाने खाजगी कारखानदार उत्पादन क्षमता वाढवून रोजगार क्षमता वाढवू शकतात त्यामुळे जिल्ह्याचा विकास होवून पुढील प्रश्न मार्गी लागू शकतात.

जळगांव जिल्ह्यातील आजारी सहकारी साखर कारखान्यांच्या खाजगीकरणामुळे सुटणारे प्रश्न :-**१) बँकांची थकित कर्जांची वसुली :-**

खाजगीकरण झाल्यामुळे बँकांना आपल्या थकित कर्जाच्या रकमेची वसुली झाल्यामुळे त्या बँका इतर व्यवसायांना कर्ज देवू शकतात. त्यामुळे जिल्ह्याच्या विकासाला चालना येवून बँक व्यवसाय वाढीस लागू शकतो.

२) नवीन रोजगाराची निर्मिती :-

खाजगीकरणात रुपांतरीत झालेल्या जिल्ह्यातील साखर कारखान्यांमध्ये नवीन रोजगार निर्माण होतील. साखर कारखान्यांवर आधारीत इतर उद्योगां मध्ये देखील रोजगार निर्मितीस चालना मिळू शकते. लागवडी पासून तर बाजारपेठे पर्यंत मोठ्या प्रमाणात रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतात.

३) ऊस लागवड क्षेत्रात वाढ :-

जिल्ह्यातील साखर कारखाने पुन्हा चालू झाल्यानंतर जास्तीत जास्त उत्पादन घेण्यासाठी खाजगी कारखानदार ऊस उत्पादकांना आकर्षित करून ऊस लागवड क्षेत्रात जिल्ह्यात वाढ घडून येईल.

४) वाहतुक क्षेत्रात वाढ :-

बंद पडलेल्या सहकारी साखर कारखान्यांमुळे जो वाहतुक क्षेत्रा समोर बेकारीचा प्रश्न निर्माण झाला होता तो साखर कारखान्याचे खाजगीकरण झाल्यामुळे नव्याने वाहतुक क्षेत्राची मागणी होवून वाहतुक क्षेत्रात वाढ घडून येईल व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होतील.

५) इतर जोडव्यवसायांना चालना :-

खाजगीकरणामुळे खाजगी मालक जास्तीचा नफा मिळविण्यासाठी इथेनॉल, अल्कोहोल, स्पिरिट, चॉकलेट, गुळ, प्लायवुड, पेपर, सेंद्रीय खत निर्मिती या सारखे जोडव्यवसाय चालू करून अतिरिक्त नफा तर मिळवतीलच पण रोजगार क्षमतेत देखील वाढ होईल.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

६) शासकीय महसुलात वाढ :-

खाजगीकरणामुळे बंद पडलेल्या साखर उद्योगात ऊर्जित अवस्था निर्माण होवून शासकीय महसुलात वाढ होईल. रोजगार वर्गाकडून कर स्वरूपात शासनास महसुल प्राप्त होईल. त्या महसुलातून जिल्ह्यात विकासाची कामे होतील.

वरील सर्वांगीण फायदे जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांचे खाजगीकरण झाल्यामुळे मिळू शकतात. त्यामुळे बंद साखर उद्योगाला ऊर्जित अवस्थेत आणण्यासाठी आणि जिल्ह्याची अर्थवाहिनी वेगवान करण्यासाठी जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखाने खाजगीकरणात गेल्याने फायदा होवू शकतो. त्यामुळे जिल्ह्याचा सर्वांगीण विकास होईल.

संदर्भ ग्रंथ :-**संशोधन लेख :-**

- १) धुळे जिल्ह्यातील सहकारी साखर कारखान्यांचे ऊसासाठी दिलेल्या किंमतीचे व केलेल्या विकासाचे तौलनिक अध्ययन –

जे. एस. अहिरराव

- २) ग्रामीण विकासात सहकारी साखर कारखान्यांचा अभ्यास - **प्रा. निलेश रा. दांगट**

- ३) मराठी अर्थ परिषदेने सादर केलेला शोध निबंध - महाराष्ट्रातील साखर उद्योग - १९८८

- ४) भारतीय सहकार चळवळ तत्वे व व्यवहार - **प्रा. किल्लोळ, बोंदरे व भावसार**

अहवाल :-

- १) जळगांव जिल्ह्यातील सर्व सहकारी साखर कारखान्यांचे अहवाल. (प्रत्येकी एक)

- २) सांख्यिकी विभाग, जळगांव.

मासिके :-

- १) गोडवा प्रकाशन

- २) सहकार जगत

वर्तमान पत्रे :-

- १) सकाळ

- २) लोकसत्ता - सहकारी साखर कारखान्याचा जागतिकीकरणाचा डाव - २८ ऑगस्ट २०१३

- ३) दैनिक ऐक्य - साखर उद्योगातील कडू प्रश्न - १० फेब्रुवारी २०१२.

संकेतस्थळ :-

- 1) www.shodhganga.com
- 2) www.anekantprakashan.com
- 3) www.co-operativesugar.industries.com
- 4) www.jalgaon.nic.in

जी.एस.टी. एक नव्या कर प्रणालीचा उदय २०१७

प्रा. प्रमोद भरतसिंग पवार

सहा.प्राध्यापक

बी.पी.आर्ट्स ,एस.एम.ए. सायन्य व के.के.सी.कॉमर्स महाविद्यालय,चाळीसगांव

प्रस्तावना-

आपल्या देशात क्रांती घडवून आणणाऱ्या एका नवीन कर प्रणालीचा 2017 या वर्षात प्रारंभ झाला.पण तदपूर्वी जगात या कराबद्दल म्हणजे वस्तू व सेवा कराची आकारणी ही जगातील 160 देशात केली जाते.जगाचा विचार करता वस्तू व सेवा कराची आकारणी सर्वप्रथम कॅनडा या देशाने सर्वप्रथम सन 1905 मध्ये प्रायोगिक तत्वावर केलेली आहे.पण तसे पाहता कॅनडामध्ये प्रत्यक्षात जीएसटी ची अमल बजावणी1991 नंतरच झालेली आहे.160 देशात जीएसटी ची अमल बजावणी केली जाते.भारतात वस्तू व सेवा कराची सुरवात जरी 2017 मध्ये झाली. पण पूर्वी 2016 मध्ये संयुक्त आघाडी सरकारचे तत्कालीन पंतप्रधान व भारताचे माजी अर्थमंत्री डॉ.मनमोहन सिंग यांच्या नेतृत्वाखाली वस्तू व सेवा कराचे रणशिंग फुंकले होते.पण जीएसटी ची अमल बजावणी करण्याचे खरे श्रेय 2014 मध्ये सत्तेवर आलेल्या भारतीय जनता पार्टीच्या सरकारला जाते. नरेद्र मोदी यांच्या नेतृत्वात जीएसटी चे विधेयक हे ऑगस्ट 2016 मध्ये मांडले गेले.लोकसभा व राज्यसभेत हे विधेयक पारित झाले. 279 व्या कलमानुसार वस्तू व सेवा कर परिषदेची सप्टेबर 2016 मध्ये 101 वी घटना दुरुस्ती करून 198 पानी वस्तू व सेवा कराचा आराखडा तयार केला आहे.देशात वस्तू व सेवा कराची खरी अमलबजावणी 1 जुलै 2017 रोजी करण्यात आली.त्यात देशातील 1200 वस्तू व ५००सेवांचाही समावेश करण्यात आलेला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

देशात 1 जुलै 2017 पासून जनतेला अप्रत्यक्ष करांच्या ओझ्याखालून मुक्त करण्याचे काम वस्तू व सेवा कराने केले आहे.यापूर्वी देशात वस्तू व सेवांवर एक वस्तूवर अनेक प्रकारचे कर भरावे लागत होते.परंतु वस्तू व सेवा कर जीएसटी मुळे देशात 'एक देश एक कर' या वाक्याच्या सहायाने कर रचना किंवा कराची आकारणी एकाच दराने होणार आहे.

जीएसटी एक कर एक बाजारपेठ-

भारतात वस्तू व सेवा करामुळे एक नविन सुधारणा करप्रणालीत घडून आली आहे.त्यामुळे देशात आकारले जाणारे केंद्र सरकारचे व घटक राज्यांचे करांचे वेगवेगळे दर व त्यांची देणी टाळता येणार आहेत.पूर्वी केंद्राकडून वस्तूवर उत्पादन शुल्क,अतिरिक्त उत्पादन शुल्क,अतिरिक्त सिमा शुल्क अशी करांची दरे लावली जात होती. घटक राज्यांकडून व्हॅट,केंद्रीय विक्रीकर,खरेदी कर,मनोरंजन कर,जकात,प्रवेश कर असे वेगवेगळे कर लावले जात होते.आता सर्व प्रकारचे कर एकत्रीत करून वस्तू व सेवांवर एकाच प्रकारचा जीएसटी आकारला जात आहे.आणि याचा भविष्याच्या दृष्टिने देशातील कर रचना,कर वसूलीचा मोठा फायदा होतांना दिसणार आहे.

भारतातील जीएसटी प्रणाली एक अभिनव प्रयोग मानावा लागेल.अर्थसंकल्प 2018-19 तील तरतुदींचा जागतीक पातळीवर प्रशंसा करतांना जागतीक बँक.आय.एम.एफ.ने जीएसटी प्रक्रियेला मोलाचे मानलेले आहे.जीएसटी प्रणालीचे एकुण सात टप्पे मानण्यात आले आहेत तरी एकुण पाच टप्प्यात अमलबजावणी झालेली असून या पाच टप्प्यातील कर दरात विभिन्न वस्तू समाविष्ट होतात ते पुढील प्रमाणे.

नोव्हेंबर २०१७ नंतर नवीन जीएसटी कर परिवर्तन ऐवजी कर लागणाऱ्या वस्तू

0 %	5%	18% ऐवजी 12% कर लागणाऱ्या वस्तू	20%ऐवजी 18% कर लागणाऱ्या वस्तू	50 वस्तू 28%
अन्नधान्य,सर्वसामान्य माणसांसाठी उपयुक्तवस्तू, दुध, दही, अंडी, लोणी, मीठ, गहू, गुळ, मैदा, मटन, मासे, मध,कागद,हातमाग	चटनी,पावडर,चिककी, काजूचे साहित्य, इडली डोसा,कॉटनचे कापड,चामडी वस्तू, फिटींग नेट, चहा,कोळसा,पिझा	प्रेस, शाई, कृषी संबधी मशीने, ज्यूट बॅग, रिफाईंड शुगर, दुध पदार्थ, शिलाई मशिन, चहा फळांचे रस, जॅम व खते	इलेक्ट्रॉनिक कंट्रोल, वायर,केबल,मेकअप,शॉ वर,सिंक,रेझरब्लेड,कट लरी, घडयाळे, सिमेंट, रोडरोलर,रबरी साहित्य, कोको बटर	पान मसाला, सॉफ्ट ड्रिंक, तंबाखू, सिगारेट, सिमेंट एयर कंडीशनर, परफ्युम,फ्रिज,वाशिंग मशिन, कार, दुचाकी, ध्वमान सेवा, चैनीच्या वस्तू

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जीएसटी मुळे रद्द होणारे अप्रत्यक्ष कर-

1. केंद्रीय उत्पादन शुल्क	2. सेवा कर	3. विशेष अतिरिक्त आयात कर
4.विशेष उत्पादन शुल्क	5. अतिरिक्त उत्पादन कर	6. अधिभार
7.जीहिरातीवरील कर	8. ऐशोआराम कर	9. लॉटरी,सट्टा,जुगार या वरील कर
10.केंद्रीय विक्रीकर	11. राज्यांचे उपकर	12. प्रवेश कर
13.करमणुक कर	14. वर्धित कर	15. अतिरिक्त संतुलन व शुल्क
16.विशेष अतिरिक्त आयात कर	17. विशिष्ट उत्पादन कर, औषधी, स्वच्छता,	18.राज्य पातळीवरील स्टॅम्प ड्युटी,वाहनकर, वीजकर, इंधनावरचा कर इ.

जीएसटी ची आकारणी - (Lavy of GST)

- १.भारतात दुहेरी जीएसटी ची व्यवस्था असेल.वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्याच्या एकाच व्यवहारावर केंद्र व राज्य सरकार मार्फत आपापले जीएसटी आकारले जातील.केंद्र सरकारने आकारलेल्या जीएसटी ला सीजीएसटी,तर राज्य सरकारने आकारलेल्या जीएसटी ला एसजीएसटी असे संबोधले जाईल.त्यासाठी संसद व राज्य विधान मंडळाला आपआपले कायदे करण्याचा अधिकार असेल.मात्र संसदीय कायदा राज्य कायद्याच्या वरचढ ठरणार नाही.
- २.वस्तू व सेवांच्या आंतर.राज्यीय पुरवठ्यावर आयजीएसटी आकारला जाईल,मात्र विभागणी केंद्र व राज्यामध्ये केली जाईल. विभागणीची पद्धत जीएसटी परिषदेच्या शिफारशीच्या आधारे संसदीय कायद्या द्वारे निश्चित केली जाईल.
- ३.वस्तु व सेवांची आयात आंतरराष्ट्रीय पुरवठा असल्या प्रमाणे समजले जाईल,आणि त्यावर आयजीएसटी लागू होईल.
- ४.सीजीएसटी च्याआदान कराची वजावट प्रदानावर भरावयाच्या सीजीएसटी मधूनच प्राप्त होईल.तसेच एसजीएसटीच्या आदान कराची वजावट प्रदानावर भरावयाच्या एसजीएसटी मधूनच प्राप्त होईल म्हणजेच , सीजीएसटी च्या आदान कराची वजावट सीजीएसटी मधून प्राप्त होणार नाही.
- ५.सीजीएसटी आणि आयजीएसटी मधील केंद्राचा हिस्सा यांची विभागणी केंद्र व राज्यांमध्ये केली जाईल.

वस्तू व सेवा कराचे फायदे-**१.उद्योग व व्यवसायांच्या दृष्टिने-**

- १.कर पालन सोपे झाले- वस्तू व सेवा कर ही कर प्रणाली सर्व समावेशक अशा माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित असून नोंदणी परतावे,पेमेंट इ.कर सेवा ऑनलाइन व संगणकीकृत असल्यामुळे पारदर्शक झाले आहे
- २.उपभोक्तांचा फायदा- वस्तू व सेवा कराचा प्रामुख्याने ग्राहक वर्गाला मोठा फायदा होत आहे.जेथे जास्तीची रक्कम देवून वस्तू घ्यावी लागत होती ती ग्राहकांना एकाच प्रकारच्या करामुळे स्वस्तात मिळू लागली आहे वस्तू व सेवावर आकारले जाणारे करांचे दर सर्व समावेशक असे आहेत.
- ३.गुतवणूकीला चालना- कर प्रणालीमध्ये एक वाक्यता आल्यामुळे देशातील उद्योग,व्यवसायात केल्या जाणाऱ्या गुतवणूकीत देखिल वाढ होत आहे.
- ४.करांचे विस्तृत जाले- पूर्वीच्या करप्रणालीत कर चुकवेगीरीचे प्रमाण जास्त होते पण सध्या परिस्थिति एकच प्रकारची कर रचना असल्यामुळे त्याचा परिणाम करदात्यांच्या संख्येत वाढ होत आहे.

संदर्भ सूची-

- १.व्यापारी मित्र मासिक
- २.अर्थसंवाद
- ३.वर्तमानपत्रे
- ४.विविध संकेतस्थळे

बचत गटाच्या माध्यमातून वित्तीय समावेशन**मयुरी ज्ञानेश्वर शिंदे**एम.ए. अर्थशास्त्र(द्वितीय वर्ष) अर्थशास्त्र विभाग,
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव**गोष्टवारा :-**

भारतीय समाजात पुरुषप्रधान संस्कृती असल्यामुळे महिलांचा विकासकमी झाला, परंतु महिला ह्या आत्मनिर्भर झाल्या पाहिजे. म्हणून महिलांसाठी सरकारने अनेक योजना आखल्या व त्या आमलात आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय समाजातील स्त्री ही फक्त 'चूल व मूल' या पुर्तीमर्यादीत राहता तिला तिचे स्वातंत्र्य मिळाले पाहिजे. ह्या उद्देशाने सरकारने काढलेली एक योजना 'स्वयंसहाय्यता महिला बचत गट' ह्या बचत गटाच्या माध्यमातून स्त्रियांवित्तीय समावेशनात आल्या आहेत.

'वित्तीय समावेशन म्हणजे कमी उत्पन्न गटातील लोक आणि समाजातील वित्तीय सुविधांशी वंचित असणा-या लोकांना आर्थिक सेवा प्रदान करणे होय'. बचत गटाच्या माध्यमातून वित्तीय समावेशन होऊन मध्यम वर्गीय कुटुंबांना आर्थिक सुविधा प्रदान केल्या जातात.

प्रस्तावना

बचत गटाच्या माध्यमातून वित्तीय समावेशन ही एक महत्त्वपूर्ण व्याख्या आहे. कारण बचत गटाद्वारे महिलांचा विकास व त्याच बरोबर वित्तीय समावेश ह्या दोन्ही बाजूंना हातभार लागेल. वित्तीय समावेशनामुळे अल्प उत्पन्न गटातील लोकांच्या बचत व गुंतवणुकीची समस्या राहणार नाही. ते लोक बचत गट माध्यमातून वित्तीय समावेशन होईल. आजच्या परिस्थितीत 'महिला बचत गटामुळे' स्त्रियांना त्यांचे हक्क व अधिकार माहिती होऊन त्या वेगवेगळ्या प्रकारे व्यवसाय करू शकतात. बचत गटातून महिला ह्या देशाच्या वित्तीय भागाला बळकटी देण्याचे काम करतात. बचत गट माध्यमातून स्त्रियांकडे रोजगार सुरु करण्यासाठी वित्तीय भांडवल लागते. भांडवल गोळा होऊन त्यांच्या व्यवसाय सुरु करण्यात यशस्वीत प्राप्त होते.

संशोधन पद्धती

संशोधकाने संशोधनामध्ये दुय्यम सामग्री तसेच निरीक्षण व मुलाखत पद्धती वापरली आहे. संशोधनात वेगवेगळे शोधप्रबंध, मासिके, वर्तमानपत्र, पुस्तके त्याचप्रमाणे वेगवेगळी संकेत स्थाने यांचा वापर करून संशोधन केले आहे.

सदर संशोधन हे निरीक्षण व मुलाखत पद्धतीद्वारे पूर्ण केले आहे.

नमुनानिवड पद्धती

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने सहेतुक नमुनानिवड पद्धतीचा वापर केला आहे संशोधकाने सदर संशोधनासाठी रावेरतालुक्यातील बचत गटाची निवड केलेली आहे.

तथ्य संकलनाची साधने

प्रत्येक संशोधन पद्धतीमध्ये उद्दीष्टे व परिकल्पनांच्या अनुसार विविध प्रकारची संख्यात्मक व गुणात्मक माहिती मिळवावी लागते हीच माहिती संशोधनाचा प्रमुख आधार असते ही माहिती जमा करण्यासाठी ज्याचा उपयोग केला जातो त्यास संशोधनाचे माहिती जमा करण्याचे साधन किंवा तथ्य संकलनाचे साधन असे म्हणतात त्यात— 1) प्राथमिक स्रोत 2) दुय्यम स्रोत

प्रस्तुत संशोधनात संशोधकाने प्राथमिक स्रोतातील निरीक्षण व मुलाखत पद्धतीचा वापर केला आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे

- 1) बचत गट व वित्तीय समावेशात सहसंबंध अभ्यासणे.
- 2) बचत गटातून स्त्रियांच्या आर्थिक स्थितीचे अध्ययन करणे.
- 3) बचत गटातून स्त्रियांमधील व्यावहारिक निरक्षरतेचे प्रमाण अभ्यासणे.
- 4) महिला बचत गटातून स्त्रियांची प्रगती व व्यवहाराचे अध्ययन करणे.

संशोधनाची गृहितके

- 1) बचत गटामुळे महिलांचा आर्थिक विकास साध्य झाला.
- 2) बचत गटामुळे महिलांमध्ये आर्थिक व्यवहाराबाबत जागृती झाली आहे.
- 3) बचत गटामुळे सामाजिक जीवनात महिलांचा सहभाग वाढला आहे.

संशोधनाचे अभ्यास क्षेत्र

संशोधनाकरीता संशोधकाने रावेरतालुक्यातील एका बचत गटाची निवड केली होती व निरीक्षण पद्धतीद्वारे यांचा अभ्यास केला आहे.

संशोधनाची व्याप्ती

सदर संशोधन हे व्यापक स्वरूपाचे आहे असेदिसून येते. या संशोधनाकरितानिवडलेल्या रावेरतालुक्यातीलएका बचत गटाची माहिती निरीक्षणपद्धतीद्वारे मिळवलेली आहे त्या गटातील महिलांसाठी मानसिक व सामाजिक मनस्थितीसाठी हे संशोधन व्यापक स्वरूपाचे आहे संशोधनकरतांना संशोधकालात्यांना पूर्ण माहिती सांगून संशोधनकरावे लागले. संशोधनाचे निष्कर्ष हे पुर्णतः रावेरतालुक्यातील 'भाग्यलक्ष्मी' या गटातील महिलांना लागू राहतील.

संदर्भ साहित्याचा आढावा**1) स्नेहल निलेश देशमुख (2015)**

यांच्या पीएचडी या अप्रकाशित शोधप्रबंधात संशोधकाने स्वयंसहायता महिला बचत गटांना भेटीदिल्या.

1. ग्रामिण भागातनवी योजना सुरुकरणे यास गावातील सावकार व ब-याचदाधरातील काही व्यक्तींचाविरोधदिसून येतो.

1) सुनिल अजाबराव पाटील (2009)

1. बचत गटातील महिलांमध्ये गटातुनकर्जघेवून व्यवसाय करण्याचे प्रमाणजास्त आहे.

2. बचत गटातील महिला कर्जघेऊन पारंपारिक व जोडधंद्यासाठी वापरकरणारे भरपुरकुटूंब आहेत.

2) प्रा. डॉ. एम. यु. मुलाणी (2014)

प्रस्तुत पुस्तकात लेखकाने 'अल्पबचतनियोजन' ह्या पुस्तकात स्वयंसहाय्यता बचत गटाची संकल्पना, स्वरूप, वैशिष्ट्ये, पार्श्वभूमी असे काही निष्कर्ष मांडले आहेत.

1. महिलांच्या आर्थिक सामाजिक संबलीकरणात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे योगदानाचा अभ्यास केला आहे.

2. स्वयंसहाय्यता बचत गटामुळे महिला आत्मनिर्भर बनल्या आहेत.

3) Mr.vikaspedia.in, social side**बचत गटाचा आर्थिकविकास**

आशिया खंडातील मागास शब्द म्हणून बांग्लादेशाची ओळख असली तरी अशा देशात स्वयंसहाय्यता बचत गटाचे मुळ दिसून येते बांग्लादेशातीलचित्तगावविद्यापिठीतील अर्थशास्त्र हा विषय शिकवणारे व जगप्रसिद्ध बांग्लादेशग्रामीण बँकेचे प्रणेते व शांततानोबेल अँवार्डचे मानकरी, डॉ. महम्मद युनूस यांनी स्वयंसहाय्यता गटाची प्रथम सुरुवात बांग्लादेशातीलढाक्का शहरातील चित्तगाव 'जोबरा' हे गाव गरीब व मतिहिनांचे गांव म्हणून ओळखले जाते. ह्या ठिकाणी प्रथम महिला बचत गटाची स्थापना झाली.

प्रस्तुत संशोधनात संशोधिकेने रावेरतालुक्यातीलएका बचत गटाचेनिरीक्षणकेले. त्यातत्या गटाचेनावे 'भाग्यलक्ष्मी' असे आहे व हा गट सुवर्णजयंती शहरीरोजगार योजनेतुन आला आहे. त्याची स्थापना 2005 साली झाली. एकूण 10 सदस्य ह्या गटात आहेत कर्जदेणे, प्रशिक्षणदेणेइ. कामे ह्या गटातील महिलांना करावी लागतात.

वित्तीय समावेशनगरज व स्वरूप

देशाच्या समाजरचनेची स्त्री-पुरुष ही समान अंगे आहेत त्यामुळे शिक्षण, आरोग्य, रोजगार संधीइ. घटकांबाबत स्त्रीयांचे समावेशनगरजेचे होत आहे. दारिद्र्याच्या परिणाम स्वरूप असुरक्षितताजीविका आणि मर्यादीत पर्याय यामुळे गरिबांसाठीवित्तीय सेवांचीगरज असते- आर्थिक दृष्ट्यादुर्बल घटकांनात्यांच्यागरजेच्या वेळी त्यांच्या संचित बचतीतुनकिंवावित्तीय संस्थाकडुन माठी रक्कमकर्जरूपाने प्राप्तकरता यावी. हे कर्जत्यांनाजन्म - मृत्यू विवाह यासारख्याजीवनातीलदैर्नदिलन व्यवहारात उपयोगी होते. परंतुकर्जघेतले म्हणजे तारण ठेवावे लागते. तारणाचा अभाव व उत्पन्नात असलेलेचढ - उतार यामुळे त्यांना खुप धाक्यांनातोंड द्यावे लागते. यासारख्या कारणांमुळे गरिबउपेक्षित व अविश्वसनीयकरतात त्यामुळे गरिबांना अनौपचारिकवित्तीय सेवांवरनिर्भर रहावे लागते. दारिद्र्य, जास्त व्याजदर, वित्तीय साक्षरतेचा उभाव इ. मुळे होणारी फसवणूक व शोषण यामुळे त्यांच्यासाठी प्रतिकूल अटींवर समावेशनाचीस्थिती अस्तित्वात येते.

समस्या

- 1) बचत गटात राजकीय पक्ष जातीय वादालाखतपाणीघालत आहे. ग्रामीण, शहरी, प्रादेशिक भागास, आदिवासी, धर्म, जात-पोटजाती अशा विविध रूपाने चळवळीची ताकदकमीकरत आहे.
- 2) काही महिलांच्या कुटूंबातील सदस्य त्या महिलांना बचत गटातीलकामेकरुदेत नाही.
- 3) महिलांना प्रशिक्षण मिळून सुध्दात्या काही व्यवसाय करू शकत नाही.
- 4) गटातीलकारभार बंद पडावा म्हणून काही लोक अडचणीनिर्माणकरतात.

उपाय

- 1) ग्रामीण भागातीलस्त्रियांसाठी प्रौढशिक्षणदेणारी प्रभावी यंत्रणनिर्माणकरावी.
- 2) वित्तीय संस्थांनी बचत गटांनाकमी व्याजदरानेकर्ज उपलब्धकरुनद्यावे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

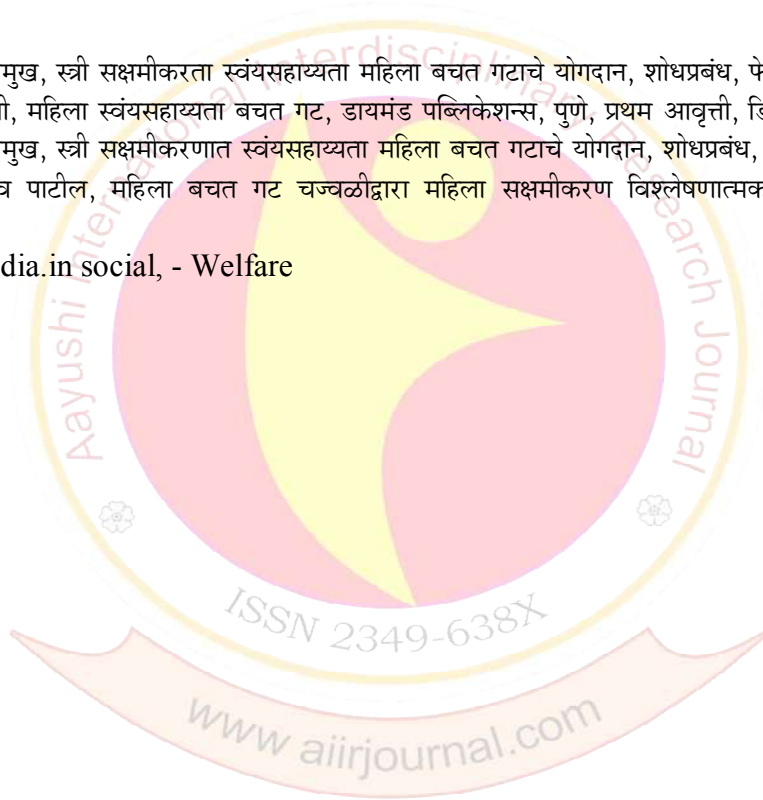
- 3) बचत गट प्रमुखांनी बचत गटातीलइतर महिला सदस्यांना वेळोवेळी योग्यती माहिती पुरविणे.
- 4) शासनाने बचत गटासाठी स्वतंत्र बँक अधिका-याची नियुक्तीकरूनदेणे.
- 5) बचत गटातुननिर्माणझालेल्या लघु उद्योगातुनकाढलेल्या मालाला योग्य बाजारपेठ मिळवून देणे.

निष्कर्ष

- 1) बचत गटातीलविविध योजनांचा व कर्जाचा उपयोगकरून महिला आपला परंपरागत व्यवसाय जाडधंद्यासाठी वापरकरतात.
- 2) विविध प्रशिक्षणेघेतलीजातात.
- 3) मुलांच्या शिक्षणासाठी बचत गटातीलकर्जाचे पैसे खर्च करून मुलांनाशिक्षणदेऊन स्वावलंबी बनवण्यासाठी प्रयत्नकरतात.
- 4) महिलांनी केलेली बचत बँकेत वेळोवेळी कर्जाच्या रुपानेघेऊनत्याचा उपयोग आपल्या कुटूंबासाठीकरतात पर्यायानेकुटूंबाचा आर्थिकविकासकरतात.

संदर्भसुची

- 1) स्नेहल निलेशदेशमुख, स्त्री सक्षमीकरता स्वयंसहाय्यता महिला बचत गटाचे योगदान, शोधप्रबंध, फेब्रुवारी 2015.
- 2) प्रा.एम.यु. मुलाणी, महिला स्वयंसहाय्यता बचत गट, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, डिसेंबर 2006.
- 3) स्नेहल निलेशदेशमुख, स्त्री सक्षमीकरणात स्वयंसहाय्यता महिला बचत गटाचे योगदान, शोधप्रबंध, फेब्रुवारी 2015.
- 4) सुनिल अजाबराव पाटील, महिला बचत गट चज्वळीद्वारा महिला सक्षमीकरण विश्लेषणात्मक अभ्यास, शोधप्रबंध, एप्रिल 2009.
- 5) Mr. Vikaspedia.in social, - Welfare

नियोजन आयोग ६५ वर्षा नंतर**डॉ. नासिकेत गो सुर्यवंशी**
शिवाजी कॉलेज , परभणी**डॉ.दिगांबर रोडे**
देवगिरी महाविद्यालय, औरंगाबाद**प्रस्तावना :-**

भारतीय नियोजनाचा इतिहास अभ्यासला असता असे स्पष्ट होते की, १९३० च्या दशकात राष्ट्रीय नियोजनाबाबत चर्चा सुरु झाल्या. विविध तज्ञांनी देशाच्या विकासासाठी विविध राष्ट्रीय योजना सुचविल्या असल्या, तरी स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत ब्रिटिश शासनाने त्यासाठी कुठलीही पाउले उचलली नाहीत. स्वातंत्र्यानंतर १९५१ मध्ये नियोजन आयोगाने तयार केलेली पहिली पंचवार्षिक योजना राबविण्यास सुरुवात झाली. १९३० ते १९५१ दरम्यान सर.एम.विश्वेश्वरय्या (१९३४) , राष्ट्रीय नियोजन समिती (१९३८), मुंबई योजना (१९४४), गांधी योजना (१९४४), जनता योजना (१९४५), सर्वोदय योजना (१९५०), या योजना प्रत्यक्षात राबविल्या गेल्या नसल्या , तरी त्यांचा प्रभाव भारतीय नियोजनावर नक्कीच पडलेला दिसून येतो.

कुठलाही देश आर्थिक लक्ष्य गाठण्यासाठी देशातील स्रोतांचा सुयोग्य व पुरेपुर वापर करून विकास साधण्याचा प्रयत्न करतो. आर्थिक नियोजन प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय स्तरावर विविध उद्दिष्टांना पूर्ण करण्यासाठी राबविण्यात येते. रशियातील १९२७ साली स्विकारलेल्या नियोजनाचा इतिहास पाहता, भारतातही नियोजनाचा अवलंब ठेवण्यात हेतू एका केंद्रिय संस्थेची आवश्यकता भासू लागली. त्यातूनच स्वातंत्र्यानंतर पंडित नेहरू यांच्या अध्यक्षतेखाली १५ मार्च १९५० रोजी नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली. १९५१ ते २०१७ या कालखंडात भारतात १२ पंचवार्षिक योजनांमार्फत विकास साधण्याचा प्रयत्न केला गेला.

१ जाने २०१५ रोजी नीती आयोगाची घोषणा करून ६५ वर्षे जुनी संस्था-नियोजन आयोग संपुष्टात आला. खरे तर १५ ऑगस्ट २०१४ रोजीच पंतप्रधान श्री. नरेंद्र मोदी यांनी नियोजन आयोगाला पर्याय म्हणून नविन संस्था उभारण्याचे संकेत दिले होते. आणि याची सुरुवात १ जानेवारी २०१५ रोजी झाली.

उद्दिष्टे :-

- १) योजना / नियोजन आयोगाची उद्दिष्टे अभ्यासणे.
- २) नीती आयोगाची रचना स्पष्ट करून उद्दिष्टे अभ्यासणे.
- ३) नियोजन आयोग व नीती आयोगातील फरक स्पष्ट करणे.

योजना आयोग व त्याची उद्दिष्टे :-

१५ मार्च १९५० रोजी भारत सरकारने एक प्रस्ताव पारित करून नियोजन आयोगाची स्थापना केली. देशाचे पंतप्रधान या योजना आयोगाचे पदसिद्ध अध्यक्ष होते. आयोगो उपाध्यक्ष किंवा सदस्य यांची संख्या निर्धारित नसून त्यांचा कार्यक्रम सुध्दा निर्धारित नव्हता. या नियोजनाचा देशात पंचवार्षिक योजना राबवून आर्थिक विकास करून घेण्यासाठी वापर केला जाऊ लागला देशात आजपर्यंत १२ पंचवार्षिक योजनेची तयारी पूर्ण झाली आहे. नियोजन आयोग केंद्र सरकार किंवा राज्य सरकार यांच्याशी विचार-विनिमय करून विकासासोमूख योजनांचा अंदाज निश्चित करत. आणि सर्व बाबींचा राष्ट्रीय विकास परिषदेसमोर मांडून विचार विमर्शांती केंद्र किंवा राज्यसरकार कडे सुपूर्द केल्या जाई.

नियोजन आयोगाची उद्दिष्टे :-

- १) देशातील भौतिक , अभौतिक, भांडवली किंवा मानवी संसाधनांचा अंदाज बांधणे.
- २) संसाधनांचा समातोल व योग्य वापर करणे.
- ३) आर्थिक विकासातील अडथळे दुरू करणे.
- ४) योजनेचे मुल्यमापण करून वेळावेळी आवश्यक बदल करणे.
- ५) योजना आमलात आणण्यासाठी आवश्यक यंत्रणा तयार करणे.
- ६) केंद्र आणि राज्य सरकार यांना आवश्यकता पडल्यास मार्गदर्शन करणे.
- ७) प्राथमिकता ओळखून योजनांचे उद्दिष्टे ठरविणे व त्यासाठी साधनांची जमवाजमव करणे.

नीती आयोगाची रचना व उद्दिष्टे :-

१५ मार्च १९५० रोजी स्थापण झालेल्या नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली त्यामुळे नियोजन आयोगाचे अस्तित्व संपल्यात जमा आहे.

नीती आयोग ही एक पूर्णवेळ संस्था असून देशाचे पंतप्रधान हे आयोगाचे अध्यक्ष असतील श्री. नरेंद्र मोदी हे नीती आयोगाचे पहिले अध्यक्ष ठरले आहेत. एक उपाध्यक्ष तसेच काही पूर्णवेळ सदस्य असतील. अरविंद परगारीया हे उपाध्यक्ष तर विवेक देवराँय , व्ही.के. सारस्वत, रमेश चॉंद हे सध्या पूर्णवेळ सदस्य म्हणून कार्यरत आहे. तर दोन अर्धवेळ तज्ञांची विद्यापीठ किंवा संशोधन संस्थांमधून निवड असेल, हे पद बदलत राहणारे असेल अद्याप आयोगावर अर्धवेळ सदस्यांची नेमणूक झालेली नाही.

केंद्रिय मंत्रिमंडळातून किमान ४ मंत्र्यांची पदसिध्द सदस्य म्हणून नेमणूक केली जाईल. सध्या राजनाथसिंह अरूण जेटली, सुरेश प्रभु आणि राधामोहन सिंग यांची पदसिध्द सदस्य म्हणून आयोगावर नेमणूक करण्यात आली. विशिष्ट कालावधीसाठी पंतप्रधानद्वारा सचिव स्तरावरील व्यक्तींची मुख्य कार्यकारी अधिकारी पदावर नेमणूक केल्या जाईल. सध्या आयोगावर अमिताभ कांत यांची या पदावर नियुक्ती आहे. निती आयोगात पूर्णवेळ संस्थेबरोबरच प्रशासकीय परिषद कार्यरत असेल. यात सर्व राज्यांचे मुख्यमंत्री व केंद्रशासित प्रदेशाच्या नायब राज्यापालांचा समावेश करण्यात आला आहे. गरजेनुसार प्रादेशिक परिषदेची स्थापना पंतप्रधान करतील. विशेष आमंत्रित सदस्य म्हणून पंतप्रधानद्वारा तज्ञ, विशेषज्ञ, किंवा तत्सम ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तींची नेमणूक करण्यात येईल. या सदस्यांची कमाल संख्या निश्चित नाही. सध्या नितीन गडकरी. थावर चंद गेलात, स्मृती इराणी या मंत्र्यांची नेमणूक विशेष आमंत्रित सदस्य म्हणून करण्यात आलेली आहे.

निती आयोगाची उद्दिष्टे :-

- १) प्रशासनात अमुलाग्र बदल करणे.
- २) अन्न सुरक्षेबरोबरच कृषी उत्पादन व शेतकऱ्यांना योग्य मोबदला मिळवण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ३) जागतिक प्रश्नांवर भारतास सक्रीय सहभागी करणे.
- ४) मध्यमवर्गास अर्थव्यवस्थेत सक्रीय सहभागी करून त्यांची पूर्ण क्षमता वापरणे.
- ५) देशातील व्यावसायिक, वैज्ञानिक व बौद्धिक क्षमतेच्या मानवी भांडवलालाचे वर्धन करणे.
- ६) अनिवासी, भारतीयांच्या भुआर्थिक व भुराजकीय क्षमतांचा वापर करणे.
- ७) नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून स्वयंपूर्ण व सुरक्षित अधिवास निर्माण करण्यासाठी नागरिकीकरणाच्या संधीचा वापर करणे.
- ८) शासनातील गैरपध्दती दूर करण्यासाठी व पारदर्शक कारभारासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.

निती आयोगाची कार्ये :-

- १) भारताच्या जनसांख्यिकीय लाभांशाचे महत्तमीकरण करणे. तरुण, पुरुष व स्त्रियांचे शिक्षण व कौशल्य विकास करून, लैंगिक असमानता दूर करून, रोजगार पुरवून त्यांच्या क्षमतेचा वापर करणे.
- २) दारिद्र्य निर्मूलन करणे.
- ३) लैंगिक, जातीय व आर्थिक असमानता विचारात घेऊन त्यावर उपाय योजणे.
- ४) विकास प्रक्रियेत खेड्यांचा अंतर्भाव करणे.
- ५) प्रचंड रोजगारक्षमता असणाऱ्या ५० दशलक्षाहून अधिक संख्या असणाऱ्या लहान उद्योगांना धोरणात्मक सहाय्य पुरविणे.
- ६) आपल्या पर्यावरणीय व परिस्थिकीय संपत्तीचे संरक्षण करणे.

नियोजन आयोग व निती आयोगातील फरक : नियोजन व निती आयोगातील फरक खालील मुद्द्यांवरून अधिक स्पष्ट होईल.

- १) **उपसंस्था :-** नियोजन आयोगात उपसंस्था नव्हत्या तर निती आयोगात अनेक उपसंस्थांचा अंतर्भाव आहे.
- २) **सचिवस्तर :-** नियोजन आयोगात सचिव तर निती आयोगात मुख्य कार्यकारी अधिकारी यांची नेमणूक आहे.
- ३) **पूर्णवेळ सदस्य :-** नियोजन आयोगात पूर्णवेळ सदस्यांची संख्या सहसा ८ होती तर नितीआयोगात संख्येवर बंधन नाही.
- ४) **अर्धवेळ सदस्य :-** नियोजन आयोगात अर्धवेळ सदस्य नव्हते तर निती आयोगात त्यांची संख्या दोन आहे.
- ५) **पदसिध्द सदस्य :-** नियोजन आयोगात सहसा १० मंत्री केंद्रिय मंत्रिमंडळातून निवडले गेले.
- ६) **विशेष निमंत्रक सदस्य :-** नियोजन आयोगात विशेष निमंत्रक सदस्य नव्हते तर निती आयोगात ही संख्या अनिश्चित आहे.
- ७) **योजना आखण्याचे काम :-** नियोजन आयोगात राज्यांचा समावेश नाही, तर निती आयोगात प्रशासकीय परिषदांद्वारा राज्यांचा समावेश केला गेला.
- ८) **योजनेस अंतिम मंजूरी :-** नियोजन आयोगात योजनेस अंतिम मंजूरीसाठी राष्ट्रीय विकास परिषदेकडे ठेवले जाई. निती आयोगात याची काही तदतुद नाही.
- ९) **प्रादेशिक प्रश्न :-** नियोजन आयोगात प्रादेशिक प्रश्नांना अल्प महत्त्व होते. तर निती आयोगात प्रादेशिक परिषदेद्वारा नियोजन शक्य आहे.

एकंदरित वरील मुद्द्यांवरून नियोजन आयोग आणि निती आयोगातील फरक स्पष्ट होतो.

निष्कर्ष :-

नियोजन आयोग किंवा योजना आयोगाने १९५० पासून २०१५ पर्यंत केंद्र व राज्य सरकारांना योग्य वेळी मार्गदर्शन करून विकासासोबतच कार्य पाडली आहेत. पण तरीही १ जाने २०१५ पासून या नियोजन आयोगाच्या जागेवर निती आयोगाची स्थापना केली आणि नियोजन आयोग संपुष्टात आला. निती आयोगातील रचना, उद्दिष्टे, कार्ये यांची मुहूर्तमेढ खऱ्या अर्थाने नियोजन आयोगातूनच

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

रोवल्या गेली. पण निती आयोगाची रचना उद्दिष्टे आणि कार्ये यांचा अभ्यास केल्यानंतर निती आयोग नियोजन आयोगापेक्षा निश्चितच मजबुत टिकाऊ आणि सर्वसमावेशक वृद्धीसाठी फायदेशीर असल्याचे स्पष्ट होते. पण नियोजन आयोगाची मागील ६५ वर्षांतील कामगिरी नजरेआड करता येत नाही.

संदर्भ सुची :-

- १) रंजन कोळंबे :- भारतीय अर्थव्यवस्था , २०१३
- २) किरण देसले :- भारतीय अर्थव्यवस्था २०१७
- ३) वित्त मंत्रालय पुरस्कृत :- भारतीय अर्थव्यवस्था २०१६
- ४) दत्त-सुंदरम :- भारतीय अर्थव्यवस्था
- ५) डॉ.विजय कविमंडन :- विकासाचे अर्थशास्त्र
- ६) वृत्तपत्रे :- दै. लोकमत दि. १ जाने २०१५, दै. लोकसत्ता दि. १जाने २०१५
- ७) संकेतस्थळ :- डब्ल्यू.डब्ल्यू.डब्ल्यू.नीतीआयोग.कॉम

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

सरकारच्या भूमिकेतून चलन निश्चलिकरण**बाबासाहेब कैलास जाधव**

एम.ए.राज्यशास्त्र, सेट,

सामाजिक शास्त्रे प्रशाळा, उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

गोष्टवारा :

जगातील सर्वात गतिमान विकसित होणारी अर्थव्यवस्था म्हणून भारताकडे पाहिले जाते. यासाठी सरकारची भूमिका आणि ध्येय धोरणे यावर विकासाची सुत्रे अवलंबून असतात. भारताचा मागील ३ वर्षांपासून विकासदर ७ ते ७.५ % दरम्यान राहीलेला आहे. तो असाच गतिमान रहावा यासाठी विद्यमान सरकारची भूमिका तितक्याच महत्वाच्या ठरतात. तसेच चलनविषयक समस्या सोडविण्यासाठी पंतप्रधानांनी ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी चलन निश्चलिकरणाचा मार्ग अवलंबला आणि देशातील एकाच दिवसात ८६% चलन निष्क्रिय ठरले. निश्चलिकरणाच्या निर्णयातून देशातील काळा पैसा, दहशतवाद, भ्रष्टाचार, बेकायदेशीर व्यवहार इ. घटकांना मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी सरकारची भूमिका महत्वाची ठरली. परंतु, निश्चलिकरण हे भविष्यासाठी जरी फायदेशीर असले तरी तत्कालिन परिस्थिती मध्ये लोकांच्या चलन विषयक समस्या निर्माण झाल्या. यावर कोणत्याही उपाययोजना सुरुवातीस स्पष्ट करण्यात आल्या नाहीत. तसेच कॅशलेस अर्थव्यवस्था आणि डिजिटल पद्धतींचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला. परंतु यासाठी देखील बँकांमध्ये चलनाचा पुरवठा करताना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. यासाठी सरकारची ध्येये आणि धोरणे व चलन निश्चलिकरणासंदर्भात सरकारची भूमिका यावर प्रस्तुत संशोधनातून आढावा घेतलेला दिसतो.

Keywords : निश्चलिकरण, काळा पैसा, भ्रष्टाचार, रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील अधिक गतिमान होणारी अर्थव्यवस्था आहे. भारताचा विकासदर सध्या ७ ते ७.५% दरम्यान आहे. हा विकासदर अधिक प्रगत रहावा यासाठी सरकारची अर्थविषयक भूमिका अधिक प्रभावी ठरते. वाढता भ्रष्टाचार, दहशतवाद, काळा पैसा, करचुकवेगीरी, बेकायदेशीर व्यवहार इ. समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी पंतप्रधानांनी ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी चलन निश्चलिकरणाची भूमिका स्पष्ट केली. यामुळे सुरुवातीस लोकांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले. तसेच १००० रु. आणि ५०० रु. च्या नोटा चलनातून बाद झाल्यामुळे अर्थव्यवस्था ढासळताना दिसली. ती सावरण्यासाठी सरकारने विविध उपाय योजना तसेच रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था कशी निर्माण होईल यासाठी प्रयत्न करताना दिसत आहे. चलनातून बाहेर गेलेला ८६% साठा यामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या व त्यांचे निरासन सरकारी भूमिकेतून स्पष्ट होताना दिसेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- १) चलन निश्चलिकरणाबद्दल सरकारी भूमिका स्पष्ट करणे.
- २) देशाचा आर्थिक विकासात चलन निश्चलिकरणाचा प्रभाव स्पष्ट करणे.
- ३) चलन निश्चलिकरणामुळे देशाच्या सामाजिक आणि राजकीय घटकांवरील परिणामांचा अभ्यास करणे.
- ४) चलन निश्चलिकरणामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या आणि उपाययोजना यांचा आढावा घेणे.
- ५) चलन निश्चलिकरणामुळे रोकड विरहीत (कॅशलेस) अर्थव्यवस्थेवरील प्रभाव स्पष्ट करणे.

परिकल्पना / गृहीतकृत्य :

- १) रोकडविरहीत अर्थव्यवस्था निर्माण होण्यास मदत होईल.
- २) चलन निश्चलिकरणामुळे भारतीय विकासात हातभार लागेल.

संशोधन पद्धती: सदर संशोधन लेखनासाठी दुय्यम साधन सामग्रीचा वापर केला आहे. यासाठी विविध पुस्तके, संशोधनपर शोध निबंध, विविध मासिके, वर्तमान पत्रातील लेख, वृत्तपत्रे इ. घटकांचा आढावा घेतलेला आहे.

मुख्य विषय :**चलन निश्चलिकरणाची संकल्पना :**

देशातील अर्थव्यवस्थेला गतिमान करण्यासाठी आणि विकासात वाढ होण्यासाठी प्रत्येक देशाचे सरकार चलन निश्चलिकरणाचा पर्याय अवलंबते. निश्चलीकरणाच्या निर्णयाद्वारे सरकारची स्वच्छ प्रतिमा आणि भूमिका स्पष्ट होताना मदत होते. बेहीशेबी मालमत्ता, कर चुकवेगीरी, भ्रष्टाचार, काळा पैसा, दहशतवाद, तस्करी, अनैतिक मार्गाने जमा केलेली संसाधने इ. घटकांना प्रतिबंध घालण्यासाठी चलन निश्चलिकरणाची संकल्पना महत्वाची ठरते. भारताने १९४६ आणि १९७८ मध्ये चलन निश्चलिकरणाचा निर्णय घेतला. यामध्ये भारताची

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अर्थव्यवस्था ही उर्जितावस्थेत नसल्यामुळे याचा लोकांना फारसा त्रास झाला नाही. पंतप्रधानांनी घेतलेल्या निर्णयामुळे ५०० आणि १००० रु. च्या नोटा चलनातून बाद झाल्या. देशातील एकूण ८६% चलन रद्द करण्यात आले. यामागचा हेतू म्हणजे देशाला अधिक बळकट करून विविध देशविघातक कृत्यांना प्रतिबंध घालणे हा होता. परंतु निश्चलिकरण करत असताना उद्भवलेल्या समस्यांवर आधीच उपाययोजना तत्कालीन स्थितीत झालेल्या नव्हत्या.

थोडक्यात संध्याची चलन निश्चलीकरण ही संकल्पना म्हणजे अल्प काळात घडून आलेली मोठी त्रासदायक आर्थिक उलथापालथ व दीर्घ काळात अधिक आशादायक अर्थव्यवस्थेची स्वप्ने दाखवणारी ठरेल. असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

चलन निश्चलिकरणात सरकारची भूमिका :

अर्थव्यवस्था अधिक प्रमाणात सुरळीत कशी चालेल आणि यासाठी कोणत्या उपाययोजना असाव्यात यासाठी विद्यमान सरकार नेहमीच प्रयत्नशील ठरते. मात्र भूमिका स्पष्ट करताना समस्यांचे निराकरण होऊन देशाचा आर्थिक विकासात वाढ घडवून आणण्यासाठी सरकार प्रयत्नशील असते. म्हणूनच चलन निश्चलिकरणाद्वारे देशातील भ्रष्टाचार, वाढता दहशतवाद, तस्करी, काळा पैसा, करचुकवेगीरी थांबविण्यासाठी पंतप्रधानांची चलन निश्चलिकरणाची भूमिका मांडली.

१९६६, १९९१ तसेच १९६९ मध्ये झालेले बँकांची राष्ट्रीयकरण व रूपांयचे अवमूल्यनादरम्यान निर्माण झालेले धोके अर्थव्यवस्थेने पचवले, परंतु ८ नोव्हेंबर २०१६ चा धोका अधिक प्रभावी ठरला कारण यामध्ये कोणत्याही योजना किंवा ध्येय धोरणांची आखणी न करता निर्णय घेण्यात आलेला दिसतो. कोणतीही योजना आधी प्रदर्शित करून नंतर तीचे आयाम आणि नियमांचे प्रभाव लोकांवर मोठ्या प्रमाणात दिसला. १००० रु व ५०० रु. च्या चलनाच्या ऐवजी २००० रु. व ५०० रु. च्या नोटा पर्याय म्हणून स्वीकारताना मोठ्या समस्या उद्भवल्या. चलन निश्चलिकरणाचे फर्मान प्रत्यक्षात आणताना लोकांना मोठ्या प्रमाणात हाल सहन करावे लागले. एटीएम केंद्रासमोरील रांगा, बँकांच्या नेहमीच्या कामावरील प्रतीकुल परीणाम, सुमार कार्यक्षमता, कंठभेदी स्पर्धा, प्रचंड थकबाकी या समस्यांमुळे जर्जर झालेल्या बँका अधिकच अडचणीत आल्या.

रोकड विरहीत अर्थव्यवस्थेचा उद्देश्य स्पष्ट करताना सरकारने योग्य ती नियोजीकता पाळताना समस्या उद्भवल्यात. भारतात कमी साक्षरता दर, बँकांची कमी संख्या, कमी एटीएम मशिन यामुळेदेखील सरकारच्या भूमिकेला सुरंग लावला गेला. चलन निश्चलिकरणामुळे जरी लोकांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागले तरी सरकारची भूमिका अधिक स्वच्छ होण्यास यातून मदत झाली आणि भारत भ्रष्टाचार मुक्त कसा होईल यासाठी नक्कीच प्रयत्न केले गेलेत.

काळा पैसा :

चलन निश्चलिकरणामुळे देशातील काळा पैसा बाहेर येऊन दहशतीला प्रतिबंध बसेल अशी भूमिका सरकारने मांडली. ही भूमिका जनहीत साध्य करण्यासाठी अधिक प्रभावी ठरली. अधिक काळ्या पैश्यामुळे करचुकवेगीरीला वाव मिळतो व जनजीवन अधिक विस्कळीत होते. यासाठी सर्वोच्च न्यायालयाने विशेष चौकशी समिती देखील नेमली.

देशातील एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ५० ते ७० टक्के इतका भाग काळा पैसा म्हणून चलनात फिरतो. भारताचे सन २०१५-१६ या वर्षाचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्न सुमारे १३६ लाख कोटी रु. इतके होते. म्हणजे देशात सुमारे ७० ते ९५ लाख कोटी रुपये इतका बेहिशेबी/ समांतर/ दडवलेला पैसा असावा असे मानले तर वावगे ठरणार नाही. म्हणूनच विद्यमान सरकारने काळ्या पैशाच्या विरोधातील भूमिका महत्त्वाची ठरवून अर्थव्यवस्थेस चालना देणार ठरली.

कर चुकवेगीरी :

२०१५-१६ मध्ये १.२५ कोटी लोकांपैकी ३.७ टक्के लोकांनी प्राप्तीकर विवरण भरली तर त्यातील ९९ लाख लोकांनी २.५ लाखाच्या खालील प्राप्ती जाही केली व कर भरला नाही. ५२ लाख लोकांची प्राप्ती ५ ते १० लाख होती तर २४ लाख लोकांनी १० लाखाच्या वरती उत्पन्न जाहीर केले. यातून मोठ्या प्रमाणात करचुकवेगीरी सिद्ध झाली. अशा या बेहिशेबी मालमत्ता आणि कर सुधारणेसाठी चलन निश्चलिकरण अधिक प्रभावी ठरली. यामुळे देशाच्या विकासात निश्चीतच मोलाचे योगदान ठरेल.

रोकड विरहीत अर्थव्यवस्था:

सरकारची सर्वाधिक आणि प्रबळ भूमिका म्हणून रोकडविरहित अर्थव्यवस्था अधिक गतिमान करण्यासाठी चलन निश्चलिकरण महत्त्वाचे ठरेल. देशाचे सर्व रोख व्यवहार डिजिटल पद्धतीने करून अर्थव्यवस्था कॅशलेस करण्यासाठी प्राभावी पाऊल उचलले गेलेत. यासाठी एटीएम, मोबाईल बँकिंग, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड, व्यापाऱ्यांना स्वाईप मशिन इ. घटकांद्वारे मोठ्या प्रमाणात अर्थव्यवस्थेला चालना मिळाली. स्विडन या देशातिल ८९% लोकसंख्या डिजिटल व्यवहारांना प्राधान्य देताना दिसतात तर हेच प्रमाण भारतामध्ये २२% आहे. तसेच स्वीडनमधील जीडीपी शी रोख रकमेचे गुणोत्तर १.७३% असून भारतात मात्र १०.८६ % आहे. याद्वारे निश्चलिकरण आणि उच्च मुल्यांच्या

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

नोटा चलनातून बाद केल्यामुळे कॅश टू जीडीपी रेशो घसरण्यात मदत होणार आहे. तसेच ग्रामीण भागात रोकड विरहीत समस्यांना देखील विद्यमान सरकार आणि त्यांच्या भूमिका समस्या सोडवत आहेत.

भ्रष्टाचार निर्मुलन :

चलन निश्चलिकरणाद्वारे सर्वात प्रभावी भूमिका घेण्यात आली ती म्हणजे भ्रष्टाचार निर्मुलन. बेहिशेबी मालमत्ता आणि तस्करी, संस्थांमधील भ्रष्टाचाराद्वारे जमवलेला पैसा, बनावट नोटा, अवैध व्यवसाय, व्यापार, बेहिशेबी उत्पन्न, बंदी घातलेले व्यवसाय इ. घटकांना प्रतिबंध घालण्यासाठी चलन निश्चलिकरणाची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

सायबर सुरक्षा :

कॅशलेस अर्थव्यवस्था साध्य करताना सायबर सुरक्षेकडे सरकारने अधिक लक्ष देण्याची गरज आहे. वाढता रोकडविरहित व्यवहार तसेच मोठ्या प्रमाणात डेबीट, क्रेडीट कार्डचा वापर, मोबाईल बँकिंग इ. द्वारे होणारे व्यवहार अधिक सुरक्षित होण्यासाठी शासनाने कठोर भूमिका घ्याव्यात. तसेच सायबर धोका असलेल्या ठिकाणी योग्य ती आधीच अंमलबजावणी करावी.

दहशतवादास प्रतिबंध :

चलन निश्चलीकरणातून सर्वात प्रभावी उपाय योजना म्हणून दहशतीला आळा घातला गेला. अव्यवहार्य तसेच बेकायदेशीर मार्गाने होणारे व्यवहार तसेच विविध मार्गाने उपलब्ध झालेले खोटे चलन इ. वरील दहशतवादास प्रतिबंध घालण्यास सरकार यशस्वी ठरताना दिसते. याचप्रमाणे देशहितास अधिक प्राधान्य देऊन दहशतवाद हा संपवण्यास सरकारची भूमिका अधिक प्रभावी ठरते.

बनावट नोटा व बेहिशेबी व्यवहारास प्रतिबंध :

सरकारची भूमिका ही अधिक प्रभावी आणि गतिमान ठरण्यासाठी देशातील बनावट नोटा आणि बेकायदेशीर व्यवहार यांना मोठ्या प्रमाणात प्रतिबंध घातला. बँकेत होणारे रोखीने व्यवहार देखील मोठ्या प्रमाणात आधार कार्डशी संलग्नीत करण्यात आले. याद्वारे विकसात आणखीनच भर पाडण्यात आली. तसेच बनावट नोटा निश्चलिकरणामुळे आपोआपच चलनातून बाद झाल्यात व बेहिशेबी व्यवहार तसेच यातून निर्माण होणाऱ्या समस्यांना सरकार अधिक प्रभावी ठरत आहे.

निष्कर्ष:

- चलन निश्चलिकरणामुळे देशाची अर्थव्यवस्था अधिक गतिमान होईल.
- काळा पैसा, भ्रष्टाचार, दहशतवाद, बेकायदेशीर मालमत्ता इ. ना प्रतिबंध घातला येईल.
- रोकड विरहीत (कॅशलेस) व्यवहारांना चालना मिळेल.
- बँकांच्या पायाभूत सुविधांना वाव मिळून पारदर्शकता येईल.
- डिजीटल व्यवहारांमुळे कमी जोखीम निर्माण होईल.
- डिजीटल पेमेंटमुळे इतर खर्चात बचत होईल.
- लोकांना कॅशलेस अर्थव्यवस्थेची सवय लागण्यास मदत होईल.
- देशात सर्व आर्थिक नोंदींची माहिती उपलब्ध होईल.
- करचुकवेगीरीस प्रतिबंध होण्यास मदत मिळेल.
- सरकारची भूमिका आणि स्वच्छ प्रशासनाला यामुळे वाव मिळेल.

सारांश : चलन निश्चलिकरणाच्या सहाय्याने सरकारच्या भूमिकेतून मोठ्या प्रमाणात गतिमान अर्थव्यवस्था करून विकासाच्या दिशेने वाटचाल करणारी अर्थव्यवस्था निर्माण करणे हा हेतू याद्वारे स्पष्ट होतो. नकली नोटा, दहशतवाद, भ्रष्टाचार, काळा पैसा, कॅशलेस अर्थव्यवस्था इ. घटकांवर प्रभाव चलन निश्चलीकरणांमुळे टाकला गेला. निश्चलिकरणामुळे देशातील सर्व पैसा बँकांमध्ये जमा झाला. यामुळे भांडवल वाढीस चालना मिळाली. तसच कर रूपाने देखील अधिक प्रमाणात पैसा उपलब्ध झाला. सूरवातीस झालेली मंदी सदृश्य परिस्थिती सध्या आटोक्यात आणण्यासाठी सरकारने अधिक प्रयत्न करावा. तसेच व्याजाचे दर कमी करून विकासास अधिक प्रभाविता आणून खऱ्या अर्थाने स्वच्छ आणि भ्रष्टाचार विरहीत समाज आणि अर्थव्यवस्था सरकारी भूमिकेतून स्पष्ट व्हावी.

संदर्भ सूची

- दत्ता सुदराम (२०१५), भारतीय अर्थव्यवस्था.
- मिश्रा आणि पूरी (२०१०) भारतीय अर्थव्यवस्था
- योजना विकास समर्पित मासिक, फेब्रुवारी २०१७
- प्रा. अरूण कुमार यांचा काळ्या पेशावरील संशोधन लेख (जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठ)
- दैनिक लोकसत्ता दि. ९ नोव्हें, २०१६
- दैनिक लोकमत दि. ९ नोव्हें, २०१६

जलसिंचन सुविधा

प्रा. विजय नागनाथ तोंडारे
शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव
अर्थशास्त्र विभाग

प्रस्तावना :-

भारत हा कृषिप्रधान देश असून, शेती हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. भारतातील एकूण लोकसंख्ये पैकी 69 टक्के लोकसंख्या आज प्रत्यक्ष शेतीवर अवलंबून आहे. त्याच्या माध्यमातून 1895 लाख हेक्टर क्षेत्र लागवडीखाली आणले गेले असून अन्नधान्याच्या बाबतीत भारत स्वयंपूर्ण झाला आहे. सन 1960 च्या शतकात तर 3/4 पेक्षाही अधिक लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असताना व जवळपास तितकेच क्षेत्र लागवडीखाली असतानाही भारतात अन्नधान्याची प्रचंड टंचाई निर्माण झाली होती. मोठ्या प्रमाणावर अन्नधान्य आयात करावे लागले होते. पुढे 1966 -67 ते 1970-71 दरम्यान आधुनिक बी-बियाणे, खते व जलसिंचनाच्या सुविधांमुळे हरितक्रांती घडून भरघोस अन्नधान्य उत्पादन होण्यास सुरुवात झाली. कृषीतंत्रज्ञान व भारतीय शेतीचा उंचावलेला दर्जा यामुळे गेल्या 60 वर्षांत अन्नधान्य उत्पादनात भरघोस वाढ घडून आली. भारतीय शेतीचा दर्जा उंचावण्यात कृषि अर्थपुरवठ्याचे मोठे योगदान लाभले असून त्यासंदर्भात राष्ट्रीयकृत बँकांनी उत्तम कामगिरी केली आहे.

जलसिंचन म्हणजे 'पावसाच्या पाण्याव्यतिरिक्त पिकांना दिलेल्या पुरक पाण्याला जलसिंचन असे म्हणतात.

शेतीला कृत्रिमरितीने पाणी पुरवठा करण्यासाठी वेगवेगळी साधने वापरली जातात. त्याचा उल्लेख सिंचनाचे स्रोत असा केला जातो. या मध्ये विहिर जलसिंचन, तलाव जलसिंचन, उपसा जलसिंचन, ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन, कालवे यांचा समावेश होतो.

जलसिंचनाची साधने :-

1) विहिर जलसिंचन :-

शेतीला पाणी पुरवठा करण्याचे एक स्वतंत्र आणि कमी खर्चाचे साधन म्हणून विहिरींचा उल्लेख करता येईल. ज्या भागात जमिनीच्या आत पाण्याचे साठे आहेत तेथे विहिरी खोदून शेतीला पाणी पुरविले जाते. पंजाब, उत्तरप्रदेश, गुजरात, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांमध्ये विहिरीच्या मदतीने ओलीत करण्याची पद्धत जुनी आहे. संपूर्ण देशाचा विचार केल्यास 1950-51 मध्ये पाणीपुरवठा असलेल्या निव्वळ क्षेत्राच्या 28.67 टक्के भाग हा विहिरींवर अवलंबून होता. देशाच्या ज्या भागात पाण्याचे भूमीतील साठे भरपूर आहेत तेथेच विहिरी खोदणे परवडते. अन्यथा बराच पैसा खर्च करूनही पाण्याचा शाश्वत पुरवठा होत नाही. काही भागात उन्हाळ्यात विहिरी आटतात. त्यामुळे जेव्हा शेतीला पाण्याची खरी गरज असते तेव्हाच त्याचा तुटवडा निर्माण होतो.

महाराष्ट्रात भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेच्या 1995 च्या आकडेवारीनुसार 11 लाख 43 हजार विहिरी आहेत. यापैकी सुमारे 10 लाख विहिरीवर ऑईल इंजिन किंवा विद्युत पंप बसवलेले आहेत. विहिरीमधून 2,54,710 हेक्टर मीटर पाणी उपसा करण्यासाठी उपलब्ध होते आणि दरवर्षी पावसाचे जे पाणी भूगर्भात मुरते त्याचा विचार करता 321810 हेक्टर पाणी वापरासाठी मिळू शकते.

2) तलाव जलसिंचन :-

महाराष्ट्रात तलाव जलसिंचनाचे प्रमाण 15 टक्के आहे. महाराष्ट्रात प्रामुख्याने विदर्भामध्ये भंडारा, चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्ह्यात तलावाच्या सहाय्याने पाणीपुरवठा केला जातो. या प्रदेशात तलावांद्वारे होणाऱ्या जलसिंचनाचे प्रमाण सुमारे 60 टक्के आहे.

3) पाझर तलाव :-

पाणीपुरवठा करण्यासाठी पाझर तलावांचा वापर देशाच्या बऱ्याच भागांमध्ये प्रचलित आहे. विशेषतः पश्चिम बंगाल ओरिसा, मध्यप्रदेश आणि बिहार या राज्यांमध्ये पाझर तलावांचे महत्त्व दिसून येते. कांही तलाव हे उंचावर असल्याने त्यांचे पाणी शेतांमध्ये सहजतेने जाऊ शकते. परंतु जे पाझर तलाव खालच्या पातळीला आहेत त्यांचे पाणी मात्र पंपाच्या सहाय्याने पुरवावे लागते. ज्या प्रदेशांमध्ये जमिनीतील पाण्याचे साठे अतिशय खोल आहेत, ज्या ठिकाणची जमिन खडकाळ आहे तेथे तलाव हे सिंचनाचे महत्त्वाचे साधन ठरतात.

महाराष्ट्रामध्ये तलावांच्या सहाय्याने देखील कांही प्रमाणात जलसिंचनास फायदा होतो. याचा मुख्य उपयोग प्रदेशामधील भूजलसाठा वाढविणे आणि विहिरीतील पाण्याची पातळी वाढविण्यासाठी होतो. महाराष्ट्रात 1972 साली अवर्षण ग्रस्त परिस्थिती निर्माण झाली होती. तेव्हा पाझर तलावांची योजना अमलात आणली गेली. यामुळेच अवर्षणग्रस्त प्रदेशात हळुहळू जलसिंचनाचे क्षेत्र वाढू लागले. सध्या महाराष्ट्रात पाझर तलावांची संख्या सुमारे 1400 आहे तर 1800 पाझर तलावांची कामे चालू आहेत.

4) उपसा जलसिंचन :-

विहिरी किंवा नदीच्या पात्रातून अथवा जलाशयातून उंच भागातल्या जमिनीला पाणीपुरवठ्याची सोय उपलब्ध करून द्यावयाची असेल तर हे पाणी उंचावर न्यावे लागते. त्यासाठी ऑईल इंजिन व विजेचे पंप यांचा वापर केला जातो. महाराष्ट्रात एकूण जलसिंचन क्षेत्रापैकी 8 टक्के क्षेत्र हे उपसा जलसिंचनाचे आहे. महाराष्ट्रात मुख्यत्वेकरून दक्षिण महाराष्ट्रात विशेषतः कोल्हापूर जिल्हा आणि कोकणांमध्ये रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात उपसा जलसिंचनाद्वारे जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो.

5) ठिबक सिंचन :-

जमिनीचा दर्जा, पिकांची जात, पिकांचे स्वरूप, बाष्पीभवनाचे प्रमाणे इत्यादी गोष्टी लक्षात घेऊन पिकांच्या मुळाशी त्यांच्या गरजेपुरते पॉलिथीनच्या नळ्यांचे जाळे पासरून तोटीच्या किंवा सुक्ष्म नळीद्वारे थेंबाथेंबाने किंवा बारीक धारेने पाणी देण्याच्या आधुनिक पध्दतीला ठिबक सिंचन म्हणतात.

मानवास प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण झाली की, प्राप्त परिस्थितीत पर्याय शोधले जातात. 1986 मध्ये द्राक्षे पिकविणाऱ्या नाशिक जिल्ह्यास अवर्षणाचा तडाखा बसला तेव्हा त्यांनी द्राक्षांच्या बागा वाचविण्यासाठी ठिबक सिंचनाचा आधार घेतला. महाराष्ट्रात सुक्ष्मलक्षी जलसिंचन तंत्रज्ञान, उच्च उत्पादकता व सुधारित दर्जा या बाबतीत देशात पाया घातला आहे. संपूर्ण देशातील 60 टक्के सिंचन एकट्या महाराष्ट्रात आहेत. फळे, पालेभाज्या फुले इत्यादीसाठी ठिबक सिंचनाचा वापर केला जातो. महाराष्ट्र शासनाने ऊस पिकासाठी देखील ठिबक सिंचनाचा प्रसार करण्यासाठी योजना हाती घेतली आहे.

6) तुषार सिंचन :-

या पध्दतीमध्ये पंपाच्या साहाय्याने पाण्याचा आवश्यक तो दाब देऊन लहान लहान छिद्रावादे फवाऱ्याने पिकाला पाणी दिले. तुषार सिंचन पध्दतीने पावसाप्रमाणे जमिनीवर पाणी पडते व त्याचे समान वितरण होते. या पध्दतीमुळे पारंपारिक जलसिंचन पध्दतीच्या तुलनेने 30 टक्के ते 35 टक्के पाण्याची बचत होते. तर उत्पादनात 10 टक्के ते 15 टक्के वाढ होते. या पध्दतीमुळे पाण्याच्या फवाऱ्याने पिकांची पाने सतत धुतली जातात. सहजिकच रोगराई आणि किडीचे प्रमाण कमी होते. त्याचप्रमाणे जमिनीमध्ये पाण्याचा साठा होत नाही व जमीन खारी बनत नाही. हा एक मोठा फायदा आहे.

7) नलिका कुप :-

ज्या प्रदेशात भूगर्भातील पाण्याची पातळी बरीच खोल असते तेथे सध्या विहिरी खोदणे परवडत नाही. अशा ठिकाणी नलिका कुप हे फायदेशीर ठरू शकतात. साध्या विहिरीपेक्षा तिची पाणी पुरवठ्याची क्षमता जास्त असते. या विहिरी 300-400 फुटांपर्यंत सुध्दा खोल करता येतात. रबीच्या हंगामात साधारण 300 एकरांना पाणीपुरवठ्याचे काम एक नलिकाकूप करू शकतो. याच कारणांमुळे सरकारने अनेक राज्यांमध्ये नलिका कुप खोदण्याला प्रोत्साहन दिले आहे.

विहिरी आणि नलिका कुप यांचा एकत्रित विचार करता असे दिसून येते की, या साधनाने कालव्यांना सुध्दा मागे टाकले आहे. साध्या विहिरीबाबत ज्या प्रमाणे सामान्य शेतकऱ्याला कांही अडचणी निर्माण होत नाहीत तसेच नलिका कुपाचे नाही. त्या खोदण्यासाठी त्यांच्या दुरुस्तीसाठी विशेषज्ञांची गरज भासते. असे असले तरी या विहिरीचे फायदे त्यांच्या मर्यादापेक्षा जास्त असल्याने त्यांचा प्रसार वेगाने झाला आहे.

8) कालवे :-

सिंचनामध्ये विहिरींचे महत्त्व जितके आहे तितकेच कालव्यांचे सुध्दा आहे. कांही वर्षांपूर्वी हेच साधन सर्वात महत्त्वाचे होते. ब्रिटीशांच्या काळात प्रामुख्याने उत्तर भारतामध्ये कालवे बांधून सिंचनाची सोय करण्यात आली. जेव्हा नदीला पूर येतो तेव्हा जास्तीचे पाणी कालव्यांमध्ये जाते व शेतीला पुरविता येते. अर्थात यामुळे पुरनियंत्रण सुध्दा होते. परंतु नदीमध्ये पाणी किती काळ राहते त्याची पातळी किती असते यावर या कालव्यांचे सिंचन अवलंबून असते.

महाराष्ट्रात जलसिंचन प्रकारात विहिरीच्या खालोखाल कालव्याद्वारे सुमारे 23 टक्के क्षेत्र अमलात आणले जाते. महाराष्ट्रात मुख्यत्वेकरून दख्खनच्या पठारावर कृष्णा, गोदावरी, भीमा आणि त्यांच्या उपनद्यांच्या क्षेत्रात पाटबंधारे योजना अंमलात आणून कालव्याद्वारे जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो. पाटबंधारे योजनेमध्ये मोठी, मध्यम आणि लघुपाटबंधारे असे उपप्रकार आहेत. या सर्व योजना शासनामार्फत राबविल्या जातात.

पाण्याचा शेतीला योग्य पुरवठा होण्यासाठी अनेक धरणे, बंधारे बांधलेले आहेत. शेतीला पाणी देताना शक्यतो ते पाटाने दिले जाते. यामध्ये पाण्याचा मोठ्या प्रमाणात अपव्यय होतो. मोकाट पध्दतीने पाणी सोडणे थांबवून आधुनिक सिंचन पध्दतीचा व तंत्राचा वापर केला पाहिजे. तसेच पाण्याचे वाटप समप्रमाणात करणे गरजेचे असते. ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन हे आधुनिक शेतीमध्ये अपरिहार्य आहे. या आधुनिक पाणी व्यवस्थापनाच्या तंत्रांमुळे पाण्याची बचत होते. कमी पाण्यात जास्त क्षेत्र भिजते. उत्पादन व उत्पादकता वाढून दर्जेदार माल तयार होतो. जमीन व मातीचा कस टिकून राहतो. इत्यादी असंख्य फायदे या तंत्राचे आहेत. आज पाणी टंचाईवर मात करण्यासाठी या तंत्राचा वापर करणे आवश्यक सुध्दा आहे. त्याचप्रमाणे शासनाने देखील पुढाकार घेऊन विविध योजना आखून अनुदान देऊन या तंत्राचे महत्त्व शेतकऱ्यांना सांगणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्यांनी देखील या तंत्राचा वापर करून अपव्यय टाळला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) कृषी अर्थशास्त्र - विजय कविमंडन
- 2) 'योजना' मासिक
- 3) 'लोकराज्य' मासिक
- 4) दैनिक लोकमत

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वस्तु व सेवा कर आढावा

पुष्पा रावसाहेब मळे
विभाग :- अर्थशास्त्र (विद्यार्थी)
एम.डी.एम कॉलेज औरादशहा.

परिचय :-

वस्तु व सेवा कर भारतातील अप्रत्यक्ष कराच्या क्षेत्रातील सुधारणांचे लक्षणीय पाऊल आहे. केंद्र व राज्य सरकारच्या अनेक करांचे एकत्रीकरणामुळे तसेच कराच्या आधीच्या टप्प्यावर वजावट देण्यामुळे दुहेरी कर आकारणीचा होणारा दुष्परिणाम कमी होऊन संपूर्ण दोत एकत्रीत कर पद्धतीचा मार्ग. मोकळा होईल ग्राहकांचा विशेष फायदा सध्या असलेले २५ ते ३० एवढे एकंदरीत कराचे ओझे कमी होईल. तसेच वस्तु व सेवा करामुळे त्यांची उत्पादने स्थानिक तसेच आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत स्पर्धा करू लागतील. यामुळे आर्थिक प्रगतीस त्वरीत प्रोत्साहन मिळेल. व्यापारातील वाढ, कर आधाराचा विस्तार व कर अनुपालन यामुळे केंद्र व राज्यसरकारांच्या महसुलातही वाढ होईल शेवटचे पण महत्वाचे असे की, ही कर प्रणाली तिच्या पारदर्शकतेमुळे प्रशासकीय अंमलबजावणीस सोपी असेल.

प्रारंभिक :-

वस्तु व सेवा कराची कल्पना पहिल्यांदा तत्कालीन केंद्रीय वित्त मंत्री यांनी त्यांच्या सन २००६-०७ च्या अर्थसंकल्पिय भाषणात मांडली. ज्या राज्य वित्त मंत्र्यांच्या शक्ती प्रदत्त समितीच्या स्थापनेने मूल्यवर्धित कर प्रणाली अंमलात आणली होती.

करप्रणाली सुधारण्याच्या दृष्टीकोनातून हे बिल फारच महत्त्वाचे आहे. २००६ - २००७ च्या अंदाजपत्रकात काँग्रेसच्या राजवटीत प्रथम जीएसटी चा उल्लेख केला गेला होता व वस्तु व सेवाकर प्रणालीची अंमलबजावणी १ जुलै २०१७ ला लागू झाली जगभरातील दीडशेहून अधिक देशांत या प्रणालीचा यास्वीरीत्या स्वीकार झाला आहे.

उद्दिष्टे :-

१. वस्तु व सेवा कराचा अभ्यास
२. गरीब आणि सामान्य माणसासाठी अधिक फायदा
३. वस्तु व सेवा कर हे व्रंतिकारी कर प्रणाली आहे.
४. एक दो, एक कर, एक बाजारपेठ.

जीएसटी म्हणजे काय ?

जीएसटी हा एक अप्रत्यक्ष कराचा एक भाग आहे म्हणजे एखाद्या वस्तुवर लावलेला कर हा ग्राहक दुकानदाराला देतो दुकानदार सरकारला देतो. त्यास आपण अप्रत्यक्ष कर म्हणतो. नेमके कर म्हणजे काय हे पाहू. कर शासनाकडे व स्थानिक स्वराज्य संस्थांकडे जी रक्कम भरण्याच्या संदर्भात सक्ती केली जाते, तिला कर असे म्हणतात.

देशाचे संरक्षण करणे तसेच देशामध्ये शांतता आणि सुव्यवस्था राखणे आरोग्य, शिक्षण, तसेच इतर सुविधा पुरवणे याकरिता तसेच देशाच्या विकासाकरिता सरकारला खर्च करावा लागतो. अशा खर्चाची जनतेकडून उभारणी करावी लागते म्हणून शासन करस्माने पैसा वसूल करते. वेगवेगळ्या मार्गांच्यापैकी कर हा शासनाचा उत्पन्न प्राप्तीचा मार्ग आहे. आपले आर्थिक धोरण निश्चित करण्यासाठी शासनाला कराचा विचार करावा लागतो.

केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार जे निरनिराळे अप्रत्यक्ष कर लावतात त्या सर्व करांची जागा जीएसटी ने घेतली आहे. अन्य कर लावण्याऐवजी एकच जीएसटी हा कर लावला आहे.

जीएसटी का ?

वस्तु व सेवा कर एक देश एक कर या संकल्पनेवर आधारित आहे आजवर मुख्यत्वे वस्तुंच्या विक्रीवर कर लावण्याचे अधिकार राज्यांकडे तर वस्तुचे उत्पादन आणि सेवाकर कर लावण्याचे अधिकार केंद्राकडे होते. त्यामुळे देसात विविध प्रकारचे कर आकारले जात ही कर पद्धती किचकट होती. त्यामुळे कंपन्या तसेच छोट्या व्यवसायिकांना वेगवेगळ्या कर कायद्यांचे पालन करणे कठीण जात होते. आजवर करदात्यांना केंद्र तसेच राज्य सरकारचे २० पेक्षा अधिक कर भरावे लागत होते. जीएसटी लागू झाल्यामुळे वस्तु व सेवांवरील सर्व कर रद्द झाले आहेत. या कर सुधारणेमुळे दोन्ही जीडीपीत दीड ते दोन टक्क्यांनी वाढ होऊनकेल. असे तज्ञांचे म्हणणे आहे. महागाई आटोक्यात राहावी , करदात्यांना कर भरणे बंधनकारक करताना महसूल वाढवणे, करांचे ओझे कमी करून सर्वसामान्यांचा फायदा करून देणे हे जीएसटी मागील मुख्य हेतू आहे.

वैशिष्ट्ये :-

१. एक दो एक प्रणाली :- एक देश एक प्रणाली जीएसटी १ जुलै पासून लागू झाल्यामुळे भारतात एक देश एक प्रणाली दिसून येत आहे. कारण केंद्र सरकार व राज्यसरकार हे जे वेगवेगळे कर लावत होते. त्या सर्व करांची जागा आता जीएसटी ने घेतली आहे. त्यामुळे संपूर्ण भारताची एक बाजारपेठ होऊन कोणालाही भारतातील कोणत्याही राज्यात व्यापार करणे सुलभ होईल.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

२. द्विस्तरीय कर :-राज्यातल्या राज्यात वस्तु सेवेच्या पुरवठ्याच्या प्रत्येक प्रत्येक व्यवहारावर राज्य कर आणि केंद्र कर आकारला जाईल म्हणजे राज्यांतर्गत प्रत्येक पुरवठ्याच्या बिलात दोन कर लावावे लागतील ज्या करात केंद्राचा समावो असला तर त्यालाच कर उपलब्ध होईल याचाच अर्थ खरेदीवर जो केंद्रीय कर भरला असेल त्याची वजावट विक्रीवरील केंद्रीय कर भरण्यासाठी करता येईल याउलट खरेदीवर जो राज्य कर भरला असेल त्याची वजावट विक्रीवरील राज्यकर भरण्यासाठी करतात.
३. आंतरराज्य व्यवहार :- इंटीग्रेटेड जीएसटी हा कर कायदा केंद्रीय कायदा आहे आंतरराज्य वस्तु व सेवांच्या पुरवठ्याच्या व्यवहारांना कर लावताना ज्या राज्यातून पुरवठा झाला त्या राज्यातील व्यापाऱ्याला केंद्रीय कर राज्यकर यांच्या बेरजेऐवढ्या दराने कर भरावा लागेल.

ज्या राज्यात वस्तु व सेवांचा अंतिम उपयोग उपभोग होतो. त्या राज्याला कर मिळाला पाहिजे हे या कररचनेचे एक सूत्र आहे. ज्या राज्यात सेवेचा अंतिम उपभोग होईल त्या राज्याला कर मिळेल.

४. ग्राहकांवर कर :-

वस्तुच्या उत्पादनापासून ते विक्रीच्या साखळीतील प्रत्येक टप्प्यावर मुल्यवर्धनावर (विक्री किंमत वजा खरेदी किंमत) कर द्यावा लागेल त्यामुळे व्यापाऱ्याच्या हिोबत खरेदीवर भरलेला कर हा खर्चाचा भाग होणार नाही प्रत्येक व्यापाऱ्याची करदेयता ही त्याने केलेल्या मुल्यवर्धना एवढी असतील मात्र विक्री साखळीतील शेवटचीकडी जो उपभोक्ता म्हणजे ग्राहक आहे, त्याला पूर्ण कर करावा लागेल.

५. सक्षम संगणकीय प्रणाली :-

देसात ७५ ते ८० लाख नोंदणीकृत व्यापारी आहेत. प्रत्येकाने दरमहा सर्व खरेदी विक्रीची माहिती आहे त्याचा हिशेब करून इनपुट टॅक्स क्रेडिट द्यायचे हे साक्त संगणक प्रणाली असल्याशिवाय जमणारे काय नाही. त्यासाठी जीएसटी नेटवर्क तयार करून त्याप्रमाणे पुढील कार्यवाही करण्याची सर्व जबाबदारी कंपनीवर राहणार आहे. सक्षम व समर्थ संगणक प्रणाली हा जीएसटी चा कणा आहे.

सारांश :-

जीएसटी लागू झाल्यामुळे ग्राहकांना आता वस्तु स्वस्त मिळणार आहेत. जीएसटीनंतर वेगवेगळ्या कराचा बोजा पडणार नाही. म्हणजे एखाद्या व्यापाऱ्याने कच्च्या मालावरच कर भरला असेल, तर त्याला वस्तु तयार झाल्यानंतर वाढलेल्या किंमतीवरच कर भरावा लागेल. उदा. १०० रुपयांच्या कच्च्या मालावर १२ कर असेल, तर वस्तु तयार झाल्यानंतर १०० रुपयांवरच कर लागेल ११२ रुपयांचा कर देण्याची गरज नाही यामुळे ग्राहकांना वस्तु स्वस्तात मिळेल.

संदर्भ :-

१. १ जुलै २०१७ चे वर्तमानपत्र (सकाळ, पुन्यनगरी).
२. अर्थशास्त्र - वाईकर जी. व्ही.

भारतातील चलन निश्चलिकरण कारणे आणि अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

प्रा.भाईदास कुंभकर्ण पाटील

अभय युवा कल्याण केंद्र संचालित, महिला
महाविद्यालय, अनमोल नगर, देवपूर, धुळे

८ नोव्हेंबर २०१६ मंगळवार रोजी भारताचे पंतप्रधान श्री.नरेंद्र मोदी यांनी रु.५०० व १००० किंमतीच्या चलन नोटा रद्द केल्याची ऐतिहासिक घोषणा केली आणि चलनात असलेल्या ह्या सर्व नोटा रात्री १२ वाजेनंतर रद्द झाल्या. चलनात जनतेकडे असलेल्या नोटा येत्या ५० दिवसात म्हणजे ३० डिसेंबर २०१६ पर्यंत त्या बदलून घेण्याची सूचना केली. त्या व्यापारी बँका (सहकारी बँका सोडून) पोस्ट ऑफीसेस मधून त्या बदलून मिळतील. तसेच खातेदार प्रतिदिन १०,००० रु. व आठवड्याला २०,००० रु. काढू शकतील, ATM मधून १० नोव्हेंबर ते १३ नोव्हेंबर २०१६ या कालावधीत रु.२००० प्रतिदिन प्रतिखाते काढता येवू शकतील. १४ नोव्हेंबर पासून रु.२४००० प्रति आठवडा व ATM मधून २५०० प्रतिव्यक्तीस मिळू शकतील. तातडीची गरज असणाऱ्या व्यक्तींना योग्यकारण देवून १.५ लक्ष रुपयापर्यंत रक्कम काढता येईल. अशी घोषणा झाली आणि १० नोव्हेंबर पासून बँकामध्ये, पोस्ट ऑफीसमध्ये, ATM समोर लोकांनी दैनंदिन खर्चासाठी रांगा लावल्या. आठ ते दहा तास रांगेत उभे राहून २००० रु. मिळविण्यासाठी लोक व्यवसाय सोडून आपल्याच खात्यातून अल्प रक्कमांसाठी एकमेकांशी विवाद करून रक्कम काढत होते.

रिझर्व्ह बँकेच्या अहलावानुसार ३१ मार्च २०१६ पर्यंत ५०० व रु.१००० च्या चलनी नोटा मिळून एकूण चलनाच्या ८६% नोटा होत्या. ही रक्कम १५.४४ लक्ष रुपये होती. ह्या एकूण रकमेपैकी ३१ डिसेंबर २०१६ पर्यंत १४.९७ लक्ष कोटी रुपये बँकेत जमा झाले.

शोधनिबंद उद्देश :

रोख पैशाचे आकर्षण असलेल्या आपल्या देशातील लोकांना मोठा आश्चर्याचा धक्का होता, थोडी बचत करून अडचणीच्या वेळी उपयोगी येण्यासाठी गृहीनींनी जमा केलेली १५-२० हजाराची रक्कम असो वा अब्जावधीचा उद्योग व्यवसाय असणारे व्यवसायीक असोत १००० आणि ५०० च्या नोटा रद्द झाल्याने नोटा कशा बदलून घ्यायच्या हा प्रश्न ह्या साकळीतील सर्वांनाच होता. देशात यापूर्वी झालेले व आजचे चलनाचे निश्चलीकरण त्याचे समाज आणि अर्थव्यवस्थेवरील बरे बाईट परिणाम जागतीक पातळीचा वेगवेगळ्या देशांचा अनुभव आणि ८ नोव्हेंबर २०१६ चा विमुद्रिकरण धाडसी निर्णय देशातील बचत गुंतवणीकी वरील परिणाम विमुद्रिकरणाचा खर्च व होणारे फायदे विमुद्रिकरणाने प्रभावीत होणारी क्षेत्रे सरकारने ह्या परिपेक्षात घेतलेले निर्णय सरकारचे विमुद्रिकरणाचे उद्देश आणि परिणाम स्वरूप या बाबींना स्पर्श करावयाचा आहे. पंतप्रधान श्री.नरेंद्र मोदींनी नोटाबंदीचा निर्णय जाहीर केला आणि लगेचच दुरदर्शनच्या विविध वाहिण्यांवर परिसंवाद, वादविवाद, चर्चा सुरू झाल्या. वर्तमानपत्रांचे मथळे, आणि प्रत्येकजण चलन निश्चलीकरणा बाबत बोलू लागला. कार्यालये, कट्टे, बाजारपेठा सर्वजन नोटाबंदीवर बोलू लागले. अनेक वाहिण्यांनी वेगवेगळ्या शिर्षकांनी जनतेची मते Live सुद्धा दाखवीण्याचा प्रयत्न केला. अर्थशास्त्राचा विद्यार्थी व एक नागरीक म्हणून आपणही त्यात शिरण्याचा प्रयत्न केला.

भारतातील चलन निश्चलीकरण :

स्वातंत्र्य प्राप्तीपूर्वी म्हणजे १२ जानेवारी १९४६ मध्ये एक हजार, पाच हजार व दहा हजार रु. किंमतीच्या चलनी नोटा विमुद्रित करण्यात आल्या तेव्हा ह्या चलनांचे एकूण मुल्य १२३५.९३ कोटी रुपये होते. ह्या किंमतीच्या नोटा पुन्हा १९५४ मध्ये चलनात आणल्या गेल्या आणि १६ जानेवारी १९७८ मध्ये त्या रद्द करण्यात आल्या. ह्या चलनी नोटांचे एकूण मुल्य १४६ कोटी होते. आणि तिसऱ्यांदा ८ नोव्हेंबर २०१६ मध्ये ३८ वर्षांनी पंतप्रधान श्री.नरेंद्र मोदी यांनी रु.५०० व १००० च्या चलनी नोटा रद्द केल्याचा निर्णय जाहीर केला.

तीन वेळा चलन निश्चलीकरणाच्या निर्णयामागे मुख्य उद्देश, कारणे सारखीच आहेत परंतु बदलत्या परिस्थितीनुसार ८ नोव्हेंबर २०१६ चा निर्णय अर्थ व्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकास दुरगामी उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी घेण्यात आला.

चलनाचे निश्चलीकरण :

निश्चलीकरण, विमुद्रिकरण म्हणजे रिझर्व्ह बँकेच्या अधिनियम २४(२) नुसार बोर्ड ऑफ डायरेक्टोरेट नुसार केंद्र सरकार कोणत्याही किंमतीच्या चलनी नोटांवर बंदी घालू शकते. निश्चलीकरणाचा अर्थ व्यवहारात असणारे सर्व चलन रद्द न करता चलनातील काही नोटा रद्द करणे असा आहे. अर्थात नोटाबंदीमध्ये मोठ्या मुल्यांच्या नोटा रद्द केल्या जातात. त्यामुळे रु.५०० व १००० च्या मुल्य असलेल्या नोटा भारतात रद्द करण्यात आल्या. विमुद्रिकरणाची कारणमिमांसा करतांना काळा पैसा रोखणे, भ्रष्टाचाराला आळा घालणे, दहशतवाद, नक्षलवाद्यांना होणारा टेरर फंडिंग समाप्त करणे व बनावट नोटांना आळा घालणे अशी कारणे होती.

जागतीक विमुद्रिकरण इतिहास :

जागातील अनेक देशांनी चलन निश्चलीकरणाचा निर्णय घेतलेला आहे. याची प्रमुख कारणे पाहतात असे दिसते की, अति चलन वाढ नियंत्रित करण्यासाठी, काळा पैसा नष्ट करणे, चलनातील बनावट नोटा रद्द करणे व आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करणे अशी कारणे दिसून येतात. काही देशात झालेले चलन निश्चलीकरण जसे -

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- १) **रशिया** : रशियात १९९१ व १९९८ मध्ये असे दोन वेळा चलन विमुद्रिकरणाचा निर्णय घेण्यात आला. त्यात भाव वाढ रोखणे, कळा पैसा नष्ट करणे व रशियाच्या पतनानंतर सरकार वरील विश्वास वाढविण्यासाठी निश्चलिकरण करण्यात आले.
- २) **उत्तर कोरीया** : हुकुमशहा किम-जोन- दुसरा यांनी २०१० मध्ये काळा बाजार आणि साठेबाजी विरुद्ध कार्यवाही साठी विमुद्रिकरणाचा निर्णय घेतला.
- ३) **नायजेरिया**: नायजेरियाने १९८४ मध्ये वाढती कर्जे आणि भाववाढ रोखण्यासाठी चलन निश्चलिकरणाचा निर्णय घेतला, परंतु अर्थव्यवस्थेला नकारात्मक झटका बसला.
- ४) **घाना** : १९८२ मध्ये काळा पैसा व किंमत वाढ रोखण्यासाठी चलन विमुद्रिकरण केले. परंतु लोक देशी चलना ऐवजी विदेशी चलनाकडे वळले (डॉलर)
- ५) **म्यानमार** : १९८७ मध्ये काळा पैसा रोखण्यासाठी चलन विमुद्रिकरणाचा निर्णय घेण्यात आला. परंतु राजकीय कलह सुरू झाला व हजारो लोक मरण पावले.
- ६) **झिम्बाब्वे** : चलन वाढ रोखण्यासाठी विमुद्रिकरण निर्णय घेण्यात आला. परंतु उद्देश साध्य झाला नाही.
- ७) **ऑस्ट्रेलिया** : १९९६ मध्ये नोटांची सुरक्षितता वाढविणे व काळा पैसा नष्ट करणेसाठी विमुद्रिकरणाचा निर्णय झाला. आस्ट्रेलिया सरकारला विमुद्रिकरणात यश मिळाले.
- ८) **ब्रिटन** : १९७१ मध्ये चलनात एकरूपता आणण्यासाठी विमुद्रिकरण निर्णय घेण्यात आला. सरकारला मोठे यश मिळाले.
- ९) **USA** : १९६९ काळा पैसा नष्ट करणे साठी निर्णय घेण्यात आला यात सरकारला मोठे यश मिळाले.
- १०) **जर्मनी** : अतिभाव वाढीमुळे १९२३ मध्ये विमुद्रिकरण निर्णय घेण्यात आला. किंमतवाढ कमी होणेस मदत झाली.
- ११) **फिलिपाईन्स** : २०१६ मध्ये चलनात एकरूपता आणण्यासाठी चलन निश्चलिकरण करण्यात आले.
- १२) **युरोझोन** : ८ युरोपिय देशांनी युरो या सामुहिक चलनाचा स्विकार केला व आपल्या देशातील चलन युरोमध्ये बदलून घेतले आणि देशी चलनाचे निश्चलिकरण केले.

वरील देशांबाबत जागतीक बँकेच्या रिपोर्टनुसार ज्या ज्या देशांनी चलन निश्चलिकरणाचा निर्णय घेतला त्या त्या देशांचा अल्पकाळात विकास दरात घट झाली. त्यानंतर विकास दरात लक्षणीय वाढ झालेली आहे. ब्रिटन व संयुक्त अमेरीका या देशांमध्ये विमुद्रिकरणानंतर मंदिची परिस्थिती जाणवली. नंतरच्या वर्षांमध्ये मात्र विकास दरात लक्षणीय वाढ झाली. नायजेरीयाचा विकासदर तर निश्चलिकरणानंतर उणे झाला होता परंतु नंतरच्या वर्षांमध्ये विकासदरात वाढ झाली.

भारतीय विमुद्रिकरणात मात्र जनतेने मोठ्या प्रमाणात पाठिंबा दिला अनेक प्रकारचे त्रास सहन केले. अर्थव्यवस्था पहिल्या तिमाहीमध्ये ठप्प झाली. लोकांनी सरकारवर विश्वास दाखविला त्यामुळे ऐवढे मोठे चलन रद्द होवूनही अर्थ व्यवस्था कोसळली नाही.

भारतातील चलन विमुद्रिकरणाची कारणे :

८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी पंतप्रधान श्री.नरेंद्र मोदी यांनी घोषणा केलेली रू.५०० व रू.१००० च्या चलन नोटा आज रात्री १२ वाजेपासून कायदेशीर चलन म्हणून रद्द झालेले आहे. त्यानोटा दि.१० नोव्हेंबर पासून बँकामध्ये जमा करून बदलून घ्याव्यात व त्यांचे जागी रिझर्व्ह बँक नविन रू.२००० ची नोट व नवीन ५०० रू नोट चलनात आणेल. पुर्वीच्या शंभर, पन्नास, वीस, दहा, पाच दोन व एक रूपयाची नोट कायदेशीर चलन म्हणून चलनात राहतील. ह्या चलन निश्चलिकरणाची कारणे पुढीलप्रमाणे :

- १) **काळ्या पैशाचे निर्मूलन करणे** : देशात काळ्या पैशाचे प्रमाण प्रचंड वाढलेले असून उदारीकरणानंतर त्यात सातत्याने वाढ होत आहे. आर्थिक विकासाबरोबर पाहीजे त्या प्रमाणात कर महसूलात वाढ होत नाही. ह्या पैशाचे समांतर अर्थव्यवस्था निर्माण केलेली आहे. वेगवेगळ्या अभ्यासानुसार ह्या पैशाचे प्रमाण ४०% पासून ६०% पर्यंत आहे असे अंदाज वर्तविण्यात आले आहेत. हा पैसा बचत गुंतवणूक उत्पादन उपभोग पातळी प्रभावीत करीत आहे. साठेबाजी काळाबाजार याचे प्रमाण वाढत असून श्रीमंत व गरीब यांच्यातील दरी वाढत आहे. काळा पैसा बाळगणारे मोठ्या किंमतीच्या नोटांमध्ये पैसा साठवून ठेवतात. म्हणून चलन निश्चलिकरणाचा निर्णय घेण्यात आला.
- २) **बनावट चलनास व निर्मितीस आळा घालणे** : शेजारी राष्ट्रांमधून आपलो बनावट चलन वेगवेगळ्या मार्गांनी देशात घुसळले जाते. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत चलन संख्या वाढून भाववाढीचा धोका निर्माण होतो. व अर्थव्यवस्था डबघाईला आणण्याचा प्रयत्न केला जातो. चलन निश्चलिकरणामुळे बनावट चलनास आळा बसेल.
- ३) **आतंकवादविरुद्ध लढा देणे** : देशातील आणि देशाबाहेरील आतंकवादी संघटना, नक्षलवादी, माओवादी संघटना काळा पैसा व बनावट चलनावर पोसल्या जात आहेत. ह्या संघटना जम्मू काश्मीर, आसाम देशातील महत्त्वाची शहरे आणि सामान्य जनता यांना वेठीस धरत आहेत व देशातील शांततेला धोका निर्माण झालेला आहे. ह्या संघटनांना होणारे टेरर फंडींग थांबविण्यासाठी निश्चलिकरणाचा निर्णय घेण्यात आला.
- ४) **भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढा देणे** : देशात भ्रष्टाचार, लाचलुचपत मोठ्या प्रमाणात बोकळलेला असून भ्रष्टाचाराने अनेक अवैध व्यवहार घडत आहेत. त्यातून अवैध पैसा व संपत्ती निर्माण केली जाते. गोरगरीब जनतेसाठी शेतकऱ्यांसाठी असणाऱ्या योजनांचा पैसा भ्रष्टाचाराच्या

मार्गाने लुबाडला जात आहे. काळा पैसा विदेशात पाठविणे व काळा पैसा पांढरा करणे यासाठी बनावट कंपन्या स्थापन केल्या जात आहेत. ह्या भ्रष्टाचाराचा बिमोड करण्यासाठी चलन निश्चलिकरणाचा मार्ग अवलंबण्यात आला.

- ५) **मृत पैसा चलनात आणणे** : ज्या जनसामान्यांकडे थोडाफार पैसा असतो तो वर्षानु वर्षे मोठ्या किंमतीच्या नोटांमध्ये घरात दडवून ठेवला असतो. तो विकास कामासाठी वापरता यावा.
- ६) **महागाई विरुद्ध लढा देणे** : तस्करीच्या मार्गाने भारतात मोठ्या किंमतीच्या बनावट नोटांमुळे देशातील एकूण चलन संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढलेली आहे. त्यामुळे भाव वाढीत दिवसेंदिवस भर पडत आहे. ह्या चलन वाढीवर नियंत्रण ठेवता यावे यासाठी चलन निश्चलिकरणाचा मार्ग अवलंबण्यात आला.
- ७) **रोख रहित अर्थव्यवस्था व आर्थिक व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता** : रोख पैशाच्या सहाय्याने होणाऱ्या व्यवहारांमुळे काळा पैसा निर्मिती व अवैध व्यवहार बेनामी व्यवहार मोठ्या प्रमाणात होतात. त्यामुळे सरकारचा कर महसूलही मोठ्या प्रमाणात बुडतो. रोख पैसा ऐवजी चेक ड्राफ्ट, ATM , डेबिटकार्ड, क्रेडीटकार्ड, NEFT, RTGS, नेटबँकींग अशा पद्धतीने कॅशरहित व्यवहार झाल्यास त्या वैध स्वरूप प्राप्त होईल व आर्थिक व्यवहारात पारदर्शकता येईल हा उद्देश होता.
- ८) **चलन निश्चलिकरणाचे अल्प कालीन व दीर्घकालीन अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम** : चलन निश्चलिकरणानंतर सर्वदूर परिणामांची मोठ्याप्रमाणात चर्चा होवू लागली. देशातील विविध संस्थांनी तज्ञांनी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाने आपली मते मांडली दूरदर्शन वाहिण्यांनी Live शो च्या माध्यमातून जनसामान्यांच्या भावना मांडल्या तज्ञांची मते प्रक्षेपीत केली. प्रिंट मिडीयाने तज्ञांचे लेख प्रकाशित केलेत. त्या सर्वांमध्ये विमुद्रिकरणविरोध नाही परंतु कोणतीही पुर्व तयारी न करता घाई गडबडीत सरकारने निर्णय घेतला त्याची किंमत देशाला मोजावी लागेल वगैरे वगैरे.

निश्चलिकरणाचे परिणामाबाबत दोन भागात चर्चा करावी लागेल. अर्थव्यवस्थेवर अल्पकालीन होणारे परिणाम व दीर्घकालीन होणारे परिणाम अशी विभागणी करावी लागेल. वेगवेगळ्या अभ्यासातून पुढील परिणाम दिसून आले.

चलन विमुद्रिकरणाचे अल्पकालीन होणारे परिणाम :

- १) **किरकोळ व्यापार क्षेत्र** : किरकोळ व्यापार क्षेत्रात रोखतेच्या कामतरतेमुळे उपभोक्त्याची मागणी घटल्याने त्यांच्या विक्रीवर विपरीत परिणाम झाला. लहान व्यापारी पहिल्या तिमाहीत ठप्प झालेत.
- २) **शेती उत्पादने** : शेती क्षेत्रातील उत्पादनांची नेमकी नोव्हेंबर पासून काढणी सुरू होते. उत्पादन कृषी उत्पन्न बाजार समित्यांमध्ये पोहचत होती परंतु रोख पैसा नसल्यामुळे त्यांना खरेदीदार नव्हता जी उत्पादने जसे भाजीपाला, टोमॅटो विकली गेली ती मातीमोल किंमतीत गेली, अन्न धान्य डाळी (तूर) च्या किंमतीतही वेगाने घटल्या. त्यामुळे शेतकरी वर्ग जास्त प्रभावीत झाला.
- ३) **रिअल इस्टेट क्षेत्र** : जमीनीच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार, घरे, फ्लॅट, सोने-दागिने यांचे व्यवहार मोठ्या प्रमाणात रोख पैशाच्या सहाय्याने होत असल्याने आणि असलेला बँकांमध्ये जमा झाल्याने रोखीच्या तुटवड्यामुळे हे व्यवहार ठप्प झाले.
- ४) **दुचाकी वाहन निर्मिती क्षेत्र** : दुचाकी वाहनांची खरेदी विक्री प्रामुख्याने रोखीने मोठ्याप्रमाणात होते. त्यांचे व्यवहार ठप्प झाले. त्याच बरोबर वापरलेल्या जुन्या कार्सचे यांचे बाजार ही रोखते अभावी मंदावले.
- ५) **सामाजिक परिणाम** : चलन निश्चलिकरणामुळे समाजातील उपवर-वधु ज्यांचे विवाह ठरलेले होते. रोखीच्या मर्यादेमुळे रु.२,५०,००० रोख रक्कम मिळविण्यासाठी अनेक कसरती कराल्या लागल्या. आरोग्य सेवेवर विपरित परिणाम झाला, हॉस्पिटल व्यवस्थापनाने रद्द झालेल्या नोटा घेण्यास नकार दिल्याने अनेक लोकांचा वैद्यकीय उपचारांअभावी मृत्यू झाले. नोटा बदलून घेण्यासाठी व ठेवलेल्या रक्कम दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी काढण्याकरीता लोकांनी बँकासमोर ATM समोर मोठ्या रांगा लावल्या. रांगामध्ये उभे राहिले असतांना १५० पेक्षा जास्त लोकांचा मृत्यू झाला. उपभोक्त्यांची खरेदी शक्ती कमी झाली. आवश्यक गरजा खेरीज सर्व खर्च थांबले. आधिकाधिक लोकसंख्या जी रोख पैशाचा वापर करून दैनंदिन व्यवहार भागवितात त्यांचे व्यवहार ठप्प झाले. ना त्यांना पैसा मिळत होता, ना त्यांना खर्च करता येत होता.
- ६) **विकास दरात घट** : विमुद्रिकरणानंतरच्या पहिल्या तिमाही पर्यंत अनेक क्षेत्रातील व्यवहार ठप्प झालेत. माजी पंतप्रधान व अर्थतज्ञ डॉ.मनमोहन सिंग ही आपला निवेदनामध्ये असे म्हणाले की, अर्थ व्यवस्थेच्या विकासदर येत्या वर्षभरात दोन टक्के पर्यंत कमी होईल अनेक क्षेत्र प्रभावित होतील. पुर्ण तयारी न करता निर्णय घाई गर्दीत घेण्यात आला.
- वरील परिणाम नोटाबंदीनंतर लगेच दिसू लागले. काही अधिक तिव्र झाले दुसऱ्या तिमाही मध्ये अर्थव्यवस्था मार्गावर येवू लागली त्यामुळे २०१६-१७ च्या विकास दर ६.५% वरून ५.७% पर्यंत कमी झाल्याचे दिसून आले.

दीर्घकालीन परिणाम :

नोट बंदीचा निर्णय अर्थव्यवस्थेच्या सर्वांगीण विकासासाठी घेण्यात आला असून वेगवेगळ्या अर्थव्यवस्थांचा चलन निश्चलिकरणाचा अनुभव पाहता भारतीय अर्थव्यवस्था नव्या उभारीने पुढे येईल त्याचे काहीशे चित्र २०१७-१८ च्या आर्थिक वर्षात दिसते. विकास दर ६.५%

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

पर्यंत वाढलेला असून अंदाजपत्रक फेब्रुवारी २०१८ च्या आर्थिक पाहणीत येत्या वर्षात विकास दर ७% ७.२५% राहील असा आशावाद अर्थमंत्र्यांनी व्यक्त केलेला आहे. काही दिर्घकालीन परिणाम

- १) **बँकिंग क्षेत्र** : बँकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात ठेवीजमा होणार आहेत आणि अनेक मोठ्या बँकांनी वाढत्या मुदतठेवी मुळे ठेवीवरील व्याज घट केलेली असून नोटाबंदीमुळे त्याचेवसूल न होणारी कर्जे ही काही प्रमाणात वसूल झालीत. त्यांनी जसे SBI, HDFC, ICICI ह्या बँकांनी कर्जावरील व्याजदर काही प्रमाणात कमी केले त्याचा प्रत्यक्ष फायदा त्यांचे ग्राहकांना झाला.
- २) **महापालिका नगरपालिका यांचे वसूलीत वाढ** : रद्द झालेल्या नोटांच्या सहाय्याने कर्जे भरता येतील महापालिकांचे मालमत्ताकर जमा करता येतील. कधी नव्हे एवढी मालमत्ताकरांची (घरपट्टी) वसुली झाली. अनेक महापालिकांनी १५ कोटीचे आकडे ओलांडले हा पैसा विकासकामासाठी उपयोगी पडेल.
- ३) म्युचुअल फंड व मुदली ठेवी मध्ये लक्षणीय वाढ झाली. दोन्ही मिळून १९ लक्ष कोटी रु. बँकांमध्ये जमा झालेत.
- ४) **रोख रहित अर्थव्यवस्थेची निर्मीती** : बहुसंख्य व्यवहार बँकांमार्फत होणार असल्यामुळे जसे इबँकींग व Plastic Money व्यवहारामुळे सर्व व्यवहारांच्या नोंदी होतील रोख स्वरूपात पैसा फारसा द्यावा लागणार नाही. व्यवहारांमध्ये पारदर्शकता वाढेल. भ्रष्टाचार लाच लुचपत कमी होणेस मदत होईल.
- ५) दिर्घकाळात काळ्या पैसा निर्मीतीचे प्रमाण कमी होईल करदात्यांची संख्या वाढून सरकारच्या कर महसूलात मोठी वाढ होईल. आर्थिक आणि सरकारी व्यवहारत पारदर्शकता निर्माण होईल व सरकारची वित्तीय तुट कमी होण्यास मदत होईल.
- ६) चलन निश्चलिकरण सप्टेंबर २०१७ पासून लागू झालेली GST प्रणाली यामुळे अर्थव्यवस्थेत अमुलाग्र बदल होतील अशी भावना व्यक्त करण्यात आली आहे. आर्थिक वर्ष २०१७-१८ ह्या वर्षीच्या विकास दर ६.५% पर्यंत वाढलेला आहे.

निती आयोगाचे उपाध्यक्ष श्री.अरविंद पानगडीया म्हणाले की, दिर्घकाळात अर्थव्यवस्थेला चांगले परिणाम दिसून येतील. जास्तीत जास्त लोक डिजिटल व्यवहारांकडे वळतील व त्याचे चांगले परिणाम दिसतील, थोडक्यात.

८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी सरकारने चलन निश्चलिकरणाचा जो निर्णय घेतला त्याचे महत्वाचे कारण काळा पैसा संपविणे किंवा बाहेर काढणे ते मात्र साध्य झालेले दिसत नाही. कारण रद्द झालेल्या एकुण चलनापैकी ९७% रक्कम बँकांमध्ये जमा झाली फक्त ३% रक्कम काळा पैसा म्हणून जमा झाली नाही असे दिसते.

काळा पैसा बाहेर निघाला नाही कारण चलनामध्ये बनावट नोटांचे प्रमाण ५ लक्ष कोटी रूपयांपेक्षाही अधिक असावे व ते बनावट चलन विविध माध्यमातून बँकांमध्ये जमा झाले. ज्यांच्याकडे न घोषित करण्यासारखा काळा पैसा होता तो तसाच त्यांच्याकडे पडून असावा असे म्हणण्यास पुष्कळ वाव आहे.

दुसरे महत्वाचे उद्दिष्ट बनावट चलनी नोटा रद्द करणे, टेरेर फंडींग थंबविणे हे मात्र अल्पकाळासाठी का होईना साध्य झालेले आहे. परंतु अशा नोटा चलनात आणणारे नविन नोटा चलनात आणू शकतील. २००० ची नवी नोट आल्याने ५०० आणि १००० च्या नोटेपक्षा कमी वेळात व कमी जागेत जास्त रक्कम ते चलनात आणू शकतील.

अल्प काळात चलन निश्चलिकरणानंतर जगातील आणि भारतातील सर्वच क्षेत्रांमध्ये विपरीत परिणाम झालेला दिसतो. कारण म्हणजे चलन निश्चलिकरणानंतर पुरेसा राख पैसा जनतेला उपलब्ध झाला नाही. दिर्घकाळात मात्र रोख रहित अर्थव्यवस्था पारदर्शक व्यवहार व विवेकी भाववाद शाश्वत विकासाकडे दमदार वाटचाल असे चित्र रेखाटण्यास काहीही हरकत नाही.

संदर्भ :

- 1) Ph.D. Chamber of Commerce and Industry Research Bureau
- 2) Jangid, Rakesh and Sahu (2017) Demonetization and Its Impact on Indian Economy. Technical Report, Feb.
- 3) Muthu Lxmi, E. Kamatchi and Kalaimani G., Impact of Demonetization on Indian Economy, IOSR Journal of Humanities and Social Science.
- 4) Thilangavathi, Impact of Demonetization in India. IOSR Journal of Humanities and Social Science.
- 5) RBI Report
- 6) Television Information
- 7) Articles in Print Media.
- 8) Parliament Question Hour Information
- 9) Internet

भारतातील जलस्रोतांचे व्यवस्थापन काळाची गरज

प्रा. डॉ. राजू कथु शिंदे

(सहयोगी प्राध्यापक),

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

कला व वाणिज्य महिला महाविद्यालय देवपूर धुळे.

पृथ्वीतलावरील सर्व जीवितांच्या जसे वनस्पती, विविध प्राणी व मानवाकरीता हवे नंतर पाणी हा घटक अतिशय महत्वाचा मानला जातो. म्हणूनच पाण्याला आपण जीवन म्हणतो. सज्जिवांच्या अस्तित्वाकरीता पाण्याची फारच आवश्यकता असते. पाण्याचा उपयोग मानवाला पिण्यासाठी व घरगुती कामासाठी तर होतोच त्याशिवाय पशु पालन, जलसिंचन, उद्योगधंदे, जलवाहतुक, विद्युत निर्मिती इत्यादी कार्यासाठीही पाण्याच्या उपयोग होतो. जगात भारत हा एक अति ओला किंवा पावसाळी देश म्हणून ओळखला जातो. भारतात सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान ११०० मी.मी. म्हणजे ४० इंचापेक्षाही जास्त इतका पडतो. मात्र भारतातील विविध जल स्रोतांविषयी अचुक माहिती अजूनही उपलब्ध नाही. जसजशी देशाची लोकसंख्या वाढत जाते व अर्थव्यवस्था प्रगत होत जाते. तसतशी पाण्याची मागणी वाढत जाते तर दुसरीकडे पाण्याचे स्रोतात कोणतीही वाढ होत नाही.

पृथ्वीचा ७० टक्के पेक्षा जास्त भाग पाण्याने व्यापलेला आहे. परंतु हे सर्व पाणी उपयोगाकरीता उपलब्ध होऊ शकत नाही. कारण या जलसंपदेपैकी ९७ टक्के पाणी समुद्र व महासागरात आहे. २% बर्फाच्या स्वरूपात आहे व केवळ १ % जमीनीतील विविध घटकात आहे. मानव व इतर सजीव प्राण्यांच्या उपयोगासाठी हा १% पाण्याचा भाग खरा महत्वाचा आहे.

जलस्रोत :- पाणी हे पुढील २ स्वरूपात उपलब्ध असते.

१) भूपृष्ठावरील पाणी (Surface Water) पाऊस, बर्फ वितळणे याद्वारे पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर साचलेले तसेच नद्या, नाले आणि लहान लहान झऱ्याद्वारे पृष्ठभागावरून वाहणाऱ्या पाण्यास पृष्ठभागावरील पाणी असे म्हणतात.

२) भूपृष्ठातील / जमिनीखालील पाणी (Ground Water) भूपृष्ठावरून वाहून जाणारे पाणी व पावसाचे पाणी या पैकी काही पाणी जमिनीत मुरते ते खोलवर जाऊन भुगर्भात साचते. अशा जमिनीत उपलब्ध होणाऱ्या पाण्यास भूपृष्ठातील पाणी असे म्हणतात. उदा.विहिरी, कुपनलिका इत्यादी.

जलस्रोतांचे व्यवस्थापन :- पुर्वीच्या काळी देशाची लोकसंख्या कमी असल्यामुळे पाण्याची टंचाई नव्हती. परंतु मागील अनेक वर्षांपासून भारताची वेगाने वाढणारी लोकसंख्या, त्यांच्या वाढत्या गरजा, वाढते औद्योगीकरण, बागायती शेतीकरीता पाण्याचा होणारा मोठा उपसा एकीकडे तर दुसरीकडे पाण्याचा नियोजनाचा अभाव व पाण्याचा अविचारीपणे केला जाणारा वापर यामुळे मागील काही वर्षांपासून देशात सर्वत्र पाण्याची बिकट समस्या निर्माण झाली आहे. व भविष्यात ही समस्या आणखी तीव्र होण्याची शक्यता आहे. याकरिता देशातील विविध जलस्रोतांचे व्यवस्थापनाने पाण्याच्या पुरवठ्यात वाढ होऊन बिकट परिस्थितीतही पाण्याची वाढती मागणी पूर्ण करणे शक्य होईल. या संदर्भात काही महत्वाच्या बाबी पुढील प्रमाणे.

१ पुर/महापुराचे व्यवस्थापन :- सर्व प्रकारच्या नैसर्गिक आपत्तीमध्ये पुर ही आपत्ती भारताला दरवर्षी भेडसावणारी समस्या आहे. विशेषतः देशाच्या पूर्वेकडील भागात उदाहरणार्थ ओरिसा, पश्चिम बंगाल, बिहार आणि आंध्र प्रदेश या राज्यांना मागील काही वर्षांपासून पुराचा तडाखा बसत आहे. विविध सरकारी संस्थांतर्फे प्रकाशीत माहितीवरून असे दिसते की, पुरामुळे दरवर्षी देशात प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मोठ्या प्रमाणावर नुकसान होत आहे. महत्वाचे म्हणजे नेहमीच्या पुरग्रस्त क्षेत्रात दरवर्षी नविन पुरग्रस्त क्षेत्राची भर पडत आहे. देशात १९५४ मध्ये आलेल्या सर्वात मोठ्या महापुरा नंतर सरकारने राष्ट्रीय पुर व्यवस्थापन कार्यक्रम सुरू केला तसेच राष्ट्रीय पुर आयोगाचीही स्थापना केली.

पुराच्या व्यवस्थापनाकरिता अनेक उपाय करणे आवश्यक आहे. जसे वृक्ष लागवड करणे भारतातील नद्यांना येणाऱ्या पुराचे मुख्य कारण म्हणजे नद्यांची पात्रे उथळ व पसरट होणे. नद्यांची पात्रे पसरट होण्यामागे जंगलतोड हे प्रमुख कारण आहे. त्याच बरोबर पुर कालवे काढणे, नदीच्या काठी मातीचे व दगडाचे बांध घालणे पुर संरक्षक भिंत बांधणे, मोठ्या नद्यांच्या परिसरात कालव्यांचे जाळे तयार करणे, नदी मार्गात ठिकठिकाणी छोटी छोटी धरणे बांधणे इत्यादीमुळे पुराचे वाहून जाणारे पाणी अडवता येईल व या कालव्यातील पाण्याचा शेतीसाठीही उपयोग होऊ शकतो.

२) अवर्षण व्यवस्थापन :- अवर्षण ही मानवावर ओढवणारी अत्यंत भयंकर अशी नैसर्गिक आपत्ती आहे. अवर्षण हे दुष्काळाचे मुलभूत कारण आहे. भारतासारख्या देशात जेथे ९०% शेती पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. तिथे अवर्षणामुळे फार मोठे नुकसान होते. साध्या शब्दात अवर्षण म्हणजे पावसाची कमतरता असणे. मात्र ही कल्पना अनेकदा सापेक्ष अर्थाने वापरली जाते.

भारतात वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान ७५ से.मी. पेक्षा कमी असणारे प्रदेश अवर्षणग्रस्त मानले जातात. यात प्रथम क्रमांक राजस्थानचा आहे. भारताच्या एकूण क्षेत्रापैकी ३५% क्षेत्र अवर्षणग्रस्त आहे. अवर्षणग्रस्त भागातील पाण्याचे दुर्भिक्ष्य टाळण्यासाठी सरकारतर्फे मोठ्या प्रमाणावर कार्य कले जात आहे. मात्र या सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे अवर्षणग्रस्त भागातील पाण्याच्या टंचाईवर मात करण्यासाठी

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती होणे महत्वाचे आहे. या द्वारे लोकांना पाण्याचे महत्त्व कळले पाहिजे. तसेच पाणलोट सारख्या मृदासंधारणाच्या विविध योजना राबविणे आवश्यक आहे.

३) जमिनीतील पाण्याचे व्यवस्थापन :- देशातील मागील काही वर्षांपासून जमिनीतील पाण्याच्या मोठ्या प्रमाणावरील होणाऱ्या उपसाचे व्यवस्थापन होणे गरजेचे आहे. त्याचबरोबर सिंचन सुविधांचा विस्तार करत असतांना उपलब्ध जलाचे वितरण समानतेच्या तत्वावर होईल व त्याचा वापरही कार्यक्षमतेने होईल याकडेही लक्ष देणे आवश्यक आहे. श्रीमंत शेतकरी उपलब्ध पाण्याचा वाटा भरपूर उचलून भरपूर सिंचनाची गरज असलेली रोख पिके घेतात त्यामुळे लहान व गरीब शेतकऱ्यांना पुरेसे पाणी मिळत नाही. यावर उपाय म्हणून लोकशाही पद्धतीने पाणी वापर करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे संघ निर्माण करून, त्यांना पाण्याचे दर ठरविणे, वसुली करणे व त्यातील काही हिस्सा स्वतःकडे ठेवणे असे अधिकार देऊन जमिनीखालील जलव्यवस्थापनात शेतकरी ग्राहकांचा सहभाग वाढविला पाहिजे. त्यामुळे ते अधिक परिणामकारक ठरते हे गुजरात राज्याच्या अनुभवातून सिद्ध झाले आहे. तसेच पंजाब, हरियाणा या सारख्या काही राज्यात शेतकऱ्यांना होणारा मोफत विजपुरवठा व पाण्याचे सवलतीचे दर यामुळेही भुजलाचा अनियंत्रित उपसा होत आहे. त्याबाबतीत केंद्रसरकारने कडक पावले उचलणे गरजेचे आहे.

४) पाण्याच्या जलसंवर्धनाची गरज :- भारतात जलसंपदा भरपूर आहे. तथापी संवर्धन, नियोजन व व्यवस्थापनाचा अभाव असल्याने एकूण पडणाऱ्या पावसाच्या पाण्यापैकी केवळ १०% पाणीच वापरले जाते. भारतात पावसाचा कालखंड, वितरण व प्रमाण व फार विषमता असल्याने भारतीय शेतीला मान्सूनचा जुगार म्हटले जाते. पंजाब, हरियाणा, गुजरात, तामिळनाडू व आंध्रप्रदेश ही राज्ये भारतातील सुमारे १/३ पाण्याचा वापर करतात. संपूर्ण भुजलाचे पुनर्ववीकरण करता येत नाही. त्यावर एकच उपाय तो म्हणजे भुजलाचे संवर्धन व व्यवस्थापन करणे. यासाठी अनेक उपायाबरोबर पुढील दोन महत्वाचे उपाय अंमलात आणले गेले पाहिजे.

अ) पाणलोट व्यवस्थापन (Water Shed Management):- जलसंवर्धनाच्या उपायात पाणलोट विकास हा महत्वाचा कार्यक्रम देशभर मोठ्या प्रमाणावर घेण्याची गरज आहे. पावसाचे व्यवस्थापन व जमिनीवरील पावसाच्या वाहणाऱ्या पाण्याचे व्यवस्थापन म्हणजे पाणलोट व्यवस्थापन होय. यालाच जलविभाजक व्यवस्थापन असेही म्हणतात. यामुळे भूमी व पाणी संधारणाबरोबर पडीक जमिनीचा विकास, जंगल लागवड व पावसाच्या पाण्याची साठवण होऊ शकते. त्याच बरोबर पिण्याच्या पाण्याची समस्याही काही प्रमाणात सुटू शकते. परंतु यात स्थानिक लोकांचा सहभाग व सहकार्य आवश्यक आहे.

ब) पावसाच्या पाण्याचे संचयन (Rain Water Harvesting) :- भारतात पडणारा पाऊस हा अनियमित व लहरी आहे. जर पावसाळ्यात पडणारे पाणी साठवून ठेवले किंवा जमिनीत मुरविले तर त्यामुळे पिण्याच्या पाण्याची समस्या मोठ्या प्रमाणावर सुटू शकते. म्हणूनच पावसाच्या पाण्याच्या संचयनाची कल्पना आज वेगाने राबविण्याची गरज आहे. या अंतर्गत पावसाचे गच्चीवर पडणारे पाणी तेथून पाईप किंवा चॅनलद्वारे वाहून नेले जाते व ठराविक ठिकाणी जर घरात बोअरवेल असेल तर त्याच्या बाजूला वाळू व विटांचा खड्डाकरून त्यात किंवा टाकीत हे पाणी सोडले जाते. यामुळे पावसाचे पाणी जमिनीत मुरल्यामुळे भुजलपातळी वाढण्यास मदत होते. अर्थात याकरीता सरकारी पातळीवरून जनतेला प्रवृत्त करण्यासाठी प्रयत्न होणे गरजेचे आहे. याकरिता नगरपालिका व महानगरपालिका क्षेत्रात पाण्याचे संचयन करण्याच्या अटीवरच नविन घर बांधण्याची परवानगी दिली पाहिजे. गरज भासल्यास सरकारने यासंबंधी कायदाच करावा. महत्वाचे म्हणजे पावसाचे पाणी साठवण्याची ही पद्धत कमी खर्चाची आहे. शिवाय यामुळे जमिनीतील क्षाराचे प्रमाणही कमी करता येते.

सारांश :-

भारतात वेगाने वाढणाऱ्या लोकसंख्येमुळे, उद्योगांचा आणि जलसिंचन विकासांमुळे पाण्याच्या मागणीत दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. पाण्याच्या उपलब्धतेवरच मानवी जीवन व देशाचा आर्थिक विकास अवलंबून असतो. जगातील सर्वच लोकांना शुध्द, स्वच्छ पाणी पुरवठा होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पाणी वापराचे, वितरणाचे व देशातील विविध जलस्रोतांचे योग्य नियोजन व व्यवस्थापन होणे काळाची गरज आहे. पाण्याचा प्रत्येक थेंब महत्वाचा मानला पाहिजे. शेतीतील जलसिंचनाच्या परंपरागत पद्धती बंद करून ठिंबकसिंचन, पाणलोट व्यवस्थापन, फव्वारा पद्धत, भुजलाचे पुनर्भरण, पाणी अडवा पाणी जिरवा, लहान लहान धरणे, कोल्हापुरी पद्धतीचे बंधारे, सामाजिक वनीकरण या सारखे कार्यक्रम संपूर्ण देशात युध्द पातळीवर राबवावेत. त्यामुळे कोरडवाहू शेतीला आवश्यक पाणी उपलब्ध होऊ शकते. जल व्यवस्थापनासाठी आवश्यक यंत्रणा उभारणे व ती चालविणे यामुळे ग्रामीण भागात रोजगाराच्या काही नव्या संधी निर्माण होऊ शकतात. याबाबतीत इस्त्रायल, चीन, जपान या देशांनी स्वीकारलेल्या जलव्यवस्थापन पद्धतीचा भारताने ही काटेकोरपणे वापर केल्यास देशातील पाणी टंचाईवर मात करता येईल. अन्यथा काही विचारवंतांनी केलेल्या भाकीतानुसार तीसरे महायुध्द पाणी प्रश्नावरूनच होईल यात शंका नाही.

नंदुरबार जिल्ह्यातील ग्रामीण दारिद्र्याचा अभ्यास

प्रा. रामदास रमेश वसावे
प्रताप महाविद्यालय, अमळनेर

प्रस्तावना :-

दारिद्र्य ही एक सामाजिक स्थिती आहे की, ज्यामध्ये समाजातील काही लोक जीवन जगतांना आपल्या काही मुलभूत गरजाही भागवू शकत नाही म्हणून दारिद्र्य किंवा गरीबी म्हणजे अन्न, वस्त्र निवारा यासारख्या जीवनावश्यक गरजाही भागविता येण्यासारखी परिस्थिती नसते. थोडक्यात समाजातील एक मोठा भाग त्याचा काहीही दोष नसतांना देखील जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या मुलभूत गरजांपासून वंचित राहतात.भारतात दारिद्र्याच्या संकल्पनेत व्यक्तींच्या किमान राहणीमाणांच्या पातळीवर भर दिला आहे.यावरून असे म्हणता येईल की, दारिद्र्य म्हणजे अशी स्थिती होय की, या स्थितीत समाजाचा एक मोठा भाग विशिष्ट उपभोग पातळीपर्यंत पोहचत नाही. भारतात शहरी दारिद्र्य आणि ग्रामीण दारिद्र्य यामध्ये असमानता मोठ्या प्रमाणात आहे. ग्रामीण भागामध्ये आजही मोठ्या प्रमाणात दारिद्र्याचे प्रमाण आढळून येते. विशेषतः महाराष्ट्र राज्यातील अती दुर्गम भागात असलेल्या नंदुरबार जिल्ह्यांचा अभ्यास करता असे आढळून येते की, या भागातील लोक हे बहुतांश समाज हा सातपुड्यात अगदी डोंगर कपारीत अती दुर्गम भागात वास्तव्य करीत आहे. तो म्हणजे निसर्गाची जपवणूक व निसर्गाची पूजा करणारा आदिवासी समाज होय. हा समाज पुर्णतः ग्रामीण भागात राहत असल्यामुळे या आदिवासी लोकांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक दिसून येते. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्ष झाली तरी देखील या बहुसंख्य आदिवासी भागात दारिद्र्याचे प्रमाण कमी न होता वाढतच आहे. त्याच्या अनेक कारणांचा आपल्याला या शोधनिबंधात अभ्यास संशोधकाला करता येईल. शासनाने दारिद्र्य निर्मुलनाच्या अनेक योजना आखल्या व त्या राबविल्या देखील परंतु राजकीय नेत्यांच्या हलगर्जीपणामुळे व प्रशासनाच्या चुकीच्या यंत्रणेमुळे या विविध योजनांच्या प्रभावीपणे अंमलबजावणी झालीच नाही. शासनाच्या या योजनांवर खर्च मोठ्या प्रमाणावर केला जातो. परंतु त्याचा फायदा किंवा लाभ या भागातील दारिद्र्यात जीवन जगत असलेल्या लोकांपर्यंत पोहचत नाही. म्हणून त्याचा चिकित्सक अभ्यास करणे गरजेचे आहे. त्याचाच एक भाग म्हणून हा शोधनिबंध तयार केला आहे.

दारिद्र्याची व्याख्या “ अन्न वस्त्र व निवारा या जीवनावश्यक मूलभूत गरजा भागविण्याची व्यक्ती किंवा कुटुंबाची असमर्थता असणे म्हणजे दारिद्र्य होय.” जागतिक विकास अहवाल २००१ नुसार “ सुस्थितीपासून धडधडीतपणे वंचित असणे म्हणजे दारिद्र्य होय.”

संशोधनाचा उद्देश - १)ग्रामीण दारिद्र्याचा अभ्यास करणे. २) दारिद्र्य निर्मुलनाच्या विविध योजनांचा अभ्यास करणे.

संशोधनाचे क्षेत्र :- महाराष्ट्र राज्यातील अती दुर्गम भागात असलेल्या नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी लोक हे अगदी डोंगरभागात सातपुड्यात अस्तित्वात आहे. तेथे दारिद्र्याच्या समस्या मोठ्या प्रमाणात आढळून येत आहे.

गृहितके :-

- १)दारिद्र्याचे प्रमाण अजूनही मोठ्या प्रमाणात आहे.
- २) आदिवासी लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे.
- ३) निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे.
- ४) शासनाच्या विविध योजना अपयशी ठरत आहे.

संशोधन पद्धती :- प्रस्तुत शोधनिबंधात वर्णनात्मक संशोधन पद्धती व तथ्य संकलनासाठी दुय्यम सामुग्री यात वर्तमानपत्रे, इंटरनेट व लेखनचा वापर केला आहे.

दारिद्र्याचे प्रकार :- १) सापेक्ष दारिद्र्य “ लोकांचे उत्पन्नानुसार गट करून त्या गटांमध्ये कमी उत्पन्न असणारा गट म्हणजे सापेक्ष दारिद्र्य होय.” दोन देशात दारिद्र्याची तुलना केली असल्यास अमेरिकेपेक्षा इंग्लंडमध्ये गरीबी जास्त व इंग्लंडपेक्षा भारतात गरीबी जास्त आहे.तर भारतात उच्च उत्पन्न गट व कमी उत्पन्न गटांची तुलना केल्यास श्रीमंत लोक अधिक व उच्च दर्जाच्या वस्तू उपभोगतात तर गरीबांना जीवनावश्यक वस्तू देखील पुरेशा प्रमाणात मिळत नाही.

२) निरपेक्ष दारिद्र्य ‘ किमान आवश्यक गरजा भागविण्याची क्षमता नसणे म्हणजे निरपेक्ष दारिद्र्य होय.’ निरपेक्ष दारिद्र्यामुळे प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीची कल्पना येते. निरपेक्ष दारिद्र्य फक्त गरीब देशात आढळून येते.

दारिद्र्य रेषा :- दारिद्र्य रेषा म्हणजे राहणीमानाची किमान पातळी होय. अलिकडे यामध्ये अन्न, वस्त्र व निवारा शुद्ध पेयजल, स्वच्छतेच्या सुविधा, शिक्षण,आरोग्य या मुलभूत गरजा देखील पुर्ण करता येत नाही तसेच भारतीय उष्ण हवामानात शहरी भागात

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

प्रत्येक व्यक्तीला २१०० उष्मांकाची गरज तर ग्रामीण भागातील व्यक्तीला २४०० कॅलरी उष्मांकाची गरज असते. साधारणतः देशात प्रत्येक व्यक्तीला २२५० उष्मांक आवश्यक असतात. यानुसार व्यक्तीला आपल्या उत्पन्नातून दररोज वरील गरजा उष्मांक मिळवून देईल. एवढ्या उपभोग्य वस्तू खरेदी करणे शक्य नसते किंवा ही रेषा पूर्ण करता येत नाही त्याला दारिद्र्य रेषेखालील जीवन म्हणतात.

जागतिक बँकेने केलेली परिभाषा :- ज्या कुटूंबाचे उत्पन्न एका दिवसाला एक अमेरिकन डॉलरपेक्षा कमी असेल त्याला दारिद्र्य रेषेखालील मानावे.

ग्रामीण दारिद्र्याच्या कारणांचे विश्लेषण :-

१) **रोजगारीचा अभाव :-** आजही ग्रामीण भागातील लोकांना आपल्या जीवनावश्यक गरजा पूर्ण करता येईल अशा कोणत्याही प्रकारचा रोजगार उपलब्ध होत नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोक विशेषतः नंदुरबार जिल्ह्यातील बरेचसे आदिवासी बांधव रोजगारासाठी गुजरात राज्यांत स्थलांतर होत असतात. त्यातही अल्प मजुरीत अधिक कष्टांची व अंगमेहनतीची कामे करून घेतली जातात. त्यात बांधकाम करणे, रस्त्यांची कामे, भाग कापणी, कापूस वेचणी, उस तोडणी इत्यादी प्रकारची कामे करावी लागतात. व त्या कामाचा मोबदला हा अत्यल्प असल्याकारणामुळे त्यावर फक्त त्याचा उदरनिर्वाह होत असतो. त्यामुळे ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण अधिक आहे.

२) **परंपरागत शेती :-** आजही ग्रामीण भागातील आदिवासी कुटूंब परंपरागत पद्धतीने शेती करतात. आधुनिक पद्धतीने शेती केली जात नाही. त्यांच्याकडे शेतीत आधुनिक सुधारणाकरण्यासाठी पुरेशा भांडवलाची कमतरता मोठ्या प्रमाणात असते. त्यामुळे ते लोक आपल्या शेतीत आधुनिक यंत्रांचा वापर करू शकत नाही. त्याला पेरणी साठी मागील वर्षी निघालेले साठवून ठेवावे लागते. त्याची उगवण क्षमता कमी असते. त्याला संकरीत बियाणे विकत घेण्यासाठी पैशांची कमतरता असल्यामुळे तो ग्रामीण आदिवासी बांधव परंपरागत पद्धतीनेच उदरनिर्वाहाची शेती करीत असतो. त्यामुळे त्यांच्या दारिद्र्यात आणखीच वाढ होताना दिसत आहे.

३) **निरक्षरता व बेरोजगारी :-** निरक्षरता हा घटक दारिद्र्यात वाढ होण्यासाठी प्रमुख कारणीभूत आहे. कारण देशाचा विचार करता आजही ग्रामीण भागात निरक्षरतेचे प्रमाण अधिक आहे. त्यात बिमरु राज्य आघाडीवर आहे. म्हणजेच बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, राजस्थान इत्यादी राज्यात निरक्षरता मोठ्या प्रमाणावर असल्यामुळे त्यांना अशा प्रकारची उपाधी दिली गेली आहे. या राज्यात दारिद्र्य व बेकारी, कुपोषण व आरोग्याची समस्या अधिक गंभीर आहे. यातील बहुसंख्य लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे. महाराष्ट्राचा विचार करता निरक्षरतेच्या बाबतीत सर्वात शेवटचा क्रमांक नंदुरबार जिल्ह्याचा लागतो. महाराष्ट्रात २००१ च्या जनगणनेनुसार १.०५ कोटी लोकसंख्या आदिवासीची आहे. आणि साक्षरतेचे प्रमाणे ५५.२ टक्के आहे. तर २०११ मध्ये साक्षरता ६५.७ टक्के आहे. त्यामुळे दारिद्र्यात वाढ होत आहे. ज्या काही युवक युवतींनी शिक्षण घेतले आहे. त्यातही कौशल्यधारित शिक्षणाच्या अभावामुळे तसेच शासनाच्या चुकीच्या शिक्षण पद्धतीमुळे बेरोजगारीच्या प्रमाणात अधिक वाढ होत आहे. त्यामुळे दारिद्र्य कमी होण्याऐवजी वाढतच आहे.

४) **शासकीय योजनांमध्ये होणारा भ्रष्टाचार :-** देशातील सरकारने दारिद्र्याची समस्या लक्षात घेऊन केंद्र व राज्य सरकारने विविध योजना तयार केल्या परंतु त्या योजनांचा लाभ मात्र ग्रामीण भागातील लोकांना होताना प्रत्यक्षपणे दिसत नाही. कारण या योजनांमध्ये भ्रष्टाचार वाढला आहे. प्रशासकीय अधिकारी तसेच राजकीय नेते व स्थानिक लोकप्रतिनिधी मिळून भ्रष्टाचार करतांना आढळतात. एकूण योजना खर्चाच्या ५० टक्के रक्कम देखील लाभार्थ्यांना मिळत नाही. ही वास्तव परिस्थिती आपल्याला दारिद्र्य निर्मुलनांच्या योजनांमध्ये दिसून येते. त्यात एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, जवाहर रोजगार योजना, जवाहर ग्राम समुद्धी योजना, संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना, इंदिरा आवास योजना, प्रधानमंत्री ग्रामसडक योजना या योजनांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर भ्रष्टाचार केला जात आहे त्यामुळे ग्रामीण भागातील दारिद्र्यात घट होण्याऐवजी त्यात अधिक वाढ होताना दिसून येते.

५) **सामाजिक रूढी व अंधविश्वास :-** ग्रामीण भागातील या नंदुरबार जिल्ह्याचा विचार करता या ग्रामीण आदिवासी भागात अंधविश्वास व रूढी परंपरा यांचा प्रभाव अधिक असल्यामुळे लोकसंख्येत वाढ होऊन दारिद्र्यात वाढ होत आहे. मुले म्हणजे देवाची फुले या वाक्याप्रमाणे कुटूंबाला मुलाला अतिमहत्वाचे स्थान असल्यामुळे मुलगा जन्माला येईपर्यंत अपत्य जन्माला घालणे थांबवित नाही. सुरवातीला ४ ते ५ मुली झाल्यातरी मुलांची प्रतीक्षा करतात त्यामुळे दारिद्र्यात वाढ होत आहे. कारण कुटूंब प्रमुखावर अतिरिक्त मुलांचा ताण पडत असतो. तसेच अधिक मुले म्हणजे शेतीला आधार म्हणून जन्मदरात वाढ होत असते. तसेच रोजगारासाठी शहरात जाण्याची गतीक्षमता कमी असते. त्यामुळे दारिद्र्यात वाढ होत असते.

६) **दारिद्र्य निवारण्याची असफल गोष्ट :-** देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्षे झाली. घटनात्मक सरकार स्थापन होवून सुद्धा ६६ वर्षे होवून या काळात ११ पंचवार्षिक योजना पूर्ण झाल्या असून १२ वी पंचवार्षिक योजना सुरू असून देखील तरी आपल्याला दारिद्र्य निवारण्याच्या कार्यक्रमांमध्ये फारसे असे यश संपादन करता आले नाही. आजमितीस जगातील एकूण दारिद्र्य लोकांपैकी ३३ टक्के लोक भारतात राहतात. सी. रंगराजन या तज्ञ समितीच्या निष्कर्षानुसार २०११-१२ साली साधारणपणे ३६ कोटी लोक गरीब होते.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

स्वातंत्रप्राप्तीच्या वेळी देशाची एकूण लोकसंख्या जेवढी होती तेवढी आज फक्त गरीब लोकांची आहे. साधारणपणे याच काळात चीन मध्ये दारिद्र्यात ६० टक्क्यांवरून १३ टक्क्यांपर्यंत घट झाली. भारतात मात्र ५० टक्क्यांवरून ३२ टक्क्यांपर्यंतच घट झालेली आढळते. कुपोषण, बालमृत्यू, निरक्षरता इत्यादी मानवी विकासाच्या इतर क्षेत्रातही भारत मागे आहे.

निष्कर्ष :-

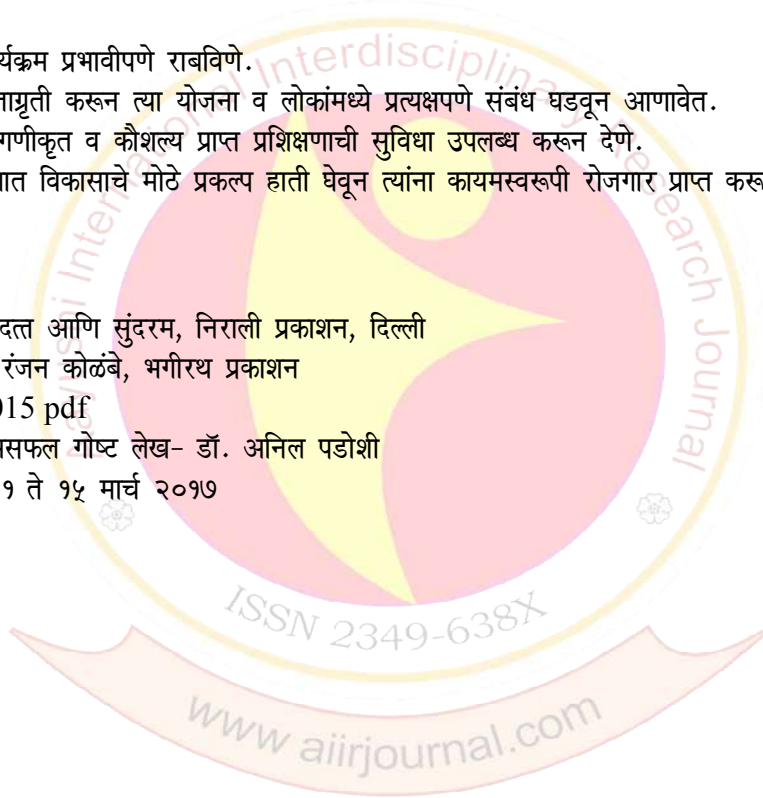
- १) दारिद्र्य निवारणाचा कार्यक्रम अपयशी ठरला आहे.
- २) ग्रामीण भागातील शेती उत्पादकता कमी आहे.
- ३) रोजगारीचा प्रश्न गंभीर स्वरूपाचा आहे.
- ४) पायाभूत सुविधांची कमतरता अजूनही मोठ्या प्रमाणावर आहे.
- ५) ग्रामीण भागात भ्रष्टाचाराचे प्रमाण अधिक आहे. हा प्रश्न देशपातळीवर देखील गंभीर स्वरूपाचा आहे.

उपाययोजना :-

- १) दारिद्र्य निर्मुलनाचे कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे.
- २) विविध योजनांची जनजागृती करून त्या योजना व लोकांमध्ये प्रत्यक्षपणे संबंध घडवून आणावेत.
- ३) युवक व युवतीमध्ये संगणीकृत व कौशल्य प्राप्त प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- ४) आदिवासी ग्रामीण भागात विकासाचे मोठे प्रकल्प हाती घेवून त्यांना कायमस्वरूपी रोजगार प्राप्त करून देणे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) भारतीय अर्थव्यवस्था, दत्त आणि सुंदरम, निराली प्रकाशन, दिल्ली
- २) भारतीय अर्थव्यवस्था, रंजन कोळंबे, भगीरथ प्रकाशन
- ३) Das-nadurbar_2015 pdf
- ४) दारिद्र्य निवारणाची असफल गोष्ट लेख- डॉ. अनिल पडोशी
- ५) परिवर्तनाचा वाटसरू, १ ते १५ मार्च २०१७

कृषी उद्योग (कुक्कुटपालन)

दीपा संग्रामसिंग राजपूत

एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय वर्ष

बीपी आर्ट्स, एसएमएस सायन्स अँड केकेसी

कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव.

प्रस्तावना :

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. या देशाची अर्थव्यवस्था पूर्णपणे ही शेतीवर आधारलेली आहे. देशात शेती हा अनेक वर्षांपासून प्रमुख व्यवसाय बनला आहे. परंतु त्यासोबतच शेतकरी हा शेती सोबतच जोडधंदे देखील करतो. शेती सोबत अनेक प्रकारचे जोडधंदे शेतकरी करत असतो. शेळीपालन, कुक्कुटपालन, दुग्धव्यवसाय, रेशीम उद्योग, इत्यादी.

शेळी पालनाच्या खालोखाल चांगली संधी असलेला आणि बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर रुढ झालेला शेतीला पूरक असा उद्योग म्हणजेच कुक्कुटपालन किंवा कोंबडी पालन होय. त्यालाच व्यवहारामध्ये पोल्ट्री फार्म म्हणतात. आपल्या देशात खेड्यागावांमध्ये कुक्कुटपालन हा व्यवसाय घरापुरताच मर्यादित होता. परंतु, गेल्या काही वर्षांपासून या व्यवसायात बरीच सुधारणा झाली आहे. म्हणूनच या व्यवसायाकडे स्वतंत्र व्यवसाय म्हणून मोठ्या प्रमाणात बघितले जाऊ लागले आहे. त्यामुळे आपल्या राष्ट्रीय उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. प्रामुख्याने आहारातील प्रथिनांची गरज अंडी आणि कोंबड्यांच्या मासातून भागविता येणे शक्य आहे.

समतोल आहारासाठी प्रतिदिनी प्रती माणशी ३० ग्रॅम अंड्यांची गरज आहे. कुक्कुटपालन व्यवसाय फायदेशीररित्या चालविण्यासाठी तांत्रिक ज्ञान व व्यवस्थापन नियम माहित असणे गरजेचे आहे. त्यासाठी पक्ष्यांची निवड, घरबांधणी, पक्षी ठेवण्याच्या पध्दती, पक्ष्यांचे व्यवस्थापन, खादय, कोंबड्यांचे रोग आणि नियंत्रण याबाबत माहिती असणे आवश्यक आहे. यासाठी कृषी क्षेत्रात तसेच, कृषी तंत्र पदविका अभ्यासक्रमामध्ये आमूलाग्र बदल करण्यात येत आहे.

उद्देश :

१. कोंबड्याच्या विष्टाचा उपयोग मशरूम उत्पादन, कंपोस्ट बनविण्यासाठी, खते म्हणून उपयुक्त उत्पादकता वाढविण्यासाठी केला जातो.
२. ४० कोंबड्यांच्या विष्टेने तेवढेच पोषक तत्व प्राप्त होतात जेवढे की, १ गाईच्या शेणखतापासून प्राप्त होते.
३. कुक्कुटपालनामुळे तरुण पिढीला रोजगार, ग्रामीण भागातच प्राप्त होतो. तसेच, शेतकऱ्याच्या राहणीमानाचा दर्जा उंचावतो.
४. कुक्कुटपालनाविषयक मार्गदर्शन केले जाते. उत्पन्नात वाढ होते.
५. नविन लसीकरणाची माहिती होते.

व्यवस्थापन :

कुक्कुटपालनाचे यश हे एकंदर व्यवस्थापनावर अवलंबून असते. तांत्रिक ज्ञान आणि त्याचा योग्य तेथे वापर केला आहे. प्रत्येक पक्ष्याला खादयासाठी २ चौरस इंच जागा लागते. अंडी गोळा करून ती कोरड्या व थंड ठिकाणी ठेवतात. लस टोचणी, चोची कापणे, इत्यादी शारीरिक शैषिल्य निर्माण करणाऱ्या गोष्टी रात्री किंवा सकाळी केल्या जातात.

प्रकार	वार्षिक सरासरी अंडी उत्पादन
गावठी कोंबड्या	60 ते 80
व्हाइट लेगहॉर्न कोंबड्या	300 ते 320
होड आयलॅंड रेड	240 ते 260

वयोगटानुसार कोंबड्यांना द्यावयाचे खादय

खादयाचे प्रकार	वय आठवडे	प्रथिने %	स्निग्ध %	तंतुमय %	कॅल्शियम %	फॉस्फरस %
चीकमॅश	1 दिवस ते 8 आठवडे	22	3.4	3.3	1.2	0.6 ते 0.7
ग्रोअर मॅश	8 ते 20	16	3.4	5.0	1.2	0.6 ते 0.7
लेअर मॅश	21 ते 72	18	3.4	4.5	4.0	0.3 ते 0.4

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

कोबडयांना लागणारी जागा :

वय	बसण्याची जागा	पाण्याची भांडी ठेवण्याची जागा	खादयाची भांडी ठेवण्याची जागा
0 ते 6 आठवडे	0.50 चौ.फुट	1/4 इंच	1 इंच
7 ते 12 आठवडे	1.50 चौ. फुट	1/2 इंच	2 इंच
12 ते 17 आठवडे	1.50 चौ. फुट	1/4 इंच	3 इंच
17 आठवडयांवरील	2.00 चौ. फुट	1 इंच	3 इंच

प्रशिक्षण :

व्यवसाय सुरु करण्यापूर्वी कुक्कुटपालकाने तांत्रिक, व्यावसायिक प्रशिक्षण घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. छोटे आणि सुशिक्षित शेतकरी यांना प्रशिक्षण दिले जाते. त्यामुळे अधिक प्रगती घडून येते. या व्यवसायाच्या उन्नतीसाठी राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी व खाजगी बँका, विमा क्षेत्र, इत्यादी सर्वांचे पाठबळ लाभते.

फायदे :

- आर्थिक उत्पन्नात वाढ होते.
- कमी वेळेत जास्त उत्पादन मिळते.
- कमी खर्चात कुक्कुटपालन व्यवसाय उभा करता येतो.

तोटे :

- वेगवेगळ्या रोगांपासून कोबडयांना हानी होऊन कुक्कुटपालकाला आर्थिक तोटा होण्याची शक्यता असते.
- स्वच्छता निर्जंतुकीकरणासाठी खर्च येतो.
- रोगाचा प्रादुर्भाव झाल्यानंतर प्रचंड प्रमाणावर वार्षिक उलाढाल असलेल्या कुक्कुटपालन व्यवसाय संकटात लोटला जाऊन बाजारपेठेवर त्याचा फार मोठा परिणाम होतो.
- या व्यवसायाविषयी असलेल्या अज्ञानामुळे येणारी भिती याचे भयंकर रोगांना बळी पडून एका रात्रीत कोबडयांचे कळप नष्ट व्हायची भिती असते.

निष्कर्ष :

कुक्कुटपालनाविषयी ज्ञान प्राप्त झाले. कुक्कुटपालन हा देखील शेळीपालनाप्रमाणे गरिबांच्या उत्पन्नात वाढ करणारा मोठा व्यवसाय आहे. आपण देखील कुक्कुटपालन व्यवसाय उभा करू शकतो.

संदर्भ :

- कृषीदर्शनी २०१२
- krishi.maharashtra.gov.in
- www.google.com

वित्तीय समावेशनाचा सामाजिक आशय व व्यावहारिक वास्तवता**प्रा. विलास अंकुशराव सोळुंके**

भुसावळ कला, विज्ञान व पु.ओ. नाहाटा

वाणिज्य महाविद्यालय. भुसावळ

प्रास्ताविक :-

आर्थिकविकास ही एक दीर्घकालीन प्रक्रिया आहे. ह्या प्रक्रियेत मानवी जीवनमान उंचावणे हा अंतिम हेतू आहे, त्यादृष्टीने मानव हाच ह्या प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू आहे. मानवाचा सर्वांगीण विकास हा अनेक दृष्टीने तथा संकल्पनांच्या साहाय्याने मोजला जातो. शिक्षण, आयुर्मान, आरोग्य, या पुढे सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आधारभूत संरचना व सेवा सुविधा किती उपलब्ध आहेत? त्याची फळे कोणाला मिळतात? ह्या प्रक्रियेशी किती लोक जोडले गेले हे लक्षात घेणे म्हणूनच महत्त्वपूर्ण ठरते. आधुनिक काळात देशाची वित्तीयव्यवस्था, तिचा विकास आणि त्यातून उपलब्ध होणाऱ्या संधी लक्षात घेतल्या जात आहेत. ह्या वित्तीयव्यवस्थेचा लाभ सर्वसामान्य माणसाला मिळाला पाहिजे. ह्या उद्दिष्टाने वित्तीयसमावेशन नावाची संकल्पना अलीकडील काळात म्हणजे आर्थिक सुधारणांच्या पहिल्या दशकाच्या शेवटी वापरली जाऊ लागली. त्याच काळात सुखातीला वित्तीयसाक्षरता ही संकल्पना मूळ धरत होती. नवीन आर्थिक सुधारणांच्या प्रारंभाचा काळातच मायक्रो फायनान्स म्हणजे सूक्ष्मवित्त ही संकल्पनाही बाळस धरत होती. सूक्ष्मवित्त, वित्तीयसाक्षरता, वित्तीयसमावेशन ह्या वेगवेगळ्या वाटत असल्या तरी एकमेकास पूरक अशा स्वस्वाच्या व्यवस्था आहे यांचा आधार घेत वित्तीयसेवा आर्थिकसुधारणांच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या दशकात झपाट्याने प्रसारित झाल्याचे दिसून येते. थोडक्यात विविध नावे व संकल्पना वापरून व्यक्त करत असलेल्या वित्तविकासाची ही क्षेत्रे आजपर्यंत वित्तीयक्षेत्रातून वर्जित असलेल्या घटकांशी संबंधित होती नव्हे हा घटकच ह्या प्रक्रियेचा केंद्रबिंदू आहे.

उद्देश :-

- १) नविन आर्थिक सुधारणांनंतर भारतीय वित्तीय क्षेत्रात प्रवाहीत होत गेलेल्या विविध संकल्पनांचा वित्तीय समावेशनाशी असलेला संबंध शोधणे.
 - २) वित्तीय समावेशनाचा सामाजिक आशय व उद्देश व व्यावहारिकता लक्षात घेणे.
- वरील उद्देशाच्या अनुषंगाने ह्या शोधनिबंधात पुढील गृहीताच्या आधारी विश्लेषण करता येईल.

गृहीते :-

- १) वित्तीय समावेशनामुळे वित्तीय परिघात गरीब घटक समाविष्ट होत आहे.
- २) वित्तीय समावेशनामुळे आर्थिक कमकुवत घटकाला नविन संधी प्राप्त होतात.
- ३) वित्तीय क्षेत्राच्या घडामोडीमुळे सामान्य व्यक्तीचे जीवनमान प्रभावित होते.

थोडक्यात वरील उद्दिष्टे तथा गृहीतांच्या चौकटीत वित्तीयसमावेशन त्याच्याशी निगडित विविध वित्तीय उपक्षेत्राचे प्रवाह, संकल्पना त्यात गुंफला गेलेला आर्थिक दुर्बल घटक यांचा आढावा घेण्यापूर्वी वित्तीयसमावेशन म्हणजे काय हे लक्षात घेवू.

वित्तीयसमावेशनाचा अर्थ :-

भारतीय वित्तीयव्यवस्थेचा विकास व खऱ्या अर्थाने स्वातंत्र्योत्तर काळातच झाला. विविध बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, नाणेबाजार, भांडवलबाजाराच्या सुधारणा, नियामक संस्थांची स्थापना ह्या सर्वांतून वित्तीयव्यवस्थेचा विस्तार व विकास होत गेला. तरी ह्या सर्व प्रक्रियेत अगदी सुरवातीपासून काही वर्ग हा दूर होता. यात आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलघटक, मागास जातीजमाती, अल्प भूधारक, शेतमजूर, अकुशल इतर श्रमिक या सर्वांचा विचार करता येईल जवळपास ४० टक्के लोक अजूनही बँकिंगव्यवस्थेशी जोडले गेले नाहीत. त्यामुळे सर्वसामान्य लोकांना बँकिंगव्यवस्थेशी जोडण्याच्या प्रक्रियेला वित्तीयसमावेशन असे म्हटले जाते.

व्याख्या :-

- १) "आतापर्यंत वित्तीयक्षेत्राच्या परिघाबाहेर राहिलेल्या लोकांना वित्तीयक्षेत्राशी जोडून मुख्य प्रवाहात आणण्याच्या कार्यक्रमाला वित्तीयसमावेशन असे म्हणतात".
- २) "वित्तीय समावेशन याचा लघुतम उद्देश बँकिंगक्षेत्राशी वर्जित लोक जोडणे असून व्यापक अर्थ त्यांना वित्तीय सेवाक्षेत्रात सामावून घेणे असा आहे".

थोडक्यात वित्तीयसमावेशन हा आतापर्यंत बँकिंगव्यवस्थेपासून जो घटक दूर होता म्हणजे ज्यांचे कोणतेही खाते बँकेत नाही अशा लोकांना प्रामुख्याने बँक खातेदार बनवून बँकिंग सेवासुविधा त्यांना देणे हे वित्तीयसमावेशन कार्यक्रमाचे प्राथमिक लक्ष आहे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वित्तीयसमावेशनाचे उद्देश :- वित्तीयसमावेशनाला सरकारच्या धोरणात्मक पातळीवर अत्यंत महत्त्व प्राप्त झाले आहे. त्याच्या माध्यमातून अनेक उद्दिष्टे सरकारला एकाचवेळी साध्य करण्याच्या शक्यता निर्माण झाल्या आहे. रिझर्व बँक ऑफ इंडिया यासाठी सातत्याने प्रयत्नशील आहे. तेव्हा हे उद्देश लक्षात घेणे महत्वाचे ठरेल.

- १) वित्तीय परीघाबाहेरील लोकांना वित्तीयव्यवस्थेशी जोडणे.
- २) वित्तीयक्षेत्राच्या विकासासाठी वित्तीयसाक्षरतेचा प्रसार प्रचार करणे.
- ३) वित्तीयसाक्षरता वित्तीयसमावेशन या माध्यमातून आतापर्यंत वर्जित राहिलेल्या लोकांना बँकिंगसेवा सुविधेचा लाभ देणे
- ४) दुर्गम, ग्रामीण भागातील, आर्थिक, सामाजिकदृष्ट्या कमकुवत घटकांची जो खूप मोठा भाग आहे, त्यांची बचत संकलित करून आर्थिक विकासाला मदत करणे.
- ५) दुर्लक्षित, गरीब लोकांना विविध वित्तीयसेवा, कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- ६) सर्वात महत्वाचे म्हणजे सरकारी धोरणाच्या माध्यमातून मिळणारी आर्थिक मदत, अनुदान, शिष्यवृत्ती, निराधार मदत इत्यादी लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यावर देणे.
- ७) भ्रष्टाचार मुक्तीच्या दृष्टीने अधिकाधिक रोखमुक्त, ऑनलाईन, ई बँकिंगने व्यवहार घडवून आणणे. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वित्तीयव्यवस्थेच्या विकासासाठी करणे.

थोडक्यात वरील प्रमाणे वित्तीयसमावेशनाचे उद्देश लक्षात घेतले असता त्याची व्यापकता लक्षात येते. तसेच वित्तीय साक्षरता, वित्तीयसेवा, रोखमुक्त व्यवहार, काळापैसा प्रतिबंध, सरकारी धोरणांचा आधारभूत घटक अशा विविध उद्देशांनी हे सर्व घटक परस्पर सहकार्यासह वित्तीयसमावेशनाचा भाग बनतात.

वित्तीय समावेशनाचे घटक/स्रोत :-

- १) जास्तीतजास्त लोकांना बँकिंगशी जोडणे यासाठी विद्यार्थी, कुटुंबक्षेत्रे, उद्योग, व्यावसायिक यांना सरकारी धोरणांचा लाभ घेण्याच्या दृष्टीने बँकखाते असणे आवश्यक करण्यात आले आहे. कारण सरकारी मदत, अनुदान, शिष्यवृत्ती ही थेट बँक खात्यावर जमा केली जात असल्याने जास्तीतजास्त लोक बँकिंगशी जोडले जात आहेत.
- २) नाममात्र रक्कम किंवा शून्य रक्कम भरून बँकेमध्ये खाते उघडता येणे या माध्यमातून काही घटकांना कोणतेही ठेव न ठेवता खाते उघडता येत असल्याने वित्तीयसमावेशन झपाट्याने घडून येते.
- ३) ए.टी.एम., ऑनलाईन बँकिंग, मोबाईल बँकिंग यांचा वाढता वापर व त्यांचे आकर्षण यामुळेही वित्तीयसमावेशन वेगाने वाढत आहेत.
- ४) बँक अभिकर्त्यांच्या माध्यमातून बँकिंग सेवा / देण्याघेण्याचे व्यावहारिक शाखा नसलेल्या ठिकाणी देण्याच्या धोरणातून देखील वित्तीयसमावेशन वाढत आहे. देशात २०११ ते २०१२ मध्ये तीन लाख असे बँक प्रतिनिधी होते.
- ५) सूक्ष्मवित्त, बचतगट, अग्रक्रमक्षेत्राला कर्जपुरवठा, तथा विविध सरकारी धोरणांचा दुवा ह्या माध्यमातून बँकाशी लोक जोडले जात आहेत.

थोडक्यात वित्तीयसमावेशन वेगवेगळ्या उद्देश्याने आणि सर्वसमावेशक तत्वाने भरलेले आहे. त्यामुळे वित्तीय सामावेशनाची प्रगती भारतासंदर्भात कशी आहे ते लक्षात घेवू. यासाठी वित्तीयसमावेशन निर्देशांक ही संकल्पना वापरतात ह्या निर्देशांकात एकूण लोकसंख्येची बँकखाते असणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण विचारात घेतले जाते. थोडक्यात बँकिंगसेवेचा संख्यात्मक विकास त्यातून लक्षात येतो. वित्तीयसमावेशन निर्देशांकाच्या यादीत जी राज्ये प्रगत आहेत त्यांचे उत्पन्न जास्त आहे अशाच राज्यांत बँकिंगशी लोक जास्त जोडले गेल्याचे दिसून येते. ह्या यादीत केरळ, महाराष्ट्र, कर्नाटक हे सर्वात पुढे तर मागास राज्ये पिछडीवर आहेत. भारतात सर्वसाधारणतः बँकखाते असणाऱ्या प्रौढ लोकसंख्येचे प्रमाण ४० टक्के च्या आसपास आहे. दर हजार लोकसंख्येमागे जवळपास ५५० लोकांचे बँकखाते आहे. बँकिंगसेवा उपलब्ध असणाऱ्या कुटुंबांचे प्रमाण ६० टक्के च्या जवळपास आहे. आर्थिकसुधारणांच्या पहिल्या दशकात व दुसऱ्या दशकात ह्यात वेगाने वाढ घडून आली आहे.

वित्तीय समावेशनाची व्यवहार्यता, वास्तवता व अडचणी :-

डॉ. मोहम्मद युनुस यांनी १९८० ते ९० च्या दशकात रूजवलेली व १९९० ते २००० ह्या दशकात बहरलेली सूक्ष्मवित्त तथा बचतगटांची चळवळ जगाला मार्गदर्शक बनली. ह्याच काळात खाऊजा (खाजगीकरण, उदारीकरण जागतीकीकरण) या वर आधारलेले धोरण हे बाजाराभिमुख होण्यासाठी सरकारची भूमिका मर्यादित करत होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत धोरणात्मक व संरचनेत्मक पातळीवर अनेक बदल घडून येत होते. आर्थिक सुधारणांच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या दशकात शासकीय योजना, मदत, अनुदाने, मदत, बँकिंग क्षेत्र, सामान्य लोक हे एकमेकांशी वित्तीय साक्षरता, वित्तीय समावेशन, सूक्ष्म वित्त, बचतगट ह्या नावाने जोडले जाऊ लागले. अर्थात ह्या वेगवेगळ्या संकल्पना एकमेकांशी इतक्या मिसळून गेल्या आहेत कि त्या वित्तीयव्यवस्थेचे महत्त्वपूर्ण भाग बनत आहेत. त्याची परिणामकारकता दिवसेंदिवस तीव्रतेने दिसून येते. अर्थात ती सकारात्मक तथा नकारात्मक अशा दोन्ही स्वभावाची आहे. तेव्हा वित्तीय समावेशनाची संधी व आव्हाने, अडचणी लक्षात घेवू.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- १) वित्तीयसमावेशन ही गरज नव्हे तर अपरिहार्यता बनली आहे. नवीन आर्थिकधोरणांमुळे निम्न उत्पन्न गटातील समाजघटकांची उन्नती ही शासकीययोजना तथा खाजगीवित्ताच्या माध्यमातून घडवून आणण्याच्या दृष्टीने बँकिंगव्यवस्थेशी त्यांना जोडून घेणे क्रमप्राप्त होते.
- २) विविध वित्तीयसेवेचा प्रचार प्रसार करतांना वित्तीय समावेशनासोबातच वित्तीयसाक्षरतेचा आधार घेत शासकीय तथा खाजगीपातळीवर वित्तीयक्षेत्रात विविध वित्तीयसेवा ह्या आर्थिकदृष्ट्याकमकुवत घटकांचा हितसंबंधाना समोर ठेवून मांडण्यात आल्या. उदा. सुकन्या योजना,सूक्ष्मवित्त ,मायक्रो लाइफ इन्शुरन्स, मायक्रो हेल्थ इन्शुरन्स, मायक्रो पेन्शन त्यामुळे वित्तीयसमावेशन ही प्रक्रिया केवळ बँकेचे लोकांना खातेदार करणे किंवा त्यांना बचतगटांशी जोडणे वा शासकीय योजनाशी जोडणे इतकीय मर्यादित न राहता तिचा विकास विस्तार हा सूक्ष्मवित्ताच्या साह्याने विविध वित्तीय सेवा पर्यंत तो प्रवास सुरु आहे.
- ३) २००९ मध्ये १४७ लाख मायक्रो विमापॉलीसी विकल्या गेल्या त्या २०११ मध्ये १८९ लाख इतक्या होत्या सरासरीने त्या १५० लाख दरवर्षी विकल्या जात आहेत. याच्याच जोडीला मायक्रो हेल्थ इन्शुरन्स पॉलीसी विकून खाजगी आरोग्य सेवा गरिबांना मिळावीत , तर दुसऱ्याबाजूने विमाक्षेत्रातून वित्त घेऊन हॉस्पिटल उभारावी तसेच त्यांना हक्काची रिहाईक मिळावी.असा बहुउद्देशीय कार्यक्रम वित्तीयसमावेशनाच्या मुख्य प्रक्रियेत चालना दिसत आहे. राष्ट्रीय विमा स्वास्थ्य योजना यात केंद्रसरकारने २२२ जिल्ह्यातील दारिद्रेषेखालील कुटुंबांचे विमा हप्ते भरणे तशी ओळखपत्रे ह्या कुटुंबांना वाटली.ही उपचार मर्यादा ३०,०००० रु.पर्यंत व प्रतिकुटुंब एक आहे.
- ४) वित्तीय समावेशनाच्या कार्यक्रमांमार्गे सामाजिक, राजकीय तथा आर्थिक कारणे जरी असली तरी बाजाराभिमुख मुक्त अर्थव्यवस्थेकडे होणारी वाटचाल हे देखील त्याचे मुख्य कारण आहे. शासन इस्पितळ,लोक किंवा शासन,विमाकंपन्या लोक किंवा शासन,एन .जी.ओ, लोक अशा स्वस्मात ही साखळी तयार होत आहे.
- ५) वित्तीय समावेशनात जरी आधुनिक तंत्रज्ञान वापरले तरी ग्रामीणभागात त्याची कमतरता,तांत्रिक अडचणी यांच्या मर्यादा आहेतच शिवाय साक्षरतेचा प्रश्न देखील असतो.
- ६) वित्तीय समावेशनामुळे तळागाळातील लोक मुख्यप्रवाहाशी जोडले जावून ते वित्तीयसेवा, शासकीय योजना ई. लाभान्वीत होत आहे.
- ७) वित्तीयसेवांचा लाभापेक्षा सामाजिक आशय हरवल्याने हानीच जास्त अशी स्थिती झाल्याचेही चित्र दिसते.

निष्कर्ष :-

थोडक्यात वित्तीय समावेशन व संबंधित संकल्पनाच्या व्यवहारीक वास्तविकता दर्शविणारी स्थिती लक्षात घेतली असता पुढील निष्कर्ष काढता येईल.

- १) वित्तीय समावेशन ही व्यापक प्रक्रिया असून तिचा सामाजिक आशय जरी चांगला असला तरी वित्तीयसेवांच्या माध्यमातून खालच्या वर्गाची लुट होणार नाही याची काळजी घेणे महत्वाचे आहे.
- २) वित्तीय समावेशनाच्या सामाजिक आशयाच्या उद्दिष्टांमुळे सुस्वातीच्या काळात बचातगटाच्या माध्यमातून तथा विविध शासकीय योजनांच्या माध्यमातून प्रामाणिक लोकांना रोजगार मिळाला.
- ३) वित्तीय समावेशनातून अधिकाधिक लोक बँकिंगव्यवस्थेशी जोडले जात असून वित्तीयसाक्षरता निर्माण होत आहे.त्यातून वित्तीयक्षेत्रातील विकासात तथा व्यावहारात गरीब घटकाचा सहभाग वाढत आहे.

थोडक्यात वित्तीय समावेशनातून आतापर्यंत बँकिंग व्यवस्थेशी तथा वित्तीयसेवांशी न जोडला गेलेला समाज घटक जोडला जात आहे.त्यान वित्तीयसाक्षरता,वित्तीयसेवा,वित्तीयउत्पादने यांचा विकास व विस्तार घडून येत आहे.त्यातूनच सूक्ष्मवित्ताचा देखील आकार वाढत आहे मात्र ह्या सर्वांचा सामाजिक आशय हरवून नफाप्रेरित व्यावहारिक भाग जर वाढला तर त्याचा फटका गरीब वर्गाला बसणार नाही याचीही काळजी घेणे आवश्यक आहे.

संदर्भ:-

- १) परिवर्तनाचा वाटसरू पाक्षिक
- २) चित्रलेखा साप्ताहिक
- ३) अर्थसंवाद त्रैमासिक
- ४) दै. लोकसत्ता इतर वृत्तपत्रे
- ५) लोकप्रभा साप्ताहिक

वस्तु व सेवा करांचे परिणाम**प्रा. डॉ. विनोद पिरसिंग राजपुत**

एस.एस.व्ही.पी.एस. कॉलेज शिंदखेडा, जि.धुळे

वस्तु व सेवा कर हि अतिशय विस्तीर्ण सकल्पना आहे. वस्तु व सेवा कर एक सर्वंकष कर असुन एक केद्रिय अप्रत्यक्ष कर आहे. यात वस्तु निर्मीती क्षेत्रापासुन (Manufacturing) विक्री व उपभोग्य वस्तु व सेवांवर भारत सरकार कडुन एकच कर आकारला जातो.

वस्तु व सेवा कराची मुळ संकल्पना 2000 मध्ये वाजपेयी सरकारने मांडली. पण हे 2014 मध्ये GST बिल लोकसभेत मांडण्यात आले. आणि हे बिल 29 मार्च 2017 रोजी कायद्यात रुपातरीत झाले. आणि 1 जुलै 2017 पासुन वस्तु व सेवा कर प्रणाली अनेक अप्रत्यक्षकराच्या जागी एकच कर पुर्ण भारत भर लागु करण्यात आला. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी एकच कर असावा या विचार प्रवाहातुन GST लागु करण्यात आला.

भारतभर एक कर प्रणाली लागु करताना विविध वस्तु व सेवांवर आकारला जाणाऱ्या करांचे दर निश्चित करण्यात आलेले आहेत. त्यात 0%,5%,12%,18% आणि 28% जवळ जवळ 50% वस्तु व सेवा 18% कर दराच्या खाली येतात.

वस्तु सेवाकरांचे सर्व सामान्य उपभोग्यांच्या जिवनावर तर परिणाम केलाच आहे त्याच बरोबर उच्च उत्पन्न गटातील लोकांवर देखील GST चे परिणाम स्पष्ट दिसतात. सरकारने कर लावण्या मागील उद्दीष्टाचा विचार केला तर हा कर सरकारच्या दृष्टीने अतिशय चांगला व प्रभावी असुन सरकारच्या उत्पन्नात भरिव वाढ करणारा आहे. याकराला अतिशय संशीप्त स्वरुपात स्पष्ट करायचे म्हटले तर सर्व सामान्यांची कायदेशीर लुट करणारा टॅक्स असे उपहासाने म्हणावे लागते. कारण GST चा परिणाम उच्च उत्पन्न असणाऱ्या उपभोग्यापेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्या व मध्यमवर्गीयांवर जास्त दिसतो. कारण वस्तु व सेवा कर (GST) हा अप्रत्यक्ष कर असुन या कराचे सक्रमण सरळ उपभोक्त्यावर केले जात असल्याने हा कर सरळ सर्व सामान्यांच्या खिशाला कात्री लावणारा आहे. सर्व सामान्यांच्या राहणीमानावर प्रत्यक्ष परिणाम करणारा आहे. वस्तु व सेवा कर सरकार साठी साधी व सोपी प्रणाली असुन कमी उत्पन्न गटातील लोकांना मारक असा आहे यात शंका नाही.

GST चे विविध वस्तु व सेवांवरील परिणाम

- 1) विमान सेवा :-** GST मुळे इकोनामी क्लास चे दर जरी कमी दिसत असले 5% परंतु बिजनेस क्लासच्या दरात मात्र भरीव वाढ करुन 12% उत्पन्नात मोठी वाढ केलेली आहे.
- 2) रेल्वे सेवा :-** रेल्वे प्रवास 4.5% वरुन 5% पर्यंत महाग करण्यात आला आहे. लोकल सिटवर प्रवास करणाऱ्यावर जरी याचा परिणाम झाला नसला तरी फर्स्ट क्लास व ए.सी. प्रवासा साठी मात्र पुर्वी पेक्षा अधिक पैसे मोजावे लागणार आहे.
- 3) मनोरंजन सेवा :-** GST मुळे मनोरंजन सेवा देखील महागली असुन 100 पर्यंतच्या सिनेमा तिकिटावर GST दर 18% असेल परंतु 100 पेक्षा जास्त तिकीट दरावर मात्र 28% GST दर लागु करण्यात आले आहेत.
- 4) विमा सेवा :-** GST मुळे विमा सेवेवर विपरीत परिणाम झालेले असुन प्रिमियमच्या दरात भरिव वाढ झालेली आसुन सर्व सामान्यांच्या बचतीवर सरकारने डल्ला मारलेला दिसतो.
- 5) दाग दागीणे :-** सोन्यावरील GST दरात 3% वरुन 5% पर्यंत वाढ तर झालेलीच आहे. परंतु दाग दागीण्यांच्या घडावणी वरील दरात देखील वाढ केलेली आहे. याचा परिणाम सोन्याच्या दागीण्याच्या शोकिनां बरोबर सोन्यात गुंतवणुक करणाऱ्यांवर देखील होत आहे.
- 6) हॉटेलींग :-** हॉटेलींग सेवा GST मुळे महाग झालेली आहे. हॉटेलींग वरील GST दर 28% असुन याचे विपरीत परिणाम हॉटेल व्यवसायावर होत आहेत.
- 7) पार्क सेवा :-** पार्क मधील आनंदात वेळ घालवण्यावर देखील तिकिट दरात GST दर 15% वरुन 20% पर्यंत केलेले आहेत. म्हणजे पार्क मधील प्रवेशाच्या दरात देखील भरीव वाढ केलेली आहे.
- 8) DTH व केबल सेवा :-** करमणुकीच्या प्रभावी साधनां पैकी एक असलेल्या केबल कनेक्शनवरील दरात देखील 15% वरुन 18% वाढ करुन मनोरंजनाच्या सेवा पासुन सर्वसामान्य ग्राहकांना दुर ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेलेला आहे.
- 9) शिक्षण व वैद्यकीय सेवा :-** शिक्षण व वैद्यकीय सुविधा GST पासुन दुर ठेवण्यात आलेले असले तरी इतर वस्तु ज्या मेडिसीन मध्ये वापरल्या जातात त्यांची किंमत वाढल्याने मेडिसीनच्या किमती मध्ये मात्र वाढ होऊन सर्वसामान्यांना यांचा धक्का निश्चीत सहन करावा लागत आहे.
- 10) मोबाईल सेवा :-** GST मुळे मोबाईल सेवा महागली असुन सर्व सामान्यांना जास्त बील द्यावे लागत आहेत कारण या सेवे वरील सेवा करात 15% वरुन 18% म्हणजे 3% अधिकची वाढ करण्यात आली आहे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

11) पेट्रोल व डिजेल :- भाववाढीवर पेट्रोलियम पदार्थाचा सर्वात जास्त परिणाम होत असतो परंतु GST पासून पेट्रोल व डिजेल दरानां दुर ठेवण्याचे कार्य शासनाने केले आहे. कारन GST दर जास्तीत जास्त 28% पर्यंत ठेवण्यात आले आहेत व पेट्रोलियम पदार्थावरील सध्याचे दर हे 28% पेक्षा जास्त आहेत.

12) इलेक्ट्रीसिटी :- इलेक्ट्रीसिटी हि देशाच्या विकासात व वृद्धीत महत्वाची भुमिका पार पाडीत असल्याने GST चे विपरीत परिणाम अप्रत्यक्षपणे विकासावर होतील म्हणून इलेक्ट्रीसिटी GST मधुन दुर ठेवण्यात आली आहे.

13) रियल इस्टेट :- रियल इस्टेट वरील करात वाढ झाल्यामुळे घरांच्या खरेदी विक्रीवर खुपच विपरित परिणाम या कराचा दिसून येत आहे. रियल इस्टेट मार्केट नॉटबंदीच्या निर्णयामुळे सुस्त अवस्थेत होते. त्यात GST मुळे 8% करात अतिरिक्त इजाफा झाला परिणाम स्वरुप रियल इस्टेट मार्केट मध्ये निराशेचे वातावरण कायम आहे.

निष्कर्ष:-

वस्तु व सेवाकर हा सर्वकष कर असून संपुर्ण देशात एकच कर प्रणाली लागु करुन इतर सर्व अप्रत्यक्ष कर हटविण्यात आलेले आहेत. जगातील 150 देशानी GST लागु केलेला असून त्याच धरतीवर भारतात देखील वस्तु व सेवाकर लागु करण्यात आला पण भारतातील लोकांच्या आर्थिक परिस्थितीचा विचार न करता सरकारच्या उत्पन्नाचा एक प्रभावी स्रोत म्हणुन सर्व सामान्यांच्या उपयोग खर्चात वाढ घडवुन आणुन सरकारी तिजोरी भरण्याचा हा एक केविलवाना प्रयोग शासनाने केला असून याचा उत्पन्न,उत्पादकता व उपभोगावर विपरित परिणाम पहावयास मिळतील. पण शासनासाठी हि एक सोयीची व सुदुड प्रणाली आहे यात शंका नाही.

संदर्भ गंथ :-

- 1) Internet
- 2) The Economic Times (2009) Article.
- 3) GST India -2015
- 4) SKP-2014 GST Impact on Telecommunications Sector In India
- 5) Maharashtra time-2017 Articles
- 6) GST.gov.in

नंदुरबार जिल्ह्यातील जलसिंचनाच्या बदलाच्या प्रवृत्ती

श्री. विवेक किशोर कलाल

सारांश :-

प्रस्तुत शोध निबंधात नंदुरबार जिल्ह्याचा जलसिंचनाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. सदर अभ्यासात असे आढळून आले कि, जिल्ह्यातील अक्कलकुवा, अक्राणी या तालुक्यांची सिंचनाची स्थिती चिंताजनक आहे. तर तळोदा तालुक्याचीही स्थिती बिकट आहे. तुलनात्मक दृष्ट्या नंदुरबार, नवापुर व शहादा तालुक्यांची स्थिती समाधानकारक आहे. नंदुरबार जिल्ह्यातील सिंचनाच्या मागील काही वर्षांचा अभ्यास करता असे दिसून आले कि, एकुण सिंचन क्षेत्रात वाढ होतांना दिसून येत आहे असे असले तरी तालुका स्तराचा विचार करता मोठी विषमता दिसून येते. हि विषमता दूर करण्याकरिता शेतकऱ्यांनी जागृत होणे व सरकारी योजना तळागाळात पोहचवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

बिज शब्द :- सिंचन, क्षेत्र, लागवडीखालील क्षेत्र.

प्रस्तावना :-

भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास हा ग्रामीण विकासावर अवलंबून असून सिंचनाची सोय नसेल तर आपण रोजच्या अन्नधान्याची व भाजीपाल्याची व्यवस्था करू शकत नाही. एका अर्थाने माणसाचे सगळे जगणे हे पाण्यावर अवलंबून आहे. प्राचिन संस्कृतीतील जीवनाची जडणघडणही पाण्याचा सतत पुरवठा आहे अशा ठिकाणीच झाली आहे.

“सिंचन म्हणजे पिकांना कृत्रीमरित्या पाणी पुरवठा करणे होय”. भारतात सध्या स्थितीत ४५० जिल्ह्यांपैकी बागायत क्षेत्र असलेल्या ४४ जिल्ह्यांतून देशाच्या अन्न धान्यापैकी ५०% उत्पादन होते. या ४४ जिल्ह्या पैकी जास्त सिंचन क्षेत्रात असणाऱ्या १४ जिल्ह्यात २५% अन्नधान्य उत्पादन मिळते. यावरून शेतीसाठी सिंचनाचे महत्व लक्षात येते. भविष्यात युद्धे पाण्यासाठी होतील असे वारंवार म्हटले जाते. महाराष्ट्राचे केवळ १७% च्या आसपास क्षेत्र सिंचनाखाली आहे. नंदुरबार जिल्ह्यातील १३८७९२ हेक्टर एवढे क्षेत्र ओलीताखाली आहे. पारंपारिक पध्दतीला फाटा देवून आधुनिक पध्दतीने शेती केली तरच उत्पादकता वाढू शकते. त्यामुळे सध्याच्या बदलत्या आणि पाण्याच्या उपलब्धतेच्या अडचणीच्या परिस्थितीत शेतीमध्ये आधुनिक सिंचन पध्दतीचा वापर फार महत्वाचा आहे.

उद्दिष्टे :-

- १) नंदुरबार जिल्ह्यातील जलसिंचनाचा अभ्यास करणे.
- २) नंदुरबार जिल्ह्यातील सिंचनातील बदलांचा अभ्यास करणे.

गृहीतके :-

- १) नंदुरबार जिल्ह्यातील सिंचन क्षेत्रात वाढ होत आहे.
- २) नंदुरबार जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होत आहे.

संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी प्रामुख्याने द्वितीय स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. द्वितीय स्रोतांतील माहिती व आकडेवारी प्रामुख्याने महाराष्ट्र शासनाचे वेळोवेळी प्रकाशित झालेले अहवाल, महाराष्ट्र शासनाचे व नंदुरबार जिल्ह्याचे आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल, कृषी विषयक विविध अहवाल तसेच विविध सांकेतिक स्थळे, वृत्तपत्रे, नियतकालीके, विविध संदर्भ ग्रंथ याद्वारे मिळवण्यात आली आहे.

नंदुरबार जिल्ह्याची ओळख बाल शहिदांची भुमी व कृष्णाच्या पदस्पर्शाने पवित्र झालेली भुमी आहे. प्राचिन काळी हा प्रदेश कृषक म्हणूनही ओळखला जाई. नंदुरबार इतर जिल्ह्याच्या तुलनेत लहान असला तरी अनेक वैशिष्ट्यांनी समृद्ध आहे. नंदुरबार जिल्ह्याचे भौगोलीक क्षेत्र ५९५५ चौ.कि.मी. असून राज्याच्या एकुण क्षेत्रापैकी १.६२% क्षेत्र व्यापलेले आहे. तर राज्याच्या एकुण क्षेत्रफळाचा विचार करता ३१ वा क्रमांक लागतो.

तक्ता क्र. १

नंदुरबार जिल्ह्यातील तालुका निहाय एकुण स्थूल सिंचित व एकुण लागवडी खालील स्थूलक्षेत्र.

अ.क्र.	तालुका	स्थूल सिंचित क्षेत्र	लागवडी खालील स्थूल क्षेत्र	स्थूल सिंचित क्षेत्राचे लागवडी खालील क्षेत्राशी टक्केवारी
१	अक्कलकुवा	११८२	३८३०४	३.०९%
२	अक्राणी	६४०	१८२५९	३.५१%
३	तळोदा	४७५७	२५८९४	१८.३७%
४	शहादा	३७१६६	९०२७३	४१.१७%
५	नंदुरबार	६३७५०	८४२६०	७५.६६%
६	नवापुर	३१२९७	६०९८५	५१.३२%
	एकुण	१३८७९२	३१७९१५	४३.६५%

वरील तक्ता क्र. १ वरून असे दिसून येते की, जिल्ह्यातील अक्कलकुवा, अक्राणी, तळोदा, शहादा, नंदुरबार व नवापुर यांचे सिंचित क्षेत्राची टक्केवारी अनुक्रमे ३.०९%, ३.५१%, १८.३७%, ४१.१७%, ७५.६६% व ५१.३२% असे आहे.

यावरून असे दिसून येते जिल्ह्यातील विविध तालुक्यांमध्ये सिंचन क्षेत्राच्या टक्केवारीत मोठी तफावत आहे. अक्कलकुवा, अक्राणी व तळोदा तालुक्यातील आकडेवारी जिल्ह्यातील इतर तालुक्याशी तुलना करता निम्न्याहून कमी आहे.

तक्ता क्र. २

नंदुरबार तालुक्यातील सिंचित क्षेत्र व एकुण क्षेत्र

अ.क्र.	वर्षे	स्थूल सिंचित क्षेत्र	लागवडी खालील स्थूल क्षेत्र	स्थूल सिंचित क्षेत्राचे लागवडी खालील क्षेत्राशी प्रमाण
१	२०१२-१३	८४०८५	४१३४९३	२०.३४%
२	२०१३-१४	९८४३५	३६९७३४	२६.६२%
३	२०१४-१५	११९०२५	३३८९६१	३५.११%
४	२०१५-१६	१३८७९२	३१७९७५	४३.६४%
५	२०१६-१७	१४३६५२	३०९३३५	४६.४३%

वरील तक्ता क्र. २ वरून असे दिसून येते कि, नंदुरबार जिल्ह्यातील सिंचित क्षेत्रात सातत्याने वाढ होत आहे. सन २०१२-१३ ते २०१६-१७ या कालावधीत सिंचित क्षेत्रात अनुक्रमे २०.३४%, २६.६२%, ३५.११%, ४३.६४% व ४६.४३% एवढी वाढ झाली आहे.

निष्कर्ष :-

नंदुरबार जिल्ह्यातील जलसिंचनाचा अभ्यास करतांना असे आढळून आले कि, नंदुरबार जिल्ह्यातील तालुक्यांच्या सिंचित क्षेत्रात मोठी तफावत आहे. अक्कलकुवा व अक्राणी या तालुक्यांच्या विचार करता एकुण लागवडीयोग क्षेत्राच्या तुलनेत सिंचित क्षेत्र ४% पेक्षा कमी आहे हे प्रमाण जिल्ह्यातील इतर तालुक्यांच्या तुलनेत अत्यल्प आहे. तर तळोदा तालुक्याचा विचार करता तेच प्रमाण १८.३७% इतके कमी आहे. शहादा तालुक्यात हे प्रमाण ४१.१७% व नंदुरबार व नवापुर तालुक्यात समाधानकारक असल्याचे दिसून येते.

नंदुरबार जिल्ह्यातील मागील ५ वर्षांची सिंचनाची आकडेवारी पाहिली असता असे दिसून येते की, २०१२-१३ ते २०१६-१७ या कालावधीत स्थूल सिंचित क्षेत्राची आकडेवारी सातत्याने वाढतांना दिसून येत आहे. याच आकडेवारीत अजून वाढ अपेक्षित आहे.

नंदुरबार जिल्ह्याची एकुण लागवडीखालील क्षेत्राशी सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण जरी समाधानकारक असले तरी तालुका निहाय खुप मोठी दरी यामध्ये दिसून येते.

उपाययोजना :- जिल्ह्यातील आकडेवारीतील तफावत बघता अक्कलकुवा, अक्राणी व तळोदा तालुक्यातील सिंचित क्षेत्राचे प्रमाण वाढवण्यासाठी शासकीय योजनांचा उदा. जलयुक्त शिवार, जवाहर सिंचन योजना, शेततळे या सारख्या योजना राबवून सिंचन क्षेत्रात वाढ करावयास हवी.

सिंचन क्षेत्रात तफावत ही जिल्ह्यातील भिन्न भौगोलीक परिस्थिती मुळे सुद्धा दिसून येते. त्यामुळे पहाडी व उताराच्या क्षेत्रात तेथील भौगोलीक परिस्थितीला अनुकूल अश्या योजना शासनाने व जिल्हा प्रशासनाने राबवाव्यात.

राज्य शासनाने व जिल्हा प्रशासनाने आधुनिक सिंचनाचे महत्त्व शेतकरी वर्गाला पटवून देऊन आधुनिक सिंचन पध्दतीचा वापर करून जास्तीत जास्त क्षेत्र सिंचित करण्यासाठी प्रयत्न करावेत.

संदर्भ :-

- १) डॉ. सुधिर मोंगळे, "जलसिंचन"
- २) डॉ. राजेंद्र रसाळ, "भारतीय अर्थव्यवस्था"
- ३) "नंदुरबार जिल्हा आर्थिक व सामाजिक समालोचन" - महाराष्ट्र शासन (२०११-१२ ते २०१६-१७)
- ४) नियतकालीक - शेतकरी
- ५) दै. सकाळ, दै. अंग्रोवन
- ६) www.nandurbar.nic.in
- ७) www.maharashtrgov.com

नोटबंदीचे भारतीय अर्थव्यवस्थेवर झालेले परिणाम**प्रा.डॉ.किरण अमृत वारके**

भुसावळ कला विज्ञान आणि पु. ओ.

नाहाटा वाणिज्य महाविद्यालय, भुसावळ

संशोधनाचे उद्देश्य :-

- १) नोट बंदीच्या निर्णयामुळे अतिरेकी कारवायांमध्ये घट झाली का ? हे अभ्यासणे.
- २) नोट बंदीच्या निर्णयामुळे भारतात किती काळापैसा बाहेर निघाला याचा अभ्यास करणे.
- ३) नोट बंदीचे कामगार व रोजगारावरील परिणाम अभ्यासणे.
- ४) भारतात कॅशलेस व्यवहारांच्या संख्येत वाढ झाली आहे का ? हे अभ्यासणे .
- ५) भ्रष्टाचाराला पाय बंद बसला आहे का ? अभ्यासणे.

भारत हा खंडप्राय देश आहे. भारतात अनेक राजकीय नेते आणि नोकरशहांनी भ्रष्टाचार करून अवैध मार्गांनी काळधन जमा केले आहे ज्या मुळे स्वतंत्रता समता या तत्वांना बाधा निर्माण होत आहे लोकांमध्ये आर्थिक विषमता वाढत आहे भारतातील १ टक्के लोकांकडे ७० टक्के पेक्षा पेक्षा जास्त संपत्ती जमा झाली आहे यावर उर्वरित ८० टक्के लोकांकडे २० टक्के संपत्ती आहे यावर उपाययोजना करण्यासाठी भारतसरकारने ८ नोवेंबर २०१६ रोजीभारत सरकारने देशातील काळा पैसा बाहेर काढण्यासाठी एक हजार आणि पाचशे रुपयाच्या नोटा चलनातून बाद केल्या. त्यामागे पुढील उद्देश्य सरकारने जाहीर केले.

- १) काळापैसा बाहेर काढणे .
- २) अतिरेकी कार्यवाई साठी बाहेरच्या देशातून मिळणारी रसद थांबविणे.
- ३) चलन विरहित अर्थव्यवस्था निर्माण करणे.
- ४) खोट्या नोटा रद्द व्हाव्या .

असे विविध उद्देश्य समोर ठेवून भारत सरकारने नोट बंदीचा निर्णय घेतलेला दिसतो . परंतु नोट बंदीचे उद्देश्य वेळोवेळी बदलेले दिसून येतात.आणि लाखो लोक चारपाच हजार रुपयासाठी बँकेसमोर उभे राहिलेले दिसून येतात.अशा नोटबंदीच्या निर्णयाचे काही अल्पकालीन फायदे तोटे झालेले दिसून येतात

नोटबंदीच्या काळात जम्मूकाश्मीर मधील दगडफेक थांबली कारण पाकिस्तान कडून मिळणाऱ्या नकली नोटा चलनातून बाद झाल्या. तसेच अतिरेकी कारवायांच्यासाठी पैसे मिळत नसल्याने अतिरेकी कारवायांमध्ये घट घडून आलेली दिसते.नक्षलवादी लोकांची रसद आपोआपच तुटली त्यांच्या कारवायासुद्धा कमी झालेल्या आहेत.सरकारच्या इन्कम टिकले रेशन स्कीम मध्ये ६५२५० कोटी रुपये जमा झालेले दिसून येतात तर गरीब कल्याण योजनेत ४९०० कोटी रुपये जमा झालेले दिसून येतात तर नोटबंदीच्या काळात विविध धाड सत्रात ४३१३ कोटी रुपये सरकारकडे जमा झालेले आहेत

भारतात राजकीय पक्षांना ज्या देणग्या मिळतात त्यांचा हिशोब नसतो त्यावर राजकीय पक्ष टक्स भरत नाही .परिणामी त्यांच्या बेहिशोबी देणग्या ते बँकेत जमा करू शकले नाही.परिणाम राजकीय पक्षांची आर्थिक ताकद कमी झाली व नोव्हेंबर २०१६ नंतरच्या पुष्कळ निवडणुकांमध्ये भाजपला बहुमत मिळाले व इतर राजकीयपक्ष पैशा अभावी सामोपासून दूर गेले.जवळजवळ १४ राज्यांमध्ये भाजपा प्रणित सरकारे स्थापन झालेली आहेत. नोटबंदीच्या काळात दोन लाखांपेक्षा जास्त रक्कम आपल्या खात्यात जमा करणारे दोन लाख लोक सरकारने शोधून काढले व त्यांना या पैशाविषयी विचारणा केलेली आहे.

नोट बंदीच्या काळात नागरिकांचे पैसे बँकांमध्ये अडकल्यामुळे त्यांचा दैनंदिन गरजा भागविणे कठीण झाले. लोकांचे सर्व प्रकारचे आर्थिक व्यवहार ठप्प झालेसरकारला विविध मार्गांनी मिळणारे उत्पन्न घटले. लोकांचे घर बांधणीची काम,लग्न,जमीन प्लॉट ,फळत अशा विविध वस्तूंची खरेदी खूप कमी झाली.त्यामुळे सरकारचे स्टंपपासून मिळणारे उत्पन्न घटले. लोकांनी बँकासमोर मोठमोठ्या रांगा लावल्यामुळे बँकांचा खर्च वाढला.तसेच कर्मचारी वर्गावर कामाचा ताण वाढला तसेच रांगांमध्ये जवळजवळ २०० नागरिक मृत्यूमुखी पडण्याच्या घटना घडल्या उद्योग क्षेत्रातील वस्तूंची मागणी घातली व मंदीसदृश्य परिस्थिती निर्माण झाली. रोजदारीवर काम करणाऱ्या मजुरांवर उपासमारीची वेळ आलीत्यांना रोजगार मिळनासा झाला. ज्या उद्योगांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कामगार व कारागीर लागतात त्यांचे उत्पादन बंद झाले कारण मजुरांना मजुरी द्यायला व कच्चा माल खरेदी करण्यासाठी बँकांकडून पैसा मिळत नसल्यामुळे उत्पादन बंद करावे लागले. तसेच मजूर हे हंगामी मजुरांना नगदी स्वरूपात मजुरी द्याव द्यावी लागते.परिणामी रोख रक्कमेअभावी व्यवसाय बंद ठेवावे लागले

भारत सरकारने नोट बंदीचा निर्णय घेतल्यानंतर अर्थव्यवस्थेतील ८६% चलन बाद झाल्यामुळे लोकांना बाजार जावून वस्तूंची खरेदी करणे कठीण झाले.कारण अर्थव्यवस्थेत पैसाच नव्हता.दुकानदार दुकानात वस्तू असूनदेखील बसून राहिले. दुकानात ग्राहक येतच नव्हते. ८ नोवेंबर २०१६ जे लोक प्रवास करीत होते त्यांच्या खिशातील पाचशे आणि हजाराच्या नोटा कागदाच्या तुकड्यांमध्ये रुपांतरीत झाल्यामुळे त्यांना खाण्यापिण्याच्या वस्तू मिळत नव्हत्या.पेट्रोलपंपावर पेट्रोल भरून न मिळाल्याने त्यांच्या प्रवासात अडथळे निर्माण

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

झाले.सरकारने टोलनाक्यांवर टोल घेणे थांबविण्याचा निर्णय घेतला परिणामी टोलनाके धारकांनी नुकसान भरपाईची मागणी सरकारकडे केली. नोट बंदीचा शेतीक्षेत्रावर ही विपरीत परिणाम झाला.शेतीक्षेत्रात शेतमालाचे भाव खऱ्या नवीन चलनात अनिबन् बाद झालेल्या पाचशे-हजार रुपयाच्या नोटांमध्ये शेतमालाच्या किंमती ठरू लागल्या. कारण शेतमालावर टक्स लागत नाही. आणि शेतकरी त्याच्या बँक खात्यात दोनलाख रुपयापर्यंतचे बाद झालेल्या पाचशे-हजार रुपयाच्या नोटा सहज जमा करू शकत होता. आणि याचा फायदा व्यापारी लोकांनी त्यांच्याजवळील काळा पैसा शेतमालाची खरेदी करण्यासाठी वापरून भ्रष्टाचार केलेला दिसतो. दुसरीकडे शेतकऱ्यांनी आपल्याजवळील पैसा बँकेत टाकल्याने त्याला पुढील नवीन पिक पेरण्यासाठी पैसा मिळाला नाही परिणाम शेती क्षेत्राची उत्पादकता २.५ पर्यंत कमी झाली. शेतकरी पुन्हा कर्जबाजारी झालेला दिसून येतो.शेतमजुरांवर कामा अभावी उपासमारीची वेळ आली कुणाच्या घरी एखादा व्यक्तीआजारी असल्यास त्याला दवाखान्यात नेणे कठीण झाले.कारण नगदी पैसा जवळ नसल्यामुळे पेशंट दवाखान्यांमध्ये दाखल होवू शकले नाहीत.

भारत सरकारने नवीन चलन छपाई करतांना २००० रु.ची नोट छापून तिचे वितरण सुरु केले. लोकांचा कालापैसा पांढरा करण्याचा हेतू साध्य होवू नये म्हणून प्राप्तीकर खाते गुप्तचर खाते पोलीसयंत्रणा यांनी विविध ठिकाणी छापेमारी केली तेंव्हा लोकांकडे नवीन २००० च्या नोटांचा साठा सापडला म्हणजे सर्वसामान्य नागरिकांना ५००० रु.मिळविण्यासाठी बँकेतील रांगेत दिवसभर उभे रहावे लागले.तर काही धनदांड्याकडे करोडो रुपयाचे नवीन छापलेले चाळणी नोटा सापडल्या म्हणजे रिझर्व बँकेच्या अधिकाऱ्यांनापासून स्थानिक बँक कर्मचारी ,शासकीय अधिकारी आणि नेते मंडळींची एक साखळी निर्माण झालेली दिसून येते. तसेच हास्पिटल तसेच पेट्रोल पंपांवर जमा झालेल्या जुन्या नोटाबाबदची पारदर्शक व्यवहारांची साशंका कायम राहिली आहे.

नोट बंदीच्या काळात कोणत्या बँकेत किती ५०० व एक हजाराच्या नोटा जमा झाल्या त्याचा हिशेब आर.बी.आय.गव्हर्नर देवू शकलेले नाही.तसेच नोटांचे नंबर कुठेही नोंदविले नसल्याने जर ते तसेच दुसऱ्या बँकेत जमा केले गेले असतील तर मोठा भ्रष्टाचार उघड होईल नोटबंदीनंतर सरकारने आपल्या ध्येय धोरणांमध्ये अनेक बदल केले व शेवटी सरकारी तिजोरीत ९९% नोटा परत जमा झाल्या म्हणजे भारतात नोटांच्या स्वरूपात काळा पैसा नव्हता. तर तो इतर स्थावर व जंगम मालमत्ता उदा.शेती,प्लॉट.घरे यात गुंताविलेला आहे.

अशा फसलेल्या सरकारी धोरणावरील लोकांचा रोष कमी करण्यासाठी सरकारने कॅश लेस व्यवहारांवर आपले लक्ष केंद्रित केले व इन्टरनेटच्या सहाय्याने श्रीजी फोरजी नेटवर्कच्या माध्यमातून बँक ग्राहकांनी मोबाईल व काम्प्युटर च्या सहाय्याने आपले आर्थिक देवाण घेवाणीचे व्यवहार करावे असे सरकारने सांगितले .कारण बँकेतील प्रत्येक व्यवहाराची नोंद होते परिणामी काळापैसा निर्मितीला आळळ बसून कमीतकमी नोटांची आवश्यकता भासते. ह्याणून सरकारने पेटीएम,भीम एप अशा विविध पर्याय सरकारने लोकांना उपलब्ध करून दिले. परंतु कॅशलेस अर्थव्यवस्था भारतात अशक्य आहे कारण भारतातील काही लोकांना मोबाईल काम्प्युटर हाताळता येत नाही. तसेच ज्यांच्याकडे इन्टरनेट नाही त्यांचे काय ? तसेच इन्टरनेट, वायफाय फक्त शहरीभागात आहे.ग्रामीणभागात अशा सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे कॅशलेस अर्थव्यवस्था प्रत्यक्षात उतरविणे कठीण आहे. . आस्ट्रेलिया सारख्या देशात खूपमोठ्या प्रमाणावर इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा बँकअप तयार केला आणि ८०% पर्यंत कॅशलेस अर्थव्यवस्था करण्यात यश मिळविले स्वीडनच्या अर्थव्यवस्थेत ९७% कॅशलेस व्यवहार होतात .परंतु भारतातील अशिक्षित लोक इंटरनेट वापरू शकणार नाही. तसेच इंटरनेट,वायफायची सुविधा सरकारने उभारली तरी ग्राहकांची माहिती चोरून त्यांचे डीटेल्स व माहिती वापरून चोरीचे गुन्हे वाढले आहेत. म्हणून कॅशलेस अर्थव्यवस्था निर्माण करतांना इंटरनेटचा वेग व सुरक्षा यंत्रणा मजबूत करावी लागेल.तरीही भारतातील केवळ ५०% लोक कॅशलेस व्यवहार करू शकतील म्हणून सरकारचे १००% कॅशलेस चे स्वप्न पूर्ण होणार नाही.शिकलेले लोक सुद्धा कॅशलेसची साधने वापरत नाहीत नाहीत लोक रोख पैसे बँकेतून काढतात परंतु परत जमाकरण्यासाठी येत नाहीत. परिणाम भारतात कॅशलेस व्यवहाराऐवजी बँकलेस व्यवहार होण्याचा धोका वाढत आहे.भारतात अजूनही १५००० लोकसंख्येमागे एक राष्ट्रीयकृत बँक आहे. हे प्रमाण वास्तविक २००० लोकांमागे एक बँक असे पाहिजे. म्हणून भारतात कॅशलेस अर्थव्यवस्था निर्माण करणे अशक्य वाटते. वाटते.

निष्कर्ष :-

- १) भारत सरकारने ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी केलेली नोटबंदी काळा पैसा बाहेर काढण्यात काही प्रमाणात अयशस्वी
- २) अतिरेकी कारवाया कमी झालेल्या दिसत नाहीत.
- ३) भारत सरकारने नोटबंदी जाहीर केली ती नोटबंदी नसून फक्त नोट बदली आहे.
- ४) भारतात लोकशाही बळकट झाली आहे.सरकार मोठमोठे निर्णय घेवून पूर्णत्वास नेवू शकते .(प्रगल्भ)
- ५) भारतात भ्रष्टाचार कमी झालेला दिसून येत नाही. पैशाएवजी सोने स्वीकारले जाते.
- ६) भारतात कॅशलेस अर्थव्यवस्था स्वीकारणेसाठी योग्य वातावरण आणि साधन सामग्री उपलब्ध नाही

संदर्भ ग्रंथ :-

- १) लोकप्रभा -१७ फेब्रुवारी २०१७, १० नोव्हेंबर २०१७ , २४ मार्च २०१७
- २) राजपथ टाइम्स प्रा.मिता चौधरी
- ३) महाराष्ट्र टाइम्सपेपर मधील बातम्या
- ४) लोकसत्ता पेपर मधील संपादकीय लेख
- ५) अर्थसंवाद ऑक्टोबर-डिसेंबर २०१६

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जलसिंचनाचा महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम

मार्गदर्शक

मोहन बंडे

सहाय्यक प्राध्यापक

अर्थशास्त्र विभाग

मास्टर दिनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय

औराद शहा ता.निलंगा जि.लातूर

संशोधक

प्रियंका ज्ञानदेव मरे

अर्थशास्त्र विभाग

बी.ए.तृतीय वर्ष

मास्टर दिनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय

औराद शहा ता.निलंगा जि.लातूर

प्रस्तावणा :-

भारतासारख्या विकसनशील अर्थव्यवस्था शेती हे प्रमुख क्षेत्र आहे आणि भारत हा कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. अर्थव्यवस्थेचाही विकास शेतीवरच अवलंबून असतो. म्हणूनच भारतामध्ये शेतीक्षेत्राच्या विकासासाठी व्यापक प्रयत्न केले जात असल्याचे दिसून येते. भारतीय शेतीची उत्पादकता ठरविणाऱ्या अनेक घटकांमध्ये जलसिंचनाला अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. १९५१ नंतर जलद गतीने वाढणाऱ्या लोकसंख्येची अन्न-धान्याची गरज पूर्ण करण्याच्या दृष्टिकोनातून जलसिंचनाची सुविधा अत्यावश्यक मानल्या जातात. भारतात १९६६ ला पहिली हरित क्रांती घडून आली. नंतर भारतात अवलंबविण्यात आलेल्या तंत्रवैज्ञानिक बदलांचा शेती उत्पादकता वाढीसाठी अधिकाधिक वापर करण्यात आला. भारतातील शेतजमीन ही सामान्यतः कमी ओलसर असल्यामुळे विविध पिकांना सिंचनाद्वारे पाणी देण्याची आवश्यकता असते. भारतातील जास्तीत जास्त शेती ही जिरायत स्वरूपाची असल्यामुळे जलसिंचन सुविधांचा विकास करून अशी शेतजमीन उत्पादक स्वरूपाची बनवण्याचे प्रयत्न केले जात आहेत.

आर्थिक सुधारणा काळात जलसिंचनाच्या पारंपारिक साधनाऐवजी अत्याधुनिक पाणीपुरवण्याच्या विविध योजना राबविल्या जात आहेत. यामध्ये ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन इ. समावेश होतो. म्हणूनच पाणी पुरवठ्याच्या सोयींना शेतीच्या रक्तवाहिन्या असे म्हटले जाते. कारण मानवाच्या शरीरात रक्तवाहिन्या जेवढ्या महत्त्वपूर्ण कार्य करतात तेवढेच महत्त्व कृषिक्षेत्रात पाणी पुरवण्यास आहे. म्हणूनच जलसिंचन म्हणजेच शेतीचा रक्तपुरवठा आहे असे म्हणले तर वावगे ठरणार नाही.

गृहिते :-

१. भारतीय अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान आहे.

२. ग्रामीण विकासामध्ये जलसिंचन महत्वाचे असते.

उद्दिष्टे :-

१. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा अभ्यास

२. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेमध्ये जलसिंचनाचे महत्त्व अभ्यासणे.

जलसिंचनाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम :-

भारतामध्ये प्रामुख्याने जलसिंचनाचे दोन स्रोत आहेत. एक म्हणजे समस्त जमिनीवरील पाणी आणि दुसरा जमिनीखालील पाणी. जमिनीवरील पाणी हे आपल्याला नद्या, तलाव, कालवे, धरणे इत्यादीद्वारे मिळते तर जमिनीखालील पाणी हे आपणास विहीरी, कुपनलिका इ. मिळते या दोन्ही पैकी जमिनीवरील पाणी हे अधिक महत्वाचे आहे.

भविष्यात जमिनीवरील पाण्यात वाढ होण्याची शक्यता आहे. महाराष्ट्रात जलसिंचनासाठी प्रामुख्याने विहीरी, कालवे आणि तलाव इत्यादी साधनांचा उपयोग होतो. पाणी ही एक अत्यंत महत्वाची नैसर्गिक साधनसंपत्ती आहे. मनुष्य, पक्षी, पशु यांना पाण्याशिवाय जगता येत नाही. त्यामुळेच पाण्याला जीवनाची उपमा दिली जाते. शेतीसाठी देखील पाणी हे जीवनसत्त्वाचे काम करते.

साधारणतः तसे पाहिले तर महाराष्ट्राची शेती ही प्रामुख्याने निसर्गावर अवलंबून आहे. राज्यात मोसमी वाऱ्यापासून पाऊस पडतो. हा पाऊस अनियमित व अनिश्चित स्वरूपाचा असून तो राज्याच्या सर्व भागात सारखा पडत नाही. महाराष्ट्रात सह्याद्रीपर्वताच्या पुर्वेकडील मोठा भाग मोसमी वाऱ्याच्या पर्जन्यछायेतील प्रदेश म्हणून ओळखला जातो. ज्या भागात पावसाचे पाणी कमी आहे तेथे सातत्याने दुष्काळास तोंड द्यावे लागते. पावसाचा अनियमितपणा आणि पावसाचे कमी प्रमाण याचा राज्यातील शेतीवर विपरीत परिणाम झालेला आहे. त्यामुळे शेती ही पावसातील जुगार आहे असे म्हटले जाते. महाराष्ट्र हे कृषिप्रधान राज्य असल्यामुळे राज्यातील जनतेचा अन्न-धान्याचा स्रोत कृषिक्षेत्र हाच आहे. राज्याच्या वाढत्या लोकसंख्येसाठी वाढत्या प्रमाणात अन्न-धान्योत्पादन होणे आवश्यक आहे. राज्यातील कृषि आधारित उद्योगधंद्यांना कच्च्यामालाचा पुरवठा विपूल प्रमाणात कच्च्यामालाचे उत्पादन होणे आवश्यक आहे.

थोडक्यात शेती हा महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा असल्याने राज्यातील कृषि उत्पादनाचे दर हेक्टरी व एकुण उत्पादन वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शेतजमिनीची उत्पादकता जवळजवळ पाचपटीने वाढते. बारमाही पाणीपुरवठ्यामुळे वर्षभर शेतीत तीन ते चार पिके घेता येणे शक्य आहे. शेतीला वर्षभर पाणीपुरवठ्याची सोय करण्यासाठी कृत्रिम पाणीपुरवठ्याच्या साधनाची अत्यंत आवश्यकता आहे.

साधारणतः जलसिंचनाची व्याख्या खालीलप्रकारे करता येईल.

१) शेतीच्या पिकासाठी योग्य वेळी, योग्य प्रमाणात कृत्रिम पद्धतीने केलेला पाणी पुरवठा म्हणजे जलसिंचन होय.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

२) कृत्रिमरीत्या शेतीला पाणीपुरवठा करण्याला जलसिंचन असे म्हणतात.

प्रामुख्याने महाराष्ट्रात जलसिंचनासाठी विहीरी, कालवे, तलाव या साधनांचा उपयोग होतो.

अ) विहीरी :-

विहीरी हे शेतीला पाणीपुरवठा करण्याचे अत्यंत प्राचीन असे साधन आहे. ज्या ठिकाणी जमीन भुसभुसीत असते आणि पाण्याची पातळी जास्त खोल नसते अशा ठिकाणी विहीर खोदता येते. जलसिंचनाचे वैयक्तीक पातळीवरील माध्यम म्हणून विहीरींना जलसिंचनाच्या दृष्टीने महत्त्व आहे. शेतकरी आपल्या सोयीनुसार भुगर्भात पाणी असलेल्या ठिकाणी विहीर खणू शकतो आणि जलसिंचनासाठी हुकमी पाणी पुरवण्याचे साधन म्हणून त्याचा वापर करू शकतो. परंतु विहीरीमध्ये पाण्याचा साठा कमी असल्याने जमीन मोठ्या प्रमाणात ओलीताखाली आणता येत नाही. अर्थात पाणीपुरवठ्याचे व्यक्तीगत साधन म्हणून महाराष्ट्रात विहीरीचा मोठ्या प्रमाणावर प्रसार झाला असल्याचे आपणास दिसून येते.

राज्यात एकुण सिंचित क्षेत्राच्या ५३ टक्के तर निव्वळ सिंचित क्षेत्राच्या ६५ टक्के क्षेत्र विहीरीद्वारे भिजविली जाते.

ब) कालवे :-

आजच्या आधुनिक काळात जलसिंचनाच्या दृष्टीने कालव्यांना सर्वात जास्त महत्त्व आहे. कालव्याचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात.

१) पुराचे कालवे

२) नित्य वाहणारे कालवे

असे दोन प्रकार पडतात. नदीला पूर आला म्हणजे नदीचे पाणी साटातून शेतीला पोहोचते त्याला पुराचे कालवे असे म्हणतात. तर बाराही महिने ज्या नद्यांना पाणी असते अशा नद्यावर बांध घालून पाणी अडवितात व ते पाणी कालवे काढून शेतीला पुरवले जाते. हे नित्य कालवे निश्चित व सर्वकाळी उपयोगी पडतात यामुळे पाणी पुरवण्यासाठी त्याचे फार महत्त्व आहे. महाराष्ट्रात सन १८७० मध्ये पहिल्यांदा कृष्णा कालवा बांधण्यात आला.

१८८५ साली भारघर हा दुसरा, त्यानंतर गिरणा कालवा (१९००), भंडारदरा व प्रवरा (१९२०) निरा उजवा कालवा (१९३३), गंगापूर धरण व कालवा १९५० मध्ये निर्माण झाला. महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर राज्यात जवळपास सर्व भागात लहान मोठी धरणे बांधून त्यापासून कालवे काढण्यात आले. त्यामुळे राज्यात बराचसा जमिनीचा भाग कालवा सिंचनाखाली आहे. सध्या राज्यात एकुण सिंचनाच्या ४२ टक्के जमिन कालव्याच्या पाण्याद्वारे भिजविली जाते.

क) तलाव :-

ज्या ठिकाणी विहीरी खोदणे किंवा कालवे काढणे शक्य नसते तेथे तलावाद्वारे पाणीपुरवठा करणे सोयीचे असते. राज्याच्या सर्वच अनेक भागात लहान मोठे तलाव आहेत, परंतु महाराष्ट्राच्या पूर्व भागात म्हणजे नागपूर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली व चंद्रपूर या जिल्ह्यात तलावांची संख्या सर्वात अधिक आहे. म्हणून या भागाला तलावांचा प्रदेश असेच म्हणतात. पुष्कळसे तलाव पुरातन असून त्यात गाळ साचल्यामुळे ते दुरुस्त करण्याची गरज पडते. तलावात पाणी साठविण्याची क्षमता कमी असते. त्यामुळे तलावा सिंचित होणाऱ्या जमिनीचे क्षेत्रही कमी असते. असे असले तरी सध्या राज्यात एकुण सिंचनाच्या ५ टक्के जमीन तलावात साठवलेल्या पाण्याद्वारे भिजविली जाते.

महाराष्ट्रात सन १९७२ मध्ये प्रमाणापेक्षा कमी पाऊस पडल्याने अवर्षणग्रस्त परिस्थिती निर्माण झाली. तेव्हापासून राज्याच्या निरनिराळ्या भागात अनेक ठिकाणी बांध घालून पाक्षर तलावांची निर्मिती करण्यात आली आहे. अशा तलावाद्वारे काही प्रमाणात जमिनीला काही काळासाठी पाणीपुरवठा होत असला तरी अशा तलावांचा मुख्य उद्देश संबंधीत प्रदेशातील भुजलसाठा आणि विहीरींतील पाण्याची पातळी वाढविणे हा असतो. या तलावाचा हा उपयोग लक्षात घेऊनच त्यांना पाझर तलाव असे म्हणतात. आतापर्यंत राज्यात सोळा हजाराहून अधिक पाझर तलाव बांधण्यात आले असून दोन हजाराहून अधिक पाझर तलावांची कामे चालू आहेत.

महाराष्ट्रात जलसिंचनाचे वरील साधने असले तरी त्यांची विभागणी प्रामुख्याने दोन भागात केली जाते. एक म्हणजे विहीरी आणि दुसरे म्हणजे पाटबंधारे किंवा जलसिंचन प्रकल्प. सन १९६०-६१ ते २००८-०९ या कालखंडातील विविध स्रोतानुसार राज्यातील सिंचन क्षेत्राची प्रगती खालील तक्त्यात दर्शविली आहे.

आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, १९६०-६१ मध्ये राज्यातील सिंचनाखालील एकुण व निव्वळ क्षेत्र अनुक्रमे १२.२० लाख हेक्टर व १०.७२ लाख हेक्टर इतके होते. सिंचनाखालील एकुण क्षेत्राचे प्रमाण पिकाखालील एकुण क्षेत्राच्या ६.५ टक्के होते.

सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहीरीद्वारे सिंचित क्षेत्र ५.९५ लाख हेक्टर (५५.५० टक्के) तर पाटबंधारे व इतर साधनाद्वारे ४.७७ लाख हेक्टर (४४.५० टक्के) इतके होते. सन २००८-०९ मध्ये राज्यातील सिंचनाखालील एकुण व निव्वळ क्षेत्र अनुक्रमे ३९.७० लाख हेक्टर व ३२.५५ लाख हेक्टर होते. सिंचनाखालील एकुण क्षेत्राचे प्रमाण पिकाखालील एकुण क्षेत्राच्या १७.७ टक्के होते. सिंचनाखालील निव्वळ क्षेत्रापैकी विहीरीद्वारे सिंचित क्षेत्र २१.१५ लाख हेक्टर (६५ टक्के) तर पाटबंधारे व इतर साधनाद्वारे ११.४० लाख हेक्टर (३५ टक्के) इतके होते. १९६०-६१ ते २००८-०९ या काळात सिंचित क्षेत्राच्या आकडेवारीवरून दोन निष्कर्ष काढता येतात.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१) या काळात विहिरीखालील सिंचित क्षेत्रात ५५.१ टक्यापासून ६५ टक्यापर्यंत वाढ झाली आहे तर पाटबंधारे व इतर साधनाखाली सिंचित क्षेत्राची ४४.५० टक्यावरून ३५ टक्यापर्यंत घसरण झाली आहे.

२) राज्यातील सिंचनाखालील एकूण क्षेत्राच्या पिकाखालील एकूण क्षेत्राची असलेले प्रमाण ६.५ टक्के १७.७ टक्के म्हणजे जवळपास पावणेतीन टक्के वाढ झाली आहे.

महाराष्ट्र राज्याच्या निर्मितीनंतर सिंचन विकासाच्या प्रश्नावर अभ्यास करून सिंचन विषयक धोरण व कार्यपद्धती संबंधी सुचना करण्यासाठी शासनाने सिंचन आयोगाची व अनेक अभ्यासगटाची स्थापना केली आहे. त्याच एस.जी.बर्वे आयोग (१९६२) सुकथनकर समिती (१९७३) देवुरकर - देशमुख- दांडेकर समिती (१९७९), स्वामीनाथन समिती (१९८१), खताळ समिती (१९८०), जैन समिती (१९८१), दांडेकर समिती (१९८४), कसबेकर अभ्यासगट (१९८४), चितळे आयोग (१९९५) यांचा समावेश आहे.

अशा प्रकारे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर अनेक घटकांचा परीणाम होतो, त्यामध्ये जलसिंचनाला विशेष महत्त्व आहे. भारतातप्रमाणेच महाराष्ट्रातील अर्थव्यवस्था ही कृषिप्रधान असल्यामुळे महाराष्ट्रातील बहुतांश: जनता ग्रामीण भागात राहते. ग्रामीण अर्थव्यवस्था कृषिप्रधान असल्यामुळे व शेती हि निसर्गावर अवलंबून असल्यामुळे आणि पावसाचे अनियमित प्रमाण व अनिश्चीतता यासाठी जलसिंचन साठयात वाढ करणे काळाची गरज आहे.

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा विकास झालातर महाराष्ट्राचा विकास होईल यामुळे जलसिंचनास विशेष महत्त्व आहे.

संदर्भ :-

- १) महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था :-डॉ.र.पू.कुरुलकर
- २) महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था :-डॉ.आर.एस.सोळुंके
- ३) महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था :-प्रा.भालेवार / प्रा.निकम, प्रा. खाचणे
- ४) भारतीय अर्थव्यवस्था :-प्रा. रायखेलकर / दामजी
- ५) स्पर्धा परीक्षा :- नोव्हेंबर २०११
- ६) वार्षिक २०११ महाराष्ट्र :- संपादक तुकाराम
- ७) www.census of Maharashtra-2011

जलसिंचन सुविधा**समाधान विठ्ठल धनगर**

एम.ए. अर्थशास्त्र प्रथम वर्ष

बीपी आर्ट्स, एसएमएस सायन्स अँड

केकेसी कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

प्रस्तावना:-

शेतीच्या विकासासाठी संस्थात्मक आणि तंत्रात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या सुधारणा कराव्या लागतात. तंत्रात्मक सुधारणांमध्ये शेतीच्या पाणी पुरवठ्याचे सोय, नवीन बियाण्यांचा वापर, खतांचा उपयोग, पीक संरक्षणाचे उपाय आधुनिक अवजारांचा वापर, इत्यादी घटकांचा समावेश होतो. केवळ पर्जन्यावर अवलंबून असलेली शेती निश्चित स्वरूपाचे उत्पादन देऊ शकत नाही. त्यासाठी पाणी पुरवठ्याच्या कृत्रीम सोयी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी विविध स्रोतांचा वापर केला जातो. त्यात विहिरी, नलिका, कुप, तलाव, खाजगी व सरकारी कालवे इत्यादींचा समावेश होतो. सिंचनासाठी विविध पद्धतींचा वापर केला जातो. ज्यामध्ये तुषारसिंचन, ठिबकसिंचन, उपसा जलसिंचन, कोल्हापुर पद्धतीचे बंधारे इत्यादींचा समावेश होतो.

महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचे स्रोत :**1 विहिर जलसिंचन :**

महाराष्ट्र भुजलसंरक्षण व विकास यंत्रणेच्या 2016-17 च्या आकडेवारी नुसार 23.07 टक्के विहारीद्वारे जलसिंचन करतात. यापैकी 22 लाख विहिरीवर ऑईल इंजिन किंवा विद्युत पंप बसवले आहेत. विहिरमधून 7 लाख 54 हजार 710 हेक्टर मीटर पाणि उपसा करण्यासाठी उपयोग होतो. आणि दरवर्षी पावसाचे जे पाणि भुगर्भात होते. त्याचा विचार करता 321810 हेक्टर पाणि वापरण्यासाठी मिळू शकते.

2 तलाव सिंचन :

महाराष्ट्रात तलाव सिंचनाचे 6 टक्के आहे. पाणि पुरवठा करण्यासाठी तलावांचा वापर देशाच्या बऱ्याच भागात प्रचलित आहे. 1950-51 मध्ये एकुण ओलिता पैकी 17 प्रतिशत म्हणजे 36 लाख हेक्टर जमीन तलावांवर अवलंबून होती. 2016-17 मध्ये प्रमाणात 2:1 प्रतिशत म्हणजे 27 लाख हेक्टर इतके घसरले.

3 उपसा सिंचन :

विहिरी किंवा नदिच्या पात्रातून अथवा जलाशयातून उंच भागातील जमीनीला पाणि पुरवठ्याची सोय उपलब्ध करुण द्यायचे असेल तर पाणि उंचावर न्यावे लागते यासाठी ऑईल इंजिन किंवा विजेचापंप यांच्या वापर केला जातो. महाराष्ट्रात एकुण जलसिंचन एकुण क्षेत्रापैकी 88 टक्के उपसासिंचनाचे आहे. महाराष्ट्रात मुख्यत्वे करुण दक्षिण महाराष्ट्रात विशेष कोल्हापुर आणि कोकणमध्ये रत्नागिरी व सिंधुदुर्गजिल्ह्यात उपसा जलसिंचनाद्वारे जमिनीचा पाणि पुरवठा केला जातो.

4 ठिबक सिंचन :

1986 मध्ये नाशिक जिल्ह्याला अवर्षणाचा मोठा तडाखा बसला. नाशिक जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात द्राक्षे पिकविली जातात. दुष्काळात द्राक्षांच्या बागा वाचविण्यासाठी द्राक्षबागवाल्यांनी ठिबक सिंचनाचा आधार घेतला. आज ठिबक सिंचन पद्धतीत नाशिक जिल्हा महाराष्ट्रात अग्रेसर आहे. संपूर्ण देशातील 60 टक्के ठिबकसिंचन एकट्या महाराष्ट्रात केले जाते. पालेभाज्या, फुले, फळे इत्यादींसाठी ठिबक सिंचनाचा वापर केला जातो. केळी, पेरु, डाळींब, आंबा, लिंबू, संत्री, मोसंबी, कलिंगड ठिबक सिंचनाचा वापर केला जातो.

भारतात 1982 साली ठिबक सिंचनास सुरुवात झाली. वसंतदादा शुगर इन्स्टिट्यूटने स्वयंचलित इलेक्ट्रॉनिक्सवर आधारित ठिबक सिंचन संचाचा शोध लावला.

ठिबक सिंचनाचे फायदे :

- 1 ठिबक सिंचनाने रोज गरजेनुसार पाणि दिल्याने पिकांना ताण पडत नाही.
- 2 उत्पादन 20 ते 200 टक्के पर्यंत वाढ होते.
- 3 कमी अगर जास्त पाण्याचा ताण सोसावा लागत नाही.
- 4 बचत झालेल्या पाण्याचा दुसऱ्या क्षेत्राला ओलित करणसाठी वापर करता येतो.
- 5 जमिनीची धूप थांबते.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

- 6 पाणि साठुन राहत नाही.
- 7 जमिन खराब होत नाही.
- 8 दिवसरात्र कधीही पिकांना पाणि देता येते.
- 9 चिंतामुक्त शेतीसाठी ठिबक सिंचन वरदान म्हटले पाहिजे.
- 10 निर्यातक्षम उत्पादना साठी ठिबक सिंचन आवश्यकच आहे.

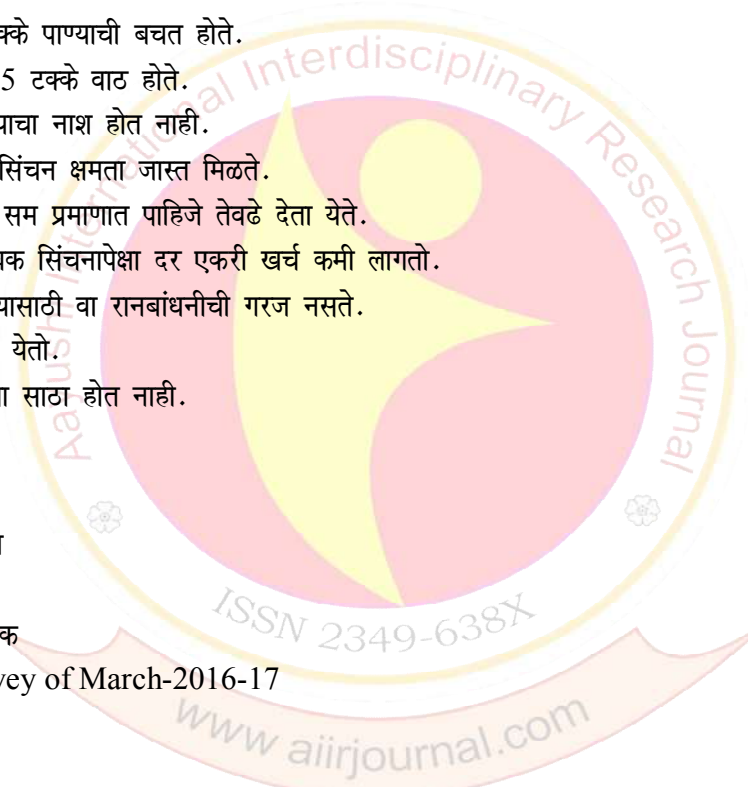
5 तुषार सिंचन पध्दती :

ॲल्युमिनीयम अगर पीव्हीसी पाईपला जोडलेल्या स्पिंकलर नोजलद्वारे पाण्याच्या दाबाचा वापर करुन पाणि पावसाप्रमाणे पिकावर सर्व ठिकाणी सारखे फवारे यास तुषार सिंचन पध्दती असे म्हणतात. या पध्दतीचे अनेक फायदे आहेत. हे फायदे खाली नमुद केले आहेत.

- 1 30 टक्केते 35 टक्के पाण्याची बचत होते.
- 2 उत्पन्नात 10 ते 15 टक्के वाढ होते.
- 3 तुषार पध्दतीत पाण्याचा नाश होत नाही.
- 4 प्रवाही सिंचनापेक्षा सिंचन क्षमता जास्त मिळते.
- 5 पाणि सर्व ठिकाणी सम प्रमाणात पाहिजे तेवढे देता येते.
- 6 या प्रकारासाठी ठिबक सिंचनापेक्षा दर एकरी खर्च कमी लागतो.
- 7 जमीन सपाट करण्यासाठी वा रानबांधणीची गरज नसते.
- 8 मजुरीचा खर्च कमी येतो.
- 9 जमिनीमध्ये पाण्याचा साठा होत नाही.

संदर्भ सुची :

- 1 कृषिविकास पुस्तिका
- 2 इंटरनेट सुविधा
- 3 ॲग्रीवोन वर्तमानपत्रक
- 4 Economic survey of March-2016-17
- 5 योजना, अर्थसंवाद

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

विमुद्रीकरण एक काळाची गरज**वर्षा प्रकाश धंजे**

एम.ए. अर्थशास्त्र (द्वितीय वर्ष) अर्थशास्त्र विभाग,
उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगांव

गोषवारा :-

पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 8 नोव्हेंबर 2016 रोजी रात्री 8:00 वाजवा 500, आणि 1000 रुपयांच्या नोटांची विमुद्रीकरणाची घोषणा केली. या निर्णयामागचा मोठा हेतू उद्देश म्हणजे काळा पैसा भ्रष्टाचार लाचलुचपत करून अवैध मार्गाची येणा-या काळ्या पैशाला आळा घालणे त्यातच सरकारने नोटा बदलीची मुदत 30 डिसेंबर 2016 पर्यंतच ठेवली होती. एवढ्या कमी वेळेत नोटा बँकेत जाऊन जमा करणे कठीण होते. लोकसंख्येच्या बाबतीत दुस-या क्रमांकावर असणारा आपला भारत देश यातील प्रत्येक जनतेला या अडचणींना सामोरे जावे लागले, त्यातच वाढती महागाई यामुळे वस्तुंची किंमत ही मात्र दिवसेंदिवस वाढतच आहे सोबतच खरेदी विक्री मध्ये 500 आणि 1000 रुपयांच्या नोटा गायब झाल्या होत्या त्यानंतर काही काळाने 500ची नवी नोट चलनात आली.

प्रस्तावना :-

भारतात आधी पण दोन वेळेस विमुद्रीकरण करण्यात आले होते. पहिले 1946 मध्ये 1000 रुपयांच्या नोटांचे विमुद्रीकरण झाले होते. त्यानंतर 16 जानेवारी 1978 ला 1000 रुपये 5000 आणि 10000 या नोटांचे विमुद्रीकरण झाले होते. मात्र 2000-01 मध्ये 1000 रुपयांची नोट पुन्हा चलनात आली. (मोरारजी देसाई यांच्या काळात) काही वर्षा पुर्वी जेव्हा विमुद्रीकरण करण्यात आले होते तेव्हा भारताची अर्थव्यवस्था एवढी काही प्रगत झालेली नव्हती. ज्या नोटांचे विमुद्रीकरण झाले होते. त्या नोटा जास्त किमतीच्या होत्या त्यावेळेस अगदी कमी लोकांकडे एवढी मोठी रक्कम होती. म्हणूनच सामान्य माणसाला तेव्हा एवढी अडचण निर्माण झाली नव्हती. परंतु यावेळेस 1000 आणि 500 ह्या किमतीच्या नोटा चलनात 85 टक्के पेक्षा जास्त असल्यामुळे या अडचणींना सामोरे जावे लागले आहे. नोटाबंदीमुळे माणसाला दिलासा देणारी एकच गोष्ट होती ती म्हणजे काळ्या पैशाचा शोध घेणे आणि दहशतवादाना मिळणा-या वित्तीय मदतीवर अंकुश लावणे.

संशोधनाची पद्धत :-

विमुद्रीकरणाचा अभ्यास करतांना दोन पद्धतींचा वापर केलेला आहे. यामध्ये प्राथमिक पद्धत आणि दुय्यम पद्धत यांचा समावेश केला आहे. प्राथमिक पद्धतीमध्ये प्रत्यक्षात नोटाबंदीमुळे लोकांना आलेल्या समस्या व त्याचे फायदे विचारले. दुय्यम साधन सामग्रीत मासिके टिक्की चॅनल्स वर्तमानपत्रे साप्ताहिके इ. सारख्या साधनांचा समावेश होतो. अशा दोन पद्धतींचा वापर संशोधनासाठी केला आहे.

संशोधनाची उद्दीष्टे :-

- विमुद्रीकरणाचा उद्देश्य जाणून घेणे.
- विमुद्रीकरणामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक व सामाजिक अडचणींचा अभ्यास करणे.
- नोटाबंदीच्या निर्णयामुळे सामान्य जनतेला काय फायदे होणार हे जाणून घेणे.
- विमुद्रीकरणामुळे कॅशलेस इंडिया कसा निर्माण होईल हे समजून घेणे.
- काळा पैसा निर्माण करणा-या जनतेला व दहशतवाद्यांचा सरकार कशा रितीने त्यांचा सामना करते हे जाणून घेणे.

गृहितकृत्ये :-

दैनंदिन जीवनात व्यवहार करतांना अनेक ठिकाणी काही गोष्टी गृहित धरल्या जातात. “अभ्यासविषयक असलेल्या घटनेचे संभाव्य व शक्य स्पष्टीकरण म्हणजे गृहितक होय” प्रस्तुत संशोधन हे खालील गृहितकांवर आधारित आहे.

1. कॅशलेस व्यवहारामुळे भारतातील काळ्या पैशाला आळा बसेल.
2. विमुद्रीकरणातून भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना मिळेल.
3. विमुद्रीकरणामुळे अनेक लोक स्वतः कडे रोकड बाळगणार नाही.
4. विमुद्रीकरणामुळे गुंतवणूक वाढेल.

संशोधन आढावा :-

विमुद्रीकरण हे केंद्र सरकारचे एक असे पाऊल आहे की ज्याचा प्रत्येक भारतीयांच्या जीवनावर विशेष प्रभाव पडला आहे. विमुद्रीकरणाचे विपरित परिणाम झाल्याची ओरड सध्या सुरु आहे. मात्र देशातील प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष कर संकलन चालू आर्थिक वर्षात 19 डिसेंबर पर्यंत टक्केवारी दुहेरी आकड्याने वाढली आहे. 2016 च्या तुलनेत 2017 मध्ये रब्बीचे प्रमाण 6.3 टक्के नी वाढले आहे. देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनावर किरकोळ परिणाम काही काळ जाणवले. विमुद्रीकरणामुळे रोख व्यवहारांची टंचाई निर्माण झाली. यामुळे सरकारने इलेक्ट्रॉनिक व्यवहाराकडे जाण्याचा मार्ग पत्कारला आहे. पुर्णतः विमुद्रीकरणाचा मुख्य उद्देश म्हणजे दहशतवाद्यांना व त्यांच्या वाईट विचारांची भावना नष्ट करणे हाच होय. मग त्यांसाठी कॅशलेस अर्थव्यवस्थेकडे जाणे अति आवश्यक आहे. वास्तविक 27 नोव्हेंबर 2016 ला 'मन की बात' या कार्यक्रमात राष्ट्राला संबोधित करता पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी म्हटले की एक रोकडरहित समाज आमचं स्वप्न आहे. हे मात्र खरं आहे की 100 टक्के रोकडरहित समाज कधी संभव नाही मात्र आपण कमी नगदी व्यवहारापासून सुरुवात करू शकतो. तेव्हा रोकड रहित समाज काही दुर नसेल.

अर्थव्यवस्थेत काळा पैसा नष्ट करण्याचा सर्वात चांगला उपाय मुख्यतः नगदी व्यवहारांवर आधारित अर्थव्यवस्था ईलेक्ट्रॉनिक व्यवहाराकडे घेऊन जाण्यासाठी सार्वभौमत्व बँकिंग सुविधा आवश्यक आहे. एक कॅशलेस अर्थव्यवस्था रोकड जवळ न वापरता क्रेडीत कार्ड, डेबिट कार्ड, इलेक्ट्रॉनिक अथवा ऑनलाईन खरेदीच्या माध्यमाने चालतो. एक रोकडरहित अर्थव्यवस्थेचा विचार कागदी मुद्रा पासून डिजिटल मुद्रा कडे जाण्याची एक क्रांती आहे.

नोटाबंदीमुळे उद्भवणारे समस्या :-

1. **ग्रामीण भागात एटीएम-देशात** सध्या कॅशलेस इकोनॉमीचा नारा स्वागतार्ह असला तरी वास्तवतेकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही. ग्रामीण भागात बँकींग व्यवस्था आजही पुरेशा प्रमाणात पोहचलेली नाही. दुसरीकडे खातेदारांच्या प्रमाणात बँकेत कर्मचारी नसल्याने त्यांना त्रास सहन करावा लागतो.
2. **ग्रामीण भागातील बँकींग-** नोटाबंदीनंतर आता सरकारकडून वारंवार ग्रामीण अर्थव्यवस्था कॅशलेस करण्यावर भर दिला जात आहे तरी सध्याची स्थिती खूपच बिकट आहे जर गावात बँकच नसेल तर कॅशलेस धोरण राबविण्याला अर्थच राहणार नाही. महानगरांमध्ये एका कॉलनीमध्ये पाच, सात बँकांचे एटीएम दिसून येतात तर खेड्यांमध्ये आजही आपल्याकडील बँका तयार नाहीत. हे वास्तव आपण स्विकारणार आहोत.
3. **बँक कर्मचा-यांची अपूरी संख्या-** खातेदारांच्या प्रमाणात बँक कर्मचा-यांची संख्या घटत चाललेली आपणास दिसत आहे. परिणामी बँकांवर कामाचे ओझे वाढत चालले आहे गेल्या पाच वर्षात राष्ट्रीयकृत बँकांसहित सुमारे दहा बँकाकडून आपल्या कर्मचारीसंख्येत 2 टक्के वरून 20 टक्के पेक्षा अधिक पदांवर जागा भरण्याची परवानगी दिली आहे. मात्र एवढ्याने हा प्रश्न सुटणार नाही.
4. **घाऊक व्यापा-यांच्या अडचणी-** टेम्पो चालक, सुतार, रंगारी, आदी अशा सर्व त-हेच्या कामगारांकडे सुटे पैसे उपलब्ध नव्हते. 500च्या नवीन नोटा लवकर चलनात न आल्यास व्यापार करणे अवघड झाले होते. ऑनलाईन व्यवहारांमध्ये जास्तीचा कर भरावा असल्याने व्यापारी हा मार्ग स्वीकारणार नाखूश होते.

विमुद्रीकरणाचा निवडणूकपद्धतीवर परिणाम :-

भारतीय राजकारणामध्ये मतदाराला प्रभावित करण्यासाठी मतदान जिंकण्यासाठी पैसाचा व्यापक उपयोग केला जातो. मतदानाच्या एक दिवस आधी पैसे व दारू वाटून त्यांना खूश करून आपले एका रात्रीत भविष्य बदलून जातं असं त्यांना वाटतं साधारणतः खूप वर्षा पासून राजनिती मध्ये रुपयांची पैशांची चमक दाखवून स्वातंत्र्य आणि सापेक्ष मतदानाचा खेळच बनवून ठेवला आहे.

मतदानात भ्रष्टाचाराचं बीज पेरल्याने काय होईल या रोपट्यापासून भ्रष्टाचाराचे झाडच निर्माण होईल. असं नाही आहे की काही राजकारणी मंत्र्यांनी मतदानात पैसाच्या दुरुपयोगावर डोळे बंद करून ठेवले आहे. असे अनेक राजकारणी आहे की जे पैसा आणि मतदानामध्ये चिंता जाहिर करतात. 25 जानेवारी 2011 पासून प्रत्येक वर्षी राष्ट्रीय मतदान दिवस साजरा केला जातो. ज्यामध्ये नविन मतदाने अधिक प्रमाणात युवकांना नैतिक मतदानाची शपथ दिली जाते. विश्वाचा सर्वात मोठा मतदाता सुप्रसिद्ध कार्यक्रम होता त्यात आतापर्यंत जवळ जवळ 14 कोटी युवकांनी ही प्रतिज्ञा घेतली होती.

काळा पैसा आणि प्राप्तीकर कायदा :-

काळा पैसा म्हणजे काय ? ज्या पैशांवर प्राप्तीकर आणि इतर कर भरले जात नाहीत तो पैसा म्हणजे काळा पैसा होय. काळापैसा हा विविध प्रकारे भारतात आणि भारताबाहेर साठवला जातो. लाचखोरी हवाला व्यवहार आदी अवैध मार्गाने हा काळा पैसा तयार होतो. शून्य कर असणा-या देशात एखादी कंपनी स्थापन करून त्याद्वारे कर चुकविला जातो. अशा काळ्या पैशामुळे देशातील

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

अर्थव्यवस्था खिळखिळी झाली आहे. एक समांतर अर्थव्यवस्था तयार झाली आहे. भ्रष्टाचार अवैध व्यवहार यामुळे काळा पैसा तयार होतो आणि अवैध मार्गाने परत पांढरा करण्यात येतो. काळा पैसा सोने किंवा इतर मालमत्तेत दुस-यांच्या नावाने गुंतविला जातो हा पैसा परत पांढरा केला जातो आणि मग तो चलनामध्ये येत असतो. या प्रक्रियेमध्ये सुध्दा त्यावर कर लादला जात नाहीत. यामध्ये सरकारचे मोठे नुकसान होते.

उपाययोजना :-

1. ज्या गावाची लोकसंख्या 10-20 हजारापर्यंत असेल त्या प्रत्येक गावात सरकार मार्फत बँक एटीएम सुविधा उपलब्ध केली पाहिजे.
2. सरकारी बँकांनी खाजगी बँका प्रमाणे सुविधा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजे.
3. सुशिक्षित लोकांनी अशिक्षित लोकांना साक्षर बनविल्यास मदत करावी आपली एक सामाजिक जबाबदारी समजून.
4. सरकारने ग्रामीण भागातील प्रत्येक अशिक्षित लोकांना कॅशलेस व्यवहाराचे प्रशिक्षण दिले पाहिजे.

कॅशलेस अर्थव्यवस्थेचे लाभ :-

भारतीय अर्थव्यवस्था जगात सर्वात जास्त गतीने वाढणा-या अर्थव्यवस्थेमध्ये एक आहे. मात्र काळापैसा भ्रष्टाचार दहशतवादी अवैध पेसाच्या चक्राला तोडण्यासाठी विविध उपाय योजन केल्या भारतात खुप कमी लोक कॅशलेस व्यवहार करतात आता पर्यंत फक्त 10 ते 15 टक्के जनतेनेच कधी-कधी रोकडरहित उपकरणांचा उपभोग केला परंतु ब्राजील आणि चीन या देशांमध्ये 40 टक्के पर्यंत कॅशलेस व्यवहार चालतात तर लोक डिजीटल व्यवहार चालू करतील तर नगदी पैसा जवळ ठेवायची गरज असणार नाही. विमुद्रीकरणाच्या काही काळानंतर सरकारने लोकांना प्रोत्साहित करण्यासाठी आणि डिजीटल व्यवहाराला चालना देण्यासाठी अनेक पाऊल उचलले आहे.

1. 25 डिसेंबर 2016 ला डिजीटल लॉटरी योजनेला चालना दिली.
2. कॅशलेस व्यवहारासाठी भिम ॲपचे उद्घाटन केले
3. पेट्रोल पंप वर कार्ड मार्फत निःशुल्क व्यवहार
4. रोकडरहित अर्थव्यवस्थेसाठी युपीआय निर्मिती झाली. युपीआय म्हणजे युनिफाईड पेमेंट इंटर फेसचा वापर स्मार्ट फोनचा वापर करून बँक खात्यात पैसे पाठविण्याचे सर्वात सोपे माध्यम म्हणून युपीआय कार्ड पहिले जाते.

निष्कर्ष :-

1. भारताच्या अर्थव्यवस्थेला विकसित करण्याच्या दृष्टीने विमुद्रीकरणाचे सक्षम पाऊल उचलले गेले.
2. विमुद्रीकरणामुळे भ्रष्टाचाराला व काळ्या पैशाला आळा घालण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे
3. महाराष्ट्रात नोटाबंदीमुळे मुंबई मध्ये 105 जणांचा मृत्यू 9 नोव्हेंबर ते 25 डिसेंबर या कालावधीत नोटाबंदीमुळे बळी पडले.
4. विमुद्रीकरणामुळे लोक रोकड ही स्वतःजवळ न ठेवता बँकेत ठेवत आहेत.
5. विमुद्रीकरणासारख्या मोठ्या निर्णयामुळे भारतातील कॅशलेस व्यवहाराचे प्रमाण वाढत आहे.
6. कॅशलेस मार्फत जे लोक व्यवहार करत होते त्यांना मात्र विमुद्रीकरणामुळे काही समस्या आली नाही.
7. विमुद्रीकरणामुळे लोकांची बँकेत पैसे गुंतवून ठेवण्याची प्रवृत्ती वाढली.
8. विमुद्रीकरणाचा जेवढा भविष्यात फायदा आहे. तेवढाच वास्तव स्थितीत नुकसान पण झालेले दिसत आहे.
9. सर्वात महत्वाचा निष्कर्ष असा की आता पर्यंत जेव्हा जेव्हा विमुद्रीकरण झाले ते भाजप सरकार द्वारेच करण्यात आले आहे.

संदर्भ :-

1. सकाळ वर्तमान पत्र 31 डिसेंबर 2016 पृष्ठ क्रमांक-2
2. सकाळ वर्तमान पत्र 23 डिसेंबर 2016 पृष्ठ क्रमांक-7
3. लोकसत्ता बँकींग चे नवे पर्व शुक्रवार 30 डिसेंबर 2016 पृष्ठ क्रमांक-15
4. लोकसत्ता शुक्रवार 30 डिसेंबर 2016 पृष्ठ क्रमांक-4
5. रोकडरहित अर्थव्यवस्था योजना मासिक फेब्रुवारी 2017
6. लोकसत्ता, अर्थसत्ता शुक्रवार 30 डिसेंबर 2016 पृष्ठ क्रमांक-10,11
7. www.loksatta.com Friday, 30 December 2016 Page No.9

G.S.T. (वस्तु व सेवा कर)

प्रा. श्री. सुरेश रमण देसले

कै.म.दि.सिसोदे उर्फ भाऊसाहेब

कला व वाणिज्य महाविद्यालय,

नरडाणा ता. शिंदखेडा जि. धुळे

प्रस्तावना :-

भारताच्या संदर्भात विचार केला तर भारतात संघराज्यात्मक व्यवस्था (federal system) आहे. या संघराज्यात्मक व्यवस्थेत दोन पातळीवर सरकार असते केंद्रीय पातळीवर केंद्रसरकार आणि राज्य पातळीवर राज्य सरकार. देशाचे संरक्षण, आंतरराष्ट्रीय व्यवहार आणि परकीय चलनव्यवस्था ही प्रमुख कार्ये केंद्र सरकारला करावी लागतात या बरोबरच केंद्र आपल्या कार्याच्या कक्षा विस्तारू शकते. बाकी सर्व कामे राज्य सरकारला करावी लागतात. राज्य स्वायत्त असतात. केंद्र आणि राज्यांची कार्ये आणि वित्तीय अधिकारांचे विभाजन घटनात्मक तरतुदीनुसार केले जाते. या प्रकारची व्यवस्था अमेरिका, कॅनडा आणि भारत या देशात आस्तित्वात आहे. केंद्र सरकार व राज्य सरकार त्यांच्या जबाबदारी पार पाडण्यासाठी करांद्वारे उत्पन्नाचे स्रोत आहेत. त्यांत सेवाशुल्क, खरेदीशुल्क, व्हॅट, विक्रीकर यासारख्या अनेक महत्त्वपूर्ण करांचे परिवर्तन जी.एस.टी. करप्रणाली मार्फत झाले.

वस्तु व सेवा कराचा इतिहास :-

वस्तु व सेवा करांची कल्पना पहिल्यांदा तत्कालीन केंद्रीय वित्त मंत्री यांनी सन २००६-०७ च्या अर्थसंकल्पीय भाषणात मांडली. ज्या राज्य वित्तमंत्र्यांच्या शक्ती प्रदान समितीच्या स्थापनेने मूल्यवर्धित कर प्रणाली अमलात आणली होती. त्यांनाच वस्तु व सेवा कराचा आराखडा व संरचना तयार करण्याची विनंती करण्यात आली व अहवाल तयार करण्यात आला. या अहवालावर आधरित केंद्र सरकार व शक्ती प्रदान समिती यांच्यामधील चर्चेच्या अनुषंगाने शक्ती प्रदान समितीद्वारे सन २००९ मध्ये प्रथम चर्चा पत्रिका प्रसिध्द करण्यात आली. या पत्रिकेत नोंदविण्यात आलेल्या प्रस्तावित वस्तु व सेवा करांच्या वैशिष्ट्यांच्या आधारे केंद्र व राज्यांमध्ये चर्चा सुरु झाली

वस्तु व सेवा कराची प्रक्रिया :-

वस्तु व सेवा कर म्हणजेच जीएसटी लागू करण्यासंबंधी २०११ मध्ये विधेयक प्रथम मांडण्यात आला ते संसदीय समितीकडे पाठवण्यात आले. २०१३ मध्ये समितीने अहवाल दिला. परंतु त्या दरम्यान बीजेपी पार्टीनी या विधेयकाचा विरोध केला होता. २०१३ मध्ये संसदीय समितीचा अहवाल आला. परंतु तो पर्यंत लोकसभा निवडणुकीच्या हालचाली सुरु झालेल्या होत्या त्यामुळे हे विधेयक माग पडलं. २०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी पंतप्रधान झाले आणि त्यांना ह्या विधेयकाला राष्ट्र हिताचा सांगुन त्याचा पाठपुरावा केला. २०१५ मध्ये भाजपाचं लोकसभेत संख्याबळ अधिक असल्याने ते संमत करण्यात आलं. परंतु राज्य सभेत काँग्रेसन ते अडवुन ठेवले.

वस्तु व सेवा कर यांची अंमलबजावणी :-

केंद्र सरकारने २७ मार्च २०१७ ला विरोधकांच्या हरकर्तीकडे साफ दुर्लक्ष करत जीएसटी अर्थात वस्तु व सेवा कराशी संबंधित ४ विधायक लोकसभेच्या पटलावर सादर केली. त्यांत केंद्रीय वस्तु व सेवा कर विधेयक - २०१७ (सी-जीएसटी), एकीकृत वस्तु व सेवाकर विधेयक - २०१७ (आय-जीएसटी) संघराज्य क्षेत्र वस्तु व सेवाकर विधेयक (यटी-जीएसटी) व वस्तु व सेवा कर (राज्यांना नुकसान भरपाई) विधेयक - २०१७ ही जी.एस.टी. शी संबंधित ४ विधेयके लोकसभेत सादर करण्यात आली ६ एप्रिल २०१७ ला राज्य सभेतही ४ विधेयके कोणतेच संशोधन न करता मंजूर करण्यात आली. १३ एप्रिल २०१७ ला राष्ट्रपती श्री. प्रणव मुखर्जींनी बजेट सत्रात संसद सधनात हे विधेयक पारित झाल्यानंतर जीएसटीशी संबंधित ४ विधेयकांना मंजूरी दिली. वस्तु व सेवा कराची अंमलबजावणी १ जुलै २०१७ पासून केली गेली आहे.

वस्तु व सेवा कर (GST) :-

वस्तु व सेवा कर एक अप्रत्यक्ष कर कायदा आहे. वस्तु व सेवा कर असा की, केवळ वर्धित मूल्यावर कर आकारला जाईल आणि अंतिम उपभोक्ता किंवा ग्राहकाला कराचे ओझे सहन करावे लागेल.

जिथे जीएसटी लागू नाही तेथे वस्तु व सेवा कर वेगवेगळे कर लावले जाते. जीएसटी एक एकीकृत कर आहे तो वस्तु व सेवा या दोन्हीवर लावला जाईल भारताच्या घटनेनुसार संपूर्ण देश हा २९ राज्यांमध्ये विभागलेला आहे. प्रत्येक ठिकाणी दोन सरकारांचे अधिकार चालते आपल्या खर्चासाठी निधी उपलब्ध व्हावा म्हणून दोन्ही सरकार वेगवेगळे कर लावतात. जीएसटी हा एक कर जरी असला तरी त्यामध्ये ४ करांचा अंतर्भाव आहे हे कर म्हणजे

१) केंद्रीय वस्तु व सेवा कर (CGST)

२) राज्य वस्तु व सेवा कर (SGST)

३) एकात्मिक वस्तु व सेवा कर (IGST)

४) संघ राज्य वस्तु व सेवा कर (UTGST)

हे कर लावले जाणार असल्याने करदात्यांना कर आकारणीसाठी सुटसुटीत व सुरळीततेचा अनुभव येईल.

केंद्रीय आणि राज्यांचे या कायद्यात विलिनीकरण होणारे कायदे :-**केंद्राचे विलीन होणारे कायदे -**

- * केंद्रीय अवकारी शुल्क (सेंट्रल एक्साइज ड्युटी)
- * अतिरिक्त अवकारी शुल्क
- * सेवा कर
- * अतिरिक्त आयात शुल्क म्हणजेच काउंटर व्हेलिंग ड्युटी
- * विशेष अतिरिक्त आयात शुल्क

राज्य पातळीवरील विलीन होणारे कायदे :-

- * राज्याचे व्हॅट, विक्रीकर
- * करमणूक कर, केंद्रीय विक्रीकर
- * ऑक्ट्रॉय आणि प्रवेशकर
- * खरेदी कर
- * सुखसोई विषयक कर
- * लाटरी, सट्टा आणि जुगारावरचे कर

वस्तु व सेवा कराचे ठळक वैशिष्ट्ये :-

१) यांत मालाच्या सेवांच्या पुरवठ्यावर कर लावणे २) वस्तु व सेवा कर केंद्रात व राज्यात एकाच वेळी आकारला जाईल यांत केंद्राने आकारलेल्या करास सीजीएसटी व राज्याने आकारलेल्या कराला एसजीएसटी संबोधले जाईल ३) या कराच्या अधीन तंबाखू राहील ४) यंत्रणा संपूर्ण ऑनलाईन आहे ५) यांत रकमेनुसार कोडपद्धत वापरली जाईल ६) एकात्मिक वस्तु व सेवा कर यांच्या पुरवठ्यावर आकारला व गोळा केला जाईल ७) वस्तु व सेवांची आयात ही आंतरराज्य पुरवठा म्हणून धरण्यात येईल व त्यावर कर आकारण्यात येईल ८) एकात्मिक वस्तु व सेवांवरील कराची जमा मात्र CGST व SGST भरण्यासाठी उपयोजित केला तरी चालेल ९) यांत पॅन आधारित नोंदणी क्रमांक राहणार आहे १०) निर्यातीत शून्य दर पुरवठा गबले जाईल म्हणून कर आकारणी नाही .

वस्तु व सेवा कराचे लाभ :-

१) कर भरणे सरळ होईल २) देशाच्या जीडीपी मध्ये वाढ होईल ३) कर चोरी कमी होईल ४) संपूर्ण देशात एकच कर व एकाच किमतीत सामान खरेदी करता येईल ५) ऑनलाईनमुळे पादर्शकता येईल ६) वस्तुचे वर्गिकरण सोपे होईल ७) वस्तु व सेवांकर वेगवेगळे कर नाही ८) देशात सर्वत्र पर्याय राहील ९) एकच जीएसटी लावला जाईल १०) रिटेल सेवासाठी खर्च कमी होईल ११) घटकांना क्रेडीट देणे सोपे होईल.

जीएसटीचा विचार करता थोडक्यात वर्गिकरण पुढील प्रमाणे दिसते.

०% जीएसटी	५% जीएसटी	१२% जीएसटी	१८% जीएसटी	२८% जीएसटी	४३% जीएसटी
पॅकबंद न केलेले अन्नधान्य, ताज्या भाज्या, ब्रॅंड विरहीत आटा, गुळ, दुध, अंडी, दही, लासी, पॅक बंद न केलेले पनीर, ब्रॅंड विरहीत नैसर्गिक मध, जॉम जगरी, मीठ, काजल, फुलभारी इ. पाडू, मुलांचे ट्रीटिंग, कलरिंग, शैक्षणिक सेवा, आरोग्य सेवा	साखर, चहापत्ती, भाजलेल्या कॉफी बिया, खाद्यतेल, स्क्रिम, दुध पावडर, बालकांसाठीचे दुग्ध जन्य पदार्थ, पॅकबंद पनीर, काजू, बेदाणे, पीडीएस किरोसिन, घरगुती वापराचा एलपीजी, पादत्राणे (रु.५०० पर्यंत), दुध, कपडे, (१००० पर्यंत) अगरबत्ती, कॉयर मॅट्स	लोणी, तुप, बदाम, फुटज्युस, पॅकबंद नारळ पाणी, भाज्या तयार करण्याचे पदार्थ, फळ, शेंगदाणे, किंवा लोणचे, मुरंबा, चटणी, जाम, जेली, यासह अन्य मिश्रणाचे भाग, छत्री, मोबाईल	केसतेल, टुथपेस्ट, साबण, पास्ता, कॉर्नफ्लेक्स, सुटस आईस्क्रीम, प्रधानवस्तु, प्रिंटर्स	मोटर वाहने, मोटर गाडीचे सुटे भाग यांवर २८% जीएसटी पॅसेंजर, गाडी, विकत घेतल्यास	विशिष्ट, मोठ्या गाड्यांवर जीएसटी सेस लागणार आहे. यांचा अर्थ ४३% कर लागू शकतो.

सदर तक्त्यांत ८१% वस्तु ह्या १८% जीएसटी स्तराच्या आत/खाली मोडतात असे दिसते.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

निष्कर्ष :-

जी.एस.टी. म्हणजेच वस्तु व सेवा कर याचा विचार करतांना असे दिसते की, बहुतेक अप्रत्यक्ष कर हे ह्या करांत विलीन करण्यात आले त्यामुळे जीएसटी हा कर एकच असल्यासारखा असल्याने त्याची ऑनलाईन प्रक्रिया असल्याने कर करदात्यांनाही व केंद्र व राज्य यांनाही कर चुकवेगिरी यासारख्या गोष्टी कमी झाल्याने कर सरळ व क्लिष्ट राहत नाही असे दिसते. या करामुळे जीडीपी वाढत असल्याने देशाच्या विकास होण्यास मदत होईल आणि ८१% वस्तु या १८% करात येत असल्याने सर्वसामान्यांना फायदेशीर होईल असे वाटते म्हणजे **एक राष्ट्र एक कर** असे **वस्तु व सेवा कर** यांस म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.

संदर्भ सूची :-

- १) प्रा. एन. एल. चव्हाण - भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास भाग-२-प्रशांत पब्लिकेशन, जळगांव, प्रथम आवृत्ती जून २००४.
- २) प्रा. प्रविण कामथे - प्रा. मेघना पाटील (मुदिराज) - जी. एस. टी. वस्तु आणि सेवा कर कायदा एक परिचय, साई ज्योति पब्लिकेशन, नागपूर - प्रथम आवृत्ती - २०१७.
- ३) दै. लोकमत - दि. १ जुलै २०१७.

कृषी उदयोग (पशुसंवर्धन)**रुपाली भरत पाटील**

एम.ए. अर्थशास्त्र द्वितीय वर्ष

बीपी आर्ट्स, एसएमएस सायन्स ॲण्ड

केकेसी कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

प्रस्तावना:-

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. व भारताच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये कृषी क्षेत्राचा मोलाचा वाटा आहे. बहुतांश शेतकरी हे एकतर भूमिहिन अथवा अल्प भुधारक असून शेतीमधुन मिळणारे वार्षिक उत्पादन कमी असते. म्हणून देशातील ग्रामीण भागामध्ये जोडधंदा म्हणून लघुउदयोगामध्ये जास्त भर दिला जातो. यामध्येच शेतकरी वर्गासाठी 'दुग्धव्यवसाय' हा एक चांगला उदयोग आहे. व शास्त्रीय पशुसंगोपन पद्धतीचा वापर करून आणि उपलब्ध साधन सामग्रीचा परिणाम कारक वापर या बाबीही शेतकऱ्यांसाठी फार महत्वाच्या आहेत.

वर्षीक 110 दशलक्ष मेट्रीक टन दुध उत्पादनासह भारताच्या जगामध्ये दुध उत्पादनात सध्या प्रथम क्रमांक आहे. आपल्या दुध उत्पादकांसाठी दुग्ध व्यवसाय हा उपजीवीकेचा प्रमुख स्रोत आहे. म्हणून फक्त शेतकऱ्यांसाठी नव्हे तर विस्तार कर्मचाऱ्यांसाठी देखील उपयोगी पडू शकले. अशा पशुसंवर्धन मार्गदर्शनाची उणीव भरून काढण्यासाठी केलेला हा एक प्रयत्न होय .

जनावरांच्या आरोग्याची निगा, व्यवस्थापन, आहारशास्त्र, पैदास, सध्याच्या व नवीन तंत्रावर आधारित वैरणीचे उत्पादन याबाबती मुलभुत माहिती पुरविण्याचा प्रयास करण्यात आला आहे.

आम्हाला आशा आहे की, शेतकरी व पशुसंवर्धन विस्तार कर्मचाऱ्यांसाठी ही पुस्तिका उपयोगी ठरेल.

अभ्यास पद्धती:

हा संशोधन निबंध संपूर्णपणे दवीतीय तथ्यांवर आधारित आहे. त्यासाठी वर्तमानपत्रे मासिके, जळगांव जिल्हा सहकारी दुध उत्पाद संघटन, पशुसंवर्धन मार्गदर्शिका इ. चा वापर केला आहे.

उद्देश:

1. पशुसंवर्धन मार्गदर्शनाची गरज.
2. दुग्धव्यवसायातील आर्थिक विकास.
3. अल्पभुधारक शेतकऱ्यांना दुग्धव्यवसायाबाबत उत्पादकता वाढविण्यासाठी पुरेपुर माहिती.
4. वाढत्या बाजार स्पर्धेमुळे दुग्धव्यवसायाचा किफायत शिरपणा वाढविणे.
5. सध्याच्या व नवीन तंत्रांचा वापर करून उत्पादन या बाबतची मुलभुत माहिती पुरविण्याचा प्रयास या द्वारे करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती:

- **सहकार**
संशोधनात व दुग्धव्यवसायाच्या विस्तारासाठी 'सहकारी संस्थांन महत्वाच्या आहेत.
सहकाराची तत्वे
1. ऐच्छिक व खुले सभासदत्व.
2. शिक्षण प्रशिक्षण व माहिती
सहकाराची मुल्ये
1. स्वयं सहायता
2. लोकतंत्र
3. न्याय व्यवस्थापन
- **सहकारी संस्थेची आवश्यकता:**
1. गावातच दुध विक्रीची व्यवस्था
2. गावातच दुध वाहतुकीची व्यवस्था
3. जास्तीत जास्त दुधाची विल्हेवाट.
4. दुधाच्या पैशाच्या मोबदल्यात इतर वस्तुंची खरेदी.
5. खाजगी व्यापाऱ्यांचा उद्देश जास्तीत-जास्त, नफा, पिळवणुकीला आळा.

6 सहकार संस्थेचा उद्देश सभासदांना समप्रमाणात मिळणाऱ्या नफ्याचे वाटप.

7 जनावरांच्या आजारपणात मदत.

8 संघोकडून मिळणाऱ्या इतर सोई

1 रोग प्रतिबंधक औषधे	2 कृमिनाशक औषधे
3 बी-बीयाणे	4 मुरघास मार्गदर्शन
5 आवश्यक वस्तुंची अनुदानात दिली.	

दुधाला पुर्णान्न म्हणतात. कारण शरीराच्या वाढीसाठी लागणारे सर्व घटक दुधामध्ये असतात.

दुधामध्ये प्रथिने, स्निग्धांश, शर्करा, जिवनसत्व, मिनरल्स, मोठ्या प्रमाणात आहेत दुधातील कॅल्शियम हा हाडांच्या वाढीसाठी उपयोगी आहे. सध्याच्या आधुनिक काळात दुधापासून विविध दुग्ध जन्य पदार्थ तयार करण्याच्या पद्धती अधिक विकसीत असून यांत्रिक प्रकीयेद्वारे विविध पदार्थ तयार करता. येतात.

दुधातील विविध घटकांचे प्रमाण खालील प्रमाणे टक्केवारी

अ.क्र.	घटक	गाय	म्हैस	मनव	शेळी-मेंढी
1	पाणी	88.0	84.0	87.5	86.57
2	उर्जा	61.0	97.0	77.0	60.95
3	प्रथिने	3.2	3.7	1.0	3.56
4	फॅट	3.5	6.9	4.4	4.58
5	लॅक्टोज	4.7	5.2	6.9	4.74
6	मिनरल	0.72	0.79	0.20	0.81

शेती आणि दुध व्यवसाय यांच्यामध्ये अत्यंत जवळचा नात आहे. म्हणजेच पशुपालन शिवाय शेती करता येत नाही. किंवा पशुपालन करता येत नाही.

म्हणून हा व्यवसाय करतांना आयन शर्षीय दृष्टीकोन ठेऊन त्यांचे काही मुलभुत नियम पाणी गरजेचे आहे.

- 1 दुध व्यवसाय करतांना व्यापारी दृष्टीकोन ठेऊनच दुध व्यवसाय केला पाहिजे. मिळकत व खर्च असेच नेहमी गणीत असावे.
- 2 दुध व्यवसाय करतांना दुध उत्पादनाचा खर्च नियंत्रीत असावा

निष्कर्ष:

- आपल्या सभोवतालच्या तांत्रिक गोष्टींचा वापर आपल्या व्यसायात केला असता नक्कीच आपणास कमी खर्चात जास्तीचे उत्पादन मिळू शकते.
- नवीन जातीच्या गाईची पैदास व संवर्धन करणे.
- जनावरांची नीगा राखवण्याची गरज महत्वाची ठरते
- पशुसंवर्धन विभागाकडून वारंवार नवीन तंत्रज्ञान व माहिती मिळते.
- शेतीला पुरक व्यवसाय दुध व्यवसाय आहे. म्हणून शेतकऱ्याची आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यास मदत मिळते.

संदर्भ व सुची:

1. जळगाव जिल्हा सहकारी दुध उत्पादन संघटन
2. योजना मासीक
3. पशुसंवर्धन मार्गदर्शिका
4. सकाळ ॲग्रोवन

भारताच्या ग्रामीण विकासात कृषी उद्योगाची भूमिका**नामदेव विठ्ठलराव बच्चेवार**(एम.ए. अर्थशास्त्र) संशोधक विद्यार्थी
कर्मवीर तुळशिराम पवार महाविद्यालय,
हाडोळती, ता. उदगीर जि. लातूर**प्रस्तावना :**

कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्व व्यवसायांपैकी एक जेष्ठ आणि श्रेष्ठ असा व्यवसाय आहे. प्राचीन काळापासून हा व्यवसाय चालत आलेला आहे. काळाबरोबर बदल होत गेला. अनेक परिवर्तने झाली आणि हळुहळू या व्यवसायाची प्रगती होत गेली. १७ व्या शतकात कृषी क्षेत्रात क्रांती घडून आल्यानंतर अनेक नवनवीन शोध लागले. आधुनिक पद्धतीने पिकाची लागवड केली जाऊ लागली. नवीन बियाणे व आधुनिक आदानांच्या उत्पादनावर भर देण्यात आला.

उत्तर उमेरिकेत मेक्सिको येथे सन १९४०-४१ मध्ये मागासलेल्या शेतीचा संपूर्ण पाया बदलून तिला शास्त्रशुद्ध अशा नवीन पायावर उभे करण्यासाठी प्रथम हरित क्रांतीची सुरुवात झाली. अन्नधान्याच्या उत्पादनात अल्पकाळात प्रचंड वाढ घडवून आणणे हे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले होते. भारतामध्ये अशा प्रकारचा प्रयत्न १९६७-६८ मध्ये करण्यात आला. कृषी उद्योगाच्या विकासासाठी अनेक योजना हाती घेण्यात आल्या. भारत हा कृषीप्रधान देश असल्यामुळे कृषी विकासावर देशाचा विकास अवलंबून आहे. विशेषतः ग्रामीण भागातील लोक शेतीवर अवलंबून असल्याचे प्रमाण अधिक आहे म्हणून भारताच्या ग्रामीण विकासात कृषी उद्योगाची भूमिका अत्यंत महत्वाची आहे.

भारताच्या ग्रामीण भागाचा विकास आजही म्हणाव्या त्या प्रमाणात झालेला नाही. ग्रामीण भागाचा विकास न झाल्यामुळे आजही भारताचे ओळख विकसनशील देश म्हणूनच केले जाते. आज २१ व्या शतकात कृषी क्षेत्रात अमूलाग्र बदल होत आहेत. आधुनिक पद्धतीने शेती केली जात आहे. त्यामुळे शेती उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ झालेली आहे. वाढत्या लोकसंख्येला रोजगार उपलब्ध करून देण्यामध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

१. कृषी उद्योगाची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. ग्रामीण भागात कृषी उद्योगाची भूमिका स्पष्ट करणे.
३. कृषी उद्योग व संबंधीत उद्योगांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेतला आहे. या संकल्पनेशी संबंधीत विविध संदर्भ ग्रंथ, नियतकालिके, वर्तमानपत्रे, मासिके इत्यादी मधून माहितीचे संकलन करून प्रस्तुत लेख तयार करण्यात आला आहे.

कृषी उद्योगाची संकल्पना

शेतीतून उत्पादित झालेल्या मालावर प्रक्रिया करणारे व्यवसाय किंवा शेतमालाचा कच्चा माल म्हणून वापर करणाऱ्या उद्योगांना कृषी उद्योग असे म्हणता येईल. थोडक्यात शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या उद्योगांना कृषी उद्योग म्हणणे वावगे ठरणार नाही. तसेच शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी आवश्यक असणारे अवजारे, खते, किटकनाशके, यंत्र सामुग्री इत्यादींची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगांनाही कृषी उद्योग म्हणता येईल.

कृषी उद्योगाचे प्रकार

१. शेतमालावरआधारीत वस्तूची निर्मिती करणारे उद्योग : यामध्ये शेतमालाचा कच्चा माल म्हणून वापर करून पुर्णपणे नवीन वस्ती उत्पादित केली जाते. जसे की, मका, तेलबिया, ऊस, कापूस. मक्यापासून पशुखादय, बिस्किट, कागद तयार केला जातो. तेलबियांपासून तेल, डाळी, पेंड तयार केली जाते. ऊसापासून साखर, गुळ, कागद तसेच मळीपासून मद्य ही तयार केले जाते. तर कापसापासून धागा, सरकीपासून पेंड आणि मोठ्या प्रमाणात कापडाची निर्मिती केली जाते.

२. अन्न उद्योग : अलीकडील काळात या उद्योगाचा विकास अतिशय झपाट्याने होताना दिसत आहे. अन्न उद्योग म्हणजे बेकरीतील पदार्थ, गोठवलेले अन्न, फळे, भाज्या, पेय, दुग्धजन्य पदार्थ यासाठी लागणारा कच्चा माल हा कृषी क्षेत्रातूनच येत असतो किंवा प्रत्यक्ष अप्रत्यक्षपणे ते कृषीवर अवलंबून असते.

३. पशु व कुक्कूट पालन उद्योग : आहाराचा दर्जा सुधारण्यासाठी या उद्योगांना महत्वाचे स्थान आहे. या उद्योगातून विपणन, संकलन, प्रमाणिकरण, प्रक्रिया व वितरण यातून मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होते. तसेच या उद्योगातून खत, अंडी, दुध, मांस इत्यादींचेही उत्पादन मोठ्या प्रमाणात होते.

४. कृषी अवजारे उत्पादित करणारे उद्योग : शेतीसाठी विविध संसाधनांची गरज असते. उदा. कोयते, फावडे, कुदळ, कोळपे, पेरणी यंत्र, ट्रॅक्टर, खते, बि-बियाणे, किटकनाशके इत्यादींची आवश्यकता असते. अशा वस्तू निर्माण करणाऱ्या उद्योगांना कृषी अवजारे उत्पादित करणारे उद्योग असे म्हणतात. अशा वस्तू निर्माण करणाऱ्या उद्योगांची संख्या बरीच वाढली आहे.

५. कृषी सेवा उद्योग : यामध्ये रोपवाटिका, कृषी बाजारपेठा, वित्त पुरवठा, कृषी प्रशिक्षण संस्था, कृषी विद्यापीठे, कृषी संशोधन केंद्रे यांचा समावेश होतो. कृषी संशोधन शेतकऱ्यापर्यंत जाण्यासाठी विविध प्रसार माध्यमांचा स्विकार केला जातो. जसे पाणी पुरवठ्याचे आधुनिक पद्धती तयार करणारे उद्योग (उदा. जैन इरिगेशन) या सर्वांचा समावेश कृषी सेवा उद्योगात होतो.

कृषी उद्योगाची भूमिका

१. रोजगार निर्मिती : भारताच्या ग्रामीण भागात राहणाऱ्या लोकांची संख्या प्रचंड आहे. परंतु त्या तुलनेत रोजगार निर्मिती करणाऱ्या उद्योगांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. अशा परिस्थितीत लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देण्यात कृषी उद्योगाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. कृषी उद्योगाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागामध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होते. १९९१ मध्ये ७५.९% रोजगार ग्रामीण भागामध्ये कृषी उद्योगातून होत होता. तो २०११ मध्ये ४८.९% इतका झाला. (Economics किरण देसले, २०१६ पेज नं. २०१)

२. कृषी क्षेत्राचा विकास : कृषी उद्योगामुळे कृषी क्षेत्राचा विकास होण्यास मदत होत आहे. शेती उत्पादन वाढीसाठी आवश्यक असणाऱ्या साधनांची निर्मिती कृषी उद्योगाच्या माध्यमातून होते. उदा. खते, बियाणे, किटकनाशके, तुषार संच, पेरणी यंत्र यामुळे शेतीच्या उत्पादनात मोठ्या प्रमाणात वाढ होवून शेतीचा विकास होण्यासाठी मदत होते. याबरोबरच श्रम, पैसा व वेळेचीही मोठ्या प्रमाणात बचत होते.

३. शेतमालाला पुरक व्यवसाय : शेतीमध्ये उत्पादीत झालेल्या मालाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी कृषी उद्योगाची भूमिका महत्वाची आहे. कारण कृषी उद्योगांना लागणारा कच्चा माल शेतीतून उत्पादीत होतो. त्या मालाला कृषी उद्योगामुळे मागणी वाढते. मागणी वाढल्यामुळे शेतमालाला योग्य भाव मिळतो म्हणून शेतमालाला पुरक व्यवसाय असा कृषी उद्योगाचा उल्लेख केला जातो.

४. ग्रामीण भागाचा विकास : बहुसंख्य कृषी उद्योगांचे स्थानियीकरण ग्रामीण भागात झाल्याचे आढळते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. त्याचे उत्पन्न वाढते, राहणीमानाचा दर्जा सुधारतो, यातून ग्रामीण भागाचा विकास होण्यास मदत होते. याबरोबरच कृषी उद्योगामुळे ग्रामीण भागात बाजारपेठांचा विस्तारही होतो. याचा ग्रामीण विकासावर अनुकूल परिणाम घडून येतो.

५. समतोल विकासासाठी : प्रादेशिक असमतोल, असमतोल विकास हे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये आहे. मोठे उद्योग प्रामुख्याने शहरी भागात केंद्रित झाल्याने शहरी भागाचा विकास झपाट्याने होतो तर ग्रामीण भाग मागास राहतो. परंतु ग्रामीण भागात कृषी उद्योगाच्या स्थापनेमुळे ग्रामीण भागात रोजगार उपलब्ध होवून ग्रामीण भागाच्या विकासास चालना मिळाली आहे. यातून समतोल विकास होण्यास मदत होते.

६. शेतीवरील अतिलोकसंख्येचा ताण कमी होतो : पूर्वीपासूनच भारताच्या ग्रामीण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती हाच आहे. तेंव्हा लोकसंख्येचे प्रमाण अल्प होते. त्यामुळे शेतीतून निर्माण होणाऱ्या रोजगारावर सर्वांना पुरेल इतका रोजगार उपलब्ध व्हायचा. परंतु हळूहळू लोकसंख्या वाढत गेली. भूमी हा स्थीर घटक असल्यामुळे ती वाढली नाही. परिणामी शेतीवर अतिरिक्त लोकसंख्येचा ताण वाढत गेला. छुपी बेकारी निर्माण झाली. ही छुपी बेकारी कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागात औद्योगीकरण होणे आवश्यक होते. ती जागा कृषी उद्योगाने घेवून कृषीवरील अतिलोकसंख्येचा बराच ताण कमी केला आहे.

७. स्थलांतरण रोखण्यासाठी : वाढत्या लोकसंख्येमुळे ग्रामीण भागात बेकारीचे प्रमाण वाढत आहे. रोजगार उपलब्ध होत नसल्यामुळे लोक कामासाठी शहराकडे स्थलांतरीत होत आहेत. ज्यामुळे शहरीकरणाचा वेग प्रचंड वाढला आहे. यावर उपाय योजने आवश्यक होते. कृषी उद्योगाच्या माध्यमातून ही समस्या दूर झाली आहे.

८. नैसर्गिक साधन सामग्रीचा पर्याप्त उपयोग : कृषी उद्योगाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या मालाला योग्य भाव मिळतो. त्यामुळे शेतकरी उत्पादन वाढविण्यासाठी प्रोत्साहित होतो. यातून पडित जमीन लागवडीखाली आणण्याबरोबरच उत्पादन पद्धतीही सुधारते. जमिनीचा पुरेपुर वापर होवून भूमी या नैसर्गिक साधन संपत्तीचा पर्याप्त उपयोग होतो.

९. उत्पादनात वाढ : कृषी उद्योगामुळे शेती उपयुक्त अवजारांची निर्मिती होत आहे. त्यांचा वापर शेतीमध्ये होवून शेतीची उत्पादकता वाढत आहे. उत्पादकता वाढल्यामुळे उत्पादनातही वाढ घडून येते. परिणामी देशाचे एकूण उत्पादनातही वाढ होण्यात कृषी उद्योग महत्वाची भूमिका बजावतात. १९५०-५१ मध्ये GDP मध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा ५१.९% होता. तो २०१५-१६ मध्ये १५.४% आहे.

सारांश

सारांश रुपाने असे म्हणता येईल की, शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी, झालेल्या उत्पादनाला योग्य किंमत मिळवून देण्यासाठी कृषी उद्योग महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. ग्रामीण भागातील कुशल-अकुशल श्रमिकांना रोजगार संधी निर्माण करण्याबरोबरच ग्रामीण भागातील लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा सुधारण्यामध्येही कृषी उद्योग महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावत आहे. कृषी उद्योगामुळे ग्रामीण भागाच्या पायाभुत सुविधांचा विकास होत आहे. ज्यातून ग्रामीण भागाचा कायापालट होवून ग्रामीण भागाचा विकास होत आहे. एकंदरीत असे म्हणता येईल की, भारताच्या ग्रामीण भागाच्या विकासात कृषी उद्योगाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरत आहे.

संदर्भ

१. भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. विश्वास कदम, डॉ. गणेश गावंडे
२. भारतीय अर्थव्यवस्था - रंजन कोळंबे
३. अर्थसंवाद - त्रेमासिक
४. योजना मासिके

महाराष्ट्रातील जलसिंचनाचा विकास : एक अभ्यास

डॉ. एस. एस. देवनाळकर

अर्थशास्त्र विभागप्रमुख

महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा जि.लातूर

प्रास्ताविक :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत जलसिंचनाचे अन्यय साधारण महत्त्व आहे कृषी उत्पादकता व उत्पादनवाढीसाठी जलसिंचन हा कृषीशास्त्रातील अतिशय महत्त्वाचा घटक मानला जातो. केवळ पर्जन्यावर अवलंबून असलेली शेती निश्चित स्वरूपाचे उत्पादन देवू शकत नाही. त्यासाठी पाणी पुरवठ्याच्या कृत्रिम सोयी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. जलसिंचनाच्या सोयीमुळे शेतीचे उत्पादन वाढविणे आणि आधुनिक पद्धतीने लागवड करणे शक्य होते. कौटिल्याने 'अर्थशास्त्र' या ग्रंथात राजाने भूमीच्या सिंचनासाठी नदीवर मोठ-मोठे बांध बांधावेत आणि पावसाळ्यातील पाण्यास मोठ-मोठ्या जलाशयात साठवून ठेवावे असे सुचविले आहे. हे काम लोक करण्यास तयार असतील तर राजाने जलाशयासाठी भूमी व इतर साधनसामुग्री द्यावी असे सुचविले. यावरून प्राचीन काळापासून जलसिंचनाचे असलेले महत्त्व लक्षात येते.

महाराष्ट्रातील जवळपास ८५ टक्के शेती मोसमी पावसावर अवलंबून आहे. एकूण लागवडीखालील क्षेत्रापैकी १७.९ टक्के क्षेत्र हे सिंचनाखाली आहे. राज्यात प्रामुख्याने कृष्णा, भीमा, तापी, वर्धा व वैनगंगा या नद्यांच्या खोऱ्यात लहान-मोठ्या सिंचन योजना कार्यान्वित आहेत. परंतु पाण्याचे योग्य नियोजन करून राज्यातील अधिकाधिक जमीन सिंचनाखाली आणणे आवश्यक आहे. जे राज्य आपल्या कृषी उत्पादनासाठी पावसावर अवलंबून न राहता अधिकाधिक सिंचनावर अवलंबून असते ते राज्य अधिक समृद्ध होते. प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील कृषीविकास आणि जलसिंचन यासंबंधीचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

महाराष्ट्रातील जलप्रणाली :

महाराष्ट्रात विशिष्ट अशा प्राकृतिक रचनेचा जलप्रणालीवर परिणाम झाला आहे. सह्याद्री व सातपुडा हे महाराष्ट्राचे पाणलोट क्षेत्र आहे. महाराष्ट्रातील प्रमुख नद्या व त्यांच्या उपनद्या यासंदर्भात माहिती पुढीलप्रमाणे सांगता येईल.

(१) गोदावरी नदी :

गोदावरी ही महाराष्ट्रातील सर्वात मोठी नदी असून तिचा उगम त्र्यंबकेश्वरजवळच्या ब्रह्मगिरी डोंगरावर झालेला आहे. गोदावरीची एकूण लांबी १,४५५ कि.मी. असून तिची महाराष्ट्रातील प्रवाहाची लांबी ६६८ कि.मी. आहे. गोदावरी खोऱ्याचे क्षेत्रफळ ३.१३ लाख चौ.कि.मी. असून महाराष्ट्रातील खोऱ्याचे क्षेत्रफळ १.५४ लाख चौ.कि.मी. आहे. दारणा, प्रवरा, मुळा, सिंधफणा, मांजरा, कादवा, सिरना, दुधना व पुर्णा या गोदावरीच्या उपनद्या आहेत. गोदावरीच्या मुख्य खोऱ्यात नाशिक, नेवासे, औरंगाबाद, जालना, पैठण, बीड, परभणी, नांदेड ही शहरे आहेत.

(२) प्राणहिता नदी :

अजिंठाच्या डोंगरात उगम पावणारी पेनगंगा, बेतुल (म.प्र.) येथे उगम पावून वाहत येणारी वर्धा नदी 'धुग्गुस' येथे एकमेकांना मिळतात. या संयुक्त प्रवाहाला बालाघाट परिसरात (म.प्र.) उगम पावून चंद्रपूर-गडचिरोली जिल्ह्याच्या सीमेवरून दक्षिणेकडे वाहत येणारी वैनगंगा महाराष्ट्र-आंध्र प्रदेशच्या सिमेवर पेनगंगेला मिळते. या संयुक्त प्रवाहाला 'प्राणहिता' असे नाव आहे. वर्धा नदीची लांबी महाराष्ट्रात ४५० कि.मी. आहे व खोऱ्याचे क्षेत्र ४६००० चौ.कि.मी. आहे. वैनगंगेची लांबी ३०० कि.मी. आहे व खोऱ्याचे क्षेत्र ३८००० चौ.कि.मी. आहे. पेनगंगेची लांबी ६७० कि.मी. पेक्षा जास्त असून खोऱ्याचे क्षेत्र २४,००० चौ.कि.मी. आहे. प्राणहिताची लांबी १२० कि.मी. असून उपनद्यांसह खोऱ्याचे क्षेत्र १,०९००० चौ.कि.मी. आहे. वर्धा उपखोऱ्यात अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, वर्धा व चंद्रपूर या जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

(३) तापी-पूर्णा नदी :

तापी नदी मध्यप्रदेशातील सातपुडा श्रेणीमधील मुल्ताईच्या परिसरात उगम पावते. तापीची एकूण लांबी ६७० कि.मी. असून त्यापैकी २०८ कि.मी. लांबीचा प्रवाह महाराष्ट्रात आहे. तापीचे एकूण क्षेत्र ५८,००० चौ.कि.मी. असून त्यापैकी ३२,००० चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्रात आहे. पूर्णा ही तापीची मुख्य उपनदी आहे. ती गाविलगडच्या डोंगरात उगम पावते व अमरावती, अकोला जिल्ह्यातून वाहत जावून जळगाव जिल्ह्यात चांगदेव येथे तापीला मिळते. तापी-पूर्णा खोऱ्यात अमरावती, अकोला, भुसावळ, जळगाव व धुळे ही शहरे आहेत.

(४) भीमा नदी :

भीमेचा उगम सह्याद्रीतील भीमाशंकर येथे होतो. पुढे कर्नाटकात रायचूरजवळ कृष्णेला मिळते. भीमा नदीची लांबी ८६० कि.मी. असून त्यापैकी ४५० कि.मी. लांबीचा प्रवाह महाराष्ट्रातून वाहतो. या नदीचे एकूण क्षेत्र ७७,००० चौ.कि.मी. आहे. त्यातील ४६,००० चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्रात आहे. वेल, घोड, सीना, इंद्रायणी, मुळा, मुठा, नीरा व माण या भीमेच्या उपनद्या आहेत. भीमा नदीच्या खोऱ्यात पुणे, अहमदनगर, बारामती, फलटण, सोलापूर, पंढरपूर व बार्शी ही महत्त्वाची शहरे आहेत.

(५) कृष्णा नदी :

कृष्णा नदीचा उगम सह्याद्रीमध्ये महाबळेश्वरजवळ आहे. कृष्णेची एकूण लांबी १२८० कि.मी. असून त्यापैकी २८८ कि.मी. लांबीचा प्रवाह महाराष्ट्रात आहे. कृष्णा खोऱ्याचे एकूण क्षेत्र २,५९००० चौ.कि.मी. असून त्यापैकी केवळ २८,७०० चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्रात आहे.

येरला, वेण्णा, कोयना, वापरणा, पंचगंगा, दूधगंगा व वेदगंगा या कृष्णेच्या उपनद्या आहेत. कृष्णा खोऱ्यात वाई, सातारा, कराड, इस्लामपूर, सांगली, कोल्हापूर व इचलकरंजी ही प्रमुख शहरे आहेत.

(६) नर्मदा नदी :

महाराष्ट्राला स्पर्श करणारा नर्मदेचा प्रवाह केवळ ५४ कि.मी. लांबीचा आहे. ही नदी महाराष्ट्राच्या वायव्य सिमेवरून अक्कलकुवा व धडगाव तालुक्याच्या उत्तर सिमेवरून वाहते.

(७) कोकणातील नद्या :

कोकणातील सर्व नद्या सह्याद्रीमध्ये उगम पावतात व पश्चिमेकडे वाहत जावून अरबी समुद्रात मिळतात. कोकणातील नद्या शीघ्रप्रवाही आहेत. नद्यांची लांबी उत्तर कोकणात १२५ कि.मी. तर दक्षिण कोकणात ४० ते ५० कि.मी. आहे. दमणगंगा, सुर्या, पिंजाळ, वैतरणा, तानसा, भातसई, काळू, मुरबाडी, उल्हास, पाताळगंगा, अंबा, कुंडलिका, सावित्री, जोग, वशिष्ठी, शास्त्री, बाव, काजळी, मुचकुंदी, शुक, देवगड, आचरा, गड, कर्णी व तरेखोल या कोकणातील नद्या आहेत. उल्हासनदी ही कोकणातील सर्वाधिक लांबीची नदी आहे. कोकणातील चढ उताराच्या जमिनीमुळे धरणे, उपसासिंचना योजना इत्यादी प्रवाही सिंचनाखालील क्षेत्र कमी आहे. महाराष्ट्रातील जलसंपत्ती आणि लागवडीखालील जमिनीचे असलेले क्षेत्र खोरेनिहाय तक्ता क्र.०१ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र.०१

महाराष्ट्रातील जलसंपदा

नदी खोरे	भौगोलिक क्षेत्रफळ	लागवडीखालील जमीन	७५ टक्के विश्वासाहतेने उपलब्ध पाणी
गोदावरी	१.५४३ कोटी हेक्टर	१.१२५ कोटी हेक्टर	३७,३०० दलघमी
तापी	५१.२ लाख हेक्टर	३७.३ लाख हेक्टर	६९७७ दलघमी
नर्मदा	१.६ लाख हेक्टर	६० हजार हेक्टर	३१५ दलघमी
कृष्णा	७०.१ लाख हेक्टर	५६.३ लाख हेक्टर	२८३७१ दलघमी
पश्चिम वाहिनी नद्या	३१.६ लाख हेक्टर	१८.६ लाख हेक्टर	५८५९९ दलघमी
एकूण	३.०८८ कोटी हेक्टर	२.२५४ कोटी हेक्टर	१,३१,५६२ दलघमी
सकाळ न्यून नेटवर्क, १७ मे २०१२			

कृषीविकास व जलसिंचन :

पाऊस जर सर्व ठिकाणी व ठरलेल्या वेळी सारखा पडला असता तर चांगले झाले असते; पाटबंधाऱ्याशिवाय कृषीचे उत्पादन वाढले असते. परंतु तसे होत नाही त्यामुळे जेव्हा पाऊस पडतो तेव्हा ते पाणी पुढे वापरता येण्यासाठी मोठे तलाव व धरणे बांधावी लागतात. आपल्याकडील बऱ्याच नद्यांना पावसाळा संपल्यानंतरही पुरेसे पाणी असते. अशा नद्या पाटबंधारे, ऊर्जा व उद्योगधंद्याकरिता महत्वाच्या असतात. आपले स्वास्थ्य, उत्कर्ष व भरभराट कालवे व धरणे यांच्या वाढीवर अवलंबून आहे.

भारत सरकारच्या हवामान खात्याने दिलेली एकूण पावसाच्या प्रमाणाची माहिती वापरून ठराविक भागात पावसाचे किती पाणी पडते हे काढता येते. त्यातील थोड्या पाण्याचे जमिनीवरून बाष्प होते; तर थोडे झाडांच्या उच्छ्वासाद्वारे हवेत फेकले जाते. बाकीचे पाणी त्या भागातून जी नदी वाहते त्यात सामावते. जेव्हा पाऊस पडतो तेव्हा ते पाणी पुढे वापरता येण्यासाठी मोठे तलाव व धरणे बांधावी लागतात. केवळ पर्जन्यावर अवलंबून असलेली शेती निश्चित स्वरूपाचे उत्पादन देवू शकत नाही. त्यासाठी पाणी पुरवठ्याच्या कृत्रिम सोयी असणे अत्यंत आवश्यक आहे. पाणी पुरवठ्यामुळे शेतीचे उत्पादन वाढविणे आणि आधुनिक पद्धतीने लागवड करणे शक्य होते.

कृषी उत्पादनातील सिंचनाची भूमिका :

महाराष्ट्रातील पर्जन्याधारित शेतीमध्ये उत्पादन वाढीला बऱ्याच मर्यादा पडतात. उत्पादन वाढविण्यासाठी व उत्पादनक्षमता कायम ठिकविण्यासाठी सिंचनाची आवश्यकता आहे. राज्यातील बहुतांश जनतेचे जीवन शेती व शेतीवर आधारित उद्योगांवर अवलंबून आहे. शेतीला पाणीपुरवठा करणाऱ्या सोयीमध्ये भरीव वाढ झाल्याशिवाय एक हंगामी शेतीचे स्थायी उत्पादन देणाऱ्या शेतीत रूपांतर होणार नाही. पर्जन्याधारित पिकांना पुरेशी खतेही वापरता येत नाहीत. महाराष्ट्रातील शेतीची सरासरी उत्पादकता कमी आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे जलसिंचनाखाली असलेले शेतजमिनीचे कमी क्षेत्र हे आहे. कृषी उत्पादनातील सिंचनाचे असलेले महत्त्व खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

१) पावसाच्या अनिश्चिततेमुळे शेतीच्या उत्पादनातही अनिश्चितता येते; ही अनिश्चितता दूर करण्यासाठी कृत्रिम पाणी पुरवठ्याच्या सोयी असणे आवश्यक ठरते.

२) सिंचनाच्या सोयी उपलब्ध असल्यास पिकाची गरज ओळखून कमी-जास्त पाणी देता येईल. त्यामुळे शेतकऱ्यांना विविध प्रकारची पिके घेणे शक्य होते.

- ३) शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी सिंचनाच्या सोयीत वाढ करणे गरजेचे आहे.
- ४) पावसाचे चार महिने वगळता इतर काळात शेतीला सिंचनाशिवाय पर्याय नाही.
- ५) सिंचनाच्या सोयी करून मर्यादित सुपीक जमिनीतून जास्त उत्पादन घेता येईल.
- ६) सिंचनामुळे नगदी पिकांचे प्रमाण वाढून सामान्य शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारू शकते.

सिंचन क्षेत्र :

राज्यातील सिंचनाखालील स्थूल व निव्वळ क्षेत्र सन २००९-१० मध्ये अनुक्रमे ४०.५० लाख हेक्टर व ३३.३१ लाख हेक्टर होते. जुन २०१० मध्ये राज्यात ८६ मोठे, २५८ मध्यम आणि ३१०८ लघु असे एकूण ३४५२ सिंचन प्रकल्प होते. सन १९६०-६१ ते २००९-१० या कालावधीत राज्यातील किती जमीन सिंचनाखाली आली आहे, हे पुढील तक्त्याद्वारे दर्शविले आहे.

तक्ता क्र.०२**सिंचनाखालील जमिनीचे क्षेत्र**

वर्ष	स्थूल सिंचन (लाख हेक्टर)	निव्वळ सिंचन (लाख हेक्टर)	सिंचनाची टक्केवारी
१९६०-६१	१२.२०	१०.७२	६.५
१९७०-७१	१५.७०	१३.४७	८.४
१९८०-८१	२४.१५	१८.३५	१२.३
१९९०-९१	३३.९	२६.७१	१५.२
२०००-०१	३८.५२	३२.४९	१७.८
२००९-१०	४०.५	३३.२१	१७.९

स्रोत : सकाळ न्युज नेटवर्क, १७ मे २०१२

तक्ता क्र.२ मध्ये सन १९६०-६१ ते २००९-१० या कालावधीतील राज्यातील सिंचनाखालील क्षेत्रात झालेली वाढ दर्शविली आहे. सन १९६०-६१ मध्ये एकूण पिकाखालील क्षेत्रापैकी केवळ ६.५ टक्के क्षेत्र सिंचनाखाली होते. सन २००९-१० मध्ये वाढ होवून हे क्षेत्र १७.९ टक्के झाले. सन १९९७ नंतर पाच पाटबंधारे महामंडळांनी मिळून ५१,१८७ कोटी रुपये खर्च केला. परंतु २००१ ते २०१० या कालावधीत सिंचनाची टक्केवारी केवळ ०.१ टक्क्यांनीच वाढली.

तक्ता क्र.०३**राज्यातील विभागीय सिंचनक्षमता (२००८)**
(लाख हेक्टर)

विभाग	प्रकल्पाची संख्या	अंतिम सिंचनक्षमता	निर्मित सिंचनक्षमता	सिंचित क्षेत्र
कोकण	१८१	१.९९	०.९२	०.१८
नाशिक	५२०	१०.३९	७.४२	५.२२
पुणे	८१४	२२.४६	१६.५३	१४.११
औरंगाबाद	९५५	११.८९	९.८३	४.२९
अमरावती	३९३	५.८३	४.३२	०.८७
नागपूर	३९१	९.०३	५.८१	२.६१
एकूण	३२५४	६१.६५	४४.८६	२७.३२

स्रोत : महाराष्ट्र : ५० वर्षातील आर्थिक विकासाचा धांडोळा, संपादक दि.व्य.जहागिरदार, पृ.२८

तक्ता क्र.०३ मध्ये राज्यातील विभागीय सिंचनक्षमता दर्शविली आहे. यामध्ये सिंचित क्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र यामध्ये मोठी तफावत आहे. पुणे विभागाचे सिंचित क्षेत्र (१४.११ लाख हेक्टर) सर्वाधिक असून इतर विभागाचा तुलनेने खुपच कमी आहे. यावरून राज्यातील सिंचनक्षमतेत विभागीय असमतोल मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो.

सिंचन आयोग :

महाराष्ट्रातील सिंचनविकास कार्यक्रम अधिक वेगाने करण्याकरिता तसेच सिंचन व्यवस्थापन सुधारण्याकरिता १९६० मध्ये स.गो. बर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिला सिंचन आयोग नेमण्यात आला. या आयोगाने आपला अहवाल १९६२ मध्ये शासनाला सादर केला. बर्वे आयोगाने सिंचन विकासाच्या दृष्टीने अनेक महत्त्वपूर्ण शिफारशी केल्या. यामध्ये ज्या प्रदेशात प्रवाही सिंचन पद्धती राबविणे अशक्य आहे तिथे विहिरीसारखी सिंचन साधने योजने; सिंचन विकास कालावधी बांधकाम सुरू झाल्यापासून ८ वर्षात किंवा सिंचनास सुरुवात झाल्यापासून ५

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

वर्षे इतका असावा; प्रकल्पातील निर्वासित लोकांचे प्रश्न पुनर्वसन करण्याची जबाबदारी शासनाने स्विकारावी; इत्यादी शिफारशींचा समावेश होता.

सन १९९५ मध्ये आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे जलतज्ञ डॉ.माधवराव चितळे यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसऱ्या जलसिंचन आयोगाची स्थापना करण्यात आली. आयोगाने सिंचनाविषयीच्या सर्व गोष्टींचा सविस्तर अभ्यास करून सन १९९९ मध्ये आपला अहवाल महाराष्ट्र शासनाला सादर केला. ज्यामध्ये ३२९ शिफारशी आहेत. या आयोगाच्या कार्यक्षेत्रात राज्यातील पाण्याची उपलब्धता व सिंचनाच्या गरजा, जलसाठा निर्माण करण्याच्या व पाण्याच्या बाबतीतील नियोजन, सिंचन व्यवस्थापनविषयक समस्या व लाभक्षेत्र विकासाचे प्रश्न, सिंचन विकासाच्या बाबतीतील अनुशेष व अवर्षण प्रवण क्षेत्राच्या गरजा, बिगर सिंचन प्रयोजनासाठी पाणी वापराबाबतच्या वाढत्या मागण्या इत्यादी विषय होते.

प्रमुख निष्कर्ष :

- १) महाराष्ट्रातील विशिष्ट अशा प्राकृतिक रचनेचा जलप्रणालीवर परिणाम झालेला असून, सह्याद्री व सातपुडा हे महाराष्ट्राचे पाणलोटक्षेत्र आहेत.
- २) राज्यातील निर्मित सिंचनक्षमता व प्रत्यक्ष सिंचितक्षेत्र यामध्ये मोठी तफावत आहे.
- ३) मागील पन्नास वर्षात (१९६० ते २०१०) राज्यातील जलसिंचन क्षेत्रात वाढ झालेली असली तरी अजूनही जवळपास ८२ टक्के शेतजमीन पर्जन्यावरच अवलंबून आहे.
- ४) मागील दहा वर्षातील (२००० ते २०१०) कालावधीत हजारो कोटी रुपये खर्च करूनदेखील सिंचनाच्या टक्केवारीत केवळ ०.१ टक्क्यांनी वाढ झालेली आहे.
- ५) शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी व विविध पिके घेण्यासाठी सिंचनाची आवश्यकता आहे.
- ६) जलसिंचनामुळे राज्यातील प्रादेशिक असमतोल कमी करण्यास मदत होते.
- ७) राज्यात सर्वाधिक सिंचनक्षमता पुणे विभागाची आहे.

शिफारशी :

- १) कृषीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी जलसिंचनाखालील जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक आहे.
- २) जलसिंचनाखालील क्षेत्र वाढविण्यासाठी पावसाळ्यात पडणारे पाणी वाहून जावू नये म्हणून नदी किंवा ओढ्यावरती लहान-लहान तलाव किंवा धरणे बांधावीत.
- ३) उपलब्ध जलसाठ्याचा सुयोग्य वापर व्हावा यासाठी पाण्याचे व्यवस्थापन चांगल्या प्रकारे करण्यात यावे.
- ४) निर्मित सिंचनक्षमता व प्रत्यक्ष सिंचित क्षेत्र यामधील असलेली मोठी तफावत कमी करण्यात यावी.
- ५) अर्धवट अवस्थेत असलेल्या प्रकल्पाची कामे त्वरीत पूर्ण करून सिंचनाखालील क्षेत्रात वाढ करण्यात यावी.

संदर्भ :

- १) वाचस्पती गैरोला- 'कौटिलीय अर्थशास्त्रम्', प्रकाशन चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी
- २) सुभाषचंद्र नारंग (१९९७) 'महाराष्ट्राचा भूगोल', विद्या प्रकाशन, नागपूर, पृ. २८ ते ३८
- ३) दि.व्यं. जहागिरदार (मार्च २०१२) (संपा.) 'महाराष्ट्र : ५० वर्षातील आर्थिक विकासाचा धांडोळा', प्रकाशक-सेंटर फॉर एकोनॉमिक अँड स्पेशल स्टडीज, अमरावती, पृ. २५ ते ३४.
- ४) राम (१९९६) 'आपली जलसंपत्ती', प्रकाशक - नॅशनल बुक ट्रस्ट इंडिया, नवी दिल्ली, पृ. ६, ७.
- ५) राम जाधव (२००७) 'ग्रामीण विकास प्रशासन आणि मध्यम सिंचन प्रकल्प', लोकविद्या प्रकाशन, परभणी, पृ. ६५, ६६
- ६) विजय कविमंडन (२०००) 'कृषी अर्थशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, पृ. १९४, १९५
- ७) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०११-१२ पृ. ८२
- ८) सकाळ न्युज नेटवर्क, १७ मे २०१२
- ९) विजय देशपांडे (१९८१) 'पाणी-जीवन', शासकीय मुद्रणालय, नागपूर पृ. १५, १६
- १०) 'लोकराज्य' सप्टेंबर २०१३
- ११) www.google.com.

भारतातील ग्रामीण दारिद्र्य : एक दृष्टीक्षेप

प्रा.डॉ. रावसाहेब पिराजी इंगळे

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय,
हडोळती, ता. अहमदपूर जि. लातूर

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेसमोरील एक प्रमुख समस्या म्हणून दारिद्र्याकडे पाहिले जाते. दारिद्र्याचे जास्त प्रमाण ग्रामीण भागात दिसून येते. वेगाने वाढणारी लोकसंख्या, आर्थिक वृद्धीचा अल्पदर, बेकारीचे मोठे प्रमाण, आर्थिक विषमता असे अनेक कारणे दारिद्र्यास कारणीभूत आहेत. आर्थिक विषमतेचे प्रमाण भारतामध्ये जास्त दिसून येते. नुकत्याच झालेल्या एका अध्यनातून असे दिसून आले आहे की, भारतातील एकूण संपत्तीच्या ७३% संपत्ती १% लोकांच्या हाती एकवटलेली आहे. तर ९९% लोकांकडे २७% च संपत्ती आहे. यावरून आर्थिक विषमतेचे प्रमाण किती प्रचंड आहे याची कल्पना येते.

जीवनाच्या किमान मुलभूत गरजांची पूर्तता न करता येणे म्हणजे दारिद्र्य होय. जेव्हा समाजाचा एक मोठा गट मुलभूत गरजा भागवू शकत नाही तेव्हा अशा परिस्थितीला जनदारिद्र्य असे म्हणतात. असे दारिद्र्य भारताच्या ग्रामीण भागात अधिक आढळून येते. ग्रामीण लोकांच्या दैनंदिन व्यवहारात आवश्यक असणाऱ्या मुलभूत गरजा म्हणजे अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी म्हणता येतील. या गरजा त्यांना भागविता येत नाहीत. परिणामी आर्थिक विकासाचा वेग मंदावतो, मानवी जीवनातील संक्रमण विकासाबरोबर उदभवलेली दारिद्र्य ही एक सामाजिक, आर्थिक समस्या आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर नियोजनाच्या माध्यमातून दारिद्र्य कमी करण्यासाठी अनेक योजना हाती घेण्यात आल्या. तरीही म्हणाव्या त्या प्रमाणात भारताला यश आले नाही. आजही भारतात बहुतांश जनता दारिद्र्यात जीवन जगत आहे. दारिद्र्याच्या संकल्पनेचा अभ्यास करताना दोन गोष्टी विचारात घ्यावा लागतात. निरपेक्ष दारिद्र्य व सापेक्ष दारिद्र्य या दोन संकल्पनांच्या आधारे भारतातील ग्रामीण दारिद्र्याचे विश्लेषण करता येईल.

अध्ययनाची उद्दिष्टे :

१. ग्रामीण दारिद्र्याचा आढावा घेणे
२. ग्रामीण दारिद्र्याची सद्यस्थिती अभ्यासणे.
३. ग्रामीण दारिद्र्यावर उपाय सुचविणे.

संशोधन पद्धती : प्रस्तुत विषयाच्या अध्ययनासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा आधार घेतला आहे. यामध्ये प्रामुख्याने मासिके, वर्तमानपत्रे व संदर्भ ग्रंथांचा आधार घेण्यात आला आहे.

अध्ययन विषयाचे स्पष्टीकरण : स्वातंत्र्यपूर्व काळापासूनच दारिद्र्य ही समस्या भारताला भेडसावत असल्याचे आपणास दिसून येते. कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळात इंग्रजांनी भारताचे आर्थिक शोषण कसे केले याचे अधिक स्पष्टीकरण दादाभाई नौरोजी यांनी आपल्या आर्थिक निस्सारणाच्या सिद्धांत केले आहे. दारिद्र्याचे प्रामुख्याने दोन प्रकार पडतात.

१. सापेक्ष दारिद्र्य : देशातील उच्चतम ५ किंवा १०% लोकसंख्येची संपत्ती उत्पन्न किंवा उपभोगाच्या तुलनेत देशातील न्युनतम ५ किंवा १०% लोकसंख्येची संपत्ती उत्पन्न किंवा उपभोगाचे मोजमाप केल्यास त्यास सापेक्ष दारिद्र्य असे म्हणतात. साक्षेप दारिद्र्यामार्फत देशातील संपत्ती उत्पन्न किंवा उपभोगाच्या वितरणातील विषमतेचे चित्र स्पष्ट होते.

२. निरपेक्ष दारिद्र्य : दारिद्र्याच्या प्रमाणाचे निरपेक्ष मोजमाप करण्यासाठी देशातील जीवनमान खर्चाचा विचार करून त्याआधारावर एक न्युनतम उपभोग स्तर निर्धारित केला जातो. या स्तरापेक्षा कमी उपभोग घेणाऱ्या लोकसंख्येला दरिद्री समजले जाते. भारतातील या न्युनतम उपभोग स्तरालाच दारिद्र्यरेषा म्हणतात.

भारतातील ग्रामीण दारिद्र्याचे मोजमाप

तेंडुलकर समिती २००९

नियोजन आयोगाने दारिद्र्यरेषेखालील व्यक्तीची ओळख पटविण्यासाठी नविन पद्धत शोधन काढण्यासाठी प्रो. सुरेश तेंडुलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केले. या समितीने आपला अहवाल २००९ मध्ये सादर केला. तेंडुलकर समितीने दारिद्र्यमापनामध्ये 'अन्न' या घटकाबरोबरच शिक्षण आणि आरोग्य या घटकांचाही दारिद्र्य मापनामध्ये स्विकार करावा अशी शिफारस केली.

शिक्षण आणि आरोग्य घटकांचा दारिद्र्य मापनात स्विकार केल्याने NSSO द्वारे पुर्वीची जी मासिक दरडोई खर्चाची पातळी ग्रामीण भागासाठी ३५६.३ रु. आणि शहरी भागासाठी ५३८.६ रु. होती. ती वाढवून ग्रामीण भागासाठी ४६४.६८ रु. आणि शहरी भागासाठी ५७८.७० रु. झाली. अशी वाढ प्रतिव्यक्ती अल्पउत्पन्न आणि मासिक दरडोई खर्चातील वाढीतून निर्माण होते. मासिक दरडोई खर्चातील वाढीबरोबर दारिद्र्याचे प्रमाणही वाढले. NSSO नुसार २००४-०५ मध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण URP पद्धतीप्रमाणे ग्रामीण भागात ३८.३% आणि शहरी

भागात ३५.७% होते. तर एकूण दारिद्र्य २७.५% होते. ते तेंडुलकर समितीनुसार ग्रामीण भागात ४१.८% आणि शहरी भागात २५.५% तर एकूण दारिद्र्य ३७.२% होते.

रंगराजन समिती

दारिद्र्याची व्याख्या आणि दारिद्र्यातील संख्या निश्चित करण्यासाठी २४ मे २०१२ ला सी. रंगराजन यांच्या अध्यक्षतेखाली एका समितीची स्थापना करण्यात आली. या समितीने आपला अहवाल ३० जून २०१४ रोजी सादर केला. यासाठी त्यांनी २०११-१२ NSSO च्या ६८ व्या सर्वेचा आधार घेतला. रंगराजन समितीने दारिद्र्य मापनासाठी अन्न या घटकाबरोबरच शिक्षण, निवारा, वाहन खर्च व इतर घटक विचारात घेतले. रंगराजन समितीने कॅलरी हाच निकष मानून ग्रामीण भागासाठी २१५५ (५४ रु) व शहरी भागासाठी २०९० प्रतिदिन प्रतिव्यक्ती हा निकष लावला. रंगराजन समितीनुसार ग्रामीण भागात दारिद्र्याचे प्रमाण ३०.९% आणि शहरी भागात २६.४% होते.

डॉ. पी.डी. ओझा

ओझा यांच्या मते ज्या व्यक्तीस २२५० उष्मांक अन्न मिळत नाही त्यास दरिद्री व्यक्ती म्हणावे. यासाठी किमान ८-११ रु. प्रति महिना खर्च करण्यासाठी ऐपत असली पाहिजे. त्यानुसार १९६०-६१ साली ५१.१८% लोक (ग्रामीण) दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगत होते.

डॉ. दांडेकर, डॉ. रथ

यांनी सुध्दा ओझा यांनी मांडलेली २२५० संकल्पनेचा आधार घेतला. त्यांच्यामते २२५० उष्मांक मिळविण्यासाठी ग्रामीण भागात १८० रु. वार्षिक दरडोई उत्पन्न आवश्यक आहे. या नुसार ग्रामीण भागातील दारिद्र्य १९६८ मध्ये त्यांना ४०% आढळले.

प्रा. डी.टी. लकडावाला समिती

भारतातील दारिद्र्याचा अंदाज करण्यासाठी सन १९८९ मध्ये प्रा.डी.टी. लकडावाला यांच्या अध्यक्षतेखाली एक तज्ञ समिती स्थापन करण्यात आली. या समितीने जुलै १९९३ मध्ये आपला अहवाल सादर केला. या समितीने जुलै १९७३-७४ वर्षातील किंमतीच्या आधारे पुढील काळातील दारिद्र्य मोजमापासाठी दारिद्र्यरेषा निश्चित कराव्यात असे सुचविले. समितीने सन १९८७-८८ या वर्षात उपभोग खर्चासाठी ग्रामीण भागात दरमहा दरडोई ४९ रु. ऐवढे उत्पन्न निश्चित केले. यामध्ये त्यांनी ग्रामीण भागातील दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्येचे प्रमाण ३९.१% आहे असे स्पष्ट केले.

ग्रामीण दारिद्र्याचे कारणे

अतिवेगाने वाढणारी लोकसंख्या हे भारतातील ग्रामीण दारिद्र्याचे प्रमुख कारण आहे. वाढती लोकसंख्या ही अनेक समस्यांची मुळ असून दारिद्र्य निर्माण होण्यासाठी सुध्दा लोकसंख्यावाढ कारणभूत ठरले. याचबरोबर उत्पन्नातील विषमता ही सुध्दा दारिद्र्यास कारणीभूत ठरणारा एक महत्वाचा घटक आहे. भारतामध्ये विशेषतः ग्रामीण भागात विषमतेचे प्रमाण अधिक आहे. बेरोजगारी आणि दारिद्र्य यांचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. वाढत्या बेकारीमुळे दारिद्र्याच्या प्रमाणातही वाढ होत जाते. ग्रामीण भागातील श्रीमंत लोकांच्या वाढत्या राजकीय देवघेवीच्या शक्तीमुळे अन्नधान्याच्या प्रशासकीय किंमती वाढल्या परंतु त्या तुलनेत शेतमजुरांची मजुरी न वाढल्यामुळे यांची आर्थिक स्थिती खालावली आहे.

दारिद्र्यासाठी दारिद्र्य हेच कसे कारणीभूत आहे. हे प्रा. नर्क्स यांनी दारिद्र्याच्या दुष्ट चक्राचे वर्णन करताना अत्यंत मार्मिक भाषेत असे म्हटले आहे की, "देश गरीब आहे, कारण तो गरीब आहे." याचा अर्थ दारिद्र्याच्या दुष्टचक्राने लोक दारिद्र्याचे अडकून पडतात. ग्रामीण भागामध्ये शिक्षणाच्या अपुऱ्या सोयी आहेत. त्यामुळे अशिक्षितता वाढते. अशिक्षितेमुळे सुध्दा दारिद्र्यात वाढ होते. या बरोबरच शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी अधुनिकीकरणाच्या माध्यमातून शेतीचे यांत्रिकीकरण होत आहे. त्यामुळे रोजगार कमी होतो आणि दारिद्र्य वाढीस लागते.

उपाययोजना

१. ग्रामीण भागामध्ये शिक्षणाच्या पुरेशा सोयी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.
२. शासनाच्या योजना ग्रामीण भागातील जनतेपर्यंत पोहचविले पाहिजेत.
३. लोकसंख्येवर नियंत्रण मिळवणे हे दारिद्र्य कमी करण्यासाठी सर्वात योग्य उपाय ठरू शकतो.
४. ग्रामीण भागातील लोकांना त्यांच्या मुलभूत गरजा पूर्ण करता येतील ऐवढे उत्पन्न मिळेल अशी शासनाने व्यवस्था केली पाहिजे.
५. भारतामध्ये आर्थिक विषमतेचे प्रमाण जास्त आहे ते कमी करण्यासाठी शासनाने प्रयत्न केल्यास दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होईल.
६. ग्रामीण भागामध्ये शासनाने नविन उद्योगांच्या स्थापनेसाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजेत.
७. दारिद्र्यावर नियंत्रण मिळविण्यासाठी किंमतीवर नियंत्रण हा सुध्दा एक उपाय ठरू शकतो.
८. ग्रामीण भागात कल्याणकारी योजना राबवाव्यात.
९. उत्पन्नाच्या न्याय वितरणासाठी शासनाने प्रयत्न करावे.

सारांश

१९७३-७४ ते २००४-०५ या कालावधीमध्ये भारतातील ग्रामीण दारिद्र्याचे अनेकांनी अंदाज व्यक्त केले आहेत. पैकी योजना आयोगाचा अंदाज महत्वपूर्ण वाटतो. योजना आयोगाने १९७३-७४ या आधार वर्षाच्या किंमतीनुसार ग्रामीण भागासाठी दरडोई दररोज किमान २४०० कॅलरी मिळवण्यासाठी येणाऱ्या उपभोग खर्चाची दारिद्र्यरेषा ठरवली. भारताच्या ग्रामीण भागामध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण आजही मोठ्या प्रमाणात दिसून येते. जोपर्यंत दारिद्र्य कमी होत नाही तोपर्यंत ग्रामीण भागाचा विकास होणार नाही. पर्यायाने देशाचाही विकास होणार नाही म्हणून सरकारने ग्रामीण भागातील दारिद्र्य कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहेत.

संदर्भ

१. भारतीय अर्थव्यवस्था - दत्त सुन्दरम
२. भारतीय अर्थव्यवस्था - डॉ. मुलानी, एम.यू. भापकर
३. भारतीय अर्थव्यवस्था - कदम गावंडे
४. अन्न सुरक्षा विधेयक - २०१३
५. योजना मासिके

कृषी कर्ममाफी आणि महाराष्ट्र

अनिल दिगंबर वाडकर
कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा

” भारतीय शेती हा द्वितीय व तृतीय क्षेत्राचा प्रमुख, मूलाधार आहे. देशाच्या जी.डी.पी.मध्ये १४% , रोजगारात ५५% व निर्यातीमध्ये १५.२४ % योगदान शेती क्षेत्राचे आहे. ग्रामीण भारताच्या सर्वांगीण विकासामध्ये कृषीक्षेत्र महत्वपूर्ण भूमिका निभावत आहे. कृषी उत्पादनात तंत्रज्ञानाच्या आधारे सातत्याने सुधारणात्मक बदल होत असून आपण कृषी उत्पादनाचा उचांक गाठत आहोत, तरी परंतु अन्नधान्याचे उत्पादन करणारा शेतकरी वर्ग अन्नाविणा उपाशी राहून विविध नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीला कंटाळून आत्महत्या करीत आहे. त्याचे जिवनमान कमालीचे खालावले आहे. याला तात्पुरता उपाय म्हणून सरकार कर्ममाफीसारखे निर्णय घेत आहे. त्याच्या जीवनमानात दिर्घकालीन गुणात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी संस्थात्मक व संघटनात्मक कमालीचे प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.”

प्रस्तावना :

भारतीय शेती ही अजूनही मोसमी पर्जन्यमानावर अवलंबून आहे. एकूण लागवडी खालील शेती क्षेत्रापैकी फक्त ४०% क्षेत्राला जलसिंचन उपलब्ध झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या ७० वर्षांतही आपण शेतीक्षेत्रामध्ये आवश्यक ती पायाभूत संरचना निर्माण करून शकलो नाही शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात सुधारणा करून त्यांच्या आत्महत्या रोखू शकलो नाही. याचा खेद वाटतो. भारतीय शेतकरी, शेतीचे नैसर्गिक अवलंबित्व, सातत्याने पडणारी रोगराई / टोळधाड, दुष्काळामुळे शेतीचे नुकसान तर कधी अतिवृष्टीमुळे शेतीचे नुकसान, सिंचनाचा अभाव, उत्पादीत मालाला बाजारपेठांचा अभाव, उत्पादन खर्चावर आधारित किमती न मिळता कवडीमोल किमतीने माल विकणे, संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचा अंत्यत अपूरा पुरवठा, उच्च कृषि तंत्रज्ञानाचा अभाव, सरकारी कृषी धोरणाची सदोष परिणामकारकता, कृषी आदाने व प्रदानाची सदोष व्यवस्था इत्यादी सारख्या अनेक कारणांमुळे शेतकरी वैफल्यग्रस्त होऊन आत्महत्या करत आहे. जगाचा पोशिंदा निकृष्ट जिवन जगून स्वतःचे जिवन संपवत आहे.

भारतीय शेतकऱ्यामुळेच आपण कृषि उत्पादनांचा उचांक गाठून २७० दशलक्ष टन इतके उत्पादन करू शकलो. भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या जी.डी.पी.मध्ये १४% इतके योगदान शेतीक्षेत्राचे आहे. देशातील सुमारे ५५% लोकसंख्येला रोजगार पुरवठा करण्याचे कार्य शेतीक्षेत्रच करते. देशाच्या एकूण निर्यातीत शेतीक्षेत्राचा हिस्सा १५.२४% इतका आहे. तुलनेत उद्योग व सेवा क्षेत्रातील उत्पादक शेतकऱ्यांच्या जीवनमानाच्या तुलनेत किती तरी पटीने अधिक सर्वोत्कृष्ट जीवन जगतात परिणामी शेती क्षेत्राची धुरा सांभाळणाऱ्या शेतकऱ्याला अत्यंत निकृष्ट पद्धतीचे जीवन जगावे लागत आहे. त्यातच वैश्वकरणामुळे व सदोष आयात निर्यात धोरणामुळे शेतीमालाच्या किमती पडून आणखीनच शेतकऱ्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा घसरण्यात भर पडत आहे. याला अल्पशी मदत म्हणून अनेक अंदोलने केल्यानंतर कर्ममाफीसारखा निर्णय सरकार जाहिर करते.

भारतामध्ये सन २००३ ते २०१० या कालावधीत एकूण १,३५,७५६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे दिसून येते. तर महाराष्ट्रात १९९७ ते २००८ या काळात एकूण ४१,४०६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. याला वरील शेतीक्षेत्रातील विदारक परिस्थिती कारणीभूत आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची स्थिती लक्षात घेता. तसेच लागवडीयोग्य जमीन विविध कंपन्या गिळंकृत करत आहेत. तसेच नागरीकरणासाठी त्याचा वापर होत आहे. शेतजमीनीचे तुकडीकरण व अल्पउत्पादकता यामुळे शेतकऱ्यांचे जीवनमान आणखीनच दयनीय बनत आहे. व आत्महत्या वाढत चालल्या आहेत. या परिस्थितीचे गांभीर्य घेऊन काही राज्य सरकारनेही त्यांच्या राज्यात शेतीकर्ममाफी योजना जाहिर केल्या आहेत. शेती कर्ममाफीचे धोरण, त्याची परिणामकारकता याचा सर्वंकष अभ्यास प्रस्तुत शोधनिबंधात करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने द्वितीय सामुग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. यामध्ये विविध शासकीय व निमशासकीय प्रकाशनाद्वारे प्रकाशित ग्रंथ, मासिके, पाक्षिके, साप्ताहिके इत्यादीचा वापर करण्यात आला आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये :- प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या आभ्यासासाठी काही महत्वपूर्ण उद्दिष्ट्ये ठरविण्यात आली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे-

- १) देशातील कर्ममाफीचा ऐतिहासिक आढावा घेणे.
- २) कर्ममाफी आंदोलनामागील कारणांचा शोध घेणे.
- ३) महाराष्ट्रातील कर्ममाफीचे स्वरूप व निकष जाणून घेणे.
- ४) कर्म माफीच्या विभागनिहाय व जिल्हानिहाय लाभार्थ्यांच्या शोध घेणे.
- ५) कृषीकर्म माफी धोरणाचे चिकित्सक विवेचन करणे.
- ६) महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढणे व शिफारशी करणे.

भारतातील कृषीकर्जमाफीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :-

देशातील शेतीक्षेत्र व भारतीय शेतकरी वर्ग आर्थिक चक्रव्यूहात सापडला असता त्याला दिलासा देण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर आजतागायतपर्यंत दोन वेळेस कर्जमाफी देण्यात आली.

१) सन १९९० मध्ये व्ही.पी.सिंग यांच्या काळात केंद्रीय कृषीमंत्री चौधरी देवीलाल यांच्या आग्रहामुळे स्वातंत्र्योत्तर भारतात पहिली कर्जमाफी झाली. कृषी व ग्रामीण कर्जमुक्ती या योजनेअंतर्गत साडेचार कोटी शेतकऱ्यांना प्रत्येकी १०,०००/- रुपयांची सरसगट कर्जमाफी तत्कालीन केंद्रसरकारने दिली.

२) सन २००८ मध्ये तत्कालीन वित्तमंत्र्यांनी २००८-०९ च्या अर्थसंकल्पात ६०,००० कोटी रुपयांच्या कर्जमाफीची घोषणा केली. सिमांत (१ हेक्टर पेक्षा कमी जमीन) व छोट्या शेतकऱ्यांचे (१ ते २ हेक्टर जमीन) सरसकट कर्जमाफ करण्यात आले. Agricultural Dept Waiver and Dept Relief Scheme 2008' नावाने राबविण्यात आलेल्या या योजनेचा जवळपास ३ कोटी शेतकऱ्यांना फायदा झाला. २ हेक्टरहून अधिक शेतजमीन असणाऱ्या कर्जदार शेतकऱ्यांना कर्ज रकमेत २५९ सुट देण्यात आली. यामुळे या कर्जमाफीच्या केंद्रसरकारच्या योजनांमुळे शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उत्पन्नात अप्रत्यक्षरित्या थोडीफार वाढ झाली.

३) मध्यप्रदेश राज्यात १ जून २०१७ पासून शेतकऱ्यांचे आंदोलन सुरू असल्याच्या पार्श्वभूमीवर मुख्यमंत्री शिवराजसिंह यांनी ८ जून २०१७ रोजी 'कर्ज परतावा योजना' जाहिर केली. याद्वारे मध्यप्रदेश राज्यातील ६,००,००० शेतकऱ्यांना फायदा झाला आहे. या योजनेमार्फत ६००० कोटी रुपयांचे कर्ज माफ करण्याची तरतुद करण्यात आली आहे.

४) पंजाबचे मुख्यमंत्री अमरिंदरसिंग यांनी १९ जून २०१७ रोजी अल्पभूधारक ८.७५ लाख शेतकऱ्यांचे २ लाख रुपयांपर्यंतचे पिककर्ज माफ केल्याचे जाहिर केले ही कर्जमाफी १०,००० कोटी रुपयांची होती. तसेच ५ एकराहून थोडी अधिक जमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांनाही कर्जामध्ये २ लाख रुपयांची सुट जाहीर करण्यात आली. परिणामी पंजाबमधील १० लाख शेतकऱ्यांना या कर्जमाफीचा फायदा झाला.

५) कर्नाटक राज्याचे मुख्यमंत्री सिध्दरामय्या यांनी २१ जून २०१७ रोजी कर्जमाफीची घोषणा केली. राज्यातील शेतकऱ्यांचे सरासरी ५०,००० रुपयांपर्यंतचे कर्जमाफ करण्यात आले. एकूण ८,१६५ कोटी रुपयांची कृषी कर्जमाफी होती. सहकारी बँकाकडून कर्ज घेतलेल्या राज्यातील २२,२७,५०६ शेतकऱ्यांना कर्जमाफीचा फायदा झाला.

६) उत्तर प्रदेशचे मुख्यमंत्री योगी आदित्यनाथ यांनी ४ एप्रिल २०१७ रोजी राज्यातील ८६ लाख शेतकऱ्यांचे १ लाखांपर्यंतचे कर्जमाफ केल्याची घोषणा केली. उत्तर प्रदेशात एकूण या कृषी कर्जमाफी योजनेअंतर्गत ३६,५५९ कोटी रुपयांची कृषी कर्ज माफी झाली. या कर्जमाफीचा २.३० कोटी शेतकऱ्यांना फायदा झाला.

७) अगदी अलीकडेच महाराष्ट्रामध्ये शेतकऱ्यांच्या आंदोलनाने तीव्र रूप धारण केले. याची परिणामकारकता म्हणून २४ जून २०१७ रोजी मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी 'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना' जाहिर केली. या योजनेमार्फत शेतकऱ्यांचे सरसकट दीडलाख रुपयांपर्यंतचे पीककर्ज माफ केले जात आहे. ही कर्जमाफी एकूण ३४,००० कोटी रुपयांची असून याचा राज्यातील ४० लाख शेतकऱ्यांना फायदा होणार आहे.

शेतकऱ्यांच्या आंदोलनामागील पार्श्वभूमी :

सन २०१४ व २०१५ या साली पुरेशा प्रमाणात पाऊस न झाल्याने शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात कमालीची घसरण झाली. सन २०१६ साली पुरेसे पर्जन्यमान होऊनही चलन निश्चलनीकरणामुळे शेतकऱ्यांना पुरेशा प्रमाणात भांडवल उपलब्ध होऊ शकले नाही.

राज्यातील शेतकरी संपाला तत्कालीन कारण म्हणजे दुधाचे पडलेले भाव, हे देखील होते. तसेच महाराष्ट्रातील तूर व सोयाबीन पिकाचे पडलेले भाव देखील कारणीभूत होते. सदरील कृषीमाल खरेदी करण्यासाठी शासनाकडून जलद धोरण निश्चित झाले नाही. परिणामी शेतकऱ्यांनी संपामध्ये सक्रिय सहभाग घेतला.

सन २०१५-१७ या वर्षात ४.२३ दशलक्ष टनतूरीचे उत्पादन होईल असा शासनाने अंदाज वर्तवला होता. २०१५-१६ च्या तुलनेत ही वाढ २४९ आहे. तरी देखील ४,६२,७९० टन तूर आयात केली गेली.

२०१३ साली सोयाबीनचे बाजारपेठेतील भाव सर्वोच्च होते. परिणामी शासनाने सोयाबीन तेलाची आयात दुपटीने वाढवली. परिणामी सोयाबीनचे स्थानिक बाजारातील भाव घसरले.

भारताची सोयाबीन तेलाची मागणी ५.४ दशलक्ष टनाची आहे. भारतात सन २०१५-१६ मध्ये फक्त १.३५ दशलक्ष टन सोयाबीन तेलाचे उत्पादन झाले. त्यामुळे भारत सर्वात मोठा सोयाबीन तेल आयातदार आहे. परंतु आयात धोरण ठरवताना शेतीमालाच्या पडणाऱ्या किंमतीचा विचार केला जात नाही. त्यामुळे शेतकऱ्यांचा संप तीव्र झाला.

सन २०१५-१६ या वर्षात सरकारने कृषी उत्पादनाच्या आयातीवर एकूण १,४०,२६८ कोटी रुपये खर्च केले. हा आकडा देशाच्या एकूण कृषी अर्थ संकल्पाच्या तीन पट आहे. आयातीसाठी एवढा प्रचंड खर्च करणारे शासन हीच रक्कम शेतकऱ्यांसाठी खर्च करू शकत नाही का? अशी तक्रार शेतकऱ्यांची होती

स्वामीनाथन आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याची मागणी शासनाने मान्य केले नाही. सार्वत्रिक निवडणूकीपूर्वी या शिफारशी लागू करण्याचे आश्वासन या शासनाने दिले होते.

महाराष्ट्रातील शेती कर्ज माफीचे स्वरूप व निकष :

सन २०१७ च्या जुन महिन्यात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनी कर्जमाफीसाठी अतिशय तीव्र स्वरूपाचे आंदोलन केले. तसेच कृषी उपभोग्य वस्तुंचा पुरवठा शेतकऱ्यांनी बंद केला याचाच परिणाम म्हणून मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी २४ जुन २०१७ रोजी शेतकऱ्यांच्या कर्ज माफीसाठी 'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना' जाहिर केली. या योजने मार्फत शेतकऱ्यांचे सरसकट १.५ लाखाचे पिक कर्ज माफ केले जाणार आहे. मुख्यमंत्र्यांनी पुण्यात समितीची चर्चा करून ३ जून २०१७ रोजी पहाटे अल्प भु-धारक (५ एकर पर्यंतच्या) शेतकरी थकबाकीदार शेतकऱ्यांचे १.५ लाख पर्यंतचे कर्ज माफ करण्याचा निर्णय घेतला. तसेच ११ जुन २०१७ रोजी सधन शेतकऱ्यांना वगळून सरसकट कर्जमाफी जाहिर केली ५ जुलै २०१७ रोजी मुख्यमंत्र्यांनी छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजनेचा विस्तार केला.

या योजनेअंतर्गत राज्यातील ८९ लाख शेतकऱ्यांना फायदा मिळणार आहे. राज्याची एकूण शेती कर्जमाफी ३४ हजार कोटी रूपयांची आहे. राज्यातील नियमित शेती कर्ज परतफेड करणारे ३५ लाख शेतकऱ्यांनाही या योजनेचा फायदा मिळणार आहे. १.५ लाखापेक्षा कमी कर्ज असणारे ३६ लाख शेतकरी व १.५ लाखापेक्षा जास्त कर्ज असलेले ८ लाख शेतकरी निर्दशनास आले. या सर्व शेतकऱ्यांचे १.५ लाख रुपयांपर्यंतचे पीक कर्ज माफ झाल्याचे जाहिर केले.

कर्जमाफीचे निकष :-

- १) सदर योजनेसाठी लाभार्थी म्हणून शेतकरी 'कुटूंब' हा घटक समजण्यात येणार. कुटूंबाच्या व्याख्येमध्ये पती, पत्नी व १८ वर्षांखालील मुलांचा समावेश आहे. कर्जमाफीसाठी व्यक्ती हा घटक समजला जाणार नाही. एकाच कुटूंबात वेगवेगळे खातेदार असतील तर प्रत्येकाचा स्वतंत्र विचार न करता कुटूंबाच्या एकत्रित कर्जाचा विचार केला जाईल.
- २) पात्र शेतकरी कुटूंबातील कर्जमाफीच्या देय रकमेत कुटूंबातील कर्जदार शेतकरी महिला असल्यास त्यांच्या कर्जाच्या रकमेचा प्राधान्याने विचार करण्यात येईल.
- ३) या योजनेसाठी केवळ राष्ट्रीयकृत बँका, खासगी बँका, ग्रामीण बँका आणि जिल्हा मध्यवर्ती बँकांनी शेतकऱ्यांना दिलेले कर्ज यात पिककर्ज आणि मध्यम मुदत कर्ज यांचा समावेश आहे.
- ४) पतसंस्था, नागरी सहकारी बँकाच्या कर्जाचा विचार या योजनेत केला जाणार नाही.
- ५) २००९ नंतर घेतलेले कर्ज पिककर्ज व मध्यम मुदत कर्ज व ३१ जुलै २०१७ पर्यंत थकबाकीदार असलेल्या शेतकऱ्यांचे दीड लाख रुपयांपर्यंतचे कर्जमाफ केले जाणार आहे.
- ६) दीड लाखापेक्षा अधिक कर्ज असलेल्यांनी उर्वरीत रक्कम भरल्यास त्यांना दीड लाखाची माफी दिली जाणार आहे. या एक रकमी परतफेड योजनेतर्गत (One Time Settlement OTS) दीड लाखावरील रक्कम ३१ मार्च २०१८ पर्यंत भरण्याचा कालावधी निश्चित करण्यात आला
- ७) नियमित कर्जफेड करणाऱ्या शेतकऱ्याला राज्यशासनाद्वारे प्रोत्साहन अनुदान देण्यात येणार आहे. २०१५-१६ या वर्षात घेतलेल्या पीक कर्जाची ३० जुन २०१६ पर्यंत पूर्णतः परतफेड केलेल्या शेतकऱ्यांनी २०१६-१७ वर्षात घेतलेल्या कर्जाची ३१ जुलै २०१७ पर्यंत पूर्णतः परतफेड केल्यास त्यांना सन २०१५-१६ या वर्षामधील परतफेड केलेल्या पीक कर्जाच्या २५५ किंवा २५००० पर्यंत यापैकी जी कमी असेल ती रक्कम शेतकऱ्यांना देण्यात येणार आहे. उदा. एका शेतकऱ्याने जर २०१५-१६ मध्ये २ लाख रुपये पीककर्ज घेतले होते, त्याची त्याने परतफेड त्याच वर्षी ३० जुन २०१६ पर्यंत केली या शेतकऱ्याने पुढील वर्षी म्हणजे २०१६-१७ या वर्षीदेखील ५० हजार रुपये पीककर्ज घेतले व त्याची परतफेड ३१ जुलै २०१७ पर्यंत केली. तर या शेतकऱ्यास त्याने २०१५-१६ या वर्षी जे २ लाख रुपये पीककर्ज घेतले होते. त्याच्या २५ टक्के म्हणजे ५०००० किंवा २५००० यापैकी जी कमी असेल ती रक्कम शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन अनुदान म्हणून दिले जाईल मात्र ही रक्कम किमान १५,००० असेल. तथापि शेतकऱ्यांनी कर्जाची पूर्णतः परतफेड केलेली रक्कम रु. १५,०००/- पेक्षा कमी असल्यास अशी संपूर्ण रक्कम शासनातर्फे देण्यात येणार.

छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजनेसाठी पुढील व्यक्ती अपात्र ठरविण्यात आलेल्या आहेत.

- १) राज्यातील आजी/माजी मंत्री/ राज्यमंत्री आजी /माजी खासदार, राज्यसभा सदस्य,आजी/माजी विधानसभा/विधान परिषद सदस्य
- २) जिल्हा परिषद सदस्य, महानगरपालिका सदस्य
- ३) केंद्र व राज्य शासकीय, निमशासकीय अधिकारी कर्मचारी, शासन अनुदानित सर्व महाविद्यालये व शाळांचे प्राध्यापक, शिक्षक केंद्र, राज्य शासनाचे साहित्यिक संस्थांचे अधिकारी / कर्मचारी (चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी वगळून)
- ४) शेतीबाह्य उत्पन्नातून प्राप्तीकर भरणाऱ्या व्यक्ती
- ५) निवृत्तीवेतनधारक व्यक्ती ज्यांचे मासिक निवृत्तीवेतन रुपये १५ हजारांपेक्षा जास्त आहे. (माजी सैनिक वगळून)
- ६) कृषी उत्पन्न बाजार समिती, सहकारी साखर कारखाना, सहकारी सुतगिरणी, नागरी सहकारी संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व सहकारी दुध संघ यांचे अधिकारी व पदाधिकारी (अध्यक्ष व उपाध्यक्ष) आणि मजूर सहकारी संस्थेचे अध्यक्ष
- ७) तीन लाख रुपयांपेक्षा जास्त ढोबळ उत्पन्न असलेली सेवाकर भरण्यासाठी नोंदणीकृत व्यक्ती

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

महाराष्ट्रातील शेती कर्ज माफीचे विभाग निहाय व जिल्हा निहाय लाभार्थी :-

महाराष्ट्र सरकारने २४ जुन २०१७ रोजी जाहिर केलेल्या छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजनेचे लाभार्थीची संख्या पुढील सारणीद्वारे लक्षात येते.

विदर्भ (११,४६,७६८)			
बुलढाणा	२,४९,८१८	चंद्रपुर	९९,७४२
गडचिरोली	२९,१२८	गोंदिया	६८,२९०
नागपूर	८४,६४५	यवतमाळ	२,४२,४७१
वाशिम	४५,४१७	अमरावती	१,७२,७६०
अकोला	१,११,६२५	भंडारा	४२,८७२
मराठवाडा (१०,८३,९३२)			
औरंगाबाद	१,४८,३२२	नांदेड	१,५६,८४९
लातूर	८०,४७३	उस्मानाबाद	७४,४२०
बीड	२,०८,४८०	हिंगोली	५५,१६५
जालना	१,९६,४६३	परभणी	१,६३,७६०
पश्चिम महाराष्ट्र (७,३९,६१९)			
अहमदनगर	२,००,८६९	सोलापूर	१,०८,५३३
पुणे	१,८२,२०९	कोल्हापूर	८०,९४४
सांगली	८९,५७५	सातारा	७६,०१८
कोकण (१,०१,७५३)			
रत्नागिरी	४१,२६१	ठाणे	२३,५०५
सिंधुदुर्ग	२४,४४७	मुंबई	६९४
पालघर	९१८	मुंबई उपनगर	११९
रायगड	१०,८०९		

वरील सारणीवरून विदर्भात ११,४६,७६८, मराठवाडा १०,८३,९३२, खानदेश / उत्तर महाराष्ट्र ४,३९,६१९, पश्चिम महाराष्ट्र ७,३९,१४८ व कोकणातील १,०१,७५३ शेतकरी कर्जमाफीचे लाभार्थी ठरले आहेत. सर्वाधिक लाभार्थीची संख्या विदर्भातील आहे. तर कोकणातील लाभार्थीची संख्या अत्यल्प असल्याचे दिसून येते. या कर्जमाफी योजनेचे सर्वाधिक लाभार्थी बुलढाणा जिल्ह्यात २,४९,८१८ इतके आहेत. तर सर्वात कमी लाभार्थी मुंबई उपनगर-११९ इतके असल्याचे निदर्शनास येते.

महाराष्ट्रातील कृषी कर्जमाफीचे चिकित्सक विवेचन :

महाराष्ट्र सरकारने जाहिर केलेल्या 'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजना' राज्यातील शेतकऱ्यांना कितपत लाभादायक आहे? तसेच अशी कर्जमाफी शेतकऱ्यांना दिली जावी किंवा देऊ नये? याचा राज्याच्या अर्थव्यवस्थेवर व आर्थिक विकासावर कोणता परिणाम होईल? या अनुषंगाने सदरील योजनेचे चिकित्सक विवेचन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले आहे.

कृषी कर्जमाफी योजनेच्या सकारात्मक बाजू १) चलन निश्चलीकरणामुळे भांडवलाची कमतरता होऊन आर्थिक संकटाने उग्र रूप धारण केले होते. अशा परिस्थितीत कर्जवसुलीसाठी बँकाचा तगादा, कर्जमाफीमुळे शेतकऱ्यांच्या या संकटाला तात्पुरता दिलासा मिळणे शक्य आहे. २) कर्जाचे प्रमाण वाढल्याने तसेच बाजारपेठेमध्ये कृषीमालाचे भाव पडल्यामुळे शेतकऱ्याला पुढील हंगामासाठी शेतीत गुंतवणूक करता येत नाही. अशा वेळी कर्जमाफी झाल्यामुळे शेतकऱ्याला उत्पादनात वाढ करणे शक्य आहे. ३) कर्जमाफीमुळे बँका नव्याने कर्ज वितरण करू शकतील. ज्यामुळे कृषीक्षेत्र नव्याने गती घेऊ शकेल. तसेच बँकानी दिलेले कृषी विषयक अनुत्पादक कर्ज कमी होतील. ४) उद्योगाचे कर्ज वेळेत वसूल होत नसल्यास सरकार या क्षेत्राला विविध सवलती देते तसेच कर्ज माफीही करते. जागतिक आर्थिक मंदीच्या कारणावरून सन २००९ साली तत्कालीन केंद्र सरकारने ३ लाख कोटी रुपयांचे बेलआऊट पॅकेज दिले होते. वर्तमानातील शासनही उर्जा व टेलीकॉम क्षेत्रातील कंपन्यांना कर्जमाफी आणि कर्जाची पुनरचना असे उपाय करून आर्थिक दिलासा देत आहे. परिणामी कृषि क्षेत्राला कर्जमाफी देण्यात यावी ही मागणीही योग्य ठरते. ५) भारतीय शेतीक्षेत्र मोसमी पर्जन्यमानावर अवलंबून आहे. पायाभूत सुविधांचा कमालीचा तुटवडा आहे. व उत्पादन खर्चानुसार शेतकऱ्यांना किंमती मिळत नाहीत. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीकर्जमाफी देणे उचितच आहे.

कृषी कर्जमाफी योजनेची नकारात्मक बाजू :-

- १) अर्थशास्त्रीय दृष्ट्या कोणत्याही उद्योगाचे वास्तव्य विवेचन केले असता त्या क्षेत्राला तारण्यासाठी कर्जमाफी हा उपाय ठरू शकत नाही. आरूढती भट्टाचार्य यांनी कर्जमाफीमुळे कर्जाची शिस्त मोडून बँकांचा ताळेबंद ढासाळू शकतो असे मत व्यक्त केले.
- २) अशा कर्जमाफी योजनेमुळे सरकारचे तुटीचे व्यवस्थापन कोलमडते. त्याचा विकासदरावर परिणाम होऊ शकतो. कर्जमाफीच्या निर्णयामुळे विकासदर जवळपास २ % घटू शकतो. महाराष्ट्राने ३४,००० कोटीच्या कर्ज माफीची घोषणा केली. लगेच राज्यसरकारने शासकीय खर्चात ३० % कपात जाहीर केली असून याचा प्रशासकीय कामकाजावर व विकासावर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.
- ३) कर्जमाफीसारख्या या निर्णयामुळे जे शेतकरी वेळेवर कर्ज भरतात त्यांच्या नैतिकतेवर प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो. अनियमित कर्ज भरणाऱ्यांनाही कर्जमाफीचा फायदा होतो. त्यामुळे नियमित कर्ज परतफेड करणारेही थकबाकी ठेवतील.

निष्कर्ष : सदरील शोधनिबंधाच्या चिकित्सक आभ्यासातून काही महत्वपूर्ण निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत ते पुढीलप्रमाणे

- १) महाराष्ट्र सरकारने 'छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकरी सन्मान योजनेमुळे' राज्यातील ८९ लाख शेतकऱ्यांचे दीड लाख रुपयापर्यंतचे कर्ज माफ होईल. ८९ लाख लाभार्थी शेतकऱ्यांपैकी ३५ लाख शेतकरी हे नियमित कर्ज परतफेड करणारे आहेत. तर दीड लाखापेक्षा कमी थकबाकी असणारे ३६ लाख शेतकरी आहेत. तसेच दीड लाखापेक्षा जास्त कर्ज असलेले ८ लाख शेतकरी आहेत.
- २) सदरील कर्जमाफी योजनेमुळे नियमित कर्ज परतफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांनाही दिलासा मिळाला आहे. सन २०१५-१६ या वर्षात घेतलेल्या पिक कर्जाची ३० जून २०१६ पर्यंत पूर्णतः परतफेड केलेल्या शेतकऱ्यांनी २०१६-१७ या वर्षात घेतलेल्या कर्जाची ३१ जुलै २०१७ पर्यंत पूर्णतः परतफेड केल्यास त्यांना सन २०१५-१६ या वर्षामधील परतफेड केलेल्या पिक कर्जाच्या २५% किंवा २५,००० पर्यंत यापैकी जी रक्कम कमी असेल ती देण्यात येईल.
- ३) शेती कर्जमाफी या योजनेसाठी राज्यसरकार, केंद्र सरकार व स्थानिक स्वराज्य संस्था तसेच सहकारी संस्था या क्षेत्रातील चतुर्थश्रेणी कर्मचारी वगळून उत्पन्न कर भरणाऱ्या सर्वच क्षेत्रातील शेतकऱ्यांना या योजनेचा लाभ घेता येणार नाही.
- ४) नैसर्गिक व मानवनिर्मित विविध आपत्तीच्या दुष्टचक्रात आडकलेल्या शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात थोडीशी सुधारणा करण्यासाठी शेती कर्जमाफी योजना तारणहार ठरू शकते.
- ५) देशाच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने शेतीक्षेत्राला तारणे अत्यंत महत्वाचे आहे. उद्योग व सेवाक्षेत्राला माफक दरात मुबलक पायाभूत सुविधा सरकारद्वारे उपलब्ध करून दिल्या जातात. शिवाय औद्योगिक वस्तूंची किंमत उत्पादक ठरवतो. शेतीक्षेत्राला सुध्दा बारमाही सिंचनाची सुविधा, अखंडीत विजपुरवठा, उत्पादन खर्चावर आधारित शेतीमालाला किंमती दिल्या गेल्या तर शेती कर्जमाफीची आवश्यकता नाही.
- ६) देशांतर्गत बाजारपेठेमध्ये कृषीमालाच्या किंमती सरकारद्वारे जाणीवपूर्वक वाढू दिल्या जात नाहीत. कारण या किंमती वाढल्या तर महागाई भत्त्याच्या स्वरूपात अर्थव्यवस्थेवर मोठा बोजा पडतो. तसेच देशातील दुर्बलांना अल्पदरामध्ये अन्नपुरवठा करण्यासाठी सरकार मोठ्या प्रमाणात कृषी मालाची खरेदी करते त्यामुळे जाणीवपूर्वक कृषीमालाच्या किंमती कमी ठेवल्या जातात. परिणामी शेतकऱ्यांची प्रचंड पिळवणूक केली जाते. नैराश्येतून शेतकरी आत्महत्येकडे वळतो. यासाठी शेतकऱ्याला कर्जमाफी बरोबरच मोठ्या स्वरूपात अनुदान देण्यात यावे.
- ७) भारतीय शेतीक्षेत्रात आदानांच्या (खते, बि-बियाणे, किटक-नाशके, अवजारे, मजूर) किंमती प्रचंड वाढत आहेत. तर दुसरीकडे अगोदरच नैसर्गिक प्रतिकूलता व बाजारपेठेमध्ये उत्पादन खर्चापेक्षा अत्यंत खालावलेले कृषी मालाचे भाव कमी असल्यामुळे शेती व्यवसाय पूर्णतः तोटयात चालत आहे. परिणामी शेतकरी स्वतःचे जीवन संपवत आहे. यासाठी सरकारने शेतकऱ्यांच्या जीवनमानात सुधारणा करण्यासाठी त्यांना बिनव्याजी दिर्घमुदतीचे कर्जे द्यावीत. तसेच त्यांच्या मुलांना कोणत्याही विद्याशाखेचे उच्चशिक्षण विनाशुल्क द्यावे व सरकारी क्षेत्रातील सेवामध्ये त्यांना विशेष आरक्षण द्यावे. जेणेकरून त्यांच्या जीवनमानाचा दर्जा सुधारेल व अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी मदत होईल.

संदर्भसूची :

- १) रुद्रदत्त के.पी.एम सुंदरम, भारतीय अर्थव्यवस्था, २०१६, एस अँड चॉंद कंपनी, नवी दिल्ली.
- २) विजय कवीमंडन, कृषी अर्थशास्त्र (२०१२) मंगेश प्रकाशन, नागपूर
- ३) भारत -२०१५, माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार.
- ४) ए.बी. सवदी, द मेगा स्टेट महाराष्ट्र (२०१३) निराली प्रकाशन,पुणे.
- ५) आर्थिक सर्वेक्षण अहवाल-महाराष्ट्र शासन (२०१५-१६)
- ६) योजना मासिक-विविध अहवाल
- ७) लोकराज्य मासिक-विविध अहवाल

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जीएसटी : अर्थात वस्तु व सेवा कराचे फायदे व तोटे

प्रा.ए.एच घोंगडे
अर्थशास्त्र विभाग
बाबुजी आक्काड महाविद्यालय पाथर्डी
जि.अहमदनगर

प्रस्तावना :

देशातील सर्वात महत्वाची आर्थिक सुधारणा म्हणून जीएसटीकडे पाहिले जाते.इतर अनेक देशांमध्ये अशा प्रकारचा कर आंमलात आहे.परंतु आपल्या देशातील विविध राजकीय पक्षांचे दृष्टिकोन,विविध राज्यातील भिन्न भौगोलिक,आर्थिक परीस्थिती यांना सामावून घेत ही नवी करप्रणाली १ जुलै २०१७ पासून आपल्या देशात लागू करण्यात आली.त्यादृष्टिने पाहता जीएसटी काय साधेल आणि काय साधणार नाही म्हणजेच जीएसटीचे काय फायदे आणि मर्यादा आहेत त्यासंबंधी या लेखात विश्लेषण करण्यात आले आहे.

जीएसटी म्हणजे काय ?

"Goods and Service Tax" या शब्दामध्ये त्याचा फार मोठा अर्थ सामाविला आहे. Goods म्हणजे वस्तु आणि Service म्हणजे सेवा या दोघांना मिळून जो कर तयार होणार आहे.त्याला GST असे म्हणता येईल. 'जीएसटी हा एक वस्तु व सेवाकर असून तो यापुढे वस्तु व सेवावर हा एकच कर लागू होणार आहे.अनेक विकसीत देशात याच पद्धतीची करप्रणाली अस्तित्वात आहे.त्यामुळे कर आकारणीत सुटसुटीतपणा येणार आहे.तसा जीएसटी हा नवीन प्रकारचा कर नसून कर वसूल करण्याची एक प्रगत पद्धती आहे.या करपद्धती मध्ये उत्पादनापासून अंतीम विक्रीपर्यंत एकच कर लावला जाईल आणि प्रत्येक टप्प्यामध्ये मागील कराची वजावट मिळेल.अशाप्रकारे वस्तु व सेवाकर हा सर्वसमावेशक,व्यापक शास्त्रीय व अप्रत्यक्ष कर पद्धतीचा पाया अधिक विस्तृत करून विद्यमान कर प्रणालीत मिळणाऱ्या महसुलापेक्षा अधिक महसुल मिळवून देणारा होय.यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती मिळेल.ही कर योजना सुटसुटीत,पारदर्शक व सुलभ अशी आहे आणि या करामुळे राज्या-राज्यामध्ये असलेली करातली तफावत कमीहोवून पुर्ण देशात एकाच प्रकारची करप्रणाली लागू होईल.

संशोधनाचे उद्दिष्टे :

- १) जीएसटी अर्थात वस्तु व सेवा कराची संकल्पना अभ्यासने.
- २) भारतात जीएसटी लागू करण्याची आवश्यकता अभ्यासने.
- ३) जीएसटी अर्थात वस्तु व सेवा कराचे फायदे व तोटे अभ्यासने

संशोधन पद्धती :

" जीएसटी अर्थात वस्तु व सेवा कराचे फायदे व तोटे " हा शोधनिबंध तयार करण्यासाठी दुय्यम साधन सामुग्रीचा वापर करणात आला आहे.संबंधीत माहिती मिळविण्यासाठी दुय्यम साधनात दैनिक वर्तमान पत्रे,विविध प्रकाशित लेख,संदर्भ ग्रंथ,टिक्की वरील मुलाखतीचा भाग इंटरनेटवरील माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

जीएसटी भारतात आणण्याची गरज का निर्माण झाली :

स्वातंत्र्योत्तरभारतातील सर्वात मोठी करसुधारणा म्हणून याकडे पाहावे लागेल.यामुळे अर्थव्यवस्थेमध्ये नवचैतन्य येणार आहे.एकंदरच जगाचा विचार करता जगातील एकूण १६० देशपेक्षा अधिक देशात जीएसटी ही संकल्पना स्विकारली आहे.फ्रान्स हा पहीला देश आहे जेथे वस्तु व सेवा कराची आकारणी करण्यासाठी ही प्रणाली स्विकारली आहे.फ्रान्समध्ये १९५४ पासून जीएसटी अस्तित्वात आहे.विशेषता अप्रत्यक्ष कराच्या संकलनासाठी वापरली जाते.भारतात हा कर आणला तर भारताचा जीडीपी रेट वाढेल व त्यामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला गती मिळेल.कररचना ही आधीक सुटसुटीत,पारदर्शक होईल आणि राज्या-राज्यामध्ये असलेली करातील तफावत देखिल कमी होवून देशात "एक देश,एक कर व एक बाजारपेठ" निर्माण होईल.त्यामुळे भारतात आपण कुठेही वस्तु विकू आणि त्या वस्तुच्या किंमतीत करामुळे फरक पडणार नाही जसे आज होत.उदा-आज काय होते.जर आपण एखादा मोबाईल खरेदी करायला गेलो तर महाराष्ट्रात त्यावर १२.५ % वॅट लागत असे म्हणून तो महाग लागतअसे तोच मोबाईल गुजरात मध्ये खरेदी करायला गेलो तर त्यावर ५ % वॅट लागत असे.म्हणजे तो व्यक्ती तो मोबाईल गुजरात मधून खरेदी करत असे.पण यापुढे असे असणार नाही तर तो मोबाईल महाराष्ट्रात खरेदी करा या गुजरात मध्ये तो एकच दराने विकला जाईल आणि त्याचा दर हा सामान राहील.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जीएसटीचे फायदे :

अ) अर्थव्यवस्थेसाठी काय फायदे आहेत .

१) सामान्य ग्राहकांना जीएसटीचा फायदा

अप्रत्यक्ष कराच्या आकारणीत प्रथमच ग्राहककेंद्री दृष्टिकोन जीएसटीच्या माध्यमून दिसून येत आहे. निश्चितच या करप्रणालीचा सर्वाधिक फायदा ग्राहकांना होणार आहे. जीएसटी करप्रणाली मध्ये खरेदीवरील कराची पूर्ण वजावट मिळत असल्याने वस्तुच्या विक्रीवरील कराचा भार कमी होतो. मालाची किंमत अदा करताना मालावरील कर हा एक भाग असतो. कराचा भार जास्त असल्यास मालाची किंमत जास्त असते. आतापर्यंत मालाच्या करावर कर लावण्यात येत होता. त्यामुळे ग्राहकांच्या खिशाला फार मोठा प्रामाणावर याचा फटका बसत असे. परंतु जीएसटी मध्ये करावरील कर काढण्यात आल्यामुळे मालाच्या विक्रीवरील कराचा भार कमी होईल. याचा परीणाम वस्तुच्या किंमती कमी होवून त्याचा फायदा ग्राहकांना होईल.

२) उद्योजकांना होणारा फायदा

भारतातील विविध वाढत्या करांमुळे आणि त्याच्या उच्चदरामुळे, तसेच, लाल फितशाहीमुळे उद्योगजगताचे जवळपास ५ ते १० % नुकसान झाल्याचे अनुमान अनेक पाहणी संस्थानी वर्तविले आहे. सध्याच्या व्हॅट प्रणालीत ज्या उद्योजकांची वार्षिक उलाढाल ही १० लाखाहून अधिक आहे. त्या उद्योजकांना कर दायित्व येते तर जीएसटीमध्ये वार्षिक उलाढालीची मर्यादा ही २५ लाखापर्यंत वाढविण्यात आली आहे. म्हणजे ज्याचा टर्नओव्हर हा २५ लाखाच्या वर आहे. त्यांनाच जीएसटी हा कर भरावा लागणार आहे. त्यामुळे लाहान उद्योजक / व्यवसायिक आहेत. त्यांना या कराचा फायदा होणार आहे. अशाप्रकारे जीएसटीमुळे साधल्या जाणाऱ्या सुलभीकरणांमुळे व्यापारी व उद्योजकाकडून कर चुकवेगीरीला आळा बसेल. कर गळती रोखण्यास मदत होईल. वस्तुवरील कराचे ओझे कमी होवून, एकच सर्वसमावेशक कर लागू झाल्याने वस्तुच्या किंमती ही कमी होतील.

३) परदेशी गुंतवणुकीत वाढ होईल

आपल्या देशाचा विकास दर वाढवायचा असेल आणि रोजगार निर्माती करायची असेल तर परदेशातली गुंतवणूक मोठ्या प्रमाणावर होण्याची गरज आहे. परंतु परदेशातली गुंतवणूक ही आपल्या देशातल्या उद्योगप्रेमी वातावरणावर अवलंबून असते. कोणताही उद्योग करण सहज, सुलभ आणि सुकर झाले तर त्याला देशात उद्योग काढावसा वाटतो. परंतु एखाद्या देशात अनेक किचकट बंधने अशी काही घातलेली असतात की, कोणत्याही गुंतवणुकदाराला तेथे गुंतवणुक करण्याचे धाडस होत नाही. तेव्हा जीएसटी कर लागू झाला की कर योजनेतील अनेक निरर्थक बंधने कमी होणार आहेत. त्यामुळे अनेक परदेशी गुंतवणुकदार भारताकडे अधिक आकृष्ट होणार आहेत. जगातल्या १४० देशात जीएसटी करा सारखे सेपे कर लागू असतांना भारतात मात्र कराची योजना किचकट, गुंतागुंतीची आणि जाचक केलेली आहे. हे भारतात गुंतवणुक न होण्याचे एक कारण आहे. तेव्हा २०१७ पासून लागू केलेल्या जीएसटीमुळे मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणुक वाढून त्यातून रोजगार वाढेल व पर्यायी देशाचा विकासदर देखिल वाढेल.

४) प्रवेश कर नाक्यावर थांबण्याची गरज राहणार नाही

देशामध्ये सध्या विविध राज्या-राज्यामध्ये विविध प्रकारचे कर असल्यामुळे प्रत्येक राज्याच्या प्रवेशाच्या नाक्यावर कर भरण्यासाठी वाहनाच्या रांगा लागतात. कित्येक वाहनांना तर तिथे दोनदोन- तीन तीन तास थांबावे लागते. त्यामुळे वाहनातील लोकांचे कामाचे तास वाया जातात. त्यांची मजुरी, त्यांचा पगार हे वाहनाच्या मालकाला द्यावेच लागते. परंतु हे नाक्यावर तीन-तीन तास थांबल्याबदलचे पैसे असतात आणि या निष्कारण भरल्या जाणाऱ्या पैशाचा भार त्या वस्तुच्या उत्पादन किंमतीवर पडतो आणि त्या वस्तुची किंमत वाढते. परंतु जीएसटी लागू झाल्यामुळे देशात कुठल्याही नाक्यावर वाहनाना थांबावे लागणार नाही आणि वस्तु भरून निघालेली वाहने कमीत-कमी वेळेत आपल्या इप्सितस्थळी पोहचेल. व त्यातून त्यांच्या वेळेची व पैशाची बचत होईल. आणि माणसाच्या क्षेमेतेचीही बचत होईल. एकंदरच राज्या-राज्यामधील ने-आण सुलभ होवून देशांतर्गत " एकात्मिक बाजारपेठ " तयार होईल.

५) जीएसटी ही कररचना सुटसुटीत व पारदर्शक व सुलभ असल्यामुळे आंतरराज्य व्यापार वाढीस लागेल.

६) जीएसटी करप्रणाली मध्ये सर्व प्रक्रीया ऑनलाईन (Online) असल्या कारणाने देशातील अनेक कायदे आणि ते समजून घेतांना करदात्याची होणारी दमछाक थांबेल. करवसुली प्रक्रीयेतील अधिकाऱ्याच्या हत्सक्षेपाला मर्यादा येतील. एकाच व्यक्ती किंवा संस्थावर अनेक वेळा लावण्यात येणाऱ्या करातून त्याची सुटका होईल.

७) देशात करबुडवेगीरीला आळा बसेल आणि कराचे प्रमाण वाढेल परीणामी राज्याच्या महसुलात लक्षणीय वाढ होईल. कररचना पध्दती पारदर्शी होईल आणि त्यातील असमानता कमी होण्यास मदत होईल. कररचने विषयी असणारे आक्षेप कमी होण्याची शक्यता आहे.

८) कररचना पध्दती अधिक पारदर्शी होईल आणि त्यातील असमानता कमी होण्यास मदत होईल. कररचने विषयी असणारे आक्षेप कमी होतील.

९) सध्याच्या करआकारणीचे प्रमाण कमी असले तरी जीएसटी लागू झाल्यावर अधिकाधिक लोकाकडून कर भरला गेल्याने देशांतर्गत उत्पादन वाढीस चालना मिळून महसुलात देखिल वाढ होईल व एकंदरच देशाच्या कर महसूली उत्पन्नात वाढ होईल.

१०) ज्या वस्तु वसेवावर सध्या ३० ते ४० % कर आकारला जातो. त्या वस्तु जीएसटीमुळे स्वस्त होतील. कारण वस्तु व सेवाकराची मर्यादा आता जास्तीत जास्त १८% ठेवण्यात आली आहे. असेही सांगितले जाते की, या वस्तु सेवाकरामुळे वाहणे ही स्वस्त होतील.

११) सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे सरकारच्या उत्पन्नात वाढ होवून महागाई आणि मंदीला आळा बसण्यास यश येईल.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

१२) जीएसटी लागू झाल्यावर केंद्रसरकार व राज्यसरकार यांना वस्तु व सेवावर कर लावण्याचे समान अधिकार मिळणार आहेत.

१३) अर्थविश्लेषकाच्या प्राथमिक अंदाजानुसार देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पादनात २ % भर पडेल.असे परीवर्तन या नविन कर प्रणालीतून दिसून येईल

जीएसटीचे तोटे :

वस्तु व सेवाकर अर्थात जीएसटीचे जसे फायदे आहेत तसेच तोटेही आहेत.जे संभाव्य तोटे आहेत ते प्रामुख्याने गरीबाच्याच मुळावर येणार आहेत आणि कोणी काही सांगितले तरी त्यामुळे महागाई नक्की होईल आणि त्याचा सर्वात जास्त त्रास सर्वसामान्यांनाच होईल .नेमके तोट्याचे स्वरूप कसे आहेत ते पुढीलप्रमाणे.

- १) देशव्यापी एकसमान जीएसटी लागू झाल्यामुळे स्थानिक करांचे प्रमाण घटेल आणि विकासनिधी वर मर्यादा येतील.किंबहुना निधीसाठी केंद्रावर अवलंबून रहावे लागेल.अशी भीती राज्य व्यक्त करतील.
- २) जीएसटी लागू झाल्यानंतर त्याच्या दराची मर्यादा १८% पर्यंत घालण्याचे ठरविले आहे पण ती वाढणार नाही असे आश्वासन देण्यात आले नाही.त्यामुळे ती दरमर्यादा वाढू शकते.सध्या ज्यावस्तु आणि सेवावर १८% पेक्षा कमी कर आहेत त्या वस्तु लगेच १८% पर्यंत नेण्यात येतील.समजा सध्या सिनेमाच्या तिकीटावरील दर ६% आहे तो १८% होईल तसेच हॉटेलातील खाणे पिणे देखिल महाग होईल सध्या हॉटेलाच्या वस्तुवरील सेवाकर हा १२% आहे.तो लगेच १८% होईल म्हणजे खाद्य पदार्थाच्या किंमती वाढतील.
- ३) रियल इस्टेट क्षेत्राला जीएसटीचा मोठा फटका बसेल कारण सध्या आहेत त्यापेक्षा ८% नी नव्या घराच्या किंमती वाढतील.मोठ-मोठ्या शहरामध्ये अनेक घरे पडून आहेत ते आणखीन महाग होतील त्यांना खरेदीदार मिळणार नाहीत त्यामुळे बिल्डर अडचणीत आले तर मजुरांपासून तंत्रज्ञापर्यंत बेकारी वाढेल.
- ४) केंद्र आणि राज्यसरकार यांचे संबंध भडकु शकतात.केंद्राचा जीएसटी आणि राज्यांचा जीएसटी स्वतंत्र असेल अशी तरतुद आहे.पण त्यातील जमा होणारा महसुल राज्यांच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत त्यातून नाहीसा होईल.
- ५) आपल्या महाराष्ट्र राज्याचा विचार करायचा झाल्यास महाराष्ट्र हे प्रगत राज्य असल्याने आपल्याकडे उत्पादन अधिक होते.हा उत्पादीत माल बाहेरच्या राज्यात विकला जात होता त्यामुळे विक्रीकरामध्ये महाराष्ट्र राज्या अव्वल होते.उत्तर प्रदेश,बिहारसारख्या उपभोगखर्च अधिक असणाऱ्या राज्यात विक्रीकर वसुली कमी होती.आता जीएसटी आल्यानंतर महाराष्ट्र सारख्या प्रगत राज्याचे नुकसान होणार आहे.
- ६) पेटोलियम पदार्थ,नैसर्गिक वायु आणि तंबाखूजन्य पदार्थांचा जीएसटीमध्ये समावेश न करणे हा यामधील एक महत्वाचा दोष आहे.

सारांश :

कोणत्याही देशातील करपध्दती ही समजायला सोपी,अमलबजावणीसाठी कमी गुंतागुंतीची,उत्पन्न वाढीस पोषक अशी हवी परंतु सध्याची करपध्दती ही बरीच गुंतागुंतीची होती आणि म्हणून नविन करप्रणाली ही वर उल्लेख केलेल्या अपेक्षांची पूर्ती करणारी आहे.तसेच देशात विकासाचा वेग आणि आर्थिक सुधारणांना गती देणारी ठरणार आहे.जीएसटीमुळे देशाच्या करप्रणालीमध्ये अमुलाग्र बदल होणार आहे.याकरीता केंद्र आणि राज्य सरकार यात योग्य समन्वय आणि विश्वासाचे संबंध असावे लागतील.श्री केळकर समितीच्या निकषानुसार जीएसटीमुळे देशाच्या जीडीपीमध्ये १ ते २ % इतकी वाढ होईल. यावरूनच जीएसटीचे महत्व आपणास कळेल म्हणूनच ही करपध्दती आपल्या देशात यशस्वी करण्यासाठी व्यापाऱ्यांसहीत समाजातील प्रत्येक घटकाने योग्य ते प्रयत्न करणे अपेक्षित आहे.

संदर्भ :

- १) जीएसटीचे नवे पर्व आर्टिकल-डॉ.अनंत देशमुख -दै.पुढारी-६ ऑगस्ट २०१६.
- २) प्रा.डॉ विजय ककडे-जीएसटी अंखड आर्थिक विकासाकडे लेख दै.लोकसत्ता-७ फेब्रु २०१६
- ३) डॉ.हसमुख अडीया (महसुल सचिव,भारत सरकार) मुलाखतीचा भाग -सप्टें-२०१६
- ४) डॉ.मिनाक्षी धारीवाल-(डीन,आयबीपीएस) जीएसटी:गुडस अँड सर्विस टॅक्स-दिव्यमराठी-२०१६
- ५) काय आहे जी.एस.टी ? दै.प्रभात मधील लेख -२९ ऑगस्ट २०१६.

जिएसटी - संरचना प्रभाव आणि भविष्य

सहाय्यक प्रा. प्रविण पी. राऊत

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान
महाविद्यालय सुरतोली लोहारा.

सारांश

देशाच्या विकासात कराचे फार महत्त्व आहे. आर्थिक, सामाजिक, भौगोलिक परिस्थितीत फार विभिन्नता दिसून येत आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्ती, लोकसंख्येच्या गरजा आणि कराद्वारे मिळणारे उत्पन्न याचा मेळ बसविण्याचा अर्थतज्ञ नेहमीच प्रयत्न करतात. भारतीय राज्यघटनेनंतर सर्वात जास्त जिएसटी वर चर्चा झाली आणि १३० कोटी लाकसंख्येच्या भारतात ५०० कायदे एकत्र करून केंद्र आणि राज्य सरकार द्वारे लागू असलेले सगळे कर रद्द करून “एक देश एक बाजार आणि एकच कर” १ जूलै २०१७ पासून वस्तु व सेवा कराच्या रूपाने लागू करण्यात आला. १९४७ च्या स्वातंत्र्यानंतर देशाच्या अर्थव्यवस्थेला हा बदल कर संरचना सुधारणेतील फार मोठी क्रांती आहे. संपूर्ण देशात अप्रत्यक्ष कराची एकच पारदर्शक पद्धत हा वस्तु व सेवा कर प्रणालीचा मुळ गाभा आहे. उद्योजक, व्यापारी आणि सर्वसामान्यांसाठी सोपी कर पद्धत अमलात येणार असून वस्तु व सेवाकराच्या किमतीत घट होवून ग्राहकास त्याचा फायदा होणार आहे. वस्तु व सेवा कर प्रणाली सुरवातीस समजण्यास त्रासदायक असली तरी देशाच्या आर्थिक निर्णयात महत्वाचा टर्निंग पॉइंट ठरणार आहे. केळकर समितीच्या अहवालानुसार जिएसटी मूळ देशाच्या जिडीपी मध्ये १ ते २ वाढ होणार आहे. व सामान्य नागरीकाला सर्वात जास्त फायदा होणार आहे.

बिज संज्ञा :-

१. एक देश, एक कर
२. सरळ, सोपी व पारदर्शक
३. वस्तुच्या कीमतीत घट
४. कर व जीडीपीत वाढ
५. संविधानिक अधिनियम

करप्रणालीचा पूर्वइतिहास

१९८६ साली तत्कालीन प्रधानमंत्री विश्वनाथ प्रताप सिंह यांनी अप्रत्यक्ष कर व्यवस्थेची सुधारीत मुल्यवर्धीत करप्रणाली सुरू केली. त्यानुसार वस्तु आणि सेवा कर अवकारी कर, सिमा शुल्क, मुल्यवर्धीत कर, अधिभार आणि जकात कर असे विविध कर लावले होते जिएसटी करप्रणालीचा सर्वप्रथम उल्लेख काँग्रेस राजवटीत डॉ. मनमोहन सिंग सरकारच्या २००६-२००७ च्या अंदाजपत्रकात अर्थमंत्री पि. चिदंबरम यांनी केला. २००९ मध्ये या विषयावर चर्चेसाठी एक दस्तावेज काढण्यात आला २०१० अमलबजावणीची मुदत ठरविण्यात आली. नंतर २०११ साली डॉ.मनमोहन सरकारने जिएसटी बिल लोकसभेत सादर करून संसदीय स्थायी समितीकडे पाठवण्यात आले २०१३ मध्ये समितीने अहवाल दिला परंतु बिजेपी पार्टीनी या विधेयकाचा विरोध केला. २०१४ मध्ये नरेंद्र मोदी पंतप्रधान झाले. आणि २०१५ ला लोकसभेत समंत केले. परंतु राज्यसभेत काँग्रेसने विरोध दर्शविला शेवटी विरोधकांकडे दुर्लक्ष करत २७ मार्च २०१७ ला वस्तु व सेवा करासंबंधी ४ विधेयके लोकसभेच्या पटलावर सादर केली. १) केंद्रीय वस्तु व सेवा कर (सीजीएसटी) २) राज्य वस्तु व सेवाकर (एसजीएसटी) ३) एकात्मिक वस्तु व सेवा कर (आयजीएसटी) ४) संघराज्य वस्तु व सेवा कर (युटीजीएसटी) . ६ एप्रिल २०१७ ला राज्यसभेत कोणतेही संशोधन न करता मंजूर करण्यात आली. १३ एप्रिल २०१७ ला राष्ट्रपती श्री प्रणव मुखर्जीनी बजट काळात संसद सदनात विधेयकांना मंजूरी दिली आणि १ जूलै २०१७ पासून वस्तु व सेवा करांची संपूर्ण देशात (जम्मू काश्मीर वगळण) अमलबजावणी केली गेली.

वस्तु व सेवा करासंदर्भात भारतीय अधिनियम-

संपूर्ण देशात एकच फर प्रणाली लावण्याकरीता संविधानिक सुधारणा करणे आवश्यक होते. कारण भारतीय राज्यघनेत केंद्र व राज्यांची अधिकार क्षेत्र मर्यादीत आहेत. परंतु वस्तु व सेवाकर प्रणाली मूळे त्यात फारकत आढळून आली. या हेतूने २०१६ च्या १०१ व्या घटनादुरुस्ती नुसार राज्य व केंद्र शासनास कर आकारणी आणि कर गोळा करण्याचे अधिकार प्रदान करण्यात आले. जिएसटी च्या अमलबजावणीची अंतीम तारीख देखील संविधानिक रूपाने ठरविण्यात आली. १७ सप्टेंबर २०१७ नंतर केंद्र व राज्यांचे सर्व कर कायदे नित्प्रभावी होवून वस्तु व सेवाकर अमलात आणला गेला.

जिएसटी परिषद -

संविधानाच्या कलम (२४६) (ऐ) नुसार केंद्र व राज्य शासनास कर आकारणी व संकलनाचे अधिकार मिळाले. तसेच संविधानाच्या परिच्छेद २७८:अ नुसार जिएसटी केंद्रीय परिषदेची स्थापना करण्यात आली. केंद्रीय वित्त मंत्री जिएसटी परिषदेचे अध्यक्ष राहतील. तसेच २१ सदस्य असलेल्या समितीची स्थापना करण्यात आली. जीएसटी परिषदेचे सचिवालय केंद्र आणि राज्य सरकारच्या प्रतीनियुक्तीवर आलेले अधिकारी चालवतील. या परिषदेला कर निर्धारणाचे व करात छूट देण्याचे अधिकार असणार आहेत. तसेच केंद्र

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

शासन व राज्यशासन यांच्यात जीएसटी संदर्भाने सामंजस्य ठीकवून ठेवण्याची जबाबदारी राहणार आहे. जीएसटी संबंधीत सूचना, आक्षेप व विचार यापरिषदेद्वारा शासनास सूचना करेल व अंतीम निर्णय शासनाकडे राहील.

संविधानीक अधिनियम (१०१ वी सुधारना) २०१६ नुसार जीएसटी परिषदेच्या प्रत्येक निर्णय बैठकीत उपस्थित ३/४ वजनी बहुमताच्या आधारे घेतला जाईल. त्यामध्ये सूद्धा केंद्र शासनाच्या एक तृतीयांश व सर्व राज्य शासनाच्या दोन तृतीयांश मतभार असावा लागे. तसेच ५० सदस्यांची उपस्थिती गणपूर्तीसाठी आवश्यक असणार.

जीएसटी म्हणजे काय ?

जीएसटी लागू करण्याचा प्रमुख उद्देश संपूर्ण देशात एकसमान करप्रणाली लागू करणे हाच होता. जीएसटी म्हणजे वस्तु व सेवांवर लावला जाणारा अप्रत्यक्ष कर असून संपूर्ण देशात केंद्र व राज्य सरकार मिळून एकच जीएसटी लागू केला जातो. व इतर कर संपृष्टात येतात. या करांमुळे वस्तु व सेवांवर एकदाच कर लावला जात असल्यामुळे २५/ ते ३०/ इतर कराचे ओझे कमी होवून वस्तूच्या किंमती कमी होणार आहेत. ज्या मध्ये केंद्राच्या एकूण ०७ आणि राज्य सरकाराचा एकूण ११ प्रकाराच्या विविध करांची जागा आता जीएसटी घेणार आहे. ह्या मध्ये उत्पादनापासून अंतीम विक्री पर्यंत एकच कर लावला जाईल आणि प्रत्येक टप्प्यांमध्ये मागील कराची बजावट मिळेल. म्हणजे मागील टप्प्यावर अदा केलेल्या कराची रक्कम समायोजीक करण्यात येईल. सारांश असे की केवळ वर्धित मुल्यांवर कर आकारला जाईल आणि अंतीम उपभोक्ता किंवा ग्राहकाला कराचे ओझे सहन करावे लागेल.

जीएसटी ची दुहेरी संकल्पना-

भारत व संघराज्य असून भारतीय संविधानात केंद्र शासन आणि राज्य शासन यांना कर आकारणीचे व कर संकलनाचे अधिकार प्रदान केले आहेत. तरी ही दुहेरी जीएसटी वित्तीय केंद्रीकरण व विकेंद्रीकरण संबंधी संविधानात्मक गरजेसी सूसंगत असेल.

केंद्र शासन व राज्य शासनाद्वारे सामाईक करदात्यावर एकाचवेळी दुहेरी जीएसटी असेल.

१. केंद्र शासनाद्वारे आंतर राज्य वस्तुचा पुरवठा व सेवांवर आकारलेली जीएसटी ही केंद्रीय जीएसटी (सीजीएसटी) असेल.
२. राज्य शासनाद्वारे केंद्रशासीत प्रदेशाद्वारे आकारण्यात येणाऱ्या जीएसटी ला राज्य जीएसटी(एसजीएसटी)संबोधले जाईल.
३. केंद्र शासनाद्वारे प्रत्येक आंतर राज्य वस्तु पुरवठा आणि सेवापूर्ती वर एकात्मिक कर(आयजीएसटी) आकारला जाईल.
४. तसेच संबंधीत राज्य केंद्रशासीत प्रदेश यांच्याद्वारे कराची आकारणी व कर नियंत्रण केले जाईल युटीजीएसटी संबोधले जाईल.

जीएसटी संदर्भाने संदीगधना-

देशात जीएसटी लागू करण्यासाठी मागील १० वर्षांचे प्रयत्न १ जुलै २०१७ पासून पूर्णत्वास आले. देशातील अर्थतज्ञांच्या विविध समित्यांनी सुचविलेल्या सुचनांचा अभ्यास न करता जीएसटी च्या संदर्भात मत मांडणे चुकीचे ठरेल.

१. एक देश, एक बाजार, एक कर हे तत्त्व बाजुला ठेवून ५ टक्के, १२टक्के, १८टक्के, २८टक्के, अशा चार दराची कर आकारणे करून सरकारी अधिकारांच्या विशेष अधिकार दिसून येतात. तसेच अनेक वस्तुंना केंद्रीय कर आकारणीतून सुट देउन त्याचे अधिकार राज्यांना देणे तसेच पेट्रोल-डिझेल वर समान कर का नाही असा प्रश्न चिन्ह निर्माण होतो.
२. मागिल १० वर्षांपासून १६ ते १८टक्के जीएसटीची चर्चा सुरू असताना अनेक चैनीच्या वस्तु व सेवांवर २८टक्के जीएसटी आकारणे उचित वाटत नाही. जगात ११० देशांमध्ये जीएसटीचा दर ५ ते २५ टक्के असल्याचे दिसते. काँग्रेस सरकारच्या काळात १६ टक्के जीएसटीला विरोध करणारे २८ टक्के जीएसटी सहज लागू करतात.
३. पेट्रोल-डिझेल वर समान कर नाही तसेच प्रत्येक राज्य पेट्रोल-डिझेल साठी स्वतंत्र कर आकारणी सुरू ठेवत असेल तर देशात विविध वस्तु व सेवांच्या किमती कायम न राहता तफावत निर्माण होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही कारण कोणत्याही वस्तूच्या किंमत निश्चीतीमध्ये इंधन व वाहतुकीचा खर्च महत्वाचा असतो.
४. जीवनावश्यक व चैनीच्या वस्तुचे वर्गीकरण करतांना स्थळानुसार वस्तुचे महत्व बदलत असते. गोव्यात मदयास जीवनावश्यक वस्तु तसेच गुजरात, बिहार मध्ये मदय चैनीची वस्तु असल्याचे दिसते. जीएसटी नंतरही वस्तुच्या वर्गीकरणाची समस्या सुटलेली नाही.
५. एक देश एक कर यामुळे वस्तु व सेवा यांवर एकच कर आकारत असले तरी वस्तुच्या एमआरपी वर सुद्धा जीएसटी कर लावा जात असल्याचे दिसून येते. तसेच केंद्रीय महसुल सचिव हसमुख अढिया यांनी आधी पासून बाजारात असलेल्या वस्तुच्या किमती कमी झाल्यास किंवा वाढल्यास तसे जाहीरात लोकांपर्यंत पोहचवून वस्तुवर जुन्या व नव्या किमतीचे टॅग लावणे बंधनकारक आहे असे म्हटले आहे. परंतु असे निदर्शनास येत नाही तसेच एमआरपी मध्ये सर्व टॅक्स लावता येणार नाही परंतु या संदर्भात सुद्धा ग्राहकांची फसवणूक होतो.
६. एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात वस्तु व सेवा जाताना १ टक्का कर लावावा अशी तरतुद वगळण्यात यावी तसेच जीएसटी बाबत वादविवाद सोडविण्यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा निर्माण करावी आणि जीएसटी कमाल दर १८ टक्के घटनेत नमुद करावा. याकडे सरकार दुर्लक्ष का करीत आहे.

Organised By	Department of Economics, B.P.Arts, S.M.A.Science & K.K.C. Commerce College, Chalisgaon	ISSN 2349-638x Impact Factor 4.574

जीएसटी चे भविष्यातील फायदे-

१. जीएसटी मुळे वस्तु व सेवांवर एकदाच अप्रत्यक्ष कर द्यावे लागतो त्यामुळे इतर करांचा बोझा कमी होवून वस्तु व सेवांच्या किमती कमी होतील.
 २. जीएसटी मूळे करप्रणालीमध्ये पारदर्शकता व सोपेपणा आल्यामुळे करांचे प्रमाण कमी झाले.
 ३. देशाच्या सकल घरेलू उत्पादनास (जीडीपी) वाढून प्रगतीचा वेग २/ वाढेल.
 ४. वस्तु व सेवांवर वेगवेगळा कर लावला जात असे परंतु आता वस्तु व सेवा एकत्र पूरविल्यास एकच जीएसटी लावावी लागेल.
 ५. रिटेलर सेक्टर आणि रेंटल वर होणारा इन्हेटरी खर्च कमी होऊन ग्राहकाच्या उत्पादनात वाढ होईल.
 ६. जीएसटी मूळे अनेक असंघटीत उद्योग कराच्या मर्यादेत येणार असून त्यामुळे सरकारची उत्पन्न वाढेल त्यामुळे संघटीत-असंघटीत क्षेत्रातील दरी कमी होवून सर्वांना समान संधी मिळेल.
 ७. जीएसटी लागू होण्याआधी अनेक कंपन्या आपले उत्पादन कराच्या भितीने राज्यातच विकत असत परंतु एकाच करामध्ये संपूर्ण देशात उत्पादनाची विक्री होवून मार्केटींग देशभर वाढेल.
 ८. जीएसटी कर प्रणाली सुरू होण्याआधी एका उपभोक्ताला किंवा संस्थेला एकाच वस्तु व सेवांसाठी वेगवेगळा कर द्यावा लागत असे परंतु या कर प्रणाली मूळे एक कर भरावा लागेल.
 ९. जीएसटी कर प्रणाली मूळे कराची चोर करता येणार नाही किंवा कर चूकवता येणार नाही. कर भरण्याच्या व आकारण्याच्या पद्धतीत सहजता व सुलभता निर्माण होणार आहे.
 १०. जीएसटी मूळे व्यापाराला व उद्योजकाला एका कायद्याखाली नोंदणी घेवून एकच विवरण पत्र दाखला करावे लागेल. त्यामुळे वेळ व पैशाची बचत होऊन कायद्यात सुव्यवस्था निर्माण होणार.
- जीएसटी संदर्भाने संदीग्धता-
देशातील आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय प्रक्रियांचा प्रमुख उद्देश मानव विकास असावा.

निष्कर्ष :-

१. लॉजीस्टीक- टीसीएल, वीआरएल, स्नोमॅन, ऑलकारगो, गेट वे, डिस्टीपार्क, कन्टेनर कार्पोरेशन, लॉजीस्टीक आयुट सोर्सींग फायदेशीर व सोपे झाले. व बिझनेस वाढण्यास मदत झाली.
२. मल्टीनॅशनल कंपन्यांना वेअर हॉउस खर्च, कार्यक्षम सप्लाय चैन चे नियोजन आणि योग्य इन्वेंटरी योजना यामुळे अप्रत्यक्ष फायदा झाला.
३. प्लास्टीक उद्योगात असंघटीत क्षेत्र जास्त असल्याने उद्योजक डिलर्सना जास्त मार्जिन देत असत. परंतु जीएसटी मुळे जास्त मार्जिन देता येत नाही.
४. एक्सपोर्ट आणि वॅट कर एकत्र द्यावा लागत होता परंतु जीएसटी मूळे मारोती, महींद्रा, टिक्वीएस, एसकार्ट सारख्या आटोमोबाईल कंपन्यांना कर कमी द्यावा लागतो.
५. मनोरंजन कर लावतांना १०० टक्के लाभ गृहीत धरावा लागत होता परंतु जीएसटी मूळे मनोरंजनावार कमी कर आकारला जातो.

सारांश-

जीएसटी ही फिस्कल रिफार्मचा टर्निंग प्वाइंट असून या करामुळे कराचे प्रशासन सोपे आणि पारदर्शक झाले. जीएसटी म्हणजे कर प्रणाली विषयी पडणारे अनेक प्रश्न जसे करकायदात बदलत शक्य नव्हते का नवीन कर आणण्याची गरज होती का आणि कराची निट बसवलेली घडी मोडायची कशांना या सगळ्या प्रश्नांना एकच उत्तर ते म्हणजे जीएसटी होय. वेळेकाळा नुसार आर्थिक संकल्पना सुद्धा बदलत असताने शेवटी दिर्घ काळात आपण सर्व मृत झालेले असतो. म्हणून परिणाम काय ते आताच दिसायला हवे आहे असे म्हणतो.

संदर्भ-

१. वस्तु आणि सेवाकर कायदा — प्रा. प्रविण कामथे, प्रा. मेघना पाटील - साई ज्योती प्रकाशन, नागपुर
२. असा आहे जीएसटी कायदा - अॅड. गोविंद पटवर्धन, - सकाळ प्रकाशन पुणे
३. वस्तु व सेवाकर कायदा - सुरेंद्र माणकोसकर — विद्याभारती प्रकाशन लातूर
४. www.cbec.gov.in
५. www.cbec.gst.gov.in